

Державний комітет архівів України
Центральний державний архів вищих органів влади
і управління України
Центральний державний кінофотофоноархів України ім.Г.С.Пшеничного
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства
Інститут рукопису
Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
Інститут археології НАН України
Інститут історії України НАН України

*Архівні та бібліографічні джерела
української історичної думки
В и п у с к 10*

«ІСТИНУ ВСТАНОВЛЮЄ СУД ІСТОРІЇ»

Збірник на пошану
**Федора Павловича
Шевченка**

Том 1
Джерела

Київ – 2004

У першому томі збірника, що виходить у світ з нагоди 90-річчя від дня народження видатного українського історика, члена-кореспондента НАН України Федора Павловича Шевченка, публікуються: спогади учнів і колег ученого; документи про його життя, наукову й організаційну діяльність; щоденникові нотатки 1942–1944, 1968–1977 років; окремі концепційні, теоретичні та історіософські праці, що були видрукувані впродовж 1959–1968 років; перша (1966) та остання (1992) статті Федора Павловича про Михайла Грушевського; повна бібліографія праць ученого.

У томі перевидається текст монографії Олени Апанович про Ф.П. Шевченка, що побачила світ у 2000 р. незначним накладом.

Видання ілюстроване фотодокументами з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного, а також із родинного архіву Шевченків.

Документальні матеріали, за поодинокими винятками, публікуються вперше.

Для викладачів, студентів вузів, широкого читацького загалу.

Відповідальний редактор
Геннадій Боряк

Вступне слово
Дмитра Табачника

Упорядники:
*Світлана Батуріна, Геннадій Боряк, Любов Дубровіна,
Ірина Корчемна, Ірина Матяш, Ольга Титаренко*

У підготовці видання брали участь:
*Лариса Андрієвська, Оксана Бернікова, Людмила Васько,
Людмила Демченко, Надія Лісунова, Наталя Московченко,
Надія Павловська, Ірина Мага, Ірина Прокопенко,
Ольга Степченко*

Редактор *Тетяна Хорунжа*

***Видання побачило світ завдяки фінансовій підтримці
науково-виробничого підприємства «ВАБОС» –
вітчизняного виробника сурдотехніки
та слухових апаратів***

*90-літтю від дня народження
Федора Павловича ШЕВЧЕНКА
п р и с в я ч у є т ь с я*

З М І С Т

Вступне слово (<i>Дмитро Табачник</i>)	7
Умовні скорочення	13
Частина перша. Олена Апанович. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина	15
40-і роки. Найкращий в Україні знавець архівів	17
50-і роки. Стаття «Про створення «Вступу до історичної науки»	22
60-і роки. Відроджувач і будівничий спеціальних історичних дисциплін та окремих галузей історичної науки в Україні	47
Кінець 60-х – початок 70-х років. Директор Інституту археології Академії наук УРСР	84
70-80-і роки. Покарання. Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР. Учні Федора Павловича Шевченка	97
Перша половина 90-х років. У незалежній Україні	111
Примітки	125
Частина друга. Спогади	131
<i>Геннадій Борjak.</i> Доброзичливість і повага до людей: до портрета Вчителя	133
<i>Ігор Верба.</i> Зі спогадів Федора Павловича Шевченка про Олександра Оглоблина та Наталю Полонську-Василенко	138
<i>Іван Гранчак, Дмитро Данилюк.</i> Ф. П. Шевченко і Закарпаття	141
<i>Ярослав Дзира.</i> Десятиріччя творчого спілкування	150
<i>Світлана Кисиль.</i> Пам'яті вчителя	165
<i>Марія Дмитрієнко.</i> Пам'ять про нашого наставника, видатного вченого та прекрасну людину	167
<i>Ярослав Ісаєвич.</i> Федір Павлович: спогади й роздуми	176
<i>Ярослав Калакура.</i> Федір Шевченко – фундатор архівознавства в університеті імені Тараса Шевченка	183
<i>Микола Крикун.</i> Незабутні зустрічі з Федором Павловичем	193
<i>о. Юрій Мицик.</i> Спогади про Ф.П. Шевченка	197
<i>Віктор Прокопчук.</i> Вшанування пам'яті Ф.П. Шевченка на його батьківщині в м. Дунаївці	207

<i>Рем Симоненко. Про Федора Павловича Шевченка</i>	214
<i>Юрій Сливка. Ф. П. Шевченко у моїх споминах</i>	232
<i>Ігор Черніков. Людина феноменальної ерудиції й творчої обдарованості</i>	237
<i>Татьяна Яковлева. Ф.П. Шевченко и Питер</i>	241
Частина третя. Документи	243
Частина четверта. Miscellanea	481
<i>Любов Шепель. Матеріали Наукового архіву Інституту історії України НАН України про наукову і громадську діяльність Федора Павловича Шевченка</i>	483
<i>Сигурд Шмидт (Москва). «Доктор на корню» (матеріали о Ф.П. Шевченко в «Описании рукописного наследия академика М.Н. Тихомирова»)</i>	543
Частина п'ята. Щоденникові нотатки	559
«Постараюсь сделать из дочери настоящего человека»	563
«Сегодня два года войны»	576
«І знову німа роль за сценою»	587
Частина шоста. Із наукової спадщини	647
<i>Ф.П. Шевченко. Допоміжні історичні дисципліни. Про створення «Вступу до історичної науки»</i>	649
<i>Ф.П. Шевченко. Про структуру та список карт історичного атласа України</i>	662
<i>Ф.П. Шевченко. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?</i>	674
<i>Ф.П. Шевченко. Про суд історії</i>	696
<i>Ф.П. Шевченко. Про принципи створення історичного атласа України</i>	708
<i>Федір Шевченко. Літописець і поборник України-Руси. 1995 р.</i>	718
Частина сьома. Бібліографія праць Ф.П. Шевченка	721
Показчик праць Ф.П. Шевченка	723
Алфавітний показчик	760
Іменний показчик	776
Основні дати життя і діяльності вченого	780

ВСТУПНЕ СЛОВО

Перед Вами – унікальна книга. Про непересічну особистість, яскраву постать в українській історичній науці й архівистиці. Про Людину. Про долю «українського радянського» (за тодішнім стандартним визначенням) історика, якому судилося жити й плідно творити, незважаючи на всі перешкоди, які щедро зводилися на його тернистому шляху радянським академічним істеблшментом, партійною елітою, зрештою (що особливо сумно), – й тими, кого він вважав своїми учнями, колегами, друзями і хто писав на нього доноси в ЦК. Про долю блискучого організатора науки і талановитого вихователя цілої плеяди вчених, які нині становлять окрасу історичної й інтелектуальної еліти, які виховали, у свою чергу, десятки й сотні учнів-дослідників. Про людину, яка у 50–90-х роках ХХ століття сміливо брала на себе відповідальність і визначала життєві й творчі долі багатьох (тоді – молодих) дослідників, щедро роздаючи їм перспективні, не розроблені зовсім або малодосліджені теми планових робіт, дисертаційних досліджень, статей і книг, за що всі вони, впевнений – без винятку, зберегли щиру вдячність своєму Вчителю.

Унікальність цього видання визначена також його жанром, який упорядники після тривалих роздумів окреслили як Джерела (на відміну від іншого тому, де зібрано Дослідження з кола тих проблем, якими займався або які мріяв вивчати, досліджувати Федір Павлович Шевченко).

Отже, – Джерела про життя і діяльність Вченого – нашого сучасника і водночас людини з попередньої епохи, з минулого століття, людини, яка в Москві, на Пироговській, 17, молодим аспірантом бачила Михайла Грушевського в читальному залі РДАДА, слухала захист докторської дисертації Наталії Полонської-Василенко і ходила на прийом до «високої хати», до Валентина Маланчука, або до уряду – до Петра Тронька і Валентини Шевченко. Такі історичні постаті не дають «порватися зв'язкові часів»: завдяки їм епохи, десятиліття стискаються, компресуються в один щільний хронологічний простір, де зближуються попередники і сучасники.

Дивно, але книга сформувалася, навіть народилася якось сама собою (і – легко). Звичайно, упорядники попередньо окреслили напрямки, за якими розпочалося збирання матеріалу, звернулися до колег, друзів, учнів, усіх тих, хто вважає себе причетним до світлої постаті Федора Павловича Шевченка, хто бодай побіжно був з ним знайомим. Звичайно, телефонували, писали, відправляли запити до архівів. Але в той час ніхто, напевно, не уявляв, як виглядатиме цей том.

Відкриває видання монографічне дослідження і водночас мемуари покійної Олени Апанович, подвижниці, єдиного в радянській українській історичній науці козака – та й того у спідниці, – як гірко й водночас шанобливо

жартували її друзі в 70–80-х роках минулого століття. Упорядники вважали за доцільне не лише у такий спосіб віддати шану пам'яті Олени Михайлівни, але й запропонувати читачеві ґрунтовну вступну працю, яка із звичайної ювілейної статті (а саме так первісно задумувалася праця О. Апанович) стала новаторським проривом в осмисленні місця Федора Павловича в українському історіографічному процесі упродовж шести десятиліть. До появи цієї – першої – книжки про Ф. Шевченка бібліографія праць про нього налічувала лише до трьох десятків коротких стандартних статей в енциклопедичних, академічних та архівних довідниках, а також єдину розлогу статтю – близького колеги, доктора історичних наук Анатолія Санцевича до біобібліографічного покажчика праць ученого (1989).

Наступний розділ книги – спогади, – це сконцентрована у півтора десятках текстів світла пам'ять про товариша, колегу, соратника, учителя.

Документальна частина становить змістовне ядро видання. Між першим і останнім документами – відстань у шість з половиною десятиліть: від перших захоплюючих студій молодого архівіста й науковця в архіві у Чернівцях (жовтень 1940 р.) – до залишення 73-річним членом-кореспондентом Національної академії наук України останньої в його житті науково-адміністративної керівної посади – завідувача сектора історичної географії і картографії Інституту історії АН УРСР (вересень 1987 р.). Далі були вісім років «вільного» від адміністративних обов'язків життя. Між зазначеними вище датами – ціле життя, що не просто розкривається перед нами через документи: вдумливий читач проживе його разом із Федором Павловичем, переживаючи разом із ним усі творчі й адміністративні злети й падіння, сваволу й репресії 72-го і повну реабілітацію у 80-х роках.

Документальний корпус тому рельєфно змальовує постать талановитого архівіста, археографа, педагога, блискучого вченого й організатора науки, інформує про його творчі ініціативи, масштабні проекти, більшість з яких Федору Павловичу вдалося реалізувати саме за тих часів, коли він перебував на керівних посадах і міг реально впливати на ситуацію. Це засвідчують значні масиви публікованих архівних документів середини – другої половини 40-х років (Федір Шевченко очолював тоді науково-видавничий відділ Архівного управління УРСР, був заступником голови Комісії по історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР і завідував кафедрою архівознавства Київського університету імені Т.Г. Шевченка), а також 1968–1972 років (період його керівництва Інститутом археології АН УРСР).

Про невгамовну енергію, наполегливість і перспективність задумів Федора Павловича промовисто свідчать, зокрема, два його грандіозні проекти, що датуються 1946 р., – П'ятирічний план науково-дослідної роботи державних архівів Української РСР (1946–1950) (док. № 55) та Перспективний план проблематики Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР (1946–1950) (док. № 58).

Показово, що період кінця 70-х – 90-х років майже не окреслений документами, пов'язаними з життям і творчістю Федора Павловича (вони представлені хіба що десятком аркушів особової справи – характеристиками, що готувалися у зв'язку з представленням до нагород, та наказами по Інституту історії про переведення його з однієї посади на іншу). Опальний учений був позбавлений формального права визначати політику в діяльності академічних

інституцій, натомість саме в цей час він – тихо й зовні непомітно, але водночас наполегливо й плідно – робив те, чого йому не могли заборонити: продовжував формувати свою школу, консультував аспірантів, пошукачів, давав поради молодим ученим, підтримував і «пробивав» дослідницькі й археографічні проекти.

Доповнюють архівні документи підбірки, вміщені в рубриці «Miscellanea». Першу складають стенограми засідань ученої ради Інституту історії АН УРСР за 1949–1960 рр. (на жаль, давно втрачений жанр документування поточної діяльності академічних установ), що виразно розкривають атмосферу проведення подібних засідань вищого колегіального органу інституту, яскраво ілюструють не лише принципову наукову й громадянську позицію вченого, але й блискучу, подеколи – віртуозну ораторську майстерність, гнучкість у гострих дискусіях, іронічну легкість або впевнену сміливість у відкиданні звинувачень. Наведемо фрагмент із стенограми безпрецедентного багатоденного (!) засідання в листопаді 1960 р. ученої ради Інституту з єдиного питання: обговорення (фактично – паплюження) вже надрукованої фундаментальної праці вченого «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (Київ, 1959) (так би мовити, – навздогін!). Отже, з відповіді Федора Павловича на зауваження: «...в роботі вживаються терміни: воз'єднання, об'єднання, входження, з'єднання і приєднання. Я виходив з того, що всі ці терміни вживаються в тезах, а тому вони мають право на існування. Що торкається терміну “приєднання”, то я вважав, що цей термін менш відповідає, ніж термін воз'єднання. Справа в тому, що тут я не вкладав ніякого нового змісту з літературного боку, неприємно, коли на одній сторінці різні терміни – через це я дав термін приєднання, але ніякого нового змісту не вкладав, всі ці п'ять термінів вживаються за один.

... дехто вважає мою роботу кроком назад, але це не так... Поки що я стою за трибуною, а потім буде видно, куди я зроблю крок».

Рішуче відкидаючи інші звинувачення колег, Федір Павлович сміливо заявляє: «Це хоч і марксистично писали, але формулювання застарілі...».

Наступний матеріал розділу – яскрава публікація академіка Сігурда Шмідта «Доктор на корню», що містить, зокрема, стенограму захисту докторської дисертації Федора Павловича (19 листопада 1963 р.) та відгук його офіційного опонента – великого вченого-інтелігента, академіка Михайла Тихомирова.

Найбільш вражаюча, емоційно насичена частина збірки – щоденникові нотатки 1942–1943 та 1972–1979 років. Записи воєнних років – це сторінки, сповнені невимовних батьківських почуттів, мабуть – найсвітліших за все життя Федора Павловича і Розалії Калманівни, – незважаючи на війну й голодування («чувствую какой-то трепет душевный и обязанность» – так 28-річний юнак обережно, навіпомацки намагається окреслити своє ставлення до події – народження первістка – Ольги). Ці сторінки важко коментувати, їх треба просто читати.

Нотатки 1970-х років уводять нас у страшний клубок пристрастей, атмосферу непростих людських стосунків у сварливому академічному інституті на Кірова, 4, майже незбагненну по кількох десятиліттях. Тут не можна не згадати одну з відомих християнських істин: «Не судіть, щоб вас не осуджено» (Євангеліє від Матвія: 7.1). Хоча сьогодні важко зрозуміти, що

спонукало людей, які працювали пліч-о-пліч з Шевченком, писати сповнені ненависті запопадливі доноси на нього (не під тортурами ж їх вибивали в енкаведистських катівнях!). Спокійно, вдумливо писалося на папері і неслося (чи надсилалося) до ЦК, зокрема, таке (цитуюємо із щоденника):

«Чимало праць Шевченка знято з користування як антинаукові і шкідливі...

Це прямий злочин, якого треба судити і вигнати з партії... [вдумаймося: автор цитованих рядків пропонує спочатку засудити і лише згодом здійснити найвище покарання: "вигнати з партії", тобто за тих умов – назавжди перекреслити людині життя].

Сам Шевченко – син куркуля-жандарма царської охоранки [?!] і приховує своє походження...

Одружений на дочці крупного капіталіста. Тесть живе в США, великий мільйонер, запеклий сіоніст, непримиримий ворог Радянського Союзу. Шевченко підтримує з ним нелегальні зв'язки через українських буржуазних націоналістів – Пеленського...

Серед українських буржуазно-націоналістичних істориків США, Канади, ФРН, Франції та інших імперіалістичних країн Шевченко користується великим авторитетом.

Багато його робіт частково або повністю надруковані у виданнях українських буржуазних націоналістів. Вони широко посилаються на його праці.

Різні українські буржуазні націоналісти, коли прибувають у Київ із Заходу, намагаються особисто познайомитися з Шевченком і подарувати йому свої праці».

Пронизливо і щемно звучать рядки, покладені Федором Шевченком на папір у хвилини відчаю: «Вже під ранок приснився сон, що мене знову "рознесли". Або: «І знову німа роль за сценою». Так, формально це, можливо, й була німа роль, але він зіграв її гідно, а головне – максимально результативно, адже десятки його вихованців, аспірантів і пошукачів були «випущені» у світ науки й творчості.

Мабуть, оце виливання болю, гіркоти, образи, подиву, записування на окремих аркушах з учнівського зошита або з блокнота, згодом акуратно згорнутих і складених разом, дозволяло Федору Павловичу набути душевного спокою й утриматися на хвилях бурхливого моря ідеологічних нагінок, доносів, звільнень, доган.

Серед сповнених гіркоти записів – нотатки та світлі враження про друзів і рідних, які залишалися з ним і ніколи не зрадили. Тут – і мудрі філософські роздуми, спроби критичних самооцінок, намагання знайти у гнітючому вирі обставин життєвий стрижень, зрештою – пояснення, щоб утриматися й не зірватися у прірву: «Людя, як і "оленя", потрібні "вовки", щоб вони були на сторожі, а не дримали. Стосується це такого "оленя", як я».

З етичних міркувань упорядниками опущено кілька блоків щоденника, з тим, щоб не образити й не завдати шкоди його сучасникам і колегам вченого, які досі активно працюють і живуть поруч із нами. Не нам судити тих, хто поведився так, як змушували обставини, відвертався від нього в тяжкі хвилини або мовчки спостерігав цькування, – їм Федір Павлович просто згодом при зустрічі не подавав руки або переходив на інший бік вулиці. Нехай це й буде для них покаранням.

Не нам судити й тих, хто писав доноси за тих страшних часів, зрештою, згодом Суд Історії все розставить на свої місця. А сьогодні ми просто оприлюднюємо хронологічний перебіг подій, мабуть, найтяжчого періоду в житті Ф. Шевченка, 1972–1977 років, крізь біль і відчай людини, яка мала мужність виступити проти Системи і зламати яку Системі не вдалося.

Думаю, Федір Павлович зрозумів би упорядників і не заперечував би проти зроблених купюр. Зрештою, з оригінальними текстами у повному обсязі можна легко ознайомитися в Інституті рукопису НАН України, де в особовому архіві Федора Павловича зберігаються щоденникові нотатки.

Фотодокументи змальовують яскравий зоровий ряд – ціле життя, яке не зупинилося, коли не стало Федора Павловича, а продовжується в онуках, правнуках. Матеріали розділу містять як офіційні фотодокументи з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного, так і матеріали з архіву, що зберігається в родині вченого.

У розділі «Із наукової спадщини» представлено шість статей Федора Шевченка, що публікувалися переважно в «Українському історичному журналі», який також є певною мірою творінням Федора Павловича, починаючи з однієї з перших концепційних праць – «Про створення “Вступу до історичної науки” (1959), що закладала методологічні підвалини розвитку історичної науки, і завершуючи однією з останніх публікацій – вступним словом про улюбленого героя – Михайла Грушевського – до збірки «Великий Українець» (1995).

Розробленню концепції Історичного атласу – багатостраждального і водночас улюбленого дітища вченого, якому він присвятив багато років життя й праці і якому й досі не судилося побачити світ, – присвячено публікації «Про структуру і список карт історичного атласу України» (1960) та «Про принципи створення історичного атласу України» (1968).

Сміливим викликом і справжнім прологом до «реабілітації» Михайла Грушевського наприкінці 80-х стала перша в українському радянському «грушевськознавстві» аналітична публікація «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» (1966).

Близкуча історіософська праця Ф.П. Шевченка «Про суд історії» (1967) викликала величезний науковий і публічний резонанс в епоху, коли спадала хрущовська «відлига». Разом із попередніми публікаціями 60-х років ця праця згодом спричинила для автора серйозні неприємності.

Загалом його роботи (принаймні, значна їх частина) і сьогодні не втратили свого наукового значення, їм притаманна дивовижна легкість наукового викладу, відчуття справжньої пошуковості. Серйозний і глибокий дослідник, професор Ф.П. Шевченко володів, на мою думку, і неабияким, рідкісним для науковців-істориків даром історичного есеїста, що сформувався під час навчання у славнозвісному Московському історико-архівному інституті ще в 30-ті роки.

Сьогодні про Ф.П. Шевченка принаймні двоє молодих людей готують кандидатські дисертації: Світлана Батуріна пише під керівництвом Юрія Пінчука роботу про Федора Павловича як історика, а Ірина Корчемна під керівництвом Любові Дубровіної досліджує його архів, який одночасно систематизує й описує. Побажаємо молодим дослідникам творчих успіхів – кажуть, про хорошу людину не можна написати поганого дослідження.

Глибоке академічне опрацювання його творчої й архівної спадщини – ще попереду. Тож не будемо говорити багато. Про Федора Павловича краще розкажуть спогади, документи, рядки з його щоденника. А читачам побажаємо вдумливого й проникливого читання (хотілося б сказати: «приємного», але...).

І насамкінець – трохи про зовсім особисте. Я пишаюся тим, що мав змогу спілкуватися з Федором Павловичем Шевченком, звертатися до нього за порадами, ділитися сумнівами, вислуховувати, на жаль, не часто, його спогади про студентські й воєнні роки (про 70-ті в той час маститий учений згадувати не любив). Добре пам'ятаю, як жовтневого дня 1981-го ми з моїм улюбленим університетським учителем, завідувачем кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, чудовим ученим і дивовижно доброю людиною В.І. Стрельським прогулювалися вулицею Леніна (нині – Богдана Хмельницького), від Оперного театру до Хрещатика. Раптом В'ячеслав Ілліч якось радісно змінився, просвітлішав обличчям і, звертаючися до мене, сказав: «Зараз я познайомлю Вас зі справжнім ученим, академіком Шевченком. Я з Федею вчився в історико-архівному, навіть рік в одній кімнаті в гуртожитку мешкали». Назустріч прямував невисокий на зріст чоловік із сонячною посмішкою. Тоді академік (уже пізніше я дізнався, що Ф.П. Шевченко був членом-кореспондентом Академії наук) сприймався пересічним громадянином якщо не живим олімпійським богом, то вже точно безсмертним небожителем. Але Федір Павлович миттєво зруйнував це враження – знайомство почалося з майстерно обіграних ним двох дотепних анекдотів про старих університетських професорів та їхні взаємини зі студентством. Насміявшись, В'ячеслав Ілліч Стрельський зауважив, що він не такий уже й старий. І обоє почали захоплено обговорювати останні Тихомировські читання Академії наук СРСР, нові збірники документів, останній випуск московського «Археографічного щорічника», який був тоді набагато вільнішим і цікавішим за українські радянські наукові журнали, згадувати минуле. Я, відверто кажучи, був трохи приголомшений афористичністю думок і оцінок, багатоманітністю трохи несподіваних наукових суджень, зрештою – вільністю і відвертістю висловлювань обох учених у найзастійніші брежнєвські часи. Бесіда затяглася, але десь за півгодини Федір Павлович заквапився до Президії Академії наук. Прощаючись, зазначив, звертаючися до мене, всього-навсього студента, що, мовляв, поталанило нам з викладачем, зауважив, що В'ячеслав Ілліч – це справжній історик, запросив заходити до себе в Інститут. «Можливо, будемо приятелювати», – кинув насамкінець.

Таким я завжди й пам'ятатиму Федора Павловича – трохи іронічним, доброзичливо усміхненим, навдивовижу відкритим до наукового діалога, рівним у спілкуванні і водночас – ерудованим ученим, знавцем рідної історії, який був абсолютно позбавлений академічної пихи, повсякчас прагнув побачити в наймолодшому історикові майбутнього колегу, продовжувача своєї справи...

доктор історичних наук,
професор, академік АПН України
Дмитро Табачник

Умовні скорочення

ІР НБУВ	- Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
ОГА	- областной государственный архив
ОДА	- обласний державний архів
УДА НКВС УРСР	- Управління державними архівами НКВС УРСР
УНКВС	- управління Народного комісаріату внутрішніх справ
ЦДАВО України	- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України	- Центральний державний архів громадських об'єднань України

Частина перша

Олена Ананович

**Федір Павлович Шевченко:
історик, архівіст, історіограф,
джерелознавець, археограф,
організатор науки,
Людина**

ОЛЕНА АПАНОВИЧ

ІСТОРИК, АРХІВІСТ, ІСТОРІОГРАФ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЕЦЬ, АРХЕОГРАФ, ОРГАНІЗАТОР НАУКИ, ЛЮДИНА

ФЕДІР
ПАВЛОВИЧ
ШЕВЧЕНКО

Найкращий в Україні знавець архівів

З Федором Павловичем Шевченком доля звела мене у Києві більш як півстоліття тому, в 1944 році, після вигнання гітлерівців з міста. Вперше я його побачила і почула в щойно відновленому Центральному державному історичному архіві УРСР (ЦДІА УРСР). Нам, його першим слухачам, читав лекції з архівознавства начальник науково-видавничого відділу Архівного управління УРСР Федір Павлович Шевченко. Ми знали, що це висококваліфікований спеціаліст, знавець своєї справи, що він закінчив Московський державний історико-архівний інститут та його аспірантуру, під час навчання в якій ще й викладав у цьому інституті, набув досвіду практичної архівної роботи, працюючи директором Чернівецького обласного та Краснодарського крайового державних архівів. Потім він завідував архівом Ради народних комісарів Узбецької РСР і був начальником науково-видавничого відділу Архівного управління цієї республіки.

Після захисту в травні 1943 року кандидатської дисертації у Москві, в Інституті історії АН СРСР, підготовленої ще в 1940 році в Чернівцях, Ф.П. Шевченко в листопаді 1943 року поїхав на Україну і вже в грудні працював начальником науково-видавничого відділу Архівного управління УРСР. У Києві організаційну і дослідницьку архівну діяльність Федір Павлович поєднував з педагогічною: читав курс лекцій у Київському університеті і завідував кафедрою архівознавства.

І цей історик-архівіст, який уже до 30 років (він народився 11(24) серпня 1914 року)) склався як спеціаліст і як учений, був скромною, навіть сором'язливою і дуже доброзичливою людиною.

Його аудиторією в архіві були майже одні дівчата, віком близько 21–25 років. Хлопці були на фронті, ще не скінчилася війна. Федір Павлович, не набагато старший за нас, здається ніяковів, не дивився на аудиторію, а нібито під ноги. І ми між собою посміювалися, що наш симпатичний лектор – білявий, з блакитними очима, з яскравим рум'янцем на щоках – читає лекції своїм калошам!

Однак, що то були за лекції і як багато важили вони для нас, абсолютно не обізнаних тоді з архівами! Архівні документи поставали перед нами як найдорогоцінніше історичне джерело, здатне відтворити минуле. Він зумів нас переконати, що мати справу з архівними доку-

ментами, зберігати, обробляти, описувати їх – це почесна і вкрай необхідна для кожного суспільства робота. Він навчав нас методиці і прийомам безпосередньої роботи над архівними матеріалами, розповів про їх категорії, форми, групи. Від нього ми дізналися про специфіку і характер українського справоздавання: звичайні для європейських архівів за формою «справи» і водночас актові книги, гетьманські універсали, архівні фонди козацьких полкових і сотенних канцелярій, родові архіви українських козацько-старшинських і дворянських родин тощо. Вже в тих лекціях Федір Павлович прагнув викликати у нас потяг до наукової роботи. Він рекомендував нам вивчати архівні фонди як об'єкти наукового дослідження і хотів прилучити нас до такої спеціальної історичної дисципліни, як архівознавство. Водночас тим, хто відчував потяг до загальної історичної науки, радив обрати собі тему з історії України і зайнятися пошуками в архівних фондах документів, які мають відношення до тієї чи іншої теми, тим більше, що такі фонди знаходяться під рукою.

Закликаючи молодих людей досягати висот науки, Федір Павлович робив це і в приватних розмовах, іноді, мимохідь, для посилення впливу на співрозмовника, вдавався до притаманної йому дотепності. Взагалі він мав почуття гумору і водночас був незлобивим. Федір Павлович завжди був бажаним і цікавим співрозмовником у товаристві.

В архіві Тетяна Борисівна Слюдикова розповіла мені таке. Федір Павлович якось сказав їй: «Досить бути плебсом! Ви не хочете бути патрицієм? Треба займатися науковою працею». З того часу вона, обробляючи архівні фонди, вже не тільки перегортала сторінки справ, а вчитувалася, вивчала їх зміст. Потім зайнялася публікацією архівних документів ЦДІА, пов'язаних з історією української культури, супроводжуючи їх науковими коментарями і тим самим наближуючи історичні матеріали до істориків, які проживали далеко від Києва.

Із 40-х років під безпосереднім керівництвом Федора Павловича в його науково-видавничому відділі працював Іван Лукич Бутич, який після навчання в архівній аспірантурі захистив кандидатську дисертацію, став відомим архівістом та археографом. Коли І.Л. Бутич очолював редколегію журналу «Архіви України», тираж останнього зріс до 60 тисяч. Нечуваний наклад для такого видання! Ф.П. Шевченко та І.Л. Бутич й у 60-ті роки співпрацювали в галузі архівознавства та в археографічних виданнях. Іван Лукич і тепер плідно працює в Інституті української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського Національної академії наук України.

Завідуючи кафедрою архівознавства Київського університету імені Т.Г. Шевченка впродовж 1944–1950 років, доцент Федір Шевченко докладав багато зусиль, щоб викликати у студентів зацікавленість архівами, заохочував їх обрати професію архівіста. Показовою щодо цього є навіть назва його статті в університетській багатотиражці: «Захоплююча професія. Про істориків-архівістів».

Зустріч з Федором Павловичем визначила мою професійну і наукову долю. З тих пір архіви супроводжують мене все життя. Шість років я працювала науковим співробітником, а потім начальником відділу давніх актів ЦДДА, обробляючи і описуючи архівні справи, формуючи архівні фонди. Водночас навчалася в історико-архівній аспірантурі при архіві, підготувала і захистила кандидатську дисертацію з історії запорозького козацтва. Одним з головних історичних джерел, яке лягло в основу дисертації, був унікальний архів Коша Запорозької Січі, що зберігається в ЦДДА України. А після цього, упродовж 22 років, як науковий співробітник Інституту історії Академії наук УРСР, я неодноразово відвідувала різні архіви України і Росії, шукаючи і вивчаючи історичні документи, необхідні для виконання планових тем з історії України XVI–XVIII століття. У цій архівній сфері Федір Павлович завжди залишався для мене вчителем, і я згадую це з щирим почуттям вдячності.

1972 року, у зв'язку з різкими змінами в моєму житті, я опинилася в Рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки (ЦНБ) Академії наук УРСР, де займалася тим, з чого починала свій трудовий шлях – обробляла і описувала архівні матеріали. І в тих обставинах ніколи не забувала поради Федора Павловича, яка ось уже чверть століття надихала мене. Вечорами в дуже несприятливих умовах я виконувала клопітку наукову роботу. Довелося тільки змінити науковий напрям (у ті часи тематика історії українського козацтва вважалася ідеологічним криміналом). Описуючи як архівіст рукописні книги, я підготувала монографію «Рукописна світська книга на Україні XVIII ст. Історичні збірники», яка після дворічної затримки все ж таки побачила світ (К., 1983).

Повертаючись до кінця 40-х років, пригадую розмову з Федором Павловичем. Він, помітивши у мене пристрасну любов до літератури, особливо до поезії, якось сказав: «Ви повинні стати новою Олександрєю Єфименко. Мусите навчитися так писати наукові історичні праці, щоб Вас могли читати не тільки історики-спеціалісти, а й весь наш народ, позбавлений знання рідної історії, треба йому допомогти пізнати її». Минуло півстоліття. Вручаючи Федору Павловичу книжку «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» (1993 р.), яку було нагороджено Державною премією імені Тараса Шевченка, в дарчому написі я зазначила, що як автор прагнула в ній виконати його пораду.

З вересня 1945 р. до квітня 1949 р. Федір Павлович працював заступником голови Комісії з історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. Але з архівом зв'язків не поривав, продовжував спілкуватися з його працівниками. З ним і з його дружиною ми разом відзначали свята, дні народження, відвідували театри, ходили на пляж.

Федір Павлович у ті роки організував масштабні розшуки і збір документальних матеріалів про війну з гітлерівською Німеччиною,

яка точилася на території України, керував науковою обробкою та описом цих матеріалів. Він розробив і опублікував методичні рекомендації для підготовки книжки «Хроніка подій війни на Україні» та хронологічних довідників про воєнні події в регіонах – «Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунктів України та визволення їх Червоною Армією» (Вісті Академії наук УРСР, 1946, № 4).

За ініціативою Ф.П. Шевченка в 1947 році у Києві побачив світ збірник «Листи з фашистської каторги». Він був автором передмови і редактором збірника. Готувалося його російське видання. Перекладати з української на російську він доручив мені. Я досі не можу без хвилювання згадувати те велике душевне потрясіння, яке я пережила, працюючи над листами вигнанців до фашистської Німеччини, особливо українських дівчат. Майже кожний лист – це крик зболеної душі. Коли їхні авторки згадують своїх батьків та близьких, своє село, до щемного болю в серці відчуваєш таку ніжну, таку велику любов їх до України, до рідної землі, до природи свого краю і таке безмежне страждання і відчай, що все це втрачено. Серед авторів листів траплялися справжні художники слова, яке проникало в духовні глибини читачів. Я була дуже вдячна Федору Павловичу, що прилучилася до такого значного, високого, сокровенно українського.

Наприкінці 40-х років Ф. П. Шевченко – уже відомий вчений, найкращий знавець архівів, поцінований педагог, виявляє себе ще й талановитим організатором науки. У 1949 році сталося дві події, які до певної міри визначили його особисту долю, подальший напрям його наукової і науково-організаторської діяльності.

Ф.П. Шевченко опублікував збірник архівних документів, присвячених одній із сторінок історії Буковини – селянському визвольному рухові у 40-х роках XIX ст. Цю тему він досліджував ще з осені 1940 р., коли розпочав свою практичну професійну діяльність, ставши за призначенням директором Чернівецького архіву. Поєднуючи її з творчою роботою, Федір Шевченко розшукав і вивчив оригінальні, не опубліковані документи, пов'язані з цим періодом. У липні 1941 р., перед наступом німців, йому пощастило вивезти на схід найцінніші документи, серед них і названі вище.

Отже, у 1949 р. у Києві побачив світ збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.». Упорядник цього збірника, Ф.П. Шевченко, написав до нього передмову і наукові коментарі. Це було неабияким явищем в українському джерелознавчому процесі. Наукова громадськість відгукнулася чотирма рецензіями. Через рік Федір Павлович опублікував на цю тему у «Віснику АН УРСР» статтю про ватажка народного руху на Буковині Лук'яна Кобилицю (1951, №10, с. 52–63), а в 1958 році видав монографію, присвячену цьому видатному українському діячеві. Про Лук'яна Кобилицю вже було чимало написано, однак Ф.П. Шевченко вніс багато нового, оригінального, використавши матеріали свого збірника. Він подав

передісторію теми, висвітливши становище Буковини з часів входження її до Молдавського князівства. Історичний портрет Лук'яна Кобилиці змальований яскраво, на широкому тлі історичних подій. Дуже важливо, що автор підкреслює пошуки Лук'яном Кобилицею парламентських шляхів вирішення селянського питання. Згадуються його зв'язки з прогресивними депутатами Установчих зборів у Відні.

Можна вважати, що виданням документального збірника про визвольний рух на Буковині Федір Павлович Шевченко розпочав свою археографічну діяльність, якою й займався потім протягом усього життя. Теорію науки і мистецтво видання архівних матеріалів та інших писемних історичних джерел він пізнав ще у роки навчання в Московському історико-архівному інституті. На Україні набув практичного досвіду і досяг високої майстерності. У той чи інший спосіб Федір Павлович прилучався до випуску археографічних видань: був упорядником, писав наукові коментарі, передмови, виступав головним редактором або членом редколегії. Різноманітною була тематика видань, пов'язаних з археографічною діяльністю Ф. Шевченка. Він виступав на конференціях, публікував статті, у яких в оригінальний спосіб вирішував теоретичні проблеми і практичні питання археографії. Згодом Ф.П. Шевченко здобув визнання як «археограф №1» в Україні. Він ніколи не обмежувався якимось поверховим ознайомленням з матеріалом, який публікувався, а усе ретельно перечитував. І це було важливо не тільки для справи, а для нього особисто. Отже, він збагачував свої знання з історії України, пізнаючи із зібраних документів нові факти, події, явища, і це було одним із джерел його енциклопедичності в усіх сферах історичної науки.

У 1949 р. Федора Павловича Шевченка запросили до Інституту історії Академії наук УРСР завідувати щойно створеним відділом історії країн народної демократії. Саме так комуністична влада Советського Союзу офіційно називала тоді країни, які потрапили в коло його сателітів. Згодом з них був сформований так званий соціалістичний табір. З цієї дати починається період життя і діяльності Ф. П. Шевченка, пов'язаний назавжди (крім чотирирічної перерви) з Інститутом історії, де він і закінчив свій земний шлях у 1995 році.

1949 року Федір Павлович був затверджений ВАКом у званні старшого наукового співробітника. Відділом історії країн народної демократії Ф.П. Шевченко керував до 1960 року. На початку чимало часу зайняла у нього науково-організаційна робота: комплектування штату і визначення напрямів роботи відділу, розроблення тематики досліджень, встановлення зв'язків з ученими країн, історія яких вивчалася у відділі, тощо. Керівник відділу шукав і знаходив здібних науковців. Тоді ж у науковій творчості Федора Павловича почала визначатися тема про історичні зв'язки України із слов'янськими та іншими народами, до якої він потім звертався у міру можливості протягом усього життя.

Стаття «Про створення “Вступу до історичної науки”»

У 1950–1952 рр. Ф.П. Шевченко за сумісництвом працював ученим секретарем Президії Академії наук УРСР. І на тій високій посаді, виконуючи загальноакадемічні завдання, Федір Павлович залишався таким, яким був завжди – доброзичливою людиною. Природно, він виявляв особливе зацікавлення науковими проблемами і питаннями, пов’язаними з історією України. І завжди був готовий підтримати, допомогти молодим, у яких відчував прагнення до заняття наукою, щире бажання займатися дослідницькою працею. Вже тепер Михайло Юліанович Брайчевський, видатний археолог та історик, розповів мені про епізод, який стався з ним майже 50 років тому, але залишився назавжди в його пам’яті. 27-річний науковий співробітник Інституту археології АН УРСР Михайло Брайчевський у 1951 р. прийшов на прийом до вченого секретаря Президії Академії наук із своєю статтею про нашестя Батія з проханням опублікувати її у журналі «Вісник Академії наук Української РСР», членом редколегії якого Федір Павлович був у 1951–1952 рр. Він не тільки уважно і з розумінням поставився до молодого науковця, а розмовляв з ним як знавець проблеми. «Я відчув, що ми одностудці, і це мене надихнуло на подальше розроблення теми», – розповідав Михайло Юліанович. Федір Павлович у розмові з ним розвинув думку про необхідність глибокого і широкого вивчення «Повісті временних літ» та інших літописів – найважливіших джерел для дослідження історії Київської Русі.

У ті часи я також відчувала безпосередню підтримку і допомогу Федора Павловича Шевченка. У 1950 році він виступав опонентом на захисті моєї дисертації «Запорозьке військо, його устрій і бойові дії у складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768–1774 років». З притаманною йому дотепністю він вніс у процедуру захисту деяке пожвавлення, сказавши: «Олена Михайлівна – перша жінка, яка проникла в Запорозьку Січ». Ця фраза якось поширилася серед науковців і стала моєю своєрідною візитною карткою. Знайомлячись з людьми, я нерідко її чула. Якось після захисту я випадково зустрілася з Федором Павловичем у тролейбусі. Він запитав, де я працюю. Я відповіла: «Ніде». Він на те нічого не сказав, я ж нічого не

просила. Але наступного дня мені зателефонували з прийнятною директором Інституту історії Академії наук УРСР і повідомили, що я зарахована молодшим науковим співробітником відділу феодалізму.

Радості моїй не було меж. Перші дні, піднімаючись металевими східцями будинку, де до 1917 р. розміщувалася елітарна Перша чоловіча київська гімназія, а в 50-ті роки – деякі академічні інститути суспільних наук, я ще не вірила і запитувала себе: невже я справді працюю в цьому храмі науки? Для мене наукова, дослідницька праця давно стала метою, змістом життя. Однак, коли я навчалася в аспірантурі, матеріальна скрута змушувала мене водночас працювати в архіві. Творчою ж роботою займалася переважно вечорами. Мрією моєю було мати можливість займатися наукою повноцінно, зранку, упродовж усього дня. І тут, нарешті, завдяки Федору Павловичу я дістала таку можливість і користувалася нею протягом 22 років.

За це я завжди була вдячна Федору Павловичу. Важливим було для мене також те, що, працюючи поруч з Федором Павловичем в Інституті історії, я будь-коли могла безпосередньо порадитися, проконсультуватися з ним. Тим більше, що перше завдання, яке я виконувала в Інституті, було пов'язане з архівною та археографічною роботою.

Вже на початку 50-х років Інститут історії АН УРСР розпочав підготовку документального збірника «Воссоединение Украины с Россией». Виконувати цю роботу треба було разом з Інститутом історії АН СРСР. З цього приводу Уряд Советського Союзу прийняв спеціальну постанову. Передбачалося, що це буде тритомний збірник документів і матеріалів.

В Україні до цієї роботи були залучені співробітники Інституту історії, Архівного управління, Центрального державного історичного архіву та його філіалів у Харкові і Львові. Вони виявили велику кількість документів в українських архівах, рукописних відділах бібліотек, розшукувалися друковані історичні матеріали, для чого переглядалася величезна кількість видань. Укладачами томів, які здійснювали безпосередню науково-археографічну обробку, були представники названих установ (5 осіб на кожен том). До редакційної колегії тритомника входило по троє вчених – представників обох інститутів, серед них був і Федір Павлович Шевченко. Він здійснював науково-археографічне керівництво упорядкуванням усіх трьох томів.

У Центральному державному архіві давніх актів СРСР також було виявлено чимало документів. Здебільшого це були «Отписки» царських воєвод, статейні списки московських послів про події на Україні, які не завжди адекватно висвітлювалися авторами цих документів. Всі три томи побачили світ у видавництві Академії наук СРСР

у 1953 р. під загальною назвою «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы».

Ця назва не відповідала повністю змісту цього досить фундаментального видання. Перший том мав 584 сторінки і охоплював історичні матеріали за 1620–1647 роки, присвячені соціально-економічному становищу України під владою Речі Посполитої, а також козацько-селянським повстанням 20–30 років проти Польщі, які за своєю масштабністю і військовою організованістю мали характер козацько-польських воєн. Ці повстання передували Визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького, перебіг подій якої висвітлюється в матеріалах двох томів: другого – за 1648–1651 роки (537 сторінок) і третього – за 1651–1654 роки (664 сторінки).

Таке датування закінчення війни – 1654 роком було встановлено «згори» – в Москві, щоб поєднати його з Переяславською радою (січень, 1954 рік). Але воно суперечило історичній дійсності. Насправді Визвольна війна України проти Польщі, що розпочалася під проводом Богдана Хмельницького в 1648 році, закінчилася в 1657 році після його смерті.

Концепція збірника, його зміст, структура і назва були визначені в Москві. Передмову писали вчені мужі Інституту історії Академії наук СРСР (авторство не вказується)¹.

У передмові всупереч історичній правді викладалася концепція історії України, починаючи з Київської Русі. З цим періодом автори пов'язують надуману ними версію про «древнерусскую народность», на основі якої, заявляють вони далі, «в XIV–XV вв. происходит процесс формирования трех братских народностей: русской, украинской и белорусской», фальсифікуючи, таким чином, історичний час появи українського етносу.

Автори передмови намагаються затаврувати теоретично обґрунтовану Михайлом Грушевським наукову схему історії України, яка визначає самостійний період історії українського народу, окремішність його від сусідів: і походженням, і політичним, господарським та культурним життям. Грушевський і його послідовники – українські буржуазні націоналісти, – пишеться в передмові, «утверждали, будто украинский народ сложился еще задолго до возникновения древнерусского государства и последнее представляло собою украинское “Киевское государство”, будто никакой единой древнерусской народности вообще не было» (с. VI).

З таких вихідних позицій автори виводять ідею «родства, общности происхождения и исконной близости русского и украинского народов» (с. VI). В іншому місці передмов (с. V) з'являється твердження про «неразрывную близость». Говорячи про цей історичний період, автори намагаються тут уже довести пріоритетність «русской народности», що протягом століть трансформувалася у міф про Росію як «старшого

брата»: «Среди трех братских народностей наиболее сильной была русская. Процесс ее формирования шел более ускоренно, чем двух остальных» (с.VI).

Стосовно XVI – першої половини XVII ст. – періоду боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії та польського панування – висувається теза про історичну неспроможність України створити свою державу: «Исторические условия, сложившиеся в ту пору в Восточной Европе, делали невозможным создание независимых национальных государств у ряда народностей, в том числе и украинской... Украинский народ не имел возможности создать свое государство. Для него существовал лишь один выход... В ходе освободительной борьбы все более углублялось и расширялось стремление украинского народа к воссоединению с русским народом и переходу под власть Русского государства» (с. VII).

При цьому допускаються два термінологічні, лінгвістичні нонсенси. «Воссоединение» – возз'єднання означає об'єднання двох частин, які колись творили одне ціле. А насправді цього не було. Це, по-перше. А по-друге, з XV ст. і у подальшому, аж до початку XVIII ст., не існувало ніякого «Русского государства». Тоді на картах світу, в дипломатичних відносинах було так: територія та держава із столицею у Москві називалася Московією, Московським царством, а населення її – московитами. На початку XVIII ст., коли Московія розширилася за рахунок завойованих нею країн та підкорення інших народів, вона стала називатися Російською імперією, її корінне населення – росіянами, а підкорені народи в Росії називали інородцями.

Тому автори й допускалися стилістичного шахрайства, оскільки їм було принципово важливо ввести в обіг ці терміни, щоб виправдати «древнерусскую народность», а також стверджували таке: «В Киевской Руси, исторической колыбели русского, украинского и белорусского народов, зародилось сознание единства Русской земли, которое братские народы пронесли через все века своей истории. Общий период в истории трех братских народов обусловил их неразрывную близость, которая помогала им с большим упорством и самоотверженностью бороться против иноземных захватчиков, за воссоединение» (с.V).

У контексті «возз'єднання» викладається і перебіг козацько-селянських повстань на Україні наприкінці XVI – у 30-х роках XVII ст. та Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Український народ переконувався, пишеться у передмові, що «действительного освобождения от ненавистного ига польской шляхты можно добиться только в союзе с русским народом, с его помощью, только путем воссоединения с Россией» (с. XVIII).

Переяславську раду, яка відбулася в січні 1654 р. і яка нібито затвердила возз'єднання України з Росією, оцінено в передмові як «великий исторический акт воссоединения украинского и русского

народов в едином Российском государстве, подготовленный всем ходом исторического развития» (с. XXV).

«Никогда до этого в истории украинского народа не было примера, – продовжується далі в передмові, – чтобы какой-либо другой вопрос решался столь всенародно, как великий акт воссоединения Украины с Россией» (с. XXIV). І тут знову фальсифікується історична дійсність. Насправді Переяславська рада була дуже нечисленною, на ній не було і тисячі людей. А взагалі на козацькі ради збиралося по кілька десятків тисяч чоловік. Не всі козацькі полки підтримали Переяславську раду, не було на ній і представників Запорозької Січі, яка на чолі із своїм славетним кошовим отаманом Іваном Сіркою також не підтримала рішень Переяславської ради. Не було єдності і серед переяславського міщанства.

Переяславська рада не мала юридичної сили. Тільки в березні 1654 р. у Москві відбулися переговори між представниками Української гетьманської держави, яка склалася в ході Визвольної війни українського народу, і московським царським урядом. Тоді й був укладений міждержавний українсько-московський договір («Березневі» або «Богданові статті»), який, зазнаючи різних змін, урізань, спотворень з боку Москви, все ж діяв майже протягом століття.

Водночас у передмові робиться висновок: «Воссоединение украинского и русского народов в одном государстве было величайшим прогрессивным историческим событием..., благотворно отразилось во всей жизни украинского народа на протяжении всей последующей его истории, несмотря на то, что украинский народ, как и другие народы России, подвергался угнетению со стороны царизма» (с. XXV).

«После победы Великой Октябрьской социалистической революции, в условиях Советской власти на основе социализма, – стверджується в передмові, – дружба русского и украинского народов поднялась на новую, более высокую ступень, обрела качественно новые черты, превратилась в могучую движущую силу, обеспечивающую непрерывный подъем их экономики и культуры» (с. XXVII). Розстріляне Українське відродження, примусова колективізація, війна Сталіна проти українського селянства, влаштування ним сатанинського голодомору 1932–1933 рр., терор 1937–1938 рр., Гулаг, депортації українців у Сибір, переслідування і знищення національно свідомої української інтелігенції – все це залишалося за лаштунками історії.

І вже зовсім «світосяйні» перспективи майбутнього для всіх радянських народів, зрозуміло і для українського, передбачають автори, завершуючи свою передмову. «Под победоносным знаменем Маркса, Энгельса, Ленина, Сталина, под испытанным руководством Коммунистической партии единая братская семья свободных советских народов твердо и уверенно идет к лучезарным вершинам коммунизма, указывая всему человечеству путь к светлому будущему» (с. XXVIII).

Однак слід зауважити, що фундаментальний археографічний тритомник «Воссоединение Украины с Россией» з його передмовою, де безсоромно фальсифікувалася історія України, з його тенденційним добром документів, все ж таки містив ряд цінних історичних джерел, передусім універсали і листи Богдана Хмельницького (понад 70) та його сподвижників (Максима Кривоноса, Івана Золотаренка, Мартина Небаби та інших).

Треба відзначити, що в советські часи основою, своєрідним першоджерелом антинаукової концепції історії українського народу і антиісторичного возвеличення російського послужив горезвісний постулат Сталіна, проголошений ним 25 червня 1945 року на честь параді перемоги Червоної Армії. Сталін сказав, що «російський народ, керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни... є найвидатнішою нацією з усіх націй». І вже тоді ці великодержавницькі традиції і тенденції почали проникати, а пізніше і поширюватися в офіційній історичній науці.

На цей сталінський імперський постулат спиралися і в Інституті історії Академії наук СРСР, у стінах якого розроблялася на початку 50-х років схема фальсифікації української історії, яку було утверджено, узаконено на найвищому партійному рівні – ЦК КПРС.

До ювілейної дати – 300-річчя Переяславської ради в 1953 р. було прийнято спеціальну постанову ЦК КПРС, яку оприлюднили під назвою «Тези до 300-річчя воз'єднання України з Росією, схвалені ЦК КПРС (1654–1954)». В основу Тез була покладена передмова із збірника. Дещо було доповнено, розширено або скорочено, стилістично підправлено, але концепція передмови повністю збереглася і висвітлення історичного процесу в Україні спотворено.

Було гіпертрофовано значення Переяславської ради, яка передувала українсько-російському договору 1654 року.

У Тезах вона подавалася як закономірний результат, підбиття підсумків усієї попередньої історії України. Переяславська рада називалася «центральною подією всієї української історії» і заявлялося, що вона нібито «здійснила споконвічну мрію, багатівкове прагнення і боротьбу українського народу протягом сторіч за воз'єднання України з Росією, яке було величезним благом для України».

Тезам було надано статус канонічного, нормативного, ідеологічно-партійного документа. Абсолютно всі мусили його беззастережно дотримуватися. Усі догми й постулати, викладені в ньому, мали лягти в основу не тільки історичних праць, а й художньої літератури, драматургії, витворів мистецтва, публіцистики, навіть сучасної народної творчості, якщо вони в той чи інший спосіб пов'язувалися з українською тематикою. Тому й займалися радянські історики міфотворчістю, писали антинаукові, антиісторичні праці, своєрідні ілюстрації до капеерсівських тез.

Обов'язковим елементом мала бути теза: «Цим історичним актом (тобто Переяславською радою) була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів, за воз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі». Українських історичних діячів, які очолювали національно-визвольний рух проти царської Росії, а потім і проти більшовицької, комуністичної Росії, таврували, їм навішували ярлики «мерзенних, підлих зрадників», «одвічних ворогів українського народу» тощо.

Після публікації Тез Визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького треба було вживати тільки таку дефініцію, як «Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі, за воз'єднання України з Росією».

Найменше висловлення всупереч Тезам убивча радянська цензура викреслювала або ж узагалі не допускала праці до друку. Деякі автори зазнали репресій, а звільнення з роботи було найменшою карою.

Понад три десятиліття за допомогою книжок, часописів, газет, радіо і телепередач, театральних вистав, кінофільмів у свідомості українського суспільства здійснювалося безприкладне, найбезсоромніше фальсифікування його історії. Ця злочинна акція імперсько-комуністичної системи мала трагічні наслідки. Покоління українського народу народжувалися, виростали, виховувалися, одержували освіту в умовах цієї фальсифікації. Це закарбовувалося в генетичній пам'яті, деформувало національну свідомість, породжувало комплекс меншовартості, якоїсь історичної вторинності, створювало фатальне уявлення про неможливість самостійного існування українського народу і неспроможність створити свою незалежну державу. І тепер, коли вже ось скільки літ живе Українська незалежна держава, наслідки тієї фальсифікації є однією з причин роз'єднаності нашого суспільства.

Акція, якщо можна так сказати, під кодовою назвою «Воз'єднання України з Росією» була заздалегідь розробленою, підготовленою і втіленою в життя. Крім двох складових її частин: історіографічно-археографічної – видання документального збірника та ідеологічно-політичної – Тез... КППС, була ще й третя – «всенародне святкування».

За советсько-комуністичними традиціями святкування організовувалося на всіх рівнях: урочисте засідання Верховної Ради УРСР (точно не пам'ятаю, здається, відбувалося в Москві) спільне з Верховною Радою СРСР, куди були запрошені представники з інших республік, потім обласні, районні, у великих містах урочисті збори, концерти. І, нарешті, в кожній установі, військовій частині, навчальних закладах – лекції про 300-річчя воз'єднання України з Росією та урочисте відзначення «свята».

Академія наук СРСР помпезно приймала в Москві делегацію Академії наук УРСР, до складу якої входив і Федір Павлович Шевченко.

Вже на вокзалі нас вітали в кімнаті для депутатів, розмістили в люксових номерах першокласного готелю, до кожного прикріпили авто з шофером. Президент Академії наук Несмеянов дав бенкет на честь української делегації в найкращому ресторані Москви «Національ», кожного з нас привітав особисто. Влаштували цікаві екскурсії по Москві, огляд музеїв.

Відвідали мавзолей Леніна саме в той день, коли його знову відкрили. Деякий час мавзолей був закритий у зв'язку з тим, що туди покладалося тіло Сталіна. Ми були одними з перших (перед нами пропустили французьку делегацію), хто побачив їх разом: Леніна і Сталіна. Як відомо, вони не довго побули поруч у мавзолеї. Після «розвінчання культу Сталіна» його звідти забрали.

Я вперше була в мавзолеї. Побачила Леніна, але це не викликало у мене особливих емоцій, хоча тоді для мене його ім'я було в ореолі вождя світового пролетаріату, керівника Жовтневої революції та всіх інших дефініцій, що підносили його до вершин небожителів. Так нас виховували з малих літ у Советському Союзі. А переді мною лежала воскова фігура, ніби у галереї мадам Тюссо.

Що ж до Сталіна, то він викликав у мене справжній шок. Не уявляла, що він такий малий на зріст. Недоречними в обстановці мавзолею видалися яскраво-червоні генеральські чи фельдмаршальські лампаси. А головне – обличчя, воно було іншим, ніж на незліченних портретах, фотографіях, картинах. Рябе обличчя, лоб не вищий за два пальці, безформений ніс, як велика слива, і підборіддя – важке, довге, непропорційне іншим двом частинам обличчя, щось у ньому було брутальне, дуже нагадувало той тип підборіддя, який френологи відносять до вроджених злочинців. Відвідувачі просувалися один за одним, ланцюжком, не спиняючись. А коли ми виходили з мавзолею, тодішній заступник директора нашого Інституту історії, який ішов переді мною, сказав тихо, ні до кого не звертаючись, але так, щоб я почула: «І кому потрібен цей гуртожиток...».

Мушу зауважити, що цю книжку я писала в 1998–1999 роках. Отже, майже півстоліття відділяє її від 1950 року, коли тільки починалося розкручування акції під кодовою назвою «Воз'єднання України з Росією». Саме тоді я розпочала свою роботу в Інституті історії, абсолютно нічого не знаючи, не розуміючи, що стоїть за збірником і за Тезами. Дружба народів, братерство – це ж дуже добре, думалося мені.

Мабуть, так само міркувала переважна частина молодого покоління науковців в Інституті. Ми не знали справжньої історії України. Наприклад, я слухала лекції з історії у Всесоюзному інституті журналістики у Москві, а після того як його ліквідували, оскільки виявили там чимало «ворогів народу», здобувала вищу освіту в Харківському педагогічному інституті на філологічному факультеті (між іншим, і середню здобувала в харківській десятирічці). Читали там історію так

погано, що у мене нічого не залишилося в пам'яті. Надолужувала вже в аспірантурі, самотужки вивчаючи історичну літературу. І хоч склала кандидатський мінімум з історії України на «відмінно», але ряд авторів, їхні праці залишилися для мене недоступними. Вони знаходилися в спецхранах, на спеціальному зберіганні під наглядом КДБ, який у такий спосіб вилучив їх з читацького обігу, зокрема праці Михайла Грушевського, «глави українських буржуазних націоналістів», як його іменували в ті далекі та й не дуже далекі часи. Навішували й інші ярлики.

У 1945 році, коли до Києва, в ЦДІА, був привезений з Відня архів Михайла Грушевського, нас, співробітників ЦДІА, повідомляли, що документи архіву нібито безперечно засвідчують, що Грушевський – австрійський шпигун. А фонд М. Грушевського був засекречений.

Потрапивши до Інституту історії і одержавши завдання працювати з архівними матеріалами, я була щаслива, що доведеться займатися роботою, в якій я себе почувала професіоналом. Мене призначили старшою групи з шести укладачів 1-го тому збірника «Воссоединение Украины с Россией». Може, ще й тому, що я знала польську мову. Доводилося мати справу з чималою кількістю польських джерел. Ми розшукували і виявляли архівні документи та опубліковані джерела відповідної тематики, здійснювали їх науково-археографічну обробку, постійно консультуючись з Федором Павловичем Шевченком.

Мене посилали у відрядження до Москви, одного разу перебувала там більш як два місяці, брала участь у доборі виявлених у Центральному державному архіві давніх актів СРСР матеріалів до трьох томів, а також у їх укомплектуванні. За цей час, маючи під рукою зібрані архівні матеріали, я написала дві наукові статті: «Переселение украинцев в Россию накануне Освободительной войны 1648–1654 гг.» та «Победа украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе Освободительной войны (1648 г.)».

Ці мої роботи були опубліковані в збірнику «Воссоединение Украины с Россией», виданому в Москві Академією наук СРСР у 1954 р. (с. 78–104, 145–177).

Однак час минав, і я прозрівала. Поступово позбулася поверхового, аполітичного сприйняття подій і явищ тих років. Мабуть, розкриття і засудження культу особи Сталіна послужило поштовхом до вироблення аналітичного, критичного підходу до реальної дійсності, в якій я перебувала. Я вже зовсім інакше, ніж раніше, оцінювала комуністичних, радянських можновладців, що їх нам представляли як «божків». Досвід історика середніх віків, доби феодалізму, переконав мене: вони зі своєю номенклатурою створили такий лад, що має спільні риси з феодальними відносинами, які для цивілізованої Європи стали вже далеким минулим. Простеживши за архівними джерелами і класичними історичними працями процес закріпачення селян у середньовіччя і спроектувавши його на сучасний стан сіль-

ського господарства в Україні, абсолютно утвердилася в думці, що в сталінських колгоспах відтворено кріпацтво. Я мріяла колись написати про це хоча б «у шухляду».

А потім – короткий період хрущовської відлиги, пройнятий духом шестидесятництва, захоплення самвидавом, таємне слухання радіо – «ворожих голосів» – «Свободи», «Бі-бі-сі», «Німецької хвилі», «Голосу Америки», знайомство з творами Олександра Солженіцина, зокрема про Гулаг. І знову у мене поштовх до роздумів та історичної паралелі. Так, зробила я висновок, у Советському Союзі існує справжня рабська праця в таборах політичних в'язнів ні в чому неповинних людей, як у султанській Туреччині в XVI-XVIII ст. у каменоломнях, на каторгах, галерах. Туреччину тих століть я добре вивчила тому, що моя перша монографія 1961 року була присвячена темі боротьби Запорозької Січі проти турецько-татарської агресії. Відповідальним редактором її був Ф.П. Шевченко. Отже, я вже твердо усвідомила, що в Советському Союзі існує рабовласницький уклад і що можновладці чинять злочини проти народу.

З кінця 50-х – на початку 60-х років в Україні розгорнувся національний культурницький рух. Після XX з'їзду КПРС поверталася з ув'язнень і таборів еліта українського письменства – окремі уцілілі представники розстріляного відродження.

Борис Антоненко-Давидович, Григорій Кочур, Остап Вишня, реабілітовано Івана Сенченка, Андрія Малишка, вірш Сосюри «Любіть Україну». Пригадую, який ентузіазм викликало у мене те, що Григорій Кочур, одержавши в дарунок від мене мої «Збройні сили України», вручив мені свою книжку «Відлуння» з дарчим написом: «Шановній Олені Михайлівні від її захопленого читача». Оцінка такої видатної, героїчної людини надихнула мене на подвижницьку працю для українства.

Інтенсивний процес відродження не міг оминати Спілку письменників України та «Літературну Україну». З'явилися твори Василя Симоненка, геніальної Ліни Костенко. Багато їхніх творів знала напам'ять.

До національного руху прилучилося і національно свідоме студентство та деякі викладачі Київського університету. Біля пам'ятника Шевченка відбувалися мітинги, там читалися вірші. Користувався популярністю Клуб творчої молоді. Цикли лекцій, присвячені справжній історії України, зокрема козацтву, що читалися на заводі «Точелектроприлад», та інші громадські акції, що їх організовував робітник Олекса Миколишин, збирали великі гурти слухачів, які активно дискутували. Я також брала в них участь. Разом з головою організації Товариства «Знання» Інституту історії Валентиною Павлівною Сидоренко створили лекторій «Запорозька Січ». Великий зал Будинку вчених не вмщував бажаючих послухати лекції з історії запорозького козацтва. Люди стояли в коридорі, на східцях. Директор

Інституту історії А. Скаба якось викликав мене і з підозрою розпитував, що в лекторії такого розповідається, адже Ленінський лекторій на Дарницькому шовковому комбінаті, який проводить Інститут історії, не може зібрати стільки слухачів.

Отже, у мене пробудилася національна свідомість. Врешті, в умовах відродження таке обов'язково мало статися, тим більше, що я займалася дослідженням історії українського козацтва, особливо запорозького.

Вважаю, що не може такого бути, щоб по-справжньому вивчити історію українського козацтва і не стати патріотом України.

Я з головою поринула в роботу, пов'язану з втіленням у життя постанови Ради міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. про увічнення пам'ятних місць українського козацтва і створення історико-меморіального комплексу запорозького козацтва на острові Хортиця, який оголошувався державним заповідником.

Творцем ідеї про увічнення стародавньої козацької землі – острова Хортиці, створення там пантеону пам'яті запорозького козацтва був великий патріот України, журналіст, державний діяч – заступник голови Запорозького облвиконкому з питань культури Микола Петрович Киценко, син козацького степу, як називав його Олесь Гончар. Заради історичної справедливості слід відзначити, що М.П. Киценко знайшов розуміння і підтримку кількох найвищих державних і партійних керівників України. Заступник голови Ради Міністрів УРСР Петро Тимофійович Тронько своєю активною діяльністю забезпечив розгляд і затвердження всіх необхідних документів «у коридорах влади». Коли він доповідав про проект і пропозиції щодо увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва, на президії ЦК КПУ 31 серпня 1965 року, то її члени ухилилися від участі в обговоренні, поки не виступив перший секретар ЦК КПУ П.Ю. Шелест. Він не тільки підтримав ініціативу, а й високо оцінив значення Хортицького меморіалу, який буде «гідним славного історичного минулого українського народу». Киценко мені розповідав, що Шелест, відвідавши Хортицю, сказав: «Робіть, хлопці, робіть швидше», ніби передчуваючи її приреченість. Підтримував і до певної міри допомагав також секретар ЦК КПУ з ідеології академік Ф.Д. Овчаренко.

М.П. Киценко з його наполегливістю, ініціативністю, велетенської сили енергетикою зумів не тільки мобілізувати на велику справу втілення в життя постанови уряду прогресивну громадськість м. Запоріжжя, а й викликати інтерес і залучити до неї відомих письменників, художників, архітекторів, істориків.

Діяла Консультаційна науково-методична рада з питань проектування і спорудження історико-меморіального комплексу і музею запорозького козацтва в Державному історико-культурному заповіднику. Склад цієї ради був затверджений Радою Міністрів України. До неї увійшли 25 спеціалістів – фахівців з питань архітектури, історії, етнографії, дендрології, мистецтва, музики, літератури,

музейної справи. Головою ради був Федір Павлович Шевченко, а заступниками – М.П. Киценко, а також заступник голови Держбуду України. Ф.П. Шевченко дуже проїнявся ідеєю увічнення пам'яті про запорозьке козацтво, створення історико-меморіального комплексу на острові Хортиця. Він прагнув брати якнайбільшу участь у реалізації планів і проєктів, а також друкував в «Українському історичному журналі», головним редактором якого він був, матеріали про проєктування козацького меморіалу, про виявлення історико-культурних і природних пам'яток на острові і встановлення охоронних знаків.

Микола Петрович Киценко прилучив мене до роботи з увічнення пам'яті запорозького козацтва з самого початку, здається, навіть до постанови уряду. Він знав мої публікації з історії козацтва і розшукав мене в Інституті. Я захопилася його ідеями, планами, програмами. Хортиці віддала серце і душу. Стала відданим помічником і соратником М.П. Киценка. Неодноразово відвідувала місто Запоріжжя, Хортицю, була серед тих, хто складав проєкт історико-меморіального комплексу козацтва, входила до складу журі відкритих конкурсів на кращий проєкт історико-меморіального комплексу та проєкту музею – панорами Державного Хортицького заповідника.

Оскільки в період роботи в Інституті моєю пріоритетною темою було козацтво, а постановою уряду 1965 року Академія наук зобов'язувалася взяти участь у справі увічнення пам'яті запорозького козацтва, мені довелося складати проєкт заходів Інституту історії, а також Президії Академії наук у цьому напрямку. Мені було дано завдання виявити по всій Україні і скласти реєстр пам'ятних місць українського козацтва. Я передусім визначила, що саме слід вважати пам'ятними місцями, виявила їх на всій території України, провела наукову класифікацію за категоріями. Цей список-реєстр з анотаціями опубліковано в кількох числах журналу «Україна» (1967, № 5, 16, 42; 1968, № 9, 39, 51).

До речі, цими публікаціями зацікавився П.Ю. Шелест. Директор Інституту історії К.К. Дубина розповідав мені, що у нього відбулася розмова з першим секретарем ЦК КПУ, який запропонував щось ще видати з моїх праць. К.К. Дубина відповів, що у видавництві «Наукова думка» два роки лежить книжка О.М. Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.». Шелест наказав: «Видати цю книжку якнайшвидше і якнайкраще».

Отже, моїм «Збройним силам» неймовірно пощастило. Видавництво «Наукова думка» випустило багато ілюстровану книжку в ошатній твердій малиновій обкладинці з тисненими зображеннями козацьких клейнодів і зброї та глянцевої білій суперобкладинці з козацькою печаткою і написом українським скорописом XVIII ст. Мабуть, це вперше за багато десятків років на Україні так оформлялася наукова історична праця. Випустили три тисячі примірників, які блискавично зникли з полиць книгарень. Видавництво надрукувало

план випуску книжок на наступний рік, мою книжку запланували перевидати тиражем 50 тисяч. Однак щастя було дуже миттєвим. Можновладцям зміст книжки здався крамольним. Збройні сили – одна з головних ознак держави. Україна, як вони вважали, не могла мати своєї держави. До того ж, у книжці показується, як Російська імперія знищувала козацтво – збройні сили України. Книжку вилучили з усіх бібліотек, автора невдовзі вигнали з Інституту історії.

Справа увічнення українського козацтва, Хортицький заповідник об'єднали навколо себе багато самовідданих людей, захоплених високою метою. Разом з нами працював і Федір Павлович. Ми часто спілкувалися у зв'язку з цим, безпосередньо контактували також у Консультативній науково-методичній раді з проектування Державного історико-культурного заповідника, головою якої він був, а я входила до її складу. Але з приходом брежнєвщини діяльність, спрямована на створення історико-культурного заповідника запорозького козацтва, роботи на Хортиці були підрубані під корінь...

Однак треба повернутися до початку 50-х років, коли готувався збірник «Воз'єднання України з Росією». На протигагу молодшому поколінню науковців Інституту (між іншим, укладачі збірника були й за посадою тоді молодшими науковими співробітниками) старше їх покоління, яке сформувався в 20-х – на початку 30-х років, мабуть, все ж таки розуміло, що починається фальсифікація української історії. Адже тоді ще зберігалися кращі традиції української історіографії, найвидатнішими представниками якої були Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич. У їхніх працях та працях їх послідовників і учнів переважали об'єктивність, всебічний аналіз, науковий підхід до розроблення проблем, постановки і вирішення питань, до висвітлення подій і фактів, були закладені патріотичні, національні ідеї.

Виховані на традиціях періоду 20-х–30-х років, вони, мабуть, внутрішньо не сприймали такого антиісторичного трактування української історії. Двоє з них відкрито виступили проти історичної неправомірності терміну «воз'єднання України з Росією». Це Іван Давидович Бойко, провідною темою досліджень якого було селянство України в другій половині XV – першій половині XVII ст., та дослідник українського козацтва Володимир Олексійович Голобуцький. З цього приводу вони написали листа (о свята наївність!) Сталіну. Через деякий час їх викликали до ЦК КПУ, де довго роз'яснювали, яке величезне, доленосне значення для України має її воз'єднання з Росією. Ці два українських учених намагалися дискутувати і врешті заявили, що написали листа Сталіну. Працівники ЦК відповіли, що саме їм з Москви і доручили пояснити Бойкові і Голобуцькому правомірність терміну воз'єднання України з Росією, додавши: «Якщо Ви залишитесь при своїх хибних переконаннях, то не встигнете дійти до Інституту історії, як перестанете бути його співробітниками».

І вже у 1953 році І.Д. Бойко видав у Києві книжку «Триста років возз'єднання України з Росією», а наступного року і другу – «Переяславська рада та її історичне значення» (К., 1954). В.О. Голобуцький надрукував книжку в 1954 році, але вже в Москві – «Воссоединение Украины с Россией» (у співавторстві). Його наступні праці «Чорноморське козацтво» (К., 1956), «Запорожское казачество» (К., 1957), «Запорозька Січ в останні часи свого існування» (К., 1961), фундаментальні за обсягом і джерельною базою, були написані в душі концепцій Тез, схвалених ЦК КПРС.

У незалежній Україні, в 1994 році, В.О. Голобуцький у перевиданій українською мовою, переробленій книжці «Запорозьке козацтво» змінив оцінки і, відповідаючи своїм опонентам, нібито вибачаючись, пояснив: у ті часи неможливо було писати інакше.

У складних, непередбачуваних політичних та ідеологічних умовах і небезпечної, загрозливої історіографічної ситуації, що склалася з початку 50-х років на Україні, Федір Павлович Шевченко потрапив в особливо скрутне становище. Він став ніби закладником своєї улюбленої теми.

Тематичний напрям своїх історичних досліджень Федір Павлович Шевченко визначив ще під час навчання в аспірантурі і підготовки кандидатської дисертації. Це – історія України, а конкретніше – період середини і другої половини XVII століття. У травні 1943 року в Інституті історії Академії наук СРСР він захистив кандидатську дисертацію на тему: «Російські воеводи на Україні (Нариси взаємовідносин України з Росією в другій половині XVII ст.)». Саме такий аспект теми – взаємовідносини або більше – зв'язки з Росією – був неминучим. Майже неможливо було в Москві захистити кандидатську чи докторську дисертацію, присвячену історії тільки України, не пов'язавши її у той чи інший спосіб з історією Росії. Коли Академія наук одержала урядове розпорядження з Москви готувати до ювілею «возз'єднання України з Росією» збірник архівних документальних матеріалів, то здавалося дуже природним, що керівництво Інституту історії залучило до цієї справи насамперед Федора Павловича Шевченка, який уже на той час був відомим досвідченим археографом, знавцем історії України, особливо середини XVII ст., тобто Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, яка і в збірнику мала зайняти майже дві третини обсягу.

Перед Ф.П. Шевченком було поставлене завдання – написати працю відповідно до московської концепції історії України, яка згодом була оприлюднена у передмові до збірника «Воссоединение Украины с Россией» і в Тезах, ухвалених ЦК КПРС. Це розглядалося як завдання уряду СРСР.

Ф.П. Шевченко написав досить невелику за обсягом науково-популярну книжку «Історичне значення віковичної дружби українського і російського народів». Вона була опублікована кілька разів і в різних

варіантах та обсягах українською і російською мовами: у Києві тричі – в 1951, 1953, 1954 роках (двічі російською мовою), в Москві – двічі в 1954, в другому варіанті змінилася назва – «Нерушимая дружба двух братских народов». Скорочені варіанти цієї книжки друкувалися в газетах «Правда України», «Вільна Україна», «Радянська Україна», в журналі «Комуніст». Виданню книжки Федора Павловича передувала публікація його статті під такою ж назвою в «Наукових записках Інституту історії України» (К., 1950, т. 3, с. 78–95).

У 50-ті роки Федір Павлович видав праці, присвячені темам, розроблення яких розпочалося ще в попередньому десятилітті, зокрема про народний рух на Буковині та його ватажка Лук'яна Кобилицю, про що говорилося вище. Він брав також участь як автор передмови і редактор у виданні збірника документів і матеріалів «Німецький фашистський режим на Україні 1941–1944 рр.» (К., 1951). Вивченням цієї проблеми Ф.П. Шевченко займався і раніше, будучи на посаді заступника голови Комісії з історії Вітчизняної війни Академії наук Української РСР.

У 1957 році Федір Павлович Шевченко вперше виступив із статтею узагальнюючого теоретичного характеру: «Про роль народних мас в історії» (Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 9, с. 3–26). Того ж року він написав і рецензію на книжку «Роль народных масс и личности в истории» (М., 1957).

Перу Ф. П. Шевченка належить 5-й параграф («Західноукраїнські землі під владою Австро-Угорської монархії в 1900–1914 рр.»), «що входить до розділу XIV 1-го тому «Історії Української РСР»», яка пережила кілька макетних видань українською і російською мовами (в 1953, 1955, 1956 роках). Кожного року праця перероблялася відповідно до зауважень під час обговорення. Фантазмагоричною видавалася практика читання у великій аудиторії вголос текстів, а потім їх обговорення. Збирали всіх співробітників Інституту історії та деяких інших інститутів суспільних наук і один з них, найчастіше Ігор Слабеев, добре поставленим голосом, з чудовою дикцією упродовж годин читав. Іноді одразу обговорювали, іноді потім письмово подавали зауваження.

Одного разу зібрали науковців і викладачів не тільки з Києва, а й з усієї України, і не тільки істориків, а й літературознавців та мистецтвознавців. Як відомо, «Історія України» мала розділи і параграфи з історії української культури. Великий зал будинку партійної школи в провулку Максима Рильського був заповнений. Безперечно, дуже важко було все сприйняти на слух, щось зауважити, занотувати. Серед викладачів з Харкова був професор Гуцин, лекції якого я ще студенткою слухала в Педінституті і якого дуже поважала. Мені було соромно перед ним за тих, хто організував ту ганебну ситуацію, в яку поставили поважну людину.

Однак ці обговорення ще не були кінцевим етапом на шляху багатострадної «Історії Української РСР». Вершителем її долі був такий собі чоловік, який проживав у Москві і працював завідуючим сектором суспільних наук відділу науки і вузів ЦК КПРС. Прізвища його я не хочу повідомляти, дотримуючись на цей раз обраного мною принципу не називати імен тодішніх ворогів українського народу, щоб не тягнути їх із небуття у вічність. Цього апаратника вищого ешелону влади в СРСР не задовольняв жоден варіант праці колективу спеціалістів усього Інституту, і він один за другим їх відхиляв. Знаменний факт: темою його кандидатської дисертації, яку він захищав у Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б) була «Боротьба українського народу під керівництвом партії проти петлюрівської директорії». До речі, коли я їхала у відрядження до Москви, дирекція Інституту історії доручила передати йому один з макетів праці. Кілька днів я витратила, щоб нарешті мене зв'язали з ним по телефону. Так ретельно охороняли причетних до ЦК КПРС.

Після смерті Сталіна цього чиновника з ЦК КПРС відправили на Україну, до Києва. В 1961 році він потрапив до Інституту історії. Працював там завідуючим відділу історії комуністичного будівництва. Справді, поряд з відділом історії соціалістичного будівництва існував відділ, який «вивчав» історію того, чого ще не було, ще навіть не відбувалося. Якесь фантазмагорія – з точки зору сучасних уявлень про це у незалежній Україні.

Серед його 20 монографій була й така: «Национализм – враг трудящихся: анализ исторического опыта борьбы с национализмом» (вийшла в Москві у 1986 році, коли вже почалася перебудова, гласність). Він одержав Державну премію УРСР за багатотомну «Історію Української РСР». Можна собі уявити, скільки антинаукових та антиукраїнських акцентів розставив він у цьому багатотомному виданні.

У другій половині 50-х років стан справ в історичній науці України дедалі погіршувався, що відбивалося і на внутрішньому житті Інституту історії, особливо для Федора Павловича Шевченка. Мені довелося переглянути свої романтичні мрії про Інститут як про храм науки. Взагалі науковці Інституту намагалися творчо працювати, виконували щорічні і кількарічні плани, публікували монографії – книжки, але не досить часто, бо перевага віддавалася колективу авторів, друкували окремі статті в наукових журналах, захищали дисертації.

Однак колектив був розколотий на два непримиренних угруповання, між якими точилася затята, жорстока боротьба. Її суті і перебігу я не розуміла, та й не хотіла вникати в усе, трималася осторонь. Зрозуміло, що це були не наукові дискусії. Суперечки щодо оцінок історичних діячів, явищ, подій, фактів прикривали, мабуть, суперництво за керівні крісла, а також інтриги, підступи, анонімні листи до ЦК КПУ. З безмежним здивуванням, з жахом і, навіть, боєм спостерігала на зборах, засіданнях Вченої ради та інших нарадах ці

словесні баталії, де таврували, вішали ярлики, звинувачували, зовсім не стримуючись у виразах. У відповідь на листи, що йшли до ЦК КПУ, секретар з ідеології Червоненко провів в Інституті історії відкриті партійні збори, які тривали майже цілий день. У зв'язку з цим у мене виник здогад, що там, на горі, в «хаті» (так тоді називали будинок ЦК КПУ), можливо, були зацікавлені, щоб чвари роздирали колектив Інституту.

Найбільше стріл було спрямовано проти директора Інституту історії Олександра Карповича Касименка та завідуючого відділом допоміжних історичних дисциплін Федора Павловича Шевченка, який з 1957 року став головним редактором «Українського історичного журналу».

Мені було дуже шкода Олександра Карповича. Ставилася до нього з великою повагою. Він був толерантною людиною, доброзичливо ставився до людей, постійно підтримував і допомагав молоді, нікого не звільнив з роботи, не виніс жодної догани, дуже дотепний – і ця його якість, бувало, рятувала, а гостра ситуація не переходила в конфлікт. А його опоненти з ним не церемонилися. Наприклад, професор Введенський якось висловився в присутності О.К. Касименка: «Говорят, что он хороший организатор, пускай идет директором кирпичного завода». У 1955 році О.К. Касименко випустив книжку «Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 рр.» у Києві, в академічному видавництві, відповідальним редактором її був Ф.П. Шевченко. Касименко висунув її на захист. Навколо цього розпочалася справжня вакханалія. І хоча Олександр Карпович усе ж таки захистився, полетіли депеші до Москви, до ВАКу. Здається, років зо два Касименкові доводилося їздити до Москви для якихось з'ясувань.

Для Федора Павловича Шевченка ситуація виявилася ще гіршою. У 1959 році в Києві, у видавництві Академії наук УРСР з'явилася його монографія «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.». Це було солідне наукове дослідження (498 с.), написане на широкій джерельній базі. Багато нових архівних даних уперше вводилося до наукового обігу. Книжка видавалася після Тез, схвалених ЦК КПКР, вплив яких на неї був неминучим, інакше вона не побачила б світ. Однак і в таких умовах автор намагався якомога менше грішити проти історичної істини. Наприклад, він показував, що російський царський уряд у першій половині Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького проводив двозначну політику щодо України, ставився до неї з явною недовірою і не хотів надавати воєнної допомоги.

Безперечним досягненням праці Федора Павловича було висвітлення і визначення ролі козацтва в історичному процесі, зокрема й у тих соціально-економічних змінах, які відбулися в Україні в часи війни.

Залучивши великий масив архівних документів, він багато уваги приділив вивченню проблеми покозачення – унікального, тільки Україні притаманного історичного явища. Селяни в окремих регіонах України відмовлялися від феодалної та іноземної підлеглості і оголошували себе козаками. Очевидно, покозачення посуті було спробою мирним шляхом визволитися з-під влади Польщі і перейти під юрисдикцію Запорозької січі, одержавши таким чином право вільно працювати на власній землі. Автор, спираючись на широке коло архівних та інших джерел, зробив важливий концептуальний висновок про те, що в середині XVII ст. козаки становили половину населення України.

Вперше в історіографічній науці Ф.П. Шевченко використав таке історичне джерело, як реєстр усього Війська Запорозького. Цей державний і міжнародний документ був створений на основі Зборівської мирної угоди 1649 року між Україною і Польщею, за якою під козацьку владу на чолі з Богданом Хмельницьким переходили три воеводства – Київське, Брацлавське і Чернігівське, а козацький реєстр збільшувався з 6 тисяч до 40 тисяч, тобто Польща визнавала збройні сили України. Реєстр усього Війська Запорозького 1649 року, мабуть, був першим частковим переписом українського населення.

Реєстр охоплював 16 полків – адміністративних та військово-територіальних одиниць, з яких складалася на той час Українська Гетьманська держава. Із трьохсоттисячного українського козацтва до реєстру відібрали відповідне число заслужених козаків. Козацькі писарі на місцях, безпосередньо в сотнях і полках, з уст козаків занотували 40 тисяч національних імен і стільки ж прізвищ. Упорядкував ці матеріали і власноручно написав реєстр (крім двох полків) генеральний писар Іван Виговський. Його підпис стоїть поруч з підписом Богдана Хмельницького на останній 717 сторінці, скріплений військовою печаткою.

На монографію Федора Павловича було написано шість рецензій, з них три вийшли в Україні, дві – в Москві, одна – в Польщі. Рецензія в журналі «Комуніст України» мала дуже промовисту назву: «Більше вимогливості і принциповості в історичних дослідженнях» (1961, №1). Тут частково дістали відображення ті ж закиди й звинувачення, що він їх зазнав в Інституті історії, коли зажадав рекомендації своєї праці на захист докторської дисертації. Два дні точилися баталії навколо неї. Були і захисники. Але переважили ті, що нападали, більше – старше покоління. Тримали в одній руці працю Федора Павловича, в другій – книжку Михайла Грушевського і намагалися довести, що Ф. П. Шевченко запозичив у нього навіть концепції, а це тоді вважалося найбільшим гріхом. Однак сюжет під назвою «Федір Шевченко і Михайло Грушевський» викладу трохи пізніше, тут тільки зроблю таке зауваження. Чимало істориків того часу, відмежовуючись від Володимира Антоновича, Михайла Грушевського та інших видатних

українських учених, які потрапили в проскрипційний список, складений комуністичними ідеологами, водночас використовували не тільки фактаж, а й трактування подій, деякі узагальнення тощо. Саме такі були серед тих, хто таврував Ф.П. Шевченка.

Але окремо слід сказати про А.О. Введенського. Виходець із Сибіру, з 1944 року був в Україні завідувачем кафедри історії СРСР, а з 1951 – професором кафедри архівознавства Київського університету. Працював за сумісництвом в Інституті історії протягом 1952–1956 років та й потім залишився членом вченої ради Інституту. Тема його докторської дисертації: «Очерки по истории Строгановых XVI–XVII ст.». У своїх нападках на Ф.П. Шевченка він не знав меж, його звинувачення іноді були просто абсурдними. Федір Павлович у відчаї якось сказав з трибуни: «Введенський може привселюдно заявити, що Шевченко вкрав півня. Всі розуміють, що це безглузда вигадка, але я повинен доводити, що я не крав півня».

Федору Павловичу так і не дали можливості захистити докторську дисертацію в Києві, на Україні. Він її захистив у 1963 році в Москві.

Отже, КППС із своїм репресивним органом НКВС – КДБ добивалися, щоб суспільство України розвивалося ненормально, нецивілізовано, а українці позбавилися національної свідомості та людської, особистої гідності і втратили історичну пам'ять.

Але й тоді серед українців було багато порядних, мислячих людей, які внутрішньо засуджували советський комуністичний режим. Однак встановлена ним система тотального слідкування і загроза терористичної розправи робили неможливим публічне висловлення таких поглядів, говорити можна було тільки наодинці і з людьми, яким довіряєш. Одним із таких українців був Василь Йосипович Довженок, археолог, доктор історичних наук. Від нього я дізналася в 60-х роках про голодомор на Україні 1932–1933 рр. В археологічній експедиції в степу, без свідків, поставали в моїй уяві з його розповідей страшні, апокаліптичні картини трагедії українського селянства. Василь Йосипович розповів, як зібрали комсомольців і повчали їх, що вони не повинні надавати жодної допомоги голодуючим, навіть умираючим, навіть дітям, бо вони «всі вороги народу».

Михайло Юліанович Брайчевський передав мені зміст його розмови з Василем Йосиповичем Довженком у 50-х роках, який заявив: «Нормально розвиватися наука на Україні не може» і як приклад назвав Ф.П. Шевченка: «Талановитий історик Шевченко багато міг би зробити для України, зайняти почесне місце у світовій історіографії. А у нас? У тих умовах, у яких ми живемо, він гине». Для характеристики В.Й. Довженка хотілося б навести ще такий епізод. На установчому з'їзді Товариства охорони пам'яток історії та культури України, одним з головних ініціаторів проведення якого був М.Ю. Брайчевський, що, зокрема, розробляв проект засновницьких та інших основних документів Товариства, куратор з'їзду тодішній

секретар з ідеології в жодному разі не хотів допустити М. Ю. Брайчевського до складу керівних органів Товариства, хоч цей учений був висунутий делегатами з'їзду в члени і президії, і правління Товариства. В.І. Довженок виступив і запропонував викреслити себе із списку кандидатів, а включити натомість М.Ю. Брайчевського. Секретар ЦК оголосив, що це питання вирішить партійна частина з'їзду, яку він і зібрав у сусідній залі, і ця, партійна частина швиденько, вже без дебатов вирішила питання негативно для Брайчевського.

Повертаючись до розповіді про Федора Павловича Шевченка, хочу визначити, що, крім обдарованості, талантів, якими наділив його Бог, він ще мав й українську душу. Українство його, між іншим, проявлялося і в тому, що він розмовляв завжди тільки українською мовою. Федір Павлович безмежно любив українські народні пісні, знав їх багато, співав. Ярослав Іванович Дзира, який працював у його відділі, згадував: Коли Федір Павлович одержав нову квартиру, хлопці з відділу допомагали йому перевозити меблі. Відпочиваючи, за чаркою, Федір Павлович влаштував такий собі конкурс – хто знає більше українських пісень. Він починав перший куплет, троє хлопців по черзі продовжували, а потім усі приєднувалися. Так концерт розтягнувся на цілий вечір. Пригадався ще такий цікавий момент. Яюсь у вузькому товаристві він висловив жаль, що має блакитні очі. «Федоре Павловичу, – вигукнула я, – як Ви можете нарікати – сині або блакитні очі, вони такі гарні і рідше трапляються порівняно з іншими». А він відповів: «В українських піснях співається тільки про карі очі». Може, коли б така розмова відбулася тепер, у незалежній Україні, я б здогадалася потішити його тим, що блакитні очі та із золотим відблиском чуприна поєднали кольори нашого національного прапора. Я переконана, що Федір Павлович завжди любив Україну і намагався в будь-яких умовах щось добре зробити для неї.

Навіть у деяких своїх публікаціях, що, як і все, що друкувалося в СРСР, проходило через сито лютої советсько-комуністичної цензури, Ф.П. Шевченко прагнув, хоча і в завуальованій формі, висловити свої думки та ідеї, зовсім не адекватні офіційній історіографії.

Наприкінці 50-х років вийшла з друку стаття Федора Павловича Шевченка «Про створення "Вступу до історичної науки"» (Укр. іст. журн., 1959, №1, с. 90–100). Ця стаття мала б стати визначним явищем в українському історіографічному процесі, але, на жаль, вона пройшла яюсь непомітно, не було відгуків і продовження. Та й з нею ознайомилася тільки тепер, коли заглибилася у вивчення історичної наукової творчості Ф.П. Шевченка.

У статті порушується питання* про необхідність наукового розроблення загального поняття про історичну науку як таку, що розкриває об'єктивну закономірність розвитку людського суспільства, посідає певне місце серед інших наук, виконує спеціальну суспільну функцію тощо. Отже, коли звести все до одного, йдеться, по суті, про філософію

історії, тобто про історіософію. Термін «історіософія» був зовсім не бажаний у радянській історіографії, позаяк нею стверджувалося, нібито в працях буржуазних історіографів про філософію історії, про її метод усе так заплутується, що фактично історія як суспільна наука може припинити своє існування.

«Не можемо сказати, – зауважує у своїй статті Ф.П. Шевченко, – що пропонуємо щось дуже нове» і називає кілька праць, які вийшли в Росії: Ш.В. Лангуа та Ш. Сеньобоса – «Введение в изучение истории» (СПб., 1899), Е. Бернгейма – «Введение в историческую науку» (СПб., 1908), А.С. Лаппо-Данилевського – «Методология истории», а також називає праці свого вчителя В. Пічети – «Введение в русскую историю (Источники и историография)» (М., 1922) та українського вченого Д.І. Багалія – «Об элементарной методике истории» (Зб. Історико-філологічного товариства, Харків, т. VI).

Ф.П. Шевченко зазначає, що в суміжних з історією науках вивчаються ще й спеціальні дисципліни, наприклад такі, як загальне літературознавство, вступ до мовознавства. Тим часом історична наука не має такого відгалуження, і на історичних факультетах читаються курси з різних галузей історії. Згідно з програмою в кожному курсі дається вступна лекція, в якій ідеться про його зміст і завдання, основні джерела, стан розроблення питань в історичній літературі. У деяких програмах є відповідні пояснювальні записки, з методичними порадами і зауваженнями. Все це правильно і необхідно. Однак вступні лекції до кожного курсу переслідують конкретну, вузькопрактичну мету.

Студент або читач, який цікавиться питаннями історії, стикається з різними її галузями, періодами, народами, країнами та спеціальними предметами. Та при цьому єдиного, цілісного поняття про історію не створюється. Попри те, що поділ історичної науки на галузі, курси, дисципліни є позитивним чинником її розвитку, за цим конкретним втрачається загальне поняття про історичну науку як таку. Необхідно, щоб у людей, які присвятили себе вивченню історії, цікавляться нею, створювалося уявлення про загальне і конкретне, ціле і частину². Отже, підсумовує Ф.П. Шевченко, курс про історію як загальне поняття необхідний і в історичній науці.

Автор статті розмірковує і над назвою такого курсу: «Можна його називати “Вступом до історичної науки”, може він мати й іншу назву. Та справа кінець-кінцем не в назві, а в суті. Дискутувати про назву можна окремо. Зараз же назву “Вступ до історичної науки” вживаємо, як умовну, але зміст його має бути конкретний і відповідати на ряд питань у певному порядку»³.

Уся стаття Ф.П. Шевченка завуальована марксистсько-ленінською риторикою і цитатами з праць Леніна, які в більшості безпосередньо не стосуються того, про що йдеться. За цією завуальованістю ховається конкретний зміст, який вражає значущістю і, можна навіть сказати,

новаторством деяких думок, висновків і пропозицій. Взагалі з цією статтею складається парадоксальна ситуація. Хоч її автор кілька разів заявляє, що «Вступ» має будуватися на методологічній основі марксизму-ленінізму, однак він підсвідомо виривається з лабет цієї «методологічної основи». Він впроваджує системний метод дослідження і розв'язання проблем та питань, визначає і розглядає системи і підсистеми в процесі їх розвитку і взаємозв'язку. Системний метод в Україні почав утверджуватися в науці в останні десятиріччя ХХ століття. Отже, маємо право сказати, що український вчений Федір Павлович Шевченко випередив своїх співвітчизників, у всякому разі, без вагань можна стверджувати, що випередив передусім своїх колег – істориків.

Книжка або серія книжок, зауважує Федір Павлович, має відкриватися таким важливим і одним з основних питань, як значення і завдання історичної науки. Без з'ясування цього не може бути й мови про історію як науку, що займається певними проблемами розвитку людства. Історична наука завжди мала і має велике практичне значення для сучасності. Для підтвердження цієї тези він наводить слова російського мислителя і письменника О.І. Герцена, настільки яскраві, що хочеться їх тут процитувати: «Повніше усвідомлюючи минуле, ми виясняємо сучасне; заглиблюючись в суть минулого, розкриваємо суть майбутнього; дивлячись назад, крокуємо вперед»⁴.

Перша частина «Вступу», за задумом Федора Павловича, присвячуватиметься визначенню завдань історичної науки. Він їх викладає лаконічно: «Вивчення всіх сторін суспільного життя в хронологічній послідовності на конкретному матеріалі країн, народів, епох і проблем. Крім того, історична наука має ряд інших своїх специфічних рис». Тому, продовжує автор, у першій частині «Вступу» мають розглядатися також інші питання, зокрема єдність історичного процесу, роль бази і надбудови, факти і теорія та їх взаємозв'язок, загальне і конкретне, роль народних мас, класів, партій та особи в історії, історичний взаємозв'язок і взаємовплив різних народів, а також ряд інших проблем. «Сукупність цього всього, – робить дуже важливий висновок автор, – дає підставу говорити про історичну науку, як окрему і спеціальну галузь людського знання»⁵.

Дуже важливо, що автор засуджує намагання виключити історію з програм освіти в комуністичній Російській імперії, тобто в СРСР. «Покінчено, – пише він, – з усякими спробами, що мали місце раніше, принизити історичну науку або ліквідувати її зовсім»⁶. І справді, я, наприклад, пам'ятаю, що в якихось класах школи ми вивчали «обществоведение», а не історію.

Далі Ф.П. Шевченко переходить до другої частини «Вступу». Подаємо його міркування повністю: «В другій важливій за своїм змістом частині чи розділі “Вступу” має трактуватися питання відношення історичної науки до інших галузей суспільних наук. Взаємозв'язок

і взаємовплив між ними завжди існував, незважаючи на специфіку кожної з них. Адже ж об'єктом їх дослідження є людське суспільство в усіх його діях, різносторонніх проявах. Наявність же різних галузей суспільних наук є одним із проявів розвитку науки про суспільство взагалі, і такий поділ дає можливість глибше дослідити окремі специфічні сторони людського життя. В результаті розвитку цих наук виникли і їх конкретні завдання, предмет і методика дослідження».

Але як не можна розірвати на частини єдине людське життя, так не можуть бути ізольованими між собою і різні галузі суспільних наук. Удосконалення цих наук – явище взаємообумовлене. До того ж існує ряд стиків, в яких всі суспільні науки сходяться з історією. Так, наприклад, існує історія філософії, права, літератури, економіки і економічної думки, мови і т. ін. Особливе значення, наприклад, для історика і економіста має вивчення розвитку техніки, засобів виробництва, хоч цією справою займаються, головним чином, представники різних технічних наук. Пояснюється це все не тим, що історія є наукою наук, а тим, що без історії якої галузі науки не може бути і її сучасної теорії.

Не вимагає особливого доказу те, що розвиток історичної науки в значній мірі залежить від стану розробки багатьох проблем в інших галузях суспільних наук. Не можна було б з достатньою глибиною висвітлити історію першого-ліпшого народу, країни, не спираючись на дані та результати, які здобуто економістами, філософами, мовознавцями, літераторами та іншими дослідниками життя і розвитку людського суспільства. Одночасно з цим всі згадані галузі науки не зможуть нормально розвиватися, коли при цьому не будуть використовувати факти і висновки, до яких прийшли історики.

Історія не може замінити ні одну галузь науки, але історик повинен обов'язково використати цю близькість, яка існує між ними. Слід відзначити, що ще немає постійного творчого контакту істориків з дослідниками інших галузей гуманітарних наук. Зовсім мало історики ознайомлені з наслідками роботи і проблемами, які стоять перед іншими галузями науки, а ще менше використовуються досягнення в цих галузях в історичних працях. Може, «Вступ до історичної науки» зверне на це увагу істориків, і будуть намічені шляхи творчого контакту, який був би дуже корисним для розвитку суспільних наук в цілому.

Вже відзначалося, що історія ділиться на ряд галузей. Є історія громадянська (назва «цивільна історія», здається, більш відповідає суті), історія партії, воєнна історія і т. д. Є історія окремих країн, народів, загальна історія. Кожна з них ще ділиться на періоди. Існує ряд спеціальних курсів і т. д. У «Вступі» доведеться говорити про це не взагалі, а показати взаємозв'язок між окремими галузями науки. Необхідно буде звернути увагу на те, що історія однієї країни або народу тісно переплітається з історією інших країн і народів, більше

підкреслити історичну зв'язність між окремими курсами (наприклад, історії стародавнього світу з історією середніх віків і т. д.)»⁷.

Значне місце у «Вступі» Федір Павлович відводить спеціальним історичним дисциплінам. (Вони називалися тоді допоміжними історичними дисциплінами.) Це була його найулюбленіша тема – на все життя. Він був їх відроджувачем і будівничим, науково розробляв підвалини цих важливих галузей історичної науки в Україні. Науковий доробок у галузі спеціальних історичних дисциплін у період до 1917 р. і в 20-х роках згодом було перекреслено російською комуністичною владою, а їх носіїв фізично знищено.

Слід зазначити, що Ф.П. Шевченко називає праці російських учених, присвячені окремим спеціальним історичним дисциплінам, зокрема Л.В. Черепніна⁸, М.М. Тихомирова⁹, С.А. Нікітіна¹⁰.

Слідом за статтею Ф.П. Шевченка «Про створення “Вступу до історичної науки”» (1959, № 1) вміщено статті українських авторів, присвячені різним спеціальним історичним дисциплінам: Є. І. Чернова – «З історії української нумізматики (Грошова термінологія XVII–XVIII ст.)» (с. 100–105), І.П. Крип'якевича – «Стан і завдання української сфрагістики» (с. 115–119), а також професора Київського університету ім. Т.Г. Шевченка А.О. Введенського – «Питання дипломатики в працях В.О. Ключевського» (с. 106–115).

У заключній частині статті «Про створення “Вступу до історичної науки”» Ф. П. Шевченко доводить, що велике місце у ньому має зайняти розділ про методику наукової роботи та дослідження, в яких виявляється уміння історика пов'язати теорію з практикою. Досвід показав, що молоді дослідники, а почасти і досвідчені доходять багатьох «істин» самотужки, набувають навичок самостійної роботи кустарно, витрачаючи на це багато часу й енергії. До того ж, те, що ними «самостійно» відкрито, не завжди буває кроком уперед. У цій справі ще багато самопливу і стихійності. Такий стан речей дуже позначається і на якості наукових праць.

І дуже важливо було звести великий позитивний досвід воедино, ефективно його використати. Ф.П. Шевченко не міг при цьому не спинитися на здобутках передових діячів історичної науки. Адже передовий колективний досвід складається з досвіду окремих індивідів, перевіреного на масовій практиці¹¹. Серед публікацій з організації праці науковця Ф.П. Шевченко вважав кращою книжку академіка К.Г. Воблого, що вийшла на Україні¹². Ця книжка справді була дуже популярною серед початківців і молодих науковців. Пам'ятаю, як ретельно я її простудіювала і використала у науковій роботі корисні поради академіка.

У процесі підготовки наукової праці Федір Павлович виділяє три етапи: обрання теми, розкриття виробничого процесу, підготовка рукопису до друку. Для прикладу він розглядає питання вибору теми для дослідження. «Кожний автор, вибираючи тему для дослідження, –

пише, зокрема, він, – стикається з питанням, чи актуальна вона. В багатьох випадках відповідь на це шукають в ступені розробки проблеми або теми в історичній літературі, в необхідності переглянути застарілі твердження з нових позицій на основі нових фактів, матеріалів. При виборі теми обов'язкова нова постановка питання і нові висновки. ...В даному випадкові багато залежить від індивідуальності автора і, головним чином, від його теоретичного рівня.

Актуальними темами є теми, поставлені самим життям, які розширюють наше пізнання світу, відкривають в ньому все нові сторони, показують їх різноманітність і взаємообумовленість, сприяють рухові суспільства вперед. Про вибір теми дослідження можна ще багато дечого сказати, а тому у "Вступі" і цій справі необхідно приділити значну увагу»¹³.

Загальний висновок, який зробив Федір Павлович до всієї праці, був таким: «"Вступ до історичної науки" має стати однією з історичних дисциплін і зайняти серед них відповідне місце»¹⁴.

Відроджувач і будівничий спеціальних історичних дисциплін та окремих галузей історичної науки в Україні

Федір Павлович Шевченко розробив і втілював у життя програму відродження і розвитку спеціальних історичних дисциплін, виявивши себе тут як учений високого рівня і талановитий організатор науки. Це був його визначний внесок в історичну науку України. У 1960 р. він домігся створення відділу допоміжних історичних дисциплін в Інституті історії Академії наук УРСР і очолив його. Через аспірантуру підготував і виховав кадри спеціалістів з окремих дисциплін. Започаткував періодичні видання – міжвідомчі наукові збірники, а також брав участь в організації наукових конференцій, присвячених спеціальним історичним дисциплінам, і виступав на них.

Особливо активну діяльність у цьому напрямі Федір Павлович розгорнув у 60-ті роки. Однак ідеї, задуми, плани викристалізовувалися у нього ще впродовж 50-х років, а вперше він їх виклав у статті «Про створення “Вступу” до історичної науки», опублікованій у 1959 р., виступивши таким чином за відновлення цих історичних дисциплін в Україні. Він визначив їх місце і роль у розвитку історичної науки, окреслив їх коло, охарактеризувавши кожен з них, з’ясував взаємозв’язки та ієрархію за значущістю тощо. Потім він неодноразово впродовж трьох десятиліть у міру своїх можливостей і умов службової праці повертався до теми спеціальних історичних дисциплін, доповнюючи, розширюючи, поглиблюючи пов’язані з ними проблеми, вносячи нові грані, нюанси, розкриваючи їх філософські аспекти.

Ще у своїй статті 1959 р. Ф.П. Шевченко порушив питання про уточнення узагальнюючої назви цих дисциплін. «В ході розвитку історичної науки, – говориться у статті, – виник ряд “допоміжних” історичних дисциплін. Назву “допоміжні” беремо в лапки, бо вона досить таки умовна, а значення цих дисциплін велике. Від їх розробки в значній мірі залежить якість наукової продукції, краще пізнання фактів, розуміння першоджерел»¹⁵. Справді, ця назва зазнала трансформації, поки остаточно утвердилася сучасна – «спеціальні історичні дисципліни», деякий час у дужках зазначали – («допоміжні»).

Федір Павлович категорично заперечував проти застосування для допоміжних дисциплін назви «історичні науки». Він пише: «Часто «допоміжні» дисципліни називають історичними науками.

Від цього слід відмовитися, бо історична наука як така – єдина і може ділитися на ряд галузей і предметів – дисциплін. Самі по собі можливості історичних дисциплін обмежені, але в поєднанні з іншими історичними даними вони дають дуже цінні результати»¹⁶.

Розглядаючи спеціальні дисципліни у їх розвитку і взаємозв'язку, а також у зв'язку з головною системою – історичною наукою, Федір Павлович показує, що деякі з них поступово перетворюються в галузь історичної науки і стають системою щодо решти допоміжних дисциплін – підсистем. Так, стверджує він, «в процесі розвитку археологія із допоміжної історичної дисципліни перетворилася в окрему важливу галузь історичної науки. Особливе значення у вивченні матеріальної культури і виробничих відносин відіграє археологія для тих періодів історії, про які не збереглося письмових джерел. В процесі виділення в окрему галузь історії перебуває етнографія, значення якої важко переоцінити при вивченні життя і діяльності народних мас»¹⁷.

Автором статті «Про створення “Вступу” до історичної науки» також простежується процес формування в окрему історичну галузь історіографії, якій він відводить перше місце серед усіх історичних дисциплін. «Серед цих дисциплін, – зазначав Ф. П. Шевченко, – можна сказати, перше місце займає історіографія – історія історичної науки. Як уже відзначалося, без історії предмета немає самої теорії науки. Про важливість цієї дисципліни свідчить те, що вона за своїм значенням і методикою дослідження останнім часом починає перетворюватися в окрему галузь історичного знання»¹⁸.

Упродовж 1964–1969 рр. Ф.П. Шевченко був головою Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» при секції суспільних наук АН УРСР, тобто він проводив науково-координаційну роботу в сфері історіографії на Україні.

Завдяки старанням Федора Павловича Шевченка з 1968 р. почало виходити нове видання, спеціально присвячене історіографії в Україні, – «Історіографічні дослідження в Українській РСР». У першому випуску, виданому «Науковою думкою», Федір Павлович опублікував концептуальну статтю «Історіографія – важлива історична дисципліна» (с. 5–20).

Важливість історіографії полягає в тому, доводить учений, що вона – окрема галузь історичної науки. Історіографія вивчає вторинний процес – історію історичної науки, яка досліджує первинний процес – історію розвитку самого суспільства. Отже, історіографія вивчає становлення, формування і поширення історичних знань; розкриває обумовленість зміни одних концепцій іншими, а також зміни у засобах вивчення проблем і розглядає виникнення різних форм, за допомогою яких відбувається висвітлення історії історичної науки, її окремих галузей та дисциплін. Історіографія, вважає автор статті, розширює наукові обрії дослідника, допомагає розкривати історичну закономірність розвитку історичної науки, правильно зрозуміти той

стан, в якому перебуває наука на даному етапі, накреслювати завдання її подальшого розвитку.

Другий випуск побачив світ у 1969, третій – у 1970, четвертий – у 1971, п'ятий – у 1972 роках. Перші два випуски вийшли, коли Федір Павлович був відповідальним редактором, решта – членом редколегії.

З п'ятим випуском стався казус. Він мав ось-ось побачити світ, але тут саме почалися репресії проти наукової і творчої мистецької української інтелігенції. Секретаріат ЦК КПУ зняв Федора Павловича з усіх керівних посад. Автора цих рядків, а також Ярослава Івановича Дзиру, Олену Станіславівну Компан взагалі звільнили з Інституту. І як наслідок – з видання вилучили статті Я.І. Дзири про Межигірський козацький літопис, Ф.П. Шевченка – про історичні погляди Богдана Хмельницького, мою – про історичні погляди Петра Симоновського, історика XVIII ст., автора твору «Короткий опис про козацький малоросійський народ і про воєнні його справи». Однак у поспіху недогледіли і в анотації залишили назви цих статей, вже виключених із збірника, хоча прізвища і не були названі. Шостий випуск був тоді вже укомплектований і, по суті, підготовлений у верстці, але його зняли з плану, а саме видання «Історіографічні дослідження в Українській РСР» взагалі заборонили.

Попри все Федір Павлович не втратив інтересу до проблем історіографії. У 1980 р. він виступив на республіканській науковій конференції з історичного краєзнавства з доповіддю «Місце історичного краєзнавства в історіографії України», яку було опубліковано в тезах конференції (К., 1980. с. 24–25). 1977 року з'явилася його рецензія на книжку «Вопросы историографии в высшей школе», видану в Саратові. Він був також членом редколегії видання «Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория» (К., «Наукова думка», 1988). Останні роки свого життя працював головним науковим співробітником відділу історіографії Інституту історії України НАН України.

У статті «Про створення “Вступу” до історичної науки» її автор на другому місці після історіографії поставив джерелознавство, відзначивши таким чином його важливу роль для історичних досліджень. У статті розглядається зв'язок джерелознавства з іншими спеціальними історичними дисциплінами, визначено систему підпорядкованості між ними, підсистеми називаються підрозділами.

«Без фактів, – пише Федір Павлович, – не може йти мова про якийсь історичне дослідження. Факти ж історик черпає з джерел. Ці джерела і їх значення в історичному дослідженні бувають різними. В зв'язку з цим виникла спеціальна історична дисципліна – джерелознавство. З джерелознавством тісно зв'язані такі дисципліни, як архівістика – знання архівів, що в свою чергу ділиться на кілька підрозділів, дипломатика, яка займається вивченням історичних документів, їх автентичності.

Важливу роль в розумінні документа відіграє палеографія – дисципліна про письмена. В справі розуміння історичного джерела багато допомагають такі предмети, як сфрагістика, геральдика, генеалогія. Перша вивчає печатки, друга – герби, третя – історію родів.

Тісно зв'язані з джерелознавством археографія, яка займається публікацією документів і виробленням відповідних для цього правил, а також історична бібліографія, без якої важко налагодити систематичну розробку багатьох проблем»¹⁹.

У 1959 р. Федір Павлович ще не називає джерелознавство та археографію галузями історичної науки. Але у 60-х роках він дуже багато зробив – і як науковець, і як дослідник, і як організатор – для розвитку цих спеціальних історичних дисциплін, щоб вони піднялися в Україні до рівня окремих самостійних галузей історичної науки.

1963 року відділ допоміжних історичних дисциплін в Інституті історії було перетворено у відділ історіографії та джерелознавства. У новому відділі продовжувалася наукова розробка широкого спектру багатьох спеціальних дисциплін, але нова назва відділу засвідчувала перевагу серед них історіографії і джерелознавства, що стали на одному рівні з іншими окремими галузями історичної науки.

Науковою розробкою історіографічних та джерелознавчих тем в Інституті історії займалися не тільки працівники відповідного відділу. Ф.П. Шевченко наполегливо прагнув зацікавити цією тематикою науковців з інших відділів, передусім відділу феодалізму, радив розробляти окремі історіографічні та джерелознавчі проблеми. Я теж потрапила в енергетичне джерелознавче поле Федора Павловича. Джерелознавство перетиналося з архівістикою. А це мало для мене суто професійне значення. У 60-х роках я підготувала і опублікувала ряд праць джерелознавчого спрямування²⁰.

Ф.П. Шевченко виступив фундатором (видавцями були Інститут історії АН УРСР та Архівне управління при Раді Міністрів УРСР) міжвідомчого джерелознавчого видання – тематичного збірника «Історичні джерела та їх використання». Крім статей, присвячених питанням джерелознавства, у ньому публікувалися статті й з архівознавства, що також оформлялося в окрему галузь історичної науки, та його підсистем, зокрема дипломатики, палеографії та інших спеціальних історичних дисциплін.

Отже, Ф.П. Шевченко, засновуючи два таких важливих видання, активно сприяв розгортанню в Україні досліджень, присвячених історіографії, джерелознавству і взагалі спеціальним історичним дисциплінам. З 1964 по 1972 рік вийшло сім випусків збірника. Однак «Історичні джерела та їх використання» спіткала така ж доля, як й «Історіографічні дослідження в Українській РСР». З настанням масових репресій і цей збірник заборонили.

Федір Павлович був членом редколегії всіх випусків, написав передмови до перших трьох (у співавторстві з І. Л. Бутичем), опублікував

свої статті. У своїх розробках Ф. П. Шевченко розглядав як теоретичні проблеми, так і окремі, пов'язані з джерелознавством, питання.

Перу Ф.П. Шевченка належать цікаві розробки про джерельні основи наукового вивчення проблем історії України, зокрема Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (Укр. іст. журн., 1986, №3, с.150–151) та окремих питань цієї теми, наприклад «Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 років» («Історичні джерела та їх використання», 1964, вип. 1, с. 81–113).

Федір Павлович прагнув також привернути увагу дослідників до унікальних джерел з історії України. Одним з таких був Реєстр всього Війська Запорозького, який він широко і всебічно використав під час написання докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.». Однак ще за три роки до виходу монографії з такою назвою Федір Павлович у статті «Реєстр Війська Запорозького 1649 року – джерело історії козацтва» («Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2, с. 23–34) порушив питання про необхідність видання Реєстру, ретельно звіреного з оригіналом та відредагованого. Він же керував і підготовкою до друку Реєстру, який побачив світ лише 1995 року.

У 1966 р. на сторінках «Українського історичного журналу» (№7) у рубриці «Наш календар» була опублікована стаття Ф.П. Шевченка «История Русов или Малой России» (До 120-річчя з часу видання твору). Цей твір є найвизначнішим джерелом для вивчення української національно-політичної думки на зламі XVIII – XIX століть. Він дає відповідь на питання, як саме сприймала тоді українська прогресивна громадськість історію України, зокрема від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. включно. Головна увага приділяється в ньому козацтву, національно-визвольній війні, Богдану Хмельницькому, історії Гетьманщини. Основний зміст твору – боротьба українського народу проти чужоземного поневолення; концепція – право (натуральне, моральне, історичне) кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток.

Погляди автора «Истории Русов или Малой России» Федір Павлович називає прогресивними, а його історичну концепцію – передовою. Таким чином за узагальненими термінами він приховує від комуністичної цензури свою цілковиту згоду з національно-державницькою концепцією історії України, покладеною в основу цього твору.

«Секрет популярності й успіху “Історії Русів”, – пише Федір Павлович, – слід вбачати в прогресивності поглядів автора, в його прагненні зрозуміти суть історичного процесу й зробити певні висновки. Можна сказати, що це був перший на Україні твір з яскраво вираженою передовою концепцією багатовікової історії народу. Вплив його слід вбачати і в тому, що автор з прогресивних позицій оцінював

події та явища, які відбувалися в Україні з найдавніших часів до початку 1769 р.²¹.

Далі Ф.П. Шевченко, зокрема, пише: «Твір проникнутий глибоким патріотизмом, любов'ю до рідного народу, до України. І виявилися ці почуття в тому, що автор "Історії Русів" бачив творчу силу свого народу, радів з успіхів українського народу в боротьбі проти різних поневолювачів за свої права, за незалежність і рівність. Автор вважав цю боротьбу справедливою, законною, бо, за його словами, "всякое творение имеет право защищать бытие свое, собственность и свободу, и что к тому оно снабдено самою природою или Творцем достаточными орудиями или способом (стор. III)"». Прикладом відданості вітчизні він вважав життя і діяльність Богдана Хмельницького, який «отечество свое и народ так любил, что покоем своим, здоровьем и самою жизнею всегда ему жертвовал без малейшего роптания» (с. 142)"».

Федір Павлович продовжує: «Автор "Історії Русів" з великим сумом говорить у передмові про тяжкі випробування, які випали на долю України. Він вважав, що "сия страна, как бы созданная или осужденная для руин, от частых нашествий иноплеменников, а еще частейших набегов и браней от народов соседних, и наконец, от непрестанных междоусобий и побоищ, перетерпела всех родов разорение, губительства и всесожжения и, так сказать, обагрена и напоена кровию человеческою и покрыта пеплом..." (с. 1). І це не тільки слова передмови. Ця обставина історії розкрита в творі на багатьох сторінках»²².

Однак, зауважує Ф. Шевченко, хоч в «Історії Русів» показано тяжку долю українського народу, «але в автора твору це не викликає ненависті, ворожнечі щодо інших народів. Твір проникнутий гуманізмом, ідеєю дружнього, добросусідського співжиття українців з сусідніми народами. Устами свого любимого героя Богдана Хмельницького автор "Історії Русів" заявляє: "Союз и дружбу я готов держать со всеми народами, и никогда их не презрю, яко дара божественного и всему человечеству приличного"» (с. 96)²³.

Дух, напрям книги, за твердженням Федора Павловича, «в багатьох відношеннях антикріпосницький. Автор виступає проти монархії, за республіку... Не раз на сторінках звучить засудження абсолютизму. Гетьман Богдан Хмельницький вважає, що монархічний лад це "самый опасный камень преткновения, на который все падшие сокрушатся и восстать (піднятися. – Ф.Ш.) не могут" (с. 97). Монархія, говорив гетьман, – ворожа «правам и обычаем народным, по которым они управляемы быть должны выбранными из себя всеми урядниками и самим гетьманом"» (с. 96)²⁴.

Вперше в історіографії Федір Павлович Шевченко проаналізував характер і методику написання «Історії Русів», розкривши таким чином особливості і специфіку жанру цього історично-політичного

твору, який, на його думку, «має чимало характерного для літературної розповіді, для художнього твору»²⁵.

Федір Павлович визначає, що в численній історичній літературі існують різні оцінки «Історії Русів» та окремих положень і концепцій, висунутих її автором, однак наукового обґрунтування поглядів автора немає. Але «недоліки, слабкі сторони й необґрунтованість ряду тверджень щодо “Історії Русів”, – вважає вчений, – пояснюються надто малими результатами досліджень суспільно-політичного життя України наприкінці XVIII – початку XIX ст., тобто часу появи цього твору. Розглядати його, оцінювати локально, без зв’язку з суспільно-політичними подіями, ідейними устремліннями різних класів та груп тодішнього суспільства не можна, а недоліком ряду праць саме і є відсутність історичного підходу до оцінки та характеру твору»²⁶. Тобто Федір Павлович закликає розглядати його у контексті доби, застосовувати системний метод дослідження, хоч цим терміном сам він не користується. Федір Павлович показує зразок тонкого аналізу і наукового синтезу, висловлює оригінальні думки, піднімаючись до історіософських узагальнень. Щоб читач упевнився в цьому і відчув особливість стилістики видатного українського історика, вважаю за необхідне навести великий уривок із статті.

«В історіографії вже відзначалося, що автор “Історії Русів” допускає хронологічне зміщення історичних подій, “вільно” поводитьсь з фактами. Подекуди окремі факти, а то й події, він брав не з джерел, а сам їх компонував. Робив це, як сказано в літературі, з метою “обґрунтувати” якесь своє положення, підтвердити відповідний висновок. Такий підхід до подій і фактів можна пояснити тогочасним розумінням ролі та завдань історичної науки, а також її недосконалим станом. В цьому творі досить виразно виступають риси публіцистики в історіографії...

Самий жанр “Історії Русів” ніби підказує читачеві, що даремно шукати в ній вірогідність висвітлених подій та фактів. У творах такого характеру важливі відображення історичної правди, складності життя, соціальних та національних конфліктів певної епохи. Сила твору в тому, що вигадане не суперечить загальновідомим і найважливішим встановленим визначальним обставинам, що він відображає дух епохи, її основні риси.

В особі автора “Історії Русів” маємо випадок, коли письменник-історик силою свого таланту бачить глибше, мислить більш узагальнююче, ніж іноді ті, які мають дуже багато фактів з посиланням на архівні справи та аркуші, але для яких ці документи не стають крилами для зльоту думки. При всіх фактичних неточностях, при всіх довірливостях розповіді у автора “Історії Русів” більше точності, більше правди про історичний процес, ніж було в багатьох його сучасників, що нанизували, реєстрували факти, часто з метою виправдання порядків, приречених на відмирання та ліквідацію.

“Історія Русів” ще раз доводить, що історичні праці цінні не тільки фактичним матеріалом, але й закладеними в них ідеями, прагненням відповісти на питання, що виникають перед громадськістю.

Автор “Історії Русів” – людина певного часу, епохи – підходив до оцінки подій та явищ з ідеалістичних позицій. При цьому слід зазначити, що він не вважає існуючі порядки раз і назавжди ствердженими богом, а бачить їх історичну зміну і вважає це закономірним явищем. І не лише живою розповіддю про події, а й глибокою переконаністю вміє повести за собою читача. В зв’язку з цим слід згадати відоме положення про визначення рівня розвитку науки не тільки числом істориків і кількістю підготовлених ними праць, але й, що не менш важливо, рівнем суспільного інтересу до історичних знань. Саме таким інтересом, викликаним у читачів, своїм впливом на них “Історія Русів” займає своєрідне і досить визначне місце не тільки в українській, але й російській історіографії.

Говорячи про “Історію Русів”, не можна обійти одну обставину. Автор твору жив і писав у часи, коли на голови прогресивних діячів сипалися тяжкі репресії з боку царизму. Ось чому автор сховався (закрився) за іменами двох відомих, але вже покійних на початку ХІХ ст., діячів – єпископа білоруського, родом з України, Георгія Кониського та українського діяча ХVІІІ ст. Гр. Полетики. Тяжкі обставини стали причиною вдавання автора до того, щоб, використовуючи історичні події давно минулого часу, сказати важливе для його сучасності. Саме тому устами видатних діячів минулого викладаються думки, що турбували сучасників автора “Історії Русів”. Сила “Історії Русів” полягала в ідеях, що їх вона несла читачеві. А ідеї ці не могли не впливати на мислячого читача.

Зі змісту твору, його напрямку видно, що автор був людиною високоосвіченою, добре знайомою з тодішньою літературою і джерелами (головним чином літописними) про Україну. Не з усіма твердженнями праць він погоджувався, бо “с сожалением должно сказать, привнесены некоторые нелепости и клеветы в самые летописи малороссийские”, оскільки їх автори сліпо слідували за “бесстыдными и злобными” польськими й литовськими “баснословцами”. Закінчуючи свою передмову, автор пропонував віддати українському народові та його вождям “за подвиги их и геройство должную справедливость”. І, можна сказати, весь твір свідчить, що автор дотримується цього при викладі історичних подій та їх оцінці²⁷.

Узагальнюючи, Ф.П. Шевченко після філософічного роздуму визначає “Історію Русів” як твір, що відбиває певний період розвитку української суспільно-політичної думки. “Документи епохи не зникають разом з нею, – пише, зокрема, він, – і залишаються як її надбання. Ті з них, де знайшли своє відображення передові ідеї, не старіють, їм час надає нової цінності. Багато прогресивних діячів минулого зверталися до “Історії Русів”, бо знаходили в ній ідеї їм співзвучні. Цей

твір є одним із етапів розвитку суспільно-політичної думки не тільки на Україні, але й в Росії²⁸.

Ф.П. Шевченко висвітлив історію видання цього твору, який з'явився на зламі двох століть – XVIII–XIX. Точна дата його появи невідома, як невідоме і місце його написання. Протягом кількох десятиліть він поширювався тільки в рукопису, оскільки вважався небезпечним і був заборонений царизмом. Однак кількістю списків “Історія Русів” перевершувала всі інші рукописні книжки в Україні. Цей твір переписувався і в Росії. Його високо цінували і використовували у своїй творчості К. Рилєєв, О. Пушкін, М. Гоголь, Є. Гребінка, П. Куліш. Тарас Шевченко користувався “Історією Русів” при написанні багатьох своїх патріотичних творів. Зацікавленість нею виявляли Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, М. Максимович, М. Костомаров. “Історія Русів” і пізніше продовжувала привертати увагу істориків.

Було кілька спроб, зокрема О. Пушкіна, М. Гоголя, історика М. Устрялова, опублікувати “Історію Русів”, але вони наштотувалися на заборону царської цензури, яка особливо лютувала за Миколи І. Видати її вдалося у 1846 році Осипу Максимовичу Бодянському, українцю за походженням, викладачу Московського університету. Студенти його називали “запорозький козак за кафедрою”. Він працював за межами України, але задля її слави. Філолог, історик, письменник, глибокий знавець славістики, етнографії, фольклористики, Бодянський своїм духовним зором і талантом намагався обійняти усе багатогранне життя свого народу. Був близьким другом Тараса Шевченка. Осип Бодянський скористався призначенням його на посаду секретаря “Императорского общества истории и древностей российских” при Московському університеті, яке мало право власної цензури. Спочатку “Історію Русів” було надруковано в перших книжках “Чтений” Товариства, а потім того ж 1846 року – окремою книжкою.

Федір Павлович дає високу археографічну оцінку виданню О. Бодянського, який, маючи в своєму розпорядженні кілька рукописів, одібрав для видання найкращий. О. Бодянський не тільки провів складну роботу, пов'язану з підготовкою тексту до друку, але й став автором досить докладного коментаря під назвою “Подробный обзор “Истории Русов”, складачем досить вичерпного покажчика та “разнословия” – різночитання за іншими списками твору. “Історію Русів” написано тодішньою літературною російською мовою, але вживаються українські слова й вирази, що зумовлювалося самим об'єктом дослідження. В зв'язку з цим і дано пояснення ряду українських слів – “непонятных для великороссиянина”. Все згадане свідчить, що публікацію проведено на високому науковому рівні як в археографічному, так і в текстологічному відношеннях²⁹.

“Видання “Історії Русів”, – зауважує Федір Павлович, – стало початком нового етапу популярності твору та його вивчення. Написане про “Історію Русів” в кільканадцять разів перевершує обсяг самого

твору, що став об'єктом дослідження не тільки історіографів, але й літературознавців"³⁰. Закінчує він свою статтю закликком: "Настала пора перейти від окремих екскурсів про "Історію Русів" до монографічних досліджень. І, безумовно, важливу роль в цьому повинно відіграти нове наукове видання твору"³¹.

У 1956 році в Нью-Йорку вийшов український переклад "Історії Русів", зроблений В'ячеславом Давиденком, за редакцією і з вступною статтею Олександра Оглоблина. Федір Павлович, мабуть, не знав про це видання, а коли й знав, то не міг повідомити читачу на Україні про таку визначну подію в історії української культури. На висвітлення діяльності української еміграції було накладено безкомпромісне табу. Дозволялося тільки таврувати і ганьбити її.

На Україні заклик Ф.П. Шевченка реалізувався, але тільки частково, і через чверть століття. У 1991 році з'явилося репринтне видання "Истории Русов". В тому ж році у Києві побачив світ його переклад на сучасну українську літературну мову, здійснений Іваном Драчем, з передмовою Валерія Шевчука. На жаль, видавці вилучили підготовлений і надрукований Бодянським докладний коментар ("Подробный обзор "Истории Русов""), іменний, географічно-предметний покажчики, різночитання за іншими списками твору ("разнословие"), тобто саме те, що разом з проведеною Бодянським складною роботою з підготовки тексту дало можливість Ф.П. Шевченкові високо оцінити науковий археографічний і текстологічний рівень видання Бодянського.

Сам Федір Павлович ще раз повернувся до "Історії Русів", надрукувавши в 1988 році в журналі «Пам'ятки України» невелику замітку "Історія Русів" (№1, с. 36–38).

1969 року Федір Павлович Шевченко був обраний членом-кореспондентом Академії наук Української РСР із спеціальності "Історіографія і джерелознавство". Це був акт офіційного визнання лідерства Ф.П. Шевченка в цих найважливіших галузях української історичної науки.

Наголошуючи в 1959 р. на тісному зв'язку археографії, "яка займається публікацією документів і виробленням відповідних для цього правил", з джерелознавством, Федір Павлович науково студіював у наступні роки археографічні проблеми та проводив активну практичну археографічну роботу.

Певним етапом у розвитку археографії в Україні можна вважати статтю Ф.П. Шевченка "Археографія", опубліковану в 1969 р. у Радянській енциклопедії історії України (К., 1969, т.1, с. 78–80). У статті подається дефініція цієї спеціальної історичної дисципліни, коротко викладається історія розвитку української археографії від найдавніших часів, встановлюється залежність окремих її періодів від загального стану історичної науки на той час і суспільно-політичних умов у країні. Розкривається також методика археографічної роботи, характери-

зується апарат різних археографічних видань. До статті додається стисла бібліографія. Стаття "Археографія" з доповненнями, змінами і скороченнями з'явилася ще в трьох виданнях – Українській радянській енциклопедії (К., 1977, т. 1, с. 268), Украинской советской энциклопедии (К., 1978, т. 1, с. 264), Українській літературній енциклопедії (К., 1988, т. 1, с. 90).

1988 року в Києві на Республіканській археографічній нараді Федір Павлович виступив з доповіддю «Археографія у зв'язках із спеціальними історичними дисциплінами», розглянувши зв'язки з такими галузями історичної науки, як архівознавство та джерелознавство, а також з такими спеціальними історичними дисциплінами, як хронологія, історична географія, палеографія та ін. ("Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей. Грудень 1988 р.", с. 194–195.) Ф.П. Шевченко був членом редколегії, яка підготувала до видання тези конференції.

Чимало археографічних видань пройшло через руки Федора Павловича за довгі десятиліття. Він писав вступи до них, рецензії, огляди документів, редагував документальні збірники. Так, він був відповідальним редактором фундаментального збірника "Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)", упорядники його – І. Крип'якевич та І. Бутич (К., 1961), а також членом редколегії археографічного видання "Суспільно-політичний рух на Україні в 1856–1862 роках: Документи і матеріали (1963 р.)" та збірника документів "Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. (1970 р.)". Ще в 1958 р. Федір Павлович зробив огляд опублікованих документів, пов'язаних з історією Буковини: "Документи з історії Північної Буковини XIV–XV ст. в сучасному румунському археографічному виданні" ("Укр. іст. журн.", 1958, №2, с. 122–130).

Отже, слід визнати видатну роль Ф.П. Шевченка в розвитку археографії і перетворення її в окрему галузь історичної науки, в результаті чого вже у незалежній Україні в системі Національної академії наук було утворено нову структуру – Інститут української археографії (тепер – Інститут української археографії і джерелознавства ім. Михайла Грушевського).

Щодо архівознавства, то воно, мабуть, було життєвим покликанням Ф.П. Шевченка, яке і виявилось у нього досить рано, на підсвідомому рівні. У 1930 році в його рідному селі Дунаївцях (на Поділлі) закрили церкву, архів якої вивезли, але частину лишили. 16-літній підліток з бідної селянської родини підібрав архівні матеріали, відніс їх додому, знайшов там деякі відомості з історії Дунаївців. Після закінчення того ж року семирічки працював у колгоспі. Через два роки, потрапивши до Києва, був підсобним робітником на взуттєвій фабриці, навчаючись водночас на вечірньому робітфаці Київського інституту шкіряної промисловості.

Дізнавшись про існування єдиного в СРСР історико-архівного інституту, Ф.П. Шевченко їде до Москви, вступає до інституту і закінчує його з відзнакою. Федора Павловича залишають в аспірантурі. Навчаючись, він викладає курс допоміжних історичних дисциплін. Очевидно, вже тоді, готуючись до лекцій, обмірковуючи різноманітні проблеми, Ф.П. Шевченко переконався у величезному значенні допоміжних історичних дисциплін для розвитку історичної науки. А далі, як уже відзначалося, до 1950 року трудова діяльність Федора Павловича цілковито була пов'язана з архівами, архівознавством.

Архівознавство (у 1959 р. використовувався термін "архівістика") Ф.П. Шевченко беззастережно зараховує до спеціальних історичних дисциплін. Однак уже тоді архівознавство було власне самостійною галуззю історичної науки. Наукові співробітники розгалуженої мережі архівів займалися не тільки обробкою, описом і зберіганням архівних матеріалів, а й науковим вивченням проблем архівознавства. Над архівами стояла проміжна керівна інституція – Архівне управління, яке тривалий час підлягало МВС або КДБ. Це була велика біда і для архівів, і взагалі історичної науки, а ще більше для всієї української культури, оскільки архівні матеріали є одним із джерел не тільки історичної науки, а й літературознавства, мистецтвознавства, багатьох інших гуманітарних наук. Чимало фондів було засекречено, до інших доступ обмежувався. Тільки певним, перевіреним особам КДБ надавало так званий допуск. У деяких архівах було запроваджено дуже жорсткий режим для дослідників».

Відчула це на собі, коли працювала над кандидатською дисертацією на тему «Запорозьке військо, його устрій і бойові дії в складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768–1774 років». Використовувала передусім українські архіви, і зокрема найбільше унікальний фонд – «Архів Коша Запорозької Січі» (1734–1775 рр.). Крім цього, додатково розшукувала і вивчала матеріали московських і ленінградських архівів. Особливо хотілося потрапити до Архіву закордонних справ СРСР, оскільки я сподівалася розшукати додаткові документи про експедицію запорозького флоту, який за дорученням уряду Катерини II у 1771–1772 рр. двічі пройшов шлях Дніпром із Запорозької Січі, повз ворожі турецькі фортеці Очаків і Кінбурн до Чорного моря і його північно-східною акваторією, де курсували турецькі військові кораблі, дістався до Дунаю і включився у військові дії російської армії на дунайському театрі війни. Попутно запорожці провели навігаційні роботи, вивчаючи малознайомі тоді для російських військових чорноморські шляхи і склали їх перші лоції. Росія в той час ще не мала свого флоту на Чорному морі.

І хоча йшлося про архівні документи XVIII ст., на доступ до них треба було одержати особливий дозвіл МЗС УРСР. Потрапивши нарешті до архіву МЗС СРСР, я заходила в читальний зал з одним лише зошитом, який кожного дня, закінчивши роботу над архівами,

мусила залишати у завідуючої читальним залом. Віддали мені мій зошит у день від'їзду. Але багато записаного у ньому було викреслено чорним чорнилом.

Нагадаю, що Федір Павлович Шевченко протягом 1943–1945 рр. працював начальником науково-видавничого відділу Архівного управління УРСР. Я трохи пізніше зрозуміла, як йому було важко й складно в тих умовах займатися науково-видавничою роботою.

1950 рік, коли Федір Павлович перейшов працювати до Інституту історії, не став перепорою між ним і архівами. Він продовжував роботу з ними, особливо активну в 60-Ті роки, організовував разом з Архівним управлінням, яке на правах комітету вже підлягало Раді Міністрів УРСР, наукові конференції, розробляв теоретичні проблеми архівознавства.

Архівне управління провело Другу республіканську наукову конференцію з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Включення спеціальних історичних дисциплін до тематики конференції, безперечно, було заслугою Ф.П. Шевченка. Він також входив до складу редколегії трьох видань матеріалів конференції у 1965 році (перша секція: архівознавство та діловодство – 243 с.; пленарне засідання – 89 с.; друга секція: спеціальні історичні дисципліни – 300 с.). Федір Павлович виступив на другій секції з доповіддю «Місце та роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін» (с. 5–22).

Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін відбулася 1968 року. Ф.П. Шевченко знову входив до складу редколегії видання матеріалів, але вже тільки другої секції – спеціальні історичні дисципліни – і разом з І. Л. Бутичем написав передмову до цього видання.

Вже після прикрих подій, що сталися у його професійному житті 1972 року, Ф.П. Шевченко все ж таки повертається до теми архівознавства і в 1978 р. публікує в журналі «Архіви України» статтю «Про роль архівів у розвитку радянської історичної науки» (№ 6, с. 54–67).

Для решти відомих на той час спеціальних історичних дисциплін Ф.П. Шевченко у своїй статті 1959 року дає короткі дефініції: «Історичні події відбуваються в просторі і часі. І тут на допомогу історичному приходить історична географія, назва якої говорить сама за себе, а також топоніміка, яка виникла порівняно недавно і займається вивченням походження географічних назв. Спеціальна дисципліна – хронологія відіграє важливу роль у встановленні історичних дат. Історик, який займається питанням вивчення матеріального світу, не може обійтися без відомостей про міри довжини, поверхні, об'єму, ваги. Ці дані вивчаються спеціальним предметом – метрологією. До метрології примикає нумізматика, що вивчає монети і медалі як історичні пам'ятки»³².

Спеціальні історичні дисципліни, перелічені автором, зокрема історична географія, топоніміка, хронологія, метрологія, нумізматики, вивчалися, науково розроблялися, популяризувалися в Україні головним чином аспірантами відділу, очолюваного Федором Павловичем Шевченком, який виховував спеціалістів цих галузей. Федір Павлович особисто зайнявся історичною географією. До цього його спонукала практична робота над підготовкою Атласу історії Української РСР.

У 1966 р. в четвертому номері «Українського історичного журналу» Ф.П. Шевченко порушує питання про структуру Атласу, принципи створення карт до нього (с. 85–86), а згодом разом з А.А. Перковським подає проект видання та список карт.

Наступного року у виданні «Комплексне картографування виробничих сил Української РСР» (К., 1967) Федір Павлович опублікував замітку про складання III тому національного Атласу історії УРСР (с. 14–18).

У 1968 р. Ф.П. Шевченко виступив на науковій конференції з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, де повідомив про сформульовані ним принципи створення Атласу, відзначивши при цьому роль історичної географії. (Опубліковано в матеріалах третьої республіканської наукової конференції з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін (Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968, с. 236–251.)) До роботи над Атласом залучалися історики, картографи та інші спеціалісти.

Геннадію Володимировичу Боряку – аспіранту керованого ним відділу Федір Павлович запропонував зайнятися дослідженням нової проблеми з джерелознавства – історичної географії доби феодалізму. Г. Боряк у 1987 році успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Адміністративно-територіальний устрій українських земель кінця XV – середини XVI століття. Аналіз джерел».

У дещо розширеному і поглибленому варіанті доповіді прозвучав виступ Федора Павловича під назвою «Про структуру, зміст і принципи створення національного атласу УРСР» на іншій конференції в 1970 р., присвяченій темі «Комплексне картографування Української УРСР». (Опубліковано в матеріалах конференції 1970 року, вип. 1, с. 21–25.) Федір Павлович був членом редколегії обох випусків матеріалів цієї конференції. Він ініціював також видання Українського історико-географічного збірника. Але, на жаль, вийшли тільки два його випуски: у 1971 і 1972 роках. «Чорний» для України 1972 рік, коли репресії зачепили і Федора Павловича, перервали на самому початку таке важливе і необхідне для української культури видання. З ним у мене пов'язані особисті спогади. Я опублікувала статті в обох випусках: «Запорозькі форпости (1768–1774)» – у першому (с. 102–115), «Фортеці Української лінії» – у другому (с. 105–112). Другий випуск вийшов уже тоді, коли нас трьох, Дзиру, мене і Компан, звільнили з Інституту. Однак, можливо, чи не догледіли, а, можливо, не встигли вилучити мою статтю з другого випуску. Колега, один з наших симпатиків

(на протывагу тим, хто переходив на другий бік вулиці, щоб і не вітатися), Раїса Худяк прибігла до мене додому і з радістю повідомила: «Проскочило». А я їй справді дуже зраділа, що праця не була марною і моє невеличке дослідження дійшло до читача.

Забігаючи трохи наперед, скажу, що у 80-ті роки Федір Павлович знову повертається до проблематики з історичної географії. У Кам'янці-Подільському на обласній науковій конференції він виголосив доповідь «Проблеми історичної географії Поділля». Тези доповіді «Зв'язок історичного краєзнавства з спеціальними історичними дисциплінами» опубліковані в Кам'янці-Подільському у 1982 році.

У 1988 році Ф.П. Шевченко знову виступає в Кам'янці-Подільському на науковій конференції, присвяченій проблемам економічної географії Поділля, з доповіддю «Картографічне відображення економічного розвитку Поділля в ХІХ – на початку ХХ ст.» («Тези доповідей...», Кам'янець-Подільський, 1988, с. 133–134).

У праці «Допоміжні історичні дисципліни: Історіографія і теорія» третю главу «Історична географія» (К., 1988, с. 53–62) писав Ф.П. Шевченко (у співавторстві). Того ж року у збірнику наукових праць «Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні» (К., 1988) він опублікував статтю, в якій йшлося про географічне розміщення іноземних полків на Україні у ХVІІІ ст. «Формування Сербського, Угорського та Молдавського гусарських полків на Україні в ХVІІІ ст.» (с. 67–73). Водночас він був і відповідальним редактором збірника.

Визначивши коло спеціальних історичних дисциплін, які треба було відродити в Україні, Федір Павлович прагнув його розширити, ввести до наукового обігу нові види історичних джерел. Так упродовж десятиліть він неодноразово акцентував на важливому значенні літописів для дослідження української історії, наприклад, у 1950 р. в розмові з молодим археологом М.Ю. Брайчевським, про що вже говорилося вище, а також у статті «Літописи» (Українська Радянська Енциклопедія, 1981, т. 6, с. 166–167).

Рецензуючи працю І.П. Цапенка «Питання розвитку героїчного епосу східних слов'ян» (1958), Ф. П. Шевченко зробив висновок, що «народний епос – важливе історичне джерело», винісши це формулювання в назву своєї рецензії.

У Федора Павловича завжди знаходили підтримку ті, хто намагався розширити коло спеціальних історичних дисциплін та їх тематичний спектр. Так, старший науковий співробітник Інституту історії Людмила Порфиріївна Маркітан у своїй статті «Світлої пам'яті Федора Павловича Шевченка»³³ згадує, як вона в 1967 р., працюючи в Центральному державному архіві кіно- фото- фонодокументів УРСР, обрала собі тему «Кінофотодокументи як історичне джерело» і звернулася за порадою до Федора Павловича Шевченка.

«Як відомо, – пише вона, – Шевченко у своєму багатющому науковому доробку велику увагу приділяв джерелознавству в усіх його аспектах. На відміну від скепсису, який панував тоді щодо кіно-фото-документів, Федір Павлович відразу ж оцінив їх велике значення в історичній науці. Вітав розробку цієї теми і запропонував мені вступити до аспірантури і оформити мої численні пошуки і публікації у вигляді кандидатської дисертації...

Мене прийняли до аспірантури на заочне відділення, я вже бачила Федора Павловича своїм науковим керівником, але обставини склалися так, що він перейшов до Інституту археології...»³⁴. І далі: «Обіймаючи посаду директора Інституту археології, Шевченко у процесі моєї роботи над дисертацією постійно цікавився ходом справ, давав мені цінні поради, просякнуті глибоким розумінням проблеми. На все життя я вдячна цій людині за успішний захист дисертації, яка – а вже пройшло 23 роки – залишається поки що єдиною в українській історичній науці»³⁵.

1976 року Федір Павлович публікує статтю, де узагальнено розглядає ще одну спеціальну історичну дисципліну, джерелом якої є документально-хронікальне кіно: «До питання про використання кінодокументів в історичній науці»³⁶.

Л. Маркітан назавжди зберегла вдячну пам'ять про Федора Павловича Шевченка і своє захоплення його особистістю. «Яскрава, непересічна особистість, вчений з великої літери, чуйна, доброзичлива людина, людина широких наукових поглядів, незациклена на своєму вимушеному партійному квиткові і вузькопартійному догматизмі – таким назавжди залишився Федір Павлович у моїй пам'яті, гадаю, як і у пам'яті багатьох інших, хто його знав, шанував, любив»³⁷.

Доктор історичних наук Олена Станіславівна Компан не без впливу Федора Павловича Шевченка глянула очима історика на традиційно мовознавче джерело і написала наукову працю «Ономастика як допоміжна історична дисципліна»³⁸.

Щодо школи Ф.П. Шевченка, то, працюючи поруч з ним в Інституті історії, і пізніше, вже в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (тепер – Національна бібліотека України), я постійно зазнавала її впливу. Там мені довелося описувати рукописні книжки XV–XVIII століть. Великий інтерес у мене викликали різного роду записи, які робилися читачами або власниками книжок на їх незаповнених сторінках або на полях та на внутрішньому боці обкладинок. Цими записами займається спеціальна наука – маргіналістика, яка вважається галуззю літературознавства та книгознавства. На Україні до 1917 року вона була представлена такими іменами, як Іван Франко, А.С. Петрушевич, В.П. Андріанова-Перетц та ін., а в советські часи перестала існувати.

Наслідуючи приклад Федора Павловича, я поставила за мету продовжити традиції маргіналістики. Для початку я переглянула майже

8 тисяч рукописних книжок з колекції ЦНБ. Крім того, працюючи в інших бібліотеках та архівах України і Росії, виявила значну кількість маргіналій (покрайніх записів – так їх ще називали не тільки в українських рукописних книжках, а й у стародруках). Зібрані покрайні записи я систематизувала, класифікувала, проаналізувала, узагальнила і зробила наукові висновки.

Я переконалася, що маргіналії є універсальним джерелом з історії книги, книжкової справи, ономастики, історичної географії, топоніміки, нумізматики, метрології та інших спеціальних дисциплін. Але я виділила в окрему групу маргіналії, з яких можна було почерпнути історичну інформацію.

Читачі або власники книжок занотовували для себе, для пам'яті літописні дані у хронологічному порядку, або окремі факти чи події господарського, духовного, культурного життя, політичних відносин, військових дій, зазначаючи конкретні дати і назви місцевості. Фіксувалися ціни на зерно, хліб, худобу, на рибу з деталізацією, залежно від її сортів, а також на різні речі, церковні предмети, книжки та ін. Якось пані записала у 1694 році в кінці книжки, яку саме суму грошей вона витратила на свій великодній святковий одяг, відмітивши окремо ціну сукні, хутра та ін³⁹. Знаходимо також у покрайніх записах відомості про співвідношення курсу валюти різних країн.

Особливий інтерес становлять записи подій, свідками яких були самі автори. Тоді подається точна дата, навіть вказується година. Наприклад, дані про землетруси на Україні в XVIII ст. я збрала з повідомлень покрайніх записів у рукописних книжках. Вони датуються 1710, 1737, 1739, 1766, 1789, 1790 та 1802 роками⁴⁰. Дуже виразним є свідчення двох різних джерел про землетрус у Києві в 1738 році. На рукописному підручнику з риторики, який належав спудею Києво-Могилянської академії Григорію Халявці, є його запис: «Трясение земли было в Киеве 1738 року мая 31 в середу о полудни, двенадесятий час в исходи був, літ мне в ту пору било 18 и пол»⁴¹. Про цю ж подію на рукописному нотному Ірмологіоні його власник Силуян Савицький залишив запис: «1738 года тряслася земля Петрова поста 10 тижня в среду о полудні»⁴².

Дуже змістовними є записи вражень від прочитаного, які донесли до нас як емоційний заряд читача, так і його погляди на події в минулому і ставлення до сучасних проблем, що хвилювали тоді різні прошарки українського суспільства. Історичні маргіналії з їх різнобічною тематикою містять місцевий матеріал, віддзеркалюють політичне, соціально-економічне, культурне життя України минулих століть, внутрішній духовний світ читачів чи власників книжок XV–XVIII ст., душевний настрій простих людей того часу, їх повсякденне життя.

Отже, історичні маргіналії є цінним джерелом для вивчення ментальності українського соціуму.

Я поставила собі за мету виявлений мною масив українських маргіналій ввести до наукового вжитку. Однак в Україні мене не тільки не друкували, а, навіть, не можна було посилатися на мої праці, хоч траплялися випадки, коли з них черпали факти, описи подій, узагальнення і добрячі шматки тексту без згадування мого імені. Я могла тільки виступати на книгознавчих конференціях у Москві, Ленінграді, Таллінні, Вільнюсі. Деякі виступи друкувалися в матеріалах конференцій⁴³. Свою концепцію про українські історичні покрайні записи на стародруках і рукописних древніх книгах виклала у статті, опублікованій у журналі «История СССР» (1979, №2, с. 151–161).

І досі впевнена, що я б не звернула особливої уваги на ці покрайні записи, коли б не Федір Павлович Шевченко, який націлив мене на спеціальні історичні дисципліни, давши своєрідний старт у їх вивченні і використанні в науковій праці, зокрема історіографії, джерелознавстві, історичній географії. Отже, я спромоглася по суті відновити маргіналістику на Україні. Виокремивши історичні покрайні записи, розробила методи їх дослідження з метою подальшого використання закладеної в них історичної інформації, ввела їх у систему спеціальних історичних дисциплін як підсистему джерелознавства, що завдяки Федору Павловичу розвинулося й в Україні у самостійну історичну галузь.

У 1965–1967 роках Федір Павлович Шевченко опублікував три великі за обсягом статті, які мали широкий розголос не тільки серед колег-істориків, а й серед усієї наукової та освітянської громадськості. Статті були надруковані в «Українському історичному журналі», головним редактором якого він був.

Стаття «Про суд історії»⁴⁴ – це своєрідне оригінальне історіософське ессе. В ньому Федір Павлович, по суті, приховано засуджує те, що діялося тоді в українській історичній науці, а також подає критерії негативної або позитивної оцінки історичних діячів. Алегорія суду історії розглядається ним як утвердження закономірностей розвитку суспільства, а також як об'єктивний підсумок історичного досвіду. Роздумуючи над питанням про значення історії в розвитку суспільства і законами цього розвитку, він виходить з такої тези: «Без коріння нічого не росте і не розвивається. Незаперечним є й те, що кожне нове суспільне явище завжди своїм корінням приходить з минулого, зумовлено ним. Не можна зрозуміти та осмислити сучасності, а отже, й визначити перспективи на майбутнє, коли не будуть враховані причини, що викликали до життя ті чи інші явища й події. Все, що досягнуто на сьогоднішній день, є результатом діяльності багатьох поколінь. Існує тісний зв'язок сучасності з минулими етапами розвитку суспільства. Лише спираючись на цю основу, можна передбачити й майбутнє»⁴⁵.

Визначаючи зміст терміну «суд історії», автор підкреслює, що одним із законів розвитку суспільства є взаємозв'язок минулого, сучасного і

майбутнього. «Суд історії, – пише, зокрема, Федір Павлович, – це самий процес суспільного розвитку й висновки з нього. Це не тільки суд часу, а й утвердження закономірностей розвитку суспільства, об'єктивне підсумування історичного досвіду. Кожний справжній підсумок передбачає відповідні висновки з минулого, врахування корисного й шкідливого в ньому, а також з'ясування причин їх появи. До цього історичного досвіду ніхто не повинен бути байдужим. Не можна просто відмахнутися від минулого, не оцінивши в ньому позитивного й негативного. Без цього неможливо рухатися вперед»⁴⁶.

Суд історії засуджує тих, хто нехтує законом розвитку суспільства, хто не рахується з історією. «Однак, – пише автор, – не перевелися й, напевно, не переведуться люди, які на це не реагують. Вони вважають, що її закони стосуються тільки минулого, й забувають, що сучасність повсякчас перетворюється в історію. І тоді вже сучасники в таких випадках стають відповідальними перед нею. Те, що роблять сучасники – добре і погане, все залишається людям, наступним поколінням. Отже, суд історії діє не стільки в інтересах минулого, скільки в інтересах сучасності й майбутнього. Він однаково суворий і до живих, і до мертвих»⁴⁷.

Суд історії засуджує і карає й тих, хто намагається всупереч законам розвитку суспільства повернути хід історії назад, у минуле.

«Історія гостро засуджує й карає тих, хто нехтує закони розвитку суспільства або не знає їх, і тих, хто бере на себе непосильне завдання обійти ці закони, замість того, щоб розумно використати їх в інтересах людства. Колесо історії зупинити не можна. Однак бувають дії та події, які можуть тимчасово затримати їх хід. Можуть також з'явитися різні спроби повернути його назад. Але це завжди кінчається сумно для того, хто це пробує робити. Історія своєю ходою ставить усе на належне місце, виносячи свій об'єктивний вирок»⁴⁸. Цю свою думку Федір Павлович повторює двічі, намагаючись звернути на неї особливу увагу читача. «Як уже згадувалося, історія іде своїм шляхом, незважаючи на те, що були неодноразові спроби повернути її хід назад. Досвід давноминулих і недавніх часів показав, що ігнорування її закономірностей завжди кінчалося трагічно для тих, хто намагався це зробити»⁴⁹.

Серед характеристик «суду історії» в статті є й такі: «Суд історії, як показував досвід, судить неупереджено, глибоко вникаючи в суть справи. Слід підкреслити, що він би не мав ніякого значення, коли б його рішення й вирок не мали публічного характеру, а були закритими.

В цьому суді нема справ, які б відкладалися за давністю. За останнє століття він піднімає і вирішує справи як давноминулих часів, так і тих, що безпосередньо примикають до сучасності. Історія – це безперервний об'єктивний процес. Отже, і суд її діє постійно. Прийнятий цим судом вирок буде мати силу й вважатиметься справедливим незалежно від часу»⁵⁰.

Суд історії, як характеризує його Ф.П. Шевченко, «це не суд одиниць, навіть у разі, коли вони геніальні. Це суд, як можна так висловитися, колегіальний»⁵¹. Важлива роль у суді історії належить народу, що є творцем історії, дії якого водночас підлягають закономірностям розвитку суспільства.

Автор вважає, що народ, «можна прирівняти в цьому суді до засідателів, тобто до його безпосередніх учасників»⁵², оскільки він має величезні повноваження й авторитет, бо його досвід – це досвід історії. Отже, «народ – активний учасник суду історії, бере участь у розборі всіх справ, які він розглядає. Народ не тільки є суддею, але часто виступає і в ролі виконавця вироку цього суду»⁵³.

Однак поняття «народ» розглядається в статті Федора Павловича з марксистсько-ленінських позицій і звужується тільки до «трудящих мас» або «народних мас», до «співвідношення прогресивних класів соціальних груп, які протистоять експлуаторській верхівці». І тому через дії народних мас знаходять свій вияв закономірності історії. Тільки народ може вірно судити про історичні події та діячів, бо він не тільки свідок, але й активний творець історії. Народні маси завжди були носіями здорових суспільних тенденцій, оптимізму, боролися проти всякого зла, «не втрачаючи віру в прогрес»⁵⁴.

Хоча все ж таки автор зауважує, що «в історії бували випадки, коли на деякий час вдавалося обдурити народ, похитнути його волю, звести з вірного шляху. Але тривало таке недовго. Всі, хто намагався це зробити, як показує досвід, суворо були засуджені судом історії. Ще й досі дуже часті випадки, коли явні й приховані вороги прогресу, різні авантюристи й славолюбці намагаються виступати від імені народних мас. Вони заявляють, ніби діють в інтересах народу, приписують йому свої дрібні, корисливі інтереси й реакційні погляди. Іноді це може продовжуватися чимало часу, але цьому обов'язково приходить кінець. Такі люди знаходять у народу різке засудження»⁵⁵.

Решту статті (майже дві третини всієї публікації) присвячено визначенню місця, ролі і діяльності істориків у суді історії, які, за дефініцією автора, виконують обов'язки обвинувачів, оборонців, експертів, слідчих. Ф.П. Шевченко викладає програму, за якою мусять діяти історики, і показує, як деякі з них спотворюють, фальсифікують виконання своїх завдань та обов'язків.

Ця частина статті дуже цікава і дуже цінна. Вона зберігає свою актуальність і нині, наприкінці другого тисячоліття, і заслуговує на передрук, введення її до читацького обігу, щоб не загубилася, як це буває, в періодичних виданнях минулих років. Тому подається вона тут з дуже невеликими скороченнями (автор зробив у ній тільки два малозначущих посилання на твори Леніна).

«У кожному суді, крім суддів, у вирішенні справи беруть участь також обвинувачі, оборонці, експерти. Тут є й службовці, що виконують різні його доручення, а також слідчий, роль якого в підготовці справ

для розгляду дуже відповідальна. В суді історії в усіх цих різних ролях виступає історик. При цьому він має завжди виходити з головного завдання – допомогти судові вірно розібратися в справі й винести відповідне рішення. Історик повинен зробити все, щоб вияснити суть справи, а не затемнити й заплутати її, навіть у тому разі, коли б він виходив при цьому з “добрих” намірів. Бездоганна сумлінність, точність, переконливість і сміливість є найважливішими принципами, якими має керуватися історик на суді історії. І коли порушуються ці принципи, то з його вини суд історії може затягнутися, винесення ним рішення ускладнюється.

Слідчий не виступає в суді. За нього говорять зібрані ним для розгляду судом історії матеріали. Питання, що виносяться на цей суд, не надумані істориком-слідчим. Їх, як правило, ставить саме життя, а історик лише з’ясовує суть цих питань. При цьому він не може обійти жодної обставини, жодного факту. Чим більше історик кваліфікований, допитливий, ініціативний, чесний, тим швидше відбувається вирішення справи судом історії.»

Про роль обвинувача в суді історії можна багато говорити. Скажемо тільки, що обвинувачувати в чомусь те, що вже відбулося, не дуже важко. Складніше пояснити його, викрити причини, що породили ці обставини. Адже в історії не все і не завжди так відбувається, як нам би цього хотілося. Не тільки шукати винуватця, а з’ясувати причини, які його породили, – основне завдання історика-обвинувача в суді історії. Може, як ніхто інший з тих, що виступають у цьому суді, обвинувач має пам’ятати про історичний підхід до з’ясування справи. Він не може обмежитися фіксацією провини винуватця, а повинен дошукуватися істини, зважати на причини й наслідки цієї провини.

В суді історії можуть виступати й оборонці. Завдання історика-оборонця – не тільки виправдати когось або щось, а допомогти внести ясність у справу. Але оборонці часто представляють зацікавлену сторону. Дуже погано, коли вони надто стараються відробити свій «гонорар». Немає нічого гіршого, коли в суді історії виступають безпринципні оборонці, які керуються не законами, а особистими симпатіями й антипатіями. Часто вони заплутують справу так, що судові історії довго доводиться її з’ясувати й не раз до неї повертатися. Такі оборонці не допомагають справедливому вирішенню справи, хоч і витрачають, як правило, багато паперу. Виступи оборонців мають певний вплив на сучасників, бо суд історії, як зазначалося вище, відбувається відкрито, публічно.

Але найчастіше в цьому суді історики виступають у ролі експертів. Для розгляду справ судом історії дуже важливою є сукупність різних фактів і доказів. Факти бувають складні. Вони потребують всебічної перевірки, апробації, тобто експертизи, яка вимагає глибокого знання подій та їх взаємозв’язку. Експерт мусить бути об’єктивним і обґрунтовувати свої висновки глибоко й переконливо. Він не повинен

перевищувати свої повноваження й має рахуватися з думкою й досягненнями інших істориків, що беруть участь у з'ясуванні суті справи в суді історії. Дуже погано, коли історик, який виступає експертом, намагається нав'язати свої думки й положення суду історії, забуваючи при цьому, що вони в свою чергу вимагають теж апробації й критичного аналізу. Бували непоодинокі випадки, коли висновки історика-експерта були непереконаливими для суду історії, а іноді й сумнівними та невірними. В таких випадках суд історії їх відкидав.

Історик як слуга історії, в якій би ролі він не виступав, перебуває в досить складному становищі. Він готує для суду історії матеріали про події й факти, в яких часто не брав участі й сучасником яких не був. Перед ним стоїть завдання розкрити суть справи. Коли історик пише про те, що було, але не може пояснити, чому воно сталося, – це примітивізм. Щоб уникнути цього недоліку, він має досконало знати не тільки факти, але, що дуже важливо, вміти їх узагальнити й зробити правильні, наукові висновки. Він повинен бачити смисл, закономірності подій і явищ, а не обмежуватися їх фіксацією. Коли історик не знає законів розвитку суспільства, він може допустити грубі помилки й порушення їх. Це вже свідчення його безграмотності. Тільки знання законів у поєднанні з умінням їх застосовувати дає історика можливість відшукати істину, допомогти судові історії винести правильний вирок.

Тільки суд історії виносить вирок подіям і людям, а історик лише готує матеріали для нього. При цьому він має бути об'єктивним, але не категоричним. Історик є людина свого часу, представляє певні суспільні кола, але в суді історії він не повинен осучаснювати минуле.

Історик повинен шукати й розкривати правду, але не ту, що лежить зверху, а ту, що знаходиться в глибинних надрах подій і явищ. Він має піднімати те, що відіграє важливу роль для з'ясування суті справи, але було забуто або штучно відкинуте. Необхідно відкривати нові аспекти й сторони в подіях і явищах, бо від цього значною мірою залежить своєчасне рішення суду історії.

Не може вірно судити про події, явища, факти й людей той історик, який бачить усе, як на авансцені, а сам не побував за кулісами історії. Він багато чого не зрозуміє, не розкриє і не оцінить, коли обмежиться зображенням зовнішніх ознак подій і явищ, описуватиме те, що лежить на поверхні. Вчасне рішення суду історії залежить від кваліфікації тих, що готують для нього матеріали.

В пошуках істини історик завжди зазнає багато труднощів, зустрічається з серйозними ускладненнями, але він повинен їх долати. Крім знань, терплячості, наполегливості, принципіальності, потрібно мати наукову мужність, щоб заглянути правді у вічі. Історик завжди повинен бути самостійним, оригінальним у своїх висновках і твердженнях, а не обивателем і чийсь прикажчиком, що діє за принципом «чого

зволите». Наука завжди на боці того, хто її безкорисливо і по-справжньому любить.

Історик має бути правдивим, бо навіть «маленька» неправда, а ще гірше фальш, що трапляється між правдою, тягне за собою інші огріхи, в цілому ставить під сумнів його твердження перед судом історії. Це не допомагає судові об'єктивно розібратися в справі, а шкодить його діяльності. Навіть благородна мета не може виправдати негідних або нечесних засобів для її досягнення. Історик ніколи не може забувати, що він готує для суду історії матеріали, від якості яких залежить своєчасне його рішення.

Суд історії діє не тільки по відношенню до тих, що творять історію, але й поширюється на тих, що її пишуть. Перше й друге тісно між собою переплітається. Як і кожний діяч, історик несе відповідальність перед судом історії і може бути засуджений ним за неправильні дії. Історіографія зафіксувала величезну кількість фактів, коли історики несумлінно ставилися до своїх обов'язків і були за це суворо покарані судом історії не тільки за зловживання своїм службовим обов'язком та безвідповідальне ставлення до справи, а й за фальсифікацію фактів. Про це завжди повинні пам'ятати історики.

Бувають люди (а вони є і серед істориків), які вважають, що історія може дати роботу й притулок для всіх, хто побажає зв'язати з нею свою долю. Цим іноді користуються різні пройдисвіти, нахлібники, які не приносять ніякої користі, а часто своїм галасом і своєю бездіяльністю заважають не тільки розвиткові науки, але й судові історії. Хай такі «діячі від історії», які часто дуже високої думки про себе, не сподіваються, що цей суд пробачить їм дармоїдство й тупість. Як правило, вони стають посміховиськом в історії.

Коло питань, що його розглядає суд історії, дуже широке, часом воно не звужується, а розширюється, бо життя суспільства стає дедалі багатшим і різноманітнішим. Суд історії розглядає справи не тільки явні, а й ті, що вважалися таємними й навічно захованими. Завдяки йому нема нічого таємного, що б не стало явним. Суд історії судить не взагалі, а конкретні події й діячів, розкриваючи їх псевдоніми. Тут усе виступає під своїм ім'ям і відповідною назвою. І все, що відбувалося, – чи таке, що ним пишаються, чи таке, чого слід соромитися, добре чи погане – все судить історія. Її суд має на меті все поставити на своє відповідне місце, всьому дати заслужену об'єктивну оцінку. Він засуджує або виправдовує тих, що давно померли, судить діла тих, які ще живуть, хоч вони не завжди звертають на це увагу, іноді вступають у конфлікт з судом історії. І, як це завжди бувало, програють справу. Деякі з них роблять вигляд незаслужено ображених долею, інші готові каятися із запізненням, у той же час всіляко силкуючись виправдатися або фальсифікувати вирок суду.

Історія засуджує й тих діячів, які намагалися пристосуватися до обставин, не тільки грішачи проти сумління, але й ціною зради

інтересів народних мас, нації. Водночас суд історії високо оцінює тих політичних діячів і партії, що шукали виходу із скрутного, тяжкого становища. Їх виправдовують навіть у тому разі, коли вони зазнавали поразки. Однак історія суворо засуджує тих, що мали на увазі свої особисті, вузькогрупові інтереси. Вона карає також за «гріхи», зроблені свідомо чи несвідомо. Особливо це завжди стосувалося людей, наділених владою. Їх завжди різко засуджували за зловживання нею. Врешті, історія судить не тільки за те, що нічого хорошого, корисного не зроблено, але й за те, що і як зроблено. Взагалі суд історії, як і кожний інший справедливий суд, розглядає діла людей, а не їх помисли й слова.

До суду історії звертаються не тільки невдахи й ображені. З різних причин апелюють до нього й ті, що мали в своїй діяльності успіхи. Він судить не тільки переможених, але й переможців. Справа в тому, що не може пройти непоміченою мета, з якою велася боротьба за перемогу, а також те, якою ціною її здобуто, які наслідки вона дала, що одержали в результаті цього народні маси. Вже не раз перемога оцінювалась судом історії дуже суворо. Однак не рідко він і виправдовував, іноді через довгий час, переможених. Згадаймо хоч би численні селянські повстання періоду феодалізму, придушені революційні виступи більш пізнього часу тощо.

Вивчаючи історію, можна зустрітися з численними прикладами, коли певні події оголошувалися епохальними, такими, що мають привести до перевероту в розвитку суспільства. Суд історії в цьому відношенні – єдино авторитетна інстанція. Він викинув дуже багато таких «славних», «історичних» дат, а залишив тільки ті, що справді визначають новий етап, період, епоху в розвитку країни або всього людства. Рішення суду історії щодо визначних дат мають важливе значення для дальшого розвитку суспільства по шляху прогресу.

Виникає питання, а чи не може суд історії пом'якшити свої вироки і в яких випадках це може статися? В ньому можуть бути прийняті часткові ухвали. Це не вирок, а запобігання, щоб не сталося в майбутньому більш складного й тяжкого. В деяких випадках (що не характерні для подій певної епохи), коли є переконання, що подібне більше не повториться, суд історії теж може бути не дуже суворим.

Кожен суд у своїй діяльності спирається на якийсь писаний чи неписаний кодекс. Чи є щось подібне в суді історії? На це питання можна відповісти позитивно. В своїй діяльності він керується об'єктивними законами розвитку суспільства. Відмінити їх не можна, але глибше пізнати їх суть, навчитися краще їх використовувати – це завдання, яке стоїть перед суспільством. Усі спроби обійти, ігнорувати ці об'єктивні закони, всяке суб'єктивне, волонтаристське їх трактування закінчувалося сумно для тих, що намагалися це робити.

Кодекс суду історії має ту особливість, що він неоднаково застосовується до подій різних епох. Адже відомо, що кожна суспільна фор-

мація розвивається за своїми законами. Це, безумовно, враховується при розгляді різних подій минулого й зокрема тоді, коли справу розглядає й виносить свій вирок суд історії.

З давніх-давен людство, спираючись на життєвий досвід, навіть не знаючи законів розвитку суспільства, намагалось якоюсь мірою сформулювати певні правові норми, що знаходило свій вияв у звичаях, традиціях, законодавчих актах. Суд історії ними не користується, хоч на них зважає, бере їх до уваги при винесенні своїх ухвал і вироків. Проте не раз він відміняв вирок, що виносилися на основі згаданих норм.

Перед законами суду історії всі рівні. Тут нема привілейованих, нема й дискримінованих. Слід зазначити, що це суд, де логіка законів збігається з історичними подіями. При розгляді справи він виходить не тільки з формально-юридичних, але й з морально-етичних норм. Від суду історії нічого не сховаєш, коли він починає займатися тією чи іншою справою. В різний час були спроби зробити цей суд закритим, але кінець-кінцем він все одно ставав відкритим.

Може виникнути питання, коли й які справи потрапляють до суду історії? Це відбувається в зв'язку з розвитком історичного процесу, з виникненням необхідності підвести підсумки зробленого, оглянутися на пройдений шлях, визначити те, що сприяло й що заважало розвитку суспільства. Справи, які розглядаються в суді історії, завжди актуальні. Серед них є справи давноминулих днів, а є й такі (вони, як правило, становлять більшість), що безпосередньо зв'язані з сучасністю. Іноді далеко, давнє стає сучасним і вимагає негайного розв'язання. А буває, що вирішення справ, близьких до сучасності, затягується у суді історії на довгий час, а то й їх розгляд зовсім відкладається, щоб згодом знову до них повернутися.

Здавалося б, що по свіжих слідах, які залишають після себе події й люди, легше про них судити. Та з'ясовується, що це не завжди так. Після себе залишають сліди й такі «діячі», з якими суду історії важко відразу справитися. До цієї зустрічі йому слід відповідно підготуватися. В історії бувають справи й події «високовольтної напруги», за які суд береться після відповідної підготовки. Чим важливіші події й значніші діячі, тим більше вони іноді подібні до гори, від якої слід далі відійти, щоб краще її розглянути. Суд історії розбирає реальні справи, які вже відбулися. Його рішення має бути авторитетним і переконливим, а для цього необхідний час. Від істориків дуже багато залежить, коли і як підготувати справу для суду історії. Часто їх «дипломатична» мовчанка свідчить про неспроможність і несміливість, затягує вирішення справи. Слід пам'ятати, що питання, яке назріло, але не ставиться на вирішення, від цього не зникає. Правда, на дії історика впливають суспільні умови, в яких він живе й працює. І чим ці умови демократичніші, тим більшою є можливість для широкої діяльності істориків.

Істина проста, коли її пізнано. Але мало хто задумується над тим, який складний до цього шлях. Істину встановлює суд історії, і йому доводиться зустрічатися з багатьма складними обставинами. Цим пояснюється те, що суд історії іноді, як говорив М. Горький, «запізнюється». Це «запізнення» відносне. Головне – не тільки знати про рішення суду, але відповідно реагувати на нього. Саме останнє нерідко відбувається із запізненням, і тоді пробують звалити провину за це на суд історії.

В основу вирішення справи завжди має бути покладено об'єктивну істину, факти, а не суб'єктивні домисли, бажання й прагнення. Суд історії не може будувати свої висновки на основі логічних міркувань за принципом «що було б, якби було те або інше», хоч такі міркування можна зустріти в історичній літературі. Вони не допомагають судові історії в розв'язанні різних проблем і у висвітленні конкретних історичних подій. Суд історії якнайменше звертає увагу на те, чому чогось не сталося або не відбулося. Його цікавить те, чому саме і як сталося те чи інше. В усіх випадках мова йде про реальні події, факти й про конкретних людей. В історії реальну вагу має не те, що б могло статися, а те, що сталося. В ній усе взаємообумовлено, і саме це розкриває її суд.

Відомо, що твердження й висновки про історичне минуле тоді варті уваги, коли вони спираються на значну кількість фактів, які не викликають сумніву. Факти іноді можуть самі за себе промовляти, але доводиться встановлювати й вірогідність багатьох з них. Є різні факти – важливі та другорядні. Але всі вони не стоять осторонь від історичного процесу, а пов'язані з іншими явищами.

Суд історії сміливо розкриває об'єктивну закономірність подій, їх послідовність та зв'язок між ними, відтінює найважливіші з них, розкриває матеріальні, класові корені розвитку суспільних відносин, розглядає їх у сукупності й суперечностях, їх вплив на дальший хід подій.

Суду історії не можуть допомогти такі праці істориків, які побудовані шляхом спеціально підібраних фактів, коли автори в передмовях відверто заявляють, що «поставили перед собою завдання показати (довести)...» і т. п. Мало дають для суду історії праці, в яких наводяться тільки факти без узагальнень і відповідних висновків. Це повинен зробити історик, бо інакше не можуть розглядатися справи в суді історії. Роль істориків у ньому не легка, бо життя, яке вони вивчають, складне. А іноді історики своєрідно стерилізують його, обходячи все складне й суперечливе. І при цьому вважають, що відгукуються на заклик історії, піднімають і розв'язують її актуальні проблеми.

Історичний процес складний. У ньому, крім закономірностей, мають місце також збіг обставин, випадковість тощо. І це враховує суд історії. Він не судить за аналогією, а розбирає окремо кожну справу, аналізує її суть. Процес розвитку суспільства настільки багатогранний, що не може не бути винятків з об'єктивних закономірностей. Те, що

залишилося «поза законом», суд історії не обходить, а теж розбирає. Мова йде про «парадокси» – явища з відхиленнями від усвідомлених об'єктивних закономірностей. Розкриттям їх суті, а не підгананням під готову схему теж займається суд історії. Вивчення змісту й характеру «парадоксів» веде до відкриття нових закономірностей.

Суд історії судить не тільки мертвих, а й живих. І перші, і другі не байдужі для нього. Традиції минулого завжди тяжіють над сучасниками. З цього боку теж може бути спроба вплинути на хід та вирок суду історії.

Сучасники теж часто роблять спроби вплинути на суд історії, прагнучи, щоб він виніс бажаний їм вирок. Найчастіше таке втручання затягує остаточне вирішення справи, вносить багато плутанини в нього. Деякі діячі так «старанно» це робили, що перегинали палку й потрапили під неблаганний суд історії. Він однаково скаже своє слово й не на основі того, що про себе думали різні діячі, хоч і це буде взято до уваги. Суд історії кінець-кінцем не підлягає голосу пристрастей, бо інакше він був би необ'єктивним й упередженим.

Суд історії розглядає минуле конкретно-історично. В ньому цілком панує історичний підхід при розгляді справ, зважаються конкретні умови, в яких відбувалися ті чи інші події, виступали історичні діячі. При цьому враховується все, починаючи з соціальних мотивів і кінчаючи морально-етичними й психологічними моментами. Як виявляється, важче за все в історії оцінювати діячів, бо, як правило, в їх особі переплітаються багато мотивів і моментів. Суд історії довів, що спрощений підхід до життя, до подій, окремих людей, відсутність історизму, невміння масштабно висвітлювати явища не має нічого спільного з наукою, з об'єктивною дійсністю. І в цьому часто винні історики.

Історія знає непоодинокі випадки, коли ті чи інші діячі намагалися вберегти себе від суду історії. Не раз бували також спроби обдурити історію, але все це закінчувалося завжди невдало для тих, хто силкувався це робити. Особливо це відбувається тоді, коли слова й заяви деяких діячів розходяться з їх ділами. Суд історії вже не раз переконливо доводив, що брехня, облудність, якими б вони не були підлими, злісними, хоч і прикритими словесним лахміттям порядності, обов'язково зникають під гарячим подихом правди.

Під час суду історії виступають також свідки й у ролі їх різні обставини. Переважно, це спогади, міркування сучасників та учасників подій у вигляді письмових джерел, речових доказів і т. п. Кожний свідок має свою точку зору, свій погляд на справу. Суд історії має в цьому розібратися, зважити на це. В нього нема підстав довіряти якомусь свідкові більше, ніж іншим. Термін «авторитетний свідок» не зовсім підходить до цього суду. Історики «допитують» свідків ще перед тим, як готують справу для розгляду. Під час її вирішення свідка піддають перехресному допитові з участю суддів, обвинувачів,

оборонців, експертів. Усе це робиться в інтересах встановлення істини. Може статися, що в результаті розгляду справи свідок теж опиняється на лаві підсудних за брехливі свідчення.

Тільки в результаті всебічного вивчення справи можна прискорити встановлення істини судом історії.

Дії й вирок суду історії ґрунтуються на аргументах історичної науки. В зв'язку з цим може виникнути твердження, що оскільки історія науки не точна, оскільки й вирок її суду – річ умовна. Це можна зрозуміти так, що ніякий історичний досвід не веде до необхідності дій, якої потребують, наприклад, результати дослідження в точних науках. Але відомо, що навіть у математиці наукові висновки також не ведуть до альтернативності, примусовості, а дають можливість, враховуючи об'єктивні закономірності, діяти у відповідних напрямках. Історичний досвід, або вирок суду історії, теж не є альтернативним. Він має характер ймовірності й можливості.

Суд історії не поспішає з остаточними, категоричними висновками й рішеннями з метою когось чи щось засудити, покарати або безмірно захвалити. Він насамперед має на меті з'ясувати суть справи, дати їй свою належну оцінку.

Вирок суду історії має велике суспільно-політичне й громадсько-виховне значення. Саме тому, що цей вирок виноситься відкрито, він має стати відомим найширшим масам, усім творцям історії. Та він лише тоді досягає своєї мети, коли його вірно зрозуміють. У справі доведення вироку суду історії до широких мас, розкриття його значення велика роль належить історикам. Можуть сказати, ніби в історії дається оцінка подіям і явищам минулого, які не мають сили й не можуть бути законом для сучасності. Проте слід пам'ятати, що закони складаються на основі того, що вже вивчено. Вони стають обов'язковими для тих, хто має ними керуватися, для розумних людей. Для дурнів в усіх випадках законів не пишуть. Той, хто не зважає на уроки й суд історії, не рахується з ними, якраз у житті й виявляється невігласом або дурнем.

Прислухайтесь до суду історії, зважайте на його рішення й вирок, бо вони стосуються не тільки минулого, а й вчать добре розуміти сучасне і сприяють прокладанню правильних шляхів у майбутнє.

Цей науковий твір – історичне есе Федора Павловича Шевченка, наповнений, здавалося, вистражданими ідеями, думками, роздумами, які послідовно, чітко викладено, та пройнятий внутрішнім пафосом, напруженою ритмічною енергетикою, не міг залишити байдужими читачів. Більшість їх сприйняла публікацію «Про суд історії» із захопленням.

Однак історики-фальсифікатори, високі компартійні посадовці та інші обласкані советсько-комуністичною владою діячі, у яких слова розходилися з ділами, сприйняли статтю Ф.П. Шевченка з осудом і обуренням. Автор статті не назвав жодного прізвища. Але дехто з них упізнав себе. І, мабуть, незважаючи на своє благополуччя,

успішну кар'єру, високі звання і нагороди, все ж таки відчував ще дуже віддалений, але невідворотний крижаний подих суду історії. Безперечно, ця наукова праця – есе Федора Павловича Шевченка має певну ідейну аналогію з віршем нашого славнозвісного українського поета Василя Симоненка «До суєсловів»:

«Навіщо метушитися? Для чого
Обстоювати власну правоту,
Хвалить свої діяння і дороги,
Виправдовувать мотиви і мету?
Здається, наче просити пощади
В історії, що горда і німа, –
Вона ж однак без вашої поради
Вам вирок винесе сама.
Вона словесні розмітає щепки,
Каміння лжі прониже, мов бурав,
Ви перед нею будете стояти
Не в тогах слів –
У трусиках із справ».

Ще за два роки до виходу у світ статті «Про суд історії» з'явилася історично-теоретична праця Ф.П. Шевченка «Дискусія – необхідна умова розвитку історичної науки» (Укр. іст. журн., 1968, № 8, с. 27–41). За постановкою проблеми ця стаття мала б стати явищем в українській історіографії. Однак більша її частина була немов павутинням обплутана деклараціями про марксистсько-ленінську методологію, в межах якої, заявляв Ф.П. Шевченко, тільки й повинна відбуватися дискусія, що значно зменшила можливості автора по-науковому розв'язати цю проблему.

Текст статті супроводжує десять посилок на твори Леніна, два – Маркса – Енгельса, на газету «Правда» (17 жовтня 1964 р.) та на Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, прийняту ХХ з'їздом КПРС (К., 1961, с.11). Посилання на Програму КПРС і рішення ХХ, ХХІ і ХХІІ з'їздів партії, в яких, стверджував Ф.П. Шевченко, «партія рішуче засудила і розвінчала культ особи Сталіна і породжені при цьому “теорії і практику”⁵⁶ вчений використав як забороло, щоб розкрити руйнацію Сталінізм історичної науки в Україні, показати “прояви залишків культу особи Сталіна”⁵⁷ ще й у середині 60-х років, а також, щоб протиставити культовим постулатам свої думки і уявлення про те, як насправді мусить складатися і розвиватися історіографічна ситуація в Україні, якого характеру і змісту мають набрати дискусії.

«Особливо великої шкоди завдав культ особи історичній науці, – робить висновок Ф.П. Шевченко. – Не можна сказати, що в роки культу особи Сталіна бракувало слів про необхідність і значення критики й самокритики, дискусій, боротьби думок тощо. Але страшним було те, що слова розходилися з ділом. Про яку дискусію могла йти мова, коли роль істориків зводилася лише до одного – підбору фактів для

ілюстрації раз і назавжди встановлених тверджень і положень. Тому з'явилися "праці", проводились "дискусії", далекі від творчого підходу до розв'язання проблем і теоретичних висновків та узагальнень. В умовах культу часто замість творчого обговорення питання декретувались різні положення і теорії, під які вже підганялися факти. Таким чином обмежувався кругозір дослідника, нав'язувались упереджені міркування»⁵⁸.

«Відомо, що під час культу особи Сталіна було нехтування фактами, використовувалось дуже вузьке коло джерел. Був це час, коли в працях та дискусіях підганялися факти під раніше встановлену схему, ігнорувались одні факти, а інші безкінечно повторювались. Замість того, щоб з аналізу фактів виводити думку, положення, вдавалися до безмірного цитування, вживалися "міцні" слова. Приводило це до інертності мислення, догматизму.»⁵⁹

«Культ особи породжував культ слів і фраз, безконечне повторення завчених істин, паралізував мислення, викликав догматичне тлумачення багатьох проблем, що вимагали творчого розв'язання.

Всяляко гальмували творчий розвиток думки, проведення товариських дискусій, правилом ставали такі негативні явища, як догматизм та антиісторизм, спрощення складного історичного процесу, начотництво і цитатництво, кон'юнктурність і "викривальна" крикливість.

При культурі існував примітивно-утилітарний підхід до теорії та її розвитку. Нестерпно дошкульною і тяжкою була атмосфера дрібної опіки і грубого адміністрування, підозрливості і недовір'я, безпідставні репресії до багатьох істориків. Все це породжувало страх, паралізувало активність та ініціативу дослідників, порушувало свободу творчості. В такій атмосфері могли себе добре почувати бюрократи-перестраховщики і підлабузники. Це могло статися лише за умов, коли вважалось, що тільки одна особа має право на вирішальне слово в усіх питаннях теорії.»⁶⁰

«В зв'язку з зазначеним хочеться згадати і той час, коли слово "школа" в історичній науці подавалось у лапках. Але чи було це вірно? Можна відповісти – ні. Школи і напрями в радянській історичній науці мають право на існування. Визначається школа не стільки тематичною спорідненістю в дослідженні історичної епохи, але й, що не менш важливо, своєрідним творчим підходом до вирішення проблем, методикою дослідження. Школа має сприяти виробленню індивідуальних рис у творчому почерку історика, підвищеною майстерністю. Байдужість до питання про школи в історичній науці є одним з проявів залишків культу особи Сталіна. Настав час остаточно з цим покінути.»⁶¹

Федір Павлович, переходячи безпосередньо до історіософського розділу, значення дискусій для розвитку історичної науки, окреслення їх ролі в ліквідації залишків культу особи, приділив особливу увагу

важливій складовій даної проблеми – питанню про історичний факт у його багатоаспектних проявах.

«Розвиток науки можливий лише при умові постійної уваги до фактів, до конкретного життя. Основою для творчої дискусії і наукового обговорення першої-ліпшої проблеми і для висновків можуть бути тільки факти. Не якісь внутрішні відчуття, а достовірні факти, їх співставлення і взаємозв'язок можуть стати критерієм для доведення істини під час дискусій. Авторитет фактів стає ще більш переконливим, коли вони науково узагальнені.

Факти – це та зброя, якою користуються під час дискусій. Не принесуть користі дискусії, коли в науковий обіг не вводяться нові факти, коли відсутній новий підхід до вже відомих фактів. Не повинен історик ігнорувати одні факти і сліпо схилитися перед іншими. Історик і під час дискусії має складне завдання – розкрити закономірність появи і природу факту. Хоч факти й можуть говорити самі за себе, але не можна в дискусії обмежуватись їх фіксацією. Вузкий практицизм неминуче призводить до застою в науці, до втрати перспективи в дослідженні.»⁶²

«Дискусії сприятимуть ліквідації залишків культу і в ставленні до фактів та їх використанні. Дискусія не тільки будується на фактах, але, що не менш важливо, сприяє їх вивченню і таким чином стає своєрідною школою в справі користування ними.

Вивчення фактів та явищ на основі законів розвитку суспільства дає єдино вірні підстави не тільки оцінювати минуле, але дає можливість вести сміливу практичну діяльність і передбачати майбутнє. Йдеться про наукове передбачення, яке ґрунтується на глибокому знанні законів розвитку суспільства на основі конкретних і достовірних фактів.»

Водночас автор статті попереджає, що факти самі по собі не можуть бути об'єктом дискусії. Дискутуватися може оцінка фактів, висновки з них, їх узагальнення. Дискусії присвячуються важливим проблемам, новим підходам до їх вирішення, відкриттям історичних закономірностей, новаторським ідеям.

«Відомо, що нове в науці можна досягти не шляхом нанизування фактів, навіть найцікавіших, яскравих і виключно нових, а лише шляхом узагальнень, висновків, відкриттям закономірностей, нового підходу до вирішення проблеми. Дискусії, крім того, доводиться відігравати дуже важливу роль для підняття науково-теоретичного рівня історичних досліджень. Адже в ході дискусій, у боротьбі думок не тільки формуються ті чи інші положення і твердження, але й відточується їх формулювання.

Дискусія відбувається не з приводу окремих фактів або їх групи, але точиться навколо оцінки фактів та висновків, зроблених на їх основі. Дискусія, таким чином, є одним із свідчень теоретичного рівня даної галузі науки. Хід дискусії, обмін думками з приводу назрілих,

важливих проблем сприяють розвиткові методологічних, теоретично-ідейних основ історичної науки, піднімає її на вищий щабель розвитку. Дискусії, спори збагачують і розвивають творчу думку науковця, ліквідують замкнутість.

Одночасно слід зазначити, що розгортання дискусій майже цілком залежить від рівня наукових досліджень, стану теоретичної думки. Низький теоретичний рівень розробки питань не викликає потреби в дискусіях. Цим певною мірою можна пояснити те, що з багатьох важливих проблем не було дискусій у нашій республіці. Можна з певністю сказати, що постійна і глибока увага до питань методології та методики історичного дослідження сприятиме більш широкому і творчому обговоренню ряду проблем. Отже існує своєрідна взаємообумовленість між рівнем та станом науки і розвитком дискусій.»⁶³

У статті стверджується, що саме шляхом дискусій можна розв'язувати проблеми з урахуванням різноманітності наукових підходів та напрямів.

«Відзначаючи наявність і можливість різних творчих підходів до вирішення питання, не можна і не потрібно їх протиставляти, вважати, що якийсь з них буде розвиватися за рахунок інших. Завжди потрібно з'ясувати позитивні риси тих чи інших поглядів, тверджень, а також їх недоліки і обмеженість. Це можна зробити шляхом дискусій, засобами критики і самокритики.

В науці неможливо діяти забороною, обмеженням або наданням привілеїв одному з напрямків, бо це може призвести до негативних наслідків, до відтягування розв'язання важливих проблем, які неодмінно згодом будуть підніматися. Наукові проблеми можуть розв'язуватися не адміністративним шляхом, а тільки шляхом дискусій, творчих обговорень, з перевіркою відсутніх положень життям, практикою.»⁶⁴

У статті «Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки» наводяться також види дискусій, які слід оцінювати негативно.

Дискусії не можуть вестися за закритими дверима. Сила дискусії та її результат значною мірою залежить від участі в ній широкого кола науковців, які до з'ясування питання могли б підійти з різних сторін, розглядаючи його в різних аспектах. Для ведення дискусій слід створювати відповідні умови, відображати їх на сторінках преси.

Дискусії не потрібні, коли в них піднімаються дрібні, не кардинальні питання, що не вирішують проблеми. Щоправда, можна провалити і важливу тему, коли до справи підходити безвідповідально. Не дасть позитивних наслідків «дискусія», яка ведеться на низькому теоретичному рівні, без узагальнень, бо за таких умов не може бути мови про піднесення історичної науки на вищий рівень.

Ділове обговорення актуальних проблем не може зводитись до марнослів'я, не може підмінятися парадними засіданнями, на

яких за шпаргалками говорять давно відомі істини. Дискусія – це не безтурботність і спокій, бо вона зв'язана з певним ризиком, це бій з косністю. За своїм характером дискусія виключає фальш, безпринципність і компроміси. Дискусія – боротьба з схематизмом, догмою і штампом, в якій необхідно завжди розмежовувати поняття творчого підходу від словесного утилю. Не виправдують себе такі дискусії, в яких учасники намагаються шляхом переживування безперечних істин обминути суть спірного питання.

Немає потреби в дискусіях з приводу питань, які декому можуть здатися спірними, а насправді вони вже вирішені життям. Нічого не дадуть такі дискусії, в яких спорять про слова, замість того, щоб з'ясувати точні поняття, суть справи. Нічого спільного не мають з науковою дискусією і спори, які вироджуються в сварку, плітки і чвари⁶⁵.

Третя стаття, яку опублікував Ф.П. Шевченко в 60-ті роки під назвою «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» (Укр. іст. журн., 1966, №11, с. 13–33), викликала особливий інтерес у читачів і стала своєрідною сенсацією. Вперше за кілька десятиліть про діяльність і наукову творчість М. Грушевського в Советській Україні писалося без таврування, лайливих епітетів та перекручень. Стаття розпочиналася словами з газети «Правда» від 27 листопада 1934 р., які вже давно не згадувалися, про те, що Михайло Грушевський «належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України».

Порівняльний історіографічний аналіз статті Ф.П. Шевченка я попросила зробити завідувачу Історико-меморіальним музеєм Михайла Грушевського (філія Музею історії міста Києва) Світлану Панькову, спеціаліста з грушевськознавства, яке є тепер окремою галуззю історіографії, що досить успішно розвивається в Україні.

Минуло понад 30 років з часу опублікування названої статті Ф. П. Шевченка. Тому настав час об'єктивно оцінити висновок, зроблений її автором у загальний розвиток грушевськознавства.

У новітній українській історіографії таку виважену оцінку вперше дав відомий дослідник Р.Я. Пиріг. Характеризуючи публікації про М. Грушевського від повоєнних і до кінця 80-х років, автор відзначає: «З цього історіографічного ряду вирізняється стаття Ф.П. Шевченка, який досить повно і майже неупереджено, як на той час, оцінив причини повернення Грушевського в Радянську Україну. Вона була надрукована до 100-річчя з дня народження вченого. Сьогодні є підстави з пошаною поставитися до автора і редколегії журналу, які вперше за декілька десятиліть не навели усталених “чорних” оцінок діяльності вченого...».

Поява цієї публікації стала можливою на затухаючій хвилі «хрущовської відлиги». Її автор мав можливість використати матеріали щойно сформованого фонду Грушевських у ЦДІА УРСР. Він проаналізував процес прийняття вченим рішення повернутися на Україну,

складні й болісні перипетії внутрішнього протиборства, розриву з партією українських есерів, пошуки компромісу з керівництвом УСРР⁶⁶.

Слушним є зауваження Р.Я. Пирого про те, що зарубіжні грушевськознавці не цінили гідно появи цієї статті. Справді, в стислому бібліографічному огляді, вміщеному в журналі «Український історик», сказано, що праця Ф.П. Шевченка спирається на архівні матеріали. З огляду на традиційну методу советських істориків фальшувати і зловживати історичними джерелами та цитатами, в ньому, зокрема, сказано, що читачі з великою обережністю мусять користуватися названою статтею⁶⁷.

Як відомо, систематичні грушевськознавчі студії були започатковані саме в 60-х роках фундаторами Українського історичного товариства та журналом «Український історик» у США. Нині внесок українських істориків діаспори у вивчення та популяризацію наукової спадщини М. Грушевського належно поцінюється. Звісно, лише відірваність від основного масиву архівних фондів та відома загальна ситуація, що склалася в советській історичній науці, позначилися на такій оцінці статті Ф. П. Шевченка.

Об'єктивно оцінити дослідження Ф.П. Шевченка можливо не лише на основі аналізу використаної джерельної бази, а й у контексті історичної ситуації в Україні. І тут доречно послатися на спогади відомого археолога М. Брайчевського «Як ми вшановували Грушевського в день його століття».

Ішов 1966 рік. Минулого літа захлинулася хрущовська відлига... Відлига кінця 50-х та початку 60-х років примусила по-іншому глянути на хід справ... Було усвідомлено (бодай би не повною мірою) велич Грушевського як вченого і громадянина-патріота. Стало ясно, що на цей раз відмовитися не вдасться, і так чи інакше радянська наука мусить якось зреагувати на осоружний для неї ювілей. Осібне питання, на яке пропонувалася далеко не однозначна відповідь – як саме?

Я, наприклад, пропонував видати до ювілею тритомник «Київська Русь»... Цей задум підтримав Ф. Шевченко, але керівництво виявилось нездатним позитивно розв'язати проблему.

Натомість вирішено відгукнутися на столітній ювілей статтею Ф. Шевченка, присвяченою поверненню Грушевського в Україну⁶⁸.

Отже, з огляду на час написання Ф.П. Шевченком статті стає зрозумілим, що вибір теми, основної проблеми для нього не був випадковим. Безперечно, це компроміс. Федір Павлович добре уявляв собі, що ідеологічна цензура не дозволить опублікувати неупереджене дослідження про будь-яку іншу сторону життя та творчість Михайла Грушевського. Офіційно дозволеним могло бути лише висвітлення факту повернення вченого в Україну з однозначним висновком про головну причину такого кроку – визнання радянської влади. І Ф.П. Шевченко, задовольняючи стражів офіційної радянської

історіографії, використав можливість, щоб віртуозно вплести в канву основної проблеми правдиві факти біографії М. Грушевського, донести до читача значення наукової спадщини видатного історика, його життєве кредо – бути із своїм народом, віддавати йому всі свої сили й знання⁶⁹.

Ф.П. Шевченко сміливо наголошує, що це був вчений із світовим ім'ям, який у своїх працях... використав багато найрізноманітніших джерел і ввів до наукового обороту величезну кількість нових фактів, що значно збагатили українську історичну науку і ніколи не витратять свого значення⁷⁰.

Не можна назвати сфальсифікованим загальний висновок дослідження Ф.П. Шевченка. У цілому цей висновок має дві ключові позиції. Перша – визнання Радянської влади М. Грушевським – результат його переконання у перевагах соціалістичного ладу й прагнення бути корисним своєму народові.

Справді, сам факт повернення М. Грушевського, його стосунки з державними установами свідчать про визнання ним існуючої влади. Але другої України не було. Була Радянська Україна. Інша справа – заради чого вчений пішов на такий крок. Відповідь на це запитання дає друга ключова позиція Ф. Шевченка. «Треба також враховувати ту важливу обставину, – пише він, – що М.Грушевський був вченим, який мріяв про дальшу роботу над багатотомною історією України-Русі, а також про здійснення інших своїх творчих задумів... Він також зазначав, що справжнє визнання вчений може дістати лише на батьківщині, коли він працює на благо народу...»⁷¹.

Стаття Ф. П. Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» започаткувала висвітлення зазначеної теми на основі комплексу архівних матеріалів. Автор уперше використав усе розмаїття фонду 1235 – родинного архіву Грушевських, увівши до наукового обігу масив унікальних джерел.

У 1964 р. одним з перших у досить образній, але однозначній формі висловив свою думку про повернення М.С. Грушевського відомий український історик О.П. Оглоблін⁷².

Питання про причини, обставини, різнобічні фактори, які зумовили повернення М.Грушевського в Україну, порушувалося і в спогадах відомих політичних діячів, представників української діаспори, зокрема М. Стахіва та І. Кедрина-Рудницького⁷³.

Осібний погляд на причини повернення М. Грушевського виклав В. Дубровський, який у 20-х роках співпрацював з Історичною секцією ВУАН, а згодом, на еміграції, був членом-засновником Українського історичного товариства. У 1966 р. він писав, що «М.С. Грушевський приїхав в УРСР за згодою і з дорученням своєї політичної організації – Партії Українських Соціалістів Революціонерів (праве крило) з метою продовження в УРСР політичної акції для підготовки повстання українського народу проти окупаційної большевицької влади й вигнання

її з країни!»⁷⁴. Такий підхід В. Дубровського кожний по своєму, але одночасно, у 1966 р., критично оцінили і Ф.П. Шевченко⁷⁵, і О. Оглоблін⁷⁶.

90-ті роки позначені численними ґрунтовними дослідженнями про багатогранну діяльність М.Грушевського. Доступ до раніше закритих архівних джерел, виявлення нових документів дають можливість аргументовано висвітлити важливі віхи життя видатного історика.

Серед останніх досліджень слід відзначити дві монографії, в основу яких покладено унікальні документи, які, звісно, не могли бути доступні Ф.П. Шевченкові. У 1993 р. побачило світ дослідження Р.Я. Пиріг «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)», яке вже згадувалося вище. Автор використав комплекс документів Політбюро, Секретаріату, агітпропвідділу ЦК КП(б)У з Центрального державного архіву громадських об'єднань (колишній партархів при ЦК Компартії України).

Ці нові документи значно розширюють інформацію про перипетії, умови повернення М. Грушевського, але докорінно не змінюють сказаного раніше про головні причини, що вплинули на рішення вченого.

Справжньою науковою сенсацією для грушевськознавців стала монографія В. Пристайка та Ю. Шаповала «Михайло Грушевський і ГПУ НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934», що вийшла у 1996 р. Важко переоцінити інформаційний потенціал документальної бази цієї монографії в цілому, і зокрема матеріалів до проблеми повернення М. Грушевського в Україну.

Однак жодний комплекс архівних джерел не заперечує головного чинника, про який писав свого часу Ф.П. Шевченко, – повернення заради науки.

* * *

Ф.П. Шевченко зі шкільних років був замилюваний художньою літературою і ніколи не втрачав інтересу до неї. У його бібліотеці почесне місце займає українська, російська, світова класика. В юнацькі роки він у своєму селі був одним з небагатьох передплатників «Літературної газети» (тепер – «Літературна Україна»). Можливо, вже тоді, знайомлячись з літературознавчими статтями в ній, він почав усвідомлювати, що твори письменства можуть бути не тільки предметом читання, пізнання життя й задоволення естетичних потреб, а також ще й об'єктом наукового дослідження.

У зоряний для Федора Павловича Шевченка час – 60-ті роки, період відродження спеціальних історичних дисциплін, у коло своїх роздумів, досліджень, теоретичних розробок він включив й історичну художню літературу, оцінюючи її з точки зору історика, історіографа, джерелознавця. Він вирішив дослідити, як така література відображає історичне минуле: явища, події, факти, історичних діячів; наскільки образне відтворення такого минулого відповідає історичній правді;

які джерела прислужилися письменникам у їх творчості і як на цю творчість впливала тодішня конкретна дійсність, її реалії; якими були, нарешті, історичні погляди цих письменників.

Хоча треба відзначити, що й раніше Ф.П. Шевченко роздумував над проблемою – письменник, поет та історична наука. Так, у 1956 році в «Наукових записках Інституту історії УРСР», присвячених темі «Іван Франко як історик» (К., 1956, т. 8, с. 51–79) Федір Павлович, який був також членом редколегії цього видання, опублікував свою статтю «Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі». У 1961 році на сторінках «Українського історичного журналу» з'явилася його замітка «Визначний український драматург: до 80-річчя з дня народження І. А. Кочерги» (№ 5, с. 160). Серед більш як 300 п'єс І.А. Кочерги є пов'язані з історією України, зокрема «Свіччине весілля», «Ярослав Мудрий» та ін. У наступні роки з'явилися статті Ф. П. Шевченка, присвячені 70-річчю з дня народження Олександра Довженка «Видатний діяч української радянської культури» (Укр. іст. журн., 1964, № 6, с. 126–130) та прозаїкові О. Досвітному (Скрипаль Олександр Федорович) «Олесь Досвітний – письменник і громадський діяч» (Укр. іст. журн., 1962, № 3, с. 145–146).

Федір Павлович простудіював літературознавчу монографію письменника, автора історичних романів М.И. Сиротюка «Український радянський історичний роман: Проблема історичної і художньої правди» і написав на неї рецензію (Укр. іст. журн., 1963, № 1, с. 142–146).

Як у кожного справжнього українця в духовному житті Федора Павловича Шевченка найвидатнішу роль відіграв Тарас Григорович Шевченко. Він зібрав видання творів нашого найвеличнішого генія, а також літературознавчі праці і публікації про нього. У 1951 році у «Віснику АН УРСР» з'явилися дві рецензії Федора Павловича «Цінне видання документів про Т.Г. Шевченка» (№ 3, с. 67–74) – на книжку «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах» (1951 р.), а також «Нова книжка про Шевченка» (№12, с. 61–68) – на роботу Дмитерка Я. Д. «Суспільно-політичні і філософські погляди Т. Г. Шевченка» (1951 р.). У 1960 р. в Братиславі видали книжку М. Неврлого «Ševčenko, revolučny básnik Ukrajinu». Федір Павлович виступив з рецензією на неї в збірнику «Міжслов'янські історичні взаємини» (К., 1963).

Задумав і здійснив Федір Павлович видання збірника праць науковців Інституту історії, зокрема О. Апанович, М. Брайчевського, О. Компан та інших, під назвою «Історичні погляди Т. Г. Шевченка» (К., 1964). Традиційно Федір Павлович був також членом його редколегії. Це було перше видання такого роду. Федір Павлович вмістив у збірнику свою статтю «Т.Г. Шевченко про становище і боротьбу селянства України в першій половині ХІХ ст.» (с. 154–187). Пізніше розширивши тематично і дещо змістивши акценти, він опублікував її в «Українському історичному журналі» під назвою «Видатний борець проти кріпосництва і царизму» (1984, № 3, с. 45–55).

Директор Інституту археології Академії наук УРСР

Чотири роки (1968–1972) керував Федір Павлович Шевченко Інститутом археології Академії наук УРСР. Учений, історик-енциклопедист, він добре розумівся в археологічних проблемах і напрямках археологічних досліджень, був обізнаний з досягненнями і знахідками експедицій. В очоленому ним «Українському історичному журналі» друкувалося багато статей та інших матеріалів про археологічні розкопки на Україні.

Отже, щодо професійного рівня, Федір Павлович цілком відповідав його вимогам на новій посаді. Там також проявилися організаторські здібності Федора Павловича. Інститут археології роздирали внутрішні чвари. Прихід нового директора, та ще й такої гуманної, лагідної, інтелігентної людини, дещо стабілізував обстановку в ньому. Федір Павлович прагнув не встрявати в суперечки, не підтримував ні ту, ні іншу сторону. Не могла не викликати симпатії і довіри його надзвичайна доброзичливість до людей.

Науковець Галина Тихонівна Ковпаненко, яка 40 років віддала роботі в Інституті археології, сказала мені: «Такого доброзичливого до співробітників директора не було за всю історію Інституту». Незмінний протягом 25 років начальник великої постійної археологічної експедиції на Побужжі Олімпіада Гаврилівна Шапошникова згадує: перенісши другу операцію, вона повернулася додому і зателефонувала до Інституту. Натрапивши на директора, попросила його допомогти зв'язатися з редактором Атласу України, для якої Олімпіада Гаврилівна готувала матеріал до археологічних карт. Хотіла з'ясувати якимось питанням. Реакція Федора Павловича: «Ніяких редакторів, нічого не треба, я радий, що чую Ваш голос, щасливий, що Ви жива, що Ви є». Шапошникова розчулилася до сліз. Вона пригадувала засідання вченої ради Інституту археології, на якій Федора Павловича вітали з обранням у 1969 році членом-кореспондентом Академії наук (із спеціальності «археографія та джерелознавство»). Більшість співробітників Інституту щиро раділи цьому. Коли надали слово Шапошниковій, вона привітала Федора Павловича колядкою, що його, великого шанувальника українського фольклору, дуже втішило. Зустрінувшись з нею в Інституті, він дуже дякував їй за це.

Організація і проведення експедицій завжди перебували в центрі уваги нового директора Інституту археології. Він особисто відвідував майже всі місця їх проведення, контролюючи, допомагаючи своїми порадами, прагнучи полегшити умови роботи.

Директорську посаду Федір Павлович використовував передусім, щоб підтримувати і допомагати молодим, які виявляли особливі здібності і яким було властиве нестримне, всеохоплююче, щире бажання займатися наукою і дослідницькою роботою.

Таким був Борис Мозолевський, з ім'ям якого пов'язане відкриття золотої пекторалі – нагрудного знака скіфських царів, геніального витвору митця, що жив десь у IV столітті до Різдва Христового. Цей шедевр скіфсько-античного мистецтва не мав собі рівних серед знахідок степової Скіфії і одразу набув світової слави.

Пектораль була віднайдена саме в часи директорства Ф.П. Шевченка. І невідомо, чи побачив би світ цей неперевершений мистецький скарб, коли б не підтримка Федора Павловича.

Селянський син з Миколаївщини, поет і археолог за Божим призначенням, великої щирої вдачі, Борис Мозолевський після закінчення історичного факультету Київського університету пристрасно захопився археологією. У 1964–1965 роках улітку працював позаштатно в археологічній експедиції Інституту археології, яку очолював визначний київський скіфолог О.І. Тереножкін. Експедиція досліджувала царські кургани в південній частині Дніпропетровської області.

Уяву Бориса Мозолевського полонив курган під назвою Товста Могила, поблизу міста Орджонікідзе. Нічим особливим з-поміж інших не вирізнявся цей непримітний курган. На ньому «поставив хрест» навіть начальник експедиції О.І. Тереножкін. Він відмовився вести на ньому розкопки. Борис розповідав мені: «А мене щось тягнуло до цієї могили, якесь шосте почуття, може, поетична інтуїція». Мабуть, він мав рацію. Недарма ж найвидатніший природознавець ХХ ст., нащадок запорозьких козаків Володимир Вернадський казав: «Інтуїція лежить в основі деяких великих наукових відкриттів».

Борис розмовляв зі мною про такі речі тому, що доля звела нас у спільній праці. Він працював редактором в академічному видавництві «Наукова думка», де готувалася до видання моя книжка «Збройні сили України першої половини XVIII ст.», і саме Борис Мозолевський редагував її. Мені він дуже допоміг, удосконалюючи текст. А, головне, у нього я знайшла розуміння у важливій для мене справі. Тоді мені ще було невідоме твердження професора Києво-Могилянської академії Теофана Прокоповича, що наукова історична проза мусить мати ритм. Його «Риторика» (початок XVIII ст.) ще не була перекладена з латини. Однак я підсвідомо намагалася зберігати ритміку в своїх суто наукових працях. Редактори видавництва «Наукова думка», як врешті і всі тодішні редактори в Україні, намагалися стандартизувати стиль редагованих ними робіт і прослідкувати, щоб ці роботи відповідали

цензурним вимогам. Вони іронічно ставилися до моїх намагань і не сприймали їх. А Борис, як поет, мислив і відчував світ у ритмічних вимірах. І ми з ним ідеально порозумілися.

Одного разу я прийшла в редакцію, щоб погодити з ним його правки і зауваження. Борис же мені повідомив, що його звільняють з роботи і показав на молодика, якого КДБ під виглядом нового працівника редакції підсадив слідкувати за ним. Потім говорили, що Борис Мозолевський, працюючи в експедиції, нібито читав її учасникам вірша, в якому були слова: «Товарищ Брежнев, нам с Вами не по пути» (він писав тоді російською).

Після звільнення з видавництва Борис працював кочегаром. І тут з'явився добрий геній в особі Федора Павловича Шевченка, який повірив цій молодій людині, загнаній у глухий кут, але сповненій творчої наснаги і віри в свою правоту, у здійснення своєї мети. Директор Інституту археології Ф.П. Шевченко, незважаючи на те, що Мозолевський фактично був «міченим атомом», як тоді називали тих, за ким стежило КДБ, не тільки санкціонував розкопки Товстої Могили, яку найавторитетніший в Україні скіфолог, завідуючий відділом Інституту визнав безнадійною, а й дозволив йому самому сформулювати склад експедиції. Федір Павлович призначив Бориса Мозолевського, який навіть не був штатним співробітником Інституту і не мав наукового ступеня, начальником цієї експедиції, хоча один із її членів був кандидатом наук.

Учасник експедиції, доктор історичних наук Євген Черненко згодом розповідав: «Борис тоді – парадокс! – навіть не був співробітником Інституту археології. Отож, експедицію очолив Мозолевський, хоча формально не мав на те права як позаштатний працівник. Та директор наш, Федір Павлович Шевченко, людина дуже порядна, затвердив позаштатного Бориса Мозолевського начальником штатної інститутської експедиції. Він до Бориса добре ставився, бо завжди шанував тих, хто вважав роботу справою свого життя, постійно їм допомагав»⁷⁷.

Понад місяць тривала виснажлива, ризикована, ретельна робота: спочатку виймали ґрунт а потім працювали під землею на глибині більш як вісім метрів. Доводилося іноді розгрібати руками, пускати в хід щіточку і ніж. Центральне поховання верховного правителя Скіфії виявилось пограбованим ще сучасниками. Уціліла бокова поховальна камера, де знаходилися саркофаги цариці і дворічного дитинчати, усіяні золотими прикрасами, яких налічили понад двісті, зокрема у цариці на пальцях 11 перснів, гривна на шії, на голові – корона. Грабіжницький лаз поминув коридор – дромос, що примикав до поховальної камери скіфського вождя. Там лежав меч у золотих піхвах, прикрашених сценами боротьби звірів. Порпаючись у мулі, який заповнював дромос, Мозолевський наштовхнувся на пектораль, яку там, мабуть, спеціально сховали.

Протягом двох місяців знайдені речі перебували під землею. На ніч зачиняли верхню ляду і виставляли автоматників. Мала прибути державна комісія. Приїздили вчені – скіфологи з Києва, Москви, начальство різних рангів, приїздили спеціально подивитися люди з усіх-усюд, весь світ облетіла звістка про пектораль. Ми з Федором Павловичем приїхали на машині, спустилися в розкоп. Борис Мозолевський сам усе показував і розповідав.

Я відчувала незбагненне хвилювання, якоесь духовне і душевне піднесення. Мабуть, біоенергія геніального митця, проіннята космічною енергією, зберігає еманацию його духу вічно, долає безмежні часові простори і впливає на тих, хто споглядає це мистецьке чудо.

У спогадах Євгена Черненка про подальші події, пов'язані з пектораллю, є цікаві нюанси, які ще раз свідчать про характерну рису Федора Павловича Шевченка, – намагання скористатися нагодою і поліпшити життєві умови людини, якій він допомагає, з притаманною йому дотепністю.

В Орджонікідзе пектораль виставлялася на загальні оглядини (звичайно, її охороняли), люди злітали й з'їжджалися звідусіль. Місцева влада навіть улаштувала прийом з цієї нагоди. «Пам'ятаю, – розповідає Черненко, – сидів на прийомі поруч з директором Інституту археології Шевченком, ото ж за чаркою візьми і скажи йому:

– Федоре Павловичу, а Борис навіть не співробітник інституту. То Інститут археології ніби й не має відношення до знайденої пекторалі.

Директор швидко відповів:

– Уже співробітник.

– З якого часу? – питаю ошелешено.

– Та вже хвилин зо дві, – була відповідь.

Потім пектораль доставили до Києва і в супроводі ескорту в скарбницю Національного банку України – на вічне зберігання.

Згодом, правда, її брали звідки і возили показувати – спершу секретарю ЦК КПУ Петру Шелестові, а потім і Володимирі Щербицькому. Розглядаючи знахідку, голова Ради Міністрів УРСР В. Щербицький запитав у директора Інституту археології:

– Коли ж будуть статті про цю незвичайну знахідку?

А директор наш, Федір Павлович, вирішив цим скористатися.

– У хлопців, – зітхнув, – кепські побутові умови, швидко не пишуть. Живуть у гуртожитку.

Щербицький повернувся до президента Академії наук Патона:

– Академія може щось зробити чи мені зайнятися?

– Академія може, – запевнив президент.

І Борис отримав на проспекті Науки трикімнатну квартиру одразу ж. Щербицький, ще пригадую, запитав, яка в Бориса зарплатня? А Борис і не знав, яка, бо лише тиждень минув, як його оформили в Інституті на посаді молодшого наукового співробітника.

За нього відповів директор Інституту:

– Мозолевський отримує 98 карбованців.

Щербицький повернувся до Патона:

– Академія може щось зробити чи мені цим зайнятися?

Патон відповів, що Академія може, і дав Борису персональну ставку: 200 карбованців.

Борис Мозолевський і Федір Павлович Шевченко одержали нагороду – золоті іменні годинники».

У журнальних і газетних статтях періоду свого перебування на посаді директора Федір Павлович Шевченко ознайомлював широку громадськість з археологічними знахідками і науковими дослідженнями співробітників Інституту археології. «З глибини віків», «Нові відкриття українських археологів», «Золота знахідка українських археологів», «Скіфія з висоти царських курганів», «Де гарцювали скіфські коні» – під такими й іншими назвами було опубліковано багато матеріалів на цю тему. Він входив також до складу редколегії перших двох томів тритомного видання «Археологія Української РСР» (1971).

Водночас Федір Павлович не припиняв творчої діяльності у царині історії України, зокрема у галузі спеціальних історичних дисциплін.

Проблеми Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького викликали у Ф.П. Шевченка інтерес протягом усього його життя і він у різні його періоди знову й знову повертається до цієї теми.

Мабуть, уперше в історіографії він порушив питання про історичні погляди великого гетьмана України у статті «Історичне минуле в оцінці Богдана Хмельницького» (Укр. іст. журн., 1970, № 12). «Про народ і класи-стани на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 років» – цю статтю Ф. П. Шевченко змістив у збірнику наукових статей «Середні віки на Україні» (1973, вип. 2). Статті до Радянської енциклопедії історії України, чотири томи якої вийшли переважно саме в ці роки, Федір Павлович присвятив діячам Визвольної війни – полковникам Філону Джалалію, Антону Ждановичу, Мартину Небабі, Степану Побадайлові, Івану Тиші, Степану Савичу, а також генеральному обозному Федору Коробці.

Привертає увагу стаття Ф.П. Шевченка «Про заснування Української Академії Наук: З промови академіка Вернадського» (Вісник Академії наук УРСР, 1969, №1). Готуючи на початку 80-х років до видання (у співаторстві) книжку «В.І. Вернадський. Життя і діяльність на Україні», я вивчила цей програмний, яскравий, мудрий виступ (1918 рік) одного з творців і першого президента УАН. Вернадський сформував і аргументував державні і міжнародні, національні і загальнолюдські, демократичні і гуманістичні принципи першого статуту УАН. «Національна вага нової Академії, – говорив він, – полягає в тому, що вона має сприяти зростанню української національної самосвідомості і української культури шляхом широкого і глибокого,

проникливого вивчення минулого і сучасного українського народу і його сусідів, природи краю, який він займає, в усіх його безмежних проявах... Національну вагу вона буде мати ще й тому, що буде представником української нації у світовому союзі академій». В архівному фонді УАН (зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України) згодом читала висновки всіляких компартійних і советських комісій, що перевіряли Академію кілька разів упродовж тривалого часу. Перший статут вони називали «націоналістичним», «кулацьким», «білогвардійським» та вигадували інші нісенітниці.

Знаючи про статтю Федора Павловича, я звернулася до нього з проханням написати рецензію на книжку про Вернадського. Він її написав. Але, мабуть, тільки тепер, пишучи оці рядки, я повністю збагнула, що у часи брежневщини, коли Вернадський був напівзаборонений, стаття Ф.П. Шевченка була проривом крізь забороло офіціозу, комуністичних догм, фальшивих постулатів.

На ці чотири роки напруженої науково-організаційної діяльності на посаді директора Інституту археології, а також розробки і публікації праць з історичної тематики припадає також активна і велика робота Ф.П. Шевченка в таких історичних наукових жанрах, як редагування, рецензування, написання передмов до видань. Хочу зауважити, що Федір Павлович ніколи, жодного разу не виступав як «весільний генерал». Він усе прочитував. Це дивовижно – коли і як він встигав, але він обов'язково все читав.

Передусім він приділяв багато уваги своїм улюбленим спеціальним історичним дисциплінам. Саме в ці чотири роки вийшли другий, третій, четвертий і п'ятий випуски «Історіографічних досліджень в Українській РСР», третій, четвертий, п'ятий, шостий і сьомий випуски «Історичних джерел та їх використання», перший та другий випуски «Українського історико-географічного збірника», «Матеріали третьої республіканської конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін», «Матеріали III наукової конференції комплексного картографування УРСР». Як уже відзначалося вище, Федір Павлович був відповідальним редактором або членом редколегії цих видань, автором чи співавтором передмов, друкував свої статті або тези виступів на конференціях.

У 1971–1973 роках з'явився започаткований Федором Павловичем новий оригінальний збірник «Середні віки на Україні», задуманий ним як періодичне видання. Він був відповідальним редактором і автором передмов двох випусків. У другому випуску він і вмістив статтю, про яку сказано вище. Мені Федір Павлович доручив написати внутрішню рецензію. Однак встигло вийти тільки два його випуски. Для рядянської історіографії вже сама назва була ідеологічним криміналом. За марксистсько-ленінською методологією історична періодизація повинна була здійснюватися тільки за економічними формаціями, тобто це мав бути феодалізм. То вже в незалежній

Україні у 90-х роках відділ історії феодалізму Інституту історії України перейменували у відділ історії середніх віків.

У передмові до першого випуску головний редактор прагне пояснити, чому цьому виданню дається саме така назва – «Середні віки на Україні.» У зв'язку з цим Ф.П. Шевченко порушує і вирішує ряд концептуальних питань. І хоча він наводить п'ять висловлювань Леніна і відповідно коментує їх, його ідеї, по суті, протистоять постулатам ленінізму. Ці цитати він використовує для прикриття своїх справжніх поглядів.

«Зараз, – пише Федір Павлович, – вже не викликає ніякого сумніву, що людське суспільство за тисячоліття свого існування створило матеріальні та духовні цінності, без вмілого використання яких не можна рухатися вперед. Тільки знання всього історичного процесу, зв'язок різних етапів дає можливість розкрити закономірну зміну однієї суспільної формації іншою»⁷⁸. Достатньо порівняти твердження українського історика з рядками комуністичного гімну, щоб переконатися, наскільки вони різняться між собою. «Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем мы наш, мы новый мир построим, кто был ничем, тот станет всем.» Ленінградський професор розповів мені, як він вставив тільки одне слово і одразу стала зрозумілою абсурдність цього куплету гімну: «Весь мир насилья мы разрушим до основанья. А зачем?».

Ф.П. Шевченко виступив також проти нехтування вивчення деяких періодів історії, передусім феодального. Справді з початком брежнєвщини тематика феодального періоду відверто зневажалася. Вважалося, що справжня історія починається з жовтневого більшовицького перевороту 1917 року, вимагалось висвітлювати передусім советський період. Правда, деякі поступки робилися і для капіталістичного періоду, оскільки тоді з'явився пролетаріат, але й тут ставилися тематичні обмеження, підтримувалися праці, пов'язані з історією робітничого класу, і зрозуміло, з історією більшовицької партії. «Український історичний журнал» був не тільки органом Інституту історії Академії наук Української РСР, а й Інституту історії Комуністичної партії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Друкована продукція останнього набагато переважала кількість статей, присвячених суто українській історії.

В Інституті історії советський період вивчали три відділи: Жовтневої революції і громадянської війни, історії соціалістичного будівництва та історії комуністичного будівництва. Відділ феодалізму поступався кожному з них кількістю співробітників, можливостями публікувати монографії. Коли завідуючий відділом історії феодалізму Вадим Архипович Дядиченко виступив на вченій раді з проханням збільшити обсяг і кількість публікацій відділу, його слова були зустрінуті загальним реготом. В.А. Дядиченко напіврозгублено, напівобурено заявив: «А чи не природно, що я, керівник відділу, дбаю

про його науковий розвиток і про вихід його робіт до читача?». Таким було ставлення до відділу феодалізму.

А чи міг він бути іншим, коли секретар з ідеології ЦК КПРС Румянцев виступив у журналі «История СССР» і затаврував істориків, що занадто багато уваги приділяють далекому минулому замість того, щоб висвітлювати і возвеличувати досягнення КПРС. У такому ж аспекті на Україні висловився й В. Щербицький, який уже зайняв тоді посаду першого секретаря ЦК КПУ. Кожному співробітнику відділу феодалізму запропонували написати роботу, присвячену сучасності. Більше того, дослідників – «феодалів» називали «запопадливими прибічниками старовини», а звідси вже один крок до «українського буржуазного (чомусь) націоналізму». Я на той час працювала в ЦНБ. Директор бібліотеки заходився відлучити мене від обробки та опису архівних фондів і матеріалів XV–XVIII століть, а перевести на опис та обробку матеріалів періоду капіталізму і навіть советського періоду.

Отже, Федір Павлович по суті засуджує все це. Він, зокрема пише:

«Історична наука зможе розвиватися і виконувати покладені на неї завдання лише при умові, коли всі її періоди розроблюватимуться одночасно. Виключна увага якомусь одному періодові або проблемі та недооцінка інших може призвести до того, що буде загублений історичний підхід до явищ. Історизм – це серцевинка історичної науки, без якої вона може перетворитися в набір не зв'язаних між собою оповідань. Інтереси розвитку історичної науки вимагають глибокого вивчення важливих проблем усіх періодів історії.

Довелося коротко згадати про це тому, що було і має місце ще нехтування вивченням деяких періодів історії, зокрема феодального періоду та пов'язаною з цим проблематикою. Цим самим не приділяється достатньої уваги розкриттю всього історичного процесу. І це в той час, коли на території Радянського Союзу, зокрема на Україні, епоха феодалізму тривала понад тисячу років.

Епоха феодалізму або так звані середні віки – це не час суспільного мороку та здичавіння, як це іноді зображується. Марксизм-ленінізм довів, що феодалізм був закономірним етапом суспільного розвитку, через який пройшла більша частина людства. Феодалізм тісно зв'язаний з попередніми суспільними формаціями і виникнення його зумовлено їх розвитком. Мова, зокрема, йде про те, що феодалізм прийшов на зміну, своєрідно продовживши історичний процес, античності або родово-общинному ладу. У порівнянні з минулими епохами феодальна відіграла в історії людства прогресивно-поступальну роль.

Феодальна формація (середні віки) – складова частина історичного процесу, органічно пов'язана з наступними епохами розвитку людського суспільства. У надрах феодально-кріпосницької епохи, внаслідок зростання продуктивних сил, зародилася формація з більш

високим ступенем розвитку – капіталістична. Але пережитки феодально-кріпосницького ладу залишалися і за капіталізму...

Тисячолітня історія феодалізму сповнена дуже важливими подіями та явищами соціально-економічного, міжнародного, політичного, державного і культурного характеру...

У середні віки було створено великі матеріальні і духовні цінності, що збереглися до наших днів. Багато проблем сучасності не можна зрозуміти і розв'язати, не показавши їх розвиток в попередні епохи, зокрема в феодальну. Навіть дуже давні події і факти можуть і повинні служити сьогоденності. Вивчаючи минуле, наш сучасник повинен відчувати і побачити себе спадкоємцем всіх кращих надбань тисячолітньої історії⁷⁹.

Далі вчений розкриває суть терміну «середні віки», а також велике значення застосування його стосовно історії України.

Ще у XV ст. вчені-гуманісти Європи почали вживати термін «середні віки». Цим терміном користувалися для визначення історичного періоду (смуги) життя європейських народів між «давнім світом», існування якого, на думку гуманістів, закінчилося у V ст., з падінням Західної Римської імперії, та «новим часом», як називали сучасники свою епоху. В такому розумінні вживали цей термін гуманісти – філологи та історики XVI–XVII ст. А за ними пішла вся наступна історична наука в Європі. Термін остаточно закріпився у сфері тріади: стародавність – середні віки – новий час. Так у сфері історичної науки виникла спеціальна галузь – історія середніх віків. Такий поділ збігається з існуючими соціально-економічними формаціями: стародавність – рабовласництво (античність), «середні віки» – феодалізм, новий час співпадає з капіталізмом, що у XV–XVII ст. зароджувався в різних країнах.

Походження терміну «середні віки» обумовило те, що вживався він стосовно деяких країн і народів Європи. Про інші народи згадувалося лише тоді, коли вони стикалися з частиною західноєвропейських народів.

При такій постановці фактично випали з історії середніх віків не тільки східнослов'янські народи (російський, український, білоруський), а й інші народи Європи. І це при тому, що внесок їх у європейську історію значний, ба навіть географічний центр Європи знаходиться на Закарпатті, недалеко від м. Рахова. Перехід від старого рабовласницького світу до феодалізму відбувався у III–V ст. у всесвітньо-історичному масштабі – в різних частинах Азії, а також Римської імперії, яка охоплювала Передню Азію, Північну Африку та Західну Європу. Відомо, що народи Північної і Східної Європи не були ізольованими від античного світу і брали участь у ліквідації рабовласницької системи. Таким чином, справа не тільки в назвах – феодалізм або середні віки, а й у змістові, що в них вкладається, а значить, і в трактовці історичного процесу.

Виключення Східної Європи з історії середніх віків призводить до того, що не розкривається єдність історичного процесу в період феодалізму. Незважаючи на різноманітність умов розвитку різних країн, особливо у феодальну епоху, коли панує натуральний, замкнутий спосіб виробництва, існує велика кількість відмінностей економічного, політичного і культурного характеру, в історії народів є багато спільного і разюче подібного. Налагоджувалися взаємозв'язки, здійснювалися взаємовпливи, запозичення тощо. Все це визначається єдністю історичного процесу⁸⁰.

Дуже важливими є зауваги Ф.П. Шевченка щодо напрямів майбутніх досліджень історії середніх віків на Україні, зокрема необхідності врахування зв'язків історичних подій і явищ на Україні з історичними процесами в інших державах Європи: «Незважаючи на специфіку розвитку Росії та України в період феодалізму, потрібно і далі розглядати події та явища у зв'язку з тими, що відбувалися в інших країнах Європи в середні віки... Історія кожного народу, країни не відокремлена від подій міжнародного характеру. Вони зримо і незримо взаємообумовлюються. І це стосується історії всіх народів»⁸¹.

Автор передмови відзначає й таку історичну реальність, як роз'єднаність українських земель. «Дослідник, вивчаючи середні віки на Україні, не може нехтувати важливою обставиною: українські землі у цей час були розірвані і входили до складу різних держав – Угорщини, Молдавії, Литви, Польщі і Росії. В особливих умовах перебувала на той час Степова Україна. Кожна держава мала свої умови розвитку, що накладало відповідний відбиток на українські землі, які у свою чергу вносили вклад у різноманітні галузі життя згаданих держав»⁸².

Не менше значення має теза Ф.П. Шевченка про необхідність розкриття різноманітності розвитку українських земель і його зв'язку з єдиним історичним процесом розвитку українського народу.

«Щоб створити наукову історію України, доведеться вивчати явища і події, які відбувалися на всіх українських землях. Зазначимо при цьому, що різноманітність розвитку українських земель збагатила історію нашого народу як, може, небагатьох народів світу. Складне, але дуже важливе завдання істориків середніх віків на Україні – розкрити й узагальнити цю різноманітність, показати місце і значення конкретних, локальних подій в єдиному історичному процесі українського народу, його вклад в історію інших країн. В цьому відношенні ще дуже мало зроблено.»

Концептуальну статтю «Проблеми українського середньовіччя» для збірника Федір Павлович Шевченко доручив написати доктору історичних наук Олені Станіславівні Компан – вченому історіософського мислення.

Федір Павлович у 1968–1973 роках прилучився до видання цінних українських джерел. Зокрема, він був відповідальним редактором і написав передмову до книжок «Львівський літопис», «Острозький

літописець» (джерелознавче дослідження здійснив О. А. Бевза (два видання: 1970 і 1971)), а також входив до складу редколегії великого збірника документів (660 с.) «Гайдамацький рух на Україні» (1970).

Ще в середині 60-х років Федір Павлович зацікавився історією Києво-Могилянської академії і вивчав цю тему у подальші часи. Вперше він виступив з доповіддю «Подoliaни в Київській колегії і Академії в XVII–XVIII століттях» на історико-краєзнавчій конференції у 1965 році в м. Хмельницькому. Того ж року були опубліковані тези конференції.

Ф.П. Шевченко керував підготовкою кандидатської дисертації З. І. Хижняк, присвяченої історії Києво-Могилянської академії. Він же був відповідальним редактором книжки З. І. Хижняк «Києво-Могилянська академія» (1970), де викладалася нова для того часу концепція прогресивної ролі цього першого у Східній Європі навчального закладу в розвитку освіти і культури і спростовувалася хибна теза советської історіографії про нібито схоластичний характер навчання в ньому.

Під опікою Федора Павловича в Ужгороді в 1970 р. вийшла книжка «Північна Буковина, її минуле і сучасне», він був науковим редактором і автором передмови. Ф.П. Шевченко входив також до складу головної редколегії «Історії Української РСР» у двох томах, випущеної академічним видавництвом «Наукова думка» в 1969 році російською мовою. У першому томі перу Федора Павловича належав розділ «Західноукраїнські землі під владою Австро-Угорської монархії в 1900–1914 роках».

1968 року Ф.П. Шевченко став заступником головного редактора щорічника «Наука і культура: Україна», до складу редколегії якого він входив попередні два роки. У фатальний для української наукової і творчої інтелігенції 1972 рік причетність Федора Павловича до цього щорічника припинилася, як і участь його з 1969 року в роботі редколегії журналу «Пам'ятки України». Через 13 років «Пам'ятки України» знову запросили Ф.П. Шевченка до складу редакційної колегії, де він перебував упродовж 80-х років.

Серед рецензій, опублікованих Федором Павловичем Шевченком у період перебування його на посаді директора Інституту археології, слід назвати ще й пов'язані з його зацікавленістю питання міжнародних зв'язків України в минулому, зокрема на видану в Кишиневі у 1969 р. працю Є. М. Підградської «Торгові зв'язки Молдавії зі Львовом у XVI–XVII століттях» (Укр. іст. журн., 1969, № 9, с. 148–150) та того ж року в Москві – «Історичні зв'язки народів СРСР і Румунії» (Укр. іст. журн., 1969, № 10, с. 153–154).

Прорецензував Федір Павлович і близьку його професійним зацікавленням книжку «Допоміжні історичні дисципліни», видану в Ленінграді (Укр. іст. журн., 1968, № 12, с. 136–138; 1970, №7, с. 139–142.) Писав також рецензії Ф.П. Шевченко на праці польських істориків,

видані на їх батьківщині: В. Серчика – «Koliszczyzna» (Укр. іст. журн., 1968, № 12, с. 136–138), І. Ловели – «Polska jakiej nie znamy» (Укр. іст. журн., 1971, № 2, с. 137–138). Ще одну рецензію, але вже у 1978 р. Федір Павлович написав на видану у Варшаві у 1976 р. книжку польського колеги Л. Подгородецького, присвячену історії України, – «Zarys dziejów» (Укр. іст. журн., 1978, № 5, с. 146).

Поряд з цим Ф.П. Шевченко був членом редколегії видань, що не мали нічого спільного з істинно історичною наукою: «Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття: Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції» (Ужгород, 1970), «Під впливом ідей великого Жовтня (з історії міжнародного революційного руху, 1917–1934)» (К., 1960).

Відділ історіографії і джерелознавства мав підготувати планове дослідження на тему: «Ленінська, теоретична спадщина в українській радянській історіографії», яку й було видано в 1969 році в «Науковій думці». Завідуючий відділом Ф.П. Шевченко був головним редактором видання, автором передмови і першого розділу – «Період феодалізму». У самій постановці проблеми була надуманість, штучність, якась фальш. Адже ж від нас, істориків, керівники найвищих партійних органів вимагали обов'язково насичувати свої дослідження цитатами з творів класиків марксизму-ленінізму, особливо Леніна, незалежно від того, вивченням якої історії країни чи періоду дослідник займається. Тому й доводилося вишукувати, вимучувати, витягувати з ленінських текстів не завжди й відповідні цитати.

Дуже шкода, що Федір Павлович витрачав свою інтелектуальну і духовну енергію на подібні видання.

На період перебування Ф.П. Шевченка на посаді директора Інституту археології припадають останні чотири роки його десятилітнього головного редакторства в «Українському історичному журналі». Він безпосередньо керував поточною роботою журналу, сам писав статті і водночас продовжував у міру можливості використовувати свою посаду, щоб виявити здібних молодих людей з різних регіонів України, а потім залучати їх до занять наукою.

Яскравим і переконливим прикладом саме таких прагнень головного редактора «Українського історичного журналу» є розповідь письменника, поета і публіциста Данила Кулиняка. 16-літній курсант Херсонського мореплавного училища Д. Кулиняк створив підпільну організацію, яка поставила за мету визволення України. 16 грудня 1964 р. Данила Кулиняка заарештувало Херсонське КДБ. Через неповноліття до кримінальної відповідальності він не притягувався, але був переданий під постійний нагляд КДБ. Відіграла також певну роль та обставина, що під час обшуку у нього знайшли грубий зошит, до якого він протягом тривалого часу записував факти, що свідчили про колоніальну, імперську політику щодо України, звинувачуючи у цьому

особисто Микиту Хрущова. А того саме зняли з посади генерального секретаря ЦК КПРС.

«З Федором Павловичем Шевченком я познайомився, – розповідає Д. Кулиняк, – на практиці в 60-х роках, коли він був редактором “Українського історичного журналу”, а я, на той час двадцятирічний науковець Роменського краєзнавчого музею, що на Сумщині, надсилав до редакції журналу свої статті.

Якось я запропонував “Українському історичному журналу” своє дослідження про Андрія Потебню та про інших українців – учасників польського повстання 1863 року. Оскільки я тоді був під гласним наглядом КДБ як “бандерівець”, “український буржуазний націоналіст”, то це дослідження з різних обставин так і не було тоді надруковане, але Ф. П. Шевченко запропонував мені вступити до аспірантури Інституту археології, директором якого він був. Він обіцяв мені створити умови для продовження дослідження проблеми участі українців у польських повстаннях, хоча це і не відповідало профілю Інституту археології. Паралельно ж я займався також дослідженням археологічних пам’яток верхнього Посулля, передусім скіфської доби (це була тема мого вступного реферату до аспірантури і майбутньої кандидатської дисертації.) Бо в Інституті історії, як сказав мені Ф.П. Шевченко, “Скаба⁸³ змусить вас трактори під час колективізації рахувати, а поляками займатися не дозволить”. 1970 року я закінчив археологічні курси при Інституті археології АН УРСР, пройшов польову практику в археологічних експедиціях під керівництвом доктора історичних наук Д.Я. Телегіна, працював в експедиції два сезони 1971 і 1972 рр., восени 1972 р. вступив до аспірантури, але тут якраз репресували Ф.П. Шевченка (звільнили з усіх посад), і мені було прямо заявлено, що всі “протеже” Ф.П. Шевченка (ті, кого він запрошував до аспірантури) зараховані не будуть.

Упродовж кількох років я зустрічався з Ф. П. Шевченком багато разів, він приїздив до нас в експедицію, зокрема на річку Орель, де ми працювали на трасі майбутнього каналу Дніпро – Донбас, і в мене про нього залишилися найкращі спогади. За його словами, він принципово і послідовно вибирав між авторами “Українського історичного журналу” молодих перспективних (на його думку) науковців для навчання в аспірантурі і подальшої наукової роботи – особливо його цікавили представники з периферії. З власного досвіду можу підтвердити, що він старався втілити цей свій намір у життя.

Він планував, зокрема, створити постійно діючу Посульську археологічну експедицію, з центром у місті Ромни, що на Сумщині, керівником якої мав бути я. Та осінь 1972-го перекреслила всі ці плани»⁸⁴.

**Покарання.
Старший науковий співробітник
Інституту історії АН УРСР.
Учні Федора Павловича Шевченка**

З посади директора Інституту археології Федора Павловича Шевченка звільняв секретаріат ЦК КПУ. З цього приводу було навіть прийнято спеціальну постанову.

З 1972 року розпочався погром української інтелігенції, яку КПРС проводила через свої загони в КПУ, а також КДБ. Політичні репресії проводилися і в цілому СРСР. Однак в Україні вони були винятковими за розмахом і жорстокістю. Кадрова чистка охопила академічні інститути секції суспільних наук, де звільняли співробітників за політичними мотивами. Були звільнення й у вузах Києва, Львова, Дрогобича, у видавництвах «Наукова думка» та «Молодь України», в редакції «Робітничої газети» та керівництві творчих спілок. Переслідували осіб, імена яких в уявленні кадебістів асоціювалися з українським націоналізмом. Позбавляли не тільки права на професію, а й взагалі права на працю. Почалися арешти, виносилися безмежно жорстокі вироки: ув'язнення в таборах на п'ять-сім років, а потім переважно три-п'ять років заслання.

Георгій Касьянов – автор книжки «Незгодні»⁸⁵ серед історичних джерел використав і документи з найсекретніших архівів, зокрема ЦК КПУ і КДБ, що тепер відкриті для дослідників. Як один з прикладів кадрової чистки ідеологічних установ Касьянов наводить звинувачення, що адресувалися Ф.П. Шевченкові, за характеристикою автора – «талановитому вченому, людині високоосвіченій та інтелігентній».

«У січні 1972 р. (ще за Петра Шелеста), – пише Г. Касьянов, – був усунутий від керівництва “Українським історичним журналом” член-кореспондент АН УРСР Ф. Шевченко. У серпні 1972 р. його звільнили з посади директора Інституту археології АН УРСР. У постанові ЦК КПУ від 5 вересня 1972 р. “Про наслідки перевірки заяв про неправильну поведінку директора Інституту археології АН УРСР тов. Шевченка Ф.П. та нездорову обстановку в колективі Інституту” зазначалося, що “в науковій діяльності тов. Шевченка мали місце випадки відходу від класових інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій. Тов. Шевченко виявив політичну незрілість..., припускався націоналістичних трактовок в оцінці окремих історичних положень”»⁸⁶.

В Інституті історії теж була проведена ідеологічна чистка, внаслідок якої звільнили трьох істориків – Олену Компан, Олену Апанович і Ярослава Дзиру. Михайла Брайчевського звільнили ще раніше, коли він працював в Інституті археології. Ми вже знали, що нас звільняють з Інституту, що з цього приводу є відповідне рішення Президії Академії наук та Інституту історії, довелося нам пройти і через засідання профкому, де його члени – наші колеги одногосно вирішили підтримати дирекцію. Прочитавши на дошці оголошень наказ про звільнення, підписаний директором Інституту, колишнім секретарем ЦК КПУ з ідеології, я відчула ніби удар в серце і кинулася з п'ятого поверху на другий, де знаходився Інститут археології, до Федора Павловича, щоб висловитися, полегшити свій біль. Він подивився на мене сумними очима і сказав: «Я ж нічого не можу зробити». І тут я, нарешті, помітила, що він пакує книжки. «Та його ж звільнили ще раніше від мене», – промайнула думка. Потім мені сказали, що цей епізод в певних колах був розцінений як змова між двома вигнанцями за націоналістичні гріхи.

Отже, комуністична імперська система покарала Ф.П. Шевченка, угледівши в його науковій творчості «безкласовість» і «націоналізм» та «неправильну поведінку», мабуть, маючи на увазі, що він вишукував і спрямовував у науку здібних молодих людей, серед яких були і незгодні з режимом.

Покарали Ф.П. Шевченка порівняно з іншими без особливої жорстокості. З 1972 року і до останніх днів життя він працював в Інституті історії, але не посідаючи науково-службових керівних посад: 1972–1974 – старший науковий співробітник; тимчасово виконуючий обов'язки завідуючого відділом історії феодалізму; 1974–1978 – старший науковий співробітник відділу історії дружби народів СРСР; 1978–1982 – керівник групи з історичної географії та картографії відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін; 1982–1987 – завідуючий сектором історичної географії та картографії; з 1987 – головний науковий співробітник відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, а з 1990 – відділу історіографії. Звільнити члена-кореспондента Академії наук з Інституту історії, мабуть, не наважилися, щоб не зашкодити її іміджу за кордоном.

Щодо міри покарання, мабуть, не слід брати до уваги тільки зняття Федора Павловича з високих посад. Найсильніший удар йому був завданий тим, що головну справу його життя, науково-організаційної діяльності – відродження і розбудову спеціальних історичних дисциплін на Україні, яка мала сприяти поступу української історичної науки в 60-і роки – було знищено. Зруйнували все: пріоритетність його відділу, керівництво аспірантами, проведення тематичних науково-практичних конференцій і, що найважливіше, заборонили випуск наукових міжвідомчих видань, присвячених різним напрямкам цих спе-

ціальних історичних дисциплін та окремих галузей історичної науки. Це він їх започаткував і випестував. Пережити такий крах – трагедія.

А в особистій науковій творчості? Ф.П. Шевченко був абсолютно позбавлений можливості друкувати прогресивні теоретичні та історіософські праці, подібні до тих, що він їх писав у 60-ті роки, хоча й з певними самоцензурними обмеженнями. Врешті він розділив долю переважної більшості вчених – гуманітаріїв, особливо українських істориків, змушених рахуватися з ідеологічними вимогами системи комуністичного советського імперського тоталітаризму, який у часи брежневщини набрав характеру неосталінізму.

Значно посилювався адміністративний і репресивний тиск правлячих властей на духовну сферу українського суспільства. В українській науці тривало засилля єдиної марксистсько-ленінської методології, категорично вимагалось дотримуватися тільки її концепції історії українського народу, беззастережно сприймати її постулати, формули і штампи, які набували своєрідних ритуальних ярликів. Серед них – гіперболізація класових суперечностей на основі абсурдного марксистсько-ленінського постулату про те, що класова боротьба є рушійною силою розвитку суспільства. Насправді ж, класова боротьба, як і громадянська війна, нарешті й кожна війна, є деструкцією. Збройне протистояння однієї частини нації другій її частині має наслідком руїну. Деструкція, руїна ніяк не може лежати в основі будь-якого розвитку. Апологетизувалися російсько-українські зв'язки, односторонність у зображенні культурних взаємовпливів, зокрема пріоритетність російської культури над українською. Абсолютизація принципу партійності в історичній науці мала наслідком нехтування об'єктивністю та відкидання концепції історизму.

І все це відбувалося в атмосфері постійного приниження і переслідування української інтелігенції, жорстоких репресивних заходів проти тих, хто наслідився протистояти цьому страшному тиску.

Майже протягом 10 років ми не зустрічалися і навіть не контактували по телефону з Федором Павловичем. Ми ніби існували в різних вимірах. Я не могла себе примусити пройти повз будинок на вул. Кірова, 4, де розміщувався Інститут історії, уникала навіть ходити тією вулицею, яка тепер, слава Богу, носить благословенне ім'я Михайла Грушевського.

Про публікації Ф.П. Шевченка за період 1973–1979 років я дізналася з бібліографії, яку ретельно підготувала і видала Археографічна комісія Інституту історії до його 75-річчя⁸⁷. У вступній статті «Життєвий і творчий шлях Ф.П. Шевченка»⁸⁸ докладно розглядаються зокрема такі його праці, як «Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів» (1953), розділи в колективних монографіях «Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії» (1969) та «Великий советский народ»⁸⁹. Ці праці визначаються у вступі як найбільше наукове досягнення Ф.П. Шев-

ченка. Водночас немає жодного слова про жорстокий і драматичний поворот у долі вченого.

Нагадаю читачеві, що таке чинилося навіть у 1989 році. Але тоді ще володарював перший секретар ЦК КПУ, сатрап Москви, Володимир Щербицький, який не допускав в Україні ні перебудови, ні гласності. Тому й Інститут історії Академії наук УРСР залишався бастионом марксистсько-ленінської методології, Тез про возз'єднання України з Росією..., схвалених ЦК КПРС, тощо.

У 1973 році якось встиг проскочити цензуру і побачив світ другий випуск збірника «Середні віки на Україні» із статтею Федора Павловича «Про народ і класи на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр».

1974 рік: у публікаціях Ф.П. Шевченка – перерва. Нічого не видавалося. 1975 рік – єдина стаття «Історичне минуле України в творчості декабристів»⁹⁰, що її слід розцінити як симптоматичну. Відомо, що серед декабристів найбільше цікавився минулим України Кіндрат Рилєєв і він же був одним із дуже небагатьох російських прихильників ідеї національного визволення України. Він зазнав впливу «Історії Русів». Дума К. Рилєєва «Богдан Хмельницький» возвеличує українське козацтво, яке під проводом гетьмана Богдана Хмельницького вело боротьбу проти поневолення. У поемі «Войнаровський» небожа Івана Мазепи, засланоного на Сибір, показано носієм українських національних ідеалів, так само і гетьмана Івана Мазепу, якого завуальовано піднесено на п'єдестал героя. Царська цензура скалічила твір Рилєєва скороченнями і коментарями. Вочевидь, і Ф.П. Шевченко через комуністичну советську цензуру не міг акцентувати на національно-визвольних українофільських тенденціях К. Рилєєва. Однак те, що вчений у складних небезпечних умовах привернув увагу читачів до поетичної творчості Рилєєва, це вже важливо.

У 1976–1977 роках Федір Павлович написав три статті до Шевченківського словника: «Археологічні нотатки», «Великонович Юрій Дмитрович» та «Рота імені Тараса Шевченка» (том 2-й). Надзвичайно цікавою була його доповідь «До питання про роль інформації в розвитку історичної науки», виголошена на архівній конференції 1976 року⁹¹. Тепер, наприкінці ХХ століття, коли стало абсолютно зрозуміло, що ми живемо в добу інформації, в інформаційному суспільстві і просторі, можна оцінити глибину розуміння Федором Павловичем Шевченком тенденцій загальнолюдської проблеми і розгляду її з позицій історичної науки.

Саме в зазначені два роки з'явилися його статті про кінодокументи як джерело історичної науки (1976), про археографію (1977) і рецензія на книжку «Шевченкознавство. Підсумки і проблеми» (К., 1976). Заслуговує на увагу ще одна рецензія на фундаментальну книжку Я.Д. Ісаєвича «Першодрукар Іван Федорович і виникнення друкарства на Україні» (Львів, 1975).

На 1979 рік припадало 325-річчя пресловутого «возз'єднання». За вказівкою В. Щербинського його святкували на Україні. Однак воно не було навіть тінню помпезного святкування «трехсотлетия воссоединения Украины с Россией» в 1954 році. Але ЦК КПУ вимагало відповідних публікацій і тепер. І вони почали з'являтися ще передувілейного 1978 року і в наступному ювілейному – 1979 році. З'явилися і статті Федора Павловича: в журналі – «Возз'єднання України з Росією – знаменна подія в історії братніх народів»⁹², в енциклопедії – «Возз'єднання України з Росією»⁹³; розділ у книжці «Історія Української РСР» – «Возз'єднання України з Росією – акт великого історичного значення»⁹⁴; брошура «Возз'єднання України з Росією і увічнення його в пам'ятках історії та культури»⁹⁵, в газетах – «Збратані навіки»⁹⁶, «Народи-брати»⁹⁷, «Исторические корни великой дружбы»⁹⁸.

У 80-ті роки, впродовж десятиліття, Ф.П. Шевченко написав чотири статті, присвячені російсько-українським зв'язкам, а також опублікував три рецензії на книжки подібної тематики, а ще в трьох таких книжках виступав як відповідальний редактор. Спеціально про «возз'єднання» вийшло п'ять публікацій Ф.П. Шевченка.

Однак, крім цих політично заангажованих публікацій, Ф.П. Шевченко намагався вийти до читача з конкретними історичними сюжетами, особливо улюбленого ним періоду історії України – середини XVII ст., тобто Визвольної війни 1648–1657 років під проводом Богдана Хмельницького. Він використав ту обставину, що Тези, схвалені ЦК КПРС, дозволяли висвітлювати цю тему, хоча у них зазначалося, що ця війна велася проти панування Польщі і водночас додавалося «і за возз'єднання України з Росією».

З 1980 року Ф.П. Шевченко опублікував такі праці, як «Сторінки з історії Поділля в роки Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.»⁹⁹, «Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького»¹⁰⁰, «Створення козацьких полків на Чернігівщині під час Визвольної війни 1648–1654 рр.»¹⁰¹, «Формування та склад козацьких полків на Східному Поділлі під час Визвольної війни 1648–1654 рр.»¹⁰², «Джерельна основа вивчення Визвольної війни 1648–1654 рр.»¹⁰³, «Шляхами Поділля в XVII столітті»¹⁰⁴, «Адміністративно-територіальний устрій Поділля під час Визвольної війни 1648–1654 рр.»¹⁰⁵, «Богдан Хмельницький на Поділлі»¹⁰⁶, «Освободительная война украинского народа 1648–1654 г. в восприятии общественности славянских стран»¹⁰⁷, «Участь представників різних народностей у Визвольній війні 1648–1654 рр. на Україні»¹⁰⁸.

Ф.П. Шевченко активно виступав на краєзнавчих конференціях, що давало йому можливість висвітлювати конкретний перебіг подій Визвольної війни в окремих регіонах України, не вдаючись до пропагандистських гасел. Крім того, вчений теоретично розробляв проблему краєзнавства як окремої галузі історичної науки, а також

висвітлював стан його розвитку в Україні: «Місце історичного краєзнавства в історіографії України»¹⁰⁹, «Означении научной информации в историческом краеведении»¹¹⁰, «Історичне краєзнавство Поділля в Академії наук Української РСР»¹¹¹.

У другому виданні Української Радянської Енциклопедії Федір Павлович опублікував статті, присвячені полковникам Богдана Хмельницького: Філону Джалалію, Антону Ждановичу, Федору Корабці, Мартину Небабі, Івану Тишці, Василю Томиленку, Герасиму Яцкевичу, а також Зборівській битві і Зборівському українсько-польському договору 1649 року.

Ще у 60-ті роки Ф.П. Шевченко прагнув писати не тільки про зв'язки України з Росією, як вимагалось, а й висвітлювати історичні відносини українського народу з іншими країнами. У 70–80-ті роки він дотримувався цього тематичного напрямку у своїх роботах. Найчастіше це зв'язки з народами Кавказу, слов'янськими країнами. Іноді в таких зв'язках Україну репрезентує Запорозька Січ.

Отже, тема історичних зв'язків відбилася у виступах на конференціях, а також у таких публікаціях, як «Армяне в украинском казачьем войске XVI–XVIII ст.»¹¹², «Роль армян в экономических связях Крыма с Левобережной Украиной и Запорожской Сечью в XVII–XVIII вв.»¹¹³, «Грузины в Войске Запорожском»¹¹⁴, «Грузины в Киеве XVIII ст.»¹¹⁵.

Кілька публікацій присвячено взаємозв'язкам України з балканськими слов'янами: «Серби і болгары в українському козацькому війську XVII–XVIII ст.»¹¹⁶; «Сторінки українсько-чорногорських зв'язків у XVIII ст.»¹¹⁷; «Вихідці з балканських країн на Запоріжжі в XVIII ст.»¹¹⁸; «Шляхи сполучення України з балканськими країнами в XVII–XVIII ст.»¹¹⁹.

Три глави (III, V і VI) належать перу Федора Павловича в книжці «Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов» (К., 1980): «Украинско-молдавские связи в XIV – первой половине XVI в.»; «Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны 1648–1654»; «Страницы украинско-молдавских связей второй половины XVII – первой половины XVIII в.». А в книжці «Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов» (К., 1978) є його розділ «Освободительная война украинского и белорусского народов 1648–1654 гг.».

Святкування 1500-річчя Києва в 1982 році відновило дослідницький інтерес Федора Павловича до історії столиці України, який він виявив ще на початку 60-х років. У 1963 році він виступив на з'їзді славістів на тему «Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII–XVIII ст.» Доповідь було надруковано окремою брошурою, мабуть, у розширеному обсязі¹²⁰. Майже через 20 років учений продовжив розробку цієї тематики, але вона набула дещо іншого забарвлення. В 1982 році ним були опубліковані дві статті: «Київ в економічних зв'язках Росії та України з балканськими країнами у XVIII ст.»¹²¹ та «Київ в связях

России с южнославянскими народами в XVIII веке»¹²². Культурні зв'язки Києва у слов'янському світі Федір Павлович показав у контексті історії Києво-Могилянської академії, яка відіграла важливу роль у культурному і науковому житті східного та південного слов'янства¹²³, а також у більш широкому масштабі висвітлив цю тему у статті «Роль Києва у міжслов'янських культурних зв'язках»¹²⁴.

Федір Павлович написав передмову і був відповідальним редактором архівно-джерелознавчого видання «Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст.»¹²⁵. Йому ж належить замітка «Наукові конференції, присвячені 1500-річчю Києва»¹²⁶.

Серед численних праць, відповідальним редактором яких був Федір Павлович упродовж 80-х років (понад 30), слід назвати кілька вагомих і цікавих видань, передусім джерелознавчого характеру: Мицика Ю.А. – «Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов» (Дніпропетровськ, 1983); Довгопола В.М., Литвиненко М.А., Ляха Р.Д. – «Джерелознавство історії Української РСР» (К., 1986); Тодійчук О.В. – «Україна XVI–XVIII століть в Трудах Общества истории и древностей российских» (К., 1989); Румянцевої В.В. – «Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма» (К., 1986), а також архівне видання «Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.» (К., 1989), де Ф.П. Шевченко був членом редколегії. Цікавими є й дві книжки Пляшко Л.А. – «Подорож до міста XVIII ст.» (К., 1980) та «Город, писатель, время: Нежинский период жизни Н. В. Гоголя» (К., 1985).

З 1978 року Ф.П. Шевченко був керівником неструктурної групи Інституту історії з історичної географії та картографії, а коли з цієї групи створили окремих сектор відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, став завідувачем цього сектору (до 1987 року включно). Сектор займався створенням Атласу історії України, тобто історії в картах.

Усі ці роки під орудою Ф.П. Шевченка працювала кандидат технічних наук Олена Євгенівна Маркова – головний редактор з картографії Атласу історії України. На моє прохання вона написала спогади про Ф.П. Шевченка, де розкрила, так би мовити, творчу лабораторію вченого, показала історіософське розуміння ним історико-географічних проблем та по суті системний підхід до їх вирішення, а також висвітлила процес роботи сектору під керівництвом Федора Павловича Шевченка.

Хочу затримати увагу читача на одному з фактів, який фіксує Олена Євгенівна у своїх спогадах і який дуже виразно характеризує прагнення Федора Павловича в найтяжчих і найнебезпечніших умовах не зраджувати історичній істині. Він прагнув допомогти О.Є. Марковій, яка отримала вищу освіту в Москві, виробити правильний погляд на справжню історію України і для цього давав їй читати праці затаврованих комуністичною владою М. Грушевського, В. Кубійовича

та ін., які дали їй змогу створювати справжню історичну концепцію розвитку України та українського народу засобами історичної географії та картографії.

Спогади про Вчителя

Я розпочала роботу з Ф.П. Шевченком над створенням Атласу історії України від доісторичної доби до сучасності в 1979 році, коли сектор історичної географії і картографії очолив цей видатний учений. На першому засіданні він говорив про те, що треба вивчати минуле в інтересах сучасності картографічними методами; аналізувати історичний процес як єдине ціле за допомогою різних видів джерел, у яких відбивалася вся сукупність явищ суспільного життя. Кожний з документальних матеріалів по-своєму розкриває різноманітні сторони історичного процесу. З одного боку, запевняв він, існує значна кількість фактичного матеріалу, але його треба ввести до наукового обігу або повернути з небуття, а з другого – є лише фрагментарні відомості, що збереглися до нашого часу, і обсяг письмових джерел значно не збільшиться. Дослідження спеціальних історичних дисциплін після великої перерви відновлюються, а створення Атласу сприятиме їх піднесенню на вищий рівень і подальшому розвитку. Отже, запорука успіху – глибокий джерелознавчий аналіз, тому що поверхове тлумачення джерел може привести до помилкових висновків, особливо в оцінках політичних подій. Далі Федір Павлович розповів про роль географічного фактора у розвитку суспільства, значення історичної географії, яка розповідає про те, що колись було на українських землях, і дещо передбачає з майбутнього.

Таких повчальних засідань було багато за довгі роки співпраці з моїм Учителем. Але для мене більше важили дружні бесіди, які завжди справляли позитивне враження, навіть якщо ці розмови мали дискусійний характер. Федір Павлович часто говорив, що ми повинні вчитися одне в одного – він опановував картографію, а я історію України (офіційну і справжню). Учений енциклопедичних знань був дуже простим і доступним, з ним можна було поговорити на будь-яку тему.

Тоді, нарешті, я збагнула, що саме з ним ми зможемо вийти з Атласом з глухого кута, що предмет дискусій залишається таким доти, доки не перетвориться в предмет досліджень, і що ідеї та факти – це акти пізнання істини. Треба було різними методами отримувати достовірні відомості про історичні процеси і явища, що відбувалися на українських землях, а для цього чітко визначені ідеї перевіряти певними фактами. На той час уже існував проект структури та орієнтовний список карт до Атласу, запропонований І. Крип'якевичем, Ф. Шевченком та А. Перковським (Укр. іст. журн., 1966, №4, с. 86–90). Та це була тільки мрія, бажання створити максимально досконалий

варіант першого історичного картографічного видання в Україні, і тому можна зрозуміти його творців, видатних науковців.

У 1979–1980 рр. ми розробили іншу структуру і склали інший список карт. Він був більш реальним, тому що забезпечувався на 50–70 відсотків документальними синтетичними джерелами на територію, що картографується, сформувався авторський колектив, спроможний виконати поставлене завдання. Зробити об'єктом дослідження український народ у ті часи було неможливо, оскільки не існувало офіційної концепції української народності, а все було підмінено поняттям «єдиної коліски трьох братніх народів».

Тепер ця тематика досліджується. З'являються монографії і статті, відкриваються нові архівні джерела, друкуються праці фахівців з діаспори. І цей факт є свідченням того, що складається можливість наукової розробки наступної частини Атласу, присвяченого українському народу, в пам'ять академіка І. Крип'якевича і члена-кореспондента АН України Ф. Шевченка.

Ф.П. Шевченко крадькома приносив мені безцінні наукові праці М. Грушевського, В. Кубійовича, С. Рудницького та інших заборонених на той час авторів, якими я зачитувалася вночі. «Ці роботи треба обов'язково знати головному редактору Атласу історії України, щоб підправляти наших авторів, але посилатися на них не треба», – часто нагадував мені Вчитель. На вимогу керівника сектору наші співробітники працювали в архівах Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Харкова та інших міст. Я вдячна Федору Павловичу за справжню науку і, мабуть, тому з великою радістю, надією і сподіваннями сприймаю важкий шлях становлення незалежної, самостійної соборної України.

Часто ми спілкувалися з Федором Павловичем за допомогою «маленьких папірців». Я занотувала будь-яке наукове питання, а він уже наступного дня або пізніше давав відповідь: чи то була бібліографія, чи то його думка про назву «Україна», виникнення козацтва, зміст окремих карт тощо. У моєму житті це був єдиний керівник, який ніколи не вимагав роботи, але з яким хотілося більше працювати, більше пізнавати складні історичні процеси, терміново зробити і скоріше закінчити наукову розробку карт, редагування історичних і написаних картографічних формулярів, завершити підготовку Атласу. Думки та ідеї Ф.П. Шевченка були реалізовані в процесі складання карт і Атласу в цілому. Рецензенти, колектив Інституту історії України вважали видання Атласу важливою подією. У грудні 1986 р. ми передали його на Вінницьку картографічну фабрику. В 1992 році вже були одержані кольорові проби цього видання, а потім робота почала уповільнюватися. Про те, що Атлас потрібний, свідчать прохачі з різних регіонів України, які використовують ці карти для створення різноманітних, переважно політико-адміністративних, історико-економічних та ін. карт. І не провина Федора Павловича чи

колективу Інституту історії України, що Атлас досі не побачив світу, хоча мета була досягнута. В радянській історії було багато подібних прикладів, а чи є надія отримати перший науково-довідковий атлас історії нашої країни (створений у складний час не за советськими законами) в незалежній Україні? Немає коштів – вони знайдуться при бажанні, а якщо немає національної свідомості, чи буде національне відродження^{127?}»

Треба сказати ще про такий вид наукової роботи Федора Павловича, яка не знайшла відображення в його публікаціях. Йдеться про роботу з дисертантами чи то у статусі наукового керівника, чи офіційного або неофіційного опонента, чи рецензента або ж автора відгуку на автореферат дисертації.

І все ж таки ця робота дістала відображення в офіційних документах про захист кандидатських і докторських дисертацій. Відомо, що Федір Павлович Шевченко підготував 45 кандидатів і 7 докторів наук. Але неможливо визначити обсяг, здійснити статистичний аналіз його діяльності, яку я б назвала благодійною, добродійною діяльністю інтелектуала, ерудита, енциклопедиста, суперпрофесіонала. До нього зверталися не тільки співробітники Інституту історії та науковці з установ Києва, а їхали з усіх-усюд, з різних міст колишнього СРСР, бувало й з-за кордону на консультацію, з надією на пораду або підтримку, просили прочитати підготовлену роботу і висловити свою думку, зробити зауваження. І він майже нікому не відмовляв. І це ніде не фіксувалося, і в наукових звітах він про це не згадував.

З самого початку наукової кар'єри у Федора Павловича була життєва настанова – допомагати молодим і здібним, що прагнуть займатися наукою. Але коли він переживав внутрішню кризу, усвідомлюючи, що не зміг повністю самовиявитися, розкрити потенціал, яким обдарували його Бог і природа, він покладав надії тільки на інших, яких намагався виявити і виокремити. Його дружина Розалія Карпівна розповіла мені про розмову, що відбулася в них у ті часи. Вона йому докоряла: «Скільки можна редагувати чужі роботи і виступати опонентом? Займайся своєю творчістю». Федір Павлович відповів: «Мені набридло брехати, можливо, хтось з цих молодих істориків напише правдиву, справжню історію України».

Але не тільки початківці, молоді шукали у Федора Павловича відповіді на свої запитання. Зрілі, старші науковці, які вже склалися як учені, приходили до нього, щоб розповісти про свої творчі здобутки і дізнатися про його оцінку висунутих ними ідей, концепцій, зроблених узагальнень.

Справедливо пише доктор історичних наук, завідувачий кафедрою історії України університету «Києво-Могилянська Академія» о. Юрій Мицик про Ф.П. Шевченка, «котрий так багато зробив для розвитку української історичної науки і про якого є вдячний спогад у душі

практично кожного українського історика, який досліджував історію України доби феодалізму»¹²⁸.

Так, Федір Павлович користувався великим авторитетом серед українських істориків, його шанували, любили.

У спогадах Миколи Миколайовича Кравця, завідуючого кафедрою всесвітньої історії Вінницького педінституту, розповідається про те, з якою глибокою повагою і піднесенням сприймалася присутність Федора Павловича Шевченка та його виступи на подільських обласних історико-краєзнавчих конференціях 80–90-х років. Він ніби осяював їх. Дуже цінною також є інформація М. М. Кравця про перебування Федора Павловича у 40–50-х роках у Львові та його добрі стосунки з Іваном Петровичем Крип'якевичем, якого таврувала і переслідувала комуністична влада. Секретар ЦК КПУ з ідеології (знову прізвище не буду називати) з трибуни брутально образив цього видатного українського історика, академіка. А Федір Павлович зумів, скористувавшись ейфорією можновладців від святкування «воз'єднання», у зв'язку з яким дозволялося дослідження тематики Визвольної війни, внести до видавничого плану монографію Івана Петровича Крип'якевича «Богдан Хмельницький». Над монографією він працював майже півстоліття, і вона була справжньою енциклопедією з цієї теми.

Моя подруга ще з 40-х років, аспірантка І.П. Крип'якевича Ніна Василівна Цимбал згадувала, що коли Іван Петрович відряджав її до Києва для роботи в архівах та в Інституті історії, то попереджав, що там є тільки один справжній історик – Федір Павлович Шевченко.

М. М. Кравець пише:

Ф. П. Шевченко належить до найбільш визначних постатей в українській історичній науці. Він вражав своєю науковою ерудицією, українським патріотизмом і працелюбністю. Майже вся його творча діяльність припадає на жакливі роки тоталітаризму. Безсумнівно, треба було й історикам захистити рідний народ, показати кремлівському керівництву і його агентурі в Україні, що він, як і інші народи, має свою історію, а отже, повинен продовжити своє існування як нація. І в цьому заслуга насамперед М. С. Грушевського, І.П. Крип'якевича, М.Н. Петровського і Ф.П. Шевченка.

Таким Ф.П. Шевченка вважали українські патріоти. Засвідчували це й особисті його вороги, які, заздрячи таланту дослідника, звинувачували його в так званому українському буржуазному націоналізмі. Тепер, коли існує Українська незалежна держава, таке звинувачення здається сміховинним. Однак раніше воно межувало із звільненням з роботи й навіть ув'язненням.

Незважаючи на великі труднощі, українська історична наука існувала. Дослідникам не вдавалося сказати всього, що вони хотіли, а все ж багато робилося, щоб зберегти історичну пам'ять народу.

У 1959 р. Ф.П. Шевченко видав велику монографію «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.». Її нема у списку його творів у 4 томі Радянської Енциклопедії історії України. І це не випадково. Треба було приховати те, що насмілювався сказати дослідник. За словами одного з офіційних впливових істориків, монографія Ф.П. Шевченка була написана з буржуазно-націоналістичних позицій. Є, мовляв, у ній «ліхтарі», щоб дезорієнтувати читачів.

Ф. П. Шевченко був відповідальним редактором монографії І.П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (1954). У розмові зі мною автор якось зауважив: «Я сказав у ній те, що хотів». А зробити це було надзвичайно важко.

Хоч І.П. Крип'якевича переслідували, Ф.П. Шевченко підтримував з ним дружні зв'язки. Коли приїздив до Львова, зустрічався з ним. Обговорювали важливі наукові проблеми. Львів'яни, серед яких був і я, дивилися, як вони після роботи прогулювалися вулицями старовинного українського міста.

Як редактор «Українського історичного журналу», вчений намагався публікувати якомога найбільше матеріалів про щось нове з історії України, що сприяло б вихованню патріотичних почуттів. Так було й з моєю статтею «Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний» (Укр. іст. журн., 1967, № 4). Тоді ця постать в офіційних колах оцінювалася негативно.

У 1957 р. львівський історик О.Ю. Карпенко надрукував у першому томі збірника «З історії західноукраїнських земель» сенсаційну для того часу статтю «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.», у якій охарактеризував його як народну революцію. Це викликало невдоволення Львівського обкому КП України, який вимагав від Ф.П. Шевченка надрукувати на сторінках «Українського історичного журналу» критичну статтю для спростування тверджень О. Карпенка. Він чинив опір, бо знав, що автор не помилювався.

Неправильно було б оцінювати діяльність Ф.П. Шевченка тільки на основі того, що він сказав з приводу того чи іншого питання, бо його історичні погляди в цілому відзначалися прогресивністю, хоч інколи він був змушений писати те, що від нього вимагали владні органи. Взагалі лише в такій формі можна було зберегти в радянській Україні українську історичну науку.

Перебуваючи у Львові, Ф.П. Шевченко приходив до Інституту суспільних наук АН УРСР. Наукові співробітники розуміли, що всього киянин сказати не може. Часто доводилося розшифровувати його думки з підтекстом. До цього вони звикли, працюючи з І.П. Крип'якевичем. Розмови на загальні теми закінчувалися розглядом положень індивідуальних праць. Фактично це були консультації. І не було випадку, коли б не відповів видатний учений, даючи одночасно поради, як розв'язати те чи інше питання.

Кожен говорив з Ф.П. Шевченком щиро, бо знав його як патріота України, друга І.П. Крип'якевича.

І для киян він був таким. У моїй присутності в 1964 р. якимсь І. М. Гапусенко сказав Федору Павловичу: «Обіцяємо Вам, що Україна стане незалежною державою». Вчений був задоволений почутим.

Вивчення спеціальних (допоміжних) дисциплін в Україні тісно пов'язане з ім'ям Ф.П. Шевченка, який згуртував навколо себе таких відомих спеціалістів, як І.П. Крип'якевич, І.Л. Бутич, Я.П. Кісь та ін.

Ф.П. Шевченко брав участь у проведенні краєзнавчих конференцій, зокрема у Кам'янці-Подільському та Вінниці. В 1987 р. він виступив з доповіддю «Історичне краєзнавство Поділля в Академії наук Української РСР» на п'ятій Вінницькій обласній історико-краєзнавчій конференції, а в 1988 р. з доповіддю «Богдан Хмельницький на Поділлі» – на шостій. Доповіді виголошував особисто. Це був справжній подвиг, якщо врахувати, що йому вже йшов восьмий десяток. Тож вінницькі краєзнавці зустрічали Федора Павловича з великим піднесенням. П'ятнадцята Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція (1996) була присвячена, як зазначено на титульній сторінці опублікованих матеріалів, «Світлій пам'яті видатного українського історика Федора Павловича Шевченка». Була прочитана доповідь відомого вінницького краєзнавця В. П. Воловика «Федір Шевченко – видатний український історик». Водночас надруковано привітання Ф.П. Шевченку від викладачів і студентів Вінницького педінституту з нагоди 80-річчя. Ось його текст:

«Вельмишановний і дорогий Федоре Павловичу! Професорсько-викладацький склад, студенти Вінницького педагогічного інституту сердечно поздоровляють Вас, видатного історика з вісімдесятиріччям.

Ми шануємо Вас як ученого, який, незважаючи на важкі умови, вмів висунути нові ідеї в царині історії України, що зазнавала переслідувань.

І все-таки Ви витримали. Ваше ім'я стало смолоскипом для цілих двох поколінь істориків України. Завдяки таким історикам, як Іван Крип'якевич і Ви, була збережена українська за духом і формою історична наука в Україні.

Ви навчили боротися за кожне слово, надаючи йому визначального змісту. Це стосується як наукових, так і популярних видань.

Вашою мрією було завоювання незалежності України. Тепер вона здійснилася.

Проте й зараз Ваше слово – слово великого вченого, академіка – вагоме. І не тільки на Україні, але й за рубежем, бо Ваше ім'я відоме й там.

Ваша особа – зразок мужнього служіння нашій Батьківщині. В ній згусток найкращих рис людини, вченого, громадянина. Ви – приклад

служіння рідному народові для нових поколінь, бо віддасте йому те, чим він обдаровував Вас.

Зичимо Вам, славному синові українського народу, міцного здоров'я, нових творчих успіхів. Зичимо Вам залишатися світочем у дослідженні найрізноманітніших проблем історії України.

24 серпня 1994 р.».

Надруковано й лист від 22 серпня 1995 р., написаний рукою Федора Павловича, в якому дається висока оцінка історико-краєзнавчої роботи взагалі й вінницьких краєзнавців зокрема, а також висловлюється вдячність за опублікування його доповіді.

Опубліковані матеріали цієї й інших краєзнавчих конференцій, що проводилися у Вінниці, зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського.

У Львівському державному університеті ім. І. Франка Ф.П. Шевченко виступив опонентом. Члени ради високо оцінювали ґрунтовний аналіз дисертації. Як голова ради, завжди приєднувався до цієї думки. До речі, Федір Павлович був і моїм опонентом на захисті докторської дисертації в 1964 р. Якось я запитав, чи надсилають йому новорічні поздоровлення колишні дисертанти (їх було багато), в яких він виступав офіційним опонентом. Він відповів: «Переважна більшість мене не забуває».

Розуміється, Федір Павлович дбав, щоб наша наука поповнювалася талановитими людьми. Успіхи його і в цій царині незаперечні.

Секретар ЦК Компартії України В.Ю. Маланчук брав участь у нараді в Інституті історії АН УРСР. На цю нараду запрошено й мене. Біля стіни сидів невідомий мені чоловік. Федір Павлович сказав до мене: «Поговоріть з ним». І ми проговорили дві години. Після наради Федір Павлович запитав мене: «Чи знаєте, з ким Ви розмовляли?» – «Ні». – «З Куком – останнім командувачем Української повстанської армії»¹²⁹.

У незалежній Україні

Кінець 1991 року, коли понад 90 відсотків громадян проголосувало за незалежну Україну, знаменував собою новий період в житті Інституту історії. Почалося його існування в незалежній Україні. Він і називався вже інакше: не Інститут історії Академії наук УРСР, а Інститут історії України Національної академії наук України. Новим директором став Валерій Андрійович Смолій, учень Федора Павловича Шевченка, молодий академік.

В Інституті утверджувався новий ідейний напрям і нова тематика історичних досліджень. Вже не нав'язувалися теми і не вимагалось обов'язково показувати класову боротьбу, спиратися у всіх періодах історії України на марксистсько-ленінську ідеологію. Незаангажована молодь і окремі прогресивні представники старших поколінь науковців почали неупереджено, відмітаючи фальсифікації комуністичної історіографії, вивчаючи історичні джерела, досліджувати визвольні змагання українців 1917–1920 років, українську державність цього часу – УНР, Центральну Раду і гетьманат Павла Скоропадського; УПА. Вивчається й панування советської імперії на Україні, розкриваються підвалини і злочини тоталітарної держави, сталінізму, зокрема штучні голодомори 1921–1923 та 1932–1933 років.

Головним напрямом наукових досліджень директора Інституту В.А. Смолія є державотворення в козацьку добу та історична постать Богдана Хмельницького. У керованому ним відділі історії середніх віків значна частина співробітників розробляє тематику історії козацтва, тобто тему, що, як відомо, в часи брежнєвщини вважалася ідеологічним криміналом. При відділі створений і діє Інститут козацтва.

Інститут історії організує і проводить наукові загальноукраїнські і міжнародні конференції, круглі столи, на яких у ході обговорень і дискусій прагнуть наблизитися до історичної істини. Перевидаються праці Михайла Грушевського та інших класиків української історіографії, які впродовж десятиліть були заборонені. Видаються, правда не дуже часто, праці науковців Інституту історії.

Але не треба забувати, що цей процес розвивається досить повільно. Не може бути так, як з вимикачем – торкнув і засяяло світло. Чимало докторів наук старшого покоління Інституту історії України

залишається на старих комуністичних імперських проросійських позиціях. Однак загалом Інститут іде новим напрямом і слід сподіватися не зійде з цього шляху.

Останні п'ять років життя Федора Павловича Шевченка були осяяні ім'ям Михайла Грушевського. Однак можемо сказати, що Грушевський супроводжував його усе свідоме життя. Будучи студентом Московського історико-архівного інституту в середині 30-х років, він зустрівся, а точніше, побачив найвидатнішого українського історика в Москві, у бібліотеці. Це була визначна подія для студента з України. Але розповів про неї своїм колегам Федір Павлович тільки на початку 90-х років, у незалежній Україні.

Ще за часів перебування в Москві і пізніше, все своє життя Федір Павлович мав у своїй бібліотеці прижиттєві видання наукових творів Михайла Грушевського. Його дружина Розалія Карпівна розповіла мені, як вони ховали книжки Грушевського в будинку на Русанівці, під Києвом, прикидавши від чужого ока старими речами.

Федір Павлович ніколи не таврував Михайла Грушевського. Врешті він був єдиним, хто виступив у советський період України лояльно щодо Грушевського, написавши в роки відлиги статтю «Чому Грушевський повернувся в Радянську Україну?».

Колишній співробітник відділу історіографії Ярослав Дзира свідчить, що його завідуючий і водночас редактор «Українського історичного журналу» не викреслював у його статтях посилання на Грушевського і, навіть, цитати з його творів. У статті Дзири про Володимира Перетца, українського і російського дослідника давньої літератури (який, між іншим, за своє твердження про українськість літературних пам'яток і традицій княжого Києва був у 30-х роках засланий до Саратова, де і помер) згадку про Михайла Грушевського поряд з Іваном Франком як про основоположників науки про давню українську літературу Ф.П. Шевченко залишив, і ця стаття побачила світ¹³⁰. Навіть у далекій еміграції рецензент відзначив цей факт як прояв мужності і автора, і видавця. У другій статті Я. Дзири «Хроніка Бельського про початок козацтва» Федір Павлович залишив понад 20 посилань автора на Грушевського, а також цитати з його творів. Ця стаття готувалася для другого випуску щорічника «Середні віки на Україні», який побачив світ у 1973 році, після звільнення Дзири з Інституту історії, а не в 1972, як планувалося. Його ж статтю було знято ще з верстки.

Як уже відзначалося вище, Федір Павлович давав читати книжки зі своєї бібліотеки, зокрема праці Михайла Грушевського Олені Євгенівні Марковій, з якою вони разом готували Атлас історії України.

Протягом 1990–1995 років Ф.П. Шевченко працював членом редколегії, готуючи з іншими її членами до перевидання монументальну працю М. Грушевського «Історія України-Руси» в 11 томах, 12 книгах. Том 1-й вийшов з друку в 1991 році, 2-й – 1992, 3-й і 4-й – 1993, 5-й – 1994,

6-й, 7-й і 8-й у 1995 роках. Том 9-й, книжки 1-а і 2-а, та том 10-й вийшли з ім'ям Ф.П. Шевченка (посмертно) в 1996–1998 роках. Всі томи вийшли у видавництві «Наукова думка».

У 1990 році видавництво «Либідь» перевидало синтетичну працю М. Грушевського «Очерки истории украинского народа», яка виходила тричі – в 1904, 1906, 1911 роках. Ф.П. Шевченко у співавторстві з В.А. Смолієм написали на її доповнення короткий нарис життя і наукової діяльності М. Грушевського. Біографію М.Грушевського викладено в «Кратком очерке...» коректно, без будь-яких зауважень. Однак на характеристиці наукової діяльності ще подеколи позначався вплив Тез, ухвалених ЦК КПРС (тільки 4 місяці відділяли дату здавання цієї книжки до складання від кінця 1989 року). Тоді у виданнях Інституту історії ще беззастережно панували постулати Тез. Адже їх ніхто не скасовував, ще існували СРСР, КПРС. Тільки коли постане незалежна Україна, наприкінці 1991 року, примари минулого поступово почнуть полишати стіни Інституту історії України Національної академії наук України.

Отже, загалом в «Кратком очерке...» стверджується, що «М.С. Грушевский был и остается крупнейшим представителем исторической науки», відзначається його енциклопедичність, віддається належне його творчій спадщині: «около двух тысяч печатных трудов по разным отраслям научных знаний», а «История Украины-Руси» характеризується як «крупнейшее достояние украинской историографии, своеобразный синтез исторических знаний конца XIX – начала XX века»¹³¹.

Працю М. Грушевського «Очерк истории украинского народа» автори «Краткого очерка...» оцінюють загалом позитивно – «в целом создал масштабную и многославную историю украинского народа, полную трагизма и героизма, подъемов и спадов, этноспецифических и общечеловеческих устремлений», хоч і з застереженнями: «несмотря на просчеты, отдельные дискуссионные вопросы и тематические лакуны»¹³². Ф.П. Шевченко і В.А. Смолій конкретизують недоліки книжки: «“Очерк” содержит также ряд других недостаточно обоснованных или устаревших оценок, в книге почти не поднимаются вопросы формационного развития общества, эволюции сельскохозяйственного и промышленного производства, появления новых тенденций, связанных с зарождением и утверждением капиталистического строя. В ней недостаточно отражены история общественно-политической мысли, социальной борьбы народных масс, которые составляли существенную черту нашего прошлого. Определенная односторонность характерна и для тех глав книги, которые воссоздают весь спектр украинско-русских взаимоотношений»¹³³.

Отож, таке питання цього спектру, як об'єднання України з Росією в 1654 році, автори розглядають у контексті подібних тверджень: «приверженности основной массы украинского народа духу и букве

Переяславського акта 1654 г.»¹³⁴, «глубокой исторической традиции, которая объединила русский и украинский народы»¹³⁵.

Посилаючись на «советскую историографию», автори намагаються за її допомогою утвердити тезу, яку насправді джерела спростовують: «Не отрицая определенных напряженностей, которые возникли между правителями Украины, современные исследователи, вместе с тем, на основе фактического материала доказывают, что гетман никогда не вынашивал планов разрыва с Москвой»¹³⁶.

Ф. П. Шевченко і В. А. Смолій не зовсім погоджуються з розробленою Грушевським схемою історичного розвитку українського народу, зокрема щодо періоду Київської Русі: «Он категорически отрицает, – пишут авторы, – притязания Московской Руси на часть древнерусского наследия, правопреемником которого, по его мнению, является исключительно “украинско-русская народность”, поскольку она создала Киевское государство»¹³⁷. І знову як аргумент вони залучають «советскую историографию», що, як відомо, була далекою від наукової об'єктивної оцінки творчості і діяльності М. С. Грушевського і розглядала Київську Русь як спільну колыску трьох народів. «Начиная с 50-х годов, она (схема Грушевского. – О. А.) подвергалась острой критике в советской историографии, которая рассматривает Киевскую Русь как общую этническую основу русского, украинского и белорусского народов»¹³⁸.

1992 року видавництво «Веселка» випустило в світ книжку «Великий Українець. Матеріали з життя і діяльності М. С. Грушевського» (548 с.). На той час вихід такого видання був значним явищем у грушевськознавстві, яке тільки зароджувалося в незалежній Україні.

Автором «Післямови» видавці бачили тільки Федора Павловича Шевченка. Він написав її без жодних засторог, цілком відкинувши павутиння марксистсько-ленінської методології, назвавши: «Літописець і поборник “України-Руси”». Наводжу тут текст «Післямови» повністю, без коментарів. Хочу, щоб читачі безпосередньо прилучилися до думок, висловлених Федором Павловичем нарешті вільно, розкуто, без огляду на цензуру стосовно ознайомлення з оцінкою великого, геніального українця Михайла Грушевського.

«У листопаді 1917 року Михайло Грушевський на народному віче на Софійському майдані Києва урочисто проголосив Третім Універсалом Центральної Ради відродження державності України, яку вона необачно втратила по Хмельниччині.

У січні 1918 року проголошення Четвертим Універсалом Української Народної Республіки український народ зустрів словами і гаслами «Мати наша Україна і батько Грушевський».

Така історична стенографія тих подій, які потім вирвали з генетичного коду українства.

Михайло Грушевський є однією з головних постатей українського національного самоствердження в новітній історії України. Неоцінима

і немеркнуча його заслуга перед українським народом. На величезному архівному матеріалі він показав безперервність історії української нації, відкрив концепцію історичного її розвитку, довів, що українці мають свою мову й своє власне пракоріння: “Так, ми – Київська Русь, але разом з тим український народ, осібний народ, зі своєю осібною мовою, історією, письменством, культурою”.

Як вчений М. Грушевський підніс українську історіографію до світового рівня.

Як громадський і політичний діяч – став головою Центральної Ради і першим Президентом Української Народної Республіки.

Як автор унікальної десятитомної “Історії України-Руси” – створив історичну Біблію українського народу, чим поклав могутні підвалини для його національно-державного відродження.

За це і називала радянська влада Михайла Сергійовича “найлютішим ворогом Батьківщини”, “націоналістом номер один”. Ім’я його було відкрите лише для хули. Монографії й твори – вилучені з наукових установ, бібліотек, вузів та шкіл. А ознайомлення з ними вважалося державним злочином. Зате між істориками в 60–70-ті ходив такий підпільний афоризм: “Всі громлять Грушевського, але всі ним користуються!”.

Михайло Грушевський сягнув далі всіх своїх попередників – він перший історик, який досліджував історичне минуле всіх українських земель.

Великий українець був скромною, порядною людиною і водночас титанічним інтелектуальним трударем, який підготував і опублікував біля двох тисяч оригінальних праць не тільки з історії України і світу, а й також з української літератури, соціології, етнографії, фольклору та інших галузей знань.

Наприкінці 1991 року Україна та міжнародна громадськість широко відзначили 125-річчя з дня народження Михайла Сергійовича Грушевського. Знаменна подія відіграла величезне значення в справі остаточної реабілітації й справедливого поцінування в нас видатної ролі та воістину золотої спадщини цієї всесвітньо відомої особистості.

Саме наукова спадщина М. Грушевського, що розглядає питання походження українського народу, відстоювання його прав на свою суверенність і всебічний розвиток так розгорнуто постала перед сучасним читачем завдяки цьому виданню.

Багатий зміст фундаментального збірника “Великий українець” характеризується насамперед новизною і актуальністю. Вперше на сторінках однієї книги зібрано такий многогранний і цінний матеріал, у якому поєднується триєдина сутність Михайла Грушевського – вченого, політика і людини. І все це на достеменних документах, що розшукувалися не тільки по Україні, а й за рубежом.

Слід зазначити, що в шорах жорстокого централізму і нищення українських свобод матеріали, вміщені в збірнику, ще донедавна підлягали повній забороні для публікацій.

Активні епістолярні зв'язки в житті М. Грушевський підтримував з багатьма діячами. Листування його представлене тут вагомою добіркою. В ній – історичні і літературні факти, маловідома автобіографічна інформація. Добірка розвіює чимало міфів, розхожих, але хибних точок зору на окремі погляди і вчинки Грушевського та історичні перипетії тієї епохи. Так, листи Михайла Грушевського до Івана Франка (друкуються вперше!) проливають нове світло на їх взаємини: вони були приятельськими й творчими, а не ворожими, як старалися тенденційно подати це деякі автори “ідейних” і “сенсаційних” статей.

Прочитавши цю книгу, довго не позбуваєшся жагучого і світлого відчуття, що зустрівся з живим М. Грушевським. Саме з живим! І приходить гордість від усвідомлення того, що належиш до могутньої і талановитої нації.

Органічно доповнюють матеріали збірника вагомі, вдумливі “Коментарі та примітки” – вони написані на засадах історичної справедливості.

Неважко передбачити – видання викличе небуденний читацький резонанс, професійно зацікавить вчених, істориків, політологів, грушевськознавців, спонукає до належного вивчення творчості й особистості геніального мужа України.

Приємно зазначити, що крім “Великого українця” видавництво “Веселка” вже випустило в світ ряд праць М.С. Грушевського: “Предок” (белетристична спадщина), “Про українську мову і українську школу”, “Як жив український народ. Коротка історія України”.

Сьогодні на геополітичному просторі планети згорьована і обкрадена Україна знову стала державою. Дай, Боже, на цей раз назавжди! Вона відроджується насправді. Та який важкий цей шлях на руїнах системи, що довела її до стану зубожіння і провінції!

Порятунок – у відродженні історичної пам'яті. У духовному і матеріальному розвої нашого народу. В його інтелектуальній розбудові.

Ось чому без Михайла Грушевського нам не звести храм соборної, суверенної й щасливої України.

У його життя і діяльність не однораз вривалися трагедії. Він зазнав на кілька років тяжкої фізичної розлуки з рідною Україною.

Не все в його світогляді з верховиння нинішнього часу нами, природно, сприймається однозначно. Але не цим вимірює Історія М. Грушевського.

Він був і навечно залишиться символом всеукраїнського єднання.

І вчора, і нині, і на віки вічні Михайло Грушевський із тієї самої української когорти, що й Володимир-Хреститель, Богдан Хмельницький і Іван Мазепа, Тарас Шевченко й Іван Франко.

Він був і навечно залишиться великим Літописцем і поборником України-Руси!

Книга “Великий українець” сприятиме духовному збагаченню нашої нації».

Ф.П. Шевченко був також членом редколегії книжки «Великий українець».

Перевидання вже згадуваної праці М.С. Грушевського «Очерк истории украинского народа» входило до складу серії «Бібліотека: Пам’ятки історичної думки України», започаткованої в 1989 р. видавництвом Київського державного університету імені Т. Шевченка. Традицію його продовжило видавництво «Либідь». Вісім істориків і письменників входило до складу редакційної колегії цієї бібліотеки. З самого початку її головою був Ф.П. Шевченко.

Під головуванням Федора Павловича «Бібліотека» поповнилася за п’ять років книжками, автори яких у більшості в советські часи були персонами нон грата. Відкрила бібліотечну серію в 1989 році книжка М. Костомарова «Автобиография. Исторические правования». У 1990 році видали працю О. Єфименко «История украинского народа», у 1991 р. Д. Дорошенка – «Нарис історії України» (Львів, видавництво «Світ»), М.П. Драгоманова «Вибране», а також збірник «Українці: Народні вірування, повір’я, демонологія», 1993 року вийшла «Українська культура: Лекції за редакцією Дм. Антоновича, 1994 – знову М. Грушевського – «Духовна Україна: Збірка творів», М. Максимовича – «Київ явився градом великим... Вибрані українознавчі твори», 1995 – В. Антоновича – «Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори», а також В. Щербаківського – «Українське мистецтво: Вибрані не опубліковані праці» та Є. Болховітінова – «Вибрані праці з історії Києва».

До того ж Ф.П. Шевченко упродовж п’яти років був відповідальним редактором ще ряду книжок, зокрема монографій І. Крип’якевича – «Богдан Хмельницький» (Львів, Світ, 1990) (разом з І. Бутичем та Я. Ісаєвичем) та «Історія України» (Львів, Світ, 1992), «Українського археографічного щоденника: Нова серія» (К., Наук. думка, 1993, т. 5, вип. 2), а також праць К. Колибанової – «Українсько-сербські культурні зв’язки XVIII сторіччя» (К., 1993), О. Гуржія – «Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (XVII–XVIII ст.)» (К., 1994), І.М. Кулініча та Н.В. Кравець «Нариси з історії німецьких колоній в Україні» (К., 1995), В.В. Панашенко – «Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.)» (К., 1995).

Ф.П. Шевченко був відповідальним редактором багатьох археографічних видань, документальних збірників, до яких він у співавторстві написав також і передмови: «Кирило-Мефодіївське товариство: Зб. документів у 3 т.» (К., Наук. думка, 1990); «Споконвічна українська земля: Історичні зв’язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною. Документи і матеріали» (Львів, Карпати,

1990); «Реєстр Війська Запорозького 1649 року» (К., Наук. думка, 1995). Про необхідність видання останнього Федір Павлович висловлювався ще на початку 60-х років, а в 1995 році Реєстр, нарешті, побачив світ і саме Ф.П. Шевченко був не тільки його відповідальним редактором, а автором історичної передмови.

Під редакцією Ф.П. Шевченка вийшли такі збірники наукових статей, як «Проблеми історичної географії України» (К., Наук. думка, 1991), «Історико-географічні дослідження на Україні: Збірник наукових праць» (К., Наук. думка, 1992), «Географічний фактор в історичному процесі» (К., Наук. думка, 1990).

Особиста наукова творчість Ф.П. Шевченка в останні роки життя обмежувалася невеликими за обсягом працями. І це зрозуміло. Він робив іншу велетенську роботу. Коли в незалежній Україні розгорнулося видання забороненої раніше української історичної національної державницької літератури, то саме Федора Павловича передусім залучили до наукового керівництва цими виданнями. Не відступаючи від свого правила, він усе перерахував. І головне – така робота відповідала його душевним прагненням, він був від того щасливий.

У 1990 році Федір Павлович згадав тему своєї кандидатської дисертації – «Російські воеводи в Києві» і розглянув її у дещо несподіваному ракурсі¹³⁹.

Повертається він і до історії Запорозької Січі, козацтва, Визвольної війни, діяльності Богдана Хмельницького. На республіканських історичних читаннях (1991 р.), присвячених витокам та шляхам історичного розвитку Української Гетьманської держави, Ф.П. Шевченко виступив з доповіддю «Запорозька Січ у міжнародних зв'язках»¹⁴⁰. У рідному місті Федора Павловича Дунаївцях у 1992 році відбулася обласна наукова конференція на тему «Поділля в роки Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр». Він виступив на ній з доповіддю «Міжнародне значення Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.»¹⁴¹. У наступному році вийшла його стаття «Румуни в українському козацькому війську в XVII–XVIII ст.»¹⁴². У 1994 році Ф. П. Шевченко знову присвятив публікацію міжнародним питанням: «Сторінки міжнародних економічних зв'язків України в XVII ст.»¹⁴³, а в 1995 році – національному складу козацького війська: «Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни»¹⁴⁴.

Дві рецензії написав Федір Павлович у 1993 році: на книжку Т. Мацьківа «Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 рр.» (Мюнхен, 1988)¹⁴⁵ та на книжку Р.Я. Пирога «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)» (К., 1993)¹⁴⁶.

«Україна на початковому етапі Визвольної війни: міжнародний контекст» – так називалася доповідь Федора Павловича Шевченка на Міжнародній науковій конференції «Богдан Хмельницький та його

доба», присвяченій 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана, що відбулася в Києві 24–25 жовтня 1995 року. Це був його останній виступ, який опубліковано по смерті інститутом історії України в 1996 році.

Слід зауважити, що в 1990 році Ф.П. Шевченко разом з прогресивними діячами культури через пресу звертався до вчених та істориків. Це були: «Звернення до ученої громадськості України», «Звернення до вчителів історії»¹⁴⁷ та до викладачів-істориків «До всіх шанувальників історії рідного краю»¹⁴⁸.

Федір Павлович останні роки хворів на серце, але це ніяк не позначалося ні на темпі, ні на обсязі його праці. Він узагалі був людиною, про яких тепер кажуть «працеман», або «трудоголік». Він ніколи не мав спочину від роботи і не хотів його. Дружина Розалія Карпівна розповідала: «Нічого в житті він так не любив, як свою роботу. Якось сказав: “Коли б знав, що завтра не буде роботи, помер би”».

Відпустку він проводив на старенькій дачі, в саду, на Русанівці. Останні 20 років на курорт не виїжджав. На Русанівку привозив цілий багажник рукописів і книжок. Виконував планову роботу, писав статті, читав чужі рукописи, робив зауваження, рекомендації, писав реценції, відгуки тощо.

Кожного понеділка, будучи у відпустці, він їхав до Інституту, казав: «Може виникли якісь особливі обставини, і я потрібний на роботі».

До Інституту ходив щодня, хоча там здавна існує правило: науковцям дозволяється з'явитися в Інституті двічі на тиждень, зазвичай решту робочих днів працюють у бібліотеках, архівах, удома.

Траплялося, у негоду рідні марно вмовляли Федора Павловича залишитися вдома. Відповідав: «Не можу, на мене чекають». Справді, з ним задалегідь домовлялися про зустріч. Як і раніше, до нього йшли початківці – науковці, аспіранти, пошукачі за порадами, консультаціями, просили прочитати, висловити свою думку про їх роботи, зробити зауваження. Приходили до нього й маститі науковці та викладачі, які просили написати реценції на їхні наукові праці або рекомендувати на захист, погодитися бути науковим керівником кандидатської дисертації чи виступити опонентом на захисті докторської. Авторитет Федора Павловича, популярність його не тільки серед істориків, а й серед загалу діячів культури у той час були надзвичайними. Особливо уважно і доброзичливо ставився він до своїх учнів. І вони дуже любили його, шанували, свято зберігають світлу пам'ять про нього.

«Подарунком долі» назвала Світлана Кагамлик роки свого учнівства у Федора Павловича Шевченка:

«Федір Павлович Шевченко закарбувався в моїй пам'яті як надзвичайно відверта, щира і безкорислива людина, до кінця віддана своїм науковим творчим пошукам. Його невичерпна енергія і працьовитість, закоханість у свою справу служили цілющим джерелом для десятків

молодих науковців, які з гордістю вважали себе його вихованцями. Створена Федором Павловичем школа, надзвичайно плідна і багатогранна, як і сам її творець, охоплювала цілу плеяду творчих сил – архівістів, джерелознавців, славістів, істориків культури, які зробили великий внесок у розробку найважливіших проблем української історичної науки.

Знайомство і спілкування з Федором Павловичем Шевченком, яке я вважаю справжнім подарунком долі, було для мене особливо важливим тому, що робота під його чулим керівництвом творила особливий потяг до наукових досліджень, а щира зацікавленість наставника у моїх творчих пошуках давала нові могутні імпульси в діяльності.

Мені пощастило займатися улюбленою для Федора Павловича історією Києво-Могилянської академії, якій він присвятив чимало своїх наукових праць. Внесені мною ще з студентських років напрацювання набули при чітких орієнтирах керівника нового спрямування і швидко принесли свої плоди. Я одразу підготувала і опублікувала в “Українському історичному журналі” відповідну темі статтю.

Однак згодом, працюючи в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, з яким тісно поєднався творчий шлях і Ф. П. Шевченка, я взяла для опрацювання унікальний фонд Києво-Печерської лаври, виявивши в ньому цілий необроблений культурний пласт матеріалу про діячів церкви і культури, колишніх вихованців Академії. Своїми сумнівами щодо вибору мети подальших досліджень я поділилася з Федором Павловичем. З одного боку – шкода розпрощатися з уже знайомим матеріалом, який міг бути основою майбутньої дисертації, а з другого – з’явилися цікаві можливості відкриття незвіданого. Цю складну дилему допоміг вирішити мій наставник, порадивши: «Беріть Лавру – це неоціненна скарбниця!». І лише згодом я зрозуміла, наскільки вдалим виявився підказаний ним вибір теми дослідження в ракурсі культурної діяльності Києво-Печерської лаври, який оптимально поєднав новизну і актуальність тематики, мою попередню обізнаність у сфері духовної освіти козацької доби і специфіку роботи з архівним матеріалом. У цьому – яскравий приклад дивовижної інтуїції справжнього науковця, фахівця архівної справи, яким завжди був Федір Павлович Шевченко, та його сміливості.

Слід врахувати, що тоді ще мало місце негативне ставлення мовчазних владців до церкви. Тільки в незалежній Україні ситуація змінилася.

Мене вражало у Федорі Павловичі чимало незвичайних якостей, зокрема його особлива доброзичливість, уважність у стосунках з колегами, обов’язковість у вирішенні справ. При всій своїй зайнятості він завжди пам’ятав про всіх іменинників, незмінно присилав святкові листівки, шукав найменшої можливості допомогти у скрутному становищі, підбадьорюючи простим і теплим словом. Крім цього – дивовижна здатність вселяти в своїх учнів глибоку впевненість у

власних силах, що ставало запорукою успіху початої справи на тернистій дорозі дослідника. Щоразу збагачена новими ідеями, якими Федір Павлович щедро обдаровував своїх вихованців, я отримувала безцінний заряд енергії і бажання гори перевернути на шляху до поставленої мети.

А ще не зламана жодними хворобами і примхами долі його справді молодецька енергія при непосидючості і ненаситності в роботі. Не раз чула: "Не встиг Федір Павлович вийти з лікарні, а вже поспішає на своє робоче місце!". Пригадую, як одного разу, піднімаючись східцями Інституту історії України, я побачила поперед себе бадьорий поступ свого керівника і, намагаючись з усіх сил порівнятись з ним, вигукнула: "Федоре Павловичу, Вас не можна наздогнати, з Вами, напевне, жоден юнак не зрівняється!".

Мені завжди було приємно усвідомлювати, що Федір Павлович, підкреслюючи наші спільні корені, походження, вважав мене і часто називав своєю землячкою. У день 80-річчя мені дуже хотілося подарувати йому щось глибоко символічне і засвідчити свою велику повагу, захоплення його особистістю. Мені спало на думку – десь є гаптований моєю бабусею справжній подільський у червоно-чорних барвах рушник. І коли я покрила ним плече свого наставника, то відчула, що його охопили спогади... А що може бути більш сокровенне, ніж спогади про рідні місця, дитинство і юність?»¹⁴⁹.

Людина доброї і щедрої душі, Федір Павлович допомагав науковцям і матеріально. Розалія Карпівна згадує: «В день зарплати приносив гроші і вибачався, що не всі: "Був в аспірантському гуртожитку. Хлопці живуть сутужно. Хотів хоча б трошки полегшити їм життя"». Співробітниця і учениця Федора Павловича – Олена Євгенівна Маркова розповідає: «У 1989 році помер мій чоловік. Федір Павлович переживав цю трагедію разом зі мною. Він з дружиною прийшов попрощатися з Анатолієм Сергійовичем. А після його візиту я знайшла конверт з грошима і коротенькою запискою: "Не ображайтесь, це – від щирого серця"».

Крім Інституту історії Ф.П. Шевченко працював за сумісництвом в Інституті української археографії Академії наук (тепер Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук). З першого дня заснування цього Інституту до останнього дня свого життя Федір Павлович був провідним науковим співробітником, членом спецради по захисту дисертацій та членом Вченої ради цього Інституту, підвалини якого по суті закладав він своєю діяльністю, розвиваючи спеціальні історичні дисципліни.

Мої добрі стосунки з Федором Павловичем відновилися наприкінці 80-х років. На моє прохання він написав рецензію для видавництва «Наукова думка» на підготовлену до публікації книжку про зв'язки В. І. Вернадського з Україною. У 1990 році ми спілкувалися під час

першого Міжнародного конгресу українців. Я тоді йому показала свої праці, присвячені В. І. Вернадському, видані в Москві і Ленінграді, а також мої статті та інтерв'ю про козацтво, що почали з'являтися в київських журналах і газетах. Федір Павлович тоді сказав мені: «Коли б Ви працювали в Інституті історії, Ви не змогли б їх написати, а тим більше надрукувати».

Федір Павлович виступав на презентації моєї книжки «Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність». (1994). З відродженням незалежної Української держави, коли ми одержали можливість ознайомлюватися з працями вчених діаспори, коли з'явилися публікації нових архівних документів заборонених раніше класиків української історіографії, коли відкрилися архівні фонди, які були за «сімома замками» в сховищах КДБ, я багато нового усвідомила для себе і вже беззастережно стала прихильницею української національної державницької ідеї.

На початку 1995 року наказом президента Академії наук Є. О. Патона було відновлено на роботі (через 23 роки!) наукових співробітників, звільнених у 1972 році, як писалося в наказі, «за скороченням штатів», а насправді за політичними мотивами. Ярослав Іванович Дзира і я повернулися до Інституту історії України. Працюючи старшим науковим співробітником у відділі історії середніх віків, тобто колишньому відділі історії феодалізму, я бачилася з Федором Павловичем частіше. На урочистостях, присвячених закінченню Другої світової війни, ми сиділи поруч, багато розмовляли.

Я розповідала Федору Павловичу про дослідження проблеми, над якою працюю з 1990 року. Десятиріччя дослідницьких зусиль сформувавши історіософський погляд на феномен українського козацтва, яке було не тільки мілітарною, збройною силою українського народу, а й захищало українські землі від ворожих нападів. Війна, як відомо, це деструкція, а українське козацтво займалося й конструктивною, творчою історичною діяльністю, зробивши свій внесок у розвиток людської цивілізації. Конструктивна, творча діяльність козацтва – це передусім державотворення: козацька республіка – Запорозька Січ і Українська гетьманська козацька держава Богдана Хмельницького. Другим напрямом конструктивної діяльності українського козацтва є створення своєї агрокультури, витоки якої лежать в ментальності українського селянства.

Українське селянство, обдароване Богом і природою найкращими в світі ґрунтами, чорноземом, з прадавніх часів любило землю. В Україні існував культ землі, яка була для українського селянина не тільки джерелом біологічного існування. У нього був духовний зв'язок з землею, а також гармонійні взаємовідносини з природою. Українські селяни підсвідомо виробили звичаєві закони охорони природи. Для українського хлібороба традиційним був потяг до індивідуального землеволодіння, приватної власності, високе почуття господаря.

У Запорозькій Січі, яка ніколи не знала кріпацтва, основною формою господарства був зимівник – своєрідний хутір. Це – індивідуальне володіння, велике, багатогалузеве господарство, воно мало товарний характер, по суті, перше в Європі господарство, тип якого в наш час називають фермерським. На запорозьких землях у XVIII ст. на урядовому рівні було встановлено природоохоронні порядки.

Отже, феномен українського козака полягає в тому, що він, будучи професійним воїном, водночас був і хліборобом.

Розглядаючи цю концепцію у світлі ідей видатних українських вчених Сергія Подолинського і Володимира Вернадського, можна на повній підставі говорити про світове значення української агрокультури. Сергій Подолинський довів пріоритетність людської праці на землі, і величезну, навіть, космічну роль селянства, яке нагромаджує і зберігає сонячну енергію, що є єдиним джерелом життя на планеті, в еколого-економічному розвитку людства.

Володимир Вернадський у вченні про біосферу, яке є теоретичним і практичним підґрунтям сучасної екології, доводить необхідність використання прогресивного досвіду життя в гармонії з природою, яка стоїть перед реальною загрозою екологічної катастрофи, спричиненої хижацьким характером сучасної техногенної цивілізації. А такий досвід нагромадило українське козацтво і селянство.

Федір Павлович дуже уважно слухав, а потім зауважив: «А чому я це не сказав, я ж міг таке сказати», повторивши свої слова двічі. Я відчула той душевний біль і страждання від усвідомлення ним того, що не вдалося повністю самовиявитися, реалізувати свій внутрішній потенціал, талант ученого. І це, подумалося мені, не тільки його особиста трагедія.

В.І. Вернадський 7 березня 1925 р. писав з Парижа другові, чеському вченому Франтішеку Славику, згадуючи свої лекції в Карловому університеті і висловлюючи глибокі й мудрі думки про необхідність спілкуватися з молодим науковим поколінням. «Мені іноді здається, – пише він, – що залишаючись без прямого спілкування з молодим науковим поколінням, я притлумлюю в собі один з проявів своєї особистості. А будь-який прояв особистості не є випадковий чи байдужий факт у світобудові»¹⁵⁰.

Отже, обмеження самовиявлення Федора Павловича Шевченка, вченого-історика значного масштабу і глибини знань, завдало втрати українській історичній науці, і не тільки їй, а взагалі історичній науці світу, органічними складовими частинами якої є історична наука кожної нації. Ще в 50-ті роки доктор історичних наук Василь Йосипович Довженок сказав, що Федір Павлович Шевченко міг би бути окрасою світової історіографії, коли б не жахливі умови комуністичного режиму в Советському Союзі з його небезпечною і загрозливою історіографічною ситуацією.

Однак, навіть враховуючи всі ці негативні обставини, слід сказати, що Ф.П. Шевченко відіграв вагому роль у розвитку історичної науки. Його праці, постійне спілкування і допомога молодим дали могутній імпульс подальшій розробці проблем української історії.

Федір Павлович Шевченко був патріархом родини чотирьох поколінь. Він прожив з дружиною Розалією Карпівною 55 літ. Вони виростили двох дочок – Олю і Наталю (первістці дали ім'я на честь Ольги Кобилянської), мали трьох онуків – Ганну, Павла і Кирила, і трьох правнуків – Дмитрика, Федора і Арсенія. Правнуки Федора Павловича житимуть в новому ХХІ столітті і третьому тисячолітті. Можливо, продовжать прадідівську традицію і стануть істориками, але то вже буде в справжній Українській державі, незалежній, демократичній, національній.

У колишньому подільському селі, а тепер уже в місті Дунаївцях Хмельницької області шанують пам'ять видатного земляка. У школі, де вчився Федір Павлович Шевченко, відкрито його музей. На школі встановлено меморіальну дошку. На її відкриття приїздила Розалія Карпівна з двома онуками – Павлом і Кирилом. Вони привезли меморіальні речі: копії дипломів, світлини, одяг та інші особисті речі Федора Павловича. Родина Шевченків подарувала школі відеоплеєр, а місту – величезну частину бібліотеки Федора Павловича: художні, мистецтвознавчі, географічні, археологічні та інші видання, а також раритетні видання української класики (історичну літературу передано Інституту історії України Національної академії наук України, де створено окремий фонд Ф.П. Шевченка). Завідуючий відділом культури Дунаєвецької міської державної адміністрації Віктор Степанович Прокопчук створює на базі бібліотеки Ф.П. Шевченка осередок культури. В.С. Прокопчук – учень Ф.П. Шевченка, був його аспірантом, захистив дисертацію. Він свято береже пам'ять про свого вчителя, багато зробив і робить для її увічнення.

* * *

Автор висловлює вдячність Геннадію Боряку, Михайлові Брайчевському, Світлані Кагамлик, Галині Ковпаненко, Данилові Кулиняку, Олені Марковій, Світлані Паньковій, Тетяні Слюдикувій, Павлові Соханю, Олімпіаді Шапошниковій, Розалії Шевченко за участь у підготовці цієї книжки.

Примітки

¹ Воссоєдинення України з Росією в 1654 году: Документи и матеріали в трьох томах. – Т. I. – М. – Изд-во Академії наук СРСР, 1953. – С. V–XXXII.

* Автор, визначивши жанр своєї праці як повідомлення, зауважує, що воно «друкується в порядку питання».

² Див.: Шевченко Ф.П. Про створення «Вступу до історичної науки» // Укр. іст. журн. – 1959. – №1. – С. 91–92.

³ Там же. – С. 92.

⁴ Див.: Укр. іст. журн. – 1957. – № 1. – С. 93.

⁵ Там же. – С. 91, 94.

⁶ Там же. – С. 91.

⁷ Там же. – С. 94–95.

⁸ Черепнин Л.В. Русская хронология. – М., 1944; Черепнин Л.В. Русская метрология. – М., 1944; Черепнин Л. В. Русская палеография. – М., 1956.

⁹ Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в.: Курс источниковедения истории СССР. – М., 1940 – Т. 1.

¹⁰ Никитин С.А. Источниковедение истории СССР XIX в. (до начала 90-х годов): Курс источниковедения СССР. – М., 1940. – Т. 2.

¹¹ Укр. іст. журн. – 1959. – № 1. – С. 96.

¹² Воблий К.Г. Організація роботи наукового працівника (Методика і техніка). – К., 1947.

¹³ Укр. іст. журн. – 1959. – № 1. – С. 98–99.

¹⁴ Там же. – С. 100.

¹⁵ Український історичний журнал. – 1959. – № 1. – С. 95.

¹⁶ Там же. – С. 95.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. – С. 95.

¹⁹ Там же. – С. 95–96.

²⁰ Апанович О.М. Значення праці А. Ф. Шафронського «Черниговского наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1960. – № 5. – С. 126–132; Апанович Е.М. Цели и стремления отдельных классов и различных социальных групп Украины в борьбе за землю по материалам комиссии 1767 года // Тезисы докладов и сообщений девятой (Таллиннской) сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Таллинн, 1966. – С. 204–205; Апанович О.М. Відображення суспільно-політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1968. – № 5. – С. 75–85; Апанович О.М. Матеріали українських архівів про економічні зв'язки України

з країнами Сходу в XVI–XVII ст. // Архіви України. – 1966. – № 4. – С. 75–81; Апанович О.М. Праця з українського джерелознавства // Архіви України. – 1971. – № 1. – С. 93–95 (рецензія на книжку Литвиненко М.А. «Джерела з історії України XVIII ст.». – Харків, 1970).

²¹Укр. іст. журн. – 1966. – № 7. – С. 146.

²² Там же. – С. 148.

²³ Там же.

²⁴ Там же. – С. 148–149.

²⁵ Там же. – С. 147.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же. – С. 146–147.

²⁸ Там же. – С. 149.

²⁹ Там же. – С. 146.

³⁰ Там же. – С. 146–147.

³¹ Там же. – С. 147.

³² Укр. іст. журн. – 1959. – № 1. – С. 96.

³³ Історико-географічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць. На пошану видатного вченого – історика, члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук Федора Павловича Шевченка. – К., 1999. – С. 206–207.

³⁴ Там же. – С. 206.

³⁵ Там же. – С. 207.

³⁶ Укр. іст. журн. – 1976. – № 6. – С. 64–72.

³⁷ Історико-географічні дослідження в Україні. – С. 207.

³⁸ Історичні джерела та їх використання. – Вип. 2. – К., 1976. – С. 54–64

³⁹ Інститут рукопису Національної бібліотки України, ДА/118 л.

⁴⁰ Там же, ДА/37, ДА/86, ДА/104, ДА/145, ДА/293 л.

⁴¹ Там же, 689/438 л.

⁴² ДА/90л., арк. 120 (зв.)

⁴³ Апанович Е. М. Записи на рукописных книгах ЦНБ УССР и их истрическое значение // Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем светского книжного дела: Тезисы докладов II Всесоюзной научной конференции по проблемам книговедения: Секция рукописной книги. – М., 1974. – С. 27–31; Апанович Е. М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги. – М., 1976. – С. 70–86; Апанович Е.М. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI–XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Истории книги и издательского дела: Сб. науч. трудов. – Ленинград, 1977. – С. 22–52.

⁴⁴ Шевченко Ф.П. Про суд історії // Укр. іст. журн. – 1967. – № 2. – С. 45–54.

⁴⁵ Там же. – С. 45.

⁴⁶ Там же. – С. 46.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же. – С. 45.

⁴⁹ Там же. – С. 46.

⁵⁰ Там же. – С.46–47.

⁵¹ Там же. – С. 47.

⁵² Там же.

- ⁵³ Там же. – С. 48.
- ⁵⁴ Там же. – С. 47–48.
- ⁵⁵ Там же.
- ⁵⁶ Український історичний журнал. – 1965. – № 3. – С. 28, 33.
- ⁵⁷ Там же. – С. 32.
- ⁵⁸ Там же.
- ⁵⁹ Там же. – С. 35.
- ⁶⁰ Там же. – С. 32.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² Там же. – С. 34.
- ⁶³ Там же. – С. 35.
- ⁶⁴ Там же. – С. 32.
- ⁶⁵ Там же. – С. 34.
- ⁶⁶ *Пиріг Р.Я.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. іст. журн. – Там же. – 1996. – № 6. – С. 72.
- ⁶⁷ Укр. історик. – 1967. – № 1–2. – С. 124.
- ⁶⁸ *Брайчевський М.* Як ми вшановували Михайла Грушевського в день його століття // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1–4. – С. 319–320.
- ⁶⁹ *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журн. – 1966. – № 11. – С. 14.
- ⁷⁰ Там же. – С. 24, 13, 26.
- ⁷¹ Там же. – С. 27.
- ⁷² *Оглоблін О.* Михайло Грушевський і українське національне відродження // Укр. історик. – 1964. – Ч. 2–3. – С. 5.
- ⁷³ *Стахів М.* Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва?: Жмут фактів і уривок із спогадів // Михайло Грушевський: У 110 роковини народження (1866–1976) / Записки НТШ. – Т. 197. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1978; *Кедрин І.* Михайло Грушевський – не один, а більше їх: Спогади і рефлексії // Укр. історик. – 1984. – Ч. 1–4.
- ⁷⁴ Цит. за: *Оглоблін О.* Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Укр. історик. – 1996. – Ч. 1–4. – С. 81.
- ⁷⁵ *Шевченко Ф.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журн. – 1966. – № 11. – С. 30.
- ⁷⁶ *Оглоблін О.* Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Укр. історик. – 1996. – Ч. 1–4. – С. 81.
- ⁷⁷ Тут і далі цитується за: *Черемис В.* Пектораль // Літературна Україна. – 1996. – 1 серпня. С. 3.
- ⁷⁸ *Шевченко Ф.П.* Передмова // Середні віки на Україні. – 1971. – № 1. – С. 3.
- ⁷⁹ *Шевченко Ф.П.* Передмова // Середні віки на Україні. – 1971. – № 1. 3–4.
- ⁸⁰ Там же. – С. 5.
- ⁸¹ Там же. – С. 7.
- ⁸² Там же.
- ⁸³ Директор Інституту історії, колишній секретар ЦК КПУ з ідеології.
- ⁸⁴ *Кулиняк Д.* Спогади про Федора Шевченка. Рукопис. Ірпінь, 15 серпня 1996 р.
- ⁸⁵ *Касьянов Георгій.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995.

- ⁸⁶ Там же. – С. 134–135.
- ⁸⁷ Федір Павлович Шевченко. Бібліографія. – К., 1989.
- ⁸⁸ Там же. – С. 3–23.
- ⁸⁹ Великий советский народ. – К., Наук. думка, 1976.
- ⁹⁰ Укр. іст. журн. – 1975. – № 12. – С. 85–93.
- ⁹¹ Матеріали Республіканської науково-практичної конференції, присвяченої завданням архівних установ щодо поліпшення науково-довідкового апарату архівних фондів. – К., 1976. – С. 84–89.
- ⁹² Архіви України. – 1978. – № 6. – С. 24–28.
- ⁹³ Українська Радянська Енциклопедія: 2-е видання. – К., 1978. – Т. 2. – С. 388.
- ⁹⁴ Історія Української РСР у 10 томах. – К., 1979. – Т. 2. – С. 66–75.
- ⁹⁵ Возз'єднання України з Росією... – К., 1979. – 20 с.
- ⁹⁶ Вісті з України. – 1978. – 25 жовтня.
- ⁹⁷ Сільські вісті. – 1978. – 12 липня.
- ⁹⁸ Правда України. – 1979. – 14 январа.
- ⁹⁹ Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 92–94.
- ¹⁰⁰ Укр. іст. журн. – 1982. – № 2. – С. 90–100.
- ¹⁰¹ Тези 10-ї Чернігівської обласної наукової конференції з історичного краєзнавства (грудень 1985 р. – Чернігів, 1985. – С. 51.
- ¹⁰² Тези 3-ї Вінницької історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1985. – С. 63.
- ¹⁰³ Український історичний журнал. – 1986. – № 3. – С. 150–151.
- ¹⁰⁴ Тези доповідей 4-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986. – С. 6.
- ¹⁰⁵ Тези доповідей 7-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 67–68.
- ¹⁰⁶ Тези доповідей 6-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 16.
- ¹⁰⁷ Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів: Доповіді Міжнародного з'їзду славістів. – Софія, вересень 1988 р. – К., 1988. – С. 69–81.
- ¹⁰⁸ Укр. іст. журн. – 1978. – № 3. – С. 24–38; Непорушна єдність народів-братів. – К., 1988. – С. 69–82.
- ¹⁰⁹ Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – К. 1980. – С. 24–25.
- ¹¹⁰ Тезисы докладов и сообщений 1-й Всесоюзной научной конференции по историческому краеведению. – Полтава, октябрь 1987 г. – К., 1987. – С. 20–31.
- ¹¹¹ Тези доповідей 5-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С. 40.
- ¹¹² Вторая научная конференция, посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов: Тезисы докладов. – К., 1962. – С. 21–22. У виданні «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» (К., 1968 р.) опубліковано повний текст виступу (С. 93–100).
- ¹¹³ Исторические связи и дружба армянского и украинского народов: Тезисы докладов научной сессии. – Ереван, 1967. – С. 57–59; Исторические

связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. – Вып. 3. – С. 222–225.

¹¹⁴ Тезисы докладов объединенной научной сессии по истории грузинско-украинских взаимоотношений, посвященной 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции. – Тбилиси, 1967. – С. 8–10; Из истории украинско-грузинских связей. – Тбилиси, 1968. – С. 38–55.

¹¹⁵ Межреспубликанская научная конференция: План работы и тезисы докладов. – Тбилиси, 1981. – С. 6–7.

¹¹⁶ Питання історії та культури слов'ян. – К., 1963. – С. 330–334.

¹¹⁷ Тези доповідей VI української славистичної конференції. – Чернівці 1964. – С. 238–239.

¹¹⁸ Історія та історіографія: Збірник наукових праць, присвячених пам'яті члена-кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гурія. – К., 1985. – С. 66–74.

¹¹⁹ Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1985. – Т. 12. – С. 53–57.

¹²⁰ Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII–XVIII ст. V міжнародний з'їзд славистів. – Софія, вересень 1963 р. – К., 1963.

¹²¹ Економіка Радянської України. – 1982. – № 5. – С. 33–37.

¹²² Тезисы докладов на Всесоюзной конференции историков-славистов. – Ужгород, 1982. – № 5. – С. 33–37.

¹²³ Роль Київської академії в культурних зв'язках України з балканськими країнами у XVII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., Наук. думка, 1982. – Вып. 8. – С. 107–113.

¹²⁴ Тези доповідей і повідомлень наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня смерті Ю. І. Венеліна. – Ужгород, 1989. – С. 34–35.

¹²⁵ Шевченко Ф.П. Передмова // Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К., Наук. думка, 1982. – С. 5–9.

¹²⁶ Український історичний журнал. – 1980. № 2. – С. 54–64.

¹²⁷ Маркова О.Є. Спогади про Вчителя. Рукопис. – К., 1998.

¹²⁸ Мицик Ю. Козацька мати // Слово Просвіти. – К., 1999. – № 9 (63). – С. 10

¹²⁹ Кравець М.М. Ф.П. Шевченко – видатний український історик. Рукопис. – Вінниця. 3 липня 1999 р.

¹³⁰ Український історичний журнал. – 1970. – № 1.

¹³¹ Шевченко Ф.П., Смолий В.А. М.С. Грушевский. Краткий очерк жизни и научной деятельности // М.С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С. 350, 351.

¹³² Там же. – С. 365.

¹³³ Там же.

¹³⁴ Там же. – С. 363.

¹³⁵ Там же. – С. 362.

¹³⁶ Там же.

¹³⁷ Там же. – С. 353.

¹³⁸ Там же.

¹³⁹ Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць. – К., Наук. думка. – С. 110–119.

¹⁴⁰ Матеріали республіканських історичних читань. – К., 1991. – С. 90–94.

¹⁴¹ Тези доповідей обласної наукової конференції. – Дунаївці, 1992. – С. 9–11.

¹⁴² Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідом. зб. наук. праць. – К., 1993. – Вип. 3. – С. 9–14.

¹⁴³ Старожитності Русі-України: Зб. наук. праць. – К., 1994. – С. 249–261.

¹⁴⁴ Історія середньовіччя: Козацька доба (на пошану історика, лауреата Державної премії ім. Тараса Шевченка Олени Михайлівни Апанович): Зб. наук. праць. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 9–18.

¹⁴⁵ Український історичний журнал. – 1993. – № 2/3.

¹⁴⁶ Голос України. – 1993. – 28 вересня. – № 183. – С. 8.

¹⁴⁷ Літературна Україна, 1990, 18 січня; Радянська освіта. – 1990. – 13 березня.

¹⁴⁸ Радянська освіта. – 1990. – 13 березня.

¹⁴⁹ Кагамлик С. Спогади про Федора Павловича Шевченка: Рукопис. Січень 1999 року.

¹⁵⁰ Апанович Олена. Володимир Вернадський і Чехія // Хроніка. – 2000. – Вип. 25–26. – С. 235–246.

Частина друга

С по г а д и

Геннадій Боряк

Доброзичливість і повага до людей: до портрета Вчителя

Доля звела мене з Федором Павловичем Шевченком чверть століття тому, на початку 79-го. Восени 1978 р. я вступив на заочне відділення аспірантури Інституту історії АН УРСР. Проте відразу після зарахування був просто в розпачі, адже на «феодалізмі», куди я вступав, твердо обравши шлях «хронологічної еміграції» вглиб віків (аби не займатися сучасними проблемами – історії партії або соцбудівництва), не вистачило місця (замість мене зарахували мого конкурента, з яким ми, до речі, набрали однакову кількість балів). У результаті я опинився в аспірантурі при відділі комуністичного будівництва, де чомусь була вакансія, а запропонована із рекомендованого списку тема дисертації звучала так: «Боротьба за комуністичне ставлення до праці як новий вид соціалістичного змагання» (хронологічні рамки не пам'ятаю, здається, роки семирічки).

Зрозумів, що написати таку дисертацію не зможу. На щастя, з'ясувалося, що в колі приятелів моєї родини була співробітниця Інституту історії Валентина Сидоренко. Вона переговорила з Федором Павловичем («він нікому не відмовляє в допомозі»), пояснивши абсурдність ситуації: співробітник історичного архіву змушений працювати над темою з новітньої історії, і згодом привела мене до нього. Саме тоді Федір Павлович і визначив мій життєвий шлях. Розмову було розпочато питанням: «Хочете займатися феодализмом?» (уже тоді побутувала приказка: «феодализм – синонім націоналізму»). «Добре, напишіть заяву на ім'я Ю.Ю. Кондуфора з проханням перевести Вас з аспірантури відділу комуністичного будівництва до відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін.» З моєю заявою пішов до Юрія Юрійовича, сказав, що талановитому юнакові (перший серйозний аванс, отриманий молодим аспірантом в академічному житті) треба допомогти, і той швидко вирішив проблему. Так я опинився під надійним крилом Федора Павловича, за що безмежно вдячний долі.

Назавжди залишилось яскраве враження від перших зустрічей – увага до людей, навіть до таких «зелених» початківців, яким був тоді автор цих рядків. Для Федора Павловича вік, посади, регалії та інші

формальні ознаки не мали жодного значення – він однаково уважно ставився до всіх, хто звертався до нього.

У своєму архіві зберігаю десятки вітальних листівок, які регулярно, упродовж багатьох років отримував від Федора Павловича. Він готував їх заздалегідь, бо надходили вони акуратно, навіть педантично, і завжди ще напередодні свят – Нового Року, 23 лютого, 1-го і 9-го травня (тоді вітали однією карткою просто з травневими святами або з Першотравнем і Днем Перемоги), 7 листопада. І, звичайно ж, – напередодні дня народження. Ці грудневі привітання (а інколи навіть телеграми) – особливо дорогі для мене. У них традиційно – побажання міцного козацького здоров'я.

У тих поштівках, писаних характерним, старанним почерком Федора Павловича, де рядки подеколи з'їжджають до правого нижнього кута картки, було щось ритуальне, стабільне й обнадійливе – про тебе пам'ятають! Шкодную донині, що в повсякденній колотнечі й важливих, як тоді здавалося, справах, не завжди встигав відповідати йому, навіть новорічні вітання зазвичай надсилав Учителю вже в січні...

Але повертаюся до років аспірантури. Тему дисертації Федір Павлович запропонував мені досить швидко, мудро поєднавши мої вподобання, місце роботи – Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві, а також потреби його відділу, що займався підготовкою історичного атласу – улюбленого дітища, якому й досі не судилося побачити світ. Так з'явилася тема «Адміністративно-територіальний устрій українських земель наприкінці XV – у першій половині XVI ст.», а згодом – кандидатська дисертація й відповідна базова карта в Атласі. Федір Павлович одразу визначив і методику роботи – подокументний (поаркушний) перегляд масиву актових книг з рідного архіву, із львівської збірки, Литовської метрики у ЦДАДА СРСР у Москві, адже фундамент дисертації – це географічна номенклатура XVI ст., яка вповні може бути встановлена лише за максимально широким масивом актових джерел.

Методичні настанови не формулювалися Федором Павловичем спеціально. Лише зараз усвідомлюю мудрість Учителя в «озброєнні» мене інструментарієм дослідження.

Спілкуючися все життя з архівістами, він, мабуть, добре знав про одну з їхніх головних вад – тотальну, навіть якусь магічну залежність від документа, що прирікає, як це не прикро визнавати, більшість моїх колег на неспроможність писати дисертації, попри наявність і повну доступність для них джерельної бази: документ фатально «веде», «засліплює» й «не відпускає» архівіста, який намагається його проаналізувати. Всесильна влада документа чинить спротив опануванню архівістом-дослідником історіографічного контексту проблеми; в результаті він сприймає це структуроване попередниками знання як щось чуже, зайве. Саме тому, на мою думку, архівісти не так

часто захищають дисертації з конкретної історичної проблематики. Водночас «неофіти» з академічного середовища приходять до архіву вже підготовленими, з історіографічним багажем, і продовжують (а не починають, як архівісти) дослідження з опрацювання джерел.

Гадаю, саме тому Федір Павлович «утримав» мене від спокуси потрапити під владу документів, сформулювавши перше завдання: опрацювати доробок професорів Київського університету св. Володимира кінця XIX – початку XX ст. з моєї теми, виокремити напрямки, сюжети, які вже привертали їхню увагу, і показати, як шановні попередники досліджували окремі аспекти історико-географічної проблематики й адміністративно-територіального устрою XV–XVII ст.

Коли, хвилюючися, приніс йому на суд цю першу статтю (абсолютно учнівську, фактографічну й недолугу) і несміливо запитав про враження від неї, Федір Павлович обнадійливо сказав: «Ну, що Ви, я у Вас сам вчуся й багато цікавого відкриваю для себе, читаючи Вашу статтю. Ви знаєте набагато більше за мене, бо займаєтеся цією темою». Можна уявити собі, як окрилено почувався тоді аспірант, почувши такі слова. Ця підтримка, просто добре слово Вчителя надзвичайно багато для мене важили, якщо взяти до уваги той факт, що впродовж кількох перших років аспірантства завжди підходив до храму науки на Кірова, 4 з внутрішнім трепетом і страхом, готовий ледь не залякнутися, – академічна аура діяла на мене, як удав на кролика. Попускало лише тоді, як бачив Федора Павловича.

Пригадую, як мучився, коли виникла проблема ритуального цитування «класиків» у авторефераті дисертації. Хоча й був уже 87-й рік, але без «класиків» – зась. Але що вони могли написати про адміністративно-територіальний устрій українських земель? Банальна цитата Маркса про козацьку республіку не підходила ніби хронологічно. Федір Павлович дав блискучу пораду: взяти довідкові томи до зібрань творів Маркса, Енгельса і Леніна й пройтися за покажчиком, вишукуючи «кордони», «території», «адміністративний устрій» та інші дотичні слова. Щось та знайдеться. І дійсно, невдовзі в авторефераті з'явилася пара цікавих, «не заїжджених» цитат класиків. Навіть відчув на мить певну незручність перед ними за своє зневажливе ставлення до їхньої спадщини.

Із таких численних порад і рекомендацій – подеколи ключових і концепційних, інколи повсякденних і дрібних, але завжди приязних і висловлених з підкресленою повагою до вченого-початківця, складались уроки Федора Павловича. Я глибоко вдячний мудрому Вчителю за науку, адже саме завдяки цьому навчився працювати з документами і назавжди пов'язав свою долю з архівами.

У 1982-му пишно відзначався 1500-річний ювілей Києва. Напередодні з колегою-архівістом й співавтором Наталею Яковенко

заходилися готувати каталог нормативно-розпорядчої магдебурзької документації міста з кінця XV ст. до 1834 р. – ідея публікації корпусу документів з історії магдебурзького права в Києві примарно вітала в повітрі як нереалізований проект кількох поколінь попередників (до речі, й до сьогодні його реалізовано лише частково – завдяки проекту Василя Ульяновського «Корпус магдебурзьких грамот українським містам»). Коли готовий каталог принесли до Федора Павловича, він одразу пророче зауважив: якщо ми хочемо видати книжку, мусимо, на жаль, міняти назву. Але ж зміст залишиться. Так замість первісної назви «Корпус регестів розпорядчих документів Київської магдебургії» (читай – самоуправління, а звідси недалеко й до крамольних на той час понять: «самобутність», «автономія», «незалежність» і т. п.) з'явилася менш промовиста і водночас нейтральніша назва «Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст.». Розпочиналося видання передмовою Федора Павловича. Впевнений: без цієї «косметичної» операції каталог не побачив би світу.

Це також була наука – в умовах тиску діяти гнучко, з мінімальними втратами, виживати, не втративши гідності, й досягати поставленої мети.

Уперше гірке відчуття нереалізованості можливостей Федора Павловича як талановитого вченого прийшло, коли на початку 89-го ми з Ольгою Тодійчук заходилися готувати біобібліографію праць з нагоди його 75-річного ювілею. Опрацьовуючи сотні бібліографічних позицій, ми з болем і відчаєм розуміли: скільки ж «прохідних» праць про «Великий Жовтень», «будівництво комунізму», «розгорнуте будівництво комунізму», «шляхи зміцнення дружби українського народу з усіма народами СРСР», «ленінське вчення», утворення Союзу РСР, прийняття Конституції СРСР та «інші видатні події в житті нашої держави», скільки рецензій на міфологічні «літопис комуністичного будівництва» та «джерела соціалістичної співдружності» фактично засмітило доробок видатного історика, який мав би «жити й творити», як ми казали, у «своєї добі» – XVII та XVIII століттях! Скільки б він міг осягти, якби не був змушений витрачати дорогоцінний час, а займався козацтвом, Визвольною війною середини XVII ст., спадщиною Михайла Грушевського, історіософією, історичною географією та історичною картографією, – словом, лише тим, що любив і чим захоплювався...

Мимоволі стає зрозумілим, чому в доробку Федора Павловича обмаль окремих монографічних праць (до речі, це закидалося йому свого часу під час виборів до Академії). Готуючи до друку цю пропам'ятну книгу, з не меншою гіркотою дізнався про ще один його нереалізований творчий задум: у планах Інституту археології на 1970 р. фігурує брошура про Михайла Грушевського обсягом 4 друковані аркуші (див. док. № 112).

Водночас саме тоді, під час підготовки біобібліографії, ми вперше глибоко усвідомили, що це була жорстока плата за право жити й працювати, а головне – виховувати й підтримувати всіх тих, кого, як казали тоді в нашому середовищі, він закривав своєю широкою членкорівською спиною. Після погрому 1972-го, коли Федір Павлович сповна випив «свою чашу», його більше не чіпали, і це дало можливість організувати масштабні історико-географічні, історико-картографічні джерелознавчі й історіографічні дослідження, розпочати унікальний археографічний проект – «Реєстр Війська Запорозького 1649 р.», виховати цілу плеяду вчених, дати путівку в життя багатьом талановитим людям, які потребували його підтримки.

Втім, не вважаю за можливе для себе оцінювати доробок Учителя; цим треба займатися спеціально. Впевнений, що до осмислення ролі й місця цієї яскравої, непересічної особистості в історіографічному процесі ХХ століття ще не раз звертатимуться дослідники.

Усі знали, що Федора Павловича можна було знайти щодня, не домовляючись попередньо, – з року в рік він педантично займав своє місце за столом біля вікна у правому кутку кімнати 605 – у відділі джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін на шостому поверсі Інституту історії.

В останні роки життя Федора Павловича часто бачив, як він стоїть біля входу до Інституту або до книгарні – вже на вулиці Грушевського, 4 – і просто дивиться на людей, що проходять вулицею. Про що він думав?

Запам'яталася його відповідь на запитання, чи варто, коли нездужається, щодня ходити до Інституту: «А якщо хтось чекатиме на мене?».

Ігор Верба

**Зі спогадів Федора Павловича Шевченка
про Олександра Оглоблина
та Наталю Полонську-Василенко**

На початку 1990-х рр. мені доводилося досить часто зустрічатися й спілкуватися з незабутнім Федором Павловичем Шевченком (1914–1995). Він досить часто приходив в Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, де був деякий час співробітником і членом Вченої та Спеціалізованої вченої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій. Мене, тоді ще молодого дослідника, особливо цікавили двоє українських вчених – Олександр Оглоблин та Наталя Полонська-Василенко, яких Федір Павлович знав особисто. Це були короткі, до 15 хвилин, розповіді дослідника про своїх іменитих колег. Кожного разу Федір Павлович пригадував щось нове про них, чи додавав нових штрихів до вже згаданих епізодів. Мені запам'яталося, що він вів ці розповіді дуже відверто, смакуючи і перебираючи в пам'яті сторінки свого цікавого життя. З самого початку, мене особливо вразила та обставина, що Федір Павлович – іменитий вчений, член-кореспондент НАН України жодного разу не відмовив мені, як початківцю, відверто ділився своїми спогадами про Олександра Оглоблина й Наталю Полонську-Василенко. Я бачив, що розповідати про них йому подобалося, його очі наповнювалися вогником, а душа, начебто, молоділа. Чесно кажучи, такої щирості й людяності у своєму житті я більше не зустрічав. Пізніше, з цих розповідей склалася певна мозаїка з окремих епізодів буття Олександра Оглоблина й Наталії Полонської-Василенко.

Федір Павлович, без сумніву, все життя потаємно захоплювався фігурою й творчістю першорядного українського історика Олександра Петровича Оглоблина (1899–1992). Чого тут було більше, чи простого захвату від звитяжної праці свого відомого побратима по науковому перу, чи либонь людяної зацікавленості його біографією, сказати важко. Мабуть, і те й інше. Одне зрозуміло, і Олександр Петрович і Федір Павлович належали до одного духовного світу, насамперед цінували в науці талановитість та об'єктивність, прагнули за всіх обставин з'ясувати істину й донести її до читачів. Більше того, вони були майже ровесниками, бо вікова різниця у п'ятнадцять років – це той проміжок часу, який швидко минає, а що головніше, стирається. Але який то був великий відрізок! Федір Павлович, як розповідав

він авторові, перший раз побачив Олександра Петровича, тоді важного дослідника, у Москві ще не зовсім далекого 1940 року на захисті докторської дисертації Н.Д. Полонської-Василенко. Тоді молодий Шевченко був аспірантом у Московському державному історико-архівному інституті й навряд чи упускав рідкісну нагоду зустрітись із земляками. Цей захист вразив його високопрофесійною аргументацією як дисертантки, так і її опонентів (член-кореспондент АН СРСР В.І. Пічета, доктор історичних наук, професор А.А. Савич, доктор історичних наук, професор О.П. Оглоблин)¹. Ці наочні зібрання запам'яталися історикові на все життя. Ще декілька разів він бачив Олександра Петровича у рідкісні приїзди до Києва, де голос дослідника частенько лунав на різних наукових форумах. Саме з того вікопомного 1940-го року, Федір Павлович уважно стежив за творчістю Олександра Петровича, згодом перечитав всі його основні праці. Який то був цікавий і високоінтелектуальний науковий доробок! Не має сумніву, що творчість О.П. Оглоблина опосередковано вплинула на подальшу професійну діяльність Ф.П. Шевченка, зосередила думку гуманітарія на студіюванні кардинальних питань Хмельниччини², розкритті таємниць історико-патріотичного трактату «Історії Русів»³, дослідженні життєпису класика української історіографії Михайла Грушевського⁴. Тому не дивно, що Федір Павлович був одним із тих архівістів, хто в холодному і похмурому осінньому Києві 1943 року після звільнення врятував із помешкання Олександра Петровича його безцінні рукописи й джерельні матеріали.

Перебираючи у пам'яті ті події, Федір Павлович пригадував, що архівісти насамперед пішли на Андріївський спуск, 2 у квартиру № 42, де під час окупації мешкав О.П. Оглоблин. Він цікавив їх не тільки як відомий історик, а й як колишній голова Київської міської управи. Квартира була порожньою і нею гуляв вітер. На підлозі валялися розкидані рукописи дослідника, яких нараховувалося чимало. Окремі оглоблинські документи лежали у нього у столі. Все це було дбайливо зібрано. Аж раптом, хтось віднайшов за шафою ще деякі документи. Видно було, що господар квартири хотів сховати їх від чужих очей. Як казав мені Федір Павлович, там зберігався рукопис праці «До питання про автора "Історії Русов"», матеріали до його історико-економічних праць, листи від різних осіб. Архівісти на чолі з Федором Павловичем прийшли вчасно. На дворі вже була зима. Кожен папірець використовувався для опалення помешкання. Ще трохи і така б доля чекала оглоблинські документи. Отже, архівісти врятували київський архів дослідника. Це слід особливо підкреслити, бо сьогодні за кордоном, розпорядник наукової спадщини О.П. Оглоблина, відомий вчений Л. Винар, посилаючись на заповіт О.П. Оглоблина, забороняє без особистої згоди друкувати матеріали з архіву Олександра Петровича. Однак, попри це наукова спадщина О.П. Оглоблина і сьогодні щедро слугує дослідникам.

Ще одна постать, яка мене цікавила в розмовах з Федором Павловичем – це історик Наталія Полонська-Василенко (1884–1973). Як згадував її Ф.П. Шевченко – це була невисока, миловидна жінка, якій було за 50 років. Однак час не вплинув на неї, вона виглядала молодою. В Інституті історії України АН УРСР до неї ставилися дещо упереджено, бо знали, що вона була донькою царського генерала, дружиною міністра освіти за часів гетьмана П. Скоропадського Миколи Василенка, за походженням дворянкою. Все це в більшовицькі роки не прикрашало біографії. Щоправда, Наталію Дмитрівну поважали за знання, значний педагогічний досвід, щирість і доброзичливість.

Федір Павлович розповідав, що вона декілька разів запрошувала до себе на чай співробітників сектора історії феодалізму Інституту історії України (М.Н. Петровського, К.Г. Гуслистого, В.А. Дедиченка, К.І. Стецюк). В Інституті історії України Наталія Дмитрівна мала свою ученицю – Катерину Ісаківну Стецюк, тоді молоду дослідницю, а згодом відому вчену. Їй вона допомагала у написанні кандидатської дисертації. Як казав мені Федір Павлович, статус Н.Д. Полонської-Василенко і ставлення до неї дещо змінилося, коли 1940 року вона захистила у Москві докторську дисертацію і стала однією із трьох докторів історичних наук в Україні з української історії (два інших – М.Н. Петровський і О.П. Оглоблін). Тоді її почала шанувати радянська влада, запрошувати на різні засідання, включати у деякі академічні комісії.

Як науковця, Наталію Дмитрівну цінували, особливо за знання з історії козацтва XVIII століття за часів останньої Запорозької Січі. Рівних тут їй не було. На засіданнях сектора історії феодалізму вона завжди виступала аргументовано, доказово і часто навколо її доповідей виникали суперечки. Вона була яскравим представником академічної науки. Федору Павловичу здалося, що мала вона досить високий авторитет і серед московських вчених, які дещо зверхньо ставилися до українських дослідників, звинувачуючи їх в націоналізмі й провінційності. В розмовах вона захищала національні інтереси, але підкреслювала, що слід прислухатися до думки російських науковців. В пам'яті Федора Павловича, Наталія Дмитрівна збереглася як чудова людина, прекрасна товаришка й ерудована дослідниця.

Сподіваємося, що занотовані нами спогади Федора Павловича про відомих вчених Олександра Оглобліна і Наталію Полонську-Василенко збагатять історію національної історіографії 1930-х рр.

¹ Особисте повідомлення Ф.П. Шевченка І.В. Вербі від 12 березня 1992 р.

² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.

³ Шевченко Ф.П. «История Русов или Малой России» / До 120-річчя з часу видання твору // Укр. іст. журн. – 1966. – № 7. – С. 146–149.

⁴ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Там само. – 1966. – № 11. – С. 13–30.

*Іван Гранчак,
Дмитро Данилюк*

Ф.П. Шевченко і Закарпаття

У науковій спадщині видатного українського вченого і організатора історичної науки України Ф.П. Шевченка, яка становить понад 700 праць, чільне місце належить історії Закарпаття. Причому, коло його наукових досліджень досить широке – від проблем середньовічної історії, культурно-освітнього життя краю у ХУІІІ ст. до соціально-економічних і суспільно-політичних змін у перші роки входження складу Української РСР.

Інтерес Ф.П. Шевченка, який з успіхом досліджував загальноукраїнські проблеми, до історії Закарпаття не випадковий. Як вчений він був добре обізнаний з тим, що впродовж майже 800-річного перебування Закарпаття у складі іноземних держав (Угорщина, Австрія, Австро-Угорщина, Чехословаччина і знов Угорщина 1939–1944 рр.) його історія всіляко фальсифікувалася. Іноземні історики, а часто люди далекі від історії, політики написали чимало книг, в яких фальсифікували минуле і сучасне Закарпаття. Головна ідея праць більшості істориків і політиків зводилася до того, щоб заперечити зв'язки Закарпаття з Україною, обґрунтувати відрубність його історії від східного слов'янства. Ось чому, вже у перші роки після визволення і возз'єднання з Україною постала потреба обґрунтувати наукову концепцію розвитку історії краю як частини східного слов'янства, України-Руси, основи якої закладались ще вченими ХІХ ст., в тому числі і вихідцями з Закарпаття, і найкраще були втілені в працях визначного українського історика М.С. Грушевського.

Окрім того, після возз'єднання серед української громадськості зросла зацікавленість минулим Закарпаття. Праці видані в Україні в 20–30-х рр. стали бібліографічною рідкістю. Тому Ф.П. Шевченко почав працювати над історією Закарпаття в науковому плані і спершу опублікував ряд газетних статей. Вже 9 січня 1945 р. в газеті «Радянська Україна» появилася його стаття під назвою «З минулого»¹, яка згодом була передрукована в місцевій газеті «Закарпатська Україна»². Автор ознайомив читацький загал з географією та найважливішими подіями з історії Закарпаття, зокрема з прикладами боротьби трудящих за возз'єднання з Україною і аргументовано доводив закономірність цього акту.

Учений задумав написати спільне дослідження з історії Закарпаття з висвітленням комплексу питань минулого. І свій задум він втілював у науково-популярній праці яка вийшла 1950 р. під назвою «Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні»³. У ній вперше було схарактеризовано основні етапи історичного розвитку Закарпаття від найдавніших часів до середини ХХ ст. Праця була виконана на основі солідної джерельної бази, на тлі загальноукраїнської історії та у взаємозв'язках з сусідніми країнами. Мовою фактів автор вказав на безпідставність тверджень угорських, австрійських істориків, які намагалися довести, що «Закарпаття не слов'янська земля, а українці не мають ніякого права на неї, бо начебто їх предки прийшли сюди вже після того, як край був включений до складу Угорського королівства»⁴. Прикладами з соціально-економічної та політичної історії, духовної і матеріальної культури вчений яскраво ілюстрував такий висновок: «...для історії закарпатської вітки нашого народу є характерним те саме, що і для історії всього українського народу»⁵. Дослідник і не підозрював, що цим самим далі розвивав і поглиблював концепцію таких закарпатських істориків кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., як І. Базилевич і М. Лучкай, наукова спадщина яких вивчена лише останніми роками⁶.

У книзі Ф.П. Шевченка стисло охарактеризовано політичне становище Закарпаття у складі Австро-Угорської монархії. Чехословацької республіки 1919–1939 рр. і в період угорської окупації 1939–1944 рр. Предметом особливої уваги сусідніх держав воно ставало на початку і наприкінці Другої світової війни. Автор чітко визначив основні етапи національно-визвольного руху, що піднявся на новий ступінь розвитку після розпаду Австро-Угорської монархії. Зокрема, дав адекватну оцінку роботи Хустського з'їзду (21 січня 1919 р.) – першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України (26 листопада 1944 р.), який прийняв Маніфест про возз'єднання УРСР, а також розглянув угоду між СРСР і ЧСР, який юридично реалізував це прагнення закарпатців.

Звичайно, у книзі «Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні» чимало проблем тільки називалося з тим, щоб вони стали предметом дослідження молодих вчених. Монографія мала не тільки наукове значення. Вона знайомила широке коло читачів з історією Закарпаття. Згодом почалася розробка конкретних проблем з історії цього регіону.

Упродовж десятиліть книга Ф.П. Шевченка «Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні» була важливим посібником для студентів і аспірантів, викладачів шкіл і вузів, вчених і широкого загалу читачів, незважаючи на обов'язкові на той час ідеологічні кліше. Як працівники вищої школи відзначимо, що невелика за обсягом, але глибока за змістом книга слугувала нам у роботі, при написанні курсових і дипломних робіт, проведенні семінарів. Вона входила як

складовий компонент при написанні дисертацій з історії Закарпаття. І сьогодні книга Ф.П. Шевченка широко використовується нами; хоч окремі оцінки, на яких відчувається дух сталінських часів, розглядаються критично. При всіх плюсах і мінусах у студії Ф.П. Шевченка подано науково обґрунтовану проукраїнську концепцію історії Закарпаття, як частини загальноукраїнського історичного процесу, що є безперечною заслугою автора.

У тому ж 1950 р. у «Віснику АН України» Федір Павлович опублікував статтю «П'ять років воз'єднання Закарпаття з Українською РСР»⁷. Автор простежив зміни і досягнення, що сталися в економіці і суспільно-політичному житті молоді області. А треба визнати, що попри радянізацію, вони були особливо помітні в промисловості, культурі й освіти, охороні здоров'я, їх не варто замовчувати і сьогодні.

Предметом дослідження Ф.П. Шевченка стали і проблеми історії Закарпаття періоду середньовіччя. Однією з них було навчання закарпатців у Києво-Могилянській академії⁸. Автор вперше назвав імена студентів-закарпатців цього відомого українського навчального закладу: Стефан Пчельський з Ужгорода, Олексій Кертис із Мукачева, Василь Штефка – «козачий син» із села Кривого Марамороського полку, його земляк Василь Іваницький, Микола Добрянський, син священника. Пізніше ця тема зацікавила і інших дослідників і один із них, С.Р. Кагамлик, уточнив місця народження окремих студентів і доповнив список новими іменами⁹.

Ф.П. Шевченко підкреслив наявність великого потягу до освіти у закарпатців, чий здібності виявилися на межі XVIII і XIX ст. Тоді закарпатці в Росії ставали відомими вченими, організаторами освіти, викладачами провідних вузів. Чимало з них сприяло зміцненню культурних зв'язків із рідним краєм. Зокрема вони надсилали своїм землякам рідкісні видання XVII–XVIII ст., які сьогодні зберігаються в бібліотеках Ужгорода.

Цікавила Ф.П. Шевченка і доля закарпатців у роки угорсько-фашистської окупації краю. Як фахівець з історії Великої Вітчизняної війни, він порушив цілком нову проблему – участь закарпатців у партизанському русі на території України у 1941–1944 рр. Вона тим більше вимагала глибокого дослідження, що вже було опубліковано наукові розвідки таких місцевих дослідників, як І. Роспопа, В. Русин, Г. Гранчак.

Уперше з відповідними матеріалами Ф.П. Шевченко виступив на науковій конференції в Ужгороді 1962 р.¹⁰, а згодом опублікував статтю в «Українському історичному журналі»¹¹. Наведені матеріали засвідчили участь закарпатців в антинімецькому русі військовополонених угорських солдатів, які в січні 1942 р. підписали декларацію із закликом до армії і населення Угорщини чинити опір фашистському командуванню, переходити на бік Червоної Армії. У статті наведено конкретні прізвища закарпатців, які воювали в партизанських з'єднаннях під

командуванням С.А. Ковпака М.І. Наумова, О.Ф. Федорова. Вони воювали в Брянських лісах, форсували Десну, Дніпро, Прип'ять, боролися проти ворога на українській і білоруській землі. Автор високо оцінив мужність закарпатців у боях за визволення України від фашистських загарбників. Вони були переконані, що одночасно борються і за визволення рідного краю. Ця тема також знайшла відгук у місцевих дослідників, які не тільки поглибили її¹², а й розширили географію досліджень. Вони проаналізували і висвітлили участь закарпатців у партизанських загонах на території Югославії, Франції, Бельгії¹³. А якщо ще врахувати наявність підпільного і партизанського руху безпосередньо в Закарпатті, вступ молоді до чехословацької військової частини, що формувалася на території СРСР, рух добровольців у краю після визволення його Червоною Армією, то цілком слушним є висновок вченого про те, що «закарпатці внесли гідний вклад у боротьбу українського народу проти фашизму в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу».

Однак, найважливішою заслугою Ф.П. Шевченка слід вважати підготовку програми наукових досліджень історії Закарпаття для вчених Ужгородського держуніверситету 1967 р. Вона була викладена у статті «Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі»¹⁴ і характеризувалася унікальним для радянської історіографії умінням визначити методологічні основи історичних досліджень.

Автор, виходячи з філософської трактовки діалектичної єдності загального і конкретного доводить, що ігнорування цих категорій може призвести до збідненого відтворення історичного процесу, і яскраво ілюструє справедливість цього висновку численними прикладами з історії Закарпаття. Зокрема наводить, здавалося б загальновідомі факти, які подаються в іншій інтерпретації, а відтак з новими оцінками і дають вагомий підстави для висновку, що «цей край завжди вносив свій вклад у загальноукраїнський історичний процес».

Учений визначив широке коло найактуальніших питань, які взагалі не порушувалися, або досліджувалися фрагментарно і тенденційно. Один тільки приклад. У загальних курсах праць з історії України обминається той факт, що на інших українській землях у першій половині XVI ст. не було таких великих антифеодальних виступів селянства, як це мало місце на Закарпатті в роки селянської війни в Угорщині під проводом Дьордя Дожі 1514 р. Ф.П. Шевченко вказав й на значення руху опришків у XVIII ст., як складової частини національно-визвольного руху всього українського народу. Важливою є думка вченого про те, що багатонаціональне населення Закарпаття у переломні моменти історії згуртовувалося і спільно виступало проти реакції, виборюючи свої політичні і національні права.

Потрібно підкреслити той факт, що Ф.П. Шевченко ще у 70-ті рр. на прикладі історії Закарпаття продемонстрував нове мислення щодо методики історичного дослідження. Він не абсолютизував

питання класової боротьби, а відводив чільне місце духовному життю, розвитку суспільної думки, підкреслюючи, що вони розвивалися у загальноукраїнському руслі. Однак і тут Закарпаття відзначалося специфікою, яка доповнювала загальноукраїнський культурний процес. Наприклад, коли в Україні полемічна література почала згасати, цей жанр з новою силою знайшов своє продовження у творчості закарпатського письменника-полеміста Михайла Андрелли.

І насамкінець, не можна не дивуватися передбачливості вченого у визначенні актуальності такої проблеми як внесок закарпатської інтелігенції в розвиток культури, освіти й науки Росії. Справедливо підкреслюючи, що культурне море нашого народу постійно поповнювалося великими і малими потоками, які йшли з усіх українських земель, вчений наголошує, що ніколи в цьому відношенні не пересихав великий культурний потік із Закарпаття. Особливо він був повноводний на зламі XVIII і XIX ст., коли ціла когорта закарпатців стали в Україні і Росії відомими вченими істориками (Ю.І. Гуца-Венелін), філософами (П.Д. Лодій), економістами й правознавцями (М.А. Балудянський, В.Г. Нукольник). А ще десятки плідно працювали на ниві науки і культурно-освітнього життя в рідному краї. В умовах тоталітарного режиму імена цих та інших діячів (І. Базилович, М. Лучкай, І. Дулішкович, О. Павлович) за те, що були вихідцями із духовенства або замовчувалися, або оцінювалися тенденційно. А Ф.П. Шевченко ще в 70-х рр. закликав не виступати з суворими вирокami стосовно своїх попередників, бо їм доводилося жити і творити в складних умовах. Він поставив перед дослідниками чітке завдання: «Потрібно всіх зібрати воедино, щоб показати світові славних синів і дочок закарпатської вітки великого українського народу, представники якого внесли також вклад в розвиток культури російського, угорського та інших народів»¹⁵.

На сьогодні можемо констатувати, що з цієї програми розгортання наукових досліджень вже чимало виконано – видано праці з характеристикою наукової і творчої спадщини вчених, культурно-освітніх і церковних діячів Закарпаття першої половини XIX ст.¹⁶. А 1997 р. побачило світ перше комплексне дослідження з характеристикою історичних постатей Закарпаття від Кирила і Мефодія до початку XX ст.¹⁷ Належною відповіддю на поставлені Ф.П. Шевченко завдання є видання науковцями Ужгородського університету двотомної праці «Нариси історії Закарпаття»¹⁸.

Незважаючи на те, що стаття «Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі» була написана 1968 р., вона містить такі положення, які ще й до сьогодні є актуальними та будять думку дослідників, спонукають їх до вивчення таких проблем, які збагачують не тільки закарпатську, а й всю українську історіографію.

Ф.П. Шевченко своїми рецензіями на узагальнюючі праці з історії України домагався, щоб в них відводилося належне місце і Закарпаттю, був членом редколегії збірника «Великий Жовтень і роз-

квіт возз'єднаного Закарпаття» (Ужгород, 1970), надавав практичну допомогу укладачам «Атласу Закарпатської області» (М., 1991) тощо.

Наша розповідь була б далеко неповною, якби не підкреслили, що Ф.П. Шевченко постає перед нами не тільки як відомий вчений, а й як людина щедрого серця і душі. Здається, що ні до кого він не ставився з такою теплотою, бажанням допомогти, як до нас – закарпатців, які стали на широку дорогу науки й освіти після возз'єднання краю з Україною. Це через його руки проходили покоління старших і молодших ужгородських вчених, в тому числі й проф. І.Гранчак, один із авторів цієї статті. Кожний, хто звертався до Федора Павловича, відчував доброзичливе ставлення й велику підтримку з боку вченого. Багато ужгородців приїжджало до нього за порадою, консультацією, які він щедро надавав. Це завдяки йому стали вченими не тільки аспірант І.Гранчак, але десятки інших істориків, археологів, етнографів і навіть філологів. Можна з впевненістю говорити, що Ф.П. Шевченко є хресним батьком десятків учених Закарпаття. Вже в перші повоєнні роки він підтримував тісні зв'язки з відомим ученим Закарпаття М.М. Лелекачем. Вони постійно листувалися, Ф.П. Шевченко працював у бібліотеці закарпатського вченого, допомагав йому здобути перший науковий ступінь – кандидат наук.

Коли М.М. Лелекач подав до захисту кандидатську дисертацію за сукупністю праць, то серед десятка зовнішніх відгуків найтеплішим і найгрунтовнішим був відгук Ф.П. Шевченка. Він наголошував, що як вчений М.М.Лелекач сформувався ще в 30-х – першій полов. 40-х рр. Уже перші його праці викликали інтерес, бо розв'язували складні питання минулого Закарпаття. Особливо високо оцінив учений внесок у вивчення взаємин Закарпаття з Україною і Росією, аграрної історії краю. «Праці М.М. Лелекача, – говорив Федір Павлович, – це вагомий внесок в українську історіографію і їх варто б видати окремою книжкою». На жаль ще й досі це побажання Ф.П. Шевченка не здійснилося. А шкода! Федір Павлович радів, що М.М. Лелекач став кандидатом наук і завжди високо цінив його праці, підтримував ділові зв'язки.

Ф.П. Шевченко любив закарпатців і їхній край і при найменшій нагоді відвідував його. Востаннє відвідав Закарпаття у 1969 р. як науковий керівник Каміли Колибанової, яка успішно захистила кандидатську дисертацію на спеціалізованій раді істфаку Ужгородського державного університету¹⁹.

Велику допомогу Ф.П. Шевченко надав здібному вченому Закарпаття, який досліджував історію 20-30-х рр., Б.І. Співаку. Ф.П. Шевченко допоміг Б.І. Співаку у виборі теми докторської дисертації, читав окремі її розділи, давав цінні поради. Він написав відгук на докторську дисертацію, в якому зазначав, що праці Бориса Івановича – нова сторінка в історії вивчення Закарпаття, високо оцінив широту джерельної бази дослідження, наукову ґрунтовність її висновків.

Б.І. Співак не одноразово говорив, що мав широке коло друзів, колег в різних вузах України, в наукових установах, але ніхто його так щиро не приймав, як це робив Ф.П. Шевченко.

Із порадами до Федора Павловича неодноразово звертався М.В. Троян. Аспірантуру він закінчив без відриву від виробництва, і Федір Павлович був радником у роботі над кандидатською дисертацією, присвяченої революційним подіям в Закарпатті в 1918–1919 рр. Ф.П. Шевченко знав добре цей період історії Закарпаття і дав дисертанту ряд цінних порад. Пізніше, в період роботи над докторською дисертацією М.В. Троян також звертався за порадами до одного з провідних істориків України. Ф.П. Шевченко був ученим широкого масштабу і розмова з ним на різні теми була надзвичайно корисною.

Уже будучи в роках, йшов у науку здібний юрист, енергійна людина В.Ю. Ганчин. Науковим керівником у нього був проф. М.В. Троян. І знаючи Ф.П. Шевченка як провідного вченого і радника, повів його до нього. Василь Юрійович відзначав, що Ф.П. Шевченко не тільки схвалив напрям дослідження – історико-правові аспекти становища Закарпаття, а й дав згоду бути офіційним опонентом. І це в той час, коли ще роботи не було, а тільки обговорювалися її перспективи. Виконуючи роботу, Василь Юрійович часто звертався до Ф.П. Шевченка, просив сприяння у публікації наукових статей тощо. На захисті всі були вражені виступом офіційного опонента Ф.П. Шевченка, котрий дав високу, науково обґрунтовану оцінку дисертації В.Ю. Ганчина.

Теплим і глибоко науковим був відгук Ф.П. Шевченка на кандидатську дисертацію Д. Данилюка. Учений високо оцінив дослідження з історіографії і висловив ряд цінних порад. Д. Данилюк продовжував працювати в галузі історіографії, як це радив Ф.П. Шевченко, і написав оригінальне дослідження про розвиток історичної науки на Закарпатті в XVIII – середині XX ст., за що йому було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук.

Важко перерахувати всіх істориків Закарпаття, які консультувалися з Ф.П. Шевченком із різних дослідницьких проблем, відчували його допомогу. Вчений давав цінні поради дисертантам І.Г. Шершуну та І.М. Чаварзі. Виступав офіційним опонентом по докторській дисертації В.Є. Задорожного, кандидатських дисертаціях В.В. Палька і С.Д. Федаки. Проф. О.С. Мазурку він написав рецензію на монографію, яка готувалася до друку і була основою докторської дисертації.

Міцна дружба єднала і археологів Закарпаття з Ф.П. Шевченком, коли він був директором Інституту археології АН УРСР. Спільно з проф. Е.А. Басурі вони організували 1972 р. на базі Ужгородського держуніверситету Всесоюзну конференцію археологів, на якій Федір Павлович високо оцінив дослідження археологів Закарпаття.

Та найтісніші зв'язки з Ф.П. Шевченком мав проф. І Грінчак. Ще в листопаді 1952 р. він став аспірантом Інституту історії АН УРСР, а Фе-

дід Павлович його керівником. Я і до сьогодні відчуваю теплоту тих слів і порад які давав мені Федір Павлович у період складання іспитів кандидатського мінімуму та вибору теми дисертаційного дослідження. Він приносив мені книги з власної бібліотеки, радив як працювати над монографіями академіків Б. Грекова, М. Тихомирова, давав цінні поради щодо опрацювання спадщини українських авторів, звертав увагу на вивчення джерел. Без широкого знання джерел, повторював неодноразово Федір Павлович, не можна вивчити добре той чи інший період історії. Особливо наголошував він на необхідності вивчення іноземних мов. Він підкреслював, що мені як майбутньому славісту, потрібно знати слов'янські мови, зокрема чеську, словацьку, польську і звичайно одну із світових мов.

Днями, а деколи і ночами сиділи ми і міркували над темою кандидатської дисертації. Зважували все – актуальність теми, і її дисертатбельність, наявність джерел, мої можливості, як молодого тоді ще вченого. Федір Павлович вважав, що кожна тема мусить мати свого автора, а кожен автор має обирати посильну йому для розкриття тему. Як науковий керівник Федір Павлович залучав мене до участі в наукових конференціях, написанні рецензій тощо. Все написане ретельно вчитував, аналізував, давав поради, проте, підкреслював, що моя думка як автора є визначальною. Він прагнув створити обстановку, щоб кожний автор мав можливості розкрити себе як учений, дослідник.

У листопаді 1956 р. я успішно захистив кандидатську дисертацію з історії Чехословаччини в період світової кризи 1929–1933 рр. У цьому є і частка праці, наукового таланту мого наставника, українського історика Ф.П. Шевченка.

Працюючи з серпня 1955 р. в Ужгородському державному університеті, я постійно підтримував тісні зв'язки з моїм шановним учителем Ф.П. Шевченком. Спільно ми брали участь у наукових конференціях, в конгресах славістів. Федір Павлович допомагав мені у виборі теми докторської дисертації, гаряче вітав появу кожної моєї нової праці. Я здивований його увагою: як тільки почитав роботу, тут же телефонував чи листа написав, висловив свою думку про працю, дуже часто робив критичні зауваження, учив бути послідовним, логічним у судженнях. І коли я в жовтні 1967 р. захистив докторську, він першим привітав мене і як свого учня по-батьківськи розцілював.

Наша дружба як щирого наставника і вдячного учня продовжувалася до останніх днів життя вченого. Я, І. Гранчак, завжди буду пишатися з того, що мав щасливу нагоду учитись у такого визначного вченого, талановитого наставника молоді, як Ф.П. Шевченко.

Він не тільки навчав мене писати історію, а й як бути людиною. Я був гостем його родини, зустрівся з дружиною Розалією Карпівною, яка була охоронцем і вірним соратником великого вченого. Користуюсь нагодою, щоб щиро подякувати за все: учителю за науку, а родині за

гостинність. Дай Вам Бог здоров'я, а Федору Павловичу – Вічний Спокій і Вічна Пам'ять.

¹ Радянська Україна. – 1945. – 9 січ.

² Закарпатська Україна. – 1945. – 13 січ.

³ *Шевченко Ф.П.* Боротьба за радянську владу на Закарпатській Україні. – К., 1950. – С. 97.

⁴ Там само. – С. 5.

⁵ Там само. – С. 5.

⁶ *Данилюк Д.Д.* Розвиток історичної науки в Закарпатті (з кінця XVIII – до середини XX ст.): Автореф. дис. докт. іст. наук. – Ужгород, 1994.

⁷ *Шевченко Ф.П.* П'ять років возз'єднання Закарпаття з Українською РСР // Вісник АН Української РСР. – 1950. – № 6. – С. 27–40.

⁸ *Шевченко Ф.П.* Закарпатці – студенти Київської Академії XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1965. – № 6. – С. 95–98.

⁹ *Кагамлик С.Р.* Роль Київської Академії в зміцненні культурно-освітніх зв'язків українських земель у XVIII ст. // Там само. – 1991. – № 3. – С. 57, 59.

¹⁰ *Шевченко Ф.П.* Про участь закарпатців у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу // Тези доп. у міжвузів. респуб. славистичної конф (25–30 вересня 1962 р.). – Ужгород. – 1962. – С. 213–215.

¹¹ *Шевченко Ф.П.* Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні (1941–44 рр.) // Укр. іст. журн. – 1963. – № 3. – С. 95–99.

¹² *Довганич О.Д., Пашкевич В.Г.* Участь закарпатців у партизанському русі на території України і Білорусії в роки Великої Вітчизняної війни // Закарпаття: минуле і сучасне. – Ужгород, 1986. – С. 7–89; Їх же. Чехословацькі антифашисти в партизанських формуваннях України і Білорусії в роки Великої Вітчизняної Війни // Укр. іст. журн. – 1990. – № 5. – С. 30–39.

¹³ Добровольці. – Ужгород, 1971. – С. 143.

¹⁴ *Шевченко Ф.П.* Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі // Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття: Матеріали сесії, присвяч. 50-річчю Великої Жовтневої соц. Революції, 29 червня – 2 липня 1967 р.). – Ужгород, 1970. – С. 43–54.

¹⁵ Там само. – С. 52.

¹⁶ *Данилюк Д.Д.* Ю.І. Гуца-Венелін. – Ужгород, 1995. – С. 44.; Його ж. Михайло Лучкай – патріарх закарпатської історіографії. – Ужгород, 1995. – С. 62.

¹⁷ *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах. – Ужгород, 1997. – С. 269.

¹⁸ Нариси історії Закарпаття / Відп. ред. і керівник авт. кол. І. Гранчак. – Ужгород, 1993. Т. 1: 3 найдавніших часів до 1918 року. – С. 433.

¹⁹ *Кольбанова К.В.* Культурные и общественные связи Украины с Сербией в XVIII веке: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Ужгород, 1989. Науч. руководитель – докт. истор. наук, член-корр. АН УССР Шевченко Ф.П.

Ярослав Дзира

**Десятиріччя
творчого спілкування**

Навесні 1960 р. аспіранти Інституту історії заінтригували мене ходом обговорення на Вченій раді докторської дисертації завідувача Відділу історії країн народної демократії Федора Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К., 1959, 500 с). Дискусія відбувалася в актовій залі інституту і тривала кілька днів. Я хотів побачити «провідних українських советських вчених», почути ідеологічний напрям обговорення та їхні аргументи. Адже після фізичного знищення справжніх вчених національної школи Михайла Грушевського їхні твори характеризувались як «націоналістичні», «ворожі», були вилучені з ужитку й арештовані за сімома замками у спецсховах. При виявленні в 40–80-х рр. власника, що їх поширював, карали, виключали з вузу, навіть ув'язнювали. Історичні видання, опубліковані за кордоном, зберігались у спецсховах, важливіші у спецфондах КГБ на Володимирській вулиці. Щоб ними користуватись, потрібно було мати спецдозвіл. В науку, зокрема історичну, йшли настроєні пристосовницьки, угодовськи партійні, комсомольські, профспілкові активісти, маючи на меті досягнути високу посадову кар'єру. Траплялися серед них зрідка й справжні дослідники. До них певною мірою належав і Федір Шевченко (1914–1995). Він вимушений був двоїтись, але нікому не шкодив, всім без огляду на становище допомагав, пристосовуючись до мінливих політичних обставин.

Під час обговорення книжки Шевченка я відчув політизований набір «аргументів», до яких вдавалися і вишукували його противники. Вони зводились, з одного боку, до престижного для науковців 30–80-х рр. – «остаточного розгрому проявів націоналістичної історіографії», репрезентованої Грушевським та його учнями, а з другого – до поширення і утвердження ідей російської великодержавної, вульгарно-соціологічної історіографії, яка остаточно запанувала в українській історичній науці після публікації офіційного партійного документа «Тези до 300-річчя воз'єднання України з Росією», що мав на меті денационалізувати український народ і узаконити колоніальний статус України. Цими ідеями мали бути в той час просякнута кожна праця історика. Особливо це стосувалося років Центральної Ради і доби Хмельниччини, які насправді знаменували собою відновлення суверенітету Української держави.

Заголовок дослідження «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», багата, джерельна основа, цитування вождів марксизму-ленінізму з ідеологічного боку засвідчували, що тема, безумовно, «дисертABELьна». Її автор мав розкрити «віковічну дружбу і єднання, безкорисливу допомогу великого російського народу, зокрема після 1654 р. своєму молодшому єдинокровному братові, щоб він не був поневолений польською шляхтою чи султанською Туреччиною.

Учасників дискусії було небагато. Я уважно прослухав політичні зауваження і критику противників дисертанта. Головним опонентом виступав колишній завідувач Відділу феодалізму (1945–1947), заступник директора з наукової роботи Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Кость Гуслистий. Жорстокі репресії 30–60-х рр. зробили його надто переляканою людиною. Він завжди нагадував своїм аспірантам і співробітникам: «Щоб у вас було про дружбу великого російського народу з українським», або ж: «Якщо не буде у вас цитати з Леніна, книжка не вийде друком». До речі, 1972 р., під час чергового погрому українських істориків інтелігенції, Гуслистий скаржився Олені Компан:

«Третій раз я цього не переживу». Вона йому кинула репліку: «Костю Григоровичу! Коли це було». У відповідь почувала: «Олено Станіславівно, там на горі, – показав на будинок ЦК партії, – нічого не забувають!». І взимку 1973 р. сам позбавив себе життя снодійними таблетками.

В одній руці в Гуслистого я бачив монографію Федора Шевченка, а в другій – книжку Михайла Грушевського. Гортаючи їх, він порівнював, цитував, намагаючись переконати слухачів, що Шевченко в оцінці політики Хмельницького дотримувався аргументів і схеми великого історика. Закарбувалося мені в пам'яті останнє звинувачення стосовно Переяславської ради у Грушевського: «Тільки рятуючись, Хмельницький вдався до союзу з Московією». І таку ж думку він знаходив на сторінках книжки Шевченка.

Гострі вульгарно-соціологічні, шовіністичні звинувачення звучали в адресу Шевченка і з уст професора В. Голобуцького та його учня Й. Рознера, професора Київського університету міфотворця в науці, хоч і доброго оратора, А. Введенського та інших.

Щодо абсурдних звинувачень останнього в адресу Шевченка, то молодий дослідник Віктор Коваль зауважив, що його університетський професор на стовпцях Посольського приказу (досліджував Дім Строганових. – Я. Д.) «може навіть ворожити яка буде погода». Дотепно, конкретно, аргументовано, інколи й образно відповідав на звинувачення своїм опонентам Шевченко. Так, Введенському він відповів образно, що професор може звинувачувати його, що вкрав півня і йому треба оправдовуватись і доводити, що він не злодій, йшлося, очевидно, про перегук думок Ф. Шевченка з М. Грушевським.

Ті ж противники Шевченка влаштували подібні баталії, коли кілька років перед тим на подібну тему: «Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 рр.» захищав дисертацію директор Інституту історії Олександр Касименко. У Москву до ВАКу посипалися десятки доносів, авторами були й ті кар'єристи, що позакінчували червону професуру, чиновники. І Касименко мусив їздити до Москви, щоб спростовувати. Видача диплома затягнулася на кілька років. 1960 р. наукові чиновники зірвали захист докторської дисертації М. Брайчевського.

Тому Касименко на захист Ф.Шевченка організував молодих співробітників. Це були В. Коваль, І. Кулинич, Д. Сташевський та інші. Співчували Шевченкові також І. Гуржій, О. Компан, О. Апанович. Прихильно ставився до Шевченка і найвидатніший дослідник держави Хмельницького акад. Іван Крип'якевич, який 1964 р. розпитував мене про наукову діяльність Ф. Шевченка і М. Брайчевського.

На сторінках книжки Шевченко кілька разів покликається на праці Грушевського, але полемізує з цим істориком. Він уточнює його думки, водночас викладаючи свої соціологічні погляди на історичні явища і події доби Хмельниччини. Шевченко тільки два рази цитує «Тези», щедро покликається на роботи «класиків» марксизму-ленінізму, на авторитет українських советських дослідників, а також на праці російської і польської історичної науки, архівні джерела про діяльність Хмельницького. До речі, всі наукові співробітники інституту користувалися працями Грушевського, хоч і не покликалися на нього, бо звідки ж можна було черпати історичний фактичний матеріал, крім цього історика. З цього приводу серед співробітників інституту був поширений афоризм: «всюдисущий Грушевський».

Одначе і написану в душі офіційної ідеології кінця 50-х рр. Ф. Шевченкові не вдалося захистити в Києві свою дисертацію. Він її захистив 19 жовтня 1963 р. у Москві, де в 30-х рр. навчався в історико-архівному інституті і закінчив аспірантуру. Тут у нього ще залишилися живими авторитетні російські дослідники, які і підтримали його дисертацію. Офіційними опонентами виступили М. Тихомиров, І. Гуржій та інші. Ми, співробітники його відділу, через рік довідалися про його захист, коли він одержав диплом, і привітали його.

Шевченко не випадково захищав тему Хмельниччини. Якось я запитав вченого, яка його найулюбленіша тема, він, не вагаючись, відповів: «Хмельниччина». Отже, Шевченко, будучи чи не найбільшим ерудитом з-поміж дослідників Інституту, не випадково захищав тему козацької держави Хмельницького.

Відтоді я намагався стежити за ставленням Шевченка до історичної спадщини найбільшого українського історика Михайла Грушевського. Тільки на початку 90-х рр. Шевченко засвідчив, що навчаючись у Москві в середині 30-х років бачив самого М. Грушевського, що працював у бібліотеці. Шевченко був відповідальним редактором двох випусків заснованого ним щорічника «Історіографічні дослідження

Українській РСР», я виконував обов'язки відповідального секретаря редколегії та друкував у ньому свої статті і в кожній цитував праці Грушевського. Десятки разів я також покликався на цього історика на сторінках рукопису «Літопис Самовидця», який почав готувати у його відділі. Але жодного разу він не знімав покликань на Грушевського, й не робив з цього приводу зауважень. Як редактор «УІЖу» він був зацікавлений, щоб ім'я Грушевського поряд з іменем Івана Франка та інших видатних національних наукових авторитетів було у моїй статті про Володимира Перетца, опублікованій в «УІЖ» 1970 р. Шевченко навіть просив мене якомога швидше подати статтю до редакції, поки немає його заступника, котрий ім'я Грушевського викреслював, пояснюючи мені, що він є у фразі «та інші». На це звернув увагу американський професор Дмитро Штогрин у статті про В. Перетца: «Наш огляд бажаємо закінчити відважним у часі вислову твердженням Я.І. Дзири: «З ім'ям академіка В.М. Перетца пов'язаний великий етап дослідження давнього українського письменства. Своєю багатогранною діяльністю він разом з І. Франком, П. Житецьким, М. Сумцовим, М. Грушевським, І. Свенціцьким, М. Возняком та іншими діячами культури заклав фундамент вивчення давнього українського літературознавства...»».

У власній книгозбірні Шевченка, який був бібліофілом, що її мені доводилося перевозити з напівпідвального помешкання в середині 60-х рр. на проспект 40-річчя Жовтня, 119, кв.20, що біля Парку Рильського, було чимало видань української літератури ХІХ і перших десятиліть ХХ ст., зокрема й творів М. Грушевського, навіть В. Липинського, не рахуючи різних періодичних видань. Націоналістичні книжки тримав на антресолях або ж на дачі, загорнутими в ганчірки. Чимало видань було й польською мовою. Шевченко дружив з польськими істориками З. Вуйціком, В. Серчиом, окремими чеськими і словацькими дослідниками. Як редактор «УІЖу», йому були доступні й книжки, періодичні видання української діаспори, зокрема, «Український історик», «Енциклопедія українознавства» тощо.

Широке відзначення вченими і громадськістю української діаспори 1966 р. 100-річчя від дня народження Михайла Грушевського (за винятком пасквільної статті Омеляна Пріцака, опублікованої в часописі «Листи до приятелів») змусили партійне керівництво України в особі П. Шелеста й собі у відповідь «націоналістам» без підготовки якимось відзначити цю дату й на Батьківщині вченого. Аргумент був такий: «Не можемо повністю віддавати Грушевського націоналістам». За вказівкою П. Шелеста історик Іван Бойко і літературознавець Євген Кирилук вмістили ювілейну статтю в «Літературній Україні». Водночас і Ф. Шевченко в «УІЖі» видрукував простору статтю «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», яка разом із його статтею «Про суд історії» мала широкий громадський резонанс і поза межами України. Перша стаття була передрукована в журналі

«Наука і суспільство». До речі, я також видрукував цього ж року статтю, присвячену ювілею «УІЖу» в «Літературній Україні», «Десятиріччя “Українського історичного журналу”», але ім'я головного редактора журналу викреслив сам Шевченко. Це був надто важкий і тривожний для нього час, бо з'явився новий директор інституту К.К. Дубина, добрий знайомий П. Шелеста, який захотів стати редактором журналу, однак не мав Шевченкової ерудиції, за освітою був журналіст. Кузьма Кіндратович вимагав від всіх співробітників виступати на вченій раді українською мовою. Я зауважував Шевченкові з приводу публікації статті про Грушевського, що він узяв тільки четверту частину творчого шляху видатного історика, до того ж советську, обійшовши основну діяльність, пов'язану з Іваном Франком у Львові, також державного діяча Центральної Ради. Автор оправдовувався, що був змушений обмежити рамки свого дослідження советським періодом, і хоч у такий спосіб залучити його ім'я до української советської історіографії. Ці дві статті, позитивна рецензія на «крамольний роман» Івана Білика «Арея», публікація статей М. Брайчевського спричинили усунення Шевченка з посади директора Інституту археології, він повернувся до Інституту історії.

Ще 1967 р. Шевченка на рік (1967, № 8 – 1968, № 8) усунули від керівництва «Українським історичним журналом», залишивши тільки членом редколегії. Ім'я нового головного редактора журналу директора інституту зазначено тільки на одному номері, оскільки смерть К. Дубини припинила його редакторство. 1972 р. Шевченка остаточно усунули від обов'язків головного редактора «УІЖу», оскільки наступили часи суслівсько-маланчуківської реакції, період жорстокої русифікації української науки. І до 1988 р. його залишили знову членом редколегії. В 70-х рр. він написав рецензію, здається, на якусь книжку В. Серчика і хотів помістити її на сторінках журналу, але йому відмовили. І Шевченко із сумом скаржився, що цьому спричинилися його ж учні.

Вершини своєї кар'єри Шевченко досяг наприкінці 60-х рр. (1968–1972) за національного політичного потепління в Україні, за останні роки володарювання П. Шелеста. Тоді секретарем ЦК з ідеології став Федір Овчаренко. Ще на початку 50-х рр. вони обіймали високі пости в Академії наук України: Шевченко – вчений секретар Президії Академії наук, Овчаренко – секретар парткому. Завдяки Овчаренкові Шевченка було обрано членом-кореспондентом Академії наук, і він став директором Інституту археології. До речі, в цей же час і другий секретар парткому Академії наук літературознавець Микола Сиваченко був обраний членом-кореспондентом Академії наук і зайняв посаду директора Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії.

Ставши директором Інституту археології, Шевченко не забарився вивісити у коридорі інституту на другому поверсі великі портрети видатних національних археологів, а серед них і портрет Володимира

Антоновича, вчителя М. Грушевського. До того ж директор інституту наголосив; що «цей вчений зробив для історії України більше, ніж десять наших академіків». «Вивчайте його твори, пишть про нього!» – закликав Ф. Шевченко. Та не довго портрет Антоновича прикрашав стіни другого поверху Інституту археології, що знаходився тоді на сучасній вулиці Грушевського, 4. Незабаром в роки розгулу російського шовінізму портрет було знято, а на ім'я великого національного вченого накладено табу.

У ці роки Шевченко відкрито підтримував неблагонадійних дослідників, переслідуваних письменників, дисидентів. Він взяв на роботу науковим співробітником вже кілька років гнаного Михайла Брайчевського, молодого безробітного, переслідуваного КДБ поета Бориса Мозолевського. Останній в моїй присутності на квартирі професора Г. Дворка російською мовою читав гострі політичні вірші, що висміювали нового секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва. Поет писав про нового секретаря ЦК, що «Нам с вами не по пути». Тим часом Шевченко зарахував безробітного на сезонну роботу до інституту – в археологічну експедицію, яка займалася в степах розкопками. І Борисові пощастило зробити в археології «відкриття віку», виявити скіфське золото. Саме тоді до інституту прийшли представники органів КДБ в справі звільнення Мозолевського. Та на той час відкриття Мозолевського набуло світового розголосу, і Шевченко зарахував його науковим співробітником.

В 60-ті рр. Шевченко цікавився рукописною дисидентською літературою, творами О. Довженка, В. Симоненка, І. Дзюби, І. Драча, які я йому допомагав діставати. Як довголітній передплатник «Літературної України», він уважно стежив за цікавими публікаціями шістдесятників, за дискусіями, які містила ця газета, а також літературні часописи, зокрема «Дніпро». Цікавився Шевченко також українськими виданнями, що починаючи з середини 50-х рр., почали виходити в Польщі, тодішній Чехословаччині, Румунії. Деякі рецензувались на сторінках «УІЖу». Шевченко приятелював з окремими письменниками, літературознавцями. Він писав статті про творчість Т. Шевченка, І. Франка, О. Досвітнього, О. Довженка, І. Кочерги та ін. Навесні 1968 р. я отримав від літературознавця Віктора Іванисенка гранки роману Олесь Гончара «Собор», що виходив у «Вітчизні» і дав прочитати Шевченкові. Редактор журналу попросив мене написати рецензію для «УІЖу», але неоперативність часопису завадила появи її у світ, бо незабаром почалося за вимогою О. Вагченка цькування письменника і його твору. Рукопис відредагованої рецензії із штампом редакції і досі зберігається у мене.

У листопаді 1961 року М. Шамота і С. Зубков вигнали мене з Інституту літератури ім. Т. Шевченка за дисертацію «Літопис Величка і творчість Т. Шевченка», за те, що я «відірвав Кобзаря з-під впливу російських революціонерів-демократів і зробив його учнем козацької

націоналістичної старшини». Вісім місяців я був безробітним і тільки в липні 1962 р. указом Президента Академії наук мене зарахували молодшим науковим співробітником Відділу допоміжних історичних дисциплін, завідувачем якого вже третій рік був Шевченко. Вчений відіграв вирішальну роль у тому, що я перекваліфікувався з філолога на історика і зумів захистити дисертацію. Тема дисертації історико-літературного змісту, тому її обговорювали у відділі давньої літератури Інституту ім. Т. Шевченка і у відділі, яким завідував Ф. Шевченко. Обидва відділи рекомендували її до захисту, як нове слово в шевченкознавстві. Шевченкові особливо подобався розділ дисертації «Поема Шевченка “Заступила чорна хмара та білу хмару”». У цій поемі на матеріалі Літопису Величка, «Истории Малороссии» М. Маркевича та інших джерел, як було встановлено вперше дисертантом, поет змальовує трагічну добу Руїни, на яку припадає діяльність гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка (1665–1676) та Лівобічного гетьмана Івана Самойловича (1672–1687). Під час обговорення Шевченко заявив: «Якби наші історики інституту так аргументовано, науково і переконливо писали свої дослідження». Згідно з рекомендацією відділу дисертація була вченою радою схвалена до захисту. Наприкінці 1963 р. я встиг розіслати автореферат. Дисертація одержала позитивні відгуки академіків О. Біленького, М. Гудзія, Є. Шабліовського та інших вчених, і я мав її захищати в стінах Академії наук України. Однак І. Білодід, М. Шамота, С. Зубков та інші приліпили на моє дослідження ярлик «націоналістичного» – і захист було зірвано. До того ж, Білодід запросив перевірити моє дослідження державно-партійний контроль. Цілий тиждень мою дисертацію як «націоналістичну» вивчали чиновники ЦК КПУ В. Кухалашвілі та Мороз. Врятував мене відгук Д. Павличка, який 18 березня 1964 р. був опублікований у «Комсомольській правді». Навіть вчений секретар інституту Л. Лещенко нарікав у ці дні на мене: «І навіщо нам було зв'язуватись із дисертацією Дзира». В цій складній для мене ситуації Шевченко виявився справжнім безкомпромісним вченим, захищаючим мене скрізь, де тільки міг. Він навіть опублікував в березні 1964 р. мою статтю на тему дисертації в «УІЖі». Коли ж на мою дисертацію співробітники інституту літератури В. Беляєв, В. Шубравський і доктор історичних наук Інституту історії Катерина Стецюк написали негативну рецензію, а Вчена рада Інституту літератури ім. Т. Шевченка відкликала свій позитивний відгук на дисертацію і рекомендацію до захисту, Шевченко в моїй присутності біля дверей дирекції, в коридорі запитав Катерину Ісаківну, навіщо вона це зробила. Стецюк відповіла, що виконувала вимогу віце-президента І. Білодіда. Обурений ганебним вчинком науковця, Шевченко кинув їй зневажливу фразу: «А якби вам Білодід наказав головою лізти в туалет, то ви б полізли?!».

Важливу допомогу Шевченко разом з Є. Шабліовським та П. Плющем надав мені під час захисту дисертації, який вівся в Одеському

університеті через п'ять років після розісланого автореферату в Києві. Захист відбувся таємно. Шевченко відредагував перший варіант автореферату, викинув місця, до яких чіплялись Білодід і Шамота¹.

Шевченкові було відомо, що я захищав дисертацію таємно, і коли він звітував за відділ у вересні 1968 р. на раді, то заявив, що двоє співробітників відділу захистили дисертації. Тоді директор інституту А. Скаба кинув йому докір, сказавши, що Дзира захистився. На це, виправдуючись, Шевченко відповів, що захист відбувся під час канікул і не був занесений до звіту. Коли я готував рукопис дисертації до друку, її схвалив відділ та Вчена рада, Шевченко виявив бажання бути її редактором. Зі травня 1966 р. Вчена рада ухвалила: «Відповідальним редактором рекомендувати доктора історичних наук Ф.Шевченка». Зберігся титульний аркуш «Біля джерел Кобзарєвого слова» з автографом відповідального редактора «До друку. Відп. редактор Ф. Шевченко». Однак книжка не побачила світу. У видавництві «Наукова думка» вона була відредагована В. Зіпою, передрукована. В останній момент Білодід і Шамота зняли її з виробництва. Отже, Шевченко не побоювся ні всесильних чиновників від науки, ні віце-президента І. Білодіда, ні члена ЦК КПУ М. Шамоти і ще до захисту погодився бути відповідальним редактором книжки.

Коли ж 1987 р. я подав розділ дисертації «Поєма Шевченка “Заступила чорна хмара та білу хмару”» до видавництва «Радянський письменник», щоб її вмістити у четвертому випуску шевченківського збірника «В сім'ї вольній, новій», то видавництво, яке двічі відмовилося публікувати мою дисертацію книжкою і далі завагалося, пославши рукопис статті на рецензію до відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т.Шевченка, який написав негативну рецензію. Тоді видавництво звернулося за рецензією до Інституту історії. Ф. Шевченко, добре знаючи цей матеріал, написав блискучу рецензію і схвалив його до друку. І завдяки йому цей розділ Дисертації у дещо скороченому вигляді було опубліковано у четвертому випуску збірника «В сім'ї вольній, новій».

На початку 50-х рр. Шевченко, будучи вченим секретарем Президії Академії наук, допоміг порадою мовознавцю Андрію Бурячку вступити до аспірантури Інституту мовознавства ім. О. Потебні. Знання із спеціальності української мови – екзаменував директор інституту академік Л. Булаховський і оцінив їх на трійку, а заступник директора Білодід радив йому забрати документи і повертатись до Львова. Тим часом Шевченко просив вступника продовжувати складати решту екзаменів. Бурячок склав їх успішно і був зарахований до аспірантури. Сьогодні він доктор філологічних наук і теплим словом згадує Шевченка. І не тільки. Адже Федір Павлович підготував 45 кандидатів наук і 7 докторів наук, консультував дослідників-істориків всієї України.

Зазначу, що всі десять років моєї творчої співпраці з Шевченком, він цікавився українськими шістдесятниками, точніше останнім

етапом національно-визвольного руху, започаткованого кирило-методіївцями, який завершився проголошенням 1991 р. суверенної Української держави, ми зустрічались удвох у відділі, в коридорі чи на вулиці, перші його слова звучали: «Що нового? Які новини?» І я, довіряючись йому, розповідав про несанкціоновані вечори, мітинги, переслідування, арешти, цікаві видання, обласні й зарубіжні новини, що торкалися України, без будь-яких застережень. Цікавився він і мітингами біля пам'ятника Шевченка, які щороку відбувалися 22 травня, йому були відомі й фонограми, які надходили до інституту, що про їх повідомляв профоргам голова МК П. Сохань, із застереженням, що Дзюба і Дзира будуть організовувати біля пам'ятника Шевченкові несанкціоновані мітинги. У його відділі з 1966 р. (про що він не знав) зберігалася чернетка праці Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», яку мені дала прочитати Зеновія Франко, котра працювала в Інституті мовознавства, але її робоче місце було по сусідству з нашою кімнатою. Я передруковував цю працю Дзюби, давав читати моїм довіреним, знайомим, возив на Львівщину (Див. Тиміш Мазурик: «Самокритичний псевдонім» // Народна газета, 1993, № 86). Заходили до мене у відділ національно-свідомі товариші із Польщі, Чехословаччини, за якими стежило КДБ. Однак Шевченко жодного разу не робив мені зауваження, і коли я відвідував несанкціоновані вечори. До речі, коли я восени 1967 р. зустрів випадково Шевченка на пляжі в Ялті і розпочав з ним, заступником директора, відкриту розмову про сексотів інституту та назвав йому до десяти прізвищ він відповів: «І ще не всі, ще є», але прізвищ не назвав.

Тим часом вже в перші місяці моєї праці в інституті мене викликав до свого кабінету на розмову директор інституту, культурна людина Олександр Касименко, розпитував про життя, де я перебуваю, з ким приятелюю і по-батьківськи радив мені не заходити до «Літературної газети», на сторінках якої я вже публікувався і не відвідувати літературних вечорів, мітингів. Шевченко з цього приводу не застерігав мене жодного разу й словом. Виняток становить тільки 1966–1967 рр., коли силами співробітників інститут організував лекторій з історії козацтва та історії України взагалі. Проводили його в неділю, зрідка і в суботу співробітники інституту О. Компан, О. Апанович, М. Брайчевський, автор цих рядків. Кілька разів виступала й К. Стецюк. На цей лекторій до актового зали заводу Точелектроприлад, що на вул. Гарматній, і в Будинку вчених збиралося з цілої Київської області до 1000 слухачів. В останній раз весною 1967 р. до Будинку вчених зійшло саме стільки людей, і я читав свою лекцію з 10 год., мабуть до 14 без перерви. І після мого виступу лекторій закрили, бо, мовляв, приміщення не витримує такої маси людей. Секретар ЦК КПУ А. Скаба, який 1968 р. став директором інституту, коли я проходив конкурс в інституті, дорікав мені за мої лекції, про які, за його свідченням, він знав у цей же день, зокрема, що я говорив про Гоголя, про Запорізьку Січ. Він запитував

звідки я, галичанин, набрався того націоналізму? Партбюро розглядало ці лекції, а І. Ганжа вів зі мною розмови на цю тему цілий тиждень, аж доки не з'явився в «Літературній Україні» анонімний позитивний відгук про мою лекцію, і політичний інцидент припинили. Ганжа, як представник парткому, був присутній на лекції. Шевченко за цей виступ кілька разів показував мені кулака і дорікав, що я захотів оплесків від публіки. Очевидно, йому дорікали за цей виступ його співробітники.

Коли ж 1965 р. вийшов у світ часопис «Дніпро» і на його сторінках Іван Світличний (Твердохліб) повів нещадну боротьбу з моїми ворогами Білодідом, Івакіним і Шамотою, захищаючи мене, і я приніс до інституту та показав Шевченкові, той просив дати йому прочитати, але не віддав часопису мені, очевидно, щоб я не поширював його серед моїх знайомих.

Працюючи в 1940–41 рр. директором Чернівецького обласного Державного архіву і, будучи обізнаним з літературою і рукописними джерелами про Західну Україну, зокрема досовітського періоду, Шевченко під час обговорення у відділі рукописів різних праць, зокрема дисертацій, монографій постійно робив зауваження авторам, щоб не забували про Буковину, Закарпаття, Надсяння, Холмщину, Підляшшя, голошуючи, що це споконвічні українські етнічні землі. Адже і сам він написав низку цікавих праць про історію цих країв, зокрема, про Лук'яна Кобилицю. Будучи відповідальним редактором «УІЖу», він не тільки надавав сторінки журналу авторам, які писали про Західну Україну, й сам писав статті про неї до енциклопедій. Шевченко також рецензував праці польських істориків З. Вуйціка, В. Серчика, Л. Подгородецького, І. Ловелля та інших, а також чеського українознавця М. Неврлого та інших дослідників.

Працюючи директором Інституту археології, Шевченко передав мені рукопис (назвав його «Хроніка Кам'янця-Подільського»), щоб я підготував його до друку. Однак журнал не встиг його опублікувати, бо почалася заборона популяризувати літературу про історію козацької доби. Подібна зла доля спіткала тоді й Літопис Григорія Граб'янки, який я у ці роки готував з Василем Куком до друку. Рукопис хроніки досі зберігається у мене. Я встиг надрукувати про це джерло статтю в Радянській Енциклопедії Історії України (т. IV), Шевченко не сказав мені від кого він одержав рукопис хроніки. До речі, розповідав, що до вибору фаху історика спричинилися старі папери, які він виявив хлопцем 1930 р. у церкві рідних Дунаївців, коли знищували українські храми, у цьому селі батько працював шевцем, тут жила його сестра, яку він дуже любив.

Як історик-архівіст, один із найерудованіших дослідників інституту, завідувач відділу спеціальних історичних дисциплін, Шевченко бажав, щоб розвивалися всі галузі історичних знань в Україні. Він був ініціатором відновлення кількох наукових збірників, окремі із

них виходили в 20-х рр. Зокрема, вийшло п'ять випусків (шостий був знищений після виходу в світ) щорічника «Історіографічні дослідження Української РСР». Відповідальним редактором перших був Шевченко. Я виконував роботу відповідального секретаря, отже, спостерігав за роботою вченого. Він не втручався у стиль викладу, давав фахові поради, вказував, які ще джерела можна залучити для повнішого висвітлення теми. Шевченко організував ще появу збірників «Історичні джерела та їх використання», вийшло кілька видань. З 1971 р. почав виходити «Український історико-географічний збірник», згодом «Середні віки на Україні», «Київська старовина». Як директор Інституту археології, Шевченко вирішив розширити рамки археологічних досліджень і таким чином дати можливість і історикам на стику цих двох наук публікувати свої дослідження. Однак в роки суловсько-маланчуківських погромів історичної національної науки збірники припинили своє існування. Так, із п'ятого випуску «Історіографічних досліджень в Українській РСР» (К., 1972) була вилучена стаття Шевченка про історичні погляди Богдана Хмельницького та стаття О. Апанович про історичні погляди П.Симоновського, про що свідчить також анотація до збірника, яку редактор не виправив через недогляд. Також була вилучена і моя стаття про «Межигірський козацький літопис», а з шостого випуску моя стаття про історіографію Літопису Граб'янки. Шевченко мав неприємності, зокрема, за публікацію у збірниках статей М. Брайчевського, про що свідчать також видрукувані архівні матеріали ЦК КПУ.

Одного з найвидатніших фахівців історії України доби феодалізму Шевченка було виведено також із складу Головної редакційної колегії восьмитомної Історії Української РСР. З-поміж 23 членів українських і російських вчених Шевченкові не знайшлося місця в редколегії. Він написав тільки чотири маленькі параграфи до першого і другого томів, які вийшли в світ 1979 р. Академічні щорічники, закриті в Києві, продовжили своє існування в Дніпропетровському університеті під різними заголовками. Цей університет вилучили з-під порядкування Міністерства вищої освіти УРСР і віддали Міністерству вищої освіти Росії. Таким чином матеріал характеризували як вітчизняну історію і друкували російською мовою.

1974 р. Шевченка остаточно ізолювали від відділу українського феодалізму і перекинули на посаду старшого наукового співробітника відділу дружби народів. І він щиро розгорнув на цьому антиукраїнському полі свою діяльність, опублікувавши чимало статей не тільки про «воз'єднання України з Росією», а й про «исторические корни дружбы единения народов СССР», про «єдиний радянський народ». Цієї теми він не цурався і в минулі десятиріччя, про що свідчить кілька десятків його статей на цю тему, але тепер він перейшов на російську мову.

Чимало школярських, примітивних статей Шевченко опублікував про «інтернаціональний характер» козацького війська Богдана Хмель-

ницького, що його ніби-то засвідчив «Козацький реєстр» 1649 року. Його необ'єктивний аналіз національного складу козацького війська взяла на озброєння російська і польська шовіністична зарубіжна історіографія, представники якої і далі не хочуть бачити національний склад війська Богдана Хмельницького. На основі аналізу імен (а не прізвищ, прізвицьк) козаків, які їм давала церква, можна виявити в реєстрі мізерну кількість представників інших народів. Вони розпорошені по одному, по двох, по чи кількох на багатьох сторінках реєстру. Отже, козаки можуть бути чужинцями хіба що за походженням, або ж ці прізвища є суто мовними запозиченнями слів, які залишили за українцями. У реєстрі ми не виявили жодного росіянина Москаленка, Дінця та інших.

Стосовно праць О. Апанович про Запорізьку Січ, ніби отямившись, Шевченко з гіркотою сказав: «Чому я так не писав про прогресивну роль козацтва в історії українського народу. Я ж міг так писати!».

В останні роки він керував неструктурною групою історичної географії та картографії – тему, яку так успішно опрацьовували акад. І. Крип'якевич, Я. Дашкевич та інші.

Вчений читав багато статей, які друкувались в «УІЖі», рукописів, дисертацій авторів з усієї України і поза її межами з цього приводу, любив повторювати, що я виловлюю талановиту молодь і що бездарний дослідник, працюючи в архіві, читаючи рідкісну літературу, може знаходити і виловлювати цікаві і цінні історичні факти.

Нагадував, що цінність вченого визначається тим, що нового він вніс у науку в порівнянні зі своїми попередниками і, як на Заході, кількістю посилань на його праці.

Як завідувач відділу спеціальних історичних дисциплін, Шевченко дбав про виховання фахівців з різних галузей історичної науки: джерелознавців, демографів, нумізматів, палеографів тощо.

З приводу теоретичного рівня дисертації В. Панащенко «Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.», науковим керівником якої був українофоб професор Вадим Дядиченко, у мене були гострі, серйозні суперечки зі всіма трьома дослідниками. Річ у тому, що в основу відчитування українського письма другої половини XVII ст. Панащенко несвідомо, дотримуючись підручників російської палеографії, поклала російський алфавіт, знехтувавши суто українськими звуками – літерами І, Є, Й, Ъ, Ѓ тощо. Отже, дисертантка відчитувала головні графеми по-російськи, Шевченко став в обороні Панащенко. Тим часом Дядиченко звинувачував мене в націоналізмі, в тому, що я, мовляв, хочу відірвати українську палеографію від російської і приєднати до польської. Внаслідок цієї полеміки мої взаємини з Шевченком стали натягнутими. Такий стан тривав понад рік. Шевченко викинув із першого випуску збірника «Середні віки на Україні» мою статтю «Хроніка Мартина та Йоахима Бельських про історію козацтва» і вона двадцять років пролежала в гранках аж до 1991р.

1970 р. Шевченко, перелякавшись, не підтримав гнаного, звинуваченого в націоналізмі науковця-фольклориста Михайла Гуця, зволікав з написанням позитивного відгуку на автореферат дисертації «Сербохорватская народная песня на Украине», яка вже була опублікована окремою монографією (К., 1966) і одержала близько десяти позитивних друкованих відгуків. Адже Шевченко був фахівцем сербоукраїнських зв'язків в минулому і обіцяв написати відгук. Я йому закинув на вулиці, що він не відмовляє жодному молодому науковцеві в підтримці його кар'єри, а національно свідомого не хоче підтримати. На що він відповів: «Вас я захищав». Очевидно, у ньому переважив тоді переляк, як і в більшості науковців, його сучасників. М. Гуць добре розумів його становище, тому не образився на вченого, якого поважав і цінував його талант.

У житті Шевченко був життєрадісною людиною, оптимістом, у молоді роки червонолиций блондин, середнього росту, говорив досить тихим голосом. Любив повторювати, що добрих людей на світі більше, ніж поганих, і на цьому базувався його оптимізм. По-батьківськи застерігав не говорити у відділі зайвого. В зв'язку з цим згадував, як у 1933–37 рр. у Москві зайшов до його кімнати студент і нічого особливого не сказав, але на другий день його заарештували. Також розповідав мені, що в шухляді стола тримав револьвер (архіви належали до системи НКВД) і він показав його одному знайомому, а через кілька днів прийшов представник органів і відібрав у нього зброю.

У роки суловсько-маланчуківського терору, українофобства і Шевченко зазнав приниження, переслідувань хоч був членом-кореспондентом Академії наук України, професором, доктором наук. У день його 60-річчя наприкінці серпня 1974 р. він відзначав свій ювілей самотнім, проводив його разом з родиною у своєму садку, який недавно купив за Дніпром на Русанівському острові. Олена Компан, що мала недалеко свій садок, і я відвідали ювілянта, бачили його засмученим, адже жодна людина не привітала його з датою, жодний друкований орган не помістив з цього приводу жодного рядка. І це не дивно. Адже советська система творила тип переляканого інтелігента. А 60-річний ювілей советського партійного чиновника відзначався найвищими урядовими відзнаками. До речі, до 50-річчя Шевченко я написав для часопису «Україна» нарис про творчий шлях вченого, але він не був видрукований з невідомих мені причин. Тоді я довідався, що Шевченко, як працівник архівів не брав участі у другій світовій війні, яку прожив в Узбекистані, працюючи в Архівному управлінні республіки.

Шевченко розумів московську політику русифікації України, але обережно виявляв своє ставлення до неї. Часом повторював, очевидно, чернівецьке прислів'я: «Тато, мама рус, а Іван молдаван». Під час гри в шахи хід конем супроводжувала приказка: «Скік через бабин тік», а в хвилину гніву – «К чертям собачим».

Як і директори інституту О. Касименко, К. Дубина і заступник директора І. Гуржій, Шевченко завжди розмовляв і виступав на Вченій раді тільки рідною українською мовою. Володів російською і польською, в інституті вичав французьку. Як і його сучасники, що навчалися в кінці 20-х – на початку 30-х рр., Шевченко не здобув ґрунтовної класичної середньої освіти. Свої знання він постійно поповнював, маючи прекрасну пам'ять і критичний розум, самоосвітою, самотужки. Чимало його ровесників, зокрема старших від нього науковців, що стали академіками, докторами наук, професорами були людьми без середньої освіти, як, скажімо академік М. Супруненко, професор М. Рубач, доктор історичних наук А. Барабой та інші. А лінгвіст академік І. Білодід володів тільки українською та російською мовами. Чимало із них були в молоді роки політруками, агітаторами, комуністичними пропагандистами, тобто ораторами, тому часом не вміли викладати свої думки на папері. Їхні праці як на милицях, тримались на цитатах вождів, партійних документів, найвищих наукових авторитетів, котрі, як паровози, тягнули науковий поїзд у заданому комуністичному напрямку. Якоюсь мірою грішив цим методом і Шевченко.

Не було в Шевченка ні портфелю, ні сумки. Все життя носив рукописи, книжки під пахою, за пазухою та в кишені, аркуші рукописів перетворював у рулон і зав'язував їх шнуром. Писав дрібненьким письмом на клаптику паперу, важко зрозумілим для читача. Це була, мабуть, данина 20–30-м рр. Очевидно, з потреби конспірації на сторінках рукописів і книжок робив нігтем для себе позначки рядків і абзаців, які його цікавили.

Про те, що Шевченко не користувався популярністю у вищих партійних колах, свідчать і його житлові умови. Десь до середини 60-х рр. жив у напівпідвалі на вулиці Ярославів вал, а потім йому, як редактору журналу і завідувачу відділу, заступнику директора інституту, доктору наук дали квартиру аж біля парку М. Рильського на вул. Проспект 40-річчя Жовтня, 119, кв. 20. І тільки коли його обрали 1969 р. членом-кореспондентом Академії наук України, він переселився в академічний будинок на Володимирську вулицю навпроти Оперного театру.

Після погрому національної науки і арештів української інтелігенції 1972 р. ми зустрічалися рідко, випадково на вулиці. Кілька разів я відвідував його в хаті, коли здавалося, що мене повернуть на роботу до Інституту історії. В кінці 90-х рр. заступник директора Інституту історії. П. Сохань розповідав мені, скільки часу Шевченко витратив, переконуючи його в кабінеті, щоб мене повернули на роботу до інституту, але знову марно.

Весною 1987 р. я випадково зустрівся з Шевченком біля станції метро Хрещатик, і він розпитував мене, над чим я працюю. Я щиро похвалився, що готую до друку Козацький реєстр 1649 року та «Історію русів» разом з Іваном Драчем, які готовий був видати часопис «Київ».

Шевченко не барився й собі запланувати ці теми в Інституті історії. Завдяки його зусиллям і чималим коштам інституту він зумів придбати фотокопії цього козацького документа, що зберігалися в Російському Державному архіві давніх актів у Москві.

На початку 90-х рр. ми і далі обмінювалися поглядами на наукові теми, що нас цікавили. У цей час він кілька разів переконував мене, що знає автора «Історії русів», але не називав його імені. Аж згодом я довідався, що він мав на увазі Марковича.

На початку 1995 р. мене повернули на старе місце праці в Інституті історії. Шевченко в цей час хворів і я не мав можливостей вести з ним серйозні наукові розмови, а восени його не стало...

Доля нарекла подільського селянського хлопця Федора, сина Павла, який побачив світ у сторіччя від дня народження Тараса Шевченка, символічним для української нації іменем – Шевченко. Він, як і багато його ровесників, був сином своєї доби, спраглим до знань і водночас жертвою потворної комуністичної тоталітарної системи. В умовах періодичної боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», з національною історичною школою М. Грушевського і маніпуляціями історичними знаннями, Шевченко пристосовувався до умов, його змушували визначати та обмежувати напрям своєї дослідницької діяльності. Усвідомлюючи своє становище дослідника і відсутність можливостей писати правдиву національну історію, він якимось, зітхаючи, сказав: «Якби я був лікарем, скільки можна було б зробити, а можливості історика обмежені!».

¹ Ось головніші: «В образе Дорошенко поэт воплотил свои мысли о значении Запорожской Сечи, о роли гетманской столицы Чигирин (которая в поэме и в других произведениях является олицетворением целой Украины вообще о судьбе украинского народа). Здесь, с одной стороны, прославляются казацкие традиции, свободолюбие, патриотизм, а с другой – осуждается изменническая политика гетманов, так же, как и в летописи Величко.

Образ Дорошенко был очень популярен в украинской литературе XX ст. (Н. Маркевич, П. Голота, Н. Костомаров, А. Кузьмич, поэма “Дорошенко” неизвестного автора (1830), Марко Вовчок, Леся Украинка и др., в музыке Н. Лысенко)). Этот образ, очевидно, потому так часто привлекал внимание украинских писателей, что в нем они видели образец оппозиционности анархизму, сильный характер независимого руководителя. С другой стороны, образ Дорошенко трагический, сложный, дающий богатый материал воплощения в художественном произведении... В поэме Шевченко “Заступила чорна хмара” все наоборот, находим положительную оценку исторической деятельности Дорошенко, “славного гетмана” и отрицательное отношение к “дурному Самойловичу”...

Украинская древняя литература и отчасти новая, “особенно революционно-демократическая литература развивались, как правило, на рукописной основе...” та ін.

Світлана Кисиль

Пам'яті вчителя

Заходжу в читальний зал наукової бібліотеки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького і зі стенду актуальної літератури на мене дивиться Федір Павлович Шевченко.

Велика честь і відповідальність сказати про цю людину слово, оцінити його життя, науковий доробок. Право на це без сумніву має автор книги Олена Апанович. Представлений нею матеріал не тільки переконливо доводить непересічні досягнення історика, архівіста, джерелознавця, організатора науки, але й драматизм її розвитку. Є що згадати про цю особистість багатьом людям, яких звела доля з Ф.П. Шевченко. Неминуче до спогадів про нього домішується чимало особистого. Але мова не йде про бажання з допомогою світла великого вченого, рідкісної людини і собі «засвітитися». Еманация його моралі цього не дозволяє.

Наважуюся висказати і своє слово вдячності, пошани, розуміння того, що є уроком служіння істині, Україні. Його засвоєння вкрай необхідне в умовах, коли так багато точиться розмов про кризу в сучасній історичній науці, які віддають ностальгією про більш сприятливі умови її розвитку.

Історичний час неоднозначний, колективний і кожний має право на свої оцінки, позицію. Зайняти останню буває дуже важко і тому, що історія досліджує одну із найскладніших форм життя – людську, соціальну, і тому, що людина гнеться під тиском обставин. Страшніше – ламається. Історично несправедливим буде обрати для змалювання нашого радянського минулого одну тільки чорну фарбу. Але й замовчати силову маніпуляцію суспільною свідомістю буде гріхом щодо таких людей як Ф.П. Шевченко, до тих, хто хоче жити не в Україні, а в Україні. Наче зараз чую спокійну, але принципову позицію Федора Павловича з цього приводу.

Як аспірантка інституту Історії АН УРСР я десять років під керівництвом Ф.П. Шевченка працювала над темою кандидатської дисертації «Російсько-українські відносини в галузі освіти в другій половині XVII – пер. чв. XVIII ст.». Затяжний характер робота набула в зв'язку з проблемою пересічення ролей сімейної жінки, культурним синкретизмом персонажів дослідження і в зв'язку з іншими причинами.

Не про них мова, а про те, що у Федора Павловича було хворе, підірване серце, а він його не жалів на рівні неземної доброти, великодушності. Причому остання ніколи не принижувала, а витягувала до ґрунтовної праці, діапазону мислення, об'єктивності.

Його фундаментальні дослідження мовою фактів довели, що Переяславська Рада стала логічним дипломатичним визнанням української козацької держави. Доказом цього є вагомість не тільки економічних, військово-політичних, а й культурних російсько-українських зв'язків, а значить етнічної зрілості України. Слава наша, яку закликав уважно перечитати великий Тарас, не випадково обернулася Руїною.

Зразком наукового, толерантного, патріотичного історичного мислення, людяності для всіх нас залишиться Федір Павлович Шевченко. Вічна йому пам'ять!

Марія Дмитрієнко

**Пам'ять про нашого наставника,
видатного вченого
та прекрасну людину**

Після певної перерви у відділі спецдисциплін поновлено вихід в світ збірки наукових праць «Історико-географічні дослідження в Україні». Це видання колеги-науковці присвячують пам'яті визначного вченого в галузі історії України, джерелознавства та історичної географії, археографа – члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України Федора Павловича Шевченка, що пішов від нас 1 листопада 1995 р.

Складним, сповненим великих випробувань виявився життєвий шлях цієї непересічної людини. Він народився 24 серпня 1914 р. у с. Дунаєвці на Поділлі у селянській сім'ї. Після закінчення семирічної школи працював у колгоспі, а згодом – робітником на взуттєвій фабриці у м. Києві, поєднуючи при цьому роботу із навчанням у вузі на вечірньому робітничому факультеті. Вже тоді молодий хлопець однозначно визначив для себе, що стане істориком, дослідником краю, до минулого якого виявляв потяг з шкільних років. Саме тому після закінчення робітфаку він вступив у 1933 р. до Московського історико-архівного інституту, який і закінчив з відзнакою. 1940 р. Ф.П. Шевченко направлений на наукову роботу і призначений директором Державного обласного архіву в м. Чернівцях.

У роки Великої Вітчизняної війни під час евакуації він працював у різних установах Російської Федерації та Узбекистану. Підготовлені ним численні радіопередачі для населення окупованої України були присвячені героїчним сторінкам боротьби українського народу за свою незалежність у різні історичні епохи, видатним полководцям та державним діячам, які мудрими своїми діями сприяли згуртуванню суспільства у часи іноземних навал, показуючи приклади та зразки героїзму і звитяги, були пройняті високим пафосом, вірою у перемогу над коричневою чумою.

У травні 1943 р. Ф.П. Шевченко блискуче захистив на Вченій раді інституту, вихованцем якого він був, кандидатську дисертацію. Його опоненти у своїх виступах, даючи високу оцінку праці, відмітили, що у дослідника – велике майбутнє. У листопаді того ж року Ф.П. Шевченко повернувся в Україну, де відразу був призначений начальником науково-видавничого відділу Архівного управління України.

З вересня 1945 р. до квітня 1949 р. він, як заступник голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, виконує надзвичайно важливу роботу по збиранню, апробації та фондуванню всіх документів, що надходили з різних регіонів України до Академії наук і були присвячені різним подіям і фактам війни, а головне, – людям, які в роки окупаційного режиму чинили опір загарбникам.

Починаючи з 1949 р. і до кінця життя (виняток – перерва з 1968 р. по 1972 р., коли Федір Павлович був директором Інституту археології АН УРСР) – Ф.П. Шевченко працював у колективі Інституту історії України АН УРСР, обіймаючи різні посади – завідуючого відділом, заступника директора з наукової роботи, старшого наукового співробітника, завідуючого сектором історичної географії та картографії, головного наукового співробітника.

Одночасно він не поривав зв'язків з вищою школою: з вересня 1944 р. по липень 1950 р. – викладав у Київському державному університеті, був доцентом та завідуючим кафедрою архівознавства.

Вже тоді визначається коло наукових інтересів Ф.П. Шевченка, яке виявилось досить розмаїтим, оскільки охоплювало проблеми середньовічної України XVII ст., питання історії Другої світової війни, методології історії, архівознавства, спеціальних історичних дисциплін, зокрема біографістики.

Починаючи з середини 1957 р. Ф.П. Шевченко – перший редактор єдиного в Україні наукового періодичного історичного видання – «Українського історичного журналу», а пізніше – член редколегії багатьох видань, зокрема «Історичні джерела та їх використання». Він багато друкується впродовж цих років, а як визнаний археограф, бере участь у редагуванні фундаментальних документальних видань: трьохтомника «Воссоединение Украины с Россией» (М., 1953), «Документы Богдана Хмельницького (1648-1657)», (К., 1961).

На основі своєї найбільшої фундаментальної монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К., 1959) Ф.П. Шевченко успішно захистив дисертацію і отримав науковий ступінь доктора історичних наук.

Праці вченого завжди позначалась ретельно опрацьованою, великою джерельною базою, яку складали документи, вперше введені до наукового обігу. Вони здебільшого порушували проблеми актуальні та оригінальні. Будучи новатором у науці, дослідник не раз звертав через наукову пресу увагу вчених на необхідність розробку важливих питань теоретичного та методологічного рівня. Окремі його статті стали віхами в розвитку вітчизняної науки, бо стосувалися проблем, торкатися яких у ті часи було справою небезпечною, бо вони не вписувалися в усталений партійною ідеологією перелік «актуального». Досить згадати статті про значення дискусій в історичній науці («УІЖ», 1965, № 3); Про суд наукової громадськості одержала стаття «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?».

Всупереч кон'юнктурі, вкрай негативному ставленні з боку вищих структур до видатного вченого і громадського діяча початку нашого століття, ім'я якого було пов'язане з Центральною Радою та створеною у час національних революцій Українською Народною Республікою, вчений осмілювався вторувати шлях до вивчення цього велета нашої науки.

Для того, щоб бодай побіжно перелічити все, зроблене Ф.П. Шевченком в науці, потрібно написати книгу, бо його перу належать 660 праць. Він виступав в різний час членом редколегій таких видань, як «Вісник АН УРСР», журналів «Пам'ятники України», «Київська старовина», енциклопедичних видань, міжвідомчих збірників, нагороджений серед провідних авторів шеститомного видання, присвяченого історичним зв'язкам українського, російського, білоруського та молдовського народів, Державною премією України.

У Ф.П. Шевченка були сотні учнів, серед яких і ті, що пам'яті вченого присвятили статті у наукових працях «Історико-географічні дослідження в Україні». Федір Павлович був дуже доброю людиною, ніколи не відмовляв у допомозі тим, хто звертався до нього за порадою. Двері до кабінету, де він працював, завжди були відчинені для допитливих, працьовитих, всіх, хто любив історичну науку і мріяв присвятити їй життя. Ми, його колеги, пам'ятатимемо завжди його лагідну вдачу, щире усмішку, тихий голос, настанови і поради. Чимало хто з нас зобов'язаний Ф.П. Шевченку тим, що саме він виступав у ролі нашого наставника, наукового керівника чи опонента на захисті дисертації. Він скінчив земне життя, та пам'ять про нього буде вічною – в працях та в учнях.

Настане час і обов'язково з'явиться наукова праця, де буде ретельно досліджене все, зроблене цим визначним вченим. А ця збірка – тільки скромний вінок, добірка статей та його пам'ять – Людини, Вченого, Громадянина.

Мені випала честь з листопада 1963 р., тобто часу вступу до аспірантури, працювати поряд з Федором Павловичем. Сказати, що то був надзвичайно цікавий період для тих, хто робив перші кроки в науковому житті, стало би простою відпискою. Молоді науковці жадібно ловили кожне слово свого наставника і старшого друга, яким вважали Федора Павловича відразу після знайомства. Так він зумів поставити себе в інституті, оскільки не визнавав жодних умовностей у спілкуванні, поділу науковців на ранги.

«Є достатньою мірою освічені люди і просто фахівці, які навчилися маніпулювати науковою фразеологією, – вважав він. – Здатність захоплюватися темою, яку досліджуєш, то не вада, а пристрасть, ознака справжнього вченого. Той, хто живе все життя, експлуатуючи одну тему, взагалі не науковець. Діапазон зацікавленості – ось що є рушійною силою кожного пошуку. Мені не зрозуміло, коли вчений, якого питають про його думку з того чи іншого історичного питання, відразу

говорить, що це не його фах. А невже звання Історик не зобов'язує орієнтуватися в перебігу історичного процесу взагалі, застосовуючи методи аналогії та порівняння? Не можна поділяти історію на "нашу" і всесвітню, адже вона її частка. Знання української історії дозволяє вивчати всесвітню з огляду на особливе і подібне, загальне і виняткове для процесу розвитку людської цивілізації».

Ці слова я взяла з свого щоденника, який вела до 1972 р. Саме так орієнтував нас Федір Павлович на методологічному семінарі з джерелознавства, який проводився щомісячно у відділі. Але було ще одне, що ми, науковці-початківці, без остраху і нічого сумяшеса використовували, спілкуючись з професором Шевченко. Ми просто за ним записували номери фондів в різних архівах, сховищах, де можна було би знайти матеріал, що нас цікавив. Ми з Ярославом Дзирою називали то «усним плагіатом». Відразу переконувалися ми у діапазоні архівних знань, чудової пам'яті нашого дорогого вчителя, який ніколи не боявся «роздавати» знання. Загальновідомо, що щедрість дозволяють собі проявляти тільки люди, багаті духовно. Таким був Федір Павлович, який запорукою успішного розвитку науки вважав вміння передавати у спадковість молодим свої знання і досвід, щоб не набили вони гуль на лобі й не ломилися у відкриті двері, знов і знов проходячи шлях, торований їхніми попередниками. Всім, особливо сучасникам-історикам відомий його вислів: «Наука безмежна!». Навіть одну й ту саму тему можна досліджувати кільком науковцям підряд. І всі вони разом не зможуть довести, що обрану проблематику вичерпано. А їх праця – то вже останнє слово. І тему закрито. Попросити б зараз у Федора Павловича вибачення за те, що наважилася колись, по молодості, вступити з ним у полеміку, висловлюючи свої переконання: науку мають творити тільки «обрані» одиниці. Наш мудрий наставник, посміхаючись про себе, доводить: «Кількість обов'язково переростає у якість. Чим більше людей залучено до навчання в аспірантурі, тим швидше може викристалізуватися з їх осередку справжній вчений. Для досягнення справжньої мети завжди перевіряєш свої здобутки, порівнюючи їх із зробленим тими, що йдуть поруч». Я ж не переставала з дивною впертістю висловлюватись на кшталт того, що дев'яносто процентів (яких віднесено буде згодом до історичного тла розвитку науки) «з'їдять» тих 5–10 відсотків талановитих дослідників, які опинилися волею долі поруч з ними в одному колективі. Чи не маємо ми безліч випадків, коли, виконуючи політичне замовлення, гарласті та спритні на слово «комсомолята» робили так, щоб ніде і ніколи не проклонулася істина, якою оволоділи їх колеги по цеху, шукаючи в архівах перли фактів, нанижуючи їх дорогоцінний разок історичної оповіді. А було й так, що «підтримка» колег коштувала багатьом фахової кар'єри чи навіть життя. Згадати хоча б при цьому довгу, тривалістю в кілька десятиліть, історію з професором Я. Дашкевичем, якого постійно шпинали через те, що

був він розумнішим, досвідченішим за інших, оригінально мислив і не менш оригінально опрацьовував теми, на які зверху накладали табу. Мабуть не гірше за мене знав то Федір Павлович, та властивий йому оптимізм («В майбутньому кожне діяння буде представлене на суд історії») не дозволяв бачити виключно тільки погане, навіть якщо то стверджували численні факти. Він так вірив у прийдешнє, з його справжньою, виваженою оцінкою кожної особи, що не дуже й побивався над тим партійним вирокком-доганою, що «висіла» в його особистій справі впродовж тривалого часу.

Ні, це зовсім не означає, що Федір Павлович був людиною без остраху і не зважав на думку свого оточення. Він, як кожна людина у суспільстві, що тільки-но тепер відійшло в минуле, прислухався до злісних наклепів, намагався обминати гострі кути в полеміках. Скільки їх, тих кутів, випало на його долю! Але натура брала своє. І не міг він мовчати, коли при ньому гудили інших зовсім безпідставно. Як тут не пригадати наочного прикладу з свого життя, адже спогади про будь-яку особу завжди екстрополуються на себе, перевіряються власним виміром, особливо тоді, коли людські якості перевіряються перебігом звичайних подій. Так було і зі мною, коли я щойно закінчила достроково аспірантуру, за два роки написала дисертаційне дослідження і більшу частину його опублікувала та ще й при цьому видала у Москві, у відомій серії ЖЗЛ свою дипломну роботу «Веласкес». Кому то може сподобатись?

Як тільки дисертацію було рекомендовано до захисту, вже у вересні місяці 1965 р. я опинилася, як та баба з відомої казки, перед розбитим коритом надій. Директор інституту К.К. Дубина сказав мені, що інститут не розраховував на те, коли аспіранти «несуться поперед батька в пекло». Це означало: місця тобі в інституті немає, почекай захисту і попрацюй поки що в журналі редактором. Він не спитав мене, де я живу і як буду влаштовуватися на роботу з пропискою у гуртожитку.

Прийшов на допомогу Ф.П. Шевченко і порадив не впадати у відчай та йти не куди небудь, а до Президента нашої академії наук. «Повірте досвіду, Маріє, він стоїть вище і бачить далі.»

Пішла я до Б.Є. Патона і вийшла з його кабінету з призначенням на роботу в інститут молодшим науковим! Борис Євгенович розпитав мене про все докладно, що вже зробила, де живу, які маю плани на майбутнє. А коли я показала йому сигнальний примірник своєї книги, що виходила у Москві, Б.Є. Патон дав розпорядження завідуючому кадрами нашої академії вписати до призначення слова: «Надати квартиру з фонду Президента АН УРСР». Корінець направлення я досі зберігаю у своєму архіві. Про все те я розповіла Федору Павловичу і треба було бачити, як він зрадів. «Бачите, як люди кажуть, треба тільки почекати, вміти почекати.» Тож крім щедрості душевної мав ще одну

особливу ознаку – вмів радіти з успіхів тих, хто був поруч. До речі, вислів «як люди кажуть» був у Шевченка улюбленим.

Не можна згадувати про Федора Павловича, обминаючи його родину, сімейні стосунки. Його надзвичайно красиву дружину Розу Карпівну знали ми всі, а її гостиною не раз захоплювалися. Коли Федір Павлович отримав свою першу, як на ті часи – простору квартиру на Бульварі 40-річчя Жовтня, ми, всі співробітники відділу, святкували разом з родиною Шевченків входи́ни. Повторилося те і значно пізніше, коли родина переїхала в достойні апартаменти по вул. Володимирській, якраз навпроти оперного театру. Та ж щирість, приязність дружини і двох доньок – розумниць Федора Павловича, ті ж намагання всіх відіграти, пригостити та ще й з собою дати.

Всі ми були в курсі життя його сім'ї. А коли виросла старша онука, як її вдома називали – Анка, то не міг натішитися її здібностями Федір Павлович.

Епізод, про який я тут хочу розповісти, відноситься до середини 80-х рр. ХХ ст., коли вдруге повернулася до інституту після вимушеної перерви. Наш відділ тоді розміщувався в кімнаті на шостому поверсі. Мій стіл стояв так, що я бачила Федора Павловича за роботою постійно. Він приходив у дні відвідувань, визначених для науковців завжди десь об 11-й. Завжди охайно, можна сказати модно вдягнений, в красивій сорочці з вдало підібраною краваткою.

Вирізнявся поміж інших він середнім зростом і міцною статурою. Ходив швидко, трохи при цьому нахилиючись вперед. А під пахвою завжди мав охайно загорнутий, перетягнутий мотузком згорток з книгами чи то рукописами, які йому постійно приносили з проханням почитати, дати висновок. У просопографічного портрету Шевченка була особлива, притаманна йому риса: входячи до кімнати, він спочатку щиро посміхався всім, а потім хутко вітався. Він завжди випереджував інших, щоб подати жінкам пальта, при цьому потім лагідно притримував нас за плечі.

Того разу, про який йде мова, він був надзвичайно збуджений. Швидко скинув верхній одяг і підійшов до мого столу, на який поклав фото і листа. «Дивіться, Марія (він завжди називав співбесідника на “ви” і повним іменем), – сказав з гордістю, – наша Анка з Англії надіслала». На фото була зображена красива дівчина у магістерському вбранні. «Закінчила, дякувати Богу, своє навчання. Я так пишаюся нею», – очі його підозріло блищали. Я від усієї душі привітала родину Шевченків. А він продовжував далі: «Ось подивіться, Анка написала про одну цікаву книжку, яку видали англійською троє відомих дослідників на початку 1986 р. Книгу теж передала, Оля (старша дочка. – *Авт.*) її перекладає. Взяв вам показати. Кого-кого, а от англійців дуже важко звинуватити в українському націоналізмі. Наші як? Завжди лякаються власної тіні. Спитайте будь-кого, й відразу той поведе коріння свого родоводу від литовців, поляків, росіян, а той від самого скандинава Рюрика. Хоч

турки чи татарва, аби тільки не українці в їхніх предках числилися. І звідки це самоїдство, відчуття меншовартості, національний нігілізм, паплюження своїх святинь, а зрештою – охаювання рідної історії, невизнання своїх національних пріоритетів, історичних звершень, власних геніїв. Може то пішло з давніх часів, чи може розвинулося за останні 350 років під впливом думок та висновків заздрісних сусідів?» І це з вуст людини, яка чимало присвятила свого часу дослідженню «Переяславської угоди».

Чогось подібного доти я ніколи не чула з вуст Федора Павловича. «Ви оце нещодавно виступали опонентом у Андрія Ганжі, нашого археолога, що захищався аж у Казані. Археологічні культури у нього, їх класифікація, як я пам'ятаю? Написав хлопець добру роботу на нашому вітчизняному матеріалі. Але там не знайшлося місця для нової концепції історії Стародавньої України. А все чому? Не сприймає наша наукова еліта надто те, що саме давні українці, чи прадавні, як хочете назовіть, з VI тисячоліття до н. е. утворили першу на планеті цивілізацію – хліборобську. Є дані, що було відомо їм колесо, вони приручили коня, проклали першу борозну, врешті – спекли хліб! На Дніпрі заснована була держава Оратта. Саме ці автори а їх троє – Роберт Макрама, Уліам Крен та Роберт Макніл (книга “The story of English”) пишуть (а то вже – не вперше в історії свідчення), що українська мова – то праматір усіх індоєвропейських мов. От у надрах Мізинської культури (XV–XIV тисячоліття до н. е.) зародилася прадавня українська нація. Згадано при цьому меандровий орнамент – символ безконечності буття, палеолітичні музичні інструменти, реалістичні жіночі статуетки.

І то все – на нашій землі. У книзі, яку підготовлено у видавництві “Елізабет Стіфтон Брукс”, Нью-Йорк, США і надруковано у великій Британії. Її автори наводять переконуючі факти, висловлюють свої думки і твердження, роблять висновки. Ну нехай би сказали слово наші дослідники, навели свої контраргументи. А то наукова сенсація виявилася обійденою.»

Достатньо було глянути на наведену у книзі карту, щоб переконатися: розгалужені стрілки, що векторами розбігаються на території Європи, беруть початок на теренах України. У книзі, присвяченій історії формування англійської мови, стрілками на карті зображено рух індоєвропейських мов із спільного гнізда, що розміщене десь в регіоні, який сягає середини Наддніпрянщини. Та лінія проходить в межах відомих здавна міст – Київ – Канів – Черкаси – Кременчук – Дніпропетровськ – Запоріжжя. Стрілки, що зображали напрямки поширення мов від спільного кореня, сягають Заходу (балтійські, германські, голландські, датські, шведські, норвезькі терени, до них примикають готська, кельтська та інші гілки), Південного Заходу (то італійська, іллірійська, грецька, фракійська мови). На Схід та азійський Південь протяглися означення мовного руху індоєвропейських мов,

а на Північ, десь до верхів'я Дніпра, сягають стріли фінно-угорських мов. Що то є? Може наступна, нечувана досі диверсія, яка мала метою сколихнути науковий світ? Чи то приваблива для нас легенда про те, що Центральна Україна становила прабатьківщину індоєвропейців, матір багатьох мов? Може знов видаємо міф за бажане? «Україна – Батьківщина слонів?»

Федір Павлович пригадав під час нашого обміну думками сміливі гіпотези Миколи Чмихова та працю відомого вітчизняного археолога Валентина Даниленка «Енеоліт України» (К., 1974). Останній сміливо завдав удару по хитких позиціях тих дослідників, що відстоювали, без жодних доказів, теорію щодо привнесення на нашу землю культури, духовності, врешті цивілізаційний розвиток загадковими племенами з Півдня. То ж виходило, що українські вчені більш як на десятиліття випередили англійців. «Стріли» Даниленка сягали Балкан, Італії, Єгипту, Криту, бо туди переселялися наші предки внаслідок демографічного вибуху десь у IV тисячолітті до н. е. Та вчені, окрім Юрія Шилова (згадаємо його «Джерела...»), не помітили теорії Даниленка. Чомусь не брали вони до уваги й працю каліфорнійця Е. Бікермана «Хронологія древнього мира» (М., 1976), де зазначено, щодо 110-річного панування в Єгипті фараонів – українців Івана, Апопі та ін., які, згідно даних з давніх папірусів, правили країною у 1680–1570 рр. до н. е. Є там дані про династію Коша в Месопотамії (2093–2046 рр. до н. е.), про трьох царів-русинів у державі Урарту. От куди, у далекі світи закидала доля тих, хто жив тут, на землях України до нас з вами! Може наше незнання зумовлене тим, що ніхто «з наших» не їде на розкопки до екзотичних країн у пошуках своїх предків, що ніхто з археологів та істориків стародавнього світу не знає іноземних мов такою мірою, щоб читати давні письмена? Давно я не бачила виваженого Федора Павловича таким збудженим. Що називається – його провало.

Колись, наступного разу, Федір Павлович приніс записану на невеликому клаптику паперу (то була ще одна його давня звичка – заощаджувати на бумазі) посилання на «УРЕ» (Т. 5. – С. 419), де йшлося про те, що у Пенджабі (Індія) й нині побутує мова «орія». Чи не наші то предки з мирної великої держави Ореам? У свій час праукраїнські племена мігрували до японських островів, а з Прикарпаття – до Північної Америки. Було тут над чим думати. А у нашого Шевченка то боліло через те, що близько знав археологів, керував у свій час їх інститутом.

Ми у відділі часто поверталися до обговорення питань, які, здавалося би, нас за фахом не могли так цікавити. Але треба було знати енциклопедиста Федора Шевченка, так глибоко закоханого в свою Україну. Йому було далеко не байдуже те, чим займалися його колишні підлеглі – археологи. Достатньо було поспілкуватися з ним, щоб переконатися у щирому патріотизмі інтернаціоналіста Шевченка, його

національній гордості зо свою Україну, яку хотів він бачити квітучою, багатою, а українців – самодостатньою нацією.

Не можна через обмежений обсяг спогадів розповісти про все те, що спадає на думку, коли згадуєш нашого Федора Павловича – від від'їздів на «суботники» всією академією – до престижних високих наукових форумів. Він завжди і скрізь залишався виключно собою, приємним у спілкуванні, лагідним, терпимим. У подорожі по Україні він брав з собою «Український пісенник» і згуртовував нас, пропонуючи затягти народну пісню.

А скільки разів ми поверталися з ним до питання про роль особи в історії! «Кажуть – культ особи!» В кожній людині з нашого минулого, яка ввійшла в історію, він намагався виявити те особливе, що зумовило її вихід у лідери.

...Пригадую його захоплюючі розповіді про нашого чудового майстра жизля – Сергія Васильківського, у творчості якого виразно простежувалася козацька тематика. Коли я сказала, що у мене є маленьке, камерне полотно цього художника з побутовою сценою, радості його не було кінця.

Хтось інший, я певна того, обов'язково напише про науковий шлях і вподобання Шевченка. Мені ж хотілося просто показати людину, яка жила і працювала поряд з нами, робила те, що тільки могла, у славу нашої Вітчизни. То не високі слова, а оцінка, на яку вповні заслуговував Ф.П. Шевченко.

...Ми любили його. І як прикро, що не сказали то йому за життя, що не віддячили за добро, яким він щиро ділився, за його настанови і добре серце. Єдине, що залишається, то сказати йому у слід: не забудемо вас ніколи, доки житимемо, не зганьбимо вашої пам'яті, не забудемо отриманого від вас доброго слова підтримки. А до історії нашої науки він увійшов давно і зайняв належне тільки йому місце. Пам'ятаймо це!

Ярослав Ісаєвич

Федір Павлович: спогади й роздуми

Минають роки, і багато з того, що колись здавалося важливим, забувається або відступає на задній план. Проте вдячна пам'ять про Федора Павловича Шевченка не притуплюється у свідомості колег, учнів і всіх, кому пощастило знати цього визначного історика, незвичайно порядну й добру людину.

Вченому довелося працювати і в десятиріччя, які були найтрагічнішими для українського народу й української історичної науки, і під час тимчасових послаблень антиукраїнських кампаній, і на світанку незалежності. Завжди він був собою: допомагав людям, намагався робити для науки й української культури максимум можливого. Очевидно, у найменш сприятливі часи «бути собою» найважче. І те, що Федір Павлович і в дуже складних ситуаціях намагався стояти переважно на принципових позиціях, забезпечувало йому пошану й любов наукової громадськості. Допомогала також щирість у спілкуванні, вміння здобувати симпатії оточення. З авторитетом вченого були змушені рахуватися і його скриті й явні недруги – і відверті пристосуванці і ті, хто свій кар'єризм маскував високими фразами.

Вчений був знаний переважно за ім'ям і по-батькові, тому в дальшому називатиму його за ініціалами. Почну з того, що дещо про Ф.П. я чув ще до першої зустрічі з ним. Працюючи з весни 1958 р. молодшим науковим співробітником відділу історії України академічного Інституту суспільних наук, мені зрідка доводилося бувати в Києві на наукових конференціях і у відрядженнях для роботи в архівах. Частіше столицю відвідували старші колеги. Від них я довідався про конфлікти між працівниками київського Інституту історії, в яких ідейна мотивація перешліталася, як то часто буває, з суперництвом на особистому рівні. Отже, про тодішню позицію Ф.П. знаю з львівських чуток, які, у свою чергу, були відображенням київських чуток і розмов. Вже в ті часи не було змоги до кінця розрізнити фактичне підґрунтя розповідей учасників подій від припущень або домислів оповідачів. Але, як відомо, для історії важливо знати не тільки події, але й їхнє віддзеркалення у свідомості людей. Хоч не можу бути впевненим у адекватності всіх характеристик, зважуюсь згадати поширені в середовищі львівських істориків розмови про суперництво в Інституті історії АН УРСР

«касименківців» і «антикасименківців». Втім, назви дуже умовні, бо серед перших тодішній директор інституту Олександр Карпович Касименко не вважався найавторитетнішим: більше від нього були відомі Федір Павлович Шевченко і його колега й приятель, заступник директора інституту Іван Олександрович Гуржій, їхніми однодумцями були, в числі інших, Олена Станіславівна Компан, Олена Михайлівна Апанович, поза межами інституту Іван Лукич Бутич, тодішній начальник Науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді міністрів УРСР.

Ф.П. і його друзі намагалися використовувати тимчасове потепління політичної ситуації для того, щоб кон'юнктурництву протиставити реальні наукові надбання. Чергування «приморозків» з «відлигами» означало зміну співвідношення впливів партійних консерваторів з одного боку і прибічників обмеженої лібералізації – з другого. Коливання на верхах визначали й невизначеність і коливання інституцій. Історики в Україні з надією сприйняли сам факт заснування «Українського історичного журналу» («УІЖу»). Як вияв ліберальних тенденцій тлумачили і призначення головним редактором Ф.П. Шевченка. Він, незважаючи на порівняно молодий вік, мав великий досвід науково-організаційної і науково-видавничої роботи. В попередні роки, коли готувалися під неусипним оком ЦК чергові макети майбутнього курсу історії України, виявилось вміння Ф.П. відстоювати принципові позиції настільки, наскільки це було можливим. У дуже складних ситуаціях він залишався саме українським істориком, а не кон'юнктурним виконавцем доручень партійної інстанції. Це не значить, що він не йшов на компроміси. Але вмів відступати так, щоб робити по змозі лише найнеобхідніші поступки, ті, без яких не вийшла б книжка, або не була прийнята постанова, не вдалось би проштовхнути на відповідальне місце порядну людину.

Забігаючи вперед, відзначу, що тільки в роки, коли першою особою в Україні був Петро Шелест, Федорові Павловичу доручали керівні посади в академічних установах: заступника директора Інституту історії, пізніше директора Інституту археології, Але навіть у цей час його не допустили до директорства в «найбільш ідеологічному» Інституті історії: на цю функцію партія тоді поставила колишнього секретаря ЦК Андрія Скабу. А Ф.П. на всіх роботах залишався під суворим партійним контролем, його опоненти часто знаходили підтримку ЦК. Можна припустити, що, попри наявність в партійних верхах і окремих прибічників ліберальної політики щодо гуманітарної науки, еволюція системи зумовлювала остаточну перевагу «твердолобих». Прикладом того, як нелегко пробивалися навіть найменші паростки об'єктивної науки, може бути кампанія цькування книжки самого Ф.П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», виданої 1959 р. З приводу її назви приходиться до голови поширений в ті часи серед поетів вислів

«паровозик»: вірш на честь Леніна або партії, який «витягував» цілу поетичну збірку. У книзі Ф.П. таким «паровозом» мали бути не тільки назва, але й численні цитати з «класиків марксизму-ленінізму» і партійних рішень, псевдотеоретичні міркування про класову боротьбу та інтернаціоналізм. Обставивши себе таким чином, Ф.П. в самому тексті писав не тільки і навіть не стільки про «зв'язки» й «дружбу», як про сам хід національної революції середини XVII ст. Висвітлювалися взаємини не лише з росіянами, але й з іншими народами. Головне ж те, що багато уваги було присвячено формуванню української державності, причому розвивалися думки, висловлені раніше І. Крип'якевичем у «Студіях над державою Богдана Хмельницького» і у «Богдані Хмельницькому». Все це писалось достатньо обережно, тому в партійних контролерів спершу не склалося однозначно негативної оцінки. Знайшлись, однак, колеги-історики, які висунули гострі політичні звинувачення, навіть вживання слова «об'єднання» (поряд із зафіксованим у партійних тезах «возз'єднанням») було оголошено небезпечною крамолою. Дуже прикро, що основну роль у обґрунтуванні тенденційних закидів взяв на себе Голобуцький, заслужений історик, дослідник історії Запорозького і Чорноморського козацтва. З приватних розмов з ним знаю, що Володимир Олексійович був українським патріотом, вболівав, що цензура спотворювала його праці. Тим більше важко зрозуміти зайняту ним позицію. Не знаючи подробиць, маємо підстави вважати, що грали роль не принципові розходження в поглядах, а чисто особисті, амбіційні мотиви. Гостра критика з боку В. Голобуцького і його учня І. Рознера дала підставу людям, недоброзичливим до Ф.П., протидіяти захистові книги як дисертації. В остаточному підсумку вона була захищена в Москві через кілька років. Заслугують вдячності визначні російські історики, які підтримали Ф.П., зокрема Михайло Тихомиров, Микола Устюгов (погодився виступити опонентом, але помер ще перед захистом). З другого боку, ситуація була типовою для московської політики: в імперському центрі ліберальним колам надавали більше свободи дій, ніж у Києві. Було б наївно думати, що суворість ідеологічного режиму в Україні була наслідком лише місцевої ініціативи, навпаки вона всіляко заохочувалась центром. Але, як показали й інтриги навколо книги Ф.П., роль «землячків-малоросів» як провокаторів та ініціаторів репресій була особливо ганебною.

Недивно, що Федорові Павловичу як редакторові «УІЖу» доводилось набагато важче, ніж редакторам московських журналів, важче також, мабуть, як редакторам наукових видань Прибалтики та Закавказзя, де питома вага національно свідомих політичних діячів була незрівнянно вищою, ніж в Україні. У Києві секретаріат ЦК КПУ затверджував склад редколегії «УІЖу», вся її робота велась під наглядом апаратників ЦК, яким допомагали добровільні донощики. З розмов Ф.П. і з його листування знаю, як багато зусиль докладав головний

редактор, щоб наперекір всьому поставити журнал на можливо пристойному рівні, принаймні, щоб у ньому належно репрезентувати всі періоди історії України. На перешкоді цьому стояло, зокрема, й те, що в журналі, який вважався спільним органом Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ, прагнули насамперед друкуватись ті історики, яких тоді було найбільше, – автори численних дисертацій про історію компартії, комуністичне будівництво, соціалістичне змагання і т.п. Федір Павлович слушно вважав, що лихом була не так сама по собі наявність таких тем, як те, що вони переважно виконувалися на вкрай низькому рівні, не на підставі джерел, а шляхом тенденційного добору аргументації під наперед задані тези.

Як редакторів «УІЖу» Федорові Павловичу не давали спокою ті, хто хотів проштовхнути свої статті. Нерідко їх автори запрошували редактора на каву. Інколи це було шампанське з коньяком в «Золотому півнику»: так неофіційно називали павільйон напроти інституту, біля входу до стадіону «Динамо». В роки дії «сухого закону» популярною стала горілка на розлив, доступна лише в одному місці – за пам'ятником Богдана Хмельницького. Навіть за чаркою розмова не перетворювалася в пусту балаканину, попри демократичність спілкування відчувалася повага і симпатія співрозмовників до Федора Павловича. Приймаючи статтю до друку, він керувався тільки оцінкою її якості, і на це не мали впливу неофіційні контакти.

Як сам стан історичної науки, в якій привілейоване місце займала пропагандистська тематика, так і безпосереднє втручання партійної влади зумовили невдачу зусиль головного редактора поставити «УІЖ» на належному рівні. Щоб протидіяти профанації науки І.П. Крип'якевич, Ф.П. Шевченко, І.Л. Бутич та їх однодумці вирішили звернути особливу увагу на розвиток джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Розвідки про окремі джерела, праці з історичної географії, палеографії, нумізматики, сфрагістики за самою своєю природою були конкретними, вони не могли підпорядковуватись ідеологічній фразеології. Поглиблений розвиток спеціальних дисциплін сприяв вихованню фахівців, озброєних науковою методикою. Маючи це на увазі, Ф.П. став співорганізатором представницьких наукових конференцій з архівознавства, джерелознавства та інших наук, які, попри традиційну назву допоміжних, ставали кроком у напрямі подолання кризи історичної науки. Першим з форумів, які започаткували пошвавлення у цій ділянці, була нарада, проведена Інститутом історії АН УРСР у травні 1959 р. Ідею її скликання схвалила Президія Академії наук, яка прийняла про це постанову, причому останній пункт її звучав: «просити ЦК КП України дозволити проведення цієї наради»¹. Дивно сьогодні це виглядає: ні дирекція інституту, ні навіть президія АН не мали права зібратися для вирішення наукових проблем без дозволу «великої хати» – так тоді в приватних розмовах інколи називали Центральний

комітет, – головний в Україні владний орган, але при тому повністю залежний від керівництва московського ЦК. Враховуючи ситуацію, слід віддати належне тим працівникам українського ЦК, які брали на себе сміливість санкціонувати справу, котра так багато років вважалася майже крामольною, в усякому разі, зайвою для «комуністичного будівництва». Додам, що це були саме ті люди, котрі, коли настав слухний час, відверто стали на ті національні позиції, яким вони вже давно співчували і яким, – зрозуміло, надзвичайно обережно – намагалися сприяти й раніше. Легко здогадатись, що Ф.П. Шевченко був у перших рядах тих, які «проштотували» згоду партійної влади на проведення наукових форумів, розширення видавничої діяльності. Він став разом з І.Л. Бутичем, співзасновником і співредактором серійного видання «Історичні джерела та їх використання». Це видання, як і редагований Л.І. Бутичем журнал «Архіви України» (спершу «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР») не був під такою пильною увагою цензури і ЦК, як «Український історичний журнал»: владі здавалось, що це відомчі публікації без ширшого суспільного резонансу. І ось на сторінках «Історичних джерел» пропагандистських псевдонаукових видань практично нема, натомість, широко представлена тематика, яку навіть головному редакторові не вдалося проштотувати в «УІЖі» – органі двох інститутів, академічного і партійного.

Як тільки у партійних верхах повіяло холоднішими вітрами, жертвою ідеологічного наступу впали, в числі інших видань, «Історичні джерела та їх використання»*. Тоді ж заборонено збірник «Середні віки на Україні», незадовго перед тим заснований за найактивнішої участі Ф.П. Шевченка. Але видання і форуми ініційовані та керовані Ф.П. Шевченком та І.Л. Бутичем все ж зробили свою добру справу. Навколо них гуртувалися справжні вчені, орієнтовані на аналіз джерел, а не на жонглювання ідеологічними схемами. Важливо, що це були історики з різних кінців України. Ф.П. дуже доброзичливо ставився до науковців усіх регіонів, в тому числі Галичини, близької його серцю Буковини, Закарпаття. Пригадую, як він сприяв захистові дисертації Михайлом Лелекачем – ветераном українських закарпатських істориків. Цей захист, проведений в приміщенні Інституту історії на бульварі Шевченка (буд. 14, тепер «жовтий» корпус університету) був справжнім тріумфом заслуженого вченого.

Контактам Ф.П. зі Львовом сприяло те, що інколи він бував у складі комісії Президії АН, які з різних нагод перевіряли роботу Інституту

* У відповідь на заборону «Історичних джерел» Омелян Пріцак у журналі «Resežija», органі Українського Наукового Інституту Гарвардського університету опублікував своєрідний некролог цьому часописові, втрата якого стала болочим ударом всім, хто сподівався змін на краще в становищі української історичної науки.

суспільних наук. Члени таких комісій, попри всю формальність тодішніх перевірок, не обминали нагоди, щоб засвідчити свою вірність офіційній лінії. Пригадую, моя тема в Інституті була сформульована так, щоб сподобатись «начальству»: «Російсько-українсько-білоруські зв'язки в галузі книговидавництва (XVI–XVIII ст.)». Але навіть така назва видалась «не досить ідейною» голові комісії. Запросивши мене на розмову, він сказав: «А чи не хотіли б Ви зайнятися точно такою темою, але на матеріалі сучасності». Згадую тут це, щоб відтінити позицію Ф.П., який захищав дослідження з «сивої давнини» від поглинення тематикою, яку партійна верхівка вважала єдино актуальною.

Дуже близько приймав Ф.П. до серця справу міжнародних наукових зв'язків України, які Москва намагалася звести до мінімуму. Чи не головною рисою керівництва історичною наукою була неузгодженість ідеологічних декларацій і практичної політики. Проголошували, що завдання історії – дослідження класової боротьби і що у всіх питаннях обов'язковий класовий підхід. Насправді ж, в Україні, як і в інших неросійських республіках, прославлення «віковичної дружби з Росією» і «безкорисливої допомоги російського народу» вважалося актуальнішим завданням, ніж описи соціальної боротьби. В таких умовах скритим протиставленням орієнтації виключно на російського брата ставали праці про зв'язки неросійських народів між собою. Ф.П., разом з вірменськими та грузинськими істориками, був співорганізатором наукових сесій і співредактором збірників про історичні зв'язки й дружбу українців з вірменами та грузинами. Партійні контролери не мали приводу тут чогось закинути: адже відверто вони не заперечували актуальність взаємозв'язків будь-якого народу. На конференціях в Грузії чи Вірменії природно виникало питання про спільність інтересів неросійських народів у їхній боротьбі не лише проти соціального гніту, але й проти гніту національного, отже і проти русифікації. Очевидно, йшлося головню про політику царату, але в періоди відлиг – також про «порушення засад ленінської національної політики», – тодішнього, езопівською мовою це означало національну нерівноправність. Характерно, що навіть ті київські історики, які в себе на батьківщині не допускали відхилень від офіційної фразеології, на спільних конференціях інколи попадали під вплив патріотичних настроїв кавказьких чи прибалтійських колег. Втім, може дехто і вдавав більшого патріота, ніж ним був. Якщо ж йдеться про Ф.П., то він був таким самим і вдома і в гостях. За його участю не тільки в кулуарних розмовах, але й у виступах звучав мотив «солідарності патріотизмів» українців та інших народів, доля яких була подібною. Особливо запам'яталася конференція з питань джерелознавства та історіографії балтійських республік, яка відбулася у Вільносі в листопаді 1958. Ф.П. мав доповідь про київську школу дослідників історії і права Великого князівства Литовського. Хоч це було після того, як він постраждав за «некритичне ставлення» до Грушевського, Ф.П. говорив про великого

українського історика тільки в позитивному плані. А це було в часи, коли навіть ті, хто зважувалися визнати внесок М.С. Грушевського у розв'язання конкретних питань, вважали обов'язком засудити помилковість його загальної концепції. Ф.П. до цього не опустився і черговий раз виявив властиву йому принциповість і сміливість.

Принциповість Федора Павловича, щирість і доброзичливість до людей – риси, які засвідчують його вірність національному обов'язкові в кращому розумінні слова. Він не декларував патріотичних почуттів, уникав гучних фраз, але, в остаточному підсумку, довів свій патріотизм власним життям, працею для науки й народу.

Є історики, заслуги яких визначаються тільки кількістю й рівнем створених ними самими книжок і статей. Федір Павлович написав менше, ніж це було б за сприятливіших обставин. Але надто часто час, який міг би приділити власній творчості, присвячував забезпеченню кращих умов праці для інших – колег, учнів, цілих наукових колективів. Цілеспрямовані зусилля Ф.П. Шевченка, які нерідко залишалися маловідомими для загалу і не фіксувалися в джерелах, були істотним внеском у подолання спадщини тоталітаризму в українській науці. Коли настала доба оновлення історичної думки, маємо віддати належне вченому, який готував передумови для перелому на краще.

¹ Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Т. 8. – Львів 2000, 489 с.

Ярослав Калакура

Федір Шевченко – фундатор архівознавства в університеті імені Тараса Шевченка

Символічно, що 90-річчя Федора Павловича Шевченка – видатного українського історика, архівіста, археографа збіглося у часі з трьома ювілейними датами в історії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: 170-річчям його заснування, 200-річчям його першого ректора М.М. Максимовича та 60-річчям створення в ньому архівознавчої кафедри. Третя подія безпосередньо пов'язана з життям і діяльністю Ф. Шевченка як фундатора кафедри і першого завідувача. Його роль у започаткуванні архівознавства в Шевченковому університеті частково або дотично відзначалася в ряді публікацій, присвячених Ф. Шевченку¹, а також університетській кафедрі². Однак ця роль така вагома і знакова, що заслуговує окремого висвітлення. Пропонована стаття має на меті з'ясувати ініціативну організаційно-наукову і педагогічну діяльність Ф. Шевченка на етапі створення кафедри і архівознавчого відділення в університеті, їхнього укомплектування, опрацювання навчального плану спеціальності, розробки програм, організації науково-педагогічного і виховного процесу.

Хоч за тривалістю завідування кафедрою архівознавства і допоміжних історичних дисциплін* – це тільки невеликий епізод біографії Ф. Шевченка, але за своїм значенням, вагомістю зробленого і результативністю наслідків – дуже важлива сторінка як у житті видатного вченого, так і в історії славетного вузу. Заради справедливості зазначимо одразу, що ідея створення на базі Імператорського Університету св. Володимира архівно-археографічного осередку належала його першому ректору Михайлу Максимовичу, але здійснитися їй у повному обсязі судилося лише через століття.

Після звільнення Києва від гітлерівських окупантів і відновлення в столиці України діяльності державних установ гостро постало питання і про архіви. У листопаді 1943 р. повернулись з евакуації працівники Управління державними архівами НКВС, розгорнулася відбудова зруйнованих приміщень архівів і повернення архівних документів, які

* Таку назву з поміж інших варіантів запропонував Федір Павлович і вона була підтримана Вченою радою університету та з деякими уточненнями збереглася до сьогодні.

опинилися за межами України. Відновлювалась діяльність трьох Центральних державних архівів у Києві, в т. ч. історичного, а також обласних міських і районних архівів на звільненій території республіки. Серед організаторів та виконавців цієї масштабної роботи був і Федір Шевченко – тодішній начальник науково-видавничого відділу Управління архівів НКВС УРСР. Він, як мало хто інший, дуже добре усвідомлював, що відбудувати понищену архівну галузь республіки, повернути і впорядкувати архівні фонди, зібрати і опрацювати документи про злочини нацистів на території України за роки війни не можливо без підготовки нової генерації архівних працівників, адже багато архівістів були репресовані в 30-х рр., загинули на фронтах, у партизанських загонах та підпіллі, а мережа архівів розширилася після включення до УРСР західних областей, Буковини, Бессарабії і Закарпаття. 31 серпня 1944 р. РНК УРСР ухвалила постанову «Про заходи до створення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР», що передбачала заснування на базі Київського державного університету ім. Т. Шевченка, який весною 1944 р. був реєвакуюваний з Кзил-Орди до Києва, архівознавчого відділення і відповідної кафедри, підготовку істориків-архівістів, підвищення кваліфікації архівних працівників*.

Чому було обрано для цієї роботи Київський університет? Очевидно враховувався його столичний статус, наявність найбільш кваліфікованого професорсько-викладацького колективу, навчальної бази, певних традицій. Попри те, що радянська система освіти рішуче відмежовувалася від так званої «буржуазної школи», в університеті продовжували жити історико-архівні традиції, закладені М. Максимовичем, М. Іванишевим, М. Костомаровим, В. Іконниковим, В. Антоновичем, М. Грушевським, М. Довнар-Запольським, І. Каманіним та ін., а також Київською археографічною комісією, Київським архівом давніх актів, які свого часу функціонували на базі університету. Нарешті, бралось до уваги й те, що кафедра і відділення будуть під постійним наглядом партійних органів та Управління державними архівами НКВС УРСР.

Заснування архівознавчої кафедри і відділення безпосередньо пов'язане з іменем Ф.Шевченка, оскільки саме йому тодішній ректор університету професор В. Бондарчук запропонував очолити кафедру. Вибір його кандидатури не був випадковим, адже він, як випускник Московського історико-архівного інституту (1937) та аспірантури (1940) мав фахову освіту і науковий ступінь кандидата історичних

* Уряд республіки йшов на ризик, самостійно ухвалюючи це рішення, оскільки в СРСР була централізована архівна система, а підготовка архівістів для всіх республік монополюю зосереджувалася у Московському історико-архівному інституті. Тільки в грудні 1948 р. Мінвуз СРСР офіційно дав дозвіл на історико-архівне відділення в КДУ.

наук (1943), досвід практичної роботи в архівних установах, як довоєнний директор державного архіву в Чернівцях, директор Краснодарського крайового держархіву в роки війни, очолював науково-видавничий відділ Архівного управління Узбецької РСР, а в грудні 1943 р. став начальником аналогічного відділу в УРСР. Зберігся протокол першого засідання кафедри архівознавства і допоміжних історичних дисциплін під головуванням Ф. Шевченка від 21 листопада 1944 р.³, на якому обговорювались навчальний план архівознавчого відділення та визначалися програмові завдання колективу. Хоч у процесі розроблення цього плану Ф. Шевченко консультувався в Московському історико-архівному інституті, його аналіз засвідчує оригінальний підхід завідувача кафедри до моделі підготовки історика-архівіста з урахуванням деяких місцевих особливостей. Поряд з набором традиційних для радянської системи освіти марксистських дисциплін, загальноісторичних наук досить велика увага приділялась історії України, її державних установ, особливо фаховій підготовці архівознавців. Так на основний курс «Архівознавство», який включав історію, теорію і методіку архівної справи, відводилось 120 год., 80 год. виділялось на археографію, 40 год. на палеографію, 30 год. на зарубіжні архіви⁴. Навчальний план передбачав ґрунтовну джерелознавчу підготовку, опанування знань і навичок з таких дисциплін як хронологія, геральдика, сфрагістика, дипломатика та ін., а також вивчення класичних та іноземних мов.

Враховуючи брак професорсько-викладацьких кадрів з архівознавства, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, Ф. Шевченко намагався залучити до навчального процесу практичних працівників Управління державними архівами, Центральних державних архівів, насамперед тих, які мали історико-архівну освіту та досвід архівної роботи. Ось чому базовий курс архівознавства було доручено В. Стрельському, директору Центрального державного історичного архіву, теж випускникові Московського історико-архівного інституту, колишньому директору Миколаївського обласного архіву в довоєнні роки. На історію архівної справи в країнах Західної і Східної Європи було запрошено А. Грінберга, кандидата історичних наук (1941), завідувача відділом комплектування та експертизи Архівного управління НКВС. Ще до Першої світової війни він закінчив юридичний факультет Паризького університету, прекрасно володів іноземними мовами і був добре обізнаний з архівами Франції та Німеччини. Згодом колектив кафедри поповнив С. Яковлев – теж досвідчений архівіст, знавець партійних архівів, майбутній автор одного з перших підручників «Українська радянська археографія» (1965). Серед тогочасних викладачів був і М. Варшавчик – вчений секретар Центрального історичного архіву. Кафедра, таким чином, нагадувала філіали Архівного управління та центральних державних архівів, що на той час було цілком виправдано.

Сам Ф. Шевченко, після консультацій в Інституті історії України, опрацював оригінальну програму і підготував лекції та тематику практичних занять з археографії і приступив до читання цього курсу, в якому велика увага приділялась історії української археографії, досвіду археографічної діяльності Київської комісії, починаючи з XIX ст. Не випадково у наукових і архівних колах за Ф. Шевченком закріпилася кличка «Археограф № 1».

На курси з дипломатики, палеографії і сфрагістики Ф. Шевченко запросив відомого фахівця з історичного джерелознавства, доктора історичних наук, проф. А. Введенського. Як знавець документальних джерел з історії Росії і України XV–XVIII ст. розробник методик виявлення фальсифікацій і підробок історичних документів, він був улюбленцем студентів історико-архівного відділення, а з 1951 р. повністю зосередився на архівознавчій кафедрі.

Не відзначаючись особливо ораторським мистецтвом, Ф. Шевченко полонив студентів і слухачів курсів підвищення кваліфікації архівістів енциклопедичністю своїх знань, компетентністю, високою педагогічною культурою і простотою. Як згадувала О. Апанович, лекції тридцятирічного доцента були захоплюючі, вони багато важили для майбутніх архівістів. «Він зумів нас переконати, що мати справу з архівними документами, зберігати, обробляти, описувати їх – це почесна і вкрай необхідна для кожного суспільства робота»⁵. В пригоді став і набутий досвід викладацької і методичної роботи в Московському історико-архівному інституті. Завідувач кафедри умів викликати у студентів зацікавленість архівами, заохочував їх до глибокого опанування професією архівіста, прищеплював почуття гордості за неї і високої громадянської відповідальності.

Як людина високого інтелекту, культури і такту, Ф. Шевченко на перше місце в своїй організаційній та науково-педагогічній діяльності ставив роботу зі студентами, в т. ч. індивідуальну. Він займався добором студентів, домігся, щоб прийом було доведено до 20 осіб. Перші набори були укомплектовані здебільшого дівчатами, оскільки хлопці ще не повернулися з фронту. Вже в березні 1946 р. відділення за скороченою програмою закінчили 29 осіб, які й очолили провідні служби і відділи як в Управлінні державними архівами, так і в Центральних, обласних і міських державних архівах. Багато вихованців цих років згодом стали відомими дослідниками, захистили дисертаційні роботи, проявили себе як висококваліфіковані архівісти і археографи. Серед них І. Бутич, О. Апанович, Т. Слюдікова, С. Майборода, Л. Проценко, М. Місерман, А. Соловійова та ін.

До заслуг Ф. Шевченка, як людини, котра стояла біля витоків архівознавчої кафедри та відділення в університеті, слід віднести створення при кафедрі наукового гуртка і започаткування студентської наукової роботи. Він сам досить рано прилучився до наукового пошуку. Ще будучи студентом Московського історико-архівного інсти-

туту, а згодом аспірантом під наставництвом видатних істориків-джерелознавців М. Сперанського, М. Тихомирова, В. Пічети та ін. долучився до пошуку і вивчення архівних документів. Кандидатська дисертація Ф. Шевченка «Російські воеводи на Україні (Нариси взаємовідносин України з Росією у другій половині XVIII ст.)» була побудована на великому і оригінальному джерельному матеріалі, почерпнутому в архівах Москви і Ленінграда. Опора на джерела, ретельна перевірка їх автентичності стала методологічним кредом історика на все його життя. Мистецтвом роботи з джерелами, лабораторією та інструментарієм їх виявлення і дослідження історик щедро ділився з своїми молодшими колегами.

Як досвідчений архівіст, дослідник і практик, Ф. Шевченко інтуїтивно відчував значення архівної практики для студентів відділення у їх майбутній роботі. Саме він ініціював таку форму практики як стажування на конкретних посадах і виконання реальних службових обов'язків під керівництвом відповідних працівників. Правда, тут треба мати на увазі, що тогочасні студенти суттєво відрізнялися від сучасних. За плечима багатьох з них була служба в армії, досвід роботи в народному господарстві, установах культури і освіти, а тому вони залюбки бралися за конкретні справи: впорядкували фонди, описували документи, що надходили до архівів у ході реституції, не цуралися «чорнової» роботи, включаючи ремонт приміщень, виготовлення і фарбування стелажів, розміщення справ. У задумах Ф. Шевченка були й інші плани: створення навчально-лабораторного архіву в університеті, запровадження ознайомлюваної практики студентів в архівах і музеях Ленінграда, Москви, Львова. Частково зреалізувати цей проект вдалося лише в 60-80-х рр., а самого Федора Павловича чекала несподівана, нова і дуже відповідальна робота, яка внесла корективи в його майбутнє життя.

Влітку 1945 р. у зв'язку з призначенням заступником Голови Комісії з історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, Ф. Шевченко склав з себе обов'язки завідування кафедри. У вересні 1945 р. її очолив В. Стрельський, але сам Федір Павлович ще багато років продовжував працювати за сумісництвом у колективі кафедри, зберіг за собою курс археографії, а його участь у роботі Комісії сприяла збагаченню змісту лекцій і практичних занять. Молодий учений був залучений до укладання хронологічного довідника «Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунктів України та визволення їх Червоною армією», виступив упорядником і автором Передмови збірників листів з фашистської каторги, редактором Щоденника С. Руднева про Карпатський рейд, упорядкував збірники документів і матеріалів про селянський рух на Буковині, воз'єднання українського народу та ін.

Ф. Шевченко ініціював створення аспірантури з архівознавства і як людина з науковим ступенем здійснював керівництво рядом аспірантів, зокрема, О. Апанович, А. Бондаревським, Б. Ватулею та ін. До керів-

ництва аспірантами було залучено професорів А. Введенського, К. Гуслистого. Останній, зокрема, керував діяльністю аспіранта І. Бутича, який згодом став провідним археографом України. 1948 р. кафедра вже мала 16 аспірантів. Робота із студентами і аспірантами настільки захоплювала Ф. Шевченка, що він не уявляв своє життя без неї. Працюючи в Інституті історії (завідувач відділу допоміжних історичних дисциплін, історіографії та джерелознавства, заступник директора), очолюючи редколегію «Українського історичного журналу», будучи директором Інституту археології АН УРСР, він не поривав зв'язків з Київським університетом та його архівознавчою кафедрою, залишаючись патріотом архівної справи. Свідченням цього можуть служити його публікації, зокрема стаття в університетській багатотиражці під промовистою назвою «Захоплююча професія», присвячена підготовці істориків-архівістів⁶, в якій він розкрив суспільну значущість архівної сфери і роль архівістів.

До теоретико-методологічних проблем архівознавства Ф. Шевченко не раз повертався і в наступні роки. 1965 р. він зробив цікаву доповідь на республіканській науковій конференції, присвячену обґрунтуванню місця і ролі архівознавства в системі спеціальних історичних дисциплін⁷. З інтересом була сприйнята стаття вченого про роль архівів у розвитку історичної науки⁸.

Як уже зазначалося, навіть після переходу на роботу в систему Академії наук, Ф. Шевченко не переривав своєї співпраці і творчих зв'язків з кафедрою, її завідувачами В. Стрельським, В. Замлинським, викладачами університету. Він багато років був членом Ученої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій, не раз виступав офіційним опонентом, призначався головою державної комісії. Мені, як колишньому проректору університету з навчальної роботи на гуманітарних факультетах, пригадується одна з розмов з Федором Павловичем на початку 80-х рр. ХХ ст. після подачі ним звіту про роботу Державної комісії. Він із занепокоєнням говорив, що чимало випускників історичного факультету мають слабкі і спотворені знання з історії України, з української історіографії. Його турбувало те, що на вивчення історії України скорочувалась кількість годин, виключалися з навчального плану історико-українознавчі спецкурси, зменшувалась питома вага дипломних робіт з української історії та історіографії, що історико-партійна проблематика наукових досліджень витісняла на узбіччя теми з громадянської історії України. Близькі до Ф. Шевченка люди не раз засвідчували його обурення політикою русифікації. Вже в часи горбачовської перебудови історик розповідав, як його примушували виступати з пропагандистськими статтями і брошурами на кшталт «Віковічна дружба українського і російського народів». Інколи він свідомо йшов на компроміси і уступки. Так було з відзначенням 100-річчя М. Грушевського, на яке компартійна влада наклала табу. За таких умов своєрідним викликом було його рішення

про публікацію за своїм підписом в «Українському журналі» статті «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», яка 1967 р. була продубльована з певними корективами в журналі «Наука і суспільство»⁹. Можна вважати, що це був пророчий і символічний знак до довгого і важкого повернення Великого Українця до України. Очевидно історик вірив у це повернення, чекав на нього, а коли воно сталося, він з повним моральним правом написав у «Післямові» до книги «Великий Українець» (1992): «...без Михайла Грушевського нам не звести храм соборної, суверенної й щасливої України... І вчора, і нині, і на віки вічні Михайло Грушевський із тієї самої української когорти, що й Володимир-Хреститель, Богдан Хмельницький і Іван Мазепа, Тарас Шевченко й Іван Франко»¹⁰.

Не раз, задумуючись над феноменом Федора Шевченка як людини, ученого-історика, архівіста та археографа, як особистості, котра притягувала до себе і залишила такий глибокий слід у пам'яті у всіх, хто хоч раз у житті мав щастя прилучитись до його життєдайної біоенергетики, шукав відповіді на питання, де джерела такого магнетизму? Очевидно в його генеалогічному дереві. Він походив з родоводу Шевченків, виховувався на козацько-українських традиціях, на українському міфі, завжди залишався українським патріотом, був носієм національної самосвідомості, за що не раз піддавався острокізму з боку партійно-ідеологічного апарату*. У нас з Федором Шевченком була спільна симпатія у ставленні ще до одного Шевченка – Івана Івановича, професора університету, мого наукового керівника. Федір Павлович, як і інші історики, називав його «Дід» або «Борода» за пишну, посріблену сивиною бороду, з-під якої завжди виглядала вишиванка. Він знав, що ця борода маскувала глибокі рубці на обличчі, що залишилися від перебування у беріївській катівні у 1938–1939 рр., і з великою повагою ставився до мудрості цієї патріотично налаштованої людини. Що об'єднувало цих двох Шевченків? Насамперед те, що вони були і залишалися завжди українцями, гідними синами і патріотами свого народу, намагалися чесно служити йому і навчали своїх вихованців. Це були історики, котрі уособлювали генетичний зв'язок і безперервність національної історіографії, тяглість між генераціями

* Мені, тодішньому працівнику апарату ЦК КП України, довелося бути свідком і злету Ф. Шевченка (призначення директором Інституту археології (1968), обрання членком АН УРСР) і звільнення з директорської посади (1972) як покарання за «відхід від класових інтернаціональних позицій»... «політичну незрілість» і «націоналістичні збочення». Йому інкримінувались неформальні зв'язки з дисидентами, захист О. Компан, О. Апанович, Я. Дзири, М. Брайчевського та ін. Коли В. Маланчук готував моє звільнення з партійної роботи (жовтень 1972 р.), то серед звинувачень фігурували: галицьке походження, «націонал-комунізм», підтримка О. Апанович, Р. Іванової (авторки монографії про М. Драгоманова) і ...Ф. Шевченка.

В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Оглоблина і новим поколінням істориків, яке формувалося в роки хрущовської відлиги, на порозі незалежної України.

Завершуючи роздуми про феномен Ф. Шевченка як особистості, як явища у суспільному житті та в історичній науці, як фундатора архівознавчої кафедри і відповідного відділення в Київському університеті ім. Тараса Шевченка, необхідно підкреслити, що його зоря не погасла. Вона продовжує і сяяти, і жити в пам'яті сотень людей, які знали видатного історика в справах, які він започаткував або робив. З-поміж живих пам'ятників історичній науці – його учні, наукові праці і творчість тих колективів, які він створював або очолював. Серед них і кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Шевченкового університету. За минулі 60 років кафедра нагромадила величезний досвід науково-педагогічної діяльності, спрямованої на підготовку висококваліфікованих кадрів істориків-архівістів.

Як генератор нових наукових ідей, Ф.Шевченко поклав свої цеглини у благодатний фундамент і дав поштовх формуванню історико-архівознавчої та джерелознавчої школи в Київському університеті, безпосереднім провідником якої впродовж 30 років був його наступник і колега В'ячеслав Стрельський¹¹. Працюючи пліч-о-пліч з Федором Шевченком, підтримуючи не тільки службові стосунки, але й чисто людські взаємини дружби, В'ячеслав Ілліч багато зробив для створення на базі кафедри потужного осередку науково-дослідної і навчально-методичної роботи в царині архівознавства, джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін. Він належав до провідних джерелознавців колишнього СРСР, був автором ряду праць і навчальних підручників. З розвитком цієї школи, її традицій, пов'язані імена наступних завідувачів кафедри, зокрема Володимира Замлинського, який прийняв естафету від В. Стрельського, дав їй нове дихання у дослідженнях з архівістики, джерелознавства та біографістики.

Особливо плідотворним для діяльності кафедри стало останнє десятиріччя, пов'язане з умовами незалежності України. З 1994 до листопада 2002 р. її завідувачем мав честь бути автор цих рядків, нині заслужений професор університету. До виходу на пенсію в її колективі успішно працювали або працюють професори М. Варшавчик (помер 2001 р.), Б. Корольов, М. Щербак, захистила докторську дисертацію і стала професором І. Войцехівська. У колективі кафедри працюють досвідчені доценти С. Павленко, Ю. Сорока, А. Зубко. Зараз у докторантурі перебуває доц. М. Палієнко. З 2003 р. кафедрою завідує доктор історичних наук, професор М. Щербак – відомий знавець джерел з історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

При кафедрі функціонує докторантура (2 особи), аспірантура (8 осіб), консультаційний пункт (5 осіб). На чотирьох курсах історико-архівознавчого відділення навчається 80 студентів. За шість десятиріч

під наставництвом кафедри професію історика-архівіста здобули понад 650 вихованців університету.

Федір Шевченко справив благотворний вплив на розвиток історичного архівознавства в Україні загалом¹². Він вважав, що історичний компонент в архівознавстві відіграє домінуючу роль, оскільки завдяки йому осмислюється історія архівної справи, акумулюється досвід її організації, прогресивних архівних технологій, виносяться повчальні уроки. Архівознавство послуговується методами історичного пізнання. На ниві історичного архівознавства університетська кафедра плідно співпрацює з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, з Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, Інститутами рукопису, архівознавства НБУ ім. В.І. Вернадського. Результатом цієї співпраці стало створення навчально-методичного комплексу, який включає підручники «Архівознавство», «Історичне джерелознавство», посібник «Нариси історії архівної справи в Україні», хрестоматія з архівознавства. Як основоположник архівознавства в університеті, Ф. Шевченко міг би порадуватись, що за останні роки значно розширилась географія підготовки архівознавців в Україні. Вона ведеться у Львівському, Запорізькому, Східноукраїнському (Луганськ), Харківському університетах, у Київському національному університеті культури і мистецтв та ін.

Таким чином, ім'я Федора Павловича Шевченка тісно пов'язане з Київським національним університетом ім. Тараса Шевченка як засновника в ньому архівознавчої кафедри та історико-архівознавчого відділення, фундатора наукової школи з історичного архівознавства та джерелознавства. З висоти 60-річчя університетської кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки рельєфно видно, як щедро проростають зерна, посіяні талановитим істориком, простежується благотворний слід, залишений Ф. Шевченком у розвитку українського архівознавства та археографії, у підготовці національних кадрів з цих важливих галузей знань. Відомо, що Ф. Шевченко дуже любив і захоплювався творчістю Максима Рильського. Ось чому хочу закінчити ці роздуми словами Дмитра Павличка про великого поета-філософа: «Максим Рильський живий! Не дай Боже вмирати йому і його слову у свої державі... Ми не дамо йому загинути!»¹³. Ми, історики, не дамо згаснути світлому імені Федора Шевченка.

¹ Див.: Шевченко Федір Павлович // Рад. енцикл. історії України. – Т. 4. – К., 1972. – С. 516-517; Санцевич А.В. Життєвий і творчий шлях Ф.П. Шевченка // Федір Павлович Шевченко. Бібліографія. – К., 1989. – С. 3-23.; Апанович О. Федір Павлович Шевченко. Спогади та історіографічний аналіз. – К., 2000; та ін.

² Замлинський В.О. Підготовка кадрів архівістів на кафедрі джерелознавства та архівознавства Київського державного університету ім. Т. Шевченка // Архіви

України, 1984, № 4; *Калакура Я.С.* Архівознавство у Шевченковому університеті // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 4. – К., 1999; та ін.

³ Державний архів м. Києва, ф. Р.-1246, оп. 13, спр. 13, арк. 16.

⁴ Там само, арк. 28; спр. 16, арк. 19.

⁵ *Апанович О.* Зазн. Праця. – С. 15.

⁶ *Шевченко Ф.П.* Захоплююча професія // За радянські кадри. – 1948. – 25 лют.

⁷ Див.: *Шевченко Ф.П.* Місце та роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін // Друга респ. наук. конф. з архівознавства та інших спец. істор. дисциплін. – Секція 2-га. – К., 1965. – С. 5-22.

⁸ Див.: *Шевченко Ф.П.* Про роль архівів у розвитку радянської історичної науки // Архіви України. – 1978. – № 5. – С. 28-31.

⁹ Див.: *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журн. – 1966. – № 11. – С. 13-31; а також «Наука і суспільство». – 1967. – № 3. – С. 57.

¹⁰ Великий Українець. Матеріали з життя і діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992. – С. 546.

¹¹ Див.: *Калакура Я.С.* Будівничий історико-архівної школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Проблеми архівознавства та джерелознавства. – Вип. 4. – К., 2001; *Калакура Я., Войцехівська І.* Особові архівні фонди професорів В. Стрельського та В. Замлинського як фундаторів архівної освіти в Київському університеті імені Т. Шевченка // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 6. – К., 2002.

¹² Див.: *Калакура Я.С.* Історичне архівознавство в Україні // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип. 3. – К., 2001.

¹³ *Павличко Д.* Мука чистоти // Літературна Україна. – 2004. – 25 берез.

Микола Крикун

Незабутні зустрічі з Федором Павловичем

Доля звела мене з Ф.П. Шевченком кілька разів. Перед тим як уперше зустрівся з ним, знав про нього чимало з його праць як про вченого, передовсім з його відомої монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (Київ, 1959), був також начуваний про нього як дуже доброзичливу людину.

Для мене великою втіхою був позитивний усний відгук Ф.П. (про який я довідався від Володимира Васильовича Грабовецького) на мою статтю «Важливе джерело до історії міст і сіл України (люстрація Подільського воєводства 1665 р.)», опубліковану в «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР» (1963, № 3).

Після завершення мною кандидатської дисертації «Народонаселення Подільського воєводства в XVII–XVIII ст.» постало питання, хто буде першим опонентом (другим опонентом дав згоду бути мій одношкільник й однокурсник Ярослав Дмитрович Ісаєвич, нині академік НАН України). Мій науковий керівник і водночас завідувач кафедри історії південних і західних слов'ян (тут я працював від 1960 р. викладачем) у Львівському університеті ім. Івана Франка професор Дмитро Леонідович Похилевич порадив звернутися з відповідним проханням до Федора Павловича. Ф.П., тоді заступник директора Інституту історії АН УРСР, в першій половині листопада 1965 р. привітно прийняв мене у своєму кабінеті. Сильно вразила повна відсутність офіційності у його спілкуванні зі мною. Він розмовляв зі мною як з рівним, поцікавився моїм життям, моїми науковими інтересами, схвально відгукнувся про тему дисертації, дав згоду опонувати, заохочував до дальшої наукової роботи. Вийшов я від нього окрилений.

Зустрів я Ф.П. як опонента на львівському залізничному вокзалі 19 грудня. Разом з Олександром Юхимовичем Карпенком, доцентом Львівського університету, – вони зналися добре між собою відтоді, коли О.Ю. Карпенко був вченим секретарем Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, а Ф.П. – зав. відділу історії країн народної демократії Інституту історії. Поселили ми Ф.П. в готелі «Інтурист» (нині і до радянської влади – «Жорж»). Ф.П. був у чудовому настрої, запевняв, щоб я щодо захисту не хвилювався.

Захист відбувся в Дзеркальному залі університету 20 грудня. Високо оцінивши мою роботу, Ф.П. зробив два слушні зауваження – те, що

я не використав перепису Подільського козацького полку 1659 р., який зберігається в Центральному (нині – Російському) державному архіві давніх актів у Москві, і те, що в дисертації відсутня історико-географічна характеристика Подільського воєводства.

Згодом я уважно стежив за тим, як складається творче життя Ф.П. Зокрема з величезним інтересом прочитав його статтю «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну» («Український історичний журнал», 1966, № 11). Одна з причин цього – та, що при опрацюванні кандидатської дисертації я ґрунтовно ознайомився з виданою у 1893–1894 рр. монографією М.С. Грушевського, яка була його магістерською дисертацією; ідеться про «Барське староство: Історичні нариси XV–XVIII ст.» – книга справила на мене неабияке враження як джерельною насиченістю, так і рівнем висвітлення питань, що в ній розглядалися. Читання її помітно посилило мій інтерес до наукової спадщини великого історика (1966 р. з моєї ініціативи у Львові вийшло репринтне видання цієї праці – з моїми післямовою, примітками та покажчиками). Стаття Ф.П. стимулювала цей інтерес.

Наступна моя зустріч з Ф.П. відбулася 1974 р. – під час наради в Інституті історії з актуальних питань української історичної науки, що в ній, нараді, довелося мені взяти участь. Після першого пленарного засідання учасники наради розійшлися по секціях. У кабінеті зав. відділом капіталізму Інституту Федора Євдокимовича Лося зібралася секція дожовтневого періоду. Було нас до 15 осіб, серед них – і Ф.П. Ф.Є. Лось закликав присутніх виступати. Відповіддю було мовчання. Я звернувся до нього з пропозицією намітити проблематику для спільного обговорення. У цьому нема потреби, зазначив Федір Євдокимович, давайте «просто обмінємося думками». Знову мовчання. Я попросив слова. Мій виступ був емоційний і гостро критичний. Я наголосив на тому, що чимало важливих проблем в нашій історіографії не розробляється і не ставиться питання про їх розробку, на тому також, що в останні два роки безпідставно припинено вихід у світ таких щорічників, що активізували розвиток української історичної науки, як «Історичні джерела та їх використання», «Історіографічні дослідження в Українській РСР», «Український історико-географічний збірник», «Середні віки на Україні». Закриття цих видань, як і значне вольове звуження тематики з історії України, було виявом репресивних заходів щодо національної історичної науки, які наполегливо проводилися по партійно-радянській лінії після того, як першим секретарем ЦК КПУ став В.В. Щербицький, а секретерем ЦК по ідеології – сумнозвісний В.Ю. Маланчук. Вагомість цих заходів на собі, як відомо, гостро відчув Ф.П. Він першим по тому, як я закінчив свій виступ, взяв слово, у властивому для нього делікатному тоні підтримав сказане мною. Згодом розгорнулася жвава дискусія. Ф.Є. Лось як міг зм'якчував її гостроту. Після закінчення цього засідання Ф.П. тепло похвалив мене за виступ.

1987 р. я разом із Анною Леонідівною Хорошкевич (московською дослідницею) виступив опонентом по кандидатській дисертації Геннадія Володимировича Боряка «Адміністративно-територіальний устрій українських земель наприкінці XV – у першій половині XVI ст.: аналіз джерел». Дисертанта на той час я знав уже п'ять років як серйозного й перспективного дослідника (нині Г.В. Боряк – доктор історичних наук, Голова державного комітету архівів України). Йому пощастило на наукового керівника – ним був Ф.П. При такому тандемі не дивно, що дисертація була виконана на високому рівні; шкода, що дотепер вона не опублікована.

Після успішного захисту її в Інституті історії АН УРСР у моєму номері в готелі «Дніпро» було відсвятковано цю подію (публічно відзначати її в умовах тодішньої антиалкогольної кампанії було ризиковано для дисертанта). Серед присутніх, зрозуміло, був Ф.П. Запам'яталася його розповідь про свою молодість, особливо про період навчання в Московському державному історико-архівному інституті – студентом і аспірантом в лихозвісних 30-х рр., про те, зокрема, що серед дослідників, які 1933 р. працювали в читальному залі Московського державного архіву феодально-кріпосницької епохи (від 1941 р. – Центрального державного архіву давніх актів), він бачив М.С. Грушевського, котрий у той час радянською владою був відірваний від України і примушений був жити в Москві.

29 травня 1992 р. в тому самому Інституті історії відбувся захист мною докторської дисертації «Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. (воєводства і повіти)». І на цей раз Ф.П. висловив згоду бути моїм опонентом (опонували також А.Л. Хорошкевич і Юрій Андрійович Мицик). Так сталося, що дисертація врахувала зазначене вище зауваження Ф.П. стосовно відсутності в моїй кандидатській дисертації історико-географічної характеристики Подільського воєводства; це врахування я поширив на воєводства Волинське, Брацлавське і Київське.

Вступна частина захисту проходила дуже нервово. Голова ради, він же директор Інституту історії Ю.Ю. Кондуфор, присікшись з чиеїсь намови до того, що, видавши монографію по дисертації, після допуску останньої до захисту я порушив одну з існуючих до докторських робіт вимогу, явно перебільшував мою провину, звинувачував мене Бог зна у чому. Видно було, що члени ради не поділяли тверджень свого голови. Тільки Анатолій Васильович Санцевич спробував йому перечити та Павло Степанович Сохань, заступник Ю.Ю. Кондуфора як директора Інституту і голови ради, сидячи поруч з ним, ледь вгамовував його. Було цікаво спостерігати за кожним членом ради. Ф.П. кидав на мене приязні погляди, чим підбадьорював, заохочував перетерпіти те, що діється. А був момент, коли мені хотілося покинути захист. Зрозумівши, що бажаної підтримки не має, Ю.Ю. Кондуфор «заспокоївся». Далі мав місце власне захист, зокрема Ф.П. зачитав свою

позитивну рецензію. Усі члени ради проголосували за присвоєння мені вченого ступеня доктора історичних наук (тобто свій голос «за» подав і Ю.Ю. Кондуфор). Переконалий, що значна частка в цьому належить Ф.П. Першим, кому я подякував, був саме він.

1994 р. ми спільно з Ф.П. працювали в раді по захисту докторських і кандидатських дисертацій, яка стала діяти при незадовго до того створеному Інституті української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського АН України. Ф.П. постійно цікавився, чим я займаюсь, як ідуть мої справи. Відчувалося, що на здоров'ї він підупав.

У тому ж році я вийшов з цієї ради. Цей момент співпав за часом із врахуванням мною другого зауваження Ф.П. щодо моєї кандидатської дисертації: отримавши з Російського державного архіву давніх актів мікрофільм рукопису перепису Подільського козацького полку 1659 р., я опрацював цей документ і підготував його зі вступом і примітками для видання в «Українському історико-географічному щорічнику». Не з моєї вини цей матеріал пролежав у редакції цього видання шість років. У 2000 р. він з'явився в «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка». Я розглядаю цю публікацію як данину пам'яті про незабутнього Федора Павловича Шевченка.

У моїй пам'яті Ф. П. завжди залишиться як вчений з великої літери, котрий посів гідне місце в українській історичній науці. Радянська влада не дозволяла надати йому найвищий вчений титул академіка, проте всі по-справжньому причетні до науки були і є переконані, що він був істинним академіком. Залишився в моїй пам'яті Ф.П. і як світла, проста, привітна і дуже приємна у спілкуванні людина.

о. Юрій Мицик

Спогади про Ф.П. Шевченка

Коли я беруся за перо, щоб поділитися спогадами про відомих українських істориків, в першу чергу такого масштабу як Федір Павлович Шевченко, то вкотре жалкую, що не вів щоденника, на що постійно не вистачало часу. Через це втрачено спогади про важливі сторінки з життя видатних особистостей України ХХ ст., того століття, яке непомітно промайнуло, забравши з собою понад піввіку мого життя. І те, що здавалось, було на відстані простягнутої руки і легко пригадувалося, тане на очах. Єдине, що втішає у ситуації, так це те, що мемуари на відміну від щоденника, концентрують увагу на головному. Щоправда, збереглося 13 коротких листів Федора Павловича до мене за 1978–1989 рр., більшу частину з яких (10 документів) я передав свого часу на зберігання до відділу рукописів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Це досить стислі привітання з новорічними святами, хоча в деяких із них міститься цікава інформація наукового плану, є й листи, писані Федором Павловичем з приводу отримання ним моїх книг чи статей. Ті листи, котрі лишилися у моему домашньому архіві, я наводжу нижче у додатках.

Моя ситуація порівняно з киянами – колегами Федора Павловича по Інституту історії НАН України, котрі бачили його трохи не кожного дня і мали можливість обмінятися думками з багатьох приводів, є не вигідною. Я народився і провів більшу частину свого життя у Січеславі (Дніпропетровську), а у Києві живу з 1996 р. Тому з Федором Павловичем я міг спілкуватися тільки під час моїх короткотривалих поїздок до Києва (для роботи в архівах та бібліотеках, участі в наукових конференціях, вирішення дисертаційних питань). Зате мої незначні за обсягом спогади дають дещо інший пункт бачення, ніж київський, проливають світло на зв'язки вченого з «дніпропетровською школою» проф. Миколи Павловича Ковальського, яка була ним створена в стінах історичного факультету Дніпропетровського держуніверситету (ДДУ) в 60 – початку 90-х рр. ХХ ст.

Заочно я знав Федора Павловича ще із студентської лави (1966–1971), уважно читав його праці, які в бідній історичною літературою науковій

бібліотеці ДДУ (тут майже все було знищено або більшовиками, або гітлерівцями) вирізнялися проблематикою і проливали світло на козацькі часи в історії України, про котрі у нашому козацькому краю дуже важко було довідатися. Велике враження справила на мене його стаття «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну» («УІЖ», 1966, № 1), і це насамперед тому, що в ній писалося про проскрибовану постать. Причому ця стаття була написана не в дусі газетного фейлетону, як тоді було нормою в радянській періодиці, а спокійно, розважливо, по-науковому, з наведенням цікавих та незнаних фактів. Взагалі «Український історичний журнал» під керівництвом Федора Павловича ставав тоді на очах все цікавішим, перетворювався в дуже солідне наукове видання. Особливо мене приваблювало те, що в «УІЖі» все більше друкувалося матеріалів з історії України козацької доби (запам'яталася зокрема серія статей Дмитра Наливайка, присвячена іноземним джерелам з історії України, котру, як потім виявилось, замовив йому саме Федір Павлович). Я навіть виписав тоді цей журнал. Кажу «навіть» тому, що ми з дружиною жили на стипендії та на незначні приробітки, отже викроїти якусь зайву копійчину на щось, крім їжі, було надзвичайно важко. Заімponував мені і збірник «Середні віки на Україні», головним редактором якого теж був Федір Павлович. Перші два випуски збірника побачили світло у 1971–1973 рр., а третій, до котрого була прийнята і моя стаття з публікацією свідчень про Україну німецького дипломата XVI ст. Лаврентія Мюллера, був заборонений цензурою і знищений (мені повернули тільки гранки моєї статті).

Ближче про Федора Павловича я довідався з уст свого «шефа», тобто наукового керівника, Миколи Павловича Ковальського, який підтримував контакти з рядом київських науковців, наприклад з І. Гуржієм, і завжди тепло і з повагою відгукувався про них. «Шеф» завжди вважав, що одна голова добре, а дві краще і тому завжди рекомендував мені та іншим своїм учням частіше консультиватися із спеціалістами. Думалося, що Федір Павлович приїде до ДДУ влітку 1972 р. на наукову конференцію, присвячену 1000-річчю загибелі великого князя київського Святослава, але не так сталося. Якраз тоді починалася сумнозвісна «маланчуківщина» і в числі найперших її жертв був Федір Павлович, котрого було знято з посади директора Інституту археології. На історичному факультеті ДДУ звичайно розцінили даний факт як сенсацію, передавали один одному всілякі чутки. Одні вболівали за долю групи відомих українців, яких вигнали з роботи, інші, з числа російських великодержавників, зашипіли від радості...

Через два роки розмова про Федора Павловича зайшла під час поїздки легковушкою з Дніпропетровська до Новомосковська мого «шефа» – М.П. Ковальського, мого опонента по кандидатській дисертації – Ярослава Дмитровича Ісаєвича і мене. Тоді вони були ще кандидатами наук, а я – вчорашнім аспірантом. Ми їхали, щоб показати

гостеві знаменитий Свято-Троїцький собор – пам'ятку «козацького бароко» XVIII ст. По дорозі Ярослав Дмитрович переказував новини, зокрема згадав і про біди, які продовжували падати на голову Федора Павловича, про те, що в кампанії його «проробки» взяли участь і деякі люди, котрим Федір Павлович до того допомагав і тепло до них ставився.

Ще більше такої інформації подав мені Ярослав Іванович Дзира, який сам став жертвою відомих ідеологічних чисток (звільнення з роботи в Інституті історії 1972 р., довгорічне вимушене безробіття), котрий помагав мені порадою і притулком у Києві. Ярослава Івановича особливо обурювало те, що на 60-річчя Федора Павловича (серпень 1974 р.) майже ніхто не прийшов з його колег по роботі, майже не надійшло йому якихось привітань та адрес – звичних атрибутів кожного ювілею. Сам Ярослав Іванович завжди був вдячним Федору Павловичу за те, що той прикривав його у важкі моменти життя. Я.І. згадував: «Було напишеш щось “крамольне” з точки зору компартійної цензури, і воно таки проскочить у світ. Федір Павлович потім тільки кулака мені покаже жартома. Ясно, що йому за це вже перепало...»

Як не дивно, у пам'яті чомусь не відклалося добре, коли саме я безпосередньо познайомився з Федором Павловичем. Видно, це сталося під час обговорення моєї кандидатської дисертації («Кройніка» Феодосія Софоновича як історичне джерело й пам'ятка української історіографії XVII ст.) «опонуючою організацією». Обговорення відбувалося наприкінці 1974 р. на спільному засіданні двох відділів Інституту історії: феодалізму та джерелознавства. Очевидно через хвилювання за долю дисертації, котру намагалися якщо не «потопити», то пригальмувати «доброзичливці» з ДДУ, я не запам'ятав добре обставин знайомства з вченим.

Взимку та навесні 1976 р. я досить тривалий час був у Києві, збираючи матеріал для нарису «Військове» в «Історії міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область», і тоді вже без сумніву зустрічався з Федором Павловичем. Пам'ятаю, що мене дуже дивувало і навіть обурювало те, що його у 1974 р. перевели з відділу історії феодалізму до відділу «історії дружби народів СРСР» (вже сама тільки назва цього відділу викликала іронічну посмішку багатьох людей). Тільки з 1978 р. Федір Павлович став працювати керівником групи з історичної географії та картографії, а в 1982–1987 рр. – завідувачем сектору історичної географії та картографії Інституту історії АН УРСР. Це вже більше відповідало профілю його наукових уподобань, хоча й дана посада була заниженою. Саме він з мого щирого переконання мав бути тоді директором Інституту історії.

У вересні 1978 р. я мав їхати на 10-місячне наукове стажування до Польщі, до Ягеллонського університету (Краків). Якраз перед цим вийшла моя перша книжка «Украинские летописи XVII века» (Днепропетровск, 1978). Тоді в ДДУ видавали книги й збірники майже

суціль російською мовою. Звичайно книги мали бути тільки навчальними посібниками (боронь Боже, монографіями), але цю перешкоду ми успішно долали. Гірше було те, що вони не повинні були перевищувати за обсягом 5 друкованих аркушів і друкувалися, як колись писали, «накладом автора» (мені довелося викласти з власної кишені значну як на мої скромні заробітки суму). Зате я став власником майже всього тиражу книги і поспішив поширити його серед спеціалістів. Звичайно я надіслав примірник з дарчим написом і Федору Павловичу, який подякував мені листовно і похвалив мене як автора (див. у додатках текст листа № 1).

Ще перед від'їздом до Польщі я мав вирішити одну важливу проблему, а саме: обрати тему майбутньої докторської дисертації, щоб збирати для неї матеріал у Польщі. Тодішній голова координаційної ради проф. В.Г. Сарбей, котрий завжди добре ставився до мене, розчарував мене тим, що тема «Українське літописання XVI–XVIII ст.» була вже передана іншому науковцю – Сергієві Зарембі (на жаль, теж покійному). Довелося ламати голову над вибором нової проблеми як об'єкту дослідження. Я вирішив дослідити джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу, котру тоді штучно обмежували 1648–1654 рр., тим більше, що їх було повно в польських архівах, на відміну від літописів. Але навіть Микола Павлович висловив сумнів у необхідності міняти проблематику і схилив мене до того, щоб я й надалі вивчав українські літописи. Водночас він теж порадив мені звернутися до Ф.П. Шевченка з цього приводу. Віталій Григорович Сарбей чомусь теж не виявив ентузіазму і теж порекомендував прислухатися до голосу Федора Павловича. Був і такий відомий історик N, котрий радив мені зайнятися дослідженням «Руїни» тощо. На пропозицію займатися небезпечною тоді «Руїною» Микола Павлович Ковальський відреагував іронічно: «А чого ж N сам не розробляє цю проблематику, а хоче зробити це чужими руками?». Залізну підтримку у плані вибору нової теми докторської дисертації я знайшов саме у Федора Павловича. Він однозначно підтримав мене у намірі зайнятися джерелами доби Богдана Хмельницького, і це остаточно вирішило мою долю. Крім того, я мав тепер надійну гарантію того, що голоси недоброзичливців-шовіністів, які взагалі скося дивилися на діяльність «школи Ковальського» стихнуть від авторитетного голосу Федора Павловича.

Весь 1978–1979 навчальний рік я провів на науковому стажуванні у Польщі, переважно у Кракові. Це була рідкісна як на той час можливість дослідити багатющі й цінні для історії України матеріали, начитатися там забороненої в СРСР літератури, вдихнути свіжого повітря «найвеселішого бараку соціалістичного табору». Природно, що колеги жваво цікавилися моїми знахідками в архівах, неофіційною інформацією про життя людей по той бік кордону. Федір Павлович виявив тоді неабиякий інтерес до незнаних пластів україніки в поль-

ських архівах і мріяв про широкомасштабні та регулярні пошуки в них вітчизняних науковців. У цьому зв'язку він запропонував мені опублікувати на сторінках «УІЖу» дещо із знайдених в польських архівах джерел. Я мав під рукою уже готову статтю «Перша згадка про гайдамаків». Мною було знайдено важливий документ, у котрому гайдамаки згадувалися під 1715 р., тобто на два роки раніше усталеної на той час дати, і написав про це невелику статтю з публікацією документа (всього 7 машинописних сторінок) для збірника кафедри джерелознавства та історіографії ДДУ. Однак стаття була знята з друку на стадії коректури, бо було перевищення обсягу збірника (моя стаття стояла у ньому останньою). Це було неприємно, зате з'явилася змога оперативно відреагувати на пропозицію Федора Павловича. Я послав йому вже готовий матеріал наприкінці 1979 р., а у відповідь отримав поштовою листівку з українським написом «З Новим роком!» (україномовні картки в Дніпропетровську були тоді дефіцитом, видно бракувало їх і у Києві, бо Федір Павлович купив цих карток ще у 1966 р. із запасом!). Тут крім поздоровлень містилася приписка з пропозицією скоротити статтю і зробити з неї повідомлення. Не з вини Федора Павловича так було, що «УІЖ» тоді вже все більше нагадував «Блокнот агітатора» і майже не друкував оригіналів документів, за винятком російськомовних, що знижувало авторитет цього головного з небагатьох українських журналів та збірників історичного профілю, надавало йому провінційного вигляду. У своєму листі від 7 січня 1980 р. до тодішнього головного редактора «УІЖу» М.В. Ковалю (на жаль, уже покійного) я питався про долю статті і зокрема вказував, що надіслав її «до редколегії "УІЖу" через Федора Павловича Шевченка». Стаття була прийнята до друку хоч і у скороченому вигляді (насамперед без польського тексту) і побачила світло на сторінках «УІЖу» з певним запізненням (Мицик Ю.А. Перша згадка про гайдамаків// Укр. іст. журн. – 1981. – № 10. – С. 126–128).

На кінець 1980 р. (упродовж 1980/1981 навчального року я був завідувачем кафедри загальної історії у Запорізькому педінституті) припадає моє відрядження до Києва, щоб убити двох «зайців». Перша справа: затвердження в координаційній раді Інституту історії теми докторської дисертації. Друга – зустрітися з Френком Сисиним, який прибув тоді до Києва на стажування. Не секрет, що зустріч з представником української діаспори та ще й з США, могла мати наслідком різного роду неприємності, оскільки пильне око КГБ уважно відстежувало всякі контакти іноземців. Але це якось обійшлося, тим більше, що з Сисиним я мав тільки одну розмову та й то в присутності людини з Інституту історії, котра якраз «пасла» Френка. Під час тодішнього перебування у Києві з Федором Павловичем мова йшла про моє співробітництво з керованим ним «Історико-географічним збірником». Пізніше, в листі від 18 червня 1982 р. він ще написав мені з цього приводу.

У 80-х рр. я час від часу навідувався до Києва, де бачився з Федором Павловичем, привозив йому свіжі книги та збірники, видані на кафедрах історичного факультету ДДУ, особливо на кафедрах джерелознавства та історіографії; загальної історії. Це був тоді невеликий, але дуже важливий оазис україністики, де насамперед розроблялася історія милої серцю Федора Павловича козацької доби. Пам'ятаю, як я привіз колись один збірник із статтею аспіранта Миколи Павловича Ю.В. Назаренка, котрий вивчав творчість Федора Павловича та В.О. Голобуцького (до речі, у Юрія Васильовича, так само як і у Миколи Павловича має зберігатися чимало листів Федора Павловича). Це могла бути одна з двох статей Юрія Васильовича: або «Вопросы освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. в советской историографии середины 50-х – начала 60-х гг. XX в.» // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР. – Днепропетровск, 1973. – С.181-193; або: «Освещение социально-экономической истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. в советской историографии послевоенного периода (1946-1976)». – Днепропетровск, 1979. – Вып. 7. – С. 74-84. Федір Павлович природно зразу став читати написане про себе. Йому після років цькування було приємно прочитати теплі рядки про себе. Але видно Юрій Васильович дещо передав куті меду і Федір Павлович це помітив: «Поема...справжня поема!» промовляв він, читаючи. Його добродушна усмішка переконала мене в тому, що Федір Павлович «не падох на лєсть», а це вже само по собі багато що значило. Людина, яка мала добре почуття гумору, яка здатна подивися на себе критично, навіть з іронією, повинна була мати і гострий розум і залізну логіку. Це власне видно і з праць Федора Павловича.

Заходячи до відділу Федора Павловича на шостому поверсі Інституту історії, я мав можливість спокійно з ним поспілкуватися. Він звичайно розпитував про новини в Дніпропетровську, в ДДУ, насамперед про Миколу Павловича Ковальського, Ганну Кирилівну Швидько та про деяких інших учнів «шефа» (Юрія Васильовича Назаренка (Запоріжжя) та Миколу Феофановича Кучернюка (Івано-Франківськ)); він в листах до мене передав їм привіт, розпитував звичайно і мене про хід написання докторської, про нові публікації та плани, про моє життя-буття. Так, його якимось зацікавило, що мій тесть, Микола Іванович Олійник (1921-1991), був родом з Поділля, з Ярмолинець, котрі знаходяться недалеко від рідного села Федора Павловича (Дунаївці). Я, до речі, проїжджав через Дунаївці 1989 р. і згадував, що це рідне село Федора Павловича. Завдяки Федору Павловичу я познайомився тоді з рядом молодих науковців Інституту, насамперед з Т.А. Балабушевич. Пам'ятаю, що трохи пізніше «з подачі» Тетяни Аркадіївни ми з Федором Павловичем мали написати спільну статтю, присвячену кордонам Війська Запорізького XV-XVII ст. для якогось

інститутського узагальнюючого видання. Я свою частину написав тоді досить швидко, а Федір Павлович, який мав писати про кордони часів «Руїни» та пізнішого періоду, захворів. Справа затяглася. Тим часом той збірник взагалі зник з видавничих планів, моя стаття десь загубилася (я надрукував її через це значно пізніше: «Кордони і землі Війська Запорізького (XV – середина XVII ст.)» // Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Магістеріум. Історичні студії. – К., 2001. – С. 4-12)). Федір Павлович познайомив мене також і з своєю аспіранткою Каміллою, котра займалася україно-південнослов'янськими зв'язками XVIII ст., цікавилася Новосербією та Слов'яносербією.

Федір Павлович ніколи не відмовляв у допомозі чи пораді. Це було не показне, а щире прагнення допомогти молодим науковцям, відродити славні традиції класичної української історіографії. Федір Павлович, життя якого припало на один з найтяжчих періодів історії України, бачив, як винищувалася українська інтелігенція, а її місце займали неграмотні політруки або люди відверто ворожі Україні, прагнув і міру своїх сил створити нову генерацію істориків-україністів, котрі могли б гідно представляти свою Батьківщину на міжнародній арені. До того ж він взагалі був доброю і чуйною людиною (я ніколи не бачив його розгніваним чи сердитим) і це було нормою у його відносинах з людьми, навіть з початкуючими аспірантами. Звичайно, цим шляхетним ставленням Федора Павловича до людей дехто зловживав. Пригадується один історик, котрий постійно підкреслював, що він є учнем Федора Павловича і під цією маркою намагався пропхати свої дуже слабенькі роботи, щоб сягнути «искомой степени». Подібного роду випадки час від часу траплялися і з іншими і це часом доходило до Федора Павловича. Він досить спокійно сприймав такі речі. Олена Михайлівна Апанович, з котрою я був особливо добре знайомий і котра до речі перед смертю написала цікаві спогади про Федора Павловича, сказала мені якось, що він якось сказав їй з цього приводу: «Я маю підтримувати всіх, хто займається історією України, навіть якщо його робота і слабенька. Життя поставить все на місце. Слабкі відпадутъ, а сильним це допоможе долати їх нелегкий шлях в науку». Цікаво, що подібним принципом керувався й знаменитий однофамілець Федора Павловича – Великий Кобзар. Коли йому казали, що не можна подавати милостиню всім старцям підряд, він відповідав: «Якщо я подам милостиню обманщику, біда невелика. Зате я не обійду милостинею того, хто її дійсно потребує». Це істинно християнське ставлення до людей було спільним і для великого поета і для видатного історика...

Працюючи над своєю докторською дисертацією, я при okazji звертався до Федора Павловича за порадами і жодного разу він не відмовив мені у цьому. Я підготував чергову роботу, присвячену доку-

ментації Гетьманщини часів Національно-визвольної війни (це були переважно універсали та листи Богдана Хмельницького) і попросив Федора Павловича бути її редактором. Він ознайомився з рукописом і зробив деякі зауваження, які мені легко було врахувати. Таким чином, Федір Павлович безпосередньо причетний до виходу в світ моєї книги «Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов» (Днепропетровск, 1983).

Посередником у моїх контактах з Федором Павловичем був часом його аспірант Геннадій Володимирович Боряк, нині доктор історичних наук, начальник Державного Комітету архівів України. Його листи до мене збереглися добре і там до речі є деякі згадки про Федора Павловича. Так, у листі від 12 грудня 1985 р. він сповіщав мене про свою заплановану зустріч з Федором Павловичем наступного дня, про що вже є з ним домовленість.

Інший лист Г. В. Борняка до мене від 27 червня 1986 р. проливає світло на ще один епізод. Зокрема, тут писалося, що «з Федором Павловичем я зможу поговорити тільки на наступному тижні... Він уже на ногах, але ще не при справах і почуває себе, на жаль, не дуже добре». У іншому, на жаль, недатованому листі (1986 р.?), Г. В. Боряк повідомляв про підготовку до захисту своєї кандидатської дисертації і про те, що «Федір Павлович попросив (цей) перманентний твір у середині грудня, а зараз зібрати всі документи, щоб проскочити вчену раду у цьому році».

Ясно, що мова мала йти і про мої справи і не тільки про допомогу у публікації статей. Саме 1985 р. я пішов у докторантуру і вже подумував про майбутніх опонентів, серед яких на першому місці бачив звичайно Федора Павловича, який до того ж мав спеціальність 07.00.09 (по тодішній шкалі), тобто «джерелознавство та історіографія». На жаль, у такій якості він не міг виступити, оскільки був редактором однієї з моїх книг, про яку вище говорилося, а це заборонялося відповідними постановами ВАК. Зате він видрукував на сторінках «УІЖу» позитивну рецензію на одну з моїх книг (Шевченко Ф. П. Джерельна основа вивчення Визвольної війни 1648–1654 рр. // Укр. іст. журн. – 1986. – № 3. – С. 150–151), виступив на захисті моєї докторської дисертації «Джерела з історії Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.» 28 грудня 1989 р. і підтримав мене.

Найчастіше і регулярно я став бачитися із вченим, коли вже захистив докторську дисертацію (1989) і почав працювати в Інституті української археографії ім. Грушевського (1992) в якості завідувача його Дніпропетровського відділення, брав участь у роботі і Вченої ради цього інституту, особливо спецради по захистах. В цей період Федір Павлович уже якось обважнів, рідше говорив, кутався в пальто, накинута зверху як бурка (в інституті тоді було холодно), але добрий гумор і тепла посмішка завжди були його «візитною карткою».

Пам'ятаю, що якимось під час застілля Федір Павлович розповів трохи гумористичну історію з похмурого сталінського часу.

У повоєнному Львові почалася кампанія «проробки» видатних українських вчених – Івана Крип'якевича та Михайла Возняка. Дія відбувалася начебто у приміщенні львівської опери. «Партайгеносе» виходили один за одним на трибуну і ляляли згаданих професорів. Один з промовців навіть назвав цих вчених «політичними трупами». Тоді присутній у залі Д. Мануїльський, який за своїм інтелектуальним рівнем стояв все ж вище сірої комісарської маси, трохи розрядив ситуацію. Він почав з того, що звернувся до залу: «Іване Петровичу, Михайле Васильовичу! Ви тут?». «Трупи» дружно відізвалися з «гальорки»: «Тут!». Багато хто в залі засміявся. Мануїльський продовжив «бомбардування» вчених, але робив це в іншій тональності, ніж попередні промовці, і стало ясно, що гроза над І. Крип'якевичем та М. Возняком проходить...

Другий епізод стосувався сина Івана Франка – Тараса (1889–1971). Його в цей же приблизно час активно розпитували радянські «літературознавці» про взаємовідносини «Великого Каменяра» з Михайлом Грушевським: «Як же так? Ваш батько жив у сусідньому будинку з лютим українським буржуазним націоналістом, часто бачив його і невже ж ніколи не критикував цього ворога трудящих мас?». Хитруватий Тарас прикинувся простачком і охоче підтвердив: «Аякже, аякже!». «Літературознавці» нашорошили вуха й приготувалися записувати нові факти з біографії видатного письменника. «Отож, – почав Тарас, – Грушевський завів собі собаку, щоб той сторожив подвір'я. А той пес чогось весь час гавкав і гавкав цілими ночами і не давав батькові спати. Так ото батько так лаяв тоді Грушевського, так лаяв!». Розчаруванню «літературознавців» не було меж...

Згадував Федір Павлович і про те, як він брав участь у підготовці тритомника «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы» (М., 1953–1954), котрий було приурочено 300-річчю Переяславської ради. Ці спогади були стислими. Запамяталось тільки, що вища московська влада надавала цьому ювілею особливого значення, тому й влаштувала небувало пишний прийом делегації українських істориків, навіть влаштувала якісь урочистості на колишній дачі Сталіна (в Кунцево?).

Це хронологічно останні яскраві враження про Федора Павловича Шевченка. Звичайно, говорили ми з ним і про наукові праці та плани, і про складне сьогодення, причому Федір Павлович завжди був оптимістом і з надією дивився на майбутнє України... Вість про його смерть і похорон застала мене у Дніпропетровську. Це було тяжкою несподіванкою...

Але праці незабутнього Федора Павловича залишилися з нами і допомагають нам краще пізнати минуле нашої Батьківщини.

№ 1

«Глибокошановний Юрій Андрійович!

Щиро вітаю Вас з новим науковим і педагогічним успіхом, в зв'язку з виходом у світ книжки – «Украинские летописи XVII века».

Дякую за подарунок.

Бажаю міцного здоров'я, щастя та нових творчих успіхів.

Завжди з повагою.

Ф. Шевч[енко]

7/IX-1978 р.

Київ»

№2

«Глибокошановний Юрій Андрійович!

Прийміть моє щире Новорічне вітання та найкращі побажання!

Завжди з повагою.

Ф. Шевч[енко]

XII. – 1979 р.

Київ

Р. С. Матеріали передав в «УІЖ». Коли дозволите, то можна з нього зробити повідомлення, бо польською мовою надрукувати в журналі важко».

№ 3

«Глибокошановний славний Юрій Андрійович!

Від щирого серця вітаю Вас і Ваших рідних з Новим 1985 роком!

Бажаю міцного здоров'я, доброго настрою і невичерпної творчої енергії.

Завжди з повагою.

Ф. Шевч[енко]

Київ»

Віктор Прокопчук

Вшанування пам'яті Ф.П. Шевченка на його батьківщині у м. Дунаївці

Федір Павлович Шевченко – дунаєвчанин. Він народився у селі Дунаївці 11(24) серпня 1914 р. В радянські часи Дунаївці були приєднані до міста Дунаєвець і стали його південно-західною окраїною. Мати давала лад домашньому господарству, батько – ремісник-кустар чинив взуття. Жили бідно. Але Павло і Ганна Шевченки прагнули дати освіту своїм дітям Федору і Надії. Федір навчався в трирічній початковій школі, що знаходилась за суконною фабрикою, недалеко від нинішньої Інкубаторної станції. Там, на досить просторій площі, що прилягала до садиби лікаря Румянцева, була школа, її завідуючий, Микола Никанорович зі своєю дружиною Марією Іванівною впродовж 1922–1926 рр. Навчали Федора писати, читати, лічити. Четвертий і п'ятий класи майбутній історик закінчив у семирічці, котра теж знаходилась біля суконної фабрики, але вже з протилежного боку, у двоповерховому будинку Тайбера. Оскільки ця школа була реорганізована в єврейську, Федору довелося перейти в приміщення колишнього лютеранського двокласного училища. Двоповерхова кам'яниця прилягала до шосейної дороги. Тут у першій третині ХІХ століття на пропозицію графа Красинського поселилося кілька німецьких родин, а згодом утворився німецький квартал зі своєю школою, кірхою, магазинами та іншими закладами. В перші роки радянської влади в Дунаївцях функціонувала гімназія, яка була реорганізована в трудову семирічну школу, а потім – у фабрично-заводську семирічку. Разом зі своїми однолітками і друзями Миколою Повивайлом, Леонідом Лупаном, Василем Білянським, Петром Кепком Федір Шевченко особливо полюбляв уроки Гушля, учителя української мови та літератури, керівника шкільного хору, математика – Поляка Ф.І., географа – Шелєвського Е.В., директора школи – Дуткевича В.М. Трудову і професійну орієнтацію проходили в цехах суконної фабрики. Шевченко важко переживав за Леоніда Лупана, бо його вітчима, нестеровського вчителя Івана Федоровича, було заарештовано у справі Спілки визволення України. Тоді ж почався погром дунаєвецьких церков. Одного разу він став свідком вивезення церковного архіву. Підібрав залишені документи, відніс додому – започаткував, сам того не відаючи, тво-

рення власної збірки рукописів та літератури які надалі служили йому в науковій праці.

З утворенням на землях, що прилягали до села Дунаївці колгоспу «Спільна праця» в канікулярний час, разом з батьками обробляв колективний лан, здобуваючи хліб щоденний.

Семирічку закінчив 1930 р. Отримав випускну фотографію, на якій дбайливо надписав прізвища своїх учителів, однокласників. На більшість з них чекало фабрично-заводське училище, що розмістилося поблизу школи. Сусід і товариш Шевченка Микола Повивайло опановував там професію слюсаря-ремонтника ткацьких верстатів. А Федору довелося піти до колгоспу. Життя ставало дедалі важчим, треба було допомагати батькам навчати молодшу сестричку. Лише 1932 р. відірвався від рідного гнізда, став студентом робфаку Київського Інституту шкіряної промисловості: бітником 8-ї взуттєвої фабрики.

Упродовж 1933–1937 рр. Федір навчався в Московському державному історико-архівному інституті, а в 1937–1940 рр. був аспірантом цього інституту. Проте, незважаючи на брак часу, з домом – рідними Дунаївцями зв'язку не поривав. Тут проводив канікули. Листувався з друзями, що вціліли під час голодомору 1932–1933 рр. жакливих репресій. З великим обуренням, згадує М. Повивайло, дізнався Федір про репресії щодо своїх учителів Гужла, Поляка, директора ФЗУ Божанка, інспектора райвідділу освіти Барановського, відомих в Дунаївцях педагогів Левандовського, Троянівської. Не міг ніяк повірити, що «ворогом народу» став Леонід Лупан, однокласник, студент літфаку Київського державного університету, поет, відомий своїми публікаціями в пресі та літературних збірниках, лауреат кількох премій. Важкого завдала удару втрата 1939 р. батька.

Не поривав зв'язків з батьківщиною і пізніше, і в наступний час. Особливо активізувалися вони в 90-ті рр. 1992 р. узяв участь у науковій краєзнавчій конференції «Поділля в поки визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.». У залі Будинку школярів, що зібрав більше 200 учасників конференції, виголосив доповідь про міжнародне значення Визвольної війни 1648–1654 рр. Акцентував увагу на розпорошенні міжнародних зв'язків новоствореної Української козацької держави з навколишнім світом. Розглянув проблеми формування української дипломатичної системи, впливу українських подій на національно-визвольну, антифеодальну боротьбу в Білорусії, Росії та інших слов'янських країнах. Протягом кількох квітневих днів разом з академіком Петром Тимофійовичем Троньком, відповідальним секретарем правління Всеукраїнської спілки краєзнавців Анатолієм Андрійовичем Ситником, членом правління Галиною Сергіївною Косян Федір Павлович ознайомився з науково-краєзнавчою роботою Маківського коледжу, Михайлівської та Слобідорахнівської неповних середніх шкіл, Дунаєвецького райвідділу освіти, центральної районної бібліотеки. Був учасником першої організаційної конференції, на якій

створено дунаєвецький районний осередок Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК). Тоді ж голова правління ВСК академік П.Т. Тронько вручив 55 краєзнавцям членські квитки, а Федір Павлович тепло привітав дунаєвецьких дослідників із створенням районної організації. Того ж дня голова Дунаєвецької міської Ради народних депутатів І.І. Казев вручив славетному земляку посвідчення Почесного громадянина м. Дунаївці. Це звання було присвоєно йому рішенням виконкому міськради від 31 березня 1992 р. Районний часопис «Дунаєвецький вісник» помістив фотографію Шевченка і виклад його доповіді на конференції.

На наукову краєзнавчу конференцію «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля», яку провели ми 27 травня 1993 р. під егідою Інституту історії України НАН України, Всеукраїнської спілки краєзнавців з участю викладачів Кам'янець-Подільського Державного педагогічного інституту, Федір Павлович приїхати не зміг. «Вибачте, Вікторе Степановичу, не можу прибути, серце підводить. Передайте землякам мою любов і повагу», – зателефонував. Зате надіслав статтю «Історичне краєзнавство у взаємозв'язках з іншими спеціальними історичними дисциплінами», яка й була опублікована в збірнику матеріалів конференції.

Зв'язки з дунаєвчанами Федір Павлович підтримував і надалі.

Їх активізувала жива співпраця в період підготовки захисту мною кандидатської дисертації. Федір Павлович призначений офіційним опонентом. Його доброзичливі зауваження, рекомендації і побажання були враховані мною при підготовці дисертації та монографії «Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність», яка побачила світ 1995 р. із попереднім словом мого наукового керівника академіка П.Т. Тронька.

Зв'язки з Дунаївцями несподівано обірвала трагічна дата – 1 листопада 1995 року. Федора Павловича не стало. Його фото в траурній рамці, некролог в газеті, підписаний тодішніми керівниками району, міста. А до Києва, на похорони, відбула делегація земляків, щоб поклонитися Федору Павловичу за його подвиг в науці та в житті, за любов і добрі справи на рідній землі.

Тоді ж Валерій Андрійович Смолій, академік і директор Інституту історії України, та Петро Тимофійович Тронько, академік і товариш Федора Павловича, висловили побажання увіковічити пам'ять славетного земляка в Дунаївцях. Довго міркували, що зробити. Найкраще б найменувати вулицю його ім'ям, але вулиця Шевченка, Тараса Григоровича, вже була. Зійшлись на думці встановити на міській школі № 2 меморіальну дошку. І хоча те приміщення, де навчався Федір Шевченко, як і будинок, де він жив, були зруйновані фашистами, ідея отримала підтримку більшості, зокрема, голови районної державної адміністрації. Дошку привіз з Житомирщини районний архітектор Володимир Володимирович Оникійчук, який виконав роботу – вибив фото і текст.

19 листопада 1997 р. стали в Дунаївцях Днем краєзнавця. До міста на урочистості прибула делегація Інституту історії України НАН України в складі академіка П.Т. Тронька та завідуючого відділом цього Інституту доктора історичних наук Ю.А. Пінчука, приїхала дружина Ф.П. Шевченка Розалія Карпівна з онуком, а також – науковці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету на чолі з проректором А.Г. Філінюком, краєзнавці м. Хмельницького, Дунаєцького району, керівники краєзнавчих підрозділів обласних центрів. Вони стали учасниками наукової краєзнавчої конференції «Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій», її матеріали поповнили джерельну базу нової редакції історії населених пунктів, яка готується дослідниками. Учасники ознайомились з організацією краєзнавчої роботи в Балинській середній школі та Смотрицькій загальноосвітній школі імені Мелетія Смотрицького I–III ступенів, взяли участь в інших краєзнавчих заходах.

Центральним серед них було відкриття меморіальної дошки Федору Павловичу Шевченку на міській середній школі № 2. Площа перед школою ледь умістила близько 500 учасників. Голова міськради С.Б. Небельський надав почесне право відкрити дошку академіку П.Т. Троньку та голові Дунаєвської районної державної адміністрації А.А. Бугорку. У ту незабутню мить, коли спало покривало і площа вибухнула оплесками – з нами знову був Федір Павлович. Як завжди – спокійний, ледь усміхнений, підпер голову рукою в добрій задумі про життя. «1930 року Дунаєвську семирічну школу закінчив Федір Павлович Шевченко – видатний учений, доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України», – повідомляла меморіальна таблиця.

Зі словом про земляка, який віддзеркалив долю свого покоління, виступили голова державної адміністрації району Антон Антонович Бутерко, професор Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, академік Академії вищої школи Іон Срулевич Винокур. Однокласник і товариш Федора Павловича Микола Михайлович Повивайло поділився своїми дитячими спогадами. Він, зокрема, відзначив, що свого часу жили вони поруч, недалеко Кам'яної криниці, разом ходили до школи. Їх сусідство розвела війна, коли німці, плануючи прокласти дорогу через Тернавку, спалили десять хат, у тому числі і їхню. Він подякував організаторам відкриття меморіальної дошки за пам'ять про їх покоління, їх життя і працю.

Зворушливою була розповідь академіка Тронька про спільну з Федором Павловичем працю, його науковий доробок (а це – близько 700 наукових праць), різнобічність досліджень, душевну щедрість і людську порядність. Разом з тим Петро Тимофійович підкреслив, що меморіальна дошка і музейна кімната Федору Павловичу – то своєрідна відзнака заслуг історичної науки в суспільному житті, вихованні українців-патріотів.

З великою увагою сприйняли учасники мітингу вітання віце-прем'єр-міністра України з питань гуманітарної політики, академіка НАН України Валерія Андрійовича Смоля. У ньому відмічено:

«Учасникам урочистостей з нагоди відкриття у м. Дунаївці меморіальної дошки і музейної кімнати чл.-кор. НАН України Ф.П. Шевченку

Вельмишановне товариство!

Сьогодні в Дунаївцях відбувається знаменна подія в культурному житті краю і, без перебільшення, в усій українській історичній науці. Ми вшануємо пам'ять видатного вітчизняного історика, полум'яного патріота, людини благородної душі і великого серця, нашого земляка – члена-кореспондента Національної академії наук України Федора Павловича Шевченка. Своїми численними фундаментальними науковими працями він вніс величезний вклад у розвиток української історіографії.

Федір Шевченко – піонер у вивченні багатьох тем і проблем вітчизняної і зарубіжної історії, творець нових напрямків в українській історичній науці. Непересічним був і науково-організаційний та педагогічний талант вченого. Він створив декілька наукових шкіл, підготував і виховав десятки висококваліфікованих науковців. Серед його учнів академіки і члени-кореспонденти Національної академії наук України, численні доктори і кандидати наук. Учений користувався високим і заслуженим авторитетом серед науковців зарубіжних країн. Без сумніву, Федір Павлович належав до найбільш яскравих, колоритних і благородних фігур української науки другої половини ХХ століття. Тому відкриття на його честь меморіальної дошки і музейної кімнати в школі, де він навчався, є не лише даниною пам'яті видатному земляку, а й наш громадський обов'язок.

Щиро вітаю усіх дунаєвчан з видатною подією у житті міста і як один з учнів Федора Павловича Шевченка, висловлюю сердечну подяку усім причетним до вшанування його імені».

Із великою теплою і сердечністю було сприйняте звернення до дунаєвчан Розалії Карпівни Шевченко. Вона висловила щиру вдячність за високу оцінку вкладу Федора Павловича у розвиток історичної науки, передала школі комплект книг з історії міст і сіл України, а школярам подарувала відеоплеєр «Самсунг».

Директор школи Микола Володимирович Федорчук запевнив гостей, всіх учасників свята, що надалі біографія, творчість колишнього випускника школи Ф.П. Шевченка буде не тільки служити прикладом громадянського подвигу, а й використовуватись у навчальній роботі, вихованні наступних поколінь.

Попередньо планувалося кількома стендами в коридорі чи кабінеті історії відобразити хроніку життя Федора Павловича. Однак родина покійного передала в Дунаївці понад 100 експонатів, у т. ч. – особисті

документи, нагороди, відзнаки праці історика, 50 фотографій, особисті речі (вишита сорочка, авторучка, лупа і т. п.). Ці матеріали явно не вкладались у задуманих два стенди. Тоді ми з учительською історією цієї школи Любов Григорівною Семенчук виробили тематико-експозиційний план музейної кімнати, який втілили в життя працівники школи М.В. Федорчук, А.В. Бойко, О.В. Чайковський. Художні роботи виконала керівник гуртків Будинку школярів Неля Прокопівна Михайлова.

Музей відобразив історію школи за 160 років її існування, діяльність багатьох педагогів, досягнення її кращих випускників. Дві третини експозиції присвячені Федору Павловичу Шевченку, випускнику, котрий пройшов через усі випробування, суспільні експерименти, не запламувавши ні себе, ні свою рідну землю. Це стенди «Роки навчання», «У вирі другої світової війни», «Наукова діяльність», «Педагогічна праця», «Краєзнавча, пам'яткоохоронна робота», «Участь у науково-краєзнавчому житті рідних Дунаєвців». У вітринах – Посвідчення № 3 У-460 начальника відділу Українського державного архіву при НКВС УРСР від 20 лютого 1945 р. Військовий квиток майора запасу. Посвідчення члена-кореспондента АН УРСР від 26 грудня 1969 р. Посвідчення № 125 директора Інституту археології АН УРСР від 2 листопада 1970 р., Членські квитки УТОПІК, товариства «Знання», копії дипломів про закінчення Московського історико-архівного інституту, отримання наукових ступенів кандидата, доктора історичних наук, вчених звань, Державної премії УРСР. Окремо експонуються нагороди, відзнаки. Серед них медалі, Грамоти, Дипломи, нагрудні знаки «“Лауреата премії” імені Дмитра Яворницького», «Відмінника народної освіти». У музеї є деякі книги Федора Павловича, журнали з його статтями та автографами. Тут чимало пам'ятних адресів з нагоди різних дат і подій. Увагу відвідувачів привертають особисті речі, вірш «Діду», написаний онучкою Ганною 24 серпня 1994 р. на 80-річчя Федора Павловича, та вірш Р.І. Кравченко «На світлу пам'ять Федора Павловича». Власне, в усіх цих стендах, фотографіях, анотаціях, документах і розкривається життєвий шлях й діяльність історика.

Перша екскурсія була проведена завідувачкою новоствореного музею Любов Григорівною Семенчук, екскурсоводами Жанною Малій, Олександром Шевчуком, Віталієм Войтковим, Оксаною Виноградською. Їх розповідь доповнювали Петро Тимофійович Тронько, Розалія Карпівна Шевченко, фотографії яких у товаристві Федора Павловича та інших друзів і колег експонуються на стендах.

Музей поповнився новими експонатами-подарунками перших відвідувачів. Академік П.Т. Тронько передав музею свої книги «Навічно в пам'яті народній», «З любов'ю до України», «Краєзнавство у відродженні духовності та культури». Дарчий надпис засвідчує: «Організаторам музею свого земляка, члена-кореспондента Національної академії наук України Федора Павловича Шевченка з глибокою по-

вагою і вдячністю академік НАН України П.Т. Тронько. 19 листопада 1997 р., м. Дунаївці».

Ряд книг подарував доктор історичних наук Ю.А. Пінчук від імені колег – «Малий словник історії України», монографію Ф.П. Шевченка про Лук'яна Кобилицю з екслібрисом автора, працю В.А. Смоля та В.С. Степанкова «Богдан Хмельницький», а також автореферат своєї кандидатської дисертації «Н.И. Костомаров как историк Украины» з автографом. «Дунаївці, 19.XI.1997 р. До музею-кімнати Ф.П. Шевченка в день відкриття. Цей твір побачив світ чверть століття тому завдяки підтримці Федора Павловича, видатного історика України. Сьогодні твір, звичайно, не відповідає рівню сучасної науки, але відображає стан історіографії кінця 60-х – поч. 70-х років. З глибоким почуттям пам'яті про Ф.П. Шевченка один з його учнів і автор», – підписав відомий український історик, завідуючий відділом української історіографії Інституту історії України НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, професор Пінчук Ю.А.

У книгу відгуків лягли перші записи: «Вражений любов'ю громадян Дунаївців до історії, зокрема, – вшануванням свого земляка, видатного історика України Ф.П. Шевченка. У день відкриття музею учень Федора Павловича Юрій Пінчук 19.XI.1997 р.».

А Федір Павлович зі стендів музею, з меморіальної таблиці ніжним поглядом ласкав своїх земляків, друзів, родичів. Він і надалі служить рідній Україні.

Рем Симоненко

Про Федора Павловича Шевченка

Вперше я побачив Федора Павловича Шевченко восени 1950 р. в Інституті історії. Він розміщувався тоді на бульварі Шевченка, 14. Верхній поверх цього добре знаного не лише киянам, а й за межами України будинку займали чотири інститути тодішнього Відділення суспільних наук Академії. У завжди напівтемній центральній його частині розташовувалися Інститути літератури й мовознавства. Інститутам історії та археології призначалися більш світлі крила споруди. Першому – ближче до Володимирської вулиці. Не пригадую, було це після вступу до аспірантури чи під час складання іспитів, коли я стояв біля вікна разом з своїм старшим товаришем по факультету міжнародних відносин КДУ Ігорем Петерсом і він сказав – «Дивись, це Шевченко». Повз нас енергійно пружистою ходою поспішала до виходу середнього зросту кремезна людина, щось пояснюючи іншій, яка йшла праворуч, півкроку позаду. Ним був В.І. Клоков. Обидва вони нещодавно перейшли до інституту з Академічної комісії історії Великої Вітчизняної війни, де Ф.П. Шевченко працював заступником голови.

Невдовзі я познайомився з Федором Павловичем ближче. Річ у тім, що відділ загальної історії та міжнародних відносин, куди мене було прийнято на навчання, існував лише на папері. Його науковим співробітником числився один тільки академік Д.З. Мануїльський. Та перевантажений напруженою дипломатичною роботою, а потім – обтяжений невиліковною хворобою, він так і не з'явився в Інституті. Тому директор Інституту Олександр Карпович Касименко, який був моїм науковим керівником, бажаючи щоб його аспірант активніше включився в роботу, прикріпив мене до найбільш близького за профілем відділу історії країн народної демократії, який і очолював Федір Павлович.

Керований ним науковий підрозділ активно розгортає роботу. В ній брали участь три різні за досвідом групи співробітників. До найдосвідченої, крім Ф.П. Шевченка, безперечно, належав Віктор Андрійович Жебокрицький – чудова людина і прекрасний лектор, який користувався безмежною повагою й любов'ю студентів-міжнародників. До всіх нас, як і до своїх учнів, що прийшли до нього з інших учбових

зкладів до Інституту, він ставився з безмежною щедрістю та справді батьківським піклуванням. Не пригадую точно, чи рахувалася в штаті відділу, бодай за сумісництвом, ще одна непересічна людина, й не хочу перевіряти цього в архіві Інституту, бо таке врешті є лише формальною ознакою. Йдеться про Леоніда Антоновича Коваленка, який, приїжджаючи до Кам'янця-Подільського до Інституту, де він спочатку працював за сумісництвом, а потім, очевидно, ні, більшу частку проводив у відділі. Близький приятель і однокашник В.А. Жебокрицького, Леонід Антонович працював на батьківщині Ф.П. Шевченка і це полюдськи зближувало поважну й подвижницьку наукову трійцю.

Та головним було, звичайно, не це, а справді невгамовна любов і захоплення історією рідного краю. Цікаво, що всі згадані щойно науковці-професіонали разом з тим досліджували історію інших країн. Федір Павлович – сусідніх держав, до складу яких входили західноукраїнські землі; Віктор Андрійович – Болгарії, будучи також висококваліфікованим фахівцем з історії міжнародних відносин; Леонід Антонович – Угорщини й Франції, зокрема великої революції ХVІІІ ст. При цьому всіма ними значна увага приділялася багатостороннім взаємозв'язкам цих країн з історичним процесом в Україні. Переконалий, що, професійно вивчаючи історію поза межами України, всі вони були геть позбавлені того комплексу меншовартості щодо власної історії, яким на жаль все ще хибує частина українських істориків, серед них – молоді.

Втім найбільше і Ф.П. Шевченко, В.А. Жебокрицький і Л.А. Коваленко переймались минулим, часто-густо болісним, власної батьківщини. В подальшій розповіді буде наведено окремі штрихи щодо добре знаної позиції Федора Павловича з цього приводу. Її цілком поділяв і Віктор Андрійович. Тут зазначу тільки, що мене раптом здивувало – на таку тему говорив зі мною – і не один раз – Леонід Антонович, з яким ми знали все ще далеко менше. Дружба цих яскравих особистостей була щирою і міцною. Вона допомагала їм у праці й житті.

Середнє покоління відділу – не стільки віковому, скільки у дослідницькому плані крім В.І. Клокова представляли І.І. Компанієць і О.Ф. Єрмоленко. Всі вони отримували щедрю допомогу від Федора Павловича, сповна використовуючи її. Його природній демократизм визначав по-справжньому творчу обстановку у відділі, але випробування доступністю завідуючого, його довірливістю, відвертістю й ставленням до молодших колег як до рівних у науковому пошуку зрештою витримав лише Всеволод Іванович. З іншими ж двома названими молодшими колегами взаємини з бігом часу зіпсувалися. Молоді й амбітні, вони активно шукали шляхів нагору, знайшли нових друзів. І все було б нічого, коли б разом з цим ставлення до недавнього патрона не стало ворожим. Знаю достатньо добре усіх дійових осіб цього неприємного, але, на жаль, не такого вже й рідкого перебігу подій

стверджую: Федір Павлович і в цих умовах ані на йоту не втратив гідності й добропорядності.

Надзвичайно плідними були й взаємини Ф.П. Шевченко з аспірантами. З І.А. Петерсом – науковим керівником якого був В.А. Жебокрицький, зважаючи на відому йому замкненість у собі та скутість у взаєминах з іншими, принаймні переважною більшістю з них, відносини мали переважно приязний характер, мабуть, не більше. Зате з іншим, власним аспірантом Віталієм Васильовичем Усенком – близький і товариський. Це була чудова людина – щира, відкрита, душевно щедра, широкої вдачі. Небезпечне поранення – на фронті Великої Вітчизняної війни Віталію пробило легені – й не зовсім щасливе подружнє життя – надто вкоротило його вік. Та чи не до самої кончини 1955 р. життєві знегоди майже не позначилися на дарованій батьками чоловічій вроді Віталія, його таланті, працездатності й інтересі до життя.

Не дивно, принаймні мені так здається, Віталій став людиною, яка з молодих найближче стояла до Федора Павловича. Звичай тоді були далеко не простішими ніж нині; переможне закінчення Великої Вітчизняної війни, атмосфера піднесення, що існувала в роки відбудови, – все це не могло не впливати на загальний тонус взаємин між людьми, особливо коли вони так або інше брали участь у Великій Вітчизняній війні. Відірваний від власної сім'ї, тужачи за маленьким сином, який залишився в Одесі, Віталій почував себе як дома в гостинній родині Шевченків, де разом із Федором Павловичем царювала його дружина Розалія Карпівна¹. По-доброму заздрили їхнім взаєминам, Віталій неодноразово ділився враженнями з колегами. Увага, щире й тепле ставлення у сполученні з відсутністю жорсткої опіки з боку наукового керівника (ніде правди діти, Федір Павлович ніколи не любив і не бажав контролювати чийсь дії) оберталися вдячною вимогливістю Віталія до себе. Плідно працюючи, він вчасно і успішно захистився, видавши цікаву книгу зі складного періоду історії Закарпаття.

Майже одразу після першого знайомства мені довелося дуже часто зустрічатися з Федором Павловичем не лише у його відділі. Це сталося завдяки тому, що він одночасно обіймав посаду Головного вченого секретаря Президії Академії наук. Що ж до мене, то ледве встигнувши скласти іспити до аспірантури, я був обраний секретарем комсомолу Академії. Розміщалися ми на одному поверсі – я в прийомах, у чужій кімнаті, до якої збиралася молодь переважно після роботи, а Федір Павлович – на законних підставах, у власній, яку він займав разом із колегами.

Із площею було тоді вкрай сутожно, хоч співробітників Президії нараховувалося, мабуть, у кільканадцять разів менше ніж тепер. Зате будинок на Володимирській, 54, все ще залишався старим пансіоном Левашової, не маючи жодних прибудов. До того ж розміщувалися тут ще новостворений Сектор держави і права і Відділення Академії.

Федір Павлович працював у кімнаті, розташованій праворуч від сході, що проводили на 3 поверх. Ту було ще два столи, які належали двом іншим заступникам головного вченого секретаря – майбутньому ректору Київського університету хіміку О.З. Голіку, який курирував природничі науки, та фахівцеві з механіки А.Д. Коваленку, що віддав технічними. Колеги Федора Павловича були старші від нього за віком. Це ще більш відтінялося справді юнацьким обличчям та кипучою енергією куратора суспільних наук. Працював Федір Павлович легко, я б навіть сказав, весело і оптимістично, здається з певною іронією щодо своїх президіальних колег. Мабуть це було відповіддю на те, що більшість з них, будучи «технарями» ставилися до суспільних наук та їхнього академічного куратора з якоюсь дивною мішаниною настороженості й побоюванням з приводу ентузіазму й переконаності, якими їх молодий колега-історик «пробивав» непрості проблеми суспільствознавства. Та й сам Федір Павлович знав собі ціну.

Втім становище не було таким глухим. Серед тих, хто високо цінуючи Федора Павловича, сприяв йому, слід назвати, в першу чергу, самого секретаря парткому Академії, яким був тоді Федір Данилович Овчаренко. З повагою ставилися до нього й керівництво Академії й співробітники її апарату, що безпосередньо спілкувалися з Ф.П. Шевченком по роботі – від досвідчених до молодих. Плідна науково організаційна діяльність Федора Павловича полегшувалась співпрацею з Пантелеймоном Петровичем Гудзенком, який був тоді вченим секретарем Відділення суспільних наук. Як і інші відділення, воно знаходилося на тому ж третьому поверсі академічного будинку, і недавні працівники Архівного управління України (старший за віком П.П. Гудзенко очолював його, а Ф.П. Шевченко був начальником науково-видавничого відділу) постійно контактували. Мудрий і зосереджений Пантелеймон Петрович був надзвичайно дотепною людиною, володіючи і тонким почуттям народного гумору і власним влучним словом. Можливо він виглядав дещо стриманішим у характеристиках і оцінках, не можу судити – впливало це на Федора Павловича чи ні, але працювали вони погоджено, підтримуючи одне одного.

Зрозуміло, мені особисто не доводилося брати участі у підготовці значущих виробничих питань. Первинні комсомольські організації (їх нараховувалося тоді в Академії 43) були карликовими і складалися значною мірою з «переростків». Молодь, зупинена війною, у ті роки тільки починала входити у велику науку і головні наші зусилля скеровувалися на зміну ставлення до неї. Федір Павлович постійно і впевнено допомагав у цьому. Він охоче підтримав ініціативу провести наукову конференцію молодих вчених Академії. Та він дбав не тільки за молодих віком, а й за всіх тих, хто, зважаючи на різні обставини, лише недавно прийшов у науку.

Комсомольці не сприймали таку позицію. Нас підтримували і Ф.Д. Овчаренко, і Головний вчений секретар І.Т. Швець, у якого

ми побували разом з секретарем парткому. Коли я із задоволенням розповів про таке Федору Павловичу, він промовчав і загадково посміхнувся. Він мовчав, але посміхався вже відверто, коли я прибіг до нього із підписаною президентом О.В. Палладіним Постановою Президії, в якій склад учасників конференції визначався згідно з пропозицією Ф.П. Шевченка, а не нашої, що була попередньо узгоджена і з парткомом із Головним ученим секретарем. Розповідаю про цей епізод для того, щоб відзначити вміння Федора Павловича домагатися свого, часом не звертаючи уваги на погляди начальників. За тієї, далеко не сприятливої для суспільних наук, обстановки ця риса допомагала Федору Павловичу відстоювати інтереси їх розвитку.

Мені пощастило умовити Ф.Д. Овчаренка і попрацювати в комітеті комсомолу Академії лише один рік. Ще раніше Федір Данилович за власною доброю ініціативою заперечив проти переведення мене на штатну комсомольську посаду. Відтоді спілкування з Федором Павловичем продовжувалося здебільшого в стінах Інституту історії. Між тим він продовжував працювати в Президії, хоч незабаром йому стало непереливки. Активність, ніде правди діти, просто розум і вдача Ф.П. Шевченка знаходили небагато прихильників зашкарублого академічного бомонду. Некрасива історія розігралась під час виборів Парткому, що відбувалися на звітній конференції. Інститутські представники розповідали, що з відводом Федору Павловичу виступали делегат геолог та, здається, від одного з хімічних інститутів.

Мотиви, висунуті авторами демаршу, переслідували Федора Павловича чи не все життя. Їх висвітлив Г. Касьянов (Незгодні. – К., 1995, 135 с.). Тодішнім колоритом було хіба що звинувачення у одержанні посилок з-за кордону. Федір Павлович змушений був пояснити, що сім'я отримувала їх не з Ізраїлю, а з Румунії, де проживали родичі Розалії Карпівни. На цьому «прикросці», заподіяні академічними «колегами», не припинилися. Невдовзі об'єктом їх пильності виявився виданий під редакцією Федора Павловича та з його передмовою збірник документів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні». Сьогодні здається незрозумілим, які ж підстави можна було обрати для компрометації істориків і документалістів, котрі прагнули ознайомити громадськість з аутентичними матеріалами про злочинну діяльність фашизму на українській землі. Я дізнався про це – звичайно – в загальних рисах, коли одного разу відвідав Ф.Д. Овчаренко. Він витягнув із центральної шухляди столу вже надрукований екземпляр збірника, а в розмові сказав, що Федору Павловичу закидають «увагу до ворожих документів». Віддрукований тираж: було притримано. Книга все ж побачила світ пізніше – не знаю чи зі змінами та з якими – лише 1963 р.

Слід сказати, що ані партком Академії, ані Інститут історії не підтримали у тій грозівій для Федора Павловича ситуації недолугих його «вихователів». Про ставлення до нього Ф.Д. Овчаренка йшлося вище.

Таку ж позицію займали відповідальні за ідеологічну роботу члени парткому директор нашого Інституту Олександр Карпович Касименко та директор Інституту економіки, відомий у майбутньому союзний академік і громадський діяч Олексій Матвійович Рум'янцев. Що ж до суспільствознавців, так би мовити, за сумісництвом, то не отримавши підтримки, на яку вони розраховували і з Банкової (гадаю, що до цього спричинився і В.В. Усенко, котрий одразу ж по закінченню аспірантури почав працювати в апараті ЦК КПУ), вони більш зятято займалися пошуками відхилень у власних сферах діяльності. Тут роботи було теж багатенько – і розвінчання кібернетики й «теорії резонансу», і пошуки противників Т.Д. Лисенка в біології та медицині тощо.

В Інституті ж нагінки на Федора Павловича, здійснені в «академічному масштабі», демонстративно ігнорувалися. Певний, що вони лише додали йому поваги з боку абсолютної більшості колективу. До Федора Павловича як до авторитета з різних галузей і періодів історії України постійно зверталися як досвідчені співробітники Інституту, так і початківці. Він був для багатьох чимось на зразок надійного джерела, з якого постійно черпали, охоче ділився і фактами, і ідеями. Пригадаю, як Олена Станіславівна Компан із невідомим захопленням та власним їй запалом говорила мені: «Історичні знання Федора Павловича унікальні. Він немов губка всмоктує в себе все, що стосується минулого України».

І справді коло наукових інтересів Федора Павловича було надзвичайно широким – від середньовіччя і до Великої Вітчизняної Війни. Перша межа цікавила його з студентських і аспірантських років; остання, зокрема, партизанський рух на Україні – з недавно пережитих часів Великої Вітчизняної війни. Прагнучи до концептуального осмислення історичного процесу, він сміливо брався за опрацювання завжди нелегких і обтяжливих проблем методології.

Примітною рисою його наукової діяльності був постійний інтерес до національного питання, до якого він підходив, як на мене, з послідовно інтернаціоналістських позицій. Проглядаючи вже під час підготовки цих заміток папери, що збереглися в мене, я перечитав рецензію Федора Павловича на мою першу наукову публікацію. Виявляється, окремі його побажання вдалося реалізувати лише в останні роки. Згадується і показовий епізод середини 60-х рр. До Києва приїхав Головний Вчений секретар Польської академії наук Г. Яблонський. Він був цікавою і неоднозначною людиною. По-перше, це я виніс із власного спілкування. По-друге, розповіла П. Гротгерова з Польського інституту ім. Сікорського в Лондоні. Та ті, хто приймали його в Києві, виходили з іншого. Г. Яблонський – історик, гуманітарій. Обов'язки, як кажуть у Варшаві, «пілота» поклали на мене і на цьому заспокоїлися.

Знаючи про зацікавленість Федора Павловича Польщею та його високий авторитет серед польських учених, я запропонував йому піти разом з гостем до оперного театру, де грали «Фауста». Г. Яблонському

вистава не сподобалася. Федір Павлович поводив себе, як завжди терпимо й делікатно. Зате я у перервах зацікавлено спостерігав за їх розмовою, присвяченою деяким історичним аспектам національного питання. Річ у тім, що професор Г. Яблонський у перші повоєнні роки видав працю «Польська національна автономія на Україні у 1917–1918 рр.». Певний, що саме інтерес до неї на її автора обумовив згоду Федора Павловича прийти до театру.

Можна багато розповідати про виношені Федором Павловичем ідеї, які він щиро роздарював, підштовхуючи своїх, принаймні молодших, колег до наукового пошуку та розширення напрямів історичних досліджень. І це стосувалося не лише власних аспірантів або колег по відділу. Один тільки приклад. Саме Федір Павлович запропонував А.М. Шлепакову обрати об'єктом наукового зацікавлення проблему української еміграції. Інтелектуальна щедрість Федора Павловича здобула йому беззастережну прихильність молоді. Всім імпонувала і зовнішня і внутрішня молодість Федора Павловича. Виступи його на партійних зборах або засіданнях Вченої ради привертати загальну увагу. Вони далеко не завжди відзначалися лагідністю, та присутні схвалювали їхній головний мотив, який сам промовець визначав словами: «Я завжди відстоюю нове». Виступав Федір Павлович по суті, темпераментно, закінчуючи звичайно запитанням, зверненням до аудиторії – «Так чи ні?». При цьому його правиця відкривала звичним рухом білявий чуб догори. Присутні, як правило, погоджувалися із сказаним. Більша емоційність жінок робила їхню реакцію виразнішою. Годі й говорити, Федору Павловичу одверто симпатизували. Певний, ніщо людське не було йому чуже, і він тішився ставленням нашого непростого колективу.

Неабияким авторитетом користувався Федір Павлович серед історичної братії всієї України, особливо її західних областей. Не було перебільшенням сказати, що він вважався справді був найбільшим фахівцем з минулого цих прадавніх українських територій, відповідно, жодне значне починання у дослідженні минулого українського заходу не оминало Ф.П. Шевченка. Мені невдовзі здалося, а нині я переконаний в тому, що він був знайомий і збагачував своїми порадами буквально всіх дослідників важливих, складних і малорозроблених тоді проблем. Осмислюючи тепер цей напрям діяльності Федора Павловича, можу стверджувати: добросердечна увага до істориків різних поколінь і, ніде правди діти, часто-густо відмінного життєвого шляху дозволяла йому відігравати роль чогось на зразок об'єднувачого фактору або, як нині кажуть, промотора досліджень з історії західно-українських земель.

Щиро поважаючи високий професіоналізм Івана Петровича Крип'якевича, Ф.П. Шевченко вирізняв його з-поміж своїх колег по науковому зацікавленню. Їх особливо зблизила плідна робота над працями з історії визвольної війни під проводом Богдана Хмельниць-

кого. Вони діяльно співпрацювали, довіряючи один одному редагування власних монографій та інших праць, що стали подіями в українській історіографії.

Втім до І.П. Крип'якевича, передусім як до визначного вченого, – ймовірно, не без впливу Федора Павловича – в Інституті взагалі ставилися по-доброму. Пригадую, як одного разу, коли я відвідував свого наукового керівника О.К. Касименка, у його кабінеті задзвонив телефон і розпочалася розмова з президентом Академії наук О.В. Палладіним. Олександр Карпович, відповідаючи на запитання, говорив, що людина, яка цікавила президента, охоче співпрацює з Інститутом, позитивно характеризував і інші її якості. Поклавши трубку, Олександр Карпович промовив: «Питав про Крип'якевича. Мабуть, будуть вибирати до Академії». Він не вгадав. Цього разу, як швидко з'ясувалося, мова йшла про призначення І.П. Крип'якевича директором Інституту суспільних наук. Академіком його обрали пізніше. Можу засвідчити, що, з свого боку, Іван Петрович Крип'якевич уважно ставився до співробітників Інституту, що потребували його консультацій у Львові, особливо коли таке робилося за рекомендацією Ф.П. Шевченка.

З неприхованою теплотою й симпатією ставився Федір Павлович до Богдана Корнійовича (Ф.П. вимовляв – Корниловича) Дудикевича, – м'якої й привітної людини, котра часто приїздила до Києва. Їх єднала, мені здається, не лише ділова, а людська дружба та взаємоповага.

Що ж до більш молодих генерацій львівських істориків та їхніх побратимів з інших західноукраїнських центрів, то часом складалося враження, ніби вони буквально брали в облогу Федора Павловича, постійно консультуючись й радячись з ним. Не буду звичайно твердити, що кожного разу приходячи до Інституту, бачив Федора Павловича в їхньому оточенні, але завжди, коли зустрічав тут істориків зі Львова або Чернівців, Волині, Закарпаття чи Прикарпаття, вони йшли до нього або поверталися після зустрічі з завідуючим відділом історії країн народної демократії.

На перший погляд, все виглядало ніби рутинне. Очолований ним науковий підрозділ Інституту досліджував переважно історію тих країн, до складу яких входили раніше західноукраїнські землі. Та, мабуть, всі ми добре знаємо, що це теоретичне положення часом обертається практичними негараздами – небажанням по-діловому сприяти колегам, що працюють над близькою проблематикою, прагненням нав'язати співавторство. І таке – не найгірше. І сказане щойно, і все інше з цієї ж опери було геть чуже Федору Павловичу. Спілкування з ним збагачувало, додаючи сил і впевненості, дієво допомагаючи в науковому пошуку. Ф.П. Шевченко був по суті не лише надійною опорою дослідників історії Західної України, а й їхнім представником і захисником у столиці. Спілкування з Ф.П. Шевченком, як на мене, сприяло розширенню кругозору західноукраїнських істориків, виходу їх досліджень за регіональні рамки.

На таке впливали неослабний інтерес Федора Павловича до історичних зв'язків між народами, його наукова зацікавленість участю представників інших народів в історичному розвитку України, так само як і зворотно – українців у житті країн Європи й Америки. Він розглядав це з позицій співробітництва народних мас, трудівників. Надумані й тупі закиди в «румунофільстві» аж ніяк не похитнули глибинні інтернаціоналістські переконання Ф.П. Шевченка. Пригадую, як рішуче, навіть різко відреагував він на ніби невинне, зі смішком запитання з вуст поважного інститутського професора щодо поведінки істориків з Румунії на міжнародній зустрічі у Варшаві. Він не побажав бачити жарт у глузливому припущенні щодо антуражу, з яким румунські представники прибули на конференцію істориків у Варшаві. Водночас не можна не згадати й про категоричне неприйняття Федором Павловичем націоналістичних вивертів Н. Чаушеску

Відстоюючи необхідність підтримання систематичних ділових зв'язків з істориками сусідніх країн та беручи діяльну участь у їх розвитку, Федір Павлович користувався великим авторитетом попри те, що його погляди на пов'язану з Україною політику цих держав не завжди імпонувала зарубіжним колегам. Йдеться, зокрема, про Польщу, де мені довелося чимало разів пересвідчитися у невідомій ширій повазі історичного середовища до Ф.П.Шевченка. Що ж до окремих осіб, то варто згадати у цьому зв'язку відомого польського дослідника козаччини З. Вуйцика. Справжні вчені цінували те, що переконаний патріот України Ф.П. Шевченко глибоко шанував її сусідів, не відшукуючи серед них «природних ворогів», а, спираючись на аутентичні джерела, професійно з'ясовував гострі й суперечливі проблеми, що нерідко виникають в історичних взаєминах між народами, які проживають поряд. М'який і делікатний в особистих взаєминах, Федір Павлович тактовно, але твердо відстоював свої погляди, пояснюючи, що справжній науковий опонент поважає принциповість, а не схильняння чи запопадливе бажання вгадати, чого хоче від тебе зарубіжний учасник дискусії.

Федір Павлович був не лише першорядним знавцем взаємин українського народу із західними сусідами. Його найбільші праці, як відомо, присвячено зв'язкам України з Росією, сусідом на Сході. Та, як часом трапляється, робота, якій людина віддає найбільше сил, приносить і найбільше прикростей. Ф.П. Шевченка багато зв'язувало з Росією. Тут пройшли його студентські й аспірантські роки. В Московському історико-архівному інституті Федір Павлович став учнем визначного вченого академіка М.М. Тихомирова, належністю до історичної школи якого й нині пишаються відомі московські вчені, яких, на жаль, стає все менше. Михайло Миколайович Тихомиров, науковий керівник, визначив і тему кандидатської дисертації, яка зацікавила аспіранта з України.

Вона присвячувалася одному з аспектів російсько-українських взаємин другої половини XVII ст. Відтоді ця проблема і надзвичайно відповідальний період історії України стала однією з основних наскрізних тем творчості історика. Можливо, через неї Федір Павлович поринув у іншу улюблену – українське козацтво. В його докторській дисертації, де узагальнено розглянуто проблему визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, діяльності козацтва відведено належне місце. Йому присвячено чимало інших наукових розвідок дослідника. Федір Павлович любив розповідати про козацтво і робив це якимось трепетно. Він не виявляв свої почуття назовні, був вочевидь стриманою людиною, але тут його обличчя змінювалося, ставало більш м'яким і освітленим. Він справді полюбляв обранців своїх досліджень та вболівав за них.

Мабуть, найбільш плідним у науковій та у публікаторській діяльності Ф.П. Шевченка був період, пов'язаний із відзначенням 300-річчя визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Йдеться як про підготовку цього заходу, яка охопила всю країну, так і наступні кілька років, коли потроху починалося переосмислення складних проблем російсько-українських взаємин середини XVII ст. Федір Павлович брав активну участь на всіх напрямках відзначення 300-річчя: разом з деякими іншими співробітниками Інституту він безпосередньо готував текст відомих Тез ЦК КПРС до цієї дати, які визначили в першу чергу характер святкового 1954 р.

Сьогодні цей документ оцінюється неоднозначно, здебільшого критично. Але це – коли оперували критеріями незалежної держави, що вже відбулася. Тоді ж, у середині XX ст. справи виглядали зовсім не так, як у самий переддень другого тисячоліття. Майже півстоліття тому становище України суттєво відрізнялося від нинішнього. Тоді кожний, бодай невеликий крок, що зміцнював позиції України в Союзі РСР вважався важливим. І з погляду історичного процесу це було справді так, бо саме такий спосіб могло відбуватися її реальне просування до суверенності, утвердження її ваги та ролі в політичній, економічній, державно-правовій галузях функціонування єдиної тоді союзної держави.

У науковому плані чи не найбільше критичних стріл випущено на адресу відомих «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)», у виробленні яких поряд з іншими московськими й київськими авторами брав участь і Федір Павлович. Звичайно, сьогодні на їх підставі не можна, аж ніяк не можна науково відтворити складний перебіг українсько-російських взаємин, подій визвольної війни під проводом Б. Хмельницького зокрема. Це добре розумів і сам Федір Павлович вже тоді, коли пройшло не сорок п'ять, а далеко менш років від часу появи «Тез».

У своєму інструментарії історичного аналізу він завжди оперував правилом, безумовного дотримання якого вимагав від нас, молодших

його колеги: історичні особи, ідеї, документи оцінюють не за вищими мірками сьогодення, а зважаючи на те, що вони внесли нового у порівнянні з своїми попередниками. А таке нове і в «Тезах» і у самому відзначенні трьохсотріччя 1654 р. усе ж було, і за мірками середини п'ятдесятих років видавалося сучасникам досить відчутним. По-перше, про російський та український народи говорилося як про «два великі слов'янські народи». Годі й говорити, що в Україні доти відчувався певний дискомфорт в зв'язку з постійним і суцільним нагадуванням про те, що наведене в «Тезах» визначення стосується одного-єдиного народу, з яким Українці жили поряд і тоді – разом. В Україні розуміли – уточнення, щодо слов'янського характеру обох наших, справді братніх народів, дещо обмежує подану вище характеристику, проте тішилися тим, що офіційно заявлено про рівність українського та російського народів.

По-друге, в «Тезах» відзначалася позитивна роль козацтва історії України. Справа не обмежилася тоді довгоочікуваними проголошеннями на папері. Сказане в «Тезах» матеріалізувалося у справді всенародному характері святкування 300-річчя. Не можу сказати чи вся Україна, але Київ справді опинився у центрі загального багатонаціонального торжества. Літо було 1954 р. (принаймні так здається тепер) сонячним і багатобарвним від яскравих костюмів представників інших республік, що приїхали до столиці УРСР, щедрим на дари, надіслані жителям Києва з дружніх країв. Звідусіль приходили звістки про надання вулицям, установам, закладам великих міст багатонаціональної країни ймення Т.Г. Шевченка, про вшанування історичних подій та осіб України.

Нарешті, не можна обійти й подію, сьогодні більш зрозумілу, ніж 1954 р. Йдеться про передачу Криму зі складу РРФСР до складу УРСР. Аргументи, якими супроводжувався цей благородний і – водночас – обставлений всіма юридичними формальностями акт, сприймали тоді і як вияв братерської дружби, і як свідчення вміння українців працювати, допомогти вивести Крим з економічної стагнації, врешті гідної поваги до її місця й ролі в союзній державі, громадянами якої всі ми були. Почуття гордості за Україну, за те, що зрештою оцінили, за її зростаючий авторитет й могутність, якщо й не було тоді всеохоплюючим, то безперечно превалювало. Певний, воно було властиве й Федору Павловичу.

Цьому сприяли, на мою думку, наукова захопленість і дослідницька одержимість вченого. Відзначення 300-річчя викликало до життя цінні збірники документів і монографій, вартісні наукові розвідки. Глибокий знавець архівів, Ф.П. Шевченко взяв найдіяльнішу участь у підготовці солідного тритомного корпусу документів, присвяченого Визвольній війні. Він опрацював матеріали, запозичені з різних фондів – українських, московських, польських. За редакцією Федора Павловича побачили світ найбільші видані тоді монографії, які на-

лежали І.П. Крип'якевичу та О.К. Касименку. Він виступав одним з кураторів наукових збірників, що виходили як у Києві, так і в Москві, друкувався там. Кількома виданнями в центрі й в Україні вийшли його науково-популярні праці. Науковий і громадський авторитет Ф.П. Шевченка помітно зріс.

Але те, що Федір Павлович був, як мовиться, на виду, часом вибиваючись з шеренги, привертало пильну увагу начальства, а з другого боку, – викликало заздрість, досить поширену в наукових, правильніше сказати – навколо наукових – колах. Невдовзі з'явився й привід для того, щоб усі ці почуття виявили себе. Примітною рисою діяльності Федора Павловича було те, що, віддаючись роботі, він часто, щоб не сказати – в більшості випадків, знаходив час для спільних справ або допомоги своїм колегам на шкоду виконанню власних, індивідуальних праць. Саме тому, маючи ґрунтовний заділ, він зосередився на, так би мовити, «ґрі на команду». І ґрунтовну монографію «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» Федір Павлович опублікував 1959 р. Упродовж п'яти років, що минули від святкування 300-річчя, ситуація навколо теми його дослідження помалу, але неухильно змінювалася. Величезний масив архівних документів, видрукуваний у 1954 р., не затримався на полицях. Він користувався значним читацьким попитом. Ознайомлення з автентичними документами сприяло поступовому, нехай надто повільному – порівняно з сучасними зрушеннями – переосмисленню подій визвольної війни та змісту російсько-українських взаємин середини XVII ст.

Тоді, однак, не було й не могло бути мови про зміну принципів апробованих оцінок – «возз'єднання» на «приєднання». Йшлося про об'єктивне висвітлення складного й суперечливого, обтяженого історичними реаліями процесу російсько-українських взаємин. Але й ця зміна акцентів мала неабияке значення. Її метою був відхід від «святкового» підходу до інтерпретації історичних подій. Адже його запрограмованість не викликає жодного сумніву. В період торжества увага зосереджується лише на фактах, що мають підтвердити виправданість святкування.

Історикам, які нещодавно прийняли формулу «возз'єднання», й з чисто психологічних мотивів видавалося неможливим одразу ж повертатися до попередньої формули. Слід враховувати й, що в умовах дедалі жорсткішої позиції центру, де виявилось багато незадоволених помітним зростанням позицій України, робити рухи було надто небезпечним. Відзначене незадоволення знайшло свій вияв і в пропагандистських матеріалах і виступах, де все рідше згадувалося положення «Гез» про український та російський народи як два великі слов'янські народи.

Федір Павлович також не ставив у згаданій монографії питання про заміну терміна «возз'єднання». Проте він аж ніяк не обходив історичних реалій середини XVII віку, з'ясовуючи, що саме вони визна-

чали російсько-українські взаємини. Він писав і про неприхильну щодо України політику православного царя на початку визвольної війни, прагнув до об'єктивного з'ясування позицій різних станів як російського, так і українського народів та їх позицій соціально-економічного підґрунтя. Федір Павлович не вважав також можливим замовчувати документи, які свідчили про обурення Богдана Хмельницького певними діями російського уряду і про – що вважалось особливо неприпустимим – погрози гетьмана на адресу Москви. Та головним приводом для звинувачення на адресу автора монографії стало єдине, можливо й дещо неточне формування, котре, слід наголосити, не кореспондувало з багатьма іншими й трапилося, як пояснював Ф.П. Шевченко, випадково.

Після відповідного розпорядження, що в свою чергу було віддано на підставі подання «доброзичливців» Федора Павловича, котрі буквально під мікроскопом роздивлялися кожен літеру його цікавої та вартісної праці, в Інституті відбулося прискіпливе обговорення. Молодь була не на боці критиків. Очевидно, в першу чергу не тому, що глибоко розбиралися в суті піднятих проблем, а через добрі почуття до Ф.П. Шевченка, з одного боку, та відразу до запопадливих ревнителів «правильної лінії», – з другого. Такі настрої виявлялися різними способами, іноді суто молодечими. Один з них запам'ятався. Обговорення мало бути зафіксовано, до залу принесли магнітофон, записувати дискусію на плівці доручили молодим співробітникам. Ними керував мій добрий товариш теж молодий Дмитро Миколайович Сташевський, який з війни розумівся на техніці, тоді не зовсім вибагливій. І ось коли ретивий критик, закінчивши обкатувати зауваження, переходив до його виголошення, хлопці натискали на кнопки швидкої перемотки, магнітофон починав вити, збиваючи виступаючого та викликаючи пошвавлення серед присутніх. Після кількаразового повтору, команду біля магнітофону змінили.

І все ж в Інституті не побажали формулювати нищівні звинувачення. Становище Федора Павловича в колективі не зазнало якихось змін, він залишився і завідуючим відділом і редактором «Українського історичного журналу». Таке, звичайно, не могло відбутися без погодженості з «директивними органами», які цього разу також не забажали крові. Тим більш неочікуваним стали для Федора Павловича непристойні, навіть брутальні звинувачення одного з центральних історичних журналів, рецензентом якого виступив до того ж його однокашник по історико-архівному інституту. Як редактор «УДЖу» у він підтримував тісні ділові й особисті контакти з редакціями профільних московських видань та безперечно знав про наступну публікацію рецензії на його працю. Повідомлений про те, що відповідний номер журналу «История и СССР» отримано в бібліотеці Інституту, Федір Павлович попросив мене принести екземпляр видання до робочої кімнати. Очевидно, його повідомили й про зміст рецензії і Федір

Павлович бажав лише пересвідчитися в тому, що ж в остаточному вигляді побачило світ. Він не хотів затримувати журнал у себе і залишив мене в кімнаті. Читав рецензію Федір Павлович, як завжди мовчки і зосереджено, але з незвичним внутрішнім напруженням, яке, здавалося, ось-ось вирветься назовні. Та, познайомившись з текстом і відклавши прочитане, він лише гірко промовив: «Що ж, Лев Никитич (ім'я та по-батькові рецензента він за звичкою вимовив російською), знали ми тебе з одного боку, тепер знатимемо з іншого». Безперечно, Федора Павловича глибоко вразила кінцівка рецензії, де колишній колега не посоромився звинуватити товариша студентських, не знаю, може аспірантських років у «ложнонационалистическом» трактуванні, добре знаючи, чим нерідко оберталися подібні звинувачення.

Наскільки пам'ятаю, в Інституті історії на подібну рецензію не звернули спеціальної уваги. І цього разу розрахунки влаштувати розправу над Федором Павловичем не виправдалися. Проте, дехто з особливо затятих «прихильників» Ф.П. Шевченка намагався й далі підважити цінність його монографії. Це одне з найавторитетніших досліджень визвольної війни під проводом Б. Хмельницького було викреслено з списку наукових робіт, яким супроводжувалася стаття про Федора Павловича в «Радянській енциклопедії історії України». Зауважимо, що відповідний її том з'явився більш ніж через десятиліття після подій, пов'язаних із появою монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVIIIст.». Про інші енциклопедичні прикросці, заподіяні Федору Павловичу, йтиметься нижче.

Повертаючись до обговорення та рецензії, слід сказати, що відповідав Федір Павлович на закиди на загал переконливо, тримався назовні спокійно. Але всі розуміли, що головне – його внутрішній стан, про який найбільше знала Розалія Карпівна, а все тільки сам Федір Павлович. Розуміли, звичайно, й те, що головним для нього було наукове реноме, підважити яке не вдалося.

Він працював у Інституті ще більш плідно. Очоливши відділ історіографії та допоміжних історичних дисциплін, Федір Павлович буквально пробив видання наукового збірника «Історичні джерела та їх використання», інші публікації, що нині відновлюються. У відділі, де зібралося чимало цікавих особистостей довелося попрацювати й мені, спостерігаючи на власні очі його справжнє захоплення наукою, сміливий новаторський підхід до неї та неабиякі організаторські здібності. До всього цього додавалися органічно товариське ставлення до підлеглих, відсутність будь-якої зверхності щодо них, більше того, навіть, поблажливе ставлення до співробітників. Взагалі, Федір Павлович, здавалося, якось соромився робити своїм співробітникам зауваження, навіть тоді, коли їх провина була очевидною.

Таке аж ніяк не пояснюється надмірно поблажливістю Федора Павловича. На моє переконання справа полягала у його людській делікатності. Саме вона спричинилася до справді постійного потоку

відвідувачів зі всієї України, які йшли до Федора Павловича проконсультуватися з різних питань підготовки дисертацій, наукових робіт, статей. Він радо допомагав відвідувачам. Та сили людини небезмежні, час зовсім не залежить від неї, дехто схильний користуватися добрим ставленням не раз і не два. Якимсь втомившись після чергових візитів, він навіть пожалівся жартом із солонинкою на свою нездатність відмовитися пошукачам у їхніх нескінченних проханнях.

Добре ставлення колег у свою чергу допомагало Федору Павловичу. Його науковий авторитет зростав не тільки в Інституті, а й далеко за його межами. 1964 р. в Інституті сталися зміни. Після сімнадцятирічного директорства пішов Олександр Карпович Касименко, звинувачений у тому, що не мобілізував колектив на гідне висвітлення «великого десятиріччя», пов'язаного із перебуванням при владі М.С. Хрущова. Не минуло й кількох місяців, як Микита Сергійович позбувся своїх посад, але до Інституту вже прийшов новий директор Кузьма Кіндратович Дубина. Досвідчена й розумна людина, він запросив Федора Павловича на посаду заступника директора по науковій роботі. Очевидно не буде перебільшенням сказати, що будучи ще й редактором «Українського історичного журналу», він мав суттєві важелі впливу на розвиток історичних досліджень у республіці.

Того ж 1964 р. відділ історіографії відсвяткував 50-річчя свого завідувача. Товариська зустріч відбулася у новій квартирі ювіляра біля тодішньої Виставки досягнень народного господарства, яку він врешті отримав після комуналки. Святкували ми цю подію без зайвої помпезності, але щиро й вільно. Федір Павлович, як правило, не прагнув будь-що уникнути застілля, де любив співати українських пісень. Коли воно набувало розмаху – як часом бувало – присутні розбивалися на кілька зайнятих собою груп, Федір Павлович виймав з кишені малого формату книжечку з текстами народних пісень і просив заспівати хоч по першому куплету найулюбленіших. На його ж 50-річчя все виглядало інакше. Гості почували себе вільно і разом, а сам ювіляр з дружиною виступали дбайливими господарями. Пісні співалися, звичайно, не за короткою програмою.

Та невдовзі в наших взаєминах настала зима. Федір Павлович був украй незадоволений моєю рецензією на книгу одного автора, яким досить довго опікувався. Розмова з цього приводу набрала досить гострого характеру. Я стояв на своєму, і наші відносини стали суворо офіційними. Втім часом в них проривалося старе – так формуванням докторської дисертації, а це мало для мене важливе значення, оскільки захищалися дві книги – я зобов'язаний ласкавій увазі Федора Павловича. Та це все ж не визначало загальний тонус наших тодішніх відносин. Через деякий час в Інституті було створено відділ зарубіжної історіографії й мене було переведено до нього. Невдовзі Федір Павлович залишив Інститут історії, ставши директором Інституту археології.

Думаю, що він погодився на це призначення, головним чином розраховуючи отримати простір для здійснення давно задуманих ідей організації досліджень історії України. Відомо, що йому вдалося (коли говорити про проблематику, близьку нашому Інституту) створити відділ козацької археології та започаткувати видання наукового збірника «Середні віки на Україні». Мабуть, саме ці нововведення й стали підставою для його давніх доброзичливців, що з якоюсь маніакальною послідовністю прагнули «дістати» Ф.П. Шевченка. Знаючи Федора Павловича, певний, що він не піддавався. В Інституті говорили, що він сподівався на те, що В.В. Щербицький не забуде про своїх відвідин археологічної виставки та добрих слів, сказаних на адресу директора Інституту, який знайомив з нею тоді Голову Ради міністрів. Однак, мабуть, мало є в світі менш постійного, ніж ставлення високого начальства, яке живе й мислить за своїми надто специфічними нормами.

1972 р. Федір Павлович повернувся до Інституту. І все ж його «друзі» вгамувалися не одразу. Мене завжди вражала дріб'язковість і нищість мстивих осіб. Щодо Федора Павловича, вони не гребували нічим. Вище згадувалося про замовчування найбільшої його монографії в «РЕІУ». В цьому випадку можна було так-сяк послатися на ідеологічний пуризм причетних до редагування статті в Енциклопедії. Та як пояснити те, що, вміщуючи (відповідно рангу) портрети членів-кореспондентів з історичних спеціальностей, не вмістили лише один – Федора Павловича Шевченка. Розрахунок цих «політиків» з науковими історичними ступенями був один – моральний терор. Тішить одне – в Інституті історії таких постатей вже не було.

Повернувшись, Федір Павлович продовжував наукову роботу. Його ім'я по праву стояло першим у переліку нагороджених Державною премією України за серію монографій, присвячених історичним зв'язкам і співробітництву українського народу з російським, білоруським і молдавським. В душі він залишився тим самим – цікавим до життя, до людей та їх роботи. Мені теж довелося відчувати цей інтерес. Десь принаймні наприкінці 70-х рр. Федір Павлович і я почали контактувати, знову опинившись на короткий час в одному відділі, звичайно, частіше. І все ж, розуміючи, що багато інших співробітників Інституту можуть далеко повніше розповісти про його діяльність після 1972 р., наважусь додати до своєї розповіді, здебільшого окремі штрихи про його останні роки, коли 1995 р. ми ще раз опинилися у відділі української історіографії.

Тривалий час здавалося, що він фізично не змінився – ті ж практично щоденні відвідини Інституту, майже та сама статура і хода коридорами й вулицями; здається він, йдучи з дому до роботи, не користувався послугами міського транспорту. Проте, з плином часу визначалися й деякі ознаки неблаганної праці часу. Мені особисто впадала в очі зміна манери виступів Федора Павловича, тепер робив він це значно рідше, промовляв стиха, повільно, переборюючи якісь

внутрішні перешкоди. Та всі ми були сповнені оптимізму. Адже тримався він для своїх років завидно: був активним, консультував, радив, допомагав, брав діяльну участь у роботі відділу, відгукувався на кожну подію в житті Інституту, виступав офіційним опонентом на захистах, постійно ділився враженнями від того, що відбувалося навколо. Словом, Федір Павлович залишався таким, яким був завжди і за інтересами, і за уподобаннями, і за ставленням до тих, хто приходив до нього в наукових справах.

Тепер – після певної перерви – до нього зверталися як до вченого, який фактично започаткував сучасну історіографічну школу в Україні. Він очолював редакційну колегію «Пам'яток історичної думки України», попередив своїм вступом публікацію основної праці М.С. Грушевського в журналі «Київ», виступав на телебаченні. При цьому і тут залишився вірним собі, уникаючи будь-яких нагадувань про свою роль у відстоюванні принципових поглядів на історію українського народу, про репресалії, які застосовувалися щодо нього.

Зробивши чи не найбільше серед вітчизняних науковців для розвитку української національно-історичної самосвідомості, Ф.П. Шевченко водночас недвозначно відкидав закиди на адресу тих істориків, що раніше дотримувалися офіційних поглядів. «Так всі писали», – говорив він з приводу тих істориків партії та соціалістичного й комуністичного будівництва, що раптом діаметрально змінивши погляди, запопадливо кинулися «викривати» своїх недавніх колег.

Ф.П. Шевченко не заявляв себе дисидентом і, на мою думку, не був таким, щиро вважав себе радянською людиною яка вміла бачити і добре і прикрощі тодішнього життя. Він був – що повинно цінуватися завжди – чесним і принциповим ученим-істориком, який знаходив шляхи й можливості відстоювати свої погляди й принципову позицію професіонала. Більше того. Мудра й послідовна людина, Федір Павлович тактовно, але рішуче підправляв своїх молодших і не досить обізнаних з історією колег. Можу проілюструвати це на власному прикладі. Пригадую як з одного мого матеріалу, надрукованому кілька десятиліть в «Українському історичному журналі», зникла хвацька і, як мені здавалося тоді, влучна інвектива на адресу однієї добре відомої історичної постаті. Одразу ж після того, як номер журналу було надруковано, прибіг до головного редактора і висловив претензію про викреслення такої пестливої, здавалось мені, знахідки. Розвівши у відповідь руки, Федір Павлович запевнював, що не зрозумів цієї публіцистичної задумки. Мені таке здавалось дещо дивним, але що я міг заперечити шанованому мною Федору Павловичу.

Вже десь 1994 чи 1995 р. я розповів йому про це, звичайно з подробицями й розшифровками та зі зрозумілою вдячністю У відповідь Федір Павлович сказав, що не пригадує цієї події. Не знаю напевно – чи це було так – адже випадок, що трапився зі мною, переконаний, не був поодиноким. Подібні могли стосуватися й інших колег. Можливо Федір

Павлович, який ніколи не любив говорити про себе, залишився вірним своїй природній делікатності. Чи-то він керувався якимись іншими, невідомими мені причинами. Що ж, Павлович був ще й людиною, яка не любила розкриватися, у якомусь сенсі – загадковою людиною. Втім, мабуть, це й є однією з ознак вільної, непересічної особистості.

¹ Дружина Федора Павловича Шевченка – Розалія Калманівна. У жодному з офіційних документів, які Федір Павлович писав власноруч (див., наприклад, автобіографії у цьому збірнику), він не згадував іншого по-батькові, як і не приховував національності дружини. Проте, з огляду на ганебний «колерит», як називає це автор, радянських часів до подібних змін змушені були вдаватися багато людей. – *Ред.*

Юрій Сливка

Ф.П. Шевченко у моїх споминах

Коли згадую Ф.П. Шевченка, а згадую його дуже часто, бачу, на-самперед, його ласкаві очі, очі людини винятково доброї і благородної, а тому вже з першої зустрічі пройнявся до нього безмежною довірою та повагою, як до найближчого і рідного.

Заочне знайомство з істориком Шевченком відбулося десь 1951–1952 рр. під час навчання в Ужгородському університеті, після публікації його монографії з історії Закарпаття. Це була на той час чи не одна з перших праць про Закарпаття, написана українським радянським істориком. Саме тому вона стала для студентів-істориків, загалом студентів гуманітарних факультетів основним джерелом для вивчення історії рідного краю. Можна сказати, що ця праця була присутня у списку використаної літератури всіх курсових та дипломних робіт з історії Закарпаття від найдавніших часів.

А перше, очне знайомство, трапилося восени 1953 р., коли я складав іспити в аспірантуру інституту історії. Тоді в інституті вже навчався в аспірантурі теж випускник ужгородського університету Іван Гранчак, мій земляк, ми були з одного села Нового Давидкова Мукачівського району, а науковим керівником у нього був Федір Павлович Шевченко. Власне Іван і познайомив мене з Федором Павловичем, присутність якого у складі екзаменаційної комісії дуже підбадьорила мене.

З того часу було безліч зустрічей з Федором Павловичем, кожна з яких ставала для мене великою школою, уроком доброзичливості і благородства. Федір Павлович завжди умів дати добру пораду щодо проблематики наукових досліджень та пошуку джерел і літератури. Саме він і порекомендував мені для дослідження теми «Українське питання в Польщі, Румунії і Чехословаччині у міжвоєнний період» поїхати в архів Жовтневої революції у Харкові, назвав кілька фондів у Центральному державному історичному архіві у Києві та безліч публікацій.

Важко і неможливо описати всі наші зустрічі, в тому числі у невимушеній, затишній обстановці. З уваги на це розповім тільки про два сюжети, які глибоко закарбувалися в моїй пам'яті.

На зламі 60–70-х рр., коли в Україні наступила чергова кампанія боротьби з українським буржуазним націоналізмом, загалом з усілякими

ухилами, об'єктом гострої критики став Федір Павлович, головним чином як редактор «Українського історичного журналу» та автор статей про суд історії та повернення Михайла Грушевського в Україну. Ці публікації, як нині модно висловлюватися, були знаковими не тільки для наукових кіл, але й широкої громадськості, насамперед своєю концептуальністю та новизною постановки питання. Вони засвідчували про велику ерудицію автора статей, про його сміливість і принциповість.

Але саме ці риси та новизна і оригінальність мислення не подобалися партійним функціонерам і, як це не прикро, деяким історикам консервативного, догматичного мислення. І ось узимку здається 1975 р. у приміщенні ЦК компартії України відбулася нарада істориків республіки. З доповіддю виступив секретар ЦК Валентин Маланчук і, звичайно, серед інших, які вчинили якісь провини перед партією і марксистсько-ленінською методологією, досить гостро критикував професора Шевченка, звинувачуючи його у всіляких ізмах.

Однак не це мене вразило, бо на такого характеру зібраннях критика і випадки з боку офіційних осіб, а тим більше з Центрального Комітету, вже сприймалися як щось звичне для того часу. Найбільше вразило інше – виступ колишнього аспіранта Федора Павловича та багаторічного співробітника інституту історії, який дуже любив виконувати роль прокурора і судді в одній особі, стосовно дослідження історії українського народу. Його полум'яна промова була практично побудована на шельмуванні свого вчителя, на звинуваченні його у спробах реабілітувати ідеолога українського буржуазного націоналізму Михайла Грушевського та ревізувати основоположні засади марксистсько-ленінської методології щодо вивчення історичного минулого загалом та історії України, зокрема.

Відчувалося, що для значної частини учасників того злочасного зібрання, які чудово знали Федора Павловича, глибоко шанували його як чесного і принципового дослідника та винятково порядну та доброзичливу людину, цей випадок, та ще з уст його колишнього аспіранта та колеги по роботі, був образливий. Я почувався співучасником цього огидного дійства і ніяк не міг збагнути, як може учень і загалом людина так зневажливо ставитися до свого вчителя, публічно ображати його. Хотілось негайно втекти з того зібрання і якнайскоріше зустрітися з Федором Павловичем і сказати йому добре слово, вибачитись, засвідчити свої глибоку повагу і шану до його благородної діяльності.

Другий сюжет стосується взаємин Федора Павловича з професором Крип'якевичем Іваном Петровичем. Ще 1954 р., будучи аспірантом Івана Петровича, я знав, що Федір Павлович редагує його фундаментальну монографію про Богдана Хмельницького. Інколи, знаходячись у директорському кабінеті професора Крип'якевича, я

навіть краєчком ока бачив редаговані Федором Павловичем сторінки рукопису монографії про Богдана Хмельницького.

Згодом, коли Іван Петрович вже був на пенсії, під час наших задушевних розмов часто виринали постаті Федора Павловича та Івана Бутича. Одного разу, тоді вже академік Крип'якевич, напівжартома сказав, що він знає у Києві тільки двох українських комуністів – Шевченка і Бутича. Іван Бутич разом з Іваном Петровичем готували збірник документів «Універсали Богдана Хмельницького». Збереглося листування Івана Петровича з Федором Павловичем яке охоплює майже весь період їх знайомства – з часу підготовки монографії про Богдана Хмельницького на початку 50-х рр. до смерті академіка Крип'якевича¹.

Це листування між двома видатними істориками та організаторами історичної науки в Україні є унікальним документом 50–60-х рр. Воно справдиво відтворює суперечливо-складну, а часом і драматичну громадсько-політичну ситуацію, за умов якої працювали українські вчені-суспільствознавці, зокрема історики, дає можливість глибше зазирнути в наукову лабораторію цих двох великих патріотів-одномудців, збагнути і віддати належне їх нелегким і послідовним зусиллям максимально об'єктивно відтворити історичне минуле українського народу, в першу чергу період визвольної війни 1648–1654 рр.

Головний зміст листів – підготовка до видання монографії І.П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» та серії документів про визвольну війну, зокрема універсалів та листування Богдана Хмельницького з правителями сусідніх держав, а також праці Ф.П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.». Доля була вельми доброзичливою до Івана Петровича, коли Федір Павлович погодився бути науковим редактором його фундаментальної і якоюсь мірою підсумкової монографії про визвольну війну українського народу середини XVII ст. та його видатного державного діяча і полководця. Будучи людиною винятково благородною й толерантною у найкращому розумінні цього слова, Федір Павлович з глибокою повагою поставився до рукопису монографії Івана Петровича, намагався якнайповніше зберегти і захистити її новаторський оригінальний зміст і разом з тим уберегти автора від можливих звинувачень у злободенних для того часу ідейно-політичних і методологічних помилок «буржуазно-націоналістичної школи» Грушевського. Листування засвідчує, що тандем автор-редактор чудово розуміли один одного з-пів слова і тому їх спільна робота успішно завершилась.

Водночас редагування монографії «Богдан Хмельницький» та інтенсивне спілкування з її автором значною мірою позначилося на науковій діяльності Федора Павловича, в першу чергу, на його праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», яка разом з тим була докторською дисертацією, науковим консультантом, а на завершальному етапі її підготовки до видавництва і ре-

дактором був Іван Петрович. Прочитавши рукопис I, II і III розділів, Іван Петрович писав Федору Павловичу: «В загальному робота справляє прекрасне враження. Це великий прогрес у порівнянні з етапом 1954 року, коли Ви вели зі мною дискусії про мою роботу. За цей час Ви багато передумали і дали новий синтез цих питань, які дуже важко було розв'язати». Особливо професор виділяв тези монографії, що, «визволяючись від феодального гніту селянство і козацтво не порушувало феодальної формації», «підкреслення, що російський уряд визнав Україну суб'єктом у міжнародних відносинах» та інше. Далі, не без задоволення, Іван Петрович писав: «Я умію оцінити Ваші зусилля, бо ж я “болів” над цими питаннями, умію оцінити прогрес, який Ви даєте для розв'язки цих питань. Я Вам вдячний, що в багатьох місцях Ви відзначаєте мої думки (сказати б, мій пріоритет). Особливо мило мені, що Ви прийняли мій погляд на перший лист Хмельницького цареві – за що бив мене Олександр Карпович [Касименко]. Прошу Вас ще згадати, що я намічував цю тезу про селян, вільних виробників, яку Ви так прекрасно розвинули – бо і над цим питанням «роздирали ризи» мої критики. Читаючи Вашу монографію, – продовжував професор, – я щойно дійшов до переконання, що мій «Богдан Хмельницький» залишить якийсь слід в історії». (Лист від 3 листопада 1958 р.)

Керуючись засадою – «мої зауваження призначені на те, щоб привести роботу на ще вищий рівень», Іван Петрович звертав особливу увагу автора насамперед на концептуальні аспекти проблеми – про зміну станів та їх ролі у роки визвольної війни, – «це питання треба “поставити у весь зріст”, визначити місце козацтва», а також про Українську державу, бо «Замало виступають основні цілі держави, визначені теорією, і треба б ще підкреслити, що держава фактично була побудована. В деяких місцях Ви говорите про державу, в інших – про державність – чи не можна ясніше». (Там само).

У подальших зауваженнях на рукопис монографії Іван Петрович настирливо рекомендував «питання держави чи державності ще переглянути і уточнити», вважав, що «українську політику треба дати детальніше, бо зараз російська політика оброблена всебічно і тому виходить нерівномірність у становленню політики двох “контрагентів” і загалом стверджував, що «Хмельницький не був “євразійцем”, як його характеризував Грушевський» (Лист від 7 квітня 1959 р.)

Новаторська для свого часу монографія Федора Павловича Шевченка, яка у багатьох концептуальних питаннях суперечила ustalеним радянською історіографією догмам, зокрема щодо Української держави та характеру українсько-російських політичних взаємин як рівноправних суб'єктів міжнародних відносин, або, висловлюючись словами Івана Петровича, «двох контрагентів», викликала злобу правовірних ортодоксів. Якщо певні новаторські оцінки подій визвольної війни у монографії І.П. Крип'якевича – представника старої школи української історичної науки – ці ортодокси ще дипломатично «про-

ковтнули», зокрема з уваги на світовий авторитет її автора, то подібні твердження молодого дослідника «радянської школи» сприймались як виклик та відступ від «святих» принципів марксизму-ленінізму. 2 лютого 1961 р. Шевченко писав Івану Петровичу, що рецензією в «Комуністі України» «завершується перший етап моєї драми, коли так можна назвати події, які розгорнулися навколо моєї роботи». Особливо запекло виступали опоненти проти рекомендації роботи Шевченка до захисту як докторську дисертацію, її обговорення в інституті історії багато разів зривалося. Захист відбувся аж 19 грудня 1963 р. у Москві, тобто чотири роки після публікації монографії. Але й після цього цькування Федора Павловича та паплюження його монографії продовжувалося. Знаменно, що у Радянській енциклопедії історії України, 1972 р. видання, у нарисі про Ф.П. Шевченка серед його опублікованих праць не згадується монографія «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», що засвідчує про те, що вона була у чорному списку заборонених книг.

¹ Листування Ф.П. Шевченка з І.П. Крип'якевичем опубліковано: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – Львів, 2001. – С. 500–547.

Ігор Черніков

Людина феноменальної ерудиції й творчої обдарованості

Федір Павлович Шевченко по праву займає високоповажне місце в плеяді найяскравіших діячів науки і культури незалежної України. Будучи ретельним й скрупульозним літописцем вітчизняної історії, він водночас приділяв пильну увагу проблемам, пов'язаним з всесвітньою, зокрема європейською історією та сходознавством.

Ще на рубежі 60-х–70-х рр. минулого століття, коли в історичній науці домінувала думка про «неактуальність» досліджень, присвячених періоду середніх віків, Ф.П. Шевченко сміливо і аргументовано виступив проти цього. У передмові до заснованого ним наукового збірника «Середні віки на Україні» (на початку 70-х рр. вийшло в світ два випуски) він зауважував: «Незважаючи на специфіку розвитку Росії та України в період феодалізму, потрібно і далі розглядати події та явища у зв'язку з тими, що відбувалися в інших країнах Європи... Історія кожного народу, країни не відокремлена від подій міжнародного характеру. Вони зримо і незримо взаємообумовлюються»¹.

Цього принципу він дотримувався і тоді, коли готував праці (як автор і як редактор), що стосувались нового і новітнього часу. «Київ у міжслов'янських зв'язках у XVII–XVIII вв.», «Селянський рух у Буковині у першій половині XIX ст.», «Українсько-угорські історичні зв'язки», «Внесок українців у міжнародну солідарність з боротьбою іспанського народу проти фашизму в 1936–1939 рр.», «Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні (1941–1944)», «Участь представників слов'янських та балканських народів у партизанському русі в Україні в роки другої світової війни» та інші теми² – наочне тому свідчення.

Даному напрямку досліджень відповідала і науково-організаційна посада Федора Павловича. Адже впродовж 1949–1959 рр. він завідував відділом історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР³.

Оскільки автор цих рядків займався питаннями орієнталістики, зокрема тюркології, його природньо цікавило: якою мірою в наукових працях Ф.П. Шевченка представлено сходознавчі сюжети.

Почнемо з того, що Федір Павлович знав Схід (точніше радянський Схід) не з чуток. Адже як архівний працівник, він наприкінці 1941 р. перебував у місті Челкар, що в Казахстані, а з початку 1942 р. і до

листопаду 1943 р. обіймав відповідальні посади завідувача архівом уряду Узбецької РСР і начальника науково-видавничого відділу Архівного управління цієї Середньоазійської Республіки⁴. Тоді ж, а саме 6 вересня 1942 р. було опубліковано у центральній республіканській газеті «Кизил Узбекистон» («Червоний Узбекистан») узбецькою мовою статтю Ф.П. Шевченка «1914–1918 йиллардаги уруш даврида герман агентларининг урта осиеда килган купо-ручилиқ ишлари». Того ж дня та сама стаття під заголовком «Підривна робота німецьких агентів у Середній Азії в період війни 1914–1918 рр.» надрукувала російською мовою інша центральна республіканська газета, яка видавалась у Ташкенті, – «Правда Востока»⁵.

Проте найбільший корпус східних матеріалів містить фундаментальна монографія ученого «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (Київ, 1959, 500 с.), де також знайшли відображення тогочасні взаємини Української держави гетьмана Богдана Хмельницького з Османською імперією та Кримським ханством.

Відзначаючи доленосний характер утворення Запорізького козацтва з метою захисту українських земель від спустошливих набігів східних завойовників, Ф.П. Шевченко констатує, що султанська Туреччина і Кримське ханство, безпосередні сусіди України, свого часу «принесли українському народу безліч страждань»⁶.

Водночас він дотримується тої думки, що «історія знає багато випадків, коли народи, які піднялися на боротьбу за своє визволення... використовували суперечності, які існували між ворогами, уклали угоди з одним з них, щоб громити іншого»⁷. І в цьому контексті Федір Павлович був один з перших дослідників, хто став на шлях переосмислення, наприклад, ролі і місця Кримського ханства в міжнародних відносинах Північного Причорномор'я. Річ у тім, що хоч ця південна держава впродовж трьох століть з 1475 р. до 21 липня 1774 р. (дата укладення між Туреччиною і Росією Кючук-Кайнарджийського мирного договору) перебувала під протекторатом Османської імперії, а турецький султан підтверджував спеціальним указом сходження на ханський престол чергового Кримського монарха з династії Гіреїв, значення офіційного Бахчесараю у дипломатичному протистоянні в регіоні було набагато вагоміше, ніж його номінальний статус.

Саме такого висновку дійшов Б. Хмельницький, коли розпочинав Визвольну війну українського народу проти шляхетської Польщі. І першою з держав, до якої звернувся український гетьман, був Крим хана Іслам-Гірея III (1644–1654).

З свого боку і офіційний Бахчесарай, як свідчили неспростовні факти, був зацікавлений у зміцненні своїх стосунків з Україною. Спираючись на Україну, зазначається у названій монографії: «Крим хотів... вирватись з складу Туреччини». Цілком зрозумілими були дії правлячих кіл Османської імперії, що намагались розірвати воєнно-політичний союз між Україною і Кримом або використати його для

відповідного тиску на український уряд. «Українським дипломатам, наголошує Ф.П. Шевченко, – довелось укласти багато зусиль, щоб нейтралізувати дії Турецького уряду»⁸.

З свого боку. «Туреччина підтримувала дипломатичні зв'язки з Україною, починаючи з першого року Визвольної війни», – зауважує Федір Павлович. З великими почестями турецький султан Мехмед IV приймав у листопаді 1650 р. Козацьке Посольство (складалось з 22 осіб), яке очолював Київський полковник Антон Жданович. Висока Порта (Канцелярія великого візира) висловила готовність виконати всі прохання запорозьких козаків⁹. Згідно з проектом Договору, запропонованого Посольством, українські купці мали б право вільно торгувати в усіх турецьких портах на Чорному та Середземному морях, не сплачуючи мита. Купцям дозволялось мати там свої торговельні склади. І останнє. Купці з України зрівнювались у правах з турецькими. Однак, зазначається у монографії, з невідомих причин цей договір не був підписаний¹⁰.

Поділяючи думку, що в українсько-турецьких взаємовідносинах тієї доби переважала стабільна миротворча тенденція, більше того, тенденція до постійного зближення й партнерства, Ф.П. Шевченко наводить такий цікавий факт. Обіцяючи «перетворити на знатну людину» Богдана Хмельницького, турецький султан надіслав йому знаки державної влади – корону, булаву, шаблю, бунчук і кафтан¹¹. Дослідник робить висновок, що «Турецький уряд за всяку ціну намагався досягти включення України до складу Туреччини»¹².

Дозволю собі деякі особисті спомини про Федора Павловича. Мені дуже пощастило знати впродовж майже сорока років цього видатного вченого – історика, людину величезної працездатності, феноменальної ерудиції й творчої обдарованості, і водночас надзвичайної порядності й скромності, справжнього лицаря науки. А якою неповторно-чарівною була його усмішка, що випромінювала і щирість, і відкритість, і доброзичливість, і прагнення підбадьорити, і прийти на допомогу.

Пишаюсь, що саме під головуванням Ф.П. Шевченка, тодішнього керівника Відділу всевітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії АН УРСР у травні 1958 р. було затверджено тему моєї кандидатської дисертації. Дуже вдячний йому за винятково цінні поради і консультації з приводу знаходження необхідних матеріалів з дисертаційної теми, які зберігались в архівах України. І, нарешті, велике спасибі йому, як засновникові й першому багаторічному головному редакторові «Українського історичного журналу» від величезної армії колишніх аспірантів і здобувачів, у числі яких був і автор цих рядків, за неймовірно добре, щиросердне ставлення до них, надану можливість своєчасно отримати дисертаційні публікації.

Федір Павлович Шевченко до останніх днів свого життя був пристрасно відданий українській історичній науці, всебічно сприяв її

відродженню та подальшому розвитку. Таким і залишиться він у вдячній пам'яті сучасників, учнів, нащадків.

¹ Цит. за: *Апанович О.* Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина: Спогади та історіограф. – Київ, 2000, 127 с.

² Див. *Шевченко Ф.П.* Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII–XVIII ст. // V Міжнародний з'їзд славістів, Софія, вересень 1963. – Київ, 1963, 44 с. Його ж. *Лук'ян Кобилиця: З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст.* – Київ, 1958, 205 с.; *Українсько-угорські історичні зв'язки* / Відп. ред. Ф.П. Шевченко. – Київ, 1964, 250 с.; Його ж. *Рота імені Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937–1938 рр.)* // Укр. іст. журн. – 1961. – № 1. – С. 101–114; *Листи з фашистської каторги. Зб. листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини* / Відп. ред. Ф.П. Шевченко. – Київ, 1947. – 158 с.; Його ж. *Участие венгров и румын в партизанском движении на Украине в годы Великой Отечественной войны* // Новая и новейшая история. – 1961. – № 5. С. 91–103.

³ *Санцевич А.В.* Життєвий і творчий шлях Ф.П. Шевченка // Федір Павлович Шевченко. Бібліографія. – Київ, 1989. – С. 5.

⁴ Там само. – С. 4.

⁵ Федір Павлович Шевченко. Бібліографія. – С. 30.

⁶ *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – Київ, 1959. – С. 61.

⁷ Там само. – С. 62.

⁸ Там само. – С. 259.

⁹ Там само. – С. 259, 324–325.

¹⁰ Там само. – С. 229.

¹¹ Там само. – С. 479.

¹² Там само. – С. 481.

Татьяна Яковлева

Ф.П. Шевченко и Питер

Воспоминания о Федоре Павловиче Шевченко, как об удивительно деликатном, интеллигентном и добром человеке по-прежнему живы в далеком от Украины Петербурге. Судьба неразрывно связала его со школой украинистики, сохранявшейся на историческом факультете тогда еще Ленинградского университета. Во многом благодаря его усилиям, поддержке и теплому участию исследование истории Украины в Питере пережили тяжелые времена гонений и преследований.

Еще в начале далеких 60-х XX в. М.И. Марченко представил Федору Павловичу молодого ассистента кафедры Истории России ЛГУ Юрия Давидовича Марголиса, страстного шевченковеда. Именно с этого момента начинается история тесного сотрудничества Ф.П. Шевченко с ленинградскими украинистами. Марголиса – веселого, остроумного, жизнерадостного – было невозможно не любить и Федор Павлович (тогда – ответственный редактор «УИЖа») всей душой взялся ему помогать. С его помощью на Украине выходят рецензии на работы ленинградских историков, готовятся к печати статьи Юрия Давидовича о Т.Г. Шевченко. Деятельное участие принимал Федор Павлович и в работе Евдокии Марковны Косачевской – еще одной «украинистки» ЛГУ.

Но неожиданно все изменилось. Ю.Д. Марголис попадает под дело о «террористической организации», его исключают из партии, выгоняют из ЛГУ. В тяжелейшем для Марголиса 1971 г. Федор Павлович печатает в «УИЖи» его статью «Т.Г. Шевченко и Петербургский университет». Это в то время, когда имя Марголиса в Ленинграде было снято даже с подготовленной им истории фабрики В. Слуцкой!..

Сохранилась обширная переписка Федора Павловича с Марголисом, из которой видно, как хорошо он понимал все то, что происходило в стране, и как глубоко страдал от невозможности что-либо изменить. Когда после 12 летнего изгнания Марголис вернулся в ЛГУ, Федор Павлович стал самым активным сторонником скорейшей защиты его докторской. В 1985 г. Ф.П. Шевченко приехал в Ленинград, в качестве официального оппонента Юрия Давидовича. Защита стала настоящим торжеством справедливости.

А уже через несколько месяцев после этого, Марголис написал Федору Павловичу о первой работе про И. Богуну своей студентки (тогда еще 2 курса) – Тани Яковлевой. Про это письмо я узнала только

после смерти Юрия Давидовича, когда оно было опубликовано в сборнике на его память. Марголис просил рекомендовать мою статью в «УИЖ». Так удивительным образом круг замкнулся, и Федор Павлович начал активно помогать уже новому поколению питерской украинистики.

Мне до сих пор памятно мое первое личное знакомство с Ф.П. Шевченко. Это было на заре «перестройки», в 1988 г., когда усилиями все того же Юрия Давидовича я (все еще студентка) была приглашена на Археографическую конференцию в Киеве. Мне было не по себе в большом зале, наполненном известными учеными, чьи имена я знала только по их работам. Не сразу решилась подойти и к «маститому Член-Корру», восседавшему в президиуме. Этот пожилой, маленький человек, который, казалось, совершенно равнодушно взирал на проходившее собрание, поразил меня своей радостно-радушной реакцией. Он расспрашивал меня о Питере, о Юрии Давидовиче, о моих работах. Помню его ответ, когда я заикнулась, что начала заниматься Иваном Выговским, Руиной. Его глаза стали лукаво-молодыми и он произнес фразу, которую я смогла оценить только позднее: «Руина... Тогда вам надо начинать свое исследование с 1654 года».

Шли годы, не стало Советского Союза, но несмотря на все перемены, я во многом повторила судьбу своего учителя. На ученом совете истфака в 1992 г. мы вместе с Марголисом были обвинены в «украинском буржуазном национализме». Защита кандидатской стала невозможна. По совету Юрия Давидовича я написала обо всем Ф.П. Шевченко. Он сразу же откликнулся: «Получил Ваше письмо, в котором Вы изложили сложное положение. Сочувствую Вам, и рад, что Вы придерживаетесь своих взглядов». Безоговорочная поддержка была получена. Через два года снова состоялась защита, на которой у питерского украиниста Федор Павлович опять выступал оппонентом. Только защита на этот раз проходила в Киеве, в Институте истории Украины. Юрий Давидович тоже присутствовал здесь.

Это было уже весной 1994 г., Ф.П. Шевченко был на закате своей жизни. Многие полагали, что ему будет трудно написать развернутый отзыв. Но на мое смущенное предложение «рыбы», Федор Павлович деликатно ответил отказом. Работа ему понравилась, он писал отзыв сам, не довольствуясь стандартными фразами. Неожиданно эмоционально и увлеченно выступил он и на ученом совете, чего никто не ожидал от восьмидесятилетнего старца. В его словах и напутствиях звучала искренность человека, для которого наука и истина оставались важнейшим критерием в жизни.

Очень скоро его не стало...

Для питерских историков Федор Павлович навсегда остался в памяти как человек широкого сердца, удивительной отзывчивости и недожинного ума. Качества, с которыми очень тяжело было жить в те нелегкие годы.

Частина третя

Документи

№ 1

РОЗПИСКА АРХІВАРІУСА ХОТИНСЬКОГО РАЙВИКОНКОМУ А.А. САДКОВСЬКОГО ПРО ПЕРЕДАВАННЯ СТАРШОМУ НАУКОВОМУ СПІВРОБІТНИКУ АРХІВНОГО ВІДДІЛУ УНКВС ПО ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ Ф.П. ШЕВЧЕНКУ МАТЕРІАЛІВ СТОСОВНО ХОТИНСЬКОГО ПОВІТУ

Чернівці, 24 жовтня [1940 р.]¹

РАСПИСКА-АКТ

Садковский Антон Антонович, Архивариус Хотинского Райисполкома сдал, тов. Шевченко Федору Павловичу, Старшему научному сотруднику АРХИВНОГО ОТДЕЛА УНКВД по Черновицкой области, материалы, касающиеся событий в Хотинском Уезде за 1918 и 1919 годы из фонда Земской Управы Хотинского Уезда.

Сданы нижеследующие дела:

1). По описи № 4/1918 о введении в Хотинском Уезде Милиции о должностных лицах последней.

2). По описи № 73/1918 с перепиской, возникшей по жалобе сельских обществ и других лиц на действия Австро-Венгерских войск.

3). По описи № 51/1918 часть 1-я распоряжения и переписка с Австро-Венгерскими Военными Властями (Общая переписка).

4). По описи № 51/1918 часть 2-я о том же.

5). По описи № 268/1918 дело с копиями о пределении Хотинского Уезда Земского Собрания.

6). По описи № 6/1919 о курсе денежных знаков в Хотинском Уезде.

7). По описи № 7/1919 общая переписка с Румынскими Властями.

8). По описи № 12/1919 с перепиской и протоколом сведения гласных Хотинского Земства, Председателей волостных Управ и Префекта Хотинского Уезда.

9). По описи № 13/1919 с перепиской Председателя Хотинской Уездной Земской Управы на неправильные действия Префекта Николау.

10). По описи № 15/1919 по Ветеринарному Отделу о личном составе служащих Отдела. «Персоналум Ветеринар».

Примечание

Листы в делах не номерованы.

Сдал

Архивариус (Садковский)

Принял

Старший Научный Сотрудник
Архивного Отдела УНКВД (Шевченко)

Державний архів Чернівецької області, ф. Р-2413, оп. 2, спр. 9, арк. 2.

Копія. Машинопис.

¹ Помилково датовано 1924 р.

№ 2

НАКАЗ ДИРЕКТОРА ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ОБЛАСНОГО
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ Ф.П. ШЕВЧЕНКА
ПРО ПРИЙНЯТТЯ СПІВРОБІТНИКІВ
НА РОБОТУ В АРХІВ

Чернівці, 1 листопада 1940 р.

ПРИКАЗАНИЕ № 1

§ 1

Зачислить с 1/XI-1940 г. временно исполняющего обязанности бухгалтера Черновицкого областного государственного архива т. Коропатницкого Г.В. с окладом 400 рублей в месяц.

§ 2

Зачислить с 1/XI-1940 г. научным работником архива т. Мет Карла Абрамовича с окладом 450 рублей в месяц.

Директор архива (Шевченко)

Державний архів Чернівецької області, ф. Р-2366, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
Автограф.

№ 3

АВТОБІОГРАФІЯ ДИРЕКТОРА ЧЕРНІВЕЦЬКОГО
ОБЛАСНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Чернівці, 4 грудня 1940 р.

АВТОБІОГРАФІЯ

Я, Шевченко Фёдор Павлович, родился в 1914 г. 11 августа, в с. Дунаевцах Дунаевецкой волости Новоушицкого уезда Подольской губернии (теперь с. Дунаевцы Дунаевецкого района Каменец-Подольской области), в семье крестьянина-бедняка.

Мой отец, Павел Михайлович Шевченко, родился в 1885 г. в местечке Фрамполь Каменецкого уезда Подольской губернии, в семье крестьянина-сапожника. С ранних лет отец ходил на заработки и сапожничал вместе со своим отцом. В 1911 г. отец женился в с. Дунаевцах на

Анне Герасимовне Довженко, тоже дочери сапожника. Отец мой до революции был сельским сапожником в с. Дунаевцах, земли вовсе не имел. После революции наша семья, состоявшая из четырёх душ (отца, матери, меня и сестры), получила 1½ гектара земли, хозяйство считалось бедняцким, семья была членом КНС [комнезам]. В 1930 году вся семья поступает в колхоз «Спільна праця» в с. Дунаевцах, где отец и мать работали до последнего времени. Отец умер в октябре 1939 года, мать сейчас на моём иждивении. Ни в каких белых армиях и бандах из членов семьи никто не был и под судом не состоял. Нет никого за границей, а также изолированных органами НКВД.

Детство своё я провёл в с. Дунаевцах, там же в 1923 г. поступил в школу, а в 1930 году я окончил семилетку.

С 1930 года веду самостоятельный образ жизни, в этом году поступил в колхоз, где работал до осени 1932 года.

Осенью 1932 года я поступил на четвёртый курс рабфака, вечернего отделения при Киевском институте кожевенной промышленности. Так как я учился на вечернем отделении, в силу этого мне не полагалась стипендия, и поэтому приходилось днём работать, а вечером учиться. Работал без всякой специальности-чернорабочим, на 8-й обувной фабрике гор. Киева. Но простудившись я заболел, а тяжёлое материальное положение заставило меня покинуть учёбу на рабфаке весной 1933 г. и уехать в с. Дунаевцы к родным.

В августе 1933 года я выдержал испытания в Московском историко-архивном институте и был зачислен студентом. В институте работал на многих выборных работах по профсоюзной линии: был членом профкома, членом товарищеского суда, неизменный на протяжении четырёх лет староста курса и т. д. За время пребывания в институте не подвергался никаким взысканиям ни по административной, ни по профсоюзной линиям, а за отличную учёбу и общественную работу был несколько раз премирован.

В 1937 году я окончил Историко-архивный институт с дипломом первой степени. По решению дирекции и кафедр института я был оставлен в аспирантуре, я продолжал вести общественную работу: был агитатором по выборам и после выборов в Верховный Совет СССР и РСФСР был членом участковой избирательной комиссии по выборам в местные советы депутатов трудящихся. В аспирантуре я начал свою педагогическую деятельность: вёл семинарские и практические занятия в институте по ряду предметов. Темой диссертационной работы я выбрал вопрос: «Взаимоотношения Украины и Московского государства во второй половине ХУП ст.». Диссертация написана и в этом году собираюсь её защищать, на звание кандидата исторических наук. За отличную учёбу, педагогическую и общественную работу я был премирован и в аспирантуре.

После окончания аспирантуры, в 1940 в сентябре месяце, меня приказом Народного Комиссара Внутренних Дел СССР направлено

на работу в гор. Черновцы в качестве директора областного государственного архива. На место работы прибыл 14 октября с. г. и временно работал старшим научным работником Архивного отдела УНКВД по Черновицкой области.

В партии не состою и не состоял.

Под судом и осуждённым не был.

Единственная моя сестра Шевченко Надежда Павловна, рождения 1916 г. окончила в 1931 году семилетку, в 1933 г. книжный техникум в Киеве, а в 1938 году Киевский институт химико-технологической промышленности и в том же году была направлена на работу в гор. Смелу, где работает и сейчас на рафинадном заводе инженером-химиком. Муж сестры, Коньякин Владимир Фёдорович рождения 1912 г. сын служащего, после окончания Киевского химико-технологического института в 1938 г. работает инженером на механическом заводе в гор. Смеле¹.

IP НБУВ, ф. 349, спр. 1-3, арк. 1-3. Автограф.

¹ Праворуч підпис автора.

№ 4

ВІДОМОСТІ, НАДАНІ НАЧАЛЬНИКОМ АРХІВНОГО
ВІДДІЛУ УНКВС ПО ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ,
ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ НА ПОСАДАХ СПІВРОБІТНИКІВ
АРХІВНОГО ВІДДІЛУ УНКВС
ТА ОБЛАСНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ

Чернівці, 1940 р.

СВЕДЕНИЯ
О СОТРУДНИКАХ АРХИВНОГО ОТДЕЛА УНКВД
и ОБЛАСТНОГО ГОСУДАРСТВЕН. АРХИВА,
оформленные ОТДЕЛОМ КАДРОВ УПРАВЛЕНИЯ НКВД
по Черновицк. Област.

Фамилия, имя и отчество	Занимаемая должность	Оформлен или не оформлен ОК УНКВД	Кем утвержден
АРХИВНЫЙ ОТДЕЛ УНКВД			
КРЕТОВ Иван Григорьевич	Начальник Архивного Отдела	да	Областным Комитетом КП(б)У - 29.XII.1940 год

Документи

КАЦЕНБЕРГ Александр Яковл.	Ст. Инспектор	да	
ДАШЕВСКИЙ Израиль Львович	Инспектор	да	
14-ть человек	Заврайархивами	да	
ШЕВЧЕНКО Федор Павлович	Д-р ОБЛГОСАРХИВА	да	Областным Комитетом КП(б)У - 18.IV.1941 год
ТОМЮК Денис Констан.	Зав. Отделом Общ. ф.	да	
РОЗЕНФЕЛЬД Соломон Мойсеев.	Научн. работн.	да	
ЛЕКЕР Естер Меровна	Научн. работн.	да	
АДЛЕРСБЕРГ Эмиль Хаймович	Научн. работн.	да	

П р и м е ч а н и е:

по Архивному Отделу: Бухгалтер и секретарь – вакантные должности.

По Облгосархиву: вакантные должности Зам. Директора Обл-Госархива, и Завед. Отделом секретных фондов.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА КАДРОВ
УПРАВЛЕНИЯ НКВД по Черновицкой Области
СЕРЖАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (КАРЫЙ)

НАЧАЛЬНИК АРХИВНОГО ОТДЕЛА УНКВД (КРЕТОВ)

Державний архів Чернівецької області, ф. Р-2413, оп. 3, спр. 4, арк. 1.
Оригінал. Машинопис.

№ 5

ДОПОВІДНА НАЧАЛЬНИКА УНКВС
ПО КРАСНОДАРСКОМУ КРАЮ НАЧАЛЬНИКУ
ГОЛОВНОГО АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ НКВС СРСР
ПРО ЕВАКУАЦІЮ ДОКУМЕНТІВ У м. АКТЮБІНСЬК

Краснодар, 25 вересня 1941 р.

Сов. – секретно
НАЧАЛЬНИКУ ГЛАВНОГО АРХИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ
НКВД СССР – МАЙОРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ тов. НИКИТИНСКОМУ

В соответствии Вашего предписания сообщая, что 18 сентября 1941 года в гор. Актюбинск нами направлены 215 архивных фондов из Архивного отдела УНКВД КК в количестве 98 565 единиц хранения (одна тысяча сто мешков).

Вместе с архивным материалом отправлен весь справочный и учетный материал Краевого Государственного архива в том числе и чекистская картотека.

Архивные материалы сопровождают милицейская охрана и сотрудники Краснодарского Краевого Госархива в составе:

1. Начальник Краевого госархива – тов. ШЕВЧЕНКО Ф.П.
2. Ст. Научный сотрудник – --- ЧУЧМАЙ Г.Т.
3. Научный работник – --- ВАЙС М.Л.
4. Ст. Архивно-Технический работн. – --- ДЕРКАЧ Е.Г.
5. Ст. Архивно-Технический работн. – --- КОВАЛЕНКО З.Д.
6. Архивно-технический работник – --- ДЕРКАЧ А.А.
7. Архивно-Технический работник – --- ДОРОШЕНКО М.Г.
8. Архивно-Технический работник – --- ГАВРИНГА Л.М.
9. Инспектор Архивного отдела – --- ПАНЬКО М.Н.

Все сотрудники обеспечены зарплатой и командировочными. По отбору архивных материалов для отправки работа продолжается.

Приложение: список фондов на 11 листах.

Начальник управления НКВД Кр. Кра.
Капитан государственной безопасности
подпись (ТИМОШЕНКОВ)

Списки фондов переданы тов. Шароборовой 13.Х-41 г.*

подпись (Н. ПАВЛОВ)

Державний архів Російської Федерації, ф. Р-5325, оп. 10, спр. 852, арк. 1.
Оригінал. Машинопис.

* Дописано від руки в кінці документа. Підпис Н. Павлов.

№ 6

НАКАЗ НАЧАЛЬНИКА УНКВС ПО КРАСНОДАРСЬКОМУ КРАЮ ПРО ВІДРЯДЖЕННЯ СПІВРОБІТНИКІВ У ЗВ'ЯЗКУ З ЕВАКУАЦІЄЮ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ

Краснодар, 25 вересня 1941 р.

ПРИКАЗ НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛЕНИЯ НКВД ПО КРАСНОДАРСКОМУ КРАЮ ЗА 1941 ГОД

В связи с эвакуацией архивных материалов из Архивного отдела НКВД КК – командировать вместе с архивом следующих сотрудников:

1. Начальника Краевого Госархива тов. ШЕВЧЕНКО Ф.П.
2. Начальника отдела Секретных фондов – КРИВОШЕИНУ Т.Н.
3. Ст. Научного сотрудника тов. – ЧУЧМАЙ Г.Т.
4. Научного сотрудника тов. – ВАЙС М.Л.
5. Научного сотрудника тов. – ПАВЛЕНКО В.Г.
6. Ст. Архивно-Технического сотрудника – КОВАЛЕНКО З.Д.
7. Архивно-Технический сотрудник – ДЕРКАЧ А.А.
8. Архивно-Технический сотрудник – ГАВРИНА Л.М.
9. Архивно-Технический сотрудник – ДОРОШЕНКО М.Г.
10. Инспектор Архивного отдела УНКВД КК – ПАНЬКО М.Н.
11. Ст. Архивно-Технический сотрудник – ДЕРКАЧ Е.Г.

Начальник управления НКВД К.К.
капитан Госбезопасности
(ТИМОШЕНКОВ)

Державний архів Російської Федерації, ф. Р-5325, оп. 10, стр. 852, арк. 2.
Копія. Машинопис.

№ 7

АВТОБІОГРАФІЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Ташкент, 18 квітня 1942 р.

Я, Шевченко Фёдор Павлович, родился 11 августа 1914 года, в селе Дунаевцах Дунаевецкой области Новоушицкого уезда Подольской губернии, (теперь с. Дунаевцы Дунаевецкого района Каменец Подольской области), в семье крестьянина-бедняка.

Мой отец, Павел Михайлович Шевченко родился в 1885 году в местечке Фрамполе Каменецкого уезда Подольской губернии, в семье сельского сапожника. С ранних лет отец ходил на заработки и сапожничал вместе со своим отцом. В 1911 году отец женился в селе Дунаевцах на Евгении Герасимовне Довженко, тоже дочери сапожника. До революции мой отец был сельским сапожником, земли и недвижимого имущества вовсе не имел. После революции семья, состоявшая из четырёх душ (отца, матери, меня и сестры), получила 1¹/₂ га земли, хозяйство было бедняцким. В 1930 году семья поступает в колхоз в с. Дунаевцах, в котором отец и мать работали до позднего времени. Отец умер в 1939 году, мать до войны находилась на моём иждивении, в данный момент о её месте пребывания мне ничего не известно. Из членов семьи никто ни в каких белых армиях и бандах не был, и под судом и следствием не состояли. Нет никого за границей, подозреваемых органами НКВД.

Детство свое я провел в селе Дунаевцах, там же в 1923 году поступил в семилетку, которую окончил в 1930 году.

С 1930 года веду самостоятельный образ жизни, в этом же году поступил в колхоз, в котором работал до 1932 года. Осенью 1932 года

я поступил на четвертый курс вечернего рабфака при Киевском институте Кожевельной промышленности. Одновременно с учёбой в рабфаке мне приходилось зарабатывать на пропитание. Работал без всякой специальности на восьмой обувной фабрике города Киева. Весной 1933 года заболел, и тяжелое материальное положение заставило меня покинуть учёбу на рабфаке и уехать на работу в с. Дунаевцы.

В августе 1933 года я выдержал испытания в Московский Историко-Архивный институт, который закончил в 1937 году, с дипломом первой степени. в институте. В институте я работал личных выбранных работах, а за отличную учёбу был много раз премирован.

В 1937 году после окончания института, по решению дирекции института, меня оставили в аспирантуре при институте. Наряду с учёбой в аспирантуре я вел преподавательскую работу в институте, участвовал в общественной жизни института, был постоянным агитатором по выборам в Верховные Советы УССР. За отличную учебу в аспирантуре, за педагогическую и общественную работу я неоднократно был премирован.

Диссертационной темой я выбрал вопрос: «Взаимоотношения Украины и Московского государства во второй половине XVII ст.». Диссертацию написал, осталось защитить.

После окончания аспирантуры в сентябре 1940 года по приказу Народного Комиссара Внутренних дел СССР я был направлен на работу в город Черновцы в качестве начальника Областного Государственного Архива УНКВД, на указанной работе был с 14 октября 1940 года по 1 июля 1941 года, т. е. до момента эвакуации из города Черновцы.

После эвакуации из Черновцов я работал начальником Краснодарского Краевого Государственного Архива УНКВД, но в сентябре вместе с архивом из Краснодара выехал в город Челкар Актюбинской области. В Челкаре пробыл с 10 октября 1941 года по 23 марта 1942 года, я работал заведующим архива УзССР.

В партии не состою и не состоял.

Под судом и следствием не был.

В 1941 году я женился на Маламуд Розе Калмановне, рождена в 1923 году, рабочая по социальному происхождению, жена последнее время находится на моем иждивении. Есть ребёнок рожд. 1942 года.

Сестра Шевченко Надежда Павловна, рожд. 1916 года, окончила Киевский институт пищевой промышленности, и до войны с мужем Коньекиным Владимиром Федоровичем работали в городе Смела, Киевской области, инженерами на сахарном заводе. Теперь сестра эвакуирована вместе с заводом в город Михайлов.

18/IV-42

Ф. Шевченко

Державний архів Республіки Узбекистан, ф. Р-400, оп. 2, спр. 611, арк. 14-15.

Я, Шовченко Федор Павлович, родился Новобуха 1914 года, в селе Дуневцах
Дуневецкой волости, Новоушицкого уезда Подольской губернии (теперь с. Дуневцы
Дуневецкого района, Каменец Подольской области), в семье крестьянина-бедняка.

Мой отец, Павел Михайлович Шовченко родился в 1885 году в селе Дуневцах
Радомля Каменецкого уезда Подольской губернии, в семье сельского сапожника. С
ранних лет отец ходил на заработки и самолично вместе со своим отцом. Мать
отец жил в селе Дуневцах на Гвасилии Арсимиловне. Довольно много денег
сапожника. До революции мой отец был сельским сапожником, землеметом и медиком
многому ремеслу вовсе не имел. После революции наша семья самолично из
четырёх душ (отец, матери, муж и сестры), получила 1 1/2 га земли, из которой было
бедняком. В 1930 году был составлен коллектив в Дуневцах, в котором отец
и мать работали до последнего времени. Отец умер в 1939 году, мать до войны по-
ходила на поля и в саду, в домашней хлопоты и ее хозяйство, работая все годы своей жизни
из семьи семьи и в других больших работах и в саду не был, и поводом к работе
не считали. Мой отец записан в колхозе и в колхозе, в колхозе А.К.В.В.

Вместе со своей женой в селе Дуневцах, там же в 1933 году поступил в сель-
скую школу которую окончил в 1930 году.

С 1930 года веду самостоятельную жизнь, в этом году поступил в Киев,
в котором работал до 1932 года. Осенью 1932 года поступил на вечерний курс
физико-математического факультета Киевского университета имени Шевченко.
Одновременно с учёбой в физико-математическом факультете работал на
безвозмездной специальности на 8^й учебной фабрике г. Киева. Весной 1933 года сбе-
жал, и вместе с матерью переехал в село Дуневцы, где вместе с матерью
и учился на физико-математическом факультете Киевского университета имени Шевченко.

В августе 1933 года в ведомстве переехал в Киевский университет имени Шевченко
факультета, который окончил в 1937 году с дипломом первого степени. В это
время я работал на многих фабриках, заводах, а за это время учёбу был
прекращён.

В 1934 году вошёл в состав колхоза имени Шевченко, в котором работал и в качестве
инженера, а также в Киевском университете имени Шевченко. В 1934 году с учёбой в Киев-
ском университете я вел преподавательскую работу в университете, а также в обществен-
ной жизни колхоза, был членом колхоза имени Шевченко в Дуневцах.

№ 8

СЛУЖБОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЧАЛЬНИКА
ОДА НКВС УЗБЕКИСТАНУ НА Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Ташкент, 18 лютого 1943 р.

СЛУЖЕБНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Шевченко Фёдор Павлович родился в 1914 г., украинец из крестьян-бедняков, служащий, перспективный, уроженец села Дунаевского района Каменец Подольской области УССР. Женат. Окончил аспирантуру при Московском историко-архивном институте.

С 1940 г. работал начальником Черновицкого областного государственного архива УССР, а затем эвакуирован в г. Краснодар, где проработал 5 месяцев.

В Ташкент прибыл в феврале 1942 г., зачислен ст. инспектором ОГА. В декабре 1942 г. был назначен начальником научно-издательского отделения. Имеет большую склонность к научно-издательской работе.

Успешно выполняет работу в экспертно-проверочной комиссии, являясь ее учёным секретарём, готовит к изданию публикации документов и брошюр на темы: соответствующие требованиям периода Великой Отечественной Войны.

За время работы в отделе Госархивов НКВД УССР зарекомендовал себя как дисциплинированный, исполнительный, знающий в совершенстве свой участок работы. Политически развит. Над собой работает, участвует в общественной жизни коллектива. Занимаемой должности соответствует.

Начальник ОГА НКВД Уз. (Ушаков)

Державний архів Республіки Узбекистан, ф. Р-400, оп. 2, спр. 611, арк. 11.
Оригінал. Машинопис.

№ 9

ДИПЛОМ Ф.П. ШЕВЧЕНКА ПРО ЗАКІНЧЕННЯ
ПОВНОГО КУРСУ МОСКОВСЬКОГО
ІСТОРИКО-АРХІВНОГО ІНСТИТУТУ¹

24 березня 1943 р.

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 17.

Нотаріально засвідчена копія. Машинопис.

¹ Див. с. 472.

<i>Служебная биография</i>	
<p>ПЕВЧЕНКО Федор павлович родился в 1914 г., украинец из крестьян бедняков, служивый, беспартийный, уроженец сел. Гунеевского, гунеевского районов Иеменич подпольской области УССР. Женат. Окончив аспирантуру при Московском Историко-Архивном институте.</p> <p>С 1940 г. работал начальником черновицкого обл. государственного архива УССР, затем эвакуирован в г. Краснодар, где проработал 5 м-цев.</p> <p>В Ташкент прибыл в феврале 1942 г. был зачислен ст. инспектором ОГА. В декабре 1942 г. назначен начальником научно-издательского отделения. Имеет большую склонность к научно-издательской работе.</p> <p>Успешно выполняет работу в экспертно-проверочной комиссии, являясь ее ученым секретарем. Готовит к изданию публикации документов и брошюры на темы: соответствующие требованиям периода великой отечественной войны.</p> <p>За время работы в Отделе Госархивов НКВД УССР зарекомендовал себя как дисциплинированный, исполнительный, знающий в совершенстве свой участок работы, политически развит. над собой работает, участвует в общественной жизни коллектива. Выполняемой должности соответствует.</p>	<p>18/1143. Начальник ОГА НКВД Уз. <i>С. С. Стаков</i> СТАКОВ / -</p>

№ 10

СЛУЖБОВА ЗАПИСКА В.О. НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛІННЯ
ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР НАЧАЛЬНИКУ УПРАВЛІННЯ
ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС СРСР ПРО ПРИСВОЄННЯ
СПЕЦЗВАНЬ КЕРІВНИКАМ АРХІВНИХ УСТАНОВ

Київ, 23 грудня 1943 р.

НАЧАЛЬНИКУ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ
АРХИВАМИ НКВД СОЮЗА ССР - ПОЛКОВНИКУ
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ тов. НИКИТИНСКОМУ

Прошу Вас ходатайствовать о присвоении спец. звания следующим руководящим работникам органов Управления Государственными Архивами НКВД Украинской ССР:

1. ПАВЛЮКУ Павлу Ивановичу – Зам. Нач. УГА НКВД УССР.
2. ПШЕНИЧНОМУ Гордею Семенов. – Директор Центр.Гос. Архива фоно-фото-кино документов.
3. ОЛЕЙНИКУ Ивану Павловичу – Начальнику Отдела Госархивов НКВД по Киевской области.
4. ШЕВЧЕНКО Федору Павловичу – Нач.Научно-Издательского Отдела УГА.
5. ГУСЕВОЙ Ларисе Вячеславов. – Директор филиала Центр.Гос. Архива Окт. Рев. и Соц.ст-ва.
6. ВОСТРИКОВОЙ Варваре Александровне – Нач. Отдела Госархивов УНКВД по Черниговской области.
7. ВОЩИКОВУ Николаю Яковлевичу – Нач.Отдела Госархивов УНКЩ по Станиславской области.
8. СЛЕПУХИНУ Андрею Дмитриев. – Нач.Отдела. Госархивов УНКВД по Станиславской области.
9. СУПРУНУ Павлу Васильевичу – Нач. Отдела Госархивов УНКВД по Сумской обл.
10. ГОРЯЧКИНУ Александру Афанасьевичу – Нач. Отдела Госархивов УНКВД по Тарнопольской области.
11. ДИРЕКТОРЕНКО Петру Григ. – Директор филиала Центр. Госуд. Историч. Архива.
12. ЖЕЛОБКОВУ Федору Андреев. – Нач. Отдела Госархивов УНКВД по Ворошиловградской области.
13. МОМОНТУ Андрею Игнатьевичу – Нач. Отдела Госархивов УНКВД, по Полтавской области.

Характеристики на перечисленных лиц прилагаются.

И. О. НАЧ. УПРАВЛЕНИЯ ГОСАРХИВАМИ
НКВД УССР СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (ГУДЗЕНКО)

Верно: Нач. Секретариата УГА НКВД УССР *Добрія*
ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2436, арк. 41-42. Засвідчена копія. Маши-

нопис.

№ 11

ОБІЖНИК УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР
І НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА
НАЧАЛЬНИКАМ ВІДДІЛІВ ДЕРЖАРХІВІВ УНКВС
ОБЛАСТЕЙ, ДИРЕКТОРАМ ЦЕНТРАЛЬНИХ
ДЕРЖАРХІВІВ ПРО ВИДАННЯ ЗБІРНИКІВ

Київ, 4 січня 1944 р.

К о п и я

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ ГОСАРХИВОВ УНКВД ОБЛАСТЕЙ
И ДИРЕКТОРАМ ЦЕНТРАЛЬНЫХ ГОСАРХИВОВ

Управление Государственными архивами НКВД УССР подготавливает к печати два документальных сборника: 1. «Оккупационный режим немцев на Украине в 1941–1944 гг.» и 2. «Письма советских граждан с германской каторги».

Необходимо, чтобы в сборниках, подготовку которых намечено закончить в ближайшее время, нашло свое отображение положение во всех областях Украины. Участие в создании этих сборников Отделов Госархивов и Областных Госархивов – обязательное. Это участие должно найти свое выражение и выявление соответствующих документов и справочного материала к ним, также в высылке выявленных материалов в УГА НКВД УССР.

По теме «Оккупационный режим немцев на Украине в 1941–1944 гг.» производить выявление документальных материалов следующего содержания: распоряжения и указания германских военных и гражданских властей, в которых говорится о введении оккупационного режима на данной территории, материалы об уничтожении, советских учреждений и замена их германскими или созданными немцами местными учреждениями (городские управы, районные и сельские старосты), организация и деятельность оккупационных карательных органов (полиции, жандармерии и т. п.), репрессии над советскими гражданами (приказы и сообщения о казнях и реквизициях, различных запретах, преследованиях и т. д.), материалы о формах и методах регулирования жизни в оккупированных городах и селах. Фотокинодокументы о зверствах.

Для сборника «Письма советских граждан с германской каторги», выявить характерные письма граждан всех слоев населения, угнанных в Германию на работу. Выявить письма, в которых нашли свое отображение: тяжелый, изнурительный труд на германских предприятиях, в сельском и домашнем хозяйствах, использование не по специальности, бесправие советских граждан в Германии, произвол и репрессии (штрафы, наказания), отношение германского населения к советским гражданам, бытовые условия (помещение, питание, здравоохранение и т. п.). Представляют также интерес материалы, в

которых нашли свое отражение методы вербовки и насильственного угона на работу в Германию (германская агитация, разверстки, облавы и т. п.). Высылайте имеющиеся в вашем распоряжении фотодокументы, связанные с отправкой в Германию, а также за время пребывания в Германии.

Если окажутся материалы по указанным темам, которые не вошли в наш перечень, их также высылайте в УГА.

Материалы высылайте в подлинниках. К выявленным материалам необходимо добавить справочные данные, т. е. цель с разных данных – пояснить и подтвердить основной материал.

В препроводительные, к высылаемым материалам укажите фонды и др. источники, из которых взяты материалы, кто выявлял материал (фамилия, имя, отчество и занимаемая должность).

К работе по выявлению материалов приступит с дня получения этого письма. Одновременно подберите и справочный материал.

Материалы высылайте в УГА по мере выявления без задержки.

За всеми разъяснениями, связанными с выявлением материалов, обращайтесь в Научно-Издательский Отдел УГА НКВД УССР.

И. О. НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛЕНИЯ ГОСАРХИВАМИ
НКВД УССР СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
(ГУДЗЕНКО)
НАЧАЛЬНИК НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА
КАНДИДАТ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК
(ШЕВЧЕНКО)

Верно:

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2566, арк 1-2. Копія. Машинопис.

№ 12

ПЛАН РОБОТИ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР НА ПЕРШІЙ КВАРТАЛ 1944 р.

Київ, 6 січня 1944 р.

ПЛАН РАБОТЫ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ АРХИВАМИ НКВД УССР НА I-й КВАРТАЛ 1944 г.

№ п/п.	Наименование заданий	Срок исполнения	Отметка о выполнении
I.	Укомплектовать руководящим составом Отделы Госархивов и Областные Государственные Архивы следующих областей:	Январь-март	

№ п/п.	Наименование заданий	Срок исполнения	Отметка о выполнении
	1. Винницкая обл. – 2 чел. 2. Кам.-Подольская – 2 « 3. Николаевская обл. – 1 « 4. Кировоградская – 1 « 5. Одесская – 2 « 6. Львовская – 3 « 7. Тернопольская – 2 « 8. Ровенская – 2 « 9. Волынская – 1 « 10. Станиславская – 1 « 11. Дрогобычская – 2 « 12. Черновицкая 2 « 13. Измаильская – 2 «		
II.	Укомплектовать штат Центрального Государственного Исторического Архива – 20 чел.	Январь–март	
III.	Укомплектовать штат УГА НКВД УССС – 15 чел.	Январь–март	
IV.	Обеспечить возобновление работы архивных органов в освобожд. от оккупантов областях УССР	Январь–март	
V.	Обеспечить разработку для оперативных целей документальных материалов, собранных в освобожденных от оккупантов районах. Организовать справочный аппарат на к-р. элемент-картотеки, списки-справочники, ориентировки и пр.	Январь–март	
VI.	Организовать выявление и использование документальных материалов для военных и народно-хозяйственных нужд	Январь–март	
VII.	Организовать Центральный Государственный Исторический Архив УССС в г. Киеве (подобрать кадры, помещение, сконцентрировать документы и пр.)		
VIII.	Организовать учет и инструктаж ведомственных архивов	Январь–март	

№ п/п.	Наименование заданий	Срок исполнения	Отметка о выполнении
IX.	Проверить работу архивных органов Сталинской, Ворошиловградской и Черниговской областей	Февраль	
X.	<p>Научно-Издательская работа:</p> <p>1. Издать сборник «об оккупационном режиме в г. Харькове»</p> <p>Подготовить сборники –</p> <p>а) «Оккупационный режим немцев на Украине».</p> <p>б) «Письма советских граждан с германской каторги»</p> <p>3. Написать статью «фальсификация истории Украины немецкими оккупантами и их пособниками»</p>	<p>Февраль–март</p> <p>Январь–март</p> <p>Январь–март</p> <p>Январь</p>	

И .О. НАЧ. УПРАВЛЕНИЯ ГОСАРХИВАМИ НКВД УССР
СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
(ГУДЗЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2579, арк. 4–5.
Оригінал. Машинопис.

№ 13

ОБІЖНИК УПРАВЛІННЯ
ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР
І НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА
НАЧАЛЬНИКАМ ВІДДІЛІВ ДЕРЖАРХІВІВ УНКВС
ПРО ПІДГОТОВКУ ЗБІРНИКА
«УКРАИНА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ»

Київ, 17 березня 1944 р.

ВСЕМ НАЧАЛЬНИКАМ ОТД.
ГОСАРХИВОВ НКВД УССР

В дополнение к ранее данным нами указаниям (от. 4. 1. 44 г.) № 6/н/ о присылке материалов для 2-х подготавливаемых УГА НКВД УССР сборников, просим провести выявление и высылку нам копий материалов (или дублетных экземпляров) к 3-му документальному сборнику на тему «Украина в Великой Отечественной войне».

Для ориентировки в подборе материалов при этом прилагаем план документального сборника.

Ввиду актуальности темы данного сборника выявление и высылку материалов просим не задерживать.

ЗАМ. НАЧ. УПРАВЛЕНИЯ
ГОСАРХИВАМИ НКВД УССР (ПАВЛЮК)
НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТ. ОТД.
КАНД. ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК (ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2566, арк. 7.
Копія. Машинопис.

№ 14

ПЛАН ЗБІРНИКА АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ «УКРАЇНА В ВЕЛИКОЇ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ»

Київ, 17 березня 1944 р.

ПЛАН

документального сборника
«УКРАИНА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ»

1. Предисловие-введение.

2. Украина в первые дни Великой Отечественной войны против **немецко-фашистских захватчиков**.

(Резолюции митингов трудящихся Украины в первые дни Отечественной войны, заявления от добровольцев о вступлении в Красную Армию, производственный и политический подъем среди рабочих, колхозников, советской интеллигенции).

3. Украинский народ в защите родной земли от нашествия **немецко-фашистских захватчиков**.

(Материалы о перестройке партийной, советской, хозяйственной жизни Украины на военный лад по указаниям, данным тов. СТАЛИНЫМ в речи 3 июня 1941 г., документы о героической борьбе украинского народа в рядах Красной Армии против немецко-фашистских захватчиков, материалы о героической борьбе сынов и дочерей всех народов Советского союза за защиту Советской Украины, материалы о героизме украинцев в рядах народного ополчения, в истребительных батальонах, в проведении военно-оборонительных мероприятий, материалы о героической обороне Одессы и Киева, документы о самоотверженной работе украинского народа по эвакуации промышленных предприятий, имущества и ценностей в восточные районы страны, создание фонда обороны, забота о Красной Армии и ее бойцах).

4. Борьба украинского народа за свержение немецкой оккупации **в условиях оккупационного режима**.

(Материалы о героической борьбе украинских партизан с немецко-фашистскими оккупантами и их пособниками украинско-немецкими националистами, материалы о саботаже и срыве украинским народом мероприятий врага на оккупированной территории).

5. Украина в период наступательных действий Красной Армии и **массового изгнания врага из Советской страны.**

(Материалы о боевом героизме сынов Украины, сынов и дочерей всех народов Советского союза в изгнании немецких захватчиков с украинской земли, документы о трудовой доблести украинского народа по восстановлению хозяйства и культуры в освобожденных от врага областях Украины, письма тов. СТАЛИНУ и другие материалы о большом патриотическом движении, развернувшемся среди освобожденного Красной Армией украинского народа по укреплению своими личными сбережениями боевой мощи наступательной Красной Армии, Братская помощь русских, белорусов и других народов нашей страны в изгнании немецких захватчиков с Украины и возрождении жизни и свободы украинского народа).

6. Справочно-ориентировочный аппарат (примечания, указатели и пр.).

ОТВЕТСТВЕННЫЙ ЗА СБОРНИК
СТ. НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК
УГА НКВД УССР (В. СТРЕЛЬСКИЙ)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2566, арк. 8.
Оригінал. Машинопис.

№ 15

ДОРУЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР
І НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА НАЧАЛЬНИКУ
ЕВАКОГРУПИ УДА НКВС УРСР
У М. АКТЮБІНСЬКУ НАДІСЛАТИ ДОКУМЕНТИ
ПРО ПОВСТАННЯ ЛУК'ЯНА КОБИЛИ

Київ, 27 березня 1944 р.

НАЧАЛЬНИКУ ЭВАКОГРУППЫ УГА НКВД УССР
тов. ПЕЧУРОВУ

Среди документальных материалов Черновицкого Областного Государственного архива, находящихся в г. Актюбинске, имеется одна папка документов на немецком языке о восстании Лукиана КОБЫЛИЦЫ на Буковине в 1848–1849 гг. Вышлите немедленно в УГА НКВД УССР указанные документы.

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ
АРХИВАМИ НКВД УССР (ПАВЛЮК)
НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА УГА,
КАНДИДАТ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК (ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2782, арк. 30.
Копія. Машинопис.

№ 16

ДОРУЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР
І НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА
В.О. НАЧАЛЬНИКА ОБЛДЕРЖАРХІВУ УНКВС
ПО ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ ПРО ПІДГОТОВКУ ЗБІРНИКА
АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ «УКРАИНА В ВЕЛИКОЇ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ»

Київ, 7 квітня 1944 р.

И.О. НАЧ. ОГА НКВД ПО ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ

Для разрабатываемого Научно-издательским Отделом УГА НКВД СССР документального сборника «Украина в Великой Отечественной войне», просим немедленно заслать следующие материалы из концентрированных Вами в феврале м-це 1944 г.

1. Советские листовки, сброшенные с самолетов на оккупированную немцами территорию.
2. Стихи и частушки, составленные советским населением о периоде оккупации.

Указанные документы просим выслать в виде заверенных копий.

ЗАМ. НАЧ. УГА НКВД УССР (ПАВЛЮК)

НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА
КАНДИДАТ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК (ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2782, арк. 52.

Копія. Машинопис.

№ 17

ДОРУЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР І
НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА
НАЧАЛЬНИКУ ВІДДІЛУ ДЕРЖАРХІВІВ УНКВС
ПО КИЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПРО ПІДГОТОВКУ ЗБІРНИКА
АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ «УКРАИНСКИЙ НАРОД
В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1812 г.»

Київ, 17 травня 1944 р.

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА ГОСАРХИВОВ НКВД
ПО КИЕВСКОЙ ОБЛАСТИ
Тов. ОЛЕЙНИКУ

В связи с подготовкой Научно-Издательским Отделом УГА НКВД СССР документального сборника и статьи на тему: «Украинский народ в Отечественной войне 1812 г.», просим просмотреть имеющиеся у Вас Фонды за этот период (в первую очередь фонды Киевского Губернского правления, киевского депутатского собрания, Киевского

гражданского губернатора и др.) и снять копии с наиболее интересных документов. Особенный интерес для сборника представляют документы, отражающие:

1. Создание казацких и земских ополчений.
2. Отдельные факты героизма украинского народа в Отечественной войне (реляции, биографии, послужные списки и пр.).
3. Данные о сборе средств и других пожертвований на содержание Армии и ополчения.

Выявление документов и высылку копий просим не задерживать.

И.О. НАЧ. УГА НКВД УССР
Ст. Лейтенант Госбезопасности (ГУДЗЕНКО)
НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА,
Кандидат исторических наук (ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2779, арк. 25.
Копія. Машинопис.

№ 18

ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ВИРОБНИЧОГО ЗАСІДАННЯ СПІВРОБІТНИКІВ УДА НКВС УРСР

Київ, 29 травня 1944 р.

Тов. ШЕВЧЕНКО (Нач. Научно-издательского отдела).

Сейчас, после освобождения Украины от немецкой оккупации, архивным органам приходится строить все заново. Необходимо, чтобы архивные органы Украины, учтя опыт архивного строительства в ССС, строили свою работу так, чтобы не допускать никаких прежних ошибок. Необходимо к каждому проводимому мероприятию подходить обдуманно так, чтобы впоследствии не пришлось переделывать, т. е. в работе исходить не только из задач сегодняшнего дня, но и учесть перспективу дальнейшего развития.

Необходимо, чтобы работа отделов Управления государственных архивов УССР находилась в большей связи, чем это было до сих пор. На производственных совещаниях обсуждать планы отделов и органически связать их работу. Сделать это так, как в своем выступлении на примере двух отделов показал тов. ГРИНБЕРГ. Без взаимодействия отделов в работе может иметь место параллелизм и недоработки.

Связь с Главным Архивным Управлением СССР может быть лишь тогда полной, если она двусторонняя. Я думаю, что одних планов и отчетов, высылаемых УГА УССР в ГАУ СССР, безусловно мало, но и на них мы не получаем заключений. Необходимо, чтобы ГАУ не только получало от нас информации, но и давало бы заключения на них, а одновременно информировало бы о своей работе, чтобы можно было учиться на примерах. Это также касается связи между Научно-издательским отделом СССР и УГА.

Вопрос о повышении квалификации очень важный, особенно на Украине, ибо в архивы пришли в основном новые люди, незнакомые с архивной работой. Но для этой учебы нет необходимой литературы. Главному Архивному Управлению необходимо организовать сбор этой литературы в архивных органах республики и областей, не подвергавшихся немецкой оккупации. Там имеется такая литература, необходимо, чтобы они организовали ее сбор и высылку в освобожденные районы, в частности на Украину.

Что касается восстановления документальных материалов, то этот вопрос необходимо поставить во всесоюзном масштабе. Во многих республиках и областях Советского Союза имеются материалы о деятельности советских органов Украины. Эти материалы посылались туда как информационный материал, а также попадали и по другим причинам. Необходимо учесть все возможности восстановления погибших материалов, а это дело не только архивных органов УССР, но дело всех советских архивистов – помочь Украине.

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2576, арк. 14. Копія. Машинопис.

№ 19

ОБІЖНИК УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР І НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА НАЧАЛЬНИКАМ ВІДДІЛІВ ДЕРЖАРХІВІВ УНКВС ПРО ВИДАННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ЗБІРНИКІВ

Київ, червень 1944 р.

НАЧАЛЬНИКАМ ОТДЕЛОВ ГОСАРХИВОВ НКВД

Научно-исследовательский отдел Управления Госархивами НКВД УССР готовит к печати документальный сборник об участии украинского народа в освободительных войнах России. В первую очередь, разрабатывается раздел, посвященный участию Украины в Отечественной войне 1812 г. (разгром Наполеона).

Просим рассмотреть имеющиеся у Вас фонды (канцелярии предводителей дворянства, управления губернских начальников дворянского войска, магистраты канцелярии губернаторов и пр.) за 1811–1814 гг. и выслать нам копии наиболее интересных материалов, отражающих патриотический подъем в народе: создание народных ополчений (земских, дворянских, казацких), добровольные пожертвования на содержание ополчений и армии, героизм ополченцев и воинов регулярной армии и пр.

Выявление и высылку нам материалов просим не задерживать.

Копии высылаемых материалов должны быть тщательно проверены и заверены, с указанием названия фонда, № дела, листа и проч.

ЗАМ. НАЧ. УГА НКВС УССР (ПАВЛЮК)

НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА (ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2566, арк. 18. Копія. Машинопис.

№ 20

СПИСОК ЗБІРНИКІВ ДОКУМЕНТІВ, ЗАПЛАНОВАНИХ
ДО ВИДАННЯ УПРАВЛІННЯМ
ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ НКВС УРСР

Київ, червень 1944 р.

СПИСОК

збірників документів, які підготовлені і готуються
до друку Управлінням Державних архівів НКВС УРСР

1. Україна у Вітчизняній війні 1812 р.		10 арк.	В роботі
2. Життя і творчість Т.Г. Шев- ченка	1814–1861 р.	20 «	Готова до друку
3. 1905–1907 рр. на Україні		18 «	Готова до друку
4. Перемога Радянської влади на Україні	1917–1918 р.	10 «	Готова до друку
5. Листи радянських громадян України з німецької каторги	1942 – 43 рр.	7 «	
6. Окупаційний режим німців на Україні (назва умовна)	1941–44 рр.	12 «	В роботі
7. Боротьба українського народу проти німецько-фа- шистських загарбників	1941–44 рр.	10 «	В роботі
8. Хронологічний довідник про окупацію міст, районних центрів і залізничних стан- цій УРСР німецькими загарб- никами і звільнення їх Черво- ною Армією	1941–44 рр.	5 арк.	В роботі
9. Румунська окупація Бессара- бії	1918 р.	8 арк.	Готова до друку
10. Кирило-Мефодіївське брат- ство	1845–47 рр.	20 «	В роботі
11. Лук'ян Кобилиця (про селян- ське повстання на Буковині в 1848–49 рр.)		20 «	В роботі
12. Україна на передодні націо- нально-визвольної боротьби	1638–48 рр.	20 «	Готова до друку

НАЧ. УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ АРХІВАМИ НКВС УРСР
Капітан Державної Безпеки (ГУДЗЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 67, арк. 14.

Копія. Машинопис.

№ 21

ПРОЕКТ ПЛАНУ ЗБІРНИКА АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ
«ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НІМЦІВ НА УКРАЇНІ
(1941-1944 рр.)»

Київ, червень 1944 р.

Пр о е к т

П Л А Н

документального збірника
«Оккупационный режим немцев на Украине
(1941-1944 рр.)»
(по материалам оккупантов)

I. Предисловие

Характеристика целей, преследуемых немецкими оккупантами на Украине, и практическое проведение их в жизнь оккупантами. Оценка документов, включенных в сборник, изложение приемов их издания.

**II. Уничтожение оккупантами советской
государственности украинского народа.
Расчленение Украины**

Распоряжения и другие материалы гитлеровского правительства о положении на оккупированной территории Украины («Коричневая папка», приказы Гитлера и министерства восточных областей). Расчленение Украины. Создание «Рейхскомиссариата Украины», «Дистрикта Галиция», «Транснистрий» и т. п. Роль румынских захватчиков в деле порабощения украинского народа и в захвате украинских земель. Уничтожение советского государственного аппарата на Украине немецко-румынскими захватчиками, отмена советских законов.

**III. Установление режима
оккупации и террора**

Материалы об организации и деятельности на Украине германских военных и гражданских властей (администрации, суда, полиции комендантов и т. п.). Материалы о создании немцами и деятельности местных властей (городских управ, бургомистров, староств и т. п.). Ликвидация оккупантами всех демократических свобод, национальный гнет и преследования. Расстрелы, концлагеря, насильственный угон населения в Германию.

**IV. Экономическое состояние Украины
во время оккупации**

Разрушение городов и сел, промышленности, сельского хозяйства. Налоговая политика оккупантов. Эксплуатация рабочих, грабеж крестьянства, вывоз награбленного в Германию. Превращение Украины в колонию фашистской Германии.

V. Уничтожение оккупантами украинской культуры и науки

Онемечивание населения. Уничтожение школ, высших учебных заведений, уничтожение украинской интеллигенции, уничтожение музеев, библиотек, архивов, театров и т. д.

VI. Приложение

1. Хроника оккупации населенных пунктов Украины и освобождение их Красной Армией. (В хронике будут включены пункты, упоминаемые в сборнике.)
2. Примечания.
3. Указатели географический и именной.

ОТВЕТСТВЕННЫЙ ЗА СБОРНИК
НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА
УГА НКВД УССР
кандидат исторических наук (ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 67, арк. 20-21.
Копія. Машинопис.

№ 22

ПЛАН ВИДАННЯ ЗБІРНИКІВ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ НА 1945-1949 рр.

Київ, 1 червня 1944 р.

ВИДАННЯ

документальних збірок Центрального Державного
Історичного архіву на 1945-1949 рр.

1. Архів Коша Нової Запорізької Січі – 10 томів по 10-15 арк.
2. Устим Кармалюк 12 арк., в роботі
3. Україна у Вітчизняній війні 1812 р. 12 арк., в роботі
4. Київ у революції 1905-1907 рр. 12 арк., в роботі
5. Нові документи про Коліївщину 12 арк.
6. Кирило-Мефодіївське Братство 20 арк.
7. Селянський рух на Правобережній Україні
в першій пол. ХІХ ст. 20 арк.
8. Робітничий рух на Україні в роки
революційного піднесення 15 арк.
9. Селянський рух на Україні в роки
Столипінської реакції 15 арк.
10. Документи до історії українського
національного руху другої
пол. ХІХ в. і поч ХХ ст. 15 арк.

11. Щоденник Кистяківського	15 арк., в роботі
12. Документи до історії більшовицьких організацій на Україні на поч. ХХ ст.	20 арк.
13. Документи до історії селянських рухів на Лівобережній Україні в ХVІІІ ст.	20 арк.
14. Україна перед національно-визвольною війною 1648–1654 рр.	20 арк.
15. Документи до історії національно-визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі наприкінці ХVІ і в перш. пол. ХVІІ ст.	15 арк.
16. Революція 1905–1907 рр. на Україні.	
17. Документи до історії Укр. культури ХІХ – поч. ХХ ст. –	3 т. по 20 арк.
18. Путівник по Центральному Державному Історичному Архіву УРСР	

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 67, арк. 22.
Копія. Машинопис.

№ 23

ПЛАН ВИДАННЯ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ

Київ, 12 червня 1944 р.

ПЛАН

издания исторических документов по истории
коллективизации сельского хозяйства на Украине

ТОМ I в 3-х частях

Борьба за землю и зачатки общественного хозяйства крестьян в годы Великой Октябрьской революции и гражданской войны (1917–1920 гг.).

Ответ. тов. ЮРЧЕНКО А. Т.

ТОМ II в 3-х частях

Подготовка социалистического преобразования деревни и колхозное движение в условиях восстановления и индустриализации хозяйства на Украине (1921–1929 г.).

Ответ. тов. ГУСЕВА

ТОМ III в 2-х частях

Переход к сплошной коллективизации и ликвидация кулачества как класса (1929–1934 г.).

Ответ. тов. ЮРЧЕНКО А.Т.

ТОМ IV

Колхозы в условиях немецко-фашистской оккупации на Украине.

Ответ. тов. ШЕВЧЕНКО Ф.П.

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 67, арк. 27.

Копія. Машинопис.

№ 24

**ПЛАН ЗБІРНИКА «УКРАИНА В ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ»
(ЗА НЕОПУБЛИКОВАНИМИ
ТА МАЛОВІДОМИМИ ДОКУМЕНТАМИ)**

Київ, 20 червня 1944 р.

ПЛАН

документального сборника
«УКРАИНА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ»
(По неопубликованным в советской прессе
документальным материалам
и малоизвестным опубликованным)

I. Предисловие - введение.

**II. Украина в первые дни Великой отечественной войны
против немецко-фашистских захватчиков**

С о д е р ж а н и е: Политический и производственный подъем на Украине, добровольное вступление в Красную Армию, замена ушедших на фронт, овладение новыми профессиями и пр.

М а т е р и а л ы: а) советские газеты - резолюции митингов трудящихся Украины в первые дни Отечественной войны, заявления от добровольцев о вступлении в Красную Армию, о производственном и политическом подъеме среди рабочих, колхозников, советской интеллигенции, телеграммы и письма товарищу СТАЛИНУ; б) документальные материалы сохранившиеся в делопроизводстве учреждений, организаций предприятий различных ведомств, отражающие первые дни войны.

**III. Украинский народ в защите родной земли
от нашествия немецко-фашистских захватчиков**

С о д е р ж а н и е: Перестройка партийной, советской, хозяйственной жизни Украины на военный лад по указанным данным тов. СТАЛИНЫМ в речи 3-го июля 1941 г., героическая борьба украинского народа в рядах Красной Армии против немецко-фашистских захватчиков, героическая борьба сынов и дочерей всех народов Советского Союза за защиту советской Украины, героизм украинцев в рядах народного

В И Д А Н Н Я

документальних збірок Центрального Державного
Історичного Архіву на 1945-1949 рр.

1. Архів Коша Нової Запорізької Січі -	10 томів по 10-15 арк.
2. Устим Кармалюк -	12 арк., ^{8. 12. 1948} 1945
3. Україна у вітчизняній війні 1812р.-	12 арк., ^{8. 12. 1948} 1945
4. Київ у революції 1905-1907 рр. -	12 арк., ^{8. 12. 1948} 1945
5. Нові документи про Коліївщину -	12 арк.
6. Кирило-Мефодіївське Братство -	20 арк.
7. Селянський рух на Правобережній Україні в першій пол. XIX ст. -	20 арк.
8. Робітничий рух на Україні в роки революційного піднесення	15 арк.
9. Селянський рух на Україні в роки Столипінської реакції-	15 арк.
10. Документи до історії українського національного руху другої пол. XIX є і поч. XX ст.	2 томи по 15 арк
11. Щоденник Кистяковського	15 арк. <i>В. Явор</i>
12. Документи до історії більшовицьких організацій на Україні на поч. XX ст. -	20 арк.
13. Документи до історії селянських рухів на Лівобережній Україні в XVIII ст. -	20 арк.
14. Україна перед національно-визвольною війною 1648-1654 рр. -	20 арк. 1945р.
15. Документи до історії національно-визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі наприкінці XVI і в перш. пол. XVII -	15 арк.
16. Революція 1905-1907 рр. на Україні. -	
17. Документи до історії Укр. культури XIX-поч. XX ст. -	3 т. по 20 арк
18. Путівники по Центральному Державному Історичному Архіву УРСР.	

издания исторических документов по истории кол-
лективизации селъского хозяйства на Украине

27

ТОМ I в 3-х частях

Борьба за землю и зачатки общественного хо-
зяйства крестьян в годы Великой Октябрьской рево-
люции и гражданской войны /с 1917-1920 г.г./.

Ответ. тов. КРЧЕНКО А.Т.

ТОМ II в 3-х частях

Подготовка социалистического преобразования
деревни и колхозное движение в условиях восстано-
вления и индустриализации хозяйства на Украине
/1921-1929 г.г./.

Ответ. тов. ГУЗЕВА.

ТОМ III в 2-х частях

Переход к сплошной коллективизации и ликви-
дация кулачества, как класса /1929-1934 г.г./.

Ответ. тов. КРЧЕНКО А.Т.

ТОМ IV

Колхозы в условиях немецко-фашистской окку-
пации на Украине.

Ответ. тов. ШЕВЧЕНКО Ф.И.

Июль? 44.

ополчения, в истребительных батальонах, в проведении военно-оборонительных мероприятий, героическая оборона Одессы, Киева, Донбасса, самоотверженная работа украинского народа по эвакуации промышленных предприятий, имущества и ценностей в Восточные районы страны, создание фонда обороны, забота о Красной Армии и ее бойцах.

М а т е р и а л ы: а) советские газеты (центральные и местные) с официальными материалами по указанным вопросам; б) Материалы из подготавливаемого к печати хронологического справочника (акты, составленные по сельсоветам); в) документальные материалы, сохранившиеся в делопроизводстве учреждений, организаций, предприятий.

IV. Борьба украинского народа за свержение ига немецкой оккупации в условиях оккупационного режима

С о д е р ж а н и е: Героическая борьба украинских партизан с немецко-фашистскими оккупантами и их пособниками – украинско-немецкими националистами, саботаж и срыв украинским народом мероприятий врага на оккупированной территории.

М а т е р и а л ы: а) объявления, воззвания, приговоры немецкого командования, помещенные в украинских газетах периода оккупации; б) листовки партизанских отрядов, партизанские газеты и отдельные отчеты партизанских отрядов; в) статьи, заметки, сообщения о партизанском движении на Украине, помещенные в советской прессе, в том числе наиболее интересные сообщения Совинформбюро.

V. Украина в период наступательных действий Красной Армии и массового изгнания врага из советской страны

С о д е р ж а н и е: Боевой героизм сынов Украины, сынов и дочерей всех народов Советского Союза в изгнании немецких захватчиков с украинской земли, трудовая доблесть украинского народа по восстановлению хозяйства и культуры в освобожденных от врага областях Украины, патриотическое движение, развернувшееся среди освобожденного Красной Армией украинского народа по укреплению своими личными сбережениями боевой мощи наступающей Красной Армии, братская помощь русских, белорусов и других народов страны в возрождении жизни и свободы народа.

М а т е р и а л ы: а) статьи из советских центральных, областных и районных газет о боевых подвигах украинцев, телеграммы товарищу СТАЛИНУ, письма на фронт от трудящихся Украины и письма с фронта, говорящие о боевой и трудовой доблести; б) документальные материалы, хранящиеся в действующих учреждениях, организациях и предприятиях, в том числе в радиокомитетах и редакциях газет, на указанную тему.

**VI. Справочно-ориентировочный аппарат
(примечания, указатели и прочие)**

Ответственный за сборник
ст. научный сотрудник Управления
Госархивами НКВД УССР (В. СТРЕЛЬСКИЙ)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 67, арк. 16-17.
Оригінал. Машинопис.

№ 25

**НАКАЗ НАРОДНОГО КОМІСАРА ВНУТРІШНІХ
СПРАВ СРСР ПРО ПРИСВОЄННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗВАНЬ
КЕРІВНОМУ СКЛАДУ НКВС**

Київ, 18 серпня 1944 р.

**ПРИКАЗ
НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
за 1944 год**

СОДЕРЖАНИЕ:

О присвоении специальных званий начальствующему
составу НКВД

Присвоить нижепоименованным лицам начальствующего состава НКВД специальные звания государственной безопасности, установленные Указом Президиума Верховного Совета Союза ССР «О званиях начальствующего состава органов НКВД и милиции» от 9 февраля 1943 года:

**По НКВД Украинской ССР
Капитан государственной безопасности**

КАДУРИНУ Ефиму Павловичу
КРЕТОВУ Ивану Григорьевичу
ЛАНДЫШЕВУ Владимиру Ивановичу
ОЛЕЙНИКУ Ивану Павловичу
ПАВЛЮКУ Павлу Ивановичу
ПРОЦАНОВУ Алексею Ивановичу
ПШЕНИЧНОМУ Гордею Семеновичу
ЧЕРНИЧЕНКО Тихону Филипповичу
ШЕВЧЕНКО Федору Павловичу

**Старший лейтенант
государственной безопасности**

ВОСТРИКОВОЙ Варваре Александровне
ВОШИКОВУ Николаю Яковлевичу
ГОРБАТЕНКО Николаю Гавриловичу
ДЕТИСТОВУ Александру Гавриловичу

ЖЕЛОБКОВУ Федору Андреевичу
МАРТЫНЮКУ Николаю Федоровичу
ОТКИДЫЧУ Михаилу Васильевичу
ПАНИНУ Александру Яковлевичу
СЛЕПУХИНУ Андрею Дмитриевичу
СУПРУНУ Павлу Васильевичу
УМАНЦЕВУ Захару Потаповичу
ШАЙКЕВИЧУ Самуилу Яковлевичу
ШАЙНУ Борису Самуиловичу
ШЕВЧЕНКО Семену Кондратьевичу
ШМИНУ Давыду Вениаминовичу

Лейтенант государственной безопасности

БАКАЛЬЧУКУ Александру Федоровичу
МОМОНТУ Андрею Игнатьевичу
ТЯМОЛОВУ Ивану Корнеевичу

Младший лейтенант государственной безопасности

КАЗАНСКОМУ Всеволоду Ивановичу

НАРОДНЫЙ КОМИССАР
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР Л. БЕРИЯ

Верно:

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 7558, арк. 2-2 зв. Засвідчена копія.
Машинопис.

№ 26

ДОРУЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР
І НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА НАЧАЛЬНИКУ
ВІДДІЛУ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УНКВС
ПО МИКОЛАЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
ПРО ПІДГОТОВКУ ХРОНОЛОГІЧНИХ ДОВІДОК

Київ, 21 серпня 1944 р.

НАЧ. ОТДЕЛА ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ
УНКВД ПО НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛАСТИ
тов. ПЕДАШЕНКО

При этом возвращаем для предоставления высланные Вами хронологические справки.

При составлении хронологических справок необходимо строго придерживаться указаний, данных УГА в инструкции.

Справки должны быть составлены на каждый населенный пункт (город, село, хутор, поселок), а не на административную единицу, как это сделано в справках, высланных Вами, напр., Молотовский, М. Женивский сельсовет Н. Бугский р-н. В справках указаны сельсоветы, но нет пунктов, входящих в состав этих сельсоветов.

11

сп.

П Р И К А З

*Горючих 29/III-III
в дело 30/III-III*

НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР

за 1944 год

СОДЕРЖАНИЕ:

№ 1215. О присвоении специальных званий начальствующему составу НКВД.

№ 1215. 18 августа 1944 года. гор. Москва.

Присвоить нижепоименованным лицам начальствующего состава НКВД специальные звания государственной безопасности, установленные Указом Президиума Верховного Совета Союза ССР "О званиях начальствующего состава органов НКВД и милиции" от 9 февраля 1943 года:

По НКВД УКРАИНСКОЙ ССР:

КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

КАДУРИНУ Ефиму Павловичу
КРЕТОВУ Ивану Григорьевичу
ЛАНДЫШЕВУ Владимиру Ивановичу
ОЛЕШНИК Ивану Павловичу
ПАВЛОВУ Павлу Ивановичу
ПРОЦАНОВУ Алексею Ивановичу
ПШЕНИЧНОМУ Гордею Семеновичу
ЧЕРНИЧЕНКО Тихону Филипповичу
ШЕВЧЕНКО Федору Павловичу

СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ВОСТРИКОВОЙ Варваре Александровне
ВОШКОВУ Николаю Яковлевичу
ГОРВАТЕНКО Николаю Гавриловичу
ДЕТИСЛОВУ Александру Гавриловичу
МЕЛОБЕКОВУ Федору Андреевичу
МАРТЫНОК Николаю Федоровичу
ОТКИДЫЧ Михаилу Васильевичу
ПАНИНУ Александру Яковлевичу
СЛЕДУХИНУ Андрею Дмитриевичу
СУПРУН Павлу Васильевичу
УМАНЦЕВУ Захару Потаповичу

В некоторых справках вовсе отсутствуют даты занятия населенных пунктов, напр., М. Женивский с/с, с. Ново-Николаевка, с. Антоновка и др. Отсутствие дат вовсе обесценивает справку.

Существуют и явные описки, напр., в справке написано, что село М. Велидаровка освобождено 18 августа 1944 г., а справка об этом селе написана 26 июня 1944 г. Необходимо обратить особое внимание на достоверность материалов, включенных в справки, и на их оформление.

Вам необходимо немедленно дать и районы указания о составлении справок, договориться с ОблОНО о привлечении к этой работе учителей. После получения справок с мест организуйте их проверку и на основании первичных справок приступите к составлению сводной хронологической справки по всей области.

В сводной хронологической справке должны быть охвачены все населенные пункты области (города, села, хутора, станции и т. п.). В сводной справке должны быть отражены следующие вопросы: наименование населенного пункта, дата оккупации немецкими захватчиками (число, месяц, год), дата освобождения Красной Армией (число, месяц, год), бои за населенный пункт и переход из рук в руки.

Населенные пункты, независимо от их значимости, располагаются в справочнике в строго хронологическом порядке, дальше следуют другие данные о населенном пункте. Например: «М. Велидаровка, с. Б. Велидаровского с/с Еленецкого р-на; занято 9 августа 1941 г.; освобождено 18 марта 1944 г. Бои за село велись 8–9 августа 1941».

Сводные справки вышлите в УГА НКВД УССР, первичные справки о каждом населенном пункте хранить в Областном Госархиве.

НАЧ. УПРАВЛЕНИЯ ГОСАРХИВАМИ НКВД УССР
СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (ГУДЗЕНКО)

НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА
кандидат Исторических Наук (ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2784, арк. 23.

Копія. Машинопис.

№ 27

ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО
ВІДДІЛУ УДА НКВС УРСР НАЧАЛЬНИКУ ВІДДІЛУ
ДЕРЖАРХІВІВ УНКВС ПО ХЕРСОНСЬКІЙ ОБЛАСТІ
ПРО ПІДГОТОВКУ ХРОНОЛОГІЧНОГО ДОВІДНИКА
ПО ХЕРСОНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Київ, 30 вересня 1944 р.

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ
УНКВД ПО ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ тов. МАЛИНЕНКО М.

Высылайте копии написанных статей в Научно-издательский Отдел УГА НКВД УССР, если будет возможность, они будут опубликованы. При этом напоминаем, что статьи, написанные на местных материалах и освещающие местную тематику, легче будет опубликовать в местной прессе.

НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА
УГА НКВД УССР КАПИТАН Г/Б (ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2784, арк. 29.

Копія. Машинопис.

№ 28

ДОРУЧЕННЯ НАЧАЛЬНИКА НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА НКВС УРСР НАЧАЛЬНИКУ ВІДДІЛУ ДЕРЖАРХІВІВ УНКВС ПО ХЕРСОНСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПРО ПІДГОТОВКУ ХРОНОЛОГІЧНИХ ДОВІДОК

Київ, 15 листопада 1944 р.

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА ГОСАРХИВОВ УНКВД
ПО ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ
ТОВ. МАЛИНЕНКО М.

При этом возвращаем Вам хронологические справки по Херсонской области. Еще раз проверьте правильность их составления, исходя при этом из инструкции УГА от 7 декабря 1943 года. После получения первичных справок о каждом населенном пункте в отдельности, составьте сводную справку по всей области и вышлите в ближайшее время нам.

Составление сводной справки необходимо провести в следующем порядке: районы области расположить в алфавитном порядке, населенные пункты в пределах районов также расположить в строгом порядке.

О каждом населенном пункте дать следующие данные. Наименование населенного пункта; его разряд (город, село, хутор, станция, совхоз и т. п.); административное подчинение (какого сельсовета или городского совета – для пунктов, которые не имеют своего управления; дата (год, число, месяц) захвата населенного пункта немецкими оккупантами; дата (год, число, месяц) освобождения населенного пункта Красной Армией, сведения о боях за населенный пункт, о действиях партизан, об уничтожении населенного пункта.

НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА УГА НКВД
УССР КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
(ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2782, арк. 69.

Копія. Машинопис.

№ 29

ЗАПРОШЕННЯ ЧЛЕНУ ВЧЕНОЇ РАДИ ПРИ НАЧАЛЬНИКОВІ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР
А.Д. ЯРОШЕНКУ НА ЗАСІДАННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ

Київ, 28 листопада 1944 р.

ЧЛЕНОВІ ВЧЕНОЇ РАДИ при НАЧАЛЬНИКОВІ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ АРХІВАМИ НКВС УРСР
Тов. Ярошенко А.Д.

Першого грудня цього року о 8 год. вечора в Управлінні Державними Архівами НКВС УРСР (вул. Короленка 22-а, другий під'їзд), відбудеться засідання Вченої Ради. На повістці дня:

1. Принципи видання хронологічного довідника про окупацію німецько-фашистськими загарбниками і звільнення Червоною Армією населених пунктів України.

(Доповідь Нач. Науково-Видавничого Відділу УДА НКВС УРСР, Кандидата історичних наук тов. Ф.П. ШЕВЧЕНКА).

При цьому висилаємо тези доповіді¹ тов. ШЕВЧЕНКА.

ГОЛОВА ВЧЕНОЇ РАДИ (ГУДЗЕНКО П.П.)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 251, арк 3.

Оригінал. Машинопис.

Д о д а т о к

Київ, 27 листопада 1944 р.

Тези доповіді [начальника науково-видавничого відділу УДА]
Ф. Шевченка «Хронологічний довідник про окупацію
німецько-фашистськими загарбниками і визволення
Червоною Армією міст та інших населених пунктів УРСР»

1. Всебічне вивчення історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників має і буде мати велике значення, як поворотний пункт в історії багатьох народів світу.

2. Робота по збиранню, систематизації матеріалів Вітчизняної війни повинна уже зараз супроводжуватись використанням цих матеріалів. Це одно із важливих завдань, поставлених перед істориками, в тому числі і радянськими істориками-архівістами.

3. Україна в Вітчизняній війні займає особливе місце, бо на її території уже з перших днів війни розгорнулись військові дії, котрі були вирішальними на деяких етапах цієї війни. Українські землі деякий час находились під окупацією німецько-фашистських та румунських загарбників. Український народ разом з іншими народами героїчно боровся проти іноземної навали. Ці, та інші події, уже зараз вимагають більш детального вивчення. В першу чергу, необхідно хронологічно встановити події, які мали місце не тільки в містах, але і по інших населених пунктах України. Уже тепер необхідно приступити

до підготовки і видання цілого ряду різних хронологій, хронологічних довідників, і т. ін., які б допомогли хронологічно систематизувати події нашого багатого подіяма часу.

4. Архівні органи УРСР на сьогоднішній день мають в своєму розпорядженні велику кількість документальних матеріалів, які можна використати для складання хронік і різних довідників.

Управління Державними архівами НКВС України, використовуючи свої можливості і свою густу місцеву сітку архівів, з грудня 1943 року приступило до збирання хронологічних довідок про події за час, починаючи з окупації кожного населеного пункту німецько-фашистськими загарбниками, до звільнення його Червоною Армією.

5. На основі зібраних матеріалів Управління Державними Архівами України, приступає до підготовки хронологічного довідника під назвою: «Хронологічний довідник про окупацію німецько-фашистськими загарбниками і звільнення Червоною Армією міст та інших населених пунктів України».

6. Довідник розрахований до видання трьома окремими випусками: вип. I. Лівобережна Україна; вип. II. Правобережна Україна; вип. III. Західні області України.

У кожному випускові буде передмова, в котрій буде дана характеристика ходу воєнних дій на території, яка визначається в випуск.

У кожному випускові міста і населені пункти будуть розміщені згідно адміністративного поділу УРСР, по областям, а в межах області порайонно в алфавітному порядку.

7. В хронологічний довідник будуть включені наступні дані про кожний населений пункт: назва населеного пункту; його розряд (місто, село, хутір, станція і т. ін.). Його адміністративна підпорядкованість; дата (число, місяць, рік) окупації німецько-фашистськими загарбниками; дата (число, місяць, рік) остаточного звільнення пункту Червоною Армією; дані про бої за населений пункт, про дії партизан, дані про знищення пункту німецько-фашистськими загарбниками, бо в ході боїв.

8. В кожному випускові буде додаток, який складатиметься: з детальної карти місцевості, синхронічної таблиці важливих подій на других ділянках радянсько-німецького фронту та інших фронтах боротьби з фашистською Німеччиною та її сателітами. В кожному випускові, як додаток, буде опубліковано кілька повних хронологічних довідок про окремі населені пункти.

9. Довідник не буде претендувати на всебічне висвітлення подій періоду Вітчизняної війни на Україні, але навіть дані, які будуть включені в нього, повинні бути підмогою в роботі історика над вивченням Вітчизняної війни на Україні, а також бути довідником в практичній роботі.

Ф.П. ШЕВЧЕНКО, кандидат історичних наук

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2514, арк. 2–3.

Оригінал. Машинопис.

¹ Див. додаток.

№ 30

ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ
НКВС УРСР П.П. ГУДЗЕНКА ТА НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО
ВІДДІЛУ УДА Ф.П. ШЕВЧЕНКА НАЧАЛЬНИКОВІ ВІДДІЛУ
ДЕРЖАРХІВІВ УНКВС ПО ЖИТОМИРСЬКІЙ ОБЛАСТІ
ПРО ХРОНОЛОГІЧНИЙ ДОВІДНИК

Київ, 31 грудня 1944 р.

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ
УНКВД ПО ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ
Ст. Лейтенанту Госбезопасности тов. ШМИНУ

Издание для оперативно-чекистских целей специального справочника нами санкционируется. Что же касается характера этого справочника и его содержания, то наше мнение сводится к следующему. Невозможно, да и будет нецелесообразным, объединить в одной работе материалы хронологического справочника с материалами об учреждениях и предприятиях, существовавших в период немецкой оккупации. Можно отметить подготовку двух разных справочников, которые в одинаковой мере будут полезны для оперативно-чекистских целей. На этот год можно планировать издание одного справочника.

Считаем допустимым в хронологическом справочнике в предисловии дать краткую характеристику деятельности учреждений и предприятий, существовавших на территории Житомирской области во время немецкой оккупации.

Что же касается самого хронологического справочника, то рекомендуем построить его по следующей форме и включить в него следующие данные.

Населенные пункты области подать порайонно, районы, а также населенные пункты в пределах районов расположить в строгом алфавитном порядке. Все это облегчит пользование справочником.

О каждом населенном пункте должны быть включены следующие сведения: наименование населенного пункта, его разряд, город, село, местечко, хутор, станция и т. п., его административное подчинение, какого сельсовета, дата, число, месяц, год захвата немецкими оккупантами; дата число, месяц, год освобождения Красной Армией; данные о боях за населенный пункт, о партизанском движении, об уgone на каторгу в Германию, сведения о разрушениях, о расстрелах мирных советских граждан. Все эти сведения располагать по следующему образцу:

Галиевка, с., захвачено немцами 10 июля 1941 г., освобождено Красной Армией 1 января 1944 года. В селе действовал партизанский отряд Жукова Бориса. В Германию угнано 76 человек, расстреляно 2 человека, разрушено 7 построек.

Один экземпляр хронологического справочника лит. в УГА.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ ГОСАРХИВАМИ НКВД УССР
Капитан Государственной Безопасности (ГУДЗЕНКО)
НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА
Капитан Госбезопасности (ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО, ф. 14, оп. 1, спр. 2784, арк. 27-27 зв.

№ 31

ФОРМА П'ЯТИРІЧНОГО ПЛАНУ НАУКОВОЇ РОБОТИ
ДЛЯ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УРСР (1945-1950)

Київ, 1945 р.

ПЯТИЛЕТНИЙ ПЛАН
научной работы Государственного Архива
(1946-1950 гг.)

Проблема	Тема	Обоснование постановки темы. Конечная цель исследования	Руководитель и исполнитель	Время начала и окончания	С какими учреждениями кооперируются	Примечания
<u>Например:</u> История украинской советской государственности	Борьба за Октябрь на землях Западной Украины	Эта тема вовсе не разработана. Цель – подготовить сборник документов и монографию	Руков. ст. научный сотрудник Иванов. Исполн. Коваленко, Степаненко	Нач. 1946 г. сентябрь 1947 г.	С педагогичн. институтом	

ДИРЕКТОР АРХИВА
СТ. НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 175, арк. 4.
Копія. Машинопис.

№ 32

ОБІЖНИК УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР
І НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ НАЧАЛЬНИКАМ
ОБЛАСНИХ ВІДДІЛІВ ДЕРЖАРХІВІВ УНКВС
І НАЧАЛЬНИКАМ ОБЛДЕРЖАРХІВІВ
ПРО ВИДАННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ЗБІРНИКІВ

Київ, січень 1945 р.

НАЧАЛЬНИКАМ ОБЛАСТНЫХ ОТДЕЛОВ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ УНКВД
И НАЧАЛЬНИКАМ ОБЛАСТНЫХ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ

С первых дней восстановления деятельности архивных органов Украины многие архивы приступили к использованию документальных материалов в научных и агитационно-пропагандистских целях. Велась работа по подготовке документальных сборников, использовались документы в периодической печати, на выставках, в выступлениях по радио. Определенных успехов добились в этой работе Запорожский, Житомирский, Ворошиловградский, Днепропетровский и др. архивы. Большую работу провели Черниговский, Запорожский, Ворошиловградский архивы в подборе документов для сборников, подготавливаемых Научно-Издательским отделом УГА НКВД УССР.

В областных госархивах собраны ценнейшие документальные материалы, которые должны стать достоянием широких кругов научных работников, изучающих историю Украины и историю Великой Отечественной войны. Однако, в 1944 г. архивисты Украины мало сделали, чтобы пустить в обиход новые документы, обогатить историческую науку новыми фактами. В некоторых архивах вовсе не занимались научной работой.

В 1945 году архивы Украины должны приступить к планомерной научно-исследовательской работе. Перед архивами поставлена задача – стать действительными научно-исследовательскими учреждениями. В связи с этим научная работа должна занять одно из основных мест в работе каждого областного госархива. По указанию Главного Архивного Управления НКВД СССР от 14-го ноября 1944 г., в 1945 г. необходимо добиться коренного улучшения научно-публикаторской работы всех архивных органов.

Виды использования документальных материалов могут быть следующие: подготовка научных документальных сборников и небольших сборников агитационно-пропагандистского характера, монографий, брошюр, публикаций отдельных документов и статей в периодической печати (журналах, газетах, многотиражках), организация выставок, выступлений по радио, в лекциях и докладах перед широкой общественностью.

При выборе тематики научно-публикаторской работы на 1945 г. следует прежде всего исходить из актуальности тематики и перспектив дальнейшего развития советской исторической науки.

При подготовке к изданию документальных сборников особое внимание следует обратить на документы, в которых отражена борьба украинского народа против иностранных империалистов за свободу и независимость нашей родины; укрепление дружбы народов СССР и советского патриотизма; история социалистического земледелия, в частности история колхозного строя, национализация промышленности и создание социалистической промышленности; восстановление народного хозяйства после гражданской войны; история национальных формирований Красной Армии; развитие украинской культуры и науки, история городов.

Архивы, которые в 1944 году не разрабатывали или не закончили разработку тематики, рекомендованной УГА НКВД УССР, могут работать над ней и в 1945 г. К ней относятся:

1. Письма советских граждан с немецкой каторги.
2. Окупационный режим немецко-фашистских захватчиков на территории области.
3. Зверства и злодеяния немецких захватчиков.
4. Борьба партизан и населения с немецко-фашистскими захватчиками.
5. Предательская роль украинско-немецких националистов.
6. Уничтожение немецкими захватчиками культурных и материальных ценностей украинского народа.

Области, в которых закончен сбор хронологических справок, могут приступить к подготовке для издания сводных хронологических справочников по области.

Кроме вышеуказанной тематики, архивы в план научно-исследовательской работы могут включить и другие темы, исходя при этом из наличия материалов и их актуальности.

Во время подготовки работ, отражающих события Великой Отечественной войны, можно использовать материалы не только архивов, но и других учреждений: музеев, комиссий, редакций и т.п.

При составлении планов научно-издательской работы необходимо учитывать не только наличие документальных материалов по планируемой теме, необходимо также учесть и другие местные специфические условия: наличие научных работников, издательские возможности и т.п.

В архивах, которые еще находятся в стадии восстановления, научно-публикаторская работа может быть ограничена на первое время подготовкой и изданием небольших агитационно-пропагандистских сборников, брошюр и публикаций в местной печати. Одновременно с этим необходимо обратить внимание на подготовку капитальных научных документальных сборников, рассчитанных для издания в первые годы после завершения войны.

План научно-публикаторской работы на 1945 г. должен иметь два основных раздела: издательский и редакционный. В первый раздел должны войти только те работы, которые намечено издать в течение 1945 года. Во втором разделе должна планироваться работа по подготовке сборников документов, которые не могут быть изданы в этом году, но подготовлены к печати.

План научно-издательской работы после его составления необходимо обсудить на совещании научных работников архива, работников редакции, институтов и др. научных учреждений.

Планы научно-публикаторской работы после его составления необходимо обсудить на совещании научных работников архива, работников редакции, институтов и др. научных учреждений.

Планы научно-публикаторской работы на 1945 г. необходимо согласовать с партийными органами, после чего с краткой объяснительной запиской выслать в Управление Государственными Архивами НКВД УССР к 15 января 1945 г.

Большую роль для развертывания научной работы имеет изучение истории области, это не только поставит научную работу Областного госархива на реальную почву, но и расширит тематику научной работы. В связи с этим рекомендуется на семинарах научных работников изучать историю своей области.

По всем организационным и научным вопросам, связанным с использованием документальных материалов в научных и агитационно-пропагандистских целях, обращайтесь в научно-издательский отдел УГА НКВД УССР.

Нач. Управления Госархивами НКВД УССР
Капитан госбезопасности *Гудзенко*

Нач. Научно-исследовательского отдела
Капитан госбезопасности *Шевченко*

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2778, арк. 18-20.

Копія. Машинопис.

№ 33

РЕЦЕНЗІЯ НАЧАЛЬНИКА НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО
ВІДДІЛУ УДА Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ
«НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИЕ ОККУПАНТЫ
В ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ»

Київ, 22 лютого 1945 р.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

на сборник документов «Немецко-фашистские оккупанты
в Запорожской области».

Составители: Н.П. БУЛАШЕВИЧ, Ф.П. ШЕВЧЕНКО,
Г.А. ГУСИНСКИЙ, О.Я. СТЕЧКИН.

Запорожье, 1945 г.

Составители сборника проделали большую работу, подобрав интересные и содержательные материалы об оккупационном режиме, установленном немецко-фашистскими захватчиками в Запорожской области. В большинстве эти материалы новые, неизвестные в исторической науке, материалы, которые расширяют наши знания об оккупационном режиме немецких захватчиков на Украине вообще и в Запорожской области в частности.

Хорошей стороной сборника является и то, что составители включили в него не только материалы оккупантов, но и материалы советского происхождения, чем добились объективного освещения событий.

Чтобы сборник мог появиться в печати, необходимо проделать некоторые исправления и доработки:

1. В сборнике 7 разделов, но сами разделы не являются твердо продуманными. Как результат этого, в разделах существуют параллелизм, а также имеют место факты, когда заголовок раздела не покрывает собою всех документов, включенных в раздел.

Необходимо уточнить название разделов, сделать их более конкретными.

По нашему мнению материалы в сборнике можно разделить по следующим разделам: Предисловие; 1. Уничтожение оккупантами советских порядков; 2. Установление режима оккупации и террора; 3. Грабеж населения; 4. Уничтожение культуры советского народа; 5. Борьба советского народа против оккупантов.

2. Необходимо расширить предисловие, дав в нем характеристику событий и положения Запорожской области во время оккупации.

3. Документы в разделах расположить в строго хронологическом порядке.

4. Заголовки документов необходимо составлять, исходя из существующих в археографии правил, а пока что составители не проделали этой работы. Вообще сборник не подвергся необходимой археографической обработке.

5. Документы в сборнике необходимо пронумеровать валовой нумерацией.

6. Необходимо ко всем документам указать источники, ибо оговорка, сделанная в предисловии, не относится ко всем документам сборника.

7. Необходимо хорошо сверить тексты документов, ибо имеется много описок, которые не дают возможности правильно понять документы. (напр., на стр. 19 «Приказ райсобласного комиссара» и др.).

8. Особенно внимательно надо отредактировать таксты воспоминаний и рассказов советских граждан. Зачастую эти тексты во многих местах безграмотны, что, безусловно, снижает их ценность. Получилось в ряде мест так, что они по грамотности хуже документов оккупантов, а это политически недопустимо.

9. В одном из разделов помещено 5 документов о «налоге на собак». В результате этого получилось, что все другие налоговые мероприятия оккупантов отошли на второй план, а это совершенно неправильно.

10. На стр. 2 сделано примечание, но не указано, на основании чего, а поэтому оно звучит не совсем убедительно.

11. В сборнике есть неточности и несоответствия. Напр., на 1 стр. предисловия говорится об оккупационных властях и о «местных органах власти», хотя между ними не было существенной разницы, но последние почему-то отделяются.

В сборнике надо избегать таких выражений, как «коммунистическая зараза» и т. п.

Устранение упомянутых недостатков и дополнительная доработка еще больше повысит ценность сборника и сделает его более удобным для использования.

НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА УГА НКВД УССР
КАНДИДАТ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК (Ф.П. ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 71, арк. 4–4 зв.

Оригінал. Машинопис.

№ 34

РЕЦЕНЗІЯ НАЧАЛЬНИКА НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ «ГРОМАДЯНИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ НА КАТОРЗІ У НІМЕЧЧИНІ»

Київ, 22 лютого 1945 р.

ЗАУВАЖЕННЯ

на збірник документів: «Громадяни Запорізької області
на каторзі у Німеччині».

Упорядкував Н.Д. ФЛЕШЛЕР,
Запоріжжя, 1945 р., 131 стр.

Про цінність збірника, про важливість питання, яке в ньому піднімається, багато говорити не приходиться. Все це цінне і важливе. Упорядником проведена велика робота.

Хочеться, щоби окремі недоліки, які ще є в збірникові, були би ліквідовані, тим більше, що їх необхідно і можна ліквідувати.

1. Розподіл матеріалу по розділам не зовсім вдалий, наприклад, в IV розділі: «Лахміття вмiсто одягу» – більшість матеріалів говорять про хвороби. В розділі III – «Перемагання цензурних перепон», якраз-то немає документів про «перемогання», а є лише матеріали про «цензурні перепони». В першому розділі: «Полювання за людьми» необхідно було дати більше документів окупаційних властей, чого можна легко досягнути, бо в архіві є багато документів на цю тему.

Невдалий заголовок II розділу: «У фашистському логові», бо фактично весь збірник присвячений цій темі. Виходить, що необхідно, або зовсім відказатися від розділів, або встановити нові.

2. У багатьох місцях збірника не вказано, звідкіля взятий той чи інший уривок документа. Це не тільки стосується офіційних документів, але також пісень (стр. 2, 11) та листів.

3. Не всі документи датовані.

4. У передмові необхідно вказати і на систему археографічної обробки документів, яку прийняв упорядчик. Якраз-то археографічна обробка збірника не проведена до кінця.

Не витримані в одному стилі всі заголовки. Є заголовки загальні, які повинні об'єднувати кілька документів, Але фактично вони не являються такими (напр. на стор. 3–5, 86–88, 110–113). Багато заголовків взято із текста листів, але вони не завжди вдалі, наприклад: «холод і голод конають своє», «гумова добавка», «Я жива, но того не бажаю нікому», «Якщо гудить тривога, ми раді» та багато інших. Вони не зрозумілі, вони й безграмотні. Археограф повинен внести ясність в документи, тим більше в заголовок, який являється всеціло творчістю упорядника-археографа.

5. Необхідно проредагувати збірник, бо в текстах листів є ще багато недоладностей.

Зроблені зауваження не є недооцінкою згаданого збірника і роботи упорядника, а фактично вони направлені на те, щоби збірник відповідав всім вимогам археографії.

НАЧ. НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ
УДА НКВС УРСР
КАНДИДАТ ІСТОРИЧНИХ НАУК (ШЕВЧЕНКО Ф.П.)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 71, арк. 2–3.
Оригінал. Машинопис.

№ 35

АКТ ПРО ЗБИТКИ, ЗАВДАНІ ЦЕНТРАЛЬНОМУ ДЕРЖАВНОМУ АРХІВУ ФОНОФОТОКІНОДОКУМЕНТІВ УРСР ПІД ЧАС ВІЙНИ

Київ, 24 травня 1945 р.

АКТ

об ущербі, нанесеному німецько-фашистськими військами
Центральному Государственному архиву
фоно-фото-кино документов Украинской ССР

Комиссия в составе: Начальника Научно-Издательского Отдела Управления Государственными архивами УССР, кандидата исторических наук тов. Шевченко Ф.П., Директора Центрального Государственного Исторического архива УССР, кандидата исторических

наук тов. Гуслистого Г.И., Директора Центрального Государственного архива фоно-фото-кино документов УССР тов. Пшеничного Г.С., Старшего научного сотрудника Центрального Государственного архива фоно-фото-кино документов УССР тов. Полонской Э.Я. составили настоящий акт о нижеследующем:

До вероломного нападения немецко-фашистских захватчиков в 1941 г. на Советский Союз в г. Киеве существовал Государственный архив фоно-фото-кино документов Украинской ССР. Документы названного архива имели большое научно-историческое значение. Они отражали историю революционного движения на Украине в 1905 г. (историю Октябрьской Социалистической революции и гражданской войны на Украине, быт, культуру и искусство украинского народа, реконструкцию промышленности и сельского хозяйства на Украине, строительство Днепрогэса, Харьковского тракторного завода, заводов в Краматорске, Ворошиловграде, Кривом Роге, Киеве, и др., развертывание стахановского движения в промышленности и сельском хозяйстве и т. п.).

Для производства фотографических работ Архив имел фотолабораторию со всем необходимым оборудованием.

Кроме этого, хранилища были оборудованы специальными шкафами и сейфами для хранения фоно-фото-кино документов.

В центральном Государственном архиве фоно-фото-кино документов УССР к началу войны находилось весьма значительное количество фото-кино документов. По неполным данным, установленным на основании описей, сохранившихся лишь частично, в архиве числилось около 120 000 негативов разных размеров и более 10 000 позитивных отпечатков.

По свидетельству сотрудника Архива тов. Малафеевой З.Г., работавшей до немецко-фашистской оккупации г. Киева зав. архивохранилищем Центрального Государственного архива фоно-фото-кино документов УССР, помимо сохранившихся описей были и другие описи, а также еще отдельная опись особо ценных (уникальных) документов. На большую часть документов была составлена тематическая картотека, которая полностью погибла.

В Центральном Государственном архиве фоно-фото-кино документов УССР до 1941 г. хранилось также большое количество кинофильмов. Так например, Киевским киноинститутом было передано кинофильмов в количестве около 80 штук полнометражных фильмов, т.е. около 200 000 метров. Помимо этого, в архив систематически поступали из разных организаций, производящих кинофильмы, негативы и копии хроникально-документальных фильмов.

Во время оккупации г. Киева немецко-фашистскими захватчиками ими были выбраны наиболее важные документы, которые они вместе со шкафами перенесли в свой Отдел пропаганды (ул. Прорезная, № 17).

Значительная часть документов попала в так называемый музей-архив «Переходової Доби», организованный при немецких оккупантах Киевской Городской Управой, все остальные фото-кино документы, оставшиеся в хранилищах Архива, уничтожены.

В 1943 г., незадолго до изгнания немецких захватчиков из г. Киева, фото-кино документы, перевезенные из архива в немецкий Отдел Пропаганды, были отправлены вместе с ящиками шкафов в Германию, согласно распоряжения руководителя Управления Архивами, библиотеками и музеями при Рейхкомиссариате Украины д-ра Винтера.

После освобождения г. Киева от немецких оккупантов в здании на Прорезной, № 17, где помещался Отдел пропаганды, были обнаружены фотодокументы, из которых около 500 негативов принадлежат Центральному Государственному Архиву фоно-фото-кино документов УССР. Найдено также незначительное количество позитивных отпечатков.

Кроме этого, в связи с угрожаемым положением г. Киева в 1941 г., около 150 коробок с кинофильмами было эвакуировано вглубь страны. В настоящее время эти материалы возвращены, но нуждаются в разборе и упорядочении.

Таким образом, за период оккупации г. Киева немецко-фашистскими войсками Центральный Государственный архив фоно-фото-кино документов УССР утратил следующее количество фото-кино документов:

- 1) Негативы разных размеров:
 - а) по документальным данным 120 000
 - б) по свидетельским показаниям 10 000Всего 130 000 нег.
- 2) Позитивные отпечатки разных размеров:
 - а) по документальным данным 10 000
 - б) по свидетельским показаниям 30 00Всего 13 000
- 3) Кинофильмов
ориентировочно по данным свидетельских
показаний 45 000

Все имущество Центрального Государственного архива фоно-фото-кино документов УССР (см. инвентаризационную опись-приложение № 1): оборудование хранилищ (шкафы и фильмоштаты), оборудование фотолаборатории и прочее имущество, за исключением вывезенного при эвакуации полностью, уничтожено и разграблено. Балансовая стоимость пропавшего имущества, согласно инвентарной ведомости, выражается 55 752 руб. (Пятьдесят пять тысяч семьсот пятьдесят два рубля.)

Настоящий акт составлен в 4-х экземплярах, на основе описей, свидетельских показаний и заключения эксперта.

ЭКСПЕРТ - НАЧАЛЬНИК НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО
ОТДЕЛА УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ АРХИВАМИ УССР
КАНДИДАТ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК (ШЕВЧЕНКО)
ПРЕД. КОМИССИИ - ДИРЕКТОР ЦЕНТРАЛЬНОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА УССР
КАНДИДАТ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК (ГУСЛИСТЫЙ)
ЧЛЕНЫ КОМИССИИ - ДИРЕКТОР ЦЕНТРАЛЬНОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ФОНО-ФОТО-КИНО
ДОКУМЕНТОВ УССР (ПШЕНИЧНЫЙ)
СТАРШИЙ НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК ЦЕНТРАЛЬНОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ФОНО-ФОТО-КИНО-
ДОКУМЕНТОВ УССР (ПОЛОНСКАЯ)

ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ СТАЛИНСКОГО
РАЙОННОГО СОВЕТА
ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ г. КИЕВА
НАСТОЯЩИЙ АКТ ЗАВЕРЯЕТ
«23» мая 1945 г.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ИСПОЛКОМА
СЕКРЕТАРЬ ИСПОЛКОМА

Акт зарегистрирован в книге актов по учету ущерба за № 554 от 23 мая 1945 г.

СЕКРЕТАРЬ ИСПОЛКОМА

Акт зарегистрирован в Управлении Государственными Архивами НКВД
УССР в книге актов (форма № 5, за № 9 от 24 мая 1945 г.)

науч. сотрудник Кудряшов

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2702, арк. 38–40.

№ 36

ПЛАН РОБОТИ НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА НКВС УРСР НА ТРЕТІЙ КВАРТАЛ 1945 р.

Київ, 25 червня 1945 р.

ПЛАН работы Научно-издательского отдела УГА НКВД УССР на III квартал 1945 года*

№	Наименование задания	Срок исполнения	Исполни-тели	Отм. о выполн.
1.	Оказывать необходимую научно-методическую помощь государственным архивам Украины в их научно-исследовательской работе	июль-сентябрь		

№	Наименование задания	Срок исполнения	Исполнители	Отм. о выполн.
2.	Составить обзор научно-исследовательской работы архивных органов республики за 1 полугодие 1945 года			
3.	Закончить составление перспективного плана научно-издательской работы по республике			
4.	Подготовить доклад на научной сессии, созванной Управлением Госархивов в сентябре 1945 г. Тема доклада: «Немецкие оккупанты – злейшие враги государственности украинского народа»			

Нач. Научно-изд. отдела УГА НКВД УССР
Капитан г/б (Шевченко)

* Во время составления плана работы Научно-изд. отдела, в отделе налицо один работник – нач. отдела, который в третьем квартале два месяца (июль-август) будет занят на педагогической работе в Киеве и Львове. В итоги работы будут внесены соответствующие дополнения.

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 67, арк. 9.
Автограф.

№ 37

ВИПИСКА З ПЛАНУ РОБОТИ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР НА ТРЕТІЙ КВАРТАЛ 1945 р.

Київ, 11 липня 1945 р.

ВИПИСКА ИЗ ПЛАНА работы Управления Госархивами НКВД УССР на III-й квартал 1945 года

№ п/п	НАИМЕНОВАНИЕ РАБОТ	Срок исполнения	Ответств. исполнитель
1.	III. Научно-издательский отдел Составить обзор научно-исследовательской работы архивных органов УССР за 1-е полугодие 1945 года	25 июля	т. Шевченко

№ п/п	НАИМЕНОВАНИЕ РАБОТ	Срок исполнения	Ответств. исполнитель
2.	Закончить составление республиканского перспективного плана научно-исследовательской работы архивных органов УССР	15 сентября	т. Шевченко
3.	Вести подготовительную работу по созыву научной сессии Управления Госархивами НКВД-УССР: а) рецензирование докладов и сообщений; б) подготовка доклада на тему: «Немецкие оккупанты – злейшие враги государственности украинского народа»	15 ноября В течен. кварт.	т. Шевченко
4.	Оказывать необходимую научно-методическую помощь Государственным архивам УССР в их научно-исследовательской работе (путем письменных и устных консультаций, ответы на запросы и т. п.)	В течен. кварт.	т. Шевченко

План утверждён 11 июля 1945 г.
ЗАМ. НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ
ДЕЛ УССР – КОМИССАРОМ МИЛИЦИИ 3-го РАНГА
тов. ЛОБУРЕНКО

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 67, арк. 13.
Копія. Машинопис.

№ 38

ПРОЕКТ ПОСТАНОВИ ЦК КП(б)У ПРО ВИДАННЯ ЖУРНАЛУ «АРХІВИ УКРАЇНИ»

Київ, серпень 1945 р.

ОБ ИЗДАНИИ ЖУРНАЛА «АРХИВИ УКРАЇНИ» ПОСТАНОВЛЕНИЕ ЦК КП(б)У

В целях вооружения народных масс, партийно-советских кадров и интеллигенции знанием истории Украины, поднятия на высшую ступень политического сознания и активности украинского народа, мобилизации его на восстановление экономической и культурной жизни Родины, на борьбу за еще больший расцвет ее силы и могущества, на еще большее укрепление братской дружбы с великим русским народом и другими народами Советского Союза ЦК КП(б)У постановляет:

1. Разрешить Архивному Управлению НКВД УССР издание публикаторско-источниковедческого журнала под названием «Архіви України». Установить периодичность журнала 4 номера в год, размером 10–12 печатных листов.

2. В основу журнала положить публикацию документальных материалов, обзоров документальных материалов по истории Украины, содействующих развитию исторической науки, лежащих в работе пропагандистско-агитаторских кадров с целью утверждения нерушимой дружбы советских народов, освещения героического прошлого и культурного наследия украинского народа, закономерности победы Советской власти на Украине и воссоединения украинского народа в едином украинском советском государстве, являющегося осуществлением извечной мечты украинского народа.

3. Утвердить редакционную коллегию журнала «Архіви України» в следующем составе: МАНУИЛЬСКИЙ Д.З., ПЕТРОВСКИЙ Н.Н., ЕНЕВИЧ Ф.Ф., СТРЕЛЬСКИЙ В.И., ШЕВЧЕНКО Ф.П.

4. Поручить Отделу пропаганды и агитации ЦК КП(б)У, Укргосиздату и редакционной коллегии журнала представить к 1 сентября 1945 г. план издания, штаты и смету журнала.

5. Печатание журнала «Архіви України» возложить на Укргосиздат.

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 66, арк. 15.

Копія. Машинопис.

№ 39

РЕЦЕНЗИЯ НАЧАЛЬНИКА НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ «НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИЕ ОККУПАНТЫ В ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ»

Київ, 1 серпня 1945 р.

РЕЦЕНЗИЯ

на сборник документов: «Немецко-фашистские оккупанты
в Запорожской области». Сборник подготовлен к печати
сотрудниками Запорожского Областного Государственного Архива:
ГУСИНСКИМ, СТЕЧКИНЫМ и БУЛАШЕВИЧ.

Запорожье, 1945 г., 121 стр.

Перед Советскими историками поставлена почетная и важнейшая задача всестороннего изучения истории Великой Отечественной войны, которая по своей грандиозности, по проявленному в ней патриотизму и героизму советского народа, не имеет себе равной в истории.

Великая Отечественная война Советского Союза против немецко-фашистских захватчиков, останется навсегда в памяти народов, она

будет вечной темой для историков, она уже сейчас стала объектом изучения многих сотен советских и иностранных исследователей. Ее изучают в целом, изучают отдельные моменты, стороны и вся эта работа необходимая и полезная.

Изучение истории Великой Отечественной войны в основном должно пройти через две стадии, а именно: 1). Собираение, систематизация и публикация документов, создание хроник, иначе говоря создание документально-фактической базы для изучения истории и 2). Написание монографических работ, которые являлись бы итогом первой стадии работы.

Как первая, так и вторая стадии работы могут иметь общий и частный (местный) характер. Но при этом следует отметить, что от степени изученности, разработки местного в большей мере зависит развитие общего.

Но до сих пор сравнительно еще очень мало сделано в этом отношении, еще мало опубликовано материалов, которыми могли бы пользоваться историки. Партия и научные учреждения нашей страны, уделяют особое внимание публикации документов, ибо от этого вида работы будет в значительной мере зависеть дальнейший качественный и количественный рост научных работ. Откладывать эту работу на будущее нельзя, ибо это может отразиться и на других видах работы по изучению Великой Отечественной войны.

В Государственных архивах Украины собрано огромное количество документальных материалов по истории Отечественной войны. Эти материалы еще ждут своего исследователя. Чтобы приблизить их к исследователю, облегчить их использование, Архивы Украины подготовили и готовят ряд документальных сборников. Эта работа очень важная и необходимая. Хорошо подготовленный сборник новых материалов является вкладом в историческую науку. Именно из того, что нового вносит в историческую науку сборник документов, необходимо исходить при его оценке.

Запорожский и Областной Государственный Архив (как и многие другие Госархивы Украины) продолжают работать над созданием серии документальных сборников о Великой войне. Рецензируемый сборник охватывает документально узко определенную тему, а именно: «Немецко-фашистские оккупанты в Запорожской области».

Это сборник об оккупационных порядках, злодеяниях, зверствах, грабежах немецких захватчиков на территории области. Действия немецко-фашистских захватчиков на территории Запорожской области, по существу ничем не отличались от действий в других временно оккупированных областях Украины. А поэтому сборник имеет не областное значение, ибо в нем изложены факты, которые говорят о действительном положении вещей периода оккупации по всей Украине. Но публикация документов по отдельным областям даст и дает

много конкретных фактов для написания истории Украины в период Отечественной войны.

Сборник, подготовленный Запорожским Облгосархивом, включает в себя исключительно новые документы, до сих пор неопубликованные и никем неиспользованные.

Построение сборника, распределение материалов по разделам, составители провели удачно.

В сборнике имеется краткое, но содержательное предисловие, в котором дается характеристика периода временной оккупации области немецко-фашистскими захватчиками.

Документальные материалы разбиты на 6 разделов. Первый раздел (12 документов) – «Уничтожение оккупантами советских порядков». Второй раздел (45 документов) – «Установление режима оккупации и террора». Третий раздел (38 докум.) – «Систематическое истребление советских граждан немецко-фашистскими оккупантами». Четвертый раздел (40 докум.) – «Ограбление населения немецкими оккупантами». Пятый раздел (14 докум.) – «Уничтожение материальных и культурных ценностей, созданных народами Советского Союза». Шестой раздел (26 докум.) – «Борьба советского народа против оккупантов». Название разделов говорит об их содержании, документы в разделах подтверждают это.

Составители включили в сборник не только материалы оккупантов, но и советские документы. Сборник объективно освещает события периода оккупации. Сборник снабжен большим количеством важных и ярких фотоснимков, еще нигде неопубликованных. Снимки наглядно дополняют и подтверждают текстовую часть сборника. По существу сборник является обвинительным актом немецко-фашистским захватчикам об их злодеяниях на территории Запорожской области.

С археографической стороны сборник составлен правильно. Он научный по своему построению, но вместе с этим доступен для широких кругов читателей.

К недостаткам сборника необходимо отнести то, что большинство документов переведено с украинского языка не всегда гладко и точно. В тексте имеется много описок. Перед сдачей сборника в печать необходима хорошая литературная правка редактора.

Составителями сборника проделана большая и полезная работа. Публикуемые в сборнике документы использует историк-исследователь, педагог и агитатор. Его прочтут не без пользы жители Запорожья и других областей Украины, пережившие все ужасы немецкой оккупации. Будет очень жаль, если сборник не издадут.

Ф. ШЕВЧЕНКО, кандидат исторических наук

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 66, арк. 17–18.

Копія. Машинопис.

№ 40

ОБІЖНИК УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР
І НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА
НАЧАЛЬНИКАМ ОБЛАСНИХ ВІДДІЛІВ
ДЕРЖАРХІВІВ УНКВС, ДИРЕКТОРАМ ЦЕНТРАЛЬНИХ
І ОБЛАСНИХ ДЕРЖАРХІВІВ УНКВС ПРО СКЛАДАННЯ
СЛОВНИКА-ДОВІДНИКА СКОРОЧЕНИХ
НАЗВ УСТАНОВ, ЩО ІСНУВАЛИ
В 1917–1922 рр.

17 серпня 1945 р.

НАЧАЛЬНИКАМ ОБЛАСТНЫХ ОТДЕЛОВ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ УНКВД,
ДИРЕКТОРАМ ЦЕНТРАЛЬНЫХ И ОБЛАСТНЫХ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ

Научно-Издательский Отдел НКВД СССР приступил к работе по составлению словаря-справочника сокращенных названий учреждений, организаций и предприятий, существовавших в нашей стране в период 1917–1922 гг. В словарь войдут сокращенные наименования как центральных, так и местных учреждений и организаций.

В связи с этим предлагается обязать научных сотрудников отдела и госархива, непосредственно работающих над документальными материалами и печатными изданиями (особенно местной периодикой за 1917–1922 гг.), в процессе работы выявить расшифрованные названия учреждений и организаций по следующему образцу:

1. ВУЦИК – Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет (указать дату и характер документа, из которого заимствовано название и расшифровка. Например: резолюция V Всеукраинского Съезда из сб.: «Резолюції Всеукраїнського З'їзду Рад», Харьков, 1934 г. стр. 86. Если сокращение взято из архивного документа: архив, № фонда, № дела, лист).

2. ВИК – Волостной Исполнительный Комитет Советов рабочих, крестьянских и солдатских депутатов («Известия ВЦИК» от 28 марта 1918 г.).

На одни и те же сокращения на русском и украинском языке составлять по две параллельных карточки и высылать в УГА НКВД УССР ежемесячно.

НАЧ. УПРАВЛЕНИЯ ГОСАРХИВАМИ НКВД УССР
Капитан (ГУДЗЕНКО)

НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА (ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 5, арк. 58.

Копія. Машинопис.

№ 41

ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛІННЯ
ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР П.П. ГУДЗЕНКА
СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У ПО ПРОПАГАНДІ К.З. ЛИТВИНУ
ПРО РОБОТУ КОМІСІЇ ПО ІСТОРІЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ПРИ АН УРСР

Київ, 29 серпня 1945 р.

СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КП(б)У
ПО ПРОПАГАНДІ
тов. ЛИТВИНУ К.З.

Випадково ми ознайомились з планом роботи Комісії по Історії Вітчизняної війни при Академії Наук УРСР.

Планом зовсім не передбачена участь в цій роботі архівних органів Української РСР, тоді як у них найбільше зібрано документальних матеріалів по історії Вітчизняної Війни.

У відповідності з Вашими вказівками, що Ви їх дали нам під час прийому істориків-архівістів, який відбувся в ЦК КП(б)У 17 травня ц.р. – архівні органи розгорнули значну роботу по підготовці документальних збірників по історії Вітчизняної Війни.

Поряд з архівними органами над цією тематикою працює й комісія – відсутність єдиного плану роботи вносить паралелізм, розпошення сил і не дає можливості використати повно ті джерела по Історії Вітчизняної Війни, що є в наших різних установах.

Я вважаю, що такий стан визнати за нормальний не можна, і прошу Вашого втручання.

Для контактування роботи по вивченню історії Вітчизняної Війни доцільно було б ввести до складу комісії представників архівних органів НКВС УРСР.

НАЧ. УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ
АРХІВАМИ НКВС УРСР (ГУДЗЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 66, арк. 24.

Копія. Машинопис.

№ 42

ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ КОМІСІЇ
ПО ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ПРИ АН УРСР

Київ, 21 вересня 1945 р.

ПРИСУТНІ: К.З. ЛИТВИН – секретар ЦК КП (б)У по пропаганді, голова Комісії, ШЕВЧЕНКО Ф.П. – канд. історії наук, заст. голови, секретар Комісії, ПЕТРОВСЬКИЙ М.Н. – доктор історичних наук, директор Інститута історії АН УРСР, ГУДЗЕНКО П.П. – нач. Управління

ня державними архівами НКВС УРСР, СУПРУНЕНКО М.І. – канд. історичних наук, КЛІМКО Н. – канд. економічних наук, зав. відділами: ДЕЛУРОВ, РУДНЕВ В.В., СЛИНЬКО І.І., співробітники: – ЗОЛОТАРЬОВ Т.С., РЕЗНІКОВА, ВИСОЦЬКА, ПОЛУНІНА.

Головує: К.З. ЛИТВИН.

ПОВІСТКА ДНЯ

Розгляд планів роботи Комісії на 1946 рік

[...]

Тов. ШЕВЧЕНКО – зупиняється на організаційних питаннях роботи Комісії. Необхідно в ближчий час розв'язати всі організаційні питання, точно встановити характер роботи Комісії та її відділів. Необхідно скласти положення про кожний відділ, це направить їх роботу в певне русло. Робота республіканської Комісії повинна вестись також по лінії організації і координування роботи обласних Комісій. Одноразово на республіканську Комісію покладається завдання науково розробляти важливіші питання по історії Вітчизняної війни на Україні.

До цього часу нічого не чути про роботу обласних Комісій, до того ж вони не мають ніякого робочого апарата. Робочим апаратом обласних Комісій на місцях можуть бути архівні органи та кафедри історії СРСР. План роботи Комісії необхідно погодити з планами інших установ, щоби уникнути паралелізму в роботі.

[...]

ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 4, спр. 7, арк. 2.
Оригінал. Машинопис.

№ 43

ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ
НКВС УРСР РЕКТОРУ КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ім. Т. ШЕВЧЕНКА З ПРОХАННЯМ
ЗВІЛЬНИТИ Ф.П. ШЕВЧЕНКА З ПОСАДИ
ЗАВІДУЮЧОГО КАФЕДРОЮ АРХІВОЗНАВСТВА

Київ, 24 вересня 1945 р.

РЕКТОРУ КИЕВСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. Т.Г. ШЕВЧЕНКА
проф. БОНДАРЧУК

В связи с решением ЦК КП (б)У о назначении тов. ШЕВЧЕНКО Ф.П. Зам. Председателя Комиссии Отечественной войны, Управление Государственными Архивами НКВД УССР просит освободить тов. ШЕВЧЕНКО от обязанностей Зав. кафедры архивоведения Университета и назначить на эту должность Начальника Научно-Методического Отдела УГА НКВД УССР, кандидата исторических

наук – СТРЕЛЬСКОГО Вячеслава Ильича, старшего преподавателя кафедры архивоведения.

НАЧ. УПРАВЛЕНИЯ ГОСАРХИВАМИ
НКВД УССР (ГУДЗЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 66, арк. 26.
Копія. Машинопис.

№ 44

ЛИСТ ЗАСТУПНИКА НАРОДНОГО КОМІСАРА
ВНУТРІШНІХ СПРАВ УРСР ЛОБУРЕНКА ДО СЕКРЕТАРЯ
ЦК КП(б)У К.З. ЛИТВИНА З РЕКОМЕНДАЦІЄЮ
ПРИЗНАЧИТИ ЗАСТУПНИКОМ ГОЛОВИ КОМІСІЇ
З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 5 вересня 1945 р.

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У ПО ПРОПАГАНДЕ
ТОВ. ЛИТВИНУ К.З.

На должность Заместителя Председателя Комиссии по изучению истории Отечественной войны Народный Комиссариат Внутренних Дел Украинской ССР рекомендует начальника Научно-Издательского отдела Архивного управления НКВД УССР, кандидата исторических наук тов. ШЕВЧЕНКО Федора Павловича.

П р и л о ж е н и е: Анкета.

ЗАМЕСТИТЕЛЬ НАРОДНОГО КОМИССАРА
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР (ЛОБУРЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 66, арк. 25.
Копія. Машинопис.

№ 45

ВИПИСКА З ПЛАНУ РОБОТИ УПРАВЛІННЯ
ДЕРЖАВНИМИ АРХІВАМИ
НКВС УРСР НА ІV КВАРТАЛ 1945 р.

Київ, 25 вересня 1945 р.

ВЫПИСКА

из плана работы Управления Государственными Архивами
НКВД УССР на IV-й квартал 1945 г.

На IV-й квартал 1945 г. Управление Государственными Архивами
НКВД УССР планирует проведение следующих мероприятий:

№ п/п	Наименование работ	Срок исполнения	Ответств. исполнитель
14.	III. Научно-издательская работа Оказывать необходимую научно-методическую помощь государственным архивам УССР в их научно-исследовательск. работе (путем письменных и устных консультаций, советов на запросы и т. п.)	В течение квартала	т.т. ШЕВЧЕНКО, БУТИЧ
15.	Составить методическое письмо о составлении пятилетних планов научно-исследовательской и издательской работы государственных архивов УССР	20 октября	т. ШЕВЧЕНКО
16.	Составить методическое письмо по научно-исследовательской и издательской работе государственных архивов УССР в 1946 г.	15 ноября	
17.	Закончить подготовку документального сборника: «Оккупационный режим немецко-фашистских захватчиков на Украине в 1941–44 гг.»		т. ШЕВЧЕНКО, БУТИЧ
18.	Разработать план работы Отдела на 1946 г.	декабрь	т. ШЕВЧЕНКО

НАЧ. НКВД УССР КАПИТАН (ГУДЗЕНКО)

Верно:

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 67, арк 10.

Копія. Машинопис.

№ 46

ОБІЖНИК УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР
І НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА
НАЧАЛЬНИКАМ ВІДДІЛІВ ДЕРЖАРХІВІВ УНКВС
ПРО ПІДГОТОВКУ ЗБІРНИКА ДОКУМЕНТІВ
«НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРОМЬШЛЕННОСТІ В ССРС»

Київ, 27 жовтня 1945 р.

НАЧАЛЬНИКУ ОТДЕЛА ГОСАРХИВОВ УНКВД

В связи с подготовкой Главным Архивным Управлением НКВД ССР трехтомного сборника документов «Национализация промышленности

в СССР», предлагаем Вам организовать выявление документальных материалов, хранящихся в Вашем архиве по указанной выше теме.

Необходимо выявить:

1. Документы, характеризующие осуществление рабочего контроля, как меры подготовки и проведения национализации промышленности, в частности постановления местных органов власти, общественных организаций, рабочих коллективов о проведении рабочего контроля и создании органов рабочего контроля; уставы и положения органов рабочего контроля, фабзавкомов, целевых советов, контрольно-распорядительных комиссий и комитетов; документы, характеризующие непосредственную деятельность органов рабочего контроля на отдельных предприятиях и в городских, районных и областных масштабах, а также работу советов, совнархозов, профсоюзов, фабзавкомов по организации и проведению рабочего контроля.

2. Документы, характеризующие переход от рабочего контроля к рабочему управлению и национализацию промышленности (переход предприятий в непосредственное ведение органов рабочего управления, устранения владельцев предприятий, секвестр, реквизиция, конфискация, национализация предприятий всех отраслей промышленности и центральными органами власти; создание и работа советского хозяйственного аппарата: советов народного хозяйства, экономических комитетов, управлений национализированной промышленностью и т. д.

3. Документы, характеризующие развитие классовой борьбы в связи с проведением рабочего контроля и национализации промышленности: саботаж предпринимателей, позиция административно-технической интеллигенции, борьба советских органов с контрреволюционной деятельностью буржуазии в области промышленности.

4. Документы, характеризующие работу национализированных предприятий и отраслей промышленности: состояние предприятий по национализации, организация производства и управления, развитие соц. соревнования, борьба за повышение производительности труда, снижение себестоимости, укрепление трудовой дисциплины.

5. Кроме выявления документальных материалов необходимо выявить и все имеющиеся публикации в местной печати (в сборниках, в местных газетах, журналах и т. д.).

Выявлению подлежат документальные и печатные материалы, относящиеся к периоду с 25 октября (7 ноября) 1917 по 1920 г. включительно.

С выявленных документов необходимо снять дипломатическую копию, указать точный шифр документов, подлинность документа (подлинник, заверенная копия, копия, отпуск), способ воспроизведения (рукописный, машинописный, типографский, стеклографический, телеграфная лента и т. п.).

В случае опубликования документа – в легенде необходимо указать соответствующее издание.

При снятии копий руководствуйтесь «Основными правилами публикации документов государственного архивного фонда Союза ССР», в частности §§ 38–55.

Все выявленные документы по вопросам рабочего контроля необходимо выслать не позднее 25 ноября 1945 г., а по остальным вопросам темы – не позднее 1 января 1946 года.

НАЧ. УПРАВЛЕНИЯ ГОСАРХИВАМИ НКВД УССР КАПИТАН
(ГУДЗЕНКО)

НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОТДЕЛА УГА КАПИТАН
(ШЕВЧЕНКО)

- 1) Житомир – Шейну
- 2) Винница – Никитину
- 3) Одесса – Кретову
- 4) Херсон – Малиненко
- 5) Запорожье – Гусинскому
- 6) Днепропетровск – Орлову
- 7) Сталино – Снетухину
- 8) Ворошиловград – Желобкову
- 9) Чернигов – Востриковой
- 10) Сумы – Горбатенко
- 11) Харьков – Пасечнику
- 12) Кировоград – Зошикову
- 13) Киев – Олейнику
- 14) Николаев – Дирайло
- 15) Харьков – Гусевой

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 5, арк. 59–59 зв.
Копія. Машинопис.

№ 47

ЛИСТ НАЧАЛЬНИКА НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО
ВІДДІЛУ УДА Ф.П. ШЕВЧЕНКА СПІВРОБІТНИКУ ОДА
ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДЬОМІНІЙ
ІЗ ЗАУВАЖЕННЯМИ ЩОДО ЇЇ СТАТТІ

Київ, жовтень 1945 р.

Уважаемая тов. ДЕМИНА

Ваше письмо и работы я получил. С ответом задержался по независящим от меня обстоятельствам. Извините за задержку.

Замечания, сделанные мною на Ваши работы, Вы это сами увидите, скорее имеют характер очень незначительных дополнений и поправок.

Теперь относительно работы: «Хозяйничание немецко-фашистских оккупантов в Ворошиловградской области».

На первой странице Вы правильно подчеркиваете тот факт, что гитлеровцы пытались уничтожить великую русскую нацию и т. п., но статья написана для помещения в газете области, в которой основная масса населения украинцы. Это значит, что необходимо отметить отношения немецко-фашистских захватчиков и к украинскому народу. Захватчики одинаково стремились уничтожить русский, украинский и другие народы Советского Союза.

На стр. 2 необходимо отметить, что всеобщая трудовая повинность была введена оккупантами не только в прифронтовые, но и на всей оккупированной территории.

На 3-й стр. при освещении вопроса об угоне советских граждан на Германскую каторгу, не указано, откуда взяты приведенные цифры.

Вопрос о заключении в лагерях советских граждан необходимо присоединить к вопросу об уничтожении советских граждан захватчиками.

На 6-й стр. заголовок раздела следовало бы изменить: «Уничтожение советской культуры», именно о ней идет речь в разделе.

На стр. 7-й Вы говорите об уничтожении советских школ, а вместе с тем говорите об обязательном посещении школ, и т. д. Но при этом необходимо подчеркнуть, чем являлась школа во время оккупации, кому она служила, подчеркнуть, что эта школа была чужда советскому народу и не только потому, что в ней преподавался немецкий язык (его и сейчас преподают во многих школах), но потому, что народ был ограблен оккупантами, не было никаких возможностей учить детей, а учеба в школе была бесперспективной ибо не было высшей школы, наконец, она была рассадником противных сов. народу фашистских взглядов.

В некоторых случаях необходимо указывать источники.

Что касается второй статьи: «Рабство советских граждан в германской неволе», так в ней необходимо сократить лишь вводную часть, которая носит очень общий характер, что занимает почти всю первую страницу, за исключением абзаца.

Судя по ранее опубликованным Вами работам и по присланным Вами статьям, у меня лично сложилось о Вас мнение, как о молодом растущем научном работнике.

Мой совет Вам: продолжать работу, пополнять свои звания. Во многом поможет Вам в работе всестороннее изучение Ворошиловградской области, особенно истории области.

Еще раз извините, что задержался с ответом.

Пишите, обещаю отвечать без задержек.

С приветом (подпись)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 70, арк. 8.

Копія. Машинопис.

№ 48

ДОРУЧЕННЯ НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛІННЯ
ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР І НАЧАЛЬНИКА
НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА ДИРЕКТОРУ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО
АРХІВУ УРСР ПРО ПІДГОТОВКУ МАТЕРІАЛІВ
ДЛЯ ВИДАННЯ «ЧЕРНАЯ КНИГА»

Київ, 14 листопада 1945 р.

ДИРЕКТОРУ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ИСТОРИЧЕСКОГО АРХИВА УССР
КАНДИДАТУ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК
тов. СТРЕЛЬСКОМУ

Согласно телеграммы председателя еврейского Антифашистского комитета народного артиста СССР МИХОЭЛСА, необходимо подобрать по печатному фонду архива материалы для «Черной книги». Книга готовится в Москве.

Управление Госархивами рекомендует вести работу по выявлению необходимых материалов ст. научному сотруднику тов. ЧЕРКАС-СКОЙ Е.Н.

НАЧ. УПРАВЛЕНИЯ ГОСАРХИВАМИ
НКВД УССР Капитан (ГУДЗЕНКО)

НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТ. ОТДЕЛА Капитан (ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 68, арк. 3.
Копія. Машинопис.

№ 49

РЕЦЕНЗІЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА КНИГУ М.І. СУПРУНЕНКА
«УРСР У ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
ПРОТИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ»

Київ, 8 грудня 1945 р.

РЕЦЕНЗІЯ

на книгу М. СУПРУНЕНКА «УРСР у Вітчизняній війні
Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників».
(Короткий історичний нарис). Комісія по історії Вітчизняної війни
на Україні. Київ, 1945 р., 479 стор.

Перед радянськими істориками поставлене почесне і великої ваги завдання – всебічно вивчати історію Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників. Стала необхідність вивчити історію війни, яка по своїй грандіозності, по проявленому в ній патріотизмові і героїзмові радянського народу не мала і не має собі рівної в історії людства.

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників назавжди ввійде в історію, як боротьба проти реакційних сил, що старались кинути людство в безодню варварства. Вітчизняна війна буде вічною темою для істориків. Її вже зараз вивчають сотні радянських і чужоземних дослідників. Війну вивчають в цілому, вивчають окремі її моменти і все це необхідна і корисна робота.

Вивчення історії Вітчизняної війни в основному повинно пройти дві стадії, а саме: 1). Збирання, систематизація і публікація документів і матеріалів, тобто це робота по накопичуванню фактичних даних про Вітчизняну війну; 2). Написання монографічних праць, які би до певної міри підсумовували перший вид роботи. Але між обома видами роботи не повинно бути ніякого розриву, їх необхідно вести паралельно – одночасово.

Зараз, коли ще в основному провадиться велика робота по збиранню і вивченню фактичних даних, є гостра необхідність в роботах, в яких би підсумовувалось те, що зроблено в справі вивчення Вітчизняної війни на сьогоднішній день. Такі роботи необхідні викладачеві, студентові, пропагандистові, широкому колу читачів, бо ніхто не може бути байдужим до справи вивчення такої важливої події, якою є Вітчизняна війна.

Є велика потреба в роботах, які би висвітлювали роль українського народу в цій війні. Українському народові одному із перших прийшлося сприйняти удар німецько-фашистських орд. Український народ разом з іншими народами Радянського Союзу приймав активну участь в боротьбі проти ворога на фронті, в тилу і в партизанських загонах. На території України відбувалися запеклі бої, в яких Червона Армія вкрила себе невмирущою славою. Мільйони українців вписали свої імена до книги слави боротьби з ворогом.

Та на сьогоднішній день, порівняно, ще дуже мало написано про участь українського народу в справі розгрому ворога. Відсутність таких робіт відчувається дуже гостро на кожному кроці. Поява їх викликає живий інтерес у кожного радянського читача.

Робота тов. Супруненка: «УРСР у Вітчизняній війні Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників» розміром більш як 20 друкованих аркушів, є першою роботою, в якій зроблена спроба підвести підсумки вивчення Вітчизняної війни на Україні, участь в ній українського народу. Це перша підготовлена робота на цю тему і в такому великому розмірі.

Автор в своїй монографії не міг використати робіт інших дослідників, бо таких робіт немає. В основному авторові прийшлося користуватись сирым матеріалом, розкиданим по різних місцях, часто не упорядкованим і не повним на сьогоднішній день. В основному, за незначним виключенням, це матеріали газетні. Мало використані

в роботі інші види документальних матеріалів і це в певній мірі не вина автора.

Необхідно з самого початку відмітити, що автором зроблено дуже багато в справі збору і систематизації фактів, вибору з них самих яскравих, зведення їх в одне ціле. Книга написана легкою мовою, доступною для широких кіл читачів.

І хай в роботі тов. Супруненко поряд з позитивними сторонами є місця, які вимагають дальнішого вивчення, доповнення, або змін, але це ні в якому разі не понижає її цінності. Необхідно рахуватись з тим, що в одній книзі, а тим більше, що вона перша в цій галузі, не можливо вивчити всі питання в однаковій мірі. Ті зміни і доповнення, які я нижче запропоновую авторові, не вимагають корінної переробки книги, не порушують основної її конструкції і змісту.

На мій погляд нема необхідності давати окремий розділ: «Українсько-німецькі націоналісти – вороги народу». В розділі говориться про діяльність українсько-німецьких націоналістів не взагалі, а в конкретних умовах окупації України німецько-фашистськими загарбниками. Українсько-німецькі націоналісти не були самостійні в своїй діяльності, були вірними холопами німецьких загарбників, а через це і виділяти їх діяльність в окремий розділ немає потреби.

Було би краще, щоби уникнути повторень, не виділяти діяльності націоналістів в окремий розділ, або главу, а розглядати їх разом з діяльністю німецьких загарбників у кожному окремому випадкові.

В V розділі: «Боротьба українського народу проти німецько-фашистських загарбників» необхідно зробити перестановку глав. Глава 22 повинна бути на початку розділу, бо в ній розповідається про керівну роль більшовицької партії в організації боротьби проти окупантів, про роботу підпільних партійних організацій на окупованій території. Партія організувала боротьбу, вона керувала нею у всіх її видах, в тому числі і вищою формою – якою була партизанська боротьба. І можна вважати за цілком нормальне явище, що основний зміст даного розділу: партизанський рух на Україні (5 глав із 6). Заодно необхідно відмітити, що глави про партизанський рух найбільш повні, найбільш вдалі і нові по своєму змістові в порівнянні з іншими розділами книги.

Всім звісне велике значення боїв за Москву, Сталінград, бої на Орловській дузі, про вплив цих боїв на хід всієї війни. Про ці бої, як рішачі моменти в воєнних операціях Червоної Армії, будуть написані окремі великі роботи. Зіграли вони велике значення в справі боротьби за Україну, і їх не можна обійти при вивченні історії Вітчизняної війни на Україні. Та разом з цим це не вимагає їх деталізації в роботі тов. Супруненка. На мою думку ці глави необхідно зробити більш стислими.

Виходячи з цього, необхідно скоротити главу 26 – «Курська битва і перехід Червоної Армії в наступ влітку 1943 р.», об'єднавши її з главою

27 – «Літні бої Червоної Армії за звільнення українських земель». А в зв'язку з цим необхідно змінити і саму назву глави.

В першому розділі – «Україна перед Вітчизняною війною» – автор не згадує про те, що зріст промисловості, колективізація с/г в нашій країні сприяли також посиленню її обороноспроможності. Не відмітивши цього можна подумати, що воєнна міць нашої країни є результатом лише воєнного часу.

В цьому ж розділі необхідно згадати і про те, що напередодні Вітчизняної війни були возз'єднані українські землі, в єдиній вкраїнській Радянській державі. Без цього не зовсім яскраво виступає політика, яку проводили німецькі загарбники в справі розірвання України.

На стор. 8 автор говорить про те, що «гітлерівська дипломатія розгорнула талану демагогії по залякуванню демократичних країн “більшовицькою заразою”». Річ повинна йти не про країни, а про реакційні елементи, які стояли на чолі урядів, або мали вплив на державне життя цих країн. Слова «більшовицька зараза» можна замінити словами: «більшовицька небезпека».

На цій же сторінці написано: «Фашистським дипломатам вдалося роз'єднати демократичні країни». Це не зовсім точно. Знову ж не країни, а винними є в потураннях фашистським агресором реакційні елементи цих країн, т. зв. мюнхенці.

На стор. 15–16 приводяться приклади про те, як робітництво та інтелігенція України відгукнулись 22 червня на напад німецько-фашистських загарбників на нашу країну, але нема прикладів, як відгукнулось селянство. Загальною фразою про селянство в даному випадкові обмежитись не можна.

На стор. 19 автор пише про великий патріотичний підйом, який охопив робітників та інтелігенцію України уже з перших днів війни, але ні слова про селянство, яке теж показало свій патріотизм.

Стор. 17–18 коротко згадуються укази та постанови уряду в перші дні війни. Необхідно хоч би згадати: Указ Верховної Ради СРСР від 26 червня, про порядок призначення і виплати допомоги сім'ям військовослужбовців рядового та молодшого начальницького складу в воєнний час; Указ 26 червня, про режим робочого часу робітників і службовців у воєнний час; Указ 30 червня, про створення Державного Комітету Оборони та інші.

Стор. 24 – «війна... змінила вигляд українських міст», а далі видно, що це стосується і сел. Змінити фразу «міст та інших населених пунктів».

Говорячи про ополчення, необхідно згадати, як були озброєні мільйони ополченців України, згадати, що ополчення та загальне військове значення (а про нього в роботі ні слова) були засобом підготовки резервів для Червоної Армії.

Воєнні дії розгорнулись на території України з перших днів війни. З перших днів велись жорстокі бої, в яких Червона Армія вимотувала

сили противника, обезкровлювала його. Обходити ці бої, як це робить автор, висвітлюючи воєнні події на Україні лише з серпня 1941 р., буде не вірно.

Цитата із статті Корнійчука (стор. 37) особливо в своїй першій частині до деякої міри робить враження надзвичайної стихійності, панічного втікання, але не евакуації. Цитата не в'яжеться зо всім змістом роботи, в якій говориться про організованість, а не про панічний страх і втікання.

Варто було би дати кілька конкретних назв місцевостей, куди евакуювались з України підприємства, колгоспи, установи.

Необхідно хоч би коротко зупинитися на жорстоких безчоловічніх методах ведення війни німцями. Згадати про бомбардировки мирних міст: Чернигова, Кам'янець-Подільського та ін., про знищення мирного населення і т. д.

Сторінки 40–42, на яких розповідається про братську допомогу і підтримку подану українському народові в тяжкий для нього час братніми народами Радянського Союзу. Не слідувало би включати в главу «Бої за Київ», а віднести до попередньої глави, бо ці дані до оборони Києва безпосередньо не відносяться.

У роботі необхідно дати точну дату зайняття Києва німцями, така дата відома з інших авторів, було це 19-го вересня 1941 р. Стосується це також інших значних міст України.

Бої за Донбас, Харків на стор. 56–57 необхідно виділити з глави «Розгром німців під Москвою». Опис цих боїв слід приєднати до попередньої глави, дещо поширивши їх.

Не можна обмежитись в описі боїв за Севастополь лише двома фразами (стор. 73). Бої за Севастополь мали вплив і на хід боїв влітку 1942 року, а частково ці бої розгорнулись і на українській землі.

На стор. 69 автор робить висновок, що розгромом німців під Москвою закінчувався «перший період оборонних боїв, почався другий період Вітчизняної війни – період наступу Червоної Армії і звільнення нею радянських земель від німецько-фашистських загарбників». А на стор. 82 автор говорить, що і бої влітку 1942 року теж були оборонні. Необхідно внести ясність і погодженість.

Автор на стор. 83 говорить, що злочини на окупованій території робили німці, румуни, слід додати «і мадяри». Мадярські війська несли на Україні гарнізонну службу, вони приймали участь у частих каральних експедиціях, організованих німцями проти партизан і мирного населення.

В багатьох місцях роботи згадуються ноти тов. Молотова державам, «з якими СРСР має дипломатичні зносини», необхідно: «мав тоді дипломатичні відносини». В даний момент ці відносини далеко ширші, чим були під час війни.

Часто в роботі згадуються фольксдойчі, їх ворожі дії, але ніде нема пояснень. Хто такі фольксдойчі. Потрібно дати таке пояснення про

цих агентів німецько-фашистських загарбників, ворогів українського народу.

Про важкий стан населення українських міст в період організації звісно. Але при цьому невірно звалювати за це вину на українських націоналістів. Як це робить автор на стор. 89. Звісно, що не націоналісти головні винуватці, не вони були господарями, а німці. Нема потреби робити висновок, що «українські націоналісти нічого не зробили і навіть, не ставили питання про потребу вжити негайних заходів до врятування людей від неминучої голодної смерті» (стор. 89). Цією фразою в великій мірі стирається факт, що організаторами голоду були німецько-фашистські загарбники. Це зовсім не означає, що націоналісти не допомагали німцям в цій справі.

Основуючись на даних німецько-української газети «Нове українське слово» (Київ), 1942 р. 27/1 – № 20, автор пише, що населення не одержувало зовсім хліба. Насправді же це було не так. Навіть із замітки, яку використовував автор, видно (між іншим, автор взяв із тексту лише те, що було йому потрібно), що населення одержувало хліб. Самі по собі норми були мізерні. Так, наприклад, кияни одержували 200 гр. хліба, як це видно із листа голови м. Києва штандкомісарові в грудні 1941 р. В цьому же листі говориться і про те, що «існуюча норма хліба занадто мала та ні в якій мірі не може задовольнити людину, не кажучи вже про працюючих робітників, які за цією нормою не можуть довгий час працювати. Враховуючи ще й те, що зараз населення міста зовсім не одержує таких продуктів, як жири, м'ясо, цукор та інші, в місті починають збільшуватись випадки опухання від голоду». Це було в Києві. Такий же стан був в Харкові та інших містах України під час окупації.

Автор забуває, що німці були політиками і для виду давали населенню мізерні пайки, які обрікали населення на недоїдання і смерть. Давши мізерні пайки, німці фактично цим самим організували голод в містах України.

Дуже цікаві данні про голод в м. Харкові автор не використав в своїй роботі. Такі данні можна почерпнути із книжки: «Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині», К.; Х., 1944 г. З офіційних даних Харківської міської управи видно, що лише в 1942 р. в Харкові померло 22708 чол., із них 13 349 від голоду, тобто 58,6 % всіх померлих. Взагалі із згаданої книжки автор міг би почерпнути дуже цікаві дані і для інших глав своєї роботи.

Поряд з організованим голодом, антисанітарією, відсутністю медичної допомоги населенню дуже були розповсюджені пошесті хвороби, які збільшували смертність. Про це слід було би згадати в роботі.

Сказавши про масове винищення населення України німецькими загарбниками, необхідно згадати при цьому і румунських загарбників. Якщо на частині території України, яка була включена до складу т. зв.

«Трансністрії» до війни було 3,5 мільйонів чоловік, то на початку 1943 року за офіційними румунськими даними було 2 млн. 236 тис. чол., зменшення населення більш як на 1 млн. 200 тис. чол. Більшість з них було замучено румунськими васалами Гітлера.

В главі «Режим німецької сваволі на Україні» поряд з іншими питаннями розглядається питання про знищення німцями на окупованій території всіх проявів української соціалістичній державності. Та інакше воно і бути не могло. Німці – злі вороги державності українського народу. Слід було би в зв'язку з цим привести слова товариша Сталіна, сказані ним ще 3 липня 1941 р. про те, що німці поставили собі також за мету знищення національної державності росіян, українців та інших народів Радянського Союзу.

На стор. 96 говориться, що Гітлер віддав в кабалу фашистської Румунії Буковину, землі між Бугом і Дністром. Необхідно вказати конкретно, що це за землі. В склад «Трансністрії» включили всю Одеську область, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської області. Акт передачі цих земель відбувся 19 вересня 1941 р. Сама назва «Трансністрія» означає «Задністров'я».

Слід також згадати, що Ізмаїльська область теж була передана Румунії і включена до складу Бессарабського губернаторства.

Одесою управляв лише примар без префекта. Слід додати, що повіти в «Трансністрії» ділились на райони, на чолі яких були поставлені претори.

Але в т. зв. «Трансністрії» румунські загарбники відкрито ділились владою з німецькими загарбниками. В багатьох важливих населених пунктах були німецькі коменданти з великими повноваженнями. Таким чином населення терпіло від двох грабіжників, які старались награтити побільше.

Румунські загарбники перетворили «Трансністрію» в величезний концентраційний табір, висилали сюди на певну смерть тисячі людей з Румунії, Молдавії, Буковини.

«Західноукраїнські землі було включено до складу польського генерал-губернаторства, на чолі цих земель, що стали німцями зваться «галицьким дистриктом», було поставлено губернатора Вахтера». В цій фразі є ряд неточностей. По-перше: не всі Західноукраїнські землі, а лише Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська (без Крем'янецького повіту) області. По-друге: не «польське генерал-губернаторство», а офіційно «генерал-губернаторство окупованих польських земель». По-третє: не «галицький дистрикт», а офіційно – «дистрикт Галичина». Не завжди був губернатором Вахтер, перед ним довгий час цю посаду займав теж німець – Ляш. Включення Галичини до складу генерал-губернаторства відбулося офіційно 1 серпня 1941 року.

Слід було би згадати і про підлу роль, яку зіграли в Галичині українсько-німецькі націоналісти, організовуючи різні установи для допомоги німцям (ОУН та інші).

На стор. 100 автор почав писати про систему «управління» під час окупації на східноукраїнських землях. Та на цій же сторінці зробив великий відступ на сторінку з лишнім про мету німців знищити слов'янські народи. Відступ не зовсім в'яжеться з попереднім і послідуочим текстом. Він не на місці.

На стр. 102 неточність: «При Кохові був утворений рейхскомісаріат для України, що мав здійснювати німецьке “управління” Україною». Потрібно: утворено рейхскомісаріат Україна – як територіально-адміністративна одиниця, на чолі з Кохом. Тут же необхідно відмітити, що влада Коха була необмежена.

Генерал-бецирків було не 5, а шість. Сюди слід віднести генерал-бецирк «Таврія» з центром в Мелітополі.

Не на всій території Лівобережжя діяла військова адміністрація: Запорізька, Полтавська, та сучасна Херсонська області були підпорядковані німецькій цивільній владі.

Гейтскомісари не являлись «нижчою ланкою німецького “управління” Україною». Були в районах шефи, в містах пгтадткомісари, німецькі бургомістри, які теж були німецьким «управлінням». До них також слід віднести т. зв. «Допоміжні Українські установи», бо вони, безумовно, були ланками німецького «управління» на окупованій Україні. Інша справа, хто міг займати ті чи інші посади, а суть власті була одна. Всі установи були під суворим контролем німецьких чиновників.

До характеристики осіб, які йшли на службу в німецькі установи, слід додати й те, що вони використовували ці посади з метою наживи. Цього не приховувала навіть махрово-націоналістична газетка «Українське слово», яка виходила в Києві наприкінці 1941 р. В одній із статей цієї газети писалося слідуоче: «Стало помітно таке явище, що дехто, посівши ту чи іншу відповідальну посаду став дуже швидко почувати себе “паном”. Такі особи підкреслюють свою заклопотаність справами, дуже амбітні, люблять покричати, а то навіть ображати людей, що нижче за них на кілька ступенів. Не громадські інтереси ставлять вони на перше місце, а використовують своє становище, щоб посісти найкращі квартири, дорогі меблі та інші життєві блага, явно і відверто зацземляють інтереси інших громадян». Що ж вже було в дійсності, коли фашистський борзописець рішився відкрити край заповіси.

При німцях був організований т. зв. Український суд, на чолі якого стояли шліхтарі, назначені німецькою адміністрацією. Ці суди могли розбирати лише дрібні цивільні справи, всеціло находились під контролем німців, судили за німецьким та звичаєвим правом. Суд всеціло обстоював інтереси німецьких окупантів. Про це все є література (до стор. 108). Про це слід згадати в роботі.

Необхідно сказати і про німецьке управління у т. зв. Військовій зоні, а були це: Чернігівська, Сумська, Харківська області і весь Донбас. Німці не тільки через близькість фронту не вводили тут цивільної вла-

ди, але і через те, що ці області з перших днів окупації були охоплені партизанським рухом. На місцях вся влада була в руках воєнних комендантів – ортскомендантів (місцевих комендантів). В містах були міські управи, а в селах – старости. Територія ділилась на райони на чолі з шефами.

До того ж слід відмітити факт, що німці з метою розірвали Україну на зони, щоб цим самим порвати всякі зв'язки і зносини між українськими землями. Окупанти заборонили вільний перехід із одної частини України в другу, для цього необхідно мати спеціальний дозвіл німецьких властей.

Необхідно сказати, в яких містах України не допускали українців в квартали, населені німцями (до стор. 106).

На мою думку, не слід приводити в роботі той факт, що в селі Бородаївці Дніпропетровської області фашисти ізнасилювали всіх жінок і дівчат (стор. 107).

У містах німці провадили масові розстріли ні в чому неповинних радянських людей (стор. 106), але при цьому слід згадати, що це саме було і в селах. Слід згадати про трагічну долю села Баранівка на Полтавщині, села Козари на Чернігівщині та багато інших.

Населення міст України не тільки покидало насижені місця з метою «уникнути від образливої рабської праці» (стор. 112), необхідно додати, що крім цього робота була надзвичайно важка, низько оплачувалась, фактично населення було примушене працювати даремно, та й голод гнав людей з міст у села (див. про це книжку: «Звірства і злочини нім.-фашистських загарбників на Харківщині»).

Журнал «Сигнал» (стор. 113) німці видавали не тільки російською мовою для окупованих областей. Цей журнал виходив на всіх мовах Європи, одночасно будучи дублетом цього ж журналу на німецькій мові.

На стр. 113–114 автор пише, що добровольцями до Німеччини їхали «діти куркулів, різних злочинців, батьків яких було репресовано. Незначну частину складали молоді мрійники про далекі подорожі на чужі края». З цим можна погодитись, лише слід додати, що німці з перших днів свого панування на Україні створили не стільки тяжкі матеріальні умови, голод, безробіття (а про них автор говорить в інших розділах роботи), що частина надіялась найти в Німеччині не тільки роботу, але і хліб. Це були перші партії т. зв. «добровольців». Та після того, як надійшли вісті з Німеччини про важкий стан наших людей, то німцям залишилось лише одно – силою гнати на роботу в Німеччину.

Тяжка доля була тих, хто попав до Німеччини, автор про це говорить листами самих вигнанців (117–123), та й ні слова про те, що радянські люди не тільки терпіли, але і боролись: саботували, влаштували диверсії та масові втікання.

Німці старались перетворити Україну в аграрний придаток Німеччини, про це говорить автор (стор. 131), це можна було би підтвердити словами Кріха Коха, який в серпні 1942 р. заявив: « Україна мусить бути й буде тим, до чого вона призначена внаслідок свого положення та сприятливих умов ґрунту, а саме великою житницею Європи...».

Не зовсім вірна назва гл. II – «Грабунок й руйнування народнього господарства». В цій главі автор пише, в основному про грабіж в містах, промисловості і т. ін. Грабіж колгоспів, радгоспів, селян – відносить до слідуєчої глави «Встановлення рабсько-кріпосницьких порядків на селі». Назву глав необхідно змінити або уточнити. Бо колгоспне і радгоспне добро те і народне.

Аграрна політика німців на Україні з роботи тов. Супруненко виступає не зовсім ясно.

На стор. 137 автор стверджує, начебто німці, окупувавши Україну, змінили свої попередні погляди, що стосується колгоспів. Якщо раніше під впливом тверджень шпигунів і емігрантів вони збиралися знищити колгоспи, то після утримались від цього бо «переконалися в тому, що селянство не бажає відмовлятися від колгоспного ладу». За словами автора виходить, що німці рахувались з бажанням українського селянства. На основі чого автор зробив цей висновок, невідомо.

Цей висновок іде в розріз з фактами, неправильно характеризує аграрну політику німців на Україні в часи окупації. Німці з самого початку і до кінця свого перебування на Україні не тільки на словах, але і на ділі приймали ряд мір для ліквідації колгоспів. Кінчилось це тим, що німецький уряд за підписом Розенберга 3 червня 1943 р. оголосив ліквідацію колгоспів і ввів приватну власність на землю.

Автор на сторінці 138–139 приходить до висновку, що німці утримались від негайної ліквідації колгоспів по слідуєчим причинам: 1). Бо вони зберігали великі масиви землі для німецьких поміщиків та колоністів; 2). Була можливість взяти максимальну кількість хліба; 3). Легше контролювати одне господарство, ніж велику кількість дрібних. Та уже на сторінці 140 пише, що дрібні господарства були для німців більш підходящі, бо вони не сприяють організованості селян, що ці господарства були б всецїло в залежності від німців. Що ж мішало німцям з самого початку піти по цьому шляхові.

Справа в тому, що німці не хотїли провадити різкої ломки існуючих господарських одиниць, про це вони не один раз відверто заявляли, тим більше, що змінивши назву колгоспників, впливши в форму об'єднання другий ворожий народіві зміст, вони використовували ці об'єднання селян, як переходові до приватної власності на землю.

Колгоспи при німцях законом і практикою були ліквідовані, бо ніякого порівняння не може бути між колгоспом і «громадянським господарством». Авторіві прийдеється звернути більш увагу на цю різницю. Нема потреби вживати терміни для цього часу «колгосп», «колгоспник», як це робить автор.

Необхідно також згадати факти, які мали місце на Україні в часи окупації, – це конфіскація всього колгоспного майна німецькими властями за невиконання обов'язків, встановлених німцями.

Також потрібно відмітити в роботі і роль німецьких колоністів, особливо в Волині і на півдні України. Німецьким колоністам давали кращі землі, а українських селян зовсім виселяли.

На стор. 146 автор підкреслює, що селянство не хотіло переходити з «громадських господарств» в «хліборобські спілки», які організовувались німцями. Виходить, начебто перші були кращі, а другі – гірші, по суті ж не було особливої різниці.

Багато говорено про те, що німці хотіли завести поміщицькі господарства, але немає фактів.

В роботі ні слова про аграрну політику на Україні румунськими загарбниками, в той час, як вони займали значну територію.

Німці знищили на Україні шкільництво і коли в 1942 р. дозволили відкрити школи, то поставили в зв'язку з цим наступні вимоги: 1). Чи мається поливи для школи після того, як ним забезпечено німецька армія та інші цивільні установи; 2). Чи нема небезпеки розповсюдження інфекційних захворювань; 3). Чи маються підготовлені і політично витримані учителі; 4). Чи шкільні помешкання будуть потрібні для інших цілей. Завжди можна було знайти причину заборонити відкриття школи, і німецькі власті широко користувались різними причинами, щоб закрити навіть відкриту школу.

Школи були 4-річні і відбувалося в них т. зв. «вільне навчання» – без підручників. Дітей вчили: читати, писати, рахувати. Крім цього були: фізкультура, ігри, рукоділля і труд. Заборонено вивчати російську мову. (Із розпорядження рейхскомісара України від 12 січня 1942 р.)

21 січня 1942 року було видано розпорядження рейхскомісара України про закриття всіх вищих шкіл на Україні, «до дальніших вказівок». А тим часом в Києві відкрили німецький педагогічний інститут, а в інших містах німецькі учительські семінарії, курси, щоби підготувати вчителів для німецьких шкіл на Україні.

В роботі ні слова про положення українського театру, видавничої справи і т. п. за часи окупації.

Я уже писав, що не слід давати в роботі спеціального розділу про націоналістів. Автор уділяє стільки уваги підлій діяльності українсько-німецьких націоналістів, що коли читаєш, то здається, що не німці були основними ворогами українського народу, а їх прислужники.

На стор. 189 пише, що націоналісти створили «поліційну варту». Насправді ж «українську допоміжну поліцію» створили самі німці, взявши на службу не лише націоналістів, але й інших волоцюг.

Перед тим, як сказати про перехід оунівців в «підпілля» необхідно, хоч би коротко, сказати про мельниківців, бандерівців, підкреслити, що перед цим вона вірно служили німцям, ішли разом з ними на Україну, а то без цього складається враження, що з приходом на Україну вони перейшли в. т. зв. «підпілля». Фактів про це все багато.

Сказавши про підду роботу українсько-німецьких націоналістів на західноукраїнських землях, слід згадати, що в цьому ж напрямку за вказівками німців діяли і польські націоналісти.

П'ятий розділ: «Боротьба українського народу проти німецько-фашистських загарбників», особливо його розділи про партизанський рух на Україні, самі вдалі в роботі. Менше всього потребують доповнення, змін та виправлень. Та мені здається, що в історію партизанського руху необхідно внести якусь більш строгую періодизацію. Виходячи з тих даних, які є в роботі, я би розділяв на три основні періоди: 1). Початок партизанського руху; 2). Діяльність партизан в період оборонних боїв Червоної Армії; 3). Перехід Червоної Армії в наступ і всенародний партизанський рух в 1943 році.

Границею між другим і третім періодом повинен бути розгром німців під Сталінградом. Необхідно історію партизанського руху тісно пов'язати з ходом воєнних дій на радянсько-німецькому фронті.

Слід згадати, що партизанський рух на Україні впливав на розвиток партизанської війни в сусідніх, окупованих німцями країнах: Чехословаччині, Польщі.

Битва під Сталінградом – одна із самих яскравих сторінок Вітчизняної війни, ця битва вкрила вічною славою Червону Армію. Сотні тисяч синів і дочок українського народу приймали участь в цій битві. Необхідно, щоби український народ знав своїх героїв, необхідно про їх подвиги написати і в книзі. Матеріали про це є.

На час сталінградської епопеї грудень 1942 р. припадало 25-річчя існування Української РСР. З приводу цього було привітання товарища Сталіна і Молотова, в якому відмічався початок звільнення України. Про це слід згадати в роботі.

Автор дуже коротко описує воєнні операції Червоної Армії на Україні весною 1944 року. Необхідно зупинитись на них більш детально, бо на цей час припадає звільнення: Одеси, Миколаєва, Херсона, Кіровограда, Кам'янець-Подільського, Чернівців, Вінниці та інших крупних міст та станцій.

Необхідно згадати і про зміни, які відбулися за час війни в українському державному житті: утворення НКО, НКЗС, участь України на конференції в Сан-Франциско. Роботу слід закінчити розгромом японських агресорів.

В роботі тов. Супруненка є інші дрібні недоліки, які так само, як і згадані в рецензії, ні в якому разі не знижують великої вартості книги, їх легко позбутися.

Частина недоліків може бути ліквідована в порядку редакторської правки роботи.

На мій погляд роботу необхідно в короткий час видати.

Ф. ШЕВЧЕНКО, КАНДИДАТ ІСТОРИЧНИХ НАУК

ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 4, спр. 36, арк. 76-94.

Оригінал. Машинопис.

№ 50

ДОВІДКА НАЧАЛЬНИКА НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО
ВІДДІЛУ УДА Ф.П. ШЕВЧЕНКА ПРО ФОНДИ, ВИВЕЗЕНІ
З УКРАЇНИ РУМУНСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ У 1941-1944 рр.

Київ, 19 грудня 1945 р.

СПРАВКА

За время с 1941 по 1944 г. румынские войска занимали следующие области Украинской ССР: Черновицкую, Одесскую, Измаильскую и часть районов Николаевской и Винницкой областей. На территории этих областей беспрепятственно и неограниченно действовала румынская администрация. Из этих областей румынскими властями вывезены или уничтожены ценнейшие документальные материалы, всесторонне освещающие историю украинского народа, его быт, культуру, экономику. Без этих материалов невозможно полное изучение ни истории упомянутых областей, ни истории Украины, ибо многие материалы имели всеукраинское значение. Необходимо, чтобы вывезенные в Румынию документы были немедленно возвращены, а уничтоженные документы заменены равноценными из румынских государственных архивов и ведомственных учреждений.

Немедленному возврату и передаче Румынией Украинской ССР подлежат следующие категории документов:

1. Документы, вывезенные румынскими властями из государственных архивов, учреждений, организаций, музеев, библиотек и частных лиц, действовавших на территории Украинской ССР;

2. Документы учреждений, организаций, предприятий, обществ, действовавших на занятых румынами украинских землях за время с 1941 по 1944 г. (см. приложенный список).

3. Документы, которые принадлежат Украинской ССР в связи с территориальными изменениями, происшедшими в 1940 и 1944 годах.

4. Документы из румынских архивов и учреждений, которые были бы равноценны уничтоженным румынскими властями на Украине документам.

Черновицкая область

Из Черновицкого Областного Государственного архива вывезено в Румынию свыше 200 больших ящиков документов, в том числе: фонд «Моший ши сате боярешть» (документы о землевладении), уникальные документы, хранившиеся в архиве, документы за время с 1775 по 1850 г., библиотека архива. Упомянутые материалы были вывезены в округ Тыргу-Жиу (провинция Ольтения) и в другие местности Румынии.

Румынскими властями из города Черновиц вывезены в Яссы, Бухарест и другие местности Румынии документы следующих учреждений:

1. Областное Управление Буковины (Цинут).
2. Директорат административных дел.
3. Примария г. Черновиц.
4. Территориальный призывной пункт.
5. Жандармерия.
6. Сигуранца.
7. Военный суд (Куртья Марциала).
8. Черновицкий трибунал.
9. Апелляционный суд.
10. Смешанный суд.
11. Прокуратура трибунала.
12. Государственная прокуратура.
13. Книги записей недвижимого имущества («Грундбух»).
14. Торговая палата (Камера де комерц).
15. Инспекторат промышленности.
16. Инспекторат железных дорог.
17. Таможенное ведомство.
18. Автономная палата монополий.

После установления государственной границы в 1940 и 1944 гг. ряд уездов (жюдецул) были разделены на две части: часть районов (пласа) и населенных пунктов осталось в составе Румынии, другая часть вошла в состав Украинской ССР. Таким образом многим уездным и районным центрам, находящимся в составе Румынии до 1940 и с 1944 г. подчинялись районы и отдельные пункты, находящиеся теперь в составе Украинской ССР. Документы, относящиеся к украинской территории, необходимо передать Украинской ССР. В городе Радауц имеются документы о Селетинском (пласа), в гор. Серет документы о населенных пунктах левого берега р. Серет, в гор. Дорогой документы о Герцаевском районе.

Во время взрыва здания Буковинской митрополии (г. Черновцы) был уничтожен Богатейший архив Буковинской митрополии, в котором были сосредоточены документы по истории Буковины, начиная с XV столетия, особенно по истории землевладения, церкви и культуры. Уничтоженные документы необходимо возместить равноценными документами по истории Буковины, хранящимися в Бухарестском и Ясском государственных архивах, согласно «Описания государственных архивов» (Inventarul Archivelor svobulué / Buharest, 1939) 1939 г., а также передав соответствующие документы из центральных ведомственных учреждений Румынии.

Принимая во внимание, что румынские власти уничтожили и вывезли документы из всех населенных пунктов Северной Буковины, эти документы необходимо возместить за счет документов, отложившихся в центрах Южной Буковины. Необходимо принять во внимание, что в городах: Сучове, Радоуц, Дорогой и др., длительное время находившихся в тесных административных, культурных и

экономических связях с Северной Буковиной, сохранилось много документов по истории Черновицкой области, эти документы необходимо также передать Украинской ССР.

Одесская область

Из Одесского областного государственного архива румынскими властями вывезено 100 ящиков документов в Бухарест в «Национальный военный музей» и в Ясский университет. Вывезены следующие документы:

1. Новороссийского и Бессарабского генерал-губернаторства.
2. Управления Временного Одесского генерал-губернаторства.
3. Попечительского комитета об иностранных поселенцах Южного края России.
4. Екатеринославская, Бессарабская, Новороссийская и Херсонская конторы попечительств об иностранных поселенцах Южного края России.
5. Коммерческий суд.
6. Документы о военных поселениях на Буге.
7. Личные архивы и рукописи: Пушкина, А. Мицкевича, Чайковского П.И., Мечникова, Кочубинского, Стурдзы, Линниченко, Гагарина и др.
8. Херсонская духовная консистория.
9. Библиотека областного архива.

Румынскими властями из Одессы вывезены документы учреждений, действовавших в 1941–1944 гг.

1. Администрация губернаторства Транснистрии.
2. Одесская примария (Горуправа).
3. Одесский университет.
4. Духовная консистория.

Как вывезенные из Госархива так и с действующих учреждений документы вернуть Украинской ССР.

Измаильская область

Из Белгород-Днестровского и Измаила румынскими властями вывезено из областного государственного архива 320 тысяч единиц хранения в гор. Галац, а остальные документы архива уничтожены. Подобная же судьба постигла и документы, хранящиеся в районных архивах области, часть документов вывезено в Галац и Канстанцу, часть уничтожено. Документы действующих учреждений за период 1941 по 1944 г. также вывезены или уничтожены румынскими властями.

Вывезенные документы вернуть Украинской ССР, а взамен уничтоженных передать равноценные документы из Бухарестского, Ясского, Крошевского государственных архивов, а также из ведомственных учреждений Румынии.

Румынскими оккупационными войсками уничтожены полностью государственные архивы: филиал Одесского Облгосархива в г. Балта; филиал Одесского Облгосархива в г. Первомайск.

В Балте уничтожено – 87 396 единиц хранения.

В Первомайске – 700 000 ед. хранения и 2500 библ. книг.

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2781, арк. 21–22 зв.

Копія. Машинопис.

№ 51

ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДІЇ АН УРСР ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА ПОСАДІ ЗАСТУПНИКА ГОЛОВИ КОМІСІЇ ПО ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ АН УРСР

Київ, 16 січня 1946 р.

ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ № 25 § 16

засідання Президії АН УРСР від «21» XII. 1945 р.

П и т а н н я:

Слухали: Про затвердження співробітників Академії Наук УРСР.
(Допов. зав. відділу кадрів АН УРСР І.Н. Романенко).

Ухвалили: Затвердити кандидата історичних наук ШЕВЧЕНКА Ф.П. на посаді заступника голови Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні АН УРСР.

Президент АН УРСР, академік *О.О. Богомолець*

Т.в.о Вченого секретаря Президії АН УРСР *Г.В. Карпенко*

З г і д н о:

Зав. Секретаріату Президії АН УРСР

(Козакевич)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 109.

Засвідчена копія. Машинопис.

№ 52

ОБЪЖНИК УПРАВЛЕНИЯ ДЕРЖАРХИВАМИ НКВС УРСР І НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА НАЧАЛЬНИКАМ ВІДДІЛІВ ДЕРЖАРХІВІВ УНКВС, ДИРЕКТОРАМ ЦЕНТРАЛЬНИХ ТА ОБЛАСНИХ ДЕРЖАРХІВІВ УНКВС ПРО НАУКОВУ РОБОТУ АРХІВІВ

Київ, 15 лютого 1946 р.

НАЧАЛЬНИКАМ ОБЛАСТНЫХ ОТДЕЛОВ ГОСУДАРСТВЕННЫХ
АРХИВОВ, ДИРЕКТОРАМ ЦЕНТРАЛЬНЫХ
И ОБЛАСТНЫХ ГОСАРХИВОВ УССР

Согласно решения Совнаркома СССР, государственные архивы являются научно-исследовательскими учреждениями. О превращении госархивов в подлинные научно-исследовательские

учреждения не один раз давались указания вышестоящих органов. Соответствующее решение было принято на Республиканском совещании архивных работников в мае месяце 1945 года. Неоднократно указывалось, что 1945 г. должен быть переломным годом в деле использования документальных материалов в научных и агитационно-пропагандистских целях.

Государственные Архивы, в которых проведены в жизнь необходимые мероприятия, имеют определенные достижения в научной работе. К таким архивам принадлежат: Центральный исторический архив (Киев), Центральный архив Октябрьской революции (Харьков), Черновицкий, Запорожский, Харьковский, Станиславский, Вошиловградский и друг. областные архивы.

В тех же архивах, где вовсе не уделялось никакого внимания научно-исследовательской работе, хотя возможность и была, сделано очень мало или вовсе ничего не сделано, к ним относятся Дрогобычский, Ровенский, Луцкий, Кировоградский, Сумской, Сталинский Облгосархивы.

Необходимо отметить, что, несмотря на некоторые успехи в научно-исследовательской работе архивов Украины, все же в 1945 году архивы сделали меньше, чем могли бы сделать, не совсем использованы наличные возможности, не уделялось достаточно внимания этому виду работы, не привлечены к ней все научные сотрудники, не всюду налажен рабочий контакт с другими научными учреждениями. Научно-исследовательская работа продолжает быть отстающим участком в работе архивов. Таким образом не выполняются основные задачи, поставленные перед архивами как научно-исследовательскими учреждениями.

Многие руководители вместо того, чтобы приложить все силы для изжития трудностей, связанных с превращением архивов в научно-исследовательские учреждения, пошли по линии наименьшего сопротивления, пустив работу на самотек. Такое положение в дальнейшем не может быть терпимым.

Научной работой должны быть охвачены все научные работники архива. Работа должна вестись строго по плану, с перспективой на будущее, в тесном контакте с другими научно-исследовательскими учреждениями.

В данный момент согласно постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР, все научно-исследовательские учреждения нашей страны приступили к составлению пятилетних планов научной работы. Составлением пятилетних планов научной работы должны по-серьезному заняться государственные архивы УССР.

При составлении пятилетних планов научной работы необходимо учесть следующие моменты:

1. Наличие документальных материалов по планируемой проблеме (теме) в данном архиве, а также в других архивах страны;

2. Исходить не только из наличного состава научных работников, но и учесть, что на протяжении пяти лет состав может и должен быть более подготовленным, квалифицированным;

3. Учесть степень изученности отдельных проблем (тем).

4. Исходить из актуальности тем, учитывая задачи, стоящие перед советской исторической наукой, исходя из задач ее дальнейшего развития.

5. Архивные органы своими работами должны обогатить советскую историческую науку источниками, включить в обиход исторического исследования новые документы.

Вышестоящие научные учреждения рекомендуют следующую проблематику, которую следует разрабатывать в ближайших пять лет:

I. Группа проблем по истории украинской культуры:

а) взаимосвязь русской и украинской культуры;

б) влияние русской культуры на украинскую в XIX и XX вв.;

в) история украинского искусства;

г) история архитектуры на Украине.

II. История общественной мысли на Украине с древнейших времен до торжества марксизма-ленинизма. В центре внимания должна находиться общественная мысль XIX и XX ст., ее связи с русской общественной мыслью.

В 1948 году исполняется 100 лет со времени революции 1848 года в Европе. Революционные события того времени нашли свое место и отклики на Западноукраинских землях (Галиция, Буковина, Закарпатская Украина), нашли свой отклик и на территории остальных украинских земель. Необходимо этому вопросу и сопредельным с ним посвятить ряд работ.

III. Национально-освободительное движение украинского народа с древнейших времен вплоть до воссоединения украинского народа в едином Украинском Советском государстве. В 1948 году исполняется 300 лет с момента национально-освободительной борьбы украинского народа против польско-шляхетского гнета на Украине под руководством Богдана Хмельницкого (1648–1654) и присоединение Украины к России. Необходимо тем архивам, которые имеют материалы, разработать ряд тем по этой проблеме.

IV. История украинской науки. Разрабатывать историю отдельных отраслей науки, научных учреждений, обществ, высших учебных заведений, написать работы об отдельных деятелях науки.

V. История городов на Украине – их происхождение, развитие и место в развитии экономики, культуры, политической жизни. В первую очередь изучать историю крупных городов Украины.

VI. История промышленности на Украине вообще, отдельных ее отраслей, а также истории промышленности в отдельных областях (местностях).

VII. История коллективизации сельского хозяйства на Украине и в отдельных областях.

VIII. История общественных классов, в первую очередь историю рабочего класса и крестьянства.

IX. История украинской советской государственности. В 1947 году исполняется 30-летие Великой Октябрьской социалистической революции. Необходимо уже в 1946 г. начать подготовку работ, посвященных годовщине Октябрьской социалистической революции. Архивам восточных областей Украины следует разрабатывать вопросы, связанные с Октябрьским переворотом, борьбой за установление Советской власти на данной территории. В архивах Западных областей разрабатывать темы: о влиянии и откликах Великой Октябрьской социалистической революции, о борьбе за осуществление лозунгов Октябрьской революции.

X. История Великой Отечественной войны по-прежнему должна занимать большое место в научно-исследовательской работе архивов. (Подробная тематика по истории Отечественной войны на Украине при этом прилагается, отдельные темы могут быть конкретизированы.)

XI. Необходимо также заняться вопросами источниковедения. В пятилетнем плане научной работы должны найти свое место история данного архива, составление путеводителя, научные обзоры отдельных важных фондов и групп фондов, тематические обзоры материалов, научное описание.

Не обязательно включать в пятилетний план и разрабатывать все вышеуказанные проблемы. В пятилетний план можно включать лишь часть из них, конкретизировав их до отдельных тем, исходя при этом из наличия документальных материалов, хранящихся в Госархиве, наличия работников, которые бы могли и желали разрабатывать определенную тему. Необходимо, чтобы избранные и включенные в пятилетний план темы освещали главным образом историю данной области.

В пятилетний план могут быть включены следующие виды работы: сборники документов, монографии, брошюры. Особое внимание следует уделить подготовке документальных сборников, как основному виду научной работы госархивов.

Каждая работа, включенная в план, сопровождается краткой аннотацией, которой дается обоснование постановки тем.

Безусловно, тематика плана и размах научно-исследовательской работы потребуют повышения квалификаций научных работников, постоянного и глубокого изучения истории данной области и материалов, хранящихся в архивах.

Пятилетним планом научной работы должны быть охвачены все научные работники архива.

Ответственным за выполнение отдельных работ необходимо назначать старшего научного сотрудника, который бы мог руководить работой.

Рекомендується включати в план і готувати роботи спільно з іншими науковими установами.

Згідно цих вказівок необхідно переглянути план науково-видавничої роботи архіву на 1946 рік. План наукової роботи цього року повинен виходити з п'ятирічного плану.

П'ятирічний план скласти у формі, яка при цьому додається.

П'ятирічний план наукової роботи необхідно обговорити на нараді наукових працівників архіву з представниками з інших наукових установ, видавництва, редакції. План погодити з партійними органами на місці, після чого з пояснювальною запискою надіслати в Управління Державними Архівами НКВД УРСР к 20 березня 1946 р.

НАЧ. УПРАВЛІННЯ ГОСАРХІВАМИ НКВД УРСР МАЙОР
(ГУДЗЕНКО)

НАЧ. НАУЧНО-ИЗДАТ. ОТДЕЛА УГА КАПИТАН (ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 175, арк. 1-3 зв.

Копія. Машинопис.

№ 53

ДИПЛОМ ПРО ПРИСУДЖЕННЯ ВЧЕНОГО СТУПЕНЯ КАНДИДАТУ ІСТОРИЧНИХ НАУК Ф.П. ШЕВЧЕНКУ¹

Київ, 10 березня 1946 р.

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 18.

Засвідчена копія. Машинопис.

¹ Див. с. 473.

№ 54

РОЗПОРЯДЖЕННЯ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАРХІВАМИ НКВС УРСР І НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ УДА ПРО ПІДГОТОВКУ ДОВІДНИКА «АРХІВИ УРСР»

Київ, 13 вересня 1946 р.

ДИРЕКТОРАМ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОБЛАСНИХ
ДЕРЖАРХІВІВ ТА ЇХ ФІЛІАЛІВ

Вами не виконана вказівка Архівного Управління МВС УРСР за № 6/71259с від 28/VI – 1946 р. про складання довідки за Ваш архів для довідника «Архіви УРСР».

Пропонуємо негайно надіслати згадану довідку в Архівне Управління МВС УРСР.

НАЧ. АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ МВС УРСР МАЙОР (ГУДЗЕНКО)

НАЧ. НАУКОВО-ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ (ШЕВЧЕНКО)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 175, арк. 52.

Засвідчена копія. Машинопис.

№ 55

П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ
ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946–1950)

14 вересня 1946 р.

П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН
НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ ДЕРЖАВНИХ
АРХІВІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946–1950)

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до п'ятирічного плану науково-дослідної роботи
державних архівів Української РСР (1946–1950)

У зведений п'ятирічний план (1946–1950) науково-дослідної роботи архівних органів УРСР включені лише важливіші роботи.

При включенні до плану тих чи інших праць враховувались можливості архівів: наявність необхідних документальних матеріалів і особовий склад наукових співробітників, які могли б виконати роботу, заплановану архівом.

Роботи, що включені до плану, можна розділити на кілька видів, а саме: а) публікації документів, б) монографічні дослідження, в) хроніки, г) путівники по архівах, д) бібліографічні покажчики.

Безумовно, що перше місце в плані відведене публікації документів з історії України. Але й інші заплановані роботи будуть написані на основі першоджерел і теж введуть в обіг історичної науки нові дані.

З метою систематизації запланованих робіт план складено з XI розділів, а саме:

- I. Револьюційні та громадські рухи на українських землях.
- II. Жовтнева революція на Україні та історія української радянської державності.
- III. Історія промисловості на Україні.
- IV. Історія робітничого класу на Україні.
- V. Історія селянства на Україні.
- VI. Історія колективізації сільського господарства на Україні.
- VII. Воєнне минуле українського народу.
- VIII. Історія української культури та науки.
- IX. Історія міст.
- X. Велика Вітчизняна війна.
- XI. Джерелознавство та бібліографія.

У деяких випадках розподіл тем по розділах умовний і не досить витриманий, але це частково можна віднести за рахунок формулювання тої чи іншої теми.

По можливості в роботах, включених до плану, знайдуть своє відображення знаменні події, які будуть відзначатися в нашій країні в це п'ятиріччя: 30-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції,

сторіччя революції 1848 року, 300-річчя національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького.

У цьому 5-річчі планом не можна було охопити всіх тем і проблем, які поставлені перед радянською історичною наукою.

У цей період ще багато архівів будуть ліквідувати наслідки господарювання в архівах німецько-фашистських загарбників. Ще багато уваги в цьому п'ятиріччі буде приділено впорядкуванню архівів, щоб зробити їх доступними для широких кіл науковців. З метою ознайомлення з документальними багатствами України широких кіл науковців та громадськості, заплановано складання в цьому п'ятиріччі путівників по всіх державних архівах.

В багатьох випадках при підготовці праць архівні органи будуть кооперуватися з іншими науковими установами, або в роботах запланованих архівами, будуть брати участь окремі науковці цих установ.

В плані, заради скорочення, зазначені виконавцями роботи не окремих наукових співробітників, а установ, але в дійсності кожна запланована робота має своїх певних виконавців – наукових співробітників того чи іншого архіву, або установи.

Науково-видавничий відділ Архівного управління МВС УРСР

П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН

Науково-дослідної роботи державних архівів Української Радянської Соціалістичної Республіки (1946–1950)

[І]. Революційні та громадські рухи на українських землях

1. Україна перед національно-визвольною війною 1648–1654 рр.
Збірник документів.
Архівне управління УРСР.
Інститут історії України Академії Наук УРСР. 1946 р.
2. Участь населення Львівщини в народньо-визвольній війні під керівництвом Богдана Хмельницького.
Збірник документів.
Львівській філіал ЦДІА. 1947 р.
3. Опришки на Західній Україні.
Монографії.
Станіславський облдержархів. 1950 р.
4. Виникнення й діяльність Кирило-Мефодіївського братства.
Збірник документів.
Центральний державний історичний архів. Інститут історії України Академії Наук УРСР. Київський університет. 1948 р.
5. Революційний рух на українських землях під час європейської революції 1848–1849 рр.
Збірник документів.
Архівне управління УРСР. 1948 р.

6. Револуційні події 1848 року в Галичині.
Збірник документів.
Львівський філіал ЦДІА.
Львівський облдержархів. 1947 р.
7. 1848 р. на Буковині.
Збірник документів.
Чернівецький облдержархів.
Чернівецький університет. 1947 р.
8. Револуційні події 1848 року на Тернопільщині.
Збірник документів.
Тернопільський облдержархів 1948 р.
9. Револуційні події 1848 року на Станіславщині.
Збірник документів.
Станіславський облдержархів. 1948 р.
10. Земський рух на території Херсонської губернії (1864–1917 рр.)
Збірник документів.
Херсонський облдержархів.
Херсонський історичний музей. 1949 р.
11. Громадський рух на Україні в 70-х роках ХІХ ст.
Збірник документів.
Центральний державний історичний архів.
Філіали ЦДІА в м. Львів та Харків. 1949 р.
12. Щоденник Олександра Кістяківського (2 томи).
Архівне управління УРСР. 1948 р.
13. Документи до історії українського національно-визвольного руху
в кінці ХІХ і на початку ХХ століття.
Збірник документів.
Центральний державний історичний архів.
Філіали ЦДІА.
Львівський облдержархів. 1950 р.
14. Громадський рух на Поділлі в II-й половині ХІХ ст.
Збірник документів.
Вінницький облдержархів.
Кам'янець-Подільський облдержархів. 1948 р.
15. Студентський рух на Україні в 90-х роках ХІХ ст. і на початку
900-х років. Збірник документів.
Центральний державний історичний архів.
Філіали ЦДІА в м. Львів та Харків. 1949 р.

16. Громадський рух серед українського народу на Буковині в ХІХ–ХХ ст. Збірник документів.
Чернівецький облдержархів. 1950 р.
17. Іскровські організації на Україні (1900–1908).
Збірник документів.
Архівне управління УРСР. 1946 р.
Український філіал ІМЕЛ.
18. Революція 1905–1907 рр. на Україні.
19. Збірник документів.
Архівне управління УРСР. 1946 р.
20. Київ в революції 1905–1907 рр.
21. Збірник документів.
Центральний державний історичний архів. 1946 р.
22. 1905–1907 рр. на Волині.
23. Збірник документів.
Житомирський облдержархів.
Житомирський облшартархів. 1950 р.
24. Революція 1905 р. в Одесі.
Збірник документів.
Одеський облдержархів.
Центральний державний історичний архів. 1948 р.
25. Артем на Україні. Монографія.
Харківський облдержархів.
Центральний архів Жовтневої революції. 1946 р.
26. Революційний рух на Західній Україні 1917–1920 рр.
Збірник документів.
Львівський облдержархів.
Львівський історичний музей. 1946 р.
27. Революційний рух на Волині в 1917–1920 рр.
Збірник документів.
Ровенський облдержархів. Волинський облдержархів. 1947 р.
28. Революційний рух на Волині в 1921–1939 рр.
Збірник документів.
Ровенський облдержархів.
Волинський облдержархів. 1949 р.
29. Революційна боротьба на Станіславщині (1917–1939 рр.).
Збірник документів.
Станіславський облдержархів. 1947 р.

30. Вплив і відгук Великої Жовтневої революції на Ізмаїльщині.
Монографія.
Ізмаїльський облдержархів.
Відділ агітації та пропаганди Ізмаїльського обкому КП(б)У.
1947 р.
31. Вплив Великої Жовтневої революції на Закарпатті.
Збірник документів.
Архівний відділ по Закарпатській області. 1947 р.
32. Діяльність підпільної комуністичної партії та комсомолу на території Буковини.
Збірник документів.
Чернівецький облдержархів. 1948 р.

II. Жовтнева революція на Україні та історія української радянської державності

1. Жовтнева соціалістична революція на Україні.
Збірник документів (3 томи).
Центральний архів Жовтневої революції. 1947–1948 рр.
2. Перемога радянської влади на Україні (1917–1918 рр.).
Архівне управління УРСР, 1946 р.
3. Більшовицькі листівки періоду громадянської війни на Україні (1917–1920). Збірник документів.
Центральний архів Жовтневої революції. 1948 р.
4. Боротьба за Жовтень в Донбасі.
Збірник документів.
Ворошиловградський облдержархів.
Ворошиловградський облпартархів.
Ворошиловградський педінститут.
Ворошиловградський історичний музей. 1947 р.
5. Боротьба за встановлення Радянської влади на Житомирщині.
Збірник документів.
Житомирський облдержархів.
Житомирський історичний музей.
Філіал облдержархіву в м. Бердичів. 1948 р.
6. Жовтень на Кіровоградщині.
Збірник документів.
Кіровоградський облдержархів.
Кіровоградський історичний музей. 1947 р.
7. Миколаїв перед Жовтнем і в дні Великої Жовтневої соціалістичної революції. Збірник документів.
Миколаївський облдержархів. 1947 р.

8. Боротьба за встановлення радянської влади на території Полтавської області. Монографія.
Полтавський облдержархів. 1947 р.
9. Встановлення Радянської влади на Сумщині.
Збірник документів.
Сумський (облдержархів).
Конотопський та Роменський філіали облдержархіву. 1946 р.
10. Встановлення Радянської влади в Чернігівській губернії.
Збірник документів.
Відділ держархівів УМВС по Чернігівській області. 1948 р.
11. Боротьба за встановлення Радянської влади на Херсонщині. (1917–1920). Збірник документів.
Херсонський облдержархів. 1948 р.
12. Чернігівщина у відбудовний період.
Збірник документів.
Чернігівський облдержархів. 1950 р.
13. Матеріали до історії воз'єднання українського народу.
Збірник документів.
Закарпатський облдержархів. 1947 р.

III. Історія промисловості на Україні

1. Розвиток цукрової промисловості на Правобережній Україні в XIX ст. Збірник документів.
Центральний державний історичний архів. 1949 р.
Київський облдержархів. 1949 р.
2. Розвиток цукрової промисловості на Поділлі (XIX–XX ст).
Збірник документів.
Кам'янець-Подільський облдержархів.
Вінницький облдержархів.
Вінницький Цукротрест. 1949 р.
3. Миколаївський торговельний порт за 90 років свого існування.
Збірник документів.
Миколаївський облдержархів. 1950 р.
4. Націоналізація промисловості на Україні й робочий контроль.
Збірник документів.
Архівне управління УРСР. 1947 р.
5. Промисловість Радянської України (1917–1932).
Збірник документів.
Центральний архів Жовтневої революції. 1950 р.

6. Харківський паровозо-будівельний завод.
Збірник документів.
Харківський облдержархів. 1946 р.
7. Ворошиловградський завод ім. Жовтневої революції.
Збірник документів.
Ворошиловградський облдержархів.
Ворошиловградський педінститут.
Ворошиловградський облпартархів. 1918 р.
8. Документи та матеріали до історії заводу ім. «Січневого Повстання» в Одесі.
Одеський облдержархів. 1950 р.
9. Індустріалізація Запорізької області в період 3-х Сталінських П'ятирічок. Збірник документів.
Запорізький облдержархів. 1950 р.
10. Націоналізація промисловості в Запорізькій області.
Монографія.
Запорізький облдержархів. 1948 р.
11. Миколаївський суднобудівельний завод ім. А. Марті (до 50-річчя з дня заснування).
Збірник документів.
Миколаївський облдержархів. 1947 р.
12. Цукрова промисловість на Сумщині.
Збірник документів.
Сумський облдержархів. 1948 р.
Сумський цукротрест.
13. Київський завод «Ленінська Кузня» до 50-річчя з дня заснування.
Монографія.
Центральний державний історичний архів. 1946 р.
14. Буринський цукровий завод.
Збірник документів.
Конотопський філіал Сумського облдержархіву.
Буринський цукрозавод. 1948 р.
15. Розвиток риболовства та виноградарства в Ізмаїльській області.
Монографія.
Ізмаїльський облдержархів.
Сільськогоспод. відділ Ізмаїльського Обкому КП(б)У та Облземвідділ.
1949 р.

IV. Історія робітничого класу на Україні

1. Становище робітничого класу Правобережної України на капіталістичних підприємствах пореформеного періоду (до 90 років). Збірник документів.
Центральний державний історичний архів. 1948 р.
2. Робітничий рух на Україні в 90-х роках XIX століть. Збірник документів.
Центральний державний історичний архів. 1949 р.
3. Робітничий рух на Україні в роки революційного підйому (1912–1914). Збірник документів.
Центральний державний історичний архів. 1946 р.
4. Антивоєнний страйк суднобудівельників м. Миколаєва в 1916 році. Монографія.
Миколаївський облдержархів. 1948 р.
15. Робітничий клас України в роки громадянської війни. Збірник документів.
Центральний архів Жовтневої революції. 1919 р.
16. Робітничий клас в боротьбі за відбудову народного господарства України. Збірник документів.
Центральний архів Жовтневої революції.
Харківський педінститут. 1948 р.

V. Історія селянства на Україні

1. Становище українських селян у маєтках польських магнатів XVIII століття. Збірник документів.
Центральний державний історичний архів 1950 р.
2. Матеріали до історії кріпацтва на Закарпатті (XVIII – XIX ст.). Збірник документів.
Закарпатський облдержархів. 1947 р.
3. Освоєння земель Нижнього Придніпров'я (1779–1917 рр.). Збірник документів.
Херсонський облдержархів.
Херсонський Історичний музей. 1950 р.
17. Землеволодіння на Буковині в кінці XVIII і на початку XIX ст. Збірник документів.
Чернівецький облдержархів.
Чернівецький університет. 1950 р.
5. Рухи кріпосних селян на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. (до інвентарної реформи 1847 року).

- Збірник документів.
Центральний державний історичний архів. 1948 р.
18. Рухи державних селян Правобережної України в першій половині XIX століття.
Збірник документів.
Центральний державний історичний архів. 1948 р.
19. Устим Кармелюк.
Збірник документів.
Центральний державний історичний архів. 1946 р.
20. Повстання селян села Лука на Буковині під керівництвом Заборовського 1826 р.
Збірник документів.
Чернівецький облдержархів.
Чернівецький університет. 1948 р.
9. Селянські повстання на Буковині 1813–1844 рр., 1848–1849 рр. під керівництвом Лук'яна Кобилиці.
Збірник документів.
Архівне управління УРСР. 1948 р.
10. Інвентарна реформа 1847–1848 рр. на Правобережній Україні.
Збірник документів.
Центральний державний історичний архів. 1947 р.
11. Скасування кріпацтва на Буковині.
Збірник документів.
Чернівецький облдержархів.
Чернівецький університет. 1949 р.
12. Селянське повстання на Київщині весною 1855 року («Київська козаччина»). Збірник документів.
Центральний державний історичний архів. 1948 р.
13. Селянська реформа 1861 року і селянські рухи на Правобережній Україні в період реформи.
Збірник документів.
Центральний державний Історичний архів.
14. Селянські рухи на Харківщині в період реформи 1861 р.
Монографія.
Харківський облдержархів. 1948 р.
15. Селянські заворушення на Волині кінця XIX в початку XX ст.
Збірник документів.
Житомирський облдержархів.
Житомирський педінститут. 1949 р.

16. Волосні і сільські установи на Україні в кінці XIX і на початку XX століття. Монографія.
Центральний державний історичний архів. 1949 р.
17. Селянські рухи на Україні під час революції 1905–1907 рр.
Збірник документів.
Центральний державний історичний архів. 1948 р.
18. Переселення селян з України в роки столипінської реакції.
Збірник документів.
Центральний державний історичний архів. 1948 р.
19. Боротьба селянства за землю на Тернопольщині (1919–1939 рр.).
Збірник документів.
Тернопільський облдержархів. 1950 р.

VI. Історія колективізації сільського господарства на Україні

1. Історія колективізації на Україні (5 томів–10 книг).
Збірник документів.
Архівне управління УРСР.
Центральний архів Жовтневої революції. 1946–1950 рр.
2. Боротьба за землю й колгоспний рух на Україні в роки громадянської війни. Монографія.
Центральний архів Жовтневої революції. 1948 р.
3. До історії колгоспного будівництва на Україні в 1921–1928 рр.
Монографія.
Центральний архів Жовтневої революції. 1947 р.
4. Рік великого перелому на Україні – перехід до суцільної колективізації 1929 р. Монографія.
Центральний архів Жовтневої революції. 1947 р.
5. Колективізація сільського господарства на Вінничині.
Збірник документів.
Вінницький облдержархів. 1947 р.
6. Колективізація сільського господарства на Житомирщині.
Збірник документів.
Житомирський облдержархів.
Житомирський облпартархів. 1949 р.
7. Колективізація сільського господарства Запорізької області.
Збірник документів.
Запорізький облдержархів. 1950 р.

8. Колективізація сільського господарства в Київській області.
Збірник документів.
Київський облдержархів. 1948 р.
9. Історія колективізації сільського господарства на Сумщині.
Монографія.
Сумський облдержархів.
Сумський облземвідділ. 1948 р.

VII. Воєнне минуле українського народу

1. Щоденник генерального хорунжого Горленка 1734 р.
Архівне управління УРСР. 1948 р.
2. Архів Коша Запорізької Січі (1734–1775) 10 томів.
Центральний державний історичний архів.
Інститут історії України Академії Наук УРСР.
Київський університет. 1950 р.
3. Військові поселення на Україні. Збірник документів.
Архівне управління 1948 р.
4. Військові поселення на Слобідській Україні. Збірник документів.
Харківський облдержархів. 1949 р.
5. Україна у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів.
Архівне управління УРСР.
Центральний державний історичний архів. 1946 р.

VIII. Історія української культури та науки

1. Матеріали до історії української культури в 2-й половині XVII і в XVIII ст. Збірник документів.
Центральний державний історичний архів.
Філіали ЦДІА в м. Львові та Харкові. 1950 р.
2. Життя і творчість Тараса Григоровича Шевченка (1814–1861).
Архівне управління УРСР. 1946 р.
3. Царська цензура і українська література 2-ї половини XIX ст.
Збірник документів.
Київський облдержархів. 1947 р.
4. Періодична українська преса в м. Києві на початку XX ст.
Монографія.
Київський облдержархів. 1949 р.
5. Культурні зв'язки України із слов'янськими народами. Збірник документів.
Архівне управління УРСР.
Київський облдержархів. 1949 р.

6. Шкільне будівництво на Київщині в радянський період.
Збірник документів.
Київський облдержархів. 1949 р.
7. Історія народньої освіти на Буковині.
Збірник документів.
Чернівецький облдержархів.
Чернівецький університет. 1949 р.
8. Історія шкільництва на Закарпатті. Монографія.
Закарпатський облдержархів. 1947 р.
9. Вплив російської й української культури на розвиток культури в Басарабії. Монографія.
Ізмаїльський Облдержархів.
Ізмаїльський облвідділ архітектури.
Ізмаїльський краєзнавчий музей. 1947 р.
10. Історія Рішельєвського ліцею в Одесі. Монографія.
Одеський облдержархів. 1948 р.
11. Історичний нарис Миколаївського кораблебудівельного інституту (1920–1950). Монографія.
Миколаївський облдержархів.
Миколаївський кораблебудівельний інститут. 1950 р.
12. Історія Кам'янець-Подільського інституту народньої освіти. Монографія.
Кам'янець-Подільський облдержархів. Кам'янець-Подільський учительський інститут. 1948 р.
13. Історія архітектурних пам'ятників на території Кам'янець-Подільської області. Монографія.
Кам.-Подільський облдержархів.
Кам.-Подільський учительський інститут.
Кам.-Подільський історичний музей. 1948 р.

ІХ. Історія міст

1. Матеріали та документи до історії м. Ворошиловграда.
Ворошиловградський облдержархів.
Ворошиловградський педінститут.
Ворошиловградський облпартархів. 1950 р.
2. Матеріали та документи до історії м. Дніпропетровська.
Дніпропетровський облдержархів. 1948 р.
3. Матеріали та документи до історії м. Житомира.
Житомирський облдержархів. Житомирський музей. 1950 р.

4. Матеріали та документи до історії м. Запоріжжя.
Запорізький облдержархів. 1947 р.
5. Історія м. Ізмаїла та м. Білгород-Дністровського.
Монографія.
Ізмаїльський краєзнавчий музей. 1949 р.
6. Матеріали та документи до історії м. Кам'янець-Подільська.
Кам.-Подільський облдержархів.
Кам.-Подільський учительський інститут.
Кам.-Подільський історичний музей. 1949 р.
7. Історія м. Києва (документи до історії місцевого самоуправління
м. Києва 2-ї половини XIX ст.).
Київський облдержархів. 1947 р.
8. Історія м. Кіровограда. Монографія.
Кіровоградський облдержархів.
Кіровоградський музей. 1947 р.
9. Історія м. Конотопа. Монографія.
Конотопський філіал Сумського облдержархіву. 1947 р.
10. Соціальний і національно-визвольний рух в м. Львові XIV–
XVIII с.
Збірник документів.
Львівський філіал ЦДІА. 1949 р.
11. Місто Одеса в пореформений період (1360–1875 рр.). Збірник
документів.
Одеський облдержархів. 1950 р.
12. Культурно-економічний розвиток м. Ромен. Монографія.
Роменський філіал Сумського облдержархіву. 1947 р.
13. Матеріали та документи до історії м. Станіслава.
Станіславський облдержархів. 1947 р.
14. Історія м. Суми. Монографія.
Сумський облдержархів. Сумський педінститут. 1947 р.
15. Історія м. Тернополя та м. Тереховля. Монографія.
Тернопільський облдержархів.
Обласний музей. 1947 р.
16. Історія м. Ужгорода. Монографія.
Закарпатський облдержархів. 1948 р.
17. Матеріали та документи до історії м. Харкова.
Харківський облдержархів.
Харківський університет. 1949 р.

18. Історія м. Херсона. Монографія.
Херсонський облдержархів.
Херсонський педінститут.
Херсонський краєзнавчий музей. 1948 р.
19. Матеріали та документи до історії м. Чернівці.
Чернівецький облдержархів.
Чернівецький університет. 1950 р.

Х. Велика Вітчизняна війна

1. Звільнення Лівобережної України від німецьких загарбників.
Збірник документів.
Центральний архів Жовтневої революції.
Харківська обласна комісія по історії Вітчизняної війни. 1948 р.
2. Окупаційний режим німецько-фашистських загарбників на Україні (1941–1944).
Збірник документів.
Архівне управління УРСР. 1946 р.
3. Листи радянських громадян з німецької каторги (1942–1943).
Збірник документів.
Архівне управління УРСР.
Республіканська Комісія по історії Вітчизняної війни. 1946 р.
4. Окупаційний режим німецько-фашистських загарбників в Західній Україні. Збірник документів.
Львівський облдержархів. 1947 р.
5. Бердичів під гнітом німецьких окупантів та боротьба населення за звільнення. Монографія.
Бердичівський філіал Житомирського облдержархіву.
Краєзнавчий музей. 1949 р.
6. Втрати, заподіяні сільському господарству Волині німецькими загарбниками. Збірник документів та матеріалів.
Волинський облдержархів.
Обласний партархів. 1949 р.
7. Партизанський рух в Донбасі. Збірник документів та матеріалів.
Ворошиловградський облдержархів.
Ворошиловградська обласна комісія по історії Вітчизняної війни.
1950 р.
8. Окупаційний режим німецько-фашистських загарбників у Ворошиловградській області.

- Збірник документів та матеріалів.
Ворошиловградський облдержархів. 1946 р.
9. Економіка Ворошиловградської області в період Вітчизняної війни.
Монографія.
Ворошиловградський облдержархів. 1949 р.
10. Дніпропетровщина в дні фашистської окупації.
Збірник документів та матеріалів.
Дніпропетровський облдержархів. Дніпропетровський облпарт-архів.
Дніпропетровська обласна комісія по історії Вітчизняної війни.
1946 р.
11. Листи дніпропетровців з німецької каторги.
Дніпропетровський облдержархів.
Обласна комісія по історії Вітчизняної війни. 1947 р.
12. Знищення народньої освіти на Київщині під час німецької окупації.
Збірник документів.
Київський облдержархів. 1950 р.
13. Криворіжжя в Великій Вітчизняній війні. Монографія.
Дніпропетровський облдержархів.
Редакція газети «Зоря».
Обласна комісія по історії Вітчизняної війни. 1947 р.
14. Режим німецько-румунських окупантів на Миколаївщині.
Збірник документів.
Миколаївський облдержархів. 1948 р.
15. Довідник місць і пам'ятників знаменних подій періоду Вітчизняної війни на Миколаївщині.
Миколаївський облдержархів. 1948 р.
16. З історії окупаційного режиму 1941–1944 рр. в Одесі.
Збірник документів.
Одеський облдержархів. 1947 р.
17. Полтавщина в дні німецької окупації. Монографія.
Полтавський облдержархів. 1950 р.
18. Партизани Ровенщини. Збірник документів та матеріалів.
Ровенський облдержархів.
Ровенська обласна комісія по історії Вітчизняної війни. 1950 р.
19. Партизани на Сумщині. Монографія.
Сумський облдержархів.
Сумська обласна Комісія по історії Вітчизняної війни. 1947 р.

20. Окупаційний режим німецько-румунських загарбників на території Чернівецької області. Збірник документів.
Чернівецький облдержархів.
Чернівецький університет.
Чернівецька обласна комісія по історії Вітчизняної війни. 1947 р.
21. Окупаційний режим на Чернігівщині 1941–1943 рр. Збірник документів.
Чернігівський облдержархів.
Чернігівський учительський інститут. 1947 р.
22. Хронологічний довідник про окупацію німецькими загарбниками міст, районних центрів і залізничних станцій УРСР та їх звільнення Червоною Армією (1941–1944 рр.).
Архівне управління УРСР. 1946 р.
23. Хроніка подій Великої Вітчизняної війни на Дніпропетровщині.
Дніпропетровський облдержархів.
Обласна комісія по історії Вітчизняної війни. 1947 р.
24. Хроніка найважливіших подій Великої Вітчизняної війни на Житомирщині 1941–1944 рр.
Житомирський облдержархів.
Обласна комісія по історії Вітчизняної війни. 1947 р.
25. Хронологічний довідник про окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Запорізької області та звільнення їх Червоною Армією.
Запорізький облдержархів. 1946 р.
26. Хроніка подій Вітчизняної війни на території Кам'янець-Подільської області.
Кам.-Подільський облдержархів.
Кам.-Подільська обласна комісія по історії Вітчизняної війни. 1950 р.
27. Хронологічний довідник про окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Київської області та звільнення їх Червоною Армією (1941–1944).
Київський облдержархів. 1946 р.
28. Хроніка подій Вітчизняної війни по Кіровоградській області.
Кіровоградський облдержархів.
Обласна Комісія по історії Вітчизняної війни. 1946 р.
29. Хроніка подій Вітчизняної війни в м. Львові та Львівщині.
Львівський облдержархів.
Львівський історичний музей. 1946 р.

30. Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецькими загарбниками населених пунктів Одеської області та звільнення їх Червоною Армією.
Одеський облдержархів. 1946 р.
31. Хроніка подій Вітчизняної війни на Полтавщині.
Полтавський облдержархів. 1949 р.
32. Хроніка подій Вітчизняної війни в Ровенській області (1941–1945).
Ровенський облдержархів.
Обласна комісія по історії Вітчизняної війни. 1948 р.
33. Хроніка подій Вітчизняної війни на Сумщині.
Сумський облдержархів. 1950 р.
34. Хроніка важливіших подій на Харківщині в період Вітчизняної війни
Харківський облдержархів.
Центральний архів Жовтневої революції. 1947 р.
35. Хроніка важливіших подій Великої Вітчизняної війни на Чернігівщині.
Чернігівський облдержархів. 1947 р.
36. Хронологічний довідник про окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області й звільнення їх Червоною Армією (1941–1943).
Чернігівський облдержархів. 1946 р.

ХІ. Джерелознавство та бібліографія

1. Путівники по архівах.
Всі центральні, обласні архіви та їх філіали. 1947–1948 рр.
2. Показчик більшовицьких газет за роки Жовтня та громадянської війни на Україні.
Центральний архів Жовтневої революції. 1949 р.
3. Більшовицька підпільна преса в роки громадянської війни на Україні.
Центральний архів Жовтневої революції. 1949 р.

Архівне управління МВС УРСР

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 173, арк. 1–23.
Оригінал. Машинопис.

№ 56

ЗАУВАЖЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА
ДО РОБОТИ Б.С. МАРДЕРА

Київ, 23 вересня 1946 р.

ЗАМЕЧАНИЯ

на работы Б.С. МАРДЕРА «Разгром фашистской “теории”
нового порядка в сельском хозяйстве Сталинской области»,
«На фашистской каторге» и «Всесоюзная кочегарка»

Все три статьи, написанные Б.С. МАРДЕРОМ, касаются периода Отечественной войны Советского Союза против немецко-фашистских захватчиков. Безусловно, тематика, связанная с Отечественной войной хотя и представляет большой интерес, но еще очень мало разработана.

Разработка тем должна вестись многими историками, начиная с освещения отдельных конкретных вопросов и кончая работами обобщающего значения. Историк, взявшийся за изучение какого-либо вопроса из истории Отечественной войны, должен подойти к нему по-серьезному, с глубоким научным анализом, глубоко изучив материалы, детально продумав план самой работы.

Трудно понять, какие задачи поставил перед собой Б.С. МАРДЕР, назвав одну из своих статей «Разгром фашистской “теории” нового порядка в сельском хозяйстве Сталинской области». Почему автор взялся за разгром «теории», а не поставил себе цель показать систему грабежа, разбоя, проводимую немецко-фашистскими захватчиками на временно-оккупированной советской территории, в том числе и на территории Сталинской области? Если исходить из заголовка, можно сделать выводы, что все, что проводили немцы, была одна «теория», а не действительное насилие, грабеж. Безусловно это не так. Об этом свидетельствуют многие факты, проводимые самим автором.

Автор в своей статье не нашел другого пути для разрешения поставленной задачи, как путь полемики с разбитыми немецко-фашистскими захватчиками. Poleмический тон в данном случае, в данной работе, негодный для научного исследования поставленного вопроса.

В статье имеется ряд неточностей. Автор начинает статью словами: «Так называемый “новый земельный порядок на востоке” имел целью захват советской земли, фабрик, заводов, недр...». Автор с самого начала путает т.н. «новый порядок» с земельной политикой немецких захватчиков на оккупированной территории.

На первой же странице автор утверждает: «В своей безграничной тупости немецкие фашисты после 15-летнего торжества на практике колхозного строя в СССР...», почему 15-летнего, с какого периода автор считает – неизвестно.

На стр. 2 проводит аналогичную между «общественным хозяйством», созданным немецкими захватчиками, и «сельской общиной»

(у автора «сельскохозяйственной общины») в России, создавшейся в силу исторического развития. Подобная аналогия безусловно ни в коей мере не может служить доказательством.

На стр. 4, говоря об «общинном хозяйстве», автор путает его с коллективным хозяйством, не проводит четкой и коренной разницы.

Начиная со стр. 7 по 15 подаются документы без всяких авторских комментариев. Таким образом статья не представляет единого целого, не написана в едином плане. Имеется в работе и ряд других недостатков.

Статья «На фашистской каторге» тоже написана в духе полемики с немецкими захватчиками. Некоторые места статьи своей неточностью могут только дезориентировать читателя. Так напр., в статье имеется раздел под названием: «Как немцы обеспечивали человеческие отношения и хорошее существование русским рабочим в Германии». Вместо того, чтобы заголовок был целеустремленным, заострил внимание читателя, он его может только дезориентировать.

На стр. 4-5, 6-7 автор цитирует высказывания Заукеля, который подло клеветает на советский строй, советских людей, на партию большевиков. Неумелое цитирование приводит к пропагандированию фашистских взглядов. В статье имеется много других неточностей.

Что касается статьи «Всесоюзная кочегарка», то это ни что иное, как набор общеизвестных фактов и данных.

Все статьи написаны корявым языком.

Вышеупомянутые работы Б.С. МАРДЕРА нельзя считать научными.

Это сырой материал, зачастую не совсем удачно подобранный и плохо систематизированный. Из статей видно, что Б.С. МАРДЕР не овладел методом исследования. На основе упомянутых статей можно прийти к выводу, что Б.С. МАРДЕРУ необходимо много над собой поработать, чтобы подняться до уровня научного работника.

Ф.П. Шевченко, кандидат исторических наук

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 181, арк. 10-11.

Оригінал. Машинопис.

№ 57

АКТ ПЕРЕДАННЯ КЕРІВНИЦТВА НАУКОВО-ВИДАВНИЧИМ
ВІДДІЛОМ АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ МВС УРСР
Ф. П. ШЕВЧЕНКОМ В. І. ШЕЛУДЧЕНКУ

Київ, 16 жовтня 1946 р.

АКТ

16 жовтня 1946 року м. Київ

На основі наказу по Міністерству Внутрішніх Справ УРСР від 30 вересня 1946 року за № 597 складено цей акт в тому, що нижче

підписані: ШЕВЧЕНКО Федір Павлович здав, а майор ШЕЛУДЧЕНКО Віктор Іванович прийняв Науково-видавничий відділ Архівного Управління МВС УРСР в слідуючому стані:

1. Робота відділу велась і ведеться згідно положення про відділ, затвердженому Народним Комісаром Внутрішніх Справ УРСР в 1944 році.

2. За штатним розкладом у відділі числиться два співробітники: начальник відділу і старший науковий співробітник. На день прийому-здачі відділу посада старшого наукового співробітника вакантна.

3. У відділі є «портфель» матеріалів, підібраних на різні теми. «Портфель» передається згідно опису.

4. Слідуючі роботи підготовлені до друку і знаходяться у видавництвах:

а) «Україна перед національно-визвольною війною 1648–1654 рр.». Збірник документів розміром 20 друкованих аркушів знаходиться у видавництві Академії Наук УРСР, вийшов сигнальний екземпляр. Редактори: проф. М.Н. Петровський і К.Г. Гуслий.

б) «Революція 1905–1907 рр. на Україні», збірник документів розміром 30 друкованих аркушів в наборі, видає Укрдержполітвидав. Упорядники – кандидати історичних наук В.В. Руднев і Премислер, редактор Ф.Є. Лось.

в) «Перемога радянської влади на Україні», збірник документів розміром 8 друкованих аркушів, прочитана верстка, видає Укрполітвидав. Упорядники: А.И. Грінберг, М.Є. Марковський, О.Т. Юрченко.

г) «Радянські громадяни на каторзі у Німеччині», збірник документів, 15 друкованих аркушів, видавати буде Укрдержполітвидав. Підготовлений до друку Архівним Управлінням і Комісією по історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР.

д) В Укрдержполітвидав зданий збірник документів «Устим Кармелюк», підготовлений до друку ст. наук. співробітником Центрального історичного архіву тов. ЧЕРКАСЬКОЮ.

5. Праці, які знаходилися в процесі виконання:

а) «Іскрівські організації на Україні (1900–1903)», збірник документів розміром 10 друкованих аркушів, підібрані матеріали, готують до друку тт. ГРІНБЕРГ і РОЗІН.

Термін виконання – листопад 1946 року.

б) «Щоденник Олександра Кістяківського», том I, 20 друк. аркушів, підготовлений до друку. Необхідно провести редакцію тексту і особливо коментарів.

в) «Націоналізація промисловості на Україні і робочий контроль», збірник документів орієнтовно розміром 20–25 друк. аркушів, упорядники тт. СКОРИНА і ГЕРАСИМЧУК. Матеріал для збірника в основному зібраний, термін виконання – березень 1947 р.

г) «Селянські повстання на Буковині 1843–1844 рр., 1848–1849 рр. під керівництвом Лукіана Кобилиці». Збірник документів 18 друк. аркушів, упорядник Ф.П. ШЕВЧЕНКО. Необхідно частину перекладених матеріалів звірити з оригіналом, скласти коментарій і передрукувати начисто весь збірник. Термін виконання – листопад 1946 року.

д) «Окупаційний режим німецько-фашистських загарбників на Україні (1941–1944 рр.)», збірник документів 15 др. аркушів, виконавець Ф.П. Шевченко. Матеріал для збірника підібраний, зняті копії, частично археографічно оброблений, термін виконання – кінець 1946 року.

г) «Тимчасова окупація німецько-фашистськими загарбниками міст, районних центрів та залізничних станцій УРСР і звільнення їх Червоною Армією». Хронологічний довідник розміром 4–5 друкованих аркушів, матеріали зібрані і знаходяться в Науково-видавничому відділі, необхідно закінчити систематизацію і обробку матеріалів.

д) «Карта тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками міст і районних центрів УРСР і звільнення їх Червоною Армією». Карту на договірних началах виконує т. Голубовський. В основному карта виконана, лише не своєчасна висилка деякими областями відомостей затримала вчасне виконання карти. Тепер матеріали поступили.

6. Діловодство відділу 1946 р. ведеться самим відділом згідно номенклатури, затвердженої Начальником Архівного Управління. Всього заведено 38 справ, які оформлені згідно існуючих правил.

7. Діловодство відділу за 1945 р. в кількості 36 справ оформлено згідно існуючих правил.

8. Крім цього в відділі зберігається справа з п'ятирічними планами наукової роботи архівних органів УРСР та справа довідок про державні архіви для довідників: «Архіви СРСР» та «Архіви УРСР», довідки необхідно відредагувати.

9. У відділі зберігаються енциклопедії, які записані в інвентар бібліотеки ЦДІА, а саме:

а) Большая Советская энциклопедия т.т.1, 2, 4–10, 12–15, 17–28, 31–33, 35–37, 40–49, 56, 60–65.

б) Энциклопедия Брокгауза и Ефрона – тт. 1–58, 60–66, 68–82 і чотири томи додатків.

ЗДАВ (ШЕВЧЕНКО Ф.П.)
ПРИЙНЯВ (ШЕЛУДЧЕНКО В.І.)

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 175, арк. 54–55.
Оригінал. Машинопис.

№ 58

ПЕРСПЕКТИВНИЙ ПЛАН РОБОТИ КОМІСІЇ
ПО ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ
ПРИ АН УРСР НА 1946–1950 рр.

Київ, 1 грудня 1946 р.

ПЕРСПЕКТИВНИЙ ПЛАН
ПРОБЛЕМАТИКИ КОМІСІЇ ПО ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
НА УКРАЇНІ при АН УРСР на 1946–1950 рр.

Ще в процесі Вітчизняної війни і особливо по її закінченні відклався надзвичайно багатий і різноманітний матеріал в різних літературних, рукописних і архівних джерелах та в графічних документах.

Проте, весь цей матеріал до цього часу невиявлений повністю і потребує початкового обліку та опису.

В силу цього тільки лише в деяких окремих питаннях історії Вітчизняної війни можна буде ставити питання вже про приступ до монографічної розробки окремих проблем.

Основним же завданням на данну п'ятирічку буде з'являтися збирання, наукова обробка та публікація документів за окремими проблемами.

Оскільки матеріали періоду Вітчизняної війни переховуються в різних організаціях та установах і розпорошені по всій території УРСР, виконання плану Комісії буде неможливим без самого щільного кооперування з цілим родом відповідних установ та наукових організацій, як наприклад Архівне Управління НКВС УРСР, історичні музеї, бібліотеки і тому інше.

Відповідно до цього Комісія передбачає в плануємий період приступити до наукового опрацювання таких груп проблем:

1. Джерелознавча – виявлення, збирання і опис матеріалів літературних, рукописних та графічних:

- а) опис архівних та рукописних фондів;
- б) реєстрація графічних джерел;
- в) складення бібліографії літературних джерел.

2. Публікація матеріалів до історії Вітчизняної війни на Україні.

3. Група проблем з історії Вітчизняної війни на Україні.

4. Економіка України в період Вітчизняної війни.

5. Історія міст України в дні Вітчизняної війни.

6. Культура та освіта на Україні в роки Вітчизняної війни.

* * *

В цілому робота Комісії в перспективі повинна плануватись так, щоб кінцевим результатом її діяльності було написання фундаментальної історії «Україна в Великій Вітчизняній війні народів СРСР 1941–1945 рр.». Проте виконання цього завдання в ніякій мірі не може бути вкладеним в режим однієї п'ятирічки. Серед числених проблем

історії Вітчизняної війни на Україні першочерговими для наукового опрацювання вже протягом плануємого нами п'ятиріччя будуть заявлятися:

1. З групи проблем джерелознавчих – складення центральної республіканської картотеки джерел та бібліографії «Україна у Великій Вітчизняній війні». Термін виконання 1948–49 рр. Керівник роботи кандидат історичних наук т. РУДНЕВ В.В.

2. Публікація матеріалів до історії Вітчизняної війни на Україні. Починаючи з 1946 р., Комісія приступає до видання корпусу джерел щорічно готуючи до друку по 3 тематичних томи документальних збірників.

Підготовка до видання повного корпусу джерел до історії вітчизняної війни на Україні виходить за межі данного п'ятиріччя.

3. З групи проблем по історії Вітчизняної війни на Україні протягом данного п'ятиріччя комісія буде працювати над:

а) історією військових частин та з'єднань, що відзначались в боях за звільнення українських земель від фашистських окупантів.

Написання історії окремих військових частин та з'єднань буде з'являтися складовою частиною всієї роботи по военній історіографії.

Проте Комісія по історії Вітчизняної війни на Україні в цій частині обмежує свою участь лише складанням історії тих з'єднань, що своєю бойовою діяльністю прославились в процесі боротьби за звільнення українських земель і тим самим зайняли визначне місце в історії розвитку воєнних подій на Українських землях в період Вітчизняної війни.

Керівник роботи – зав. воєнно-партизанським відділом підполковник Слінько І. І.

б) Історія розвитку партизанського руху на Україні. По історії розвитку партизанського руху на Україні, Комісія розполагає великим документальним матеріалом в формі звітів командирів партизанських загонів і партизанських з'єднань та матеріалів Українського штабу партизанського руху.

В 1945 році вже опубліковано Держвидавом ряд робіт, що висвітлюють історію окремих з'єднань та окремих бойових операцій. Серед цих робіт визначними з'являються:

1. Робота генерал-майора О.А. Ковпака «Від Путівля до Карпат».

2. Робота генерал-майора Вершигора «Люди з чистим сумлінням».

Протягом плануємого п'ятиріччя Комісія намічає підготувати монографічні розвідки по історії окремих партизанських з'єднань (Ковпака, Сабурова, Наумова, Федорова і т.д.) та історію розвитку партизанського руху по окремим областям (Чернігівська, Сумська, Донбас і т.д.).

Керівник роботи – зав. воєнно-партизанським відділом тов. Слінько І.І.

в) Визначні воєнні операції, що мали місце на українських землях.

Бібліографія переважно газетних статей по обороні Одеси,

форсування Дніпра, Корсунь-Шевченківській операції, Снігирівському котлі, битві на річці Молочній і т.д. досить багато.

Проте, капітальних праць про кожну з цих воєнних операцій докищо немає.

Комісія ставить перед собою завдання в цьому п'ятиріччі підготувати окремі монографічні розвідки оборони Одеси, про форсування Дніпра, Корсунь-Шевченківської операції», «Битви на річці Молочній» і т.д.

«Термін виконання 1946–1950 рр.

Керівник роботи полковник Шапа П.К.

г) Окупаційний режим на українських землях.

Бібліографія статей по окремим питанням окупаційного режиму досить багата. Зведення праць по данній проблемі докищо немає.

Комісія намічає в період 1946–1950 рр. підготувати цілий ряд монографічних розвідок по окремим проблемам окупаційного режиму на Україні. (Україна в планах німецьких імперіалістів, угон населення України на каторжні роботи в Німеччину і пограбування окупантами державних і громадських установ, фабрик, заводів, колгоспів і цивільного населення і т. д.)

Керівник работ – кандидат історичних наук тов. Котов В.Н.

а) Хроніка військових подій на Україні.

б) Хроніка важливіших подій на Україні.

в) Хроніка партизанського руху на Україні.

Складання всіх зазначених хронік запланується протягом данної п'ятирічки.

4. Економіка України в період Вітчизняної війни.

Література по економіці України в дні Вітчизняної війни докищо досить обмежена.

Комісія намічає в плануємий період підготувати ряд монографічних розвідок по історії окремих підприємств в дні Вітчизняної війни та окремих галузей народного господарства, історії евакуації та перебування промисловості УРСР в східні райони СРСР та інш.

Наукова розробка проблеми заходить за межі данної п'ятирічки.

Керівник роботи – кандидат економічних наук Клімко Н.Г.

Історія міст України в дні Вітчизняної війни.

Бібліографія по цій проблемі досить і досить бідна. Серед більш-менш значних робіт можна назвати лише роботу т. Дубина «778 трагічних днів Києва». Комісія намічає протягом плануемого п'ятиріччя підготувати ряд робіт по історії важливіших міст (Києва, Одеси, Харкова, Львова і т.д.).

5. Культура і освіта на Україні в дні Вітчизняної війни.

Бібліографія по цій проблемі обмежується в основному газетним статтями.

Комісія намічає протягом данного п'ятиріччя підготувати ряд монографічних розвідок про роботу учбових закладів УРСР в

період їхньої евакуації на Схід, українських театрів і музеїв в період Вітчизняної війни та інш.

Основні роботи по данній проблемі в основному будуть закінчені протягом данної п'ятирічки.

ЗАСТ. ГОЛОВИ КОМІСІЇ Ф. ШЕВЧЕНКО
ВЧЕНИЙ СЕКРЕТАР Д. ГАК

ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 4, спр. 22, арк. 54-59.

Копія. Машинопис.

№ 59

РЕЦЕНЗІЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА ДИСЕРТАЦІЮ О.А. СТРЕЛЬЦОВА «ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В 1941-1943 рр.»

Київ, 2 листопада 1947 р.

РЕЦЕНЗІЯ

на дисертацію О. А. СТРЕЛЬЦОВА - «Житомирська область
під час німецько-фашистської окупації в 1941-1943 рр.»

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників назавжди ввійде в історію, як боротьба прогресивної частини людства проти реакції. Для нашої країни ця війна була «самою жестокою и тяжелой из всех войн, когда-либо пережитых в истории нашей Родины.

Но война была не только проклятием, она была вместе с тем великой школой испытания и проверки всех сил народа. Война обнажила все покровы и прикрития, скрывавшие действительное лицо государств, правительств, партий и выставила их на сцену без маски, без прикрас, со всеми их недостатками и достоинствами. Война устроила нечто вроде экзамена нашему строю, нашему государству, нашему правительству, нашей коммунистической партии и подвела итог их работы, как бы говоря нам: вот они ваши люди и организации, их дела и дни, - разглядите их внимательно и воздайте им по их делам» (И. Сталин).

Наша країна, наш народ вийшли із війни повними переможцями. В цій війні переміг радянський соціалістичний устрій, показавши свою життєздатність. У війні переміг радянський державний устрій, бо наша багатонаціональна радянська держава витримала всі випробування. Перемогла наша Радянська Армія, яка доценту розгромила ворога.

Велика Вітчизняна війна немає собі аналогії в історії людства по охопленій воєнними діями території, по активній участі в ній мільйонів людей, по проявленому в ній героїзмові. Вітчизняна війна буде вічною темою для істориків. Вже зараз Вітчизняна війна привернула увагу

сотень дослідників. Цей інтерес зростає із дня в день. Можна лише вітати цей зріст інтересу, бо Вітчизняну війну дуже багату подіями зможе вивчати лише великий колектив науковців, до того ж і не одного покоління.

Вивчення історії Вітчизняної війни повинно пройти етапи: перший – збір та систематизація матеріалів, другий – монографічне дослідження окремих питань. Лише провівши велику роботу по зборові матеріалів, їх систематизації та вивченню окремих питань, можна буде приступити до третього етапу – написання узагальнюючих, синтетичних праць.

Безумовно, що розривати в часі один етап від другого не можна, вони повинні вестися одночасно. Та це важко для одного автора. Не дивлячись на трудність цього шляху, автор дисертації тов. Стрельцов вибрав якраз його. Тов. Стрельцову прийшлося вести посиленний збір матеріалів, систематизувати їх за певною їм же вибраною схемою, розповісти про події і окремі факти і зробити ряд висновків, як це і потрібно робити в монографічному дослідженні.

Авторові вдалося зібрати значний, що не використаний в історичних працях документальний матеріал, почерпнутий із архівів, він уміло його використав. Необхідно сказати що за своїм характером робота нова, автор не мав попередників ні по цій темі, не мав перед собою і зразка роботи, бо він один із перших поставав питання про область в цілому, коли не рахувати, що про Харківську область подібна робота написана й вже відбувся захист дисертації на вчену ступінь кандидата історичних наук. Про це авторові не було відомо і він йшов своїм шляхом, шляхом, який йому підказував єдиний науковий марксо-ленінський метод.

В роботі багато нового і позитивного, але прочитавши її, виникають деякі зауваження різного характеру, про них то і потрібно дещо сказати.

Часто сама назва тієї чи іншої праці говорить про її зміст. Дисертація тов. Стрельцова має назву: «Житомирська область під час німецько-фашистської окупації в 1941–43 рр.» Та вже із тексту на стр. 42, та з хронології в кінці роботи видно що окупація продовжувалась до початку 1944 року. Це фактична неточність – її легко виправити.

Зміст роботи далеко ширший, чим це зазначено в заголовкові. Крім вступу в роботі є два розділи, які освітлюють події, що передували окупації. Перший розділ – «Житомирська область напередодні Великої Вітчизняної війни» і другий, в якому говориться про початок війни та про оборонні бої на території Житомирщини в 1941 р., мають 33 стр., тобто займають четверту частину праці. Безумовно ці розділи є складовою частиною праці, без них обійтися не можна.

Автор в своїй праці звернув увагу на те, як відбувалася окупація території області, докладно зупиняється на самому окупаційному ре-

жимові, але він повинен був показати і кінець окупації. Кінець окупаційному режимові німецько-фашистських загарбників на Житомирщині, наступив тоді, коли Радянська Армія силою вигнала ворога, звільнила від нього область. Таким чином в праці повинна була бути ще одна глава (розділ) про визволення області. Безумовно, що це не було би лише простим розширенням праці, це зробило би її більш закінченою. На мою думку не можна в цій праці обійти і ряду інших питань, хоч би коротко зупинитись на них у висновках. Потрібно було би сказати про те, як населення Житомирщини приймало участь в боротьбі з ворогом на фронтах, а не лише в партизанських загонах. Із історії Вітчизняної війни відомо, що хоч радянські партизани показали небувалий героїзм, в тому числі і на території Житомирської області, але не вони одні рішили хід війни і не вони одні боролися з окупантами. Житомирці на всіх фронтах боролися за Радянську Батьківщину. Серед них багато удостоєно високих нагород і звання Героїв Радянського Союзу. Потрібно було би хоч коротко зупинитися на тому, що Житомирщину звільняли всі народи багатонаціонального Радянського Союзу. А хіба нічого не можна було сказати про трудовий героїзм житомирців у відбудові зруйнованого загарбниками народного господарства, підняття культури, до чого приступили зразу ж після визволення, ще задовго до кінця війни. Правда, все це розширило би працю, але сказати про це хоч би коротко потрібно. Від цього не змінився б характер праці, бо основна увага була би звернута на окупаційний режим.

В основному можна погодитися із структурою, прийнятою автором. Але зважати на те; що в розділі V – «Масове фізичне знищення та вигнання мирного населення в Німеччину на каторгу», говориться про самий і тяжкий злочин окупантів, а тому цей розділ повинен в роботі зайняти місце VI розділу, в якому говориться про пограбування і розорення господарства області.

Де в чому відчувається паралелізм розділів IV і V, цього можна було би уникнути. Звертає на себе увагу і те, що до розділу IV про пограбування і розорення господарства включено і нищення окупантами культурних закладів (шкіл, музеїв і т. ін.), а це безумовно мова іде про нищення окупантами культури. Про це потрібно було би відмітити в заголовкові розділу.

Як вже було сказано, праця тов. Стрельцова справляє хороше враження своїм змістом, своєю новизною. Та може те, що тема піднята автором, а також суміжні з нею теми, мало, а то і зовсім не розроблені в історіографії і було причиною того, що в роботі є ряд неточностей, хоч ряд недоліків безперечно можна віднести за рахунок автора.

На деяких із них потрібно зупинитися.

На стор. 7 автор говорить про землеволодіння в Волинській губернії до Великої Жовтневої соціалістичної революції, про кількість

поміщицької і селянської землі. Але ні слово про те, що поряд з поміщиками (додамо, що це були в основному польські поміщики) селянство було експлуатоване куркулями, а також німецькими колоністами, яких на Волині було багато.

На стор. 34 автор пише, що до створеної німецькими загарбниками генеральної округи Волинь була включена Луцька область. Такої області в адміністративному поділі ні до війни, ні після війни на Україні не було і нема. Була і є Волинська область з центром в м. Луцьк.

На стор. 35 значиться, що «генеральний округ Київ об'єднував територію Київської області». По-перше, не «об'єднував», а включав, а по-друге, крім Київської області включав ще й Полтавську область. Зовсім не існувало генерального округу Чернігів. Не існувало також «рейхскомісаріата Білорусія», існувала генеральна округа із частини білоруських земель і входила ця округа до складу т.зв. «рейхсміністерства Остлянд».

На стор. 37 автор пише, що «наказом Гітлера без дати, виданим в липні місяці 1941 р.». Як видно, документ датований, але не точно, а більш конкретніше можна сказати, що мова іде про наказ від 17 липня 1941 р.

На стор. 38 не зовсім чітко виступає думка автора. На цій сторінці говориться, що до 1-го листопаду 1941 р. вища влада в Житомирській області цілком знаходилась в руках німецького військового командування, але на стор. 39 говориться, що вже 15 вересня того ж року було створене Житомирську генеральну округу з центром в Житомирі. Створення округи свідчило про перехід влади з рук воєнного командування до рук т.зв. цивільного німецького управління. Необхідно було би хоч згадати для повноти характеристики про німецькі воєнні власті – фельдкомендатури та оргкомендатури, а також вказати, чим була викликана ця передача влади, для чого вона була потрібна окупантам.

На стор. 45–48 автор говорить про підду діяльність українсько-німецьких націоналістів. Та тов. Стрельцову необхідно було врахувати характер своєї праці і замість загального опису зрадницької діяльності націоналістів і відомих вже положень, більш конкретизувати свою працю прикладами по Житомирській області. А сказати було що. Згадати хоч би голову обласної управи Яценюка і його зграю. Відомо також, що в м. Житомирі українські націоналісти хотіли створити свою штаб-квартиру, для цього сюди вже в 1941 р. приїхали зубри українського фашизму – Сціборський та Сенік-Грибівський, обидва відомі провокатори, диверсанти та шпигуни. На півночі області вже з літа 1941 р. діяли банди т.зв. «Подільської січі», організовані з дозволу і при допомозі німців Тарасом Бульбою (Боровцем). Можна було би привести інші факти.

Де в чому Житомирська область під час окупації мала відміни в порівнянні з іншими областями України. Житомирщина стала місцем,

на якому німці проводили свої досліді для того, щоби їх результати пізніше широко застосувати на всій Україні. Німці на Житомирщині проводили знищення і масове виселення українського населення із сіл і міст, а заселяли їх німцями. Про те, що за час окупації німці створили два німецькі округи, досить детально говорить автор. Але авторові необхідно було показати, що крім двох округів практично ця політика була далеко ширшою. Це видно хоч би із того факту, що німецька газета «Deutsche Ukraine Zeitung» 28 травня 1942 року повідомляла про створення подібної округи навколо і міста Новоград-Волинський, куди вже були заселенні німецькі колоністи. Газета повідомляла що для населення вздовж комунікаційних ліній в районі міста повинні були приїхати рейхсдойчі (німці із Німеччини).

Говорячи про партизанський рух на території області, автор дотримується описової форми, а цього мало. Необхідно було зупинитися на питаннях виникнення партизанського руху, на його особливостях. Автор, захопившись партизанським рухом, не зупинився на інших видах боротьби з окупантами (саботаж, диверсії), які теж мали місце в Житомирській області.

У розділі про партизанський рух на стр. 117–118 є повторення того, що було сказано на стр. 30–31.

Якщо вірити авторові (стр. 120) то виходить, що разом із з'єднаннями Ковпака і Сабурова восени 1942 р. на Житомирщину прийшло з'єднання і О. Федорова, в той час як це з'єднання бувало в області з другої половини 1943 року.

Недоліком роботи є і те, що автор, приводячи багато цікавих фактів, цифр, не висказує звідкіля їх запозичено. Іноді посилки мають таки досить глухий характер. Напр. «Справи генералкомісаріату за 1941 р.» (стр. 79), «Матеріали Нюнберзького процесу» (стр. 22) та інші.

Є в роботі огріхи і стилістичного характеру (напр., на стр. 134 замість слів «під час окупації», вживається «після окупації»), а також інші дрібні недоліки.

Не дивлячись на згадані недоліки, все ж таки кожний, хто прочитав дисертацію тов. О.А. Стрельцова в цілому, прийде до того висновку, що автор багато попрацював, показав своє уміння користуватися першоджерелами, літературою, зробив правильні висновки, зумів створити корисну працю з історії Вітчизняної війни.

Тов. Стрельцов О.А. цілком заслуговує, щоби йому за його роботу була присуджена вчена ступінь кандидата історичних наук.

Ф. ШЕВЧЕНКО, кандидат історичних наук

ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 4, спр. 36, арк. 102–109.

Оригінал. Машинопис.

№ 60

РЕЦЕНЗИЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА ДИСЕРТАЦИЮ А.А. ВОВКА
«ИЗ ИСТОРИИ ПАРТИЗАНСКОЙ БОРЬБЫ ПРОТИВ
НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ
НА ТЕРРИТОРИИ ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЛАСТИ В ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ (ОСЕНЬ 1941 – ВЕСНА 1942)»

Київ, 25 листопада 1947 р.

РЕЦЕНЗИЯ

на диссертацию А.А. Вовка – «ИЗ ИСТОРИИ ПАРТИЗАНСКОЙ
БОРЬБЫ ПРОТИВ НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ
НА ТЕРРИТОРИИ ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЛАСТИ В ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ (ОСЕНЬ 1941 – ВЕСНА 1942)»

Киев, 1947 г., стр. XII + 314.

Интересную и ценную работу написал тов. Вовк А.А. Он первым на Украине, из многих научных сотрудников, изучающих историю партизанского движения в годы Великой Отечественной войны, защищает диссертацию на эту тему.

Доказывать важность этой темы нет необходимости. Героические дела советских партизан известны всему советскому народу, слава о них дошла во все уголки нашей Родины и далеко за ее пределы.

Тов. Вовк, писавший эту работу, как бы вторично прошел путь черниговских партизан. Ведь он лично, в годы Великой Отечественной войны, принимал участие в партизанском движении на территории Черниговской области.

Говорят, что историю легче делать, чем её писать. В жизни случилось так, что участник партизанского движения, вернувшись после войны к своей мирной профессии – историка, взялся за монографическое исследование партизанского движения. Как действительный историк тов. Вовк в основу своей работы положил не личные свои переживания, воспоминания и впечатления, а подлинные документы.

При написании своей работы тов. Вовк А.А. встретился с большим затруднением. Тема раньше не изучалась, литературы о партизанском движении на Черниговщине нет. Автору самому пришлось искать пути решения ряда поставленных им вопросов. С этим он хорошо справился.

Умело используя учение классиков марксизма и особенно высказывание тов. Сталина о войне и о партизанском движении, используя первоисточники, разбросанные в разных учреждениях, тов. Вовк А.А. не только дал интересное, богатое фактами повествование о партизанском движении на Черниговщине, но одновременно дал анализ событиям, показал их взаимосвязь, сделал соответствующие выводы.

При написании работы автор шел своим путем. Это хорошо видно на следующем примере. В этом году опубликовано начало большой

работы бывшего секретаря Черниговского подпольного обкома КП(б)У А.Ф. Федорова. Отрывок работы имеет заголовок: «Подпольный обком действует». Практически это воспоминание организатора и участника партизанского движения на Черниговщине. И этот отрывок, как и работа тов. Вовка, тоже касается начального периода партизанского движения в области. Воспоминания А.Ф. Федорова очень ценный материал и для историка. Факты, приведенные в работе, столь яркие и захватывающие, что мало искушенный научный работник мог бы пойти следом за А.Ф. Федоровым, повторить не только факты, но и план самой работы. Это не случилось с диссертантом. Наряду с другими материалами, используя и воспоминания А.Ф. Федорова, тов. Вовк сумел по-своему интересно и правильно рассказать о событиях одного и того же периода.

Черниговскую область, наряду с Сумской, можно назвать родиной партизанского движения на Украине в годы Великой Отечественной войны. Именно на территории этих областей партизанское движение, начиная с первых дней оккупации, приняло самый широкий размах раньше, чем в других областях УССР, оно стало всенародным. Партизанские отряды и целые соединения выходили в другие области Украины и здесь дали толчок для широкого развития партизанской войны на Украине. Таким образом, партизанское движение в Черниговской и Сумской областях не носит локального, местного характера, а имеет всеукраинское значение. А отсюда напрашивается вывод, что, хотя в названии диссертации А.А. Вовка и упоминается одна область, но тема имеет более широкое значение.

Как было уже упомянуто, в работе автор касается только начального, организационного периода партизанского движения в Черниговской области. На примере одной области показано, какие трудности организационного, военного и политического характера пришлось преодолеть, чтобы партизанское движение стало реальной и грозной силой в борьбе с врагом. Но эти трудности можно было преодолеть лишь благодаря тому, что за руководство партизанским движением с первых дней взялась испытанная в боях партия большевиков, партия с огромнейшим опытом, пользующаяся неограниченным авторитетом у нашего народа. Роли партии в работе т. Вовка уделено значительное место. Автор показал нам, что под руководством партии партизанское движение стало наиболее массовой и конкретной формой участия народа в борьбе с захватчиками на оккупированных немцами советских землях.

Победу над немецко-фашистскими захватчиками завоевал весь советский народ. Автор в своем исследовании партизанскому движению отводит то место, которое оно действительно занимало в борьбе с врагом. Партизанское движение было подчинено задачам, которые в основном решались Советской Армией на фронтах Отечественной

войны. Ход событий на фронтах Отечественной войны так или иначе влиял на партизанское движение. Разгром немцев под Москвой зимой 1941–1942 гг. явился переломным моментом и для партизанского движения, в частности и на территории Черниговской области. Эту взаимосвязь автор тоже показал в своей работе.

Партизанское движение с самого начала Великой Отечественной войны было народным движением. Партизаны не только защищали дела советского народа, но и самым теснейшим образом были связаны с народом. Партизаны вели вооруженную борьбу с врагом, в этом отличие партизанского движения от других форм народного сопротивления, но в том много общего у партизан армии. Ряд указаний данных тов. Сталиным нашей армии, безусловно относились и к партизанам. Диссертант подметил это общее и сделал ряд интересных выводов в своей работе.

Нет надобности, да и невозможно в рецензии перечислять все то положительное, что имеется в работе тов. Вовка А.А. Это бы увеличило рецензию, но мало принесло бы пользы автору, который в дальнейшем будет продолжать свою работу. Больше пользы для дела будет, когда автору будут указаны недостатки и упущения для того, чтобы в дальнейшем их исправить. На некоторые недостатки и упущения придется обратить внимание автора.

На сегодняшний день еще не разработана во всех деталях периодизация партизанского движения на Украине. Безусловно, этим будут заниматься не какие-то сторонние люди, а в первую очередь те, которые пишут историю партизанского движения. Но в работе тов. Вовка не видно, чтобы этот вопрос им ставился. Это можно проследить и на хронологических рамках самой работы.

В работе говорится о событиях с первого дня войны до мая месяца 1942 года включительно, т.е. почти за год войны. Обосновывая хронологические рамки работы, автор на стр. IX–X введения доказывает это тем, что за год «организованные и руководимые коммунистами, еще молодые партизанские отряды Черниговской области, пережив тяжелое время суровой зимы 1941–1942 годов, в суровой повседневной борьбе с врагом организационно окрепли, перевооружились, стали опытными, закаленными в боях воинами, когда они беспощадно громя немецко-фашистских захватчиков, одновременно совершенствовали свои приемы, свою тактику борьбы, и, вовлекая в свои ряды все более широкие массы людей, попавших в оккупацию, готовились к еще более решительным схваткам».

Большинство указанных автором характерных черт для этого периода и впоследствии ставились перед партизанами как задача (суровая повседневная борьба с врагом, совершенствование приемов и тактики борьбы, вовлечение в партизаны широких масс и т.д.). Значит, они характерны не только для этого периода.

В подтверждение необоснованно установленных хронологических рамок работы, автор цитирует слова, сказанные по другому поводу Михаилом Ивановичем Калининным о том, что «партизаны пережили тяжелое зимнее время и пережили не пассивно, а непрерывно наносили немецким насильникам чувствительные удары. Силу этих ударов вынуждены признать и сами фашисты». Эта цитата не подтверждает искусственно созданного периода, а говорит о том, что автор в основу периодизации партизанского движения ставит не важнейшие исторические события, а климатические условия, что безусловно неверно.

Чтобы эта работа имела более ценный, законченный характер (а в данный момент мы к ней подходим как к части будущей, еще не законченной работы), изложение событий в работе необходимо было продолжить до конца лета 1942 г., когда перед партизанами в приказе тов. Сталина от 5 сентября того же года, ставились новые, более широкие задачи. Выполнение этих задач подняло партизанское движение на высшую ступень, начался новый период в истории партизанского движения на оккупированных врагом территориях, в том числе и на Черниговщине.

На стр. IV (введения) автор приводит очень ценное положение о партизанской войне, которое было дано в 1923 г. в докладе выдающегося военного теоретика Мих. Вас. Фрунзе. Но одной страницей ниже М.В. Фрунзе характеризует партизанское движение, как метод войны присущий крестьянству. «Крестьянство – отец партизанщины. Партизанщина же есть ничто иное как военное выражение психологического уклада нашего крестьянства», – говорил Фрунзе.

На 20 лет, прошедших после слов, сказанных М.В. Фрунзе, в нашей стране произошли коренные изменения. Безусловно это имело большое влияние и на характер партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. В корне изменился его характер.

В годы Великой Отечественной войны, по сравнению с Гражданской войной, изменился состав партизанских отрядов. Кроме крестьян даже в таких преимущественно сельскохозяйственных областях какими являются Черниговская и Сумская области, в партизанских отрядах почетное место принадлежит рабочим и интеллигенции. Да и само крестьянство стало другим. Для примера можно привести два партизанских соединения Черниговской области. В соединении дважды Героя Советского Союза А.Ф. Федорова крестьян было 50%, рабочих – 20%, служащих и учащихся – 30%. В соединении «За Родину», в котором был и сам диссертант, крестьян было 47%, рабочих – 25%, служащих и учащихся – 28%. Цифры говорят сами за себя. Не коснувшись более глубоко состава партизанских отрядов, автор не сделал ряд очень важных выводов, которые можно было бы сделать.

Партизанское движение в период Великой Отечественной войны было яркой демонстрацией неразрывной дружбы народов Советского Союза. В этом была сила партизанского движения. В рядах партизан Украины принимали участие 62 национальности, из них 42 – живущих на территории Советского Союза. По предварительным подсчетам в рядах партизан Украины боролись с общим врагом 54,4% украинцев, 23,4% русских, 5,8% белорусов, 1,2% евреев и т.д. Это содружество советских народов, основы которого были заложены еще до войны, имело место и в партизанах Черниговской области. Диссертанту необходимо было обратить внимание и на это.

Основной состав партизан Черниговщины был из местных жителей. Это говорит о том, что черниговцам дорога была советская власть, дорого то, что было в тяжелой борьбе и труде завоевано за годы советской власти. Учитывая это, в работе необходимо было кратко остановиться на достижениях Черниговщины за годы советской власти, тогда бы отчетливее выступили основы советского патриотизма черниговцев, с такой огромной силой проявленного ими в годы Великой Отечественной войны.

В работе на стр. 238–244 автор на ярких примерах показал, как героически умирали советские партизаны, попавшие в застенки гестапо. Но партизаны не только умирали героически. У них, как и у всего советского народа был девиз: «Победить и жить». Учитывая это, необходимо было в работе дать хотя бы несколько примеров героизма в борьбе, тем более, что советское правительство уже летом 1942 г. высоко оценило деятельность черниговских партизан, наградив многих высокими наградами.

Партизаны вели вооруженную борьбу с врагом. Снабжение партизан оружием и боеприпасами имеет очень большое значение. Из работы видно, что лишь в феврале 1942 года партизаны Черниговщины начали получать оружие из советского тыла. Каким же путем они снабжались до этого? Из нескольких эпизодов, приведенных в работе, трудно себе представить полную картину. Этому вопросу необходимо было уделить большое внимание.

Такие общие замечания о работе. Необходимо остановиться на некоторых неточностях и упущениях частного характера, которые имеют место в работе.

На II стр. введения автор говорит о великой роли «партизанского движения народов нашей страны в годы Гражданской войны против интервентов и русской белогвардейской контрреволюции». Почему только русской, а не упоминается украинская контрреволюция, в борьбе с которой активное участие принимали и черниговские партизаны в гражданскую войну?

На VI–VII стр. введения автор сжато формулирует заслуги партизан Черниговщины в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками.

В перечислении упущено политическое значение партизанского движения, о котором автор неоднократно говорит на других страницах работы.

На стр. 13 употребляется термин «вспомогательные истребительные группы». Лучше было бы употреблять официально принятое название – «Группы содействия истребительным батальонам».

В литературу о партизанском движении вошло понятие «Партизанский край». Речь идет о местностях, контролируемых партизанами. На территории Черниговщины были целые районы под контролем партизан, о них в работе упоминается. Необходимо было бы их назвать так, как это принято и показать, какое это имело значение для развития и действий партизанских отрядов.

В работе имеется подраздел об оккупационном режиме, установленном захватчиками на Черниговщине. Этот подраздел желательно было бы подать в другом плане. В начале сказать, что оккупанты уничтожили советский строй, который обеспечивает советским людям счастливую свободную и зажиточную жизнь. Потом остановиться на массовом уничтожении немецко-фашистскими захватчиками советских граждан, а после на всех других вопросах.

В этом же подразделе на стр. 201 автор пишет, что на территории шести областей Украины оккупантами были созданы шесть «генерал-бецирков». Не на территории шести, а на территории большего количества областей. Автор пропустил: Ровенскую, Винницкую, Кировоградскую, Днепропетровскую и Николаевскую. Все они входили в состав шести «генерал-бецирков».

В работе можно еще указать на некоторые мелкие недочеты редакционного характера. Но они, как и вышеупомянутые, не могут снизить высокой оценки работы, представленной Андреем Аврамовичем Вовком на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Эти замечания в основном сводятся к пожеланиям и выполнение их наверное увеличило бы размеры и без того объемистой и ценной работы.

Законченную работу необходимо опубликовать, что будет значительным вкладом в литературу о партизанском движении в годы Великой Отечественной войны.

Представленная Андреем Аврамовичем Вовком работа говорит о том, что автор вполне заслуживает, чтобы ему была присуждена ученая степень кандидата исторических наук.

Ф. ШЕВЧЕНКО, кандидат исторических наук

ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 4, спр. 36, арк. 112-122.

Копія. Машинопис.

№ 61

ЛИСТ ЗАСТУПНИКА ГОЛОВИ КОМІСІЇ ПО ІСТОРІЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ПРИ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА
ЗАСТУПНИКУ НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛІННЯ
ПРОПАГАНДИ ЦК КП(б)У Д. КОПИЦІ ПРО ВИДАННЯ
ЗБІРНИКА ДОКУМЕНТІВ «ЗВЕРСТВА И ЗЛОДЕЯНИЯ
НЕМЕЦКО-РУМЫНСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ НА ТЕРРИТОРИИ
ЧЕРНОВИЦКОЙ ОБЛАСТИ В 1941-1944 гг.»

Київ, 19 лютого 1948 р.

ЗАСТУПНИКОВІ НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛІННЯ
ПРОПАГАНДИ ЦК КП (б)У тов. КОПИЦІ

В Комісію по історії Вітчизняної війни Академії Наук УРСР поступив підготовлений до друку збірник документів: «Зверства и злодеяния немецко-румынских захватчиков на территории Черновицкой области в 1941-1944 гг.». Цей документальний збірник був уже на рецензії в Комісії, після чого перероблений та доповнений.

Зміст збірника ширший чим про це зазначено в заголовкові. В збірникові показані не лише звірства та злочини, що їх творили німецько-румунські загарбники на території області, але показана активна боротьба населення з окупантами. В збірникові також вміщено документи про визволення області Радянською Армією. Значна більшість документів публікується вперше. Документальні матеріали збірника можуть бути використанні істориками, пропагандистами, їх з великим інтересом прочитають широкі кола радянських читачів.

До цього слід додати, що історія Буковини ще зовсім мало висвітлена в марксистській історіографії. Кожна праця про Буковину, підготовлена до друку нашими радянськими істориками, є певним вкладом у вивчення цієї, порівняно ще дуже молоді радянської області. Це в повній мірі стосується підготовленого документального збірника про Чернівецьку область в дні Вітчизняної війни. Збірник готовий до друку. Дрібні, редакційного характеру недоліки, можуть бути легко усунуті під час остаточної підготовки роботи до друку. Збірник слідувало би видати українською мовою.

Редактор збірника, Герой Радянського Союзу генерал-майор Наумов, під час перебування в Києві на Сесії Верховної Ради УРСР в січні 1948 р., доповідав про роботу секретареві ЦК КП (б)У тов. К.З. Литвиновій і дістав згоду на відпуск потрібного паперу для друку роботи в Чернівцях.

Комісія по історії Вітчизняної війни Академії Наук УРСР вважає за доцільне видання цього збірника і просить Вас дати вказівку відповідним органам.

При цьому надсилаємо збірник на 253 стр. і рецензію на 5 стр.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВИ КОМІСІЇ Ф. ШЕВЧЕНКО
ВЧЕНИЙ СЕКРЕТАР Д. ГАК

ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 4, спр. 18, арк. 16. Копія. Машинопис.

№ 62

РЕЦЕНЗІЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА КАНДИДАТСЬКУ
ДИСЕРТАЦІЮ А.Т. ЧЕКАНЮКА
«НАРОДНЕ ОПОЛЧЕННЯ В ОБОРОНІ КИЄВА»

Київ, 23 квітня 1948 р.

РЕЦЕНЗІЯ

на кандидатську дисертацію А. Чеканюка
«НАРОДНЕ ОПОЛЧЕННЯ В ОБОРОНІ КИЄВА»
Київ, 1948, стор. 235

Є міста, що на протязі свого існування нерозривно зв'язані з історією народу, країни. В історії цих міст, як в дзеркалі, відбивається минуле народу. До таких міст в першу чергу відноситься наш рідний і дорогий багатьом народам – Київ.

Великий російський мислитель Олександр Герцен писав, що «у городов, как у людей бывает иногда трагическая судьба». Це можна сказати і про минулу тисячолітню історію Києва. Не один раз Київ плондрували різні вороги, яким здавалося, що йому більше не піднятися до своєї величі. Та місто знову і знову відроджувалося, бо існував народ, що створив його і якому він завжди був дорогим.

Київ, як не багато міст світу, має свою велику героїчну історію. Старі київські стіни не один раз були свідками героїчної боротьби нашого народу за соціальну справедливість, за незалежність і свободу, за своє існування.

Але ще небувалий в історії міста масовий героїзм був проявлений його оборонцями в 1941 році, під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників.

Оборона Києва, поряд з героїчною обороною інших радянських міст, є однією із яскравіших сторінок Великої Вітчизняної війни. 11 вересня 1941 року газета «Правда» писала, що «Среди бесчисленных подвигов, совершаемых советскими патриотами в Отечественной войне против фашистских полчищ, героическая оборона Ленинграда, Киева, Одессы выделяется, как волнующий пример беззаветной любви к Родине и родному городу, как изумительное по силе проявление массового бесстрашия, коллективного героизма. Защитники родных городов – ленинградцы, киевляне, одесситы – своей отвагой дали всему советскому народу почувствовать с удесятеренной силой, как близки и дороги нам наши города и села, как прекрасна наша Родина, вырастившая таких людей».

На прикладі довготривалої і героїчної оборони Києва в 1941 році можна бачити, як Радянська Армія, що винесла весь тягар боротьби з німецько-фашистськими полчищами та їх спільниками, внесла багато нового в історію воєн взагалі, в тому числі і нове в оборону міст. І в по-

передніх війнах теж були приклади героїчної оборони фортець, але не було такої героїчної оборони неукріплених великих міст, як це було на Радянській землі, під час Великої Вітчизняної війни. Лише в нашій країні гітлерівці вперше пізнали, що означає боротьба за місто, яке перетворюється у фортецю, коли його захищають радянські патріоти. В боях за міста Радянська Армія вимотувала та обезкровлювала німецько-фашистські орди, вичерпувала їх наступальний порив і оборонну силу. Дорого прийшлося заплатити ворогові за Київ.

Вивчення цілого комплексу питань, зв'язаних з обороною Києва в 1941 році, почесне і дуже велике завдання. Але виконання цього завдання поки що не під силу одному історикові, бо багато проблем зовсім ще не розроблено, а до розробки деяких лише приступлено. А серед цих проблем є багато таких, що заслуговують на глибоке, монографічне дослідження. До них належить і питання про участь київського народного ополчення в обороні міста.

Слід відмітити, що історія народного ополчення поки що не вивчена. Про його існування, його діла і роль в перші місяці боїв дещо відомо нам, як сучасникам війни. Але цього вже і для нас замало, не говорячи про те, що перед нами стоїть завдання по живим слідам не тільки зібрати матеріали, але дати історію народного ополчення, увіковічити героїзм його учасників. Слід всіляко вітати першу спробу тов. Чеканюка А.Т., показати роль народного ополчення в героїчній обороні столиці Радянської України.

Потрібно відмітити, що тов. Чеканюк А.Т. був свідком та учасником оборони Києва, а будучи тоді головним редактором республіканської газети «Комуніст», багато цінних даних зберіг в своїй пам'яті, які виклав для нас в своїй роботі. Автор дисертації є одним із перших радянських істориків, який взявся за вивчення цього питання і на сьогоднішній день прийшов з реальними наслідками, подавши на захист дисертацію на тему: «Народне ополчення в обороні Києва».

Оскільки тема нова і ніким не вивчалася, тов. Чеканюкові А.Т. прийшлося провести роботу по зборіві і вивченню першоджерел, на основі яких написана робота. Зібрані факти вперше систематизовані дисертантом і викладені в певному плані. В роботі показано, що творцем київського ополчення була більшовицька партія, показано організаційно-воєнну побудову ополчення та його участь в бойових операціях. Історію київського ополчення тов. Чеканюк подав в тісному зв'язку з іншими подіями, а від цього робота в багатьох місцях виграє.

На основі вивчення джерел, керуючись марксо-ленінським методом, тов. Чеканюк А.Т. написав роботу, в якій правдиво висвітлив підняті ним питання і зробив ряд вдалих висновків. Робота в цілому свідчить, що авторові прийшлося багато працювати і про те, що тов. Чеканюк входить в ряди радянських істориків з новими науковими успіхами.

Можна багато сказати приємного про роботу, але це не є єдиним завданням рецензії. До того ж самий захист дисертації, а тим більше, по такій темі, яку тільки починають розробляти і в якій ще так багато невстановленого. Слід відмітити і ще одну обставину. Якось вже так повелося, що в більшості захищають дисертації заради їх захисту, відірвано від завдань науки, яка вимагає, щоби робота стала надбанням народних мас. Мені здається, що до дисертації потрібно підходити як до наукової, а не як дипломної роботи, або до реферату. Кожна дисертація, як повноцінна наукова робота, повинна б бути надрукованою, а цим самим обумовлюється і більш суворий підхід до неї.

Як вже відмічалось, робота тов. Чеканюка написана на нову, актуальну тему. Питання, якому вона присвячена, цікавить тисячі радянських читачів, ось чому роботу необхідно буде видати. При підготовці роботи до друку автору прийдеться позбавити її від деяких окремих недоліків, що мають місце в ній. В основному ці недоліки ідуть за рахунок того, що питання ще не зовсім розроблене і авторові прийшлося піднімати цілину.

Перше зауваження стосується самої структури роботи. В принципі вона вірна, і видно, що автор над цим питанням думав і працював, але дещо можна і потрібно було б подати по-іншому.

Так, наприклад, перша глава дисертації дуже загальна, та і не можливо було на 30 сторінках викласти навіть короткий огляд історії Києва з давніх часів аж до 1941 року. Краще було би обмежитися постановкою деяких питань у вступі, тим більше, що ця глава органічно не зв'язана з усією роботою, коли не рахувати останнього її підрозділу.

Що стосується інших глав, то кидається у вічі те, що вони не завжди являються рамками для певних подій. Часто події виходять за рамки глави, зустрічаються повторення. Для прикладу наведемо хоч би те, що створення винищувальних батальйонів віднесено до третьої глави, хоч вони створювались у червні і говорити про них потрібно було б у другій главі.

Що стосується підрозділів, то їх дуже багато і значна частина з них невеличкого розміру в три-п'ять сторінок. Краще було б їх об'єднати в більші підрозділи. Слід також відмітити, що зміст даних підрозділів не завжди повністю відповідає заголовкові. Наприклад, в першому підрозділі IV глави, згідно заголовка, повинні бути дані про евакуацію, але в ньому із п'яти сторінок лише на двох говориться про неї.

Про другий підрозділ другої глави – «Українсько-німецькі націоналісти – вороги українського народу» хочеться сказати, що в цьому хоч і правиться питання, але дуже загально, не в зв'язку з обороною Києва. Автор на протязі всієї роботи не показав на конкретних прикладах, як українсько-німецькі націоналісти в період оборони Києва допомагали німецьким загарбникам. В зв'язку з цим необхідно було показати, що т. зв. «п'ятої скони» німці не мали в Києві, як і в усьому

Радянському Союзу, що вигідно відрізняє оборону радянських міст від оборони міст в Західній Європі.

Автор не показав в роботі, яке місце в планах німецько-фашистських загарбників приділялось Києву. Досить нагадати, що в т. зв. «плані Барбаросса» Київ визначався, як один із основних стратегічних напрямків. Захопленням Києва німці хотіли нанести великий удар по военній, економічній, політичній та моральній моці Радянського Союзу. Що стосується показу планів німецько-фашистських загарбників, автор звів це до кількох цитат із двох німецьких документів. Безумовно цього мало.

Дещо про народне ополчення. Дисертант досить повно висвітлив це питання. Проте, є деякі моменти, що вимагають доповнення, або пояснення.

Треба було показати, що народне ополчення в період Великої Вітчизняної війни якісно відрізняються від ополчень в попередніх війнах, які вів наш народ. Але в роботі цьому не приділяється достатньої уваги. Немає нічого про особливості народного ополчення і в заключній главі під назвою: «Загальні підсумки – історична роль народного ополчення в захисті нашої вітчизни від іноземних загарбників». Із 18 сторінок цієї глави ледве три сторінки в тій чи іншій мірі стосуються ополчення Вітчизняної війни.

Потрібно було детальніше і більше зупинитися на питанні про озброєння київського ополчення. Адже від того, як воно було озброєне, залежала його роль в обороні міста.

Необхідно було би підкреслити і більш яскраво показати на окремих прикладах, що Київ обороняли представники всіх радянських народів.

Тов. Чеканюк А.Т. в своїй роботі чомусь обмежився посилками на кілька джерел, хоч відомо, що в його розпорядженні були і використані ним, як це видно із роботи, багато інших матеріалів.

Робота написана хорошою живою мовою, автор має свій стиль і уміє по-своєму цікаво розказати про події і факти, але не завжди він користується своїм умінням. Про це свідчить хоч би те, що автор часто подає великі цитати розміром до 2–3 сторінок (напр. 67–69, 81–82, 158–160, 163–166, 176–178 та ін.). Багато цитат взято із газети «Комуніст», редактором якої під час оборони Києва був тов. Чеканюк А.Т. Коли ж це цитати із раніше написаного автором дисертації, то слідувало би це відмітити.

Тепер коротко про деякі дрібні, вірніше про окремі неточності.

На стр. 41 дисертант пише: «Гітлер і його еліта, готуючись на напад на Радянський Союз, розраховували, що вторгнення їх на Радянську Україну буде поштовхом до розпаду Радянського Союзу, до відокремлення України від Радянського Союзу, сподівались, що почнуться повстання “проти Москви”, національна ворожнеча, а вони, загарбники, виступатимуть в ролі “визволителів”, а тим часом,

“прибираючи до рук український народ, використовують його у своїх цілях, як гарматне м’ясо і рабів”».

Як відомо, такі плани німців плекали не лише по відношенню до України, але до всього Радянського Союзу, як про це говорив товариш Сталін в 24 роковини Жовтневої революції 1941 року.

На стр. 47 говориться про те, що «лихо тяжке, чорне несли німці на своїх багнетах, везли на “тиграх” і “пантерах”. В 1941 році ще не було на озброєнні у німецько-фашистських загарбників цих сталевих звірів. Вони появились лише в 1943 році.

Автор на стр. 111, говорячи про перший етап боїв за Київ, невдало назвав його «легким етапом». Краще було б назвати – «бої за Київ на дальніх поступах».

На сторінці 131 значиться, що «падіння Києва відкривало німцям шлях до захоплення України, наближало фронт до Москви». Є і неточності, коли автор говорить, що німці через Київ йшли на Москву. До столиці радянського Союзу вони йшли через Мінськ і Смоленськ.

На стр. 166 дисертант говорить, що в вересні місяці 1941 року «військовий плацдарм Києва був самою крайньою точкою опору гітлерівським полчищам на Південному і Південно-Західному фронтах». Це не зовсім так, бо такою крайньою точкою тоді була Одеса.

Можна було би згадати ще ряд дрібних недоліків, особливо це стосується першої глави, але всі вони, як і вже згадані, не можуть знизити загальної позитивної оцінки дисертації.

Андрій Терентьевич Чеканюк написав дисертацію достойну того, щоб її видати, дисертацію, яка дає всі підстави на присвоєння йому вченого ступеня кандидата історичних наук.

Ф. Шевченко, кандидат історичних наук

ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 4, спр. 44, арк. 113–120.

Копія. Машинопис.

№ 63

ЗАУВАЖЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДО ТЕКСТУ
XXIII РОЗДІЛУ «КРАТКОГО КУРСА ІСТОРІИ УКРАЇНИ» -
«УССР В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ
СОВЕТСКОГО СОЮЗА ПРОТИВ
ГИТЛЕРОВСКОЙ ГЕРМАНИИ (1941-1945 гг.)»

Київ, 25 червня 1948 р.

ЗАМЕЧАНИЯ

на XXIII главу «Краткого курса истории Украины» -
«УССР в Великой Отечественной войне Советского Союза
против гитлеровской Германии (1941-1945 гг.)»

Перед автором главы стояла очень ответственная и сложная задача: сжато, на ярких примерах, показать целый период истории нашей

страны, период очень важный и богатый яркими событиями. Необходимо отметить, что автору одному из первых пришлось подавать этот период в обобщенном виде, когда ещё не только многие вопросы не разработаны, но и даже факты не собраны и не систематизированы.

Автор главы провёл большую работу по сбору, систематизации и изложению значительного фактического материала. Автор не имел в этом вопросе прямых предшественников, но с поставленной перед ним задачей в основном справился.

Наряду с положительными сторонами работы в ней имеют место и недостатки, отдельные упущения, которых можно и необходимо избежать при окончательной подготовке текста к печати.

Вызывает замечание структура самой главы, которая разбита на 11 параграфов. Параграфы работы не в одинаковой мере способствуют чёткой постановке ряда вопросов. Необходимо объединить некоторые параграфы, а некоторые и вовсе не вводить. Целесообразно было бы дать конец § 3 вместе с § 6. Нет необходимости искусственно разрывать материал §§ 4 и 7.

Есть параграфы, в которых автор общие события недостаточно подкрепляет конкретными примерами из истории Украины в годы Великой Отечественной войны. К таким параграфам относятся 2,3,6. Они общие, неконкретные. Нет никакой необходимости, чтобы «Краткий курс истории Украины» подменил историю СССР.

Было бы неплохо, если бы автор пересмотрел структуру главы вообще. По моему мнению, структура главы, может быть с изменениями, могла бы быть следующей:

1. Вероломное нападение гитлеровской Германии на Советский Союз. Оборонительные бои в 1941 году.

2. Разгром немцев под Москвой. Наступление Красной Армии зимой 1941-1942 гг. Оборонительные бои 1942 г.

3. Зверства и злодеяния немецко-фашистских захватчиков на временно оккупированной территории УССР.

4. Партия большевиков – организатор борьбы украинского народа против немецко-фашистских захватчиков на оккупированной территории. Партизанское движение на Украине.

5. Трудовой героизм советских людей в тылу.

6. Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны и начало освобождения Украины.

7. Освобождение Украины и начало восстановления народного хозяйства.

Заключение.

Что касается отдельных замечаний, то они следующие:

Стр. 1. – «...немецкие фашисты обещали Финляндии Ленинград, Восточную Карелию, без Карельского полуострова». Ошибка – вместо Карельского перешейка (а не полуострова) необходимо – Кольский полуостров.

Стр. 2. – Нечетко изложен 4-й абзац, получается, что пограничники героически боролись, в то время как армия отступала.

Стр. 3 - Нет надобности конкретно указывать, какую военную продукцию выпускал каждый завод.

Стр. 8. – «...упорно бои в районе города (Киева) продолжались в течение 19–20 сентября». Не совсем будет понятно читателю, почему автор взял эти две даты.

Стр. 8 – Не совсем верное утверждение, что Одесса не имела никаких укреплений. Укрепления были построены как в самом городе, так и на подступах к нему.

Стр. 13. – Неточное утверждение: «Боевые пополнения ...сосредотачивались... вне пунктов возможного окружения Москвы». Со стороны советского командования такое «окружение» не входило в расчеты.

Стр. 17.– «Народы нашей страны во главе с великим русским народом проявили железную выдержку и необычайную деловитость». Слово «деловитость» заменить «необычайным трудовым героизмом и самопожертвованием».

Стр. 23. – «Галиция была включена в состав польского генерал-губернаторства». Необходимо: «т. н. генерал-губернаторства польских земель».

Стр. 23. – Слова о подлой роли украинско-немецких националистов перенести на стр. 28.

Стр. 33–34. – Характер «Краткого курса» подсказывает, что нет надобности очень детализировать деятельность партизанского отряда под командованием Ковпака. Нет необходимости выделять мадьяр в борьбе против партизан (стр. 34).

Стр. 37. – Организаторские партизанские группы не всегда выбрасывались на парашютах. Часто они переходили линию фронта, высаживались из самолётов при посадке их на партизанские аэродромы.

Стр. 37. – Второй абзац изложен нечетко.

Стр. 42. – Утверждение о том, что в рядах украинских партизан боролись представители всех советских народов подать в начале стр. 38.

Стр. 45. – В марте 1943 г. Сумы не были освобождены Красной Армией. Это освобождение произошло лишь летом 1943 г.

Стр. 45. – Новороссийск и Тамань – входят в состав Краснодарского края.

Стр. 48–50. – Говоря о самоотверженном труде советских людей в тылу, автор не показал, какое участие приняли в этом деле рабочие, колхозники, интеллигенция Украины, эвакуированные в восточные области СССР. Одновременно с этим следует отметить, что автор очень скуп в показе героизма, проявленного представителями украинского народа на фронтах Отечественной войны. Кроме партизан, украинский народ дал тысячи героев борьбы, необходимо показать хотя бы на нескольких конкретных примерах.

В работе лишь в отдельных случаях указываются даты освобождения городов Украины.

Стр. 56. – Автор допускает фактическую ошибку, когда говорит, что 10 дней спустя после освобождения Киева были освобождены: Овруч, Коростень, Бердичев, Ровно, Луцк. В действительности эти города освобождались: Овруч – 17/XI – 43 г., Коростень – 23/XII – 43 г., Бердичев – 5/I – 44 г., Ровно – 4/II – 44 г., Луцк – 2/II – 44 г.

В параграфе 8 читатель, согласно заголовка, будет искать факты о восстановлении народного хозяйства Украины, но напрасно, ибо этот вопрос здесь вовсе обойден.

Стр. 67. – В 1939 г. была присоединена не Восточная Галиция, а Западная Украина – что гораздо шире и точнее.

Стр. 68. – Николай Барканюк не успел командовать партизанским отрядом. Он погиб как герой подполья.

Такие изменения и уточнения необходимо внести в главу.

Ф. Шевченко, кандидат исторических наук

ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 4, спр. 44, арк. 165–169.

Копія. Машинопис.

№ 64

ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДІЇ АН УРСР ПРО ПЕРЕВЕДЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДО ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УРСР, НА ПОСАДУ ЗАВІДУЮЧОГО ВІДДІЛОМ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН

Київ, 9 квітня 1949 р.

Витяг з протоколу № 3 § 7 засідання Президії АН УРСР
від 3 і 4 лютого 1949 р.

П и т а н н я:

7. **Слухали:** Кадрові питання.

(Доповідає зав. відділом кадрів АН УРСР А.І. Консевич)

Ухвалили 6. Перевести заступника голови Комісії по історії Вітчизняної війни, кандидата історичних наук Шевченка Ф.П., старшого наукового співробітника, до Інституту історії України АН УРСР, на посаду зав. відділом історії слов'янських країн.

Президент Академії Наук УРСР
академік *О.В. Палладін*

Згідно:

Зав. Секретаріатом Президії
АН УРСР *Козакевич*

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 110.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 65

АТЕСТАТ ПРО ПРИСВОЄННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКУ
ВЧЕНОГО ЗВАННЯ СТАРШОГО НАУКОВОГО
СПІВРОБІТНИКА ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ «ІСТОРІЯ СРСР»¹

Київ, 1 листопада 1949 р.

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 19.
Засвідчена копія. Машинопис.

¹ Див. с. 474.

№ 66

ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ ІСТОРІЇ
КРАЇН НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ІНСТИТУТУ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 1949 р.

ХАРАКТЕРИСТИКА

на заведуючого відділом історії стран народної
демократії Інститута історії України АН УРСР,
кандидата історических наук, члена КПСС
тов. ШЕВЧЕНКО Федора Павловича

Тов. Шевченко Федор Павлович, рождення 1914 года, украинец, член Коммунистической партии Советского Союза с 1945 года (партбилет № 3 851 531), в 1940 году закончил аспирантуру при Московском историко-архивном институте и написал диссертацию на тему «Русские воеводы на Украине во второй половине XVII столетия», которую защитил в 1943 году. До 1945 года тов. Шевченко Ф.П. работал в госархивах СССР и УССР, с 1945 по 1949 год был заместителем председателя Комиссии по истории Великой Отечественной войны Академии Наук УССР и с 1949 года работает заведующим отдела истории стран народной демократии Института истории Украины АН УССР.

За время работы в Институте тов. Шевченко Ф.П. проявил себя как способный и квалифицированный научный сотрудник, ведущий большую и разностороннюю научную работу, а так же как опытный принципиальный и инициативный научный руководитель. Им опубликовано в газетах, журналах и отдельными изданиями более 25 научных статей и брошюр по вопросам истории УССР.

Тов. Шевченко настойчиво работает над дальнейшим повышением своего научного и идейно-теоретического уровня, принимает активное участие в партийной и общественной жизни коллектива Института: является членом партийного комитета АН УССР, членом партбюро Института, систематически выступает с лекциями и докладами среди населения г. Киева и в других городах Республики.

Тов. Шевченко Ф.П. ідеологічно вивержаний, морально устійчив, пользуеться більшим авторитетом среди колектива комуністів. Делу партії Леніна-Сталіна і соціалістическої Родіне предан.

И.о. ДИРЕКТОРА Інститута історії України АН УРСР
(підпис) (КАСИМЕНКО А.К.)

СЕКРЕТАРЬ ПАРТБЮРО Інститута історії України АН УРСР
(підпис) (ПАРАСУНЬКО О.А.)

Науковий архів Інститута історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117,
арк. 6-7.

Оригінал. Машинопис.

№ 67

ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДІЇ АН УРСР ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА ВЧЕНИМ СЕКРЕТАРЕМ ПРЕЗИДІЇ АН УРСР

Київ, 25 серпня 1950 р.

Витяг з протоколу № 26 § 1 засідання Президії АН УРСР
від 18 серпня 1950 р.

І. СЛУХАЛИ: Про організацію Вченого секретаріату Президії АН УРСР.

(Доповідає Віце-Президент, дійсний член АН УРСР Є.О. Патон).

УХВАЛИЛИ: 1. У зв'язку з значним поширенням обсягу робіт Академії наук УРСР, утворити Вчений секретаріат Президії АН УРСР.

Вчений секретаріат, за дорученням Президії, перевіряє виконання планів робіт науково-дослідних інститутів та установ Академії наук УРСР, вживає заходів до забезпечення виконання цих планів та завдань Уряду і доповідає Президії Академії наук; відає справою підбору кадрів, звертає особливу увагу зміцненню слабких ділянок роботи Інститутів та установ Академії наук УРСР.

2. Затвердити Вчений Секретаріат Президії Академії наук УРСР в такому складі: І.Т. Швець (головний учений секретар), А.Д. Коваленко та Ф.П. Шевченко (вчені секретарі).

3. Звільнити дійсного члена Академії наук УРСР М. П. Семененка від обов'язків Академіка-секретаря Академії наук УРСР.

4. Призначити дійсного члена Академії наук УРСР М. П. Семененка виконуючим обов'язки Віце-Президента Академії наук УРСР.

5. До одержання ставок від Штатної Комісії сплачувати співробітникам Вченого секретаріату за їх окладами по інститутах.

Віце-Президент АН УРСР, дійсний член АН УРСР (Є.О. Патон)
Вчений Секретар Президії АН УРСР (Г.В. Карпенко)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 111.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 68

АВТОБІОГРАФІЯ ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ КРАЇН
НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ІНСТИТУТУ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 23 жовтня 1952 р.

АВТОБИОГРАФИЯ
Шевченко Федора Павловича

Родился я 11 августа 1914 года, в селе Дунаевцах Новоушицкого уезда Подольской губернии (теперь село Дунаевцы Дунаевецкого района Каменец-Подольской области УССР).

Мой отец – Шевченко Павел Михайлович, до революции крестьянин, сельский сапожник. Мать – Шевченко Евгения Герасимовна, домашняя хозяйка. После революции наша семья, состоявшая из 4-х душ, получила надел земли размером 1 ½ га, хозяйство было бедняцким. В 1930 году вся семья поступила в колхоз, в котором отец работал до конца своей жизни, т.е. до 1939 г. Мать работала в колхозе до 1940 г., после этого перешла на мое иждивение. Умерла мать в июне 1952 года.

В 1930 году я окончил семилетку и до осени 1932 г. работал в колхозе «Спільна праця» в с. Дунаевцах. Осенью 1932 года я поступил на IV курс вечернего рабфака при Киевском институте кожевенной промышленности. Вечером учился в рабфаке, а днем работал подсобным рабочим 8-й обувной фабрики города Киева.

В сентябре 1933 года я поступил в Московский историко-архивный институт, который окончил с отличием в 1937 году. После окончания института был оставлен в аспирантуре. С 1937 по 1940 г. был аспирантом и преподавателем Историко-архивного института.

За время пребывания в аспирантуре я сдал кандидатский минимум и написал диссертацию на тему: «Русские воеводы на Украине во второй половине XVII ст.». В силу сложившихся обстоятельств диссертацию защитил лишь в мае 1943 года в Институте истории Академии наук СССР.

В сентябре 1940 года Отдел кадров НКВД СССР направил меня на работу в освобожденную Северную Буковину. С октября 1940 года я работал директором Черновицкого областного государственного архива НКВД УССР. Директором архива я был до первого июля 1941 года, т.е. до дня эвакуации из города Черновиц по причине военных действий.

В июле месяце 1941 года я получил назначение на должность директора Краснодарского краевого государственного архива НКВД. В том же году я эвакуировал материалы Краснодарского госархива в город Челкар Актюбинской области Казахской ССР. Материалы архива были законсервированы, архив не работал. В связи с этим в декабре 1941 года я получил назначение на должность заведующего архивом Совета Народных Комиссаров Узбекской ССР.

12 марта 1942 года меня отозвали на работу в Архивное управление НКВД Узб. ССР, где я работал начальником научно-издательского отдела.

В ноябре месяце 1943 г., согласно вызова, выехал на Украину и получил назначение на работу в Архивное управление НКВД УССР. С декабря 1943 г. по октябрь 1946 года работал в упомянутом Управлении начальником научно-издательского отдела.

Согласно решения ЦК КП(б)У в сентябре 1945 г. был назначен, по совместительству, заместителем по научной части председателя Комиссии по истории Отечественной войны Академии наук УССР. На этой работе был до апреля 1949 г., когда перешел на работу в Институт истории Украины Академии наук УССР. В институте работаю и сейчас в должности заведующего отделом истории стран народной демократии.

С 1944 года по сентябрь 1950 года по совместительству преподавал в Киевском государственном университете. Работу в университете оставил в августе 1950 года в связи с назначением меня на должность ученого секретаря Президиума Академии наук УССР. С апреля 1952 года работаю только в Институте истории Украины Академии наук УССР.

Выполнял и выполняю ряд поручений по партийной и профсоюзной линии, неоднократно был отмечен в приказах и премиями за хорошую работу.

Женат. Жена Р.К. Шевченко – домохозяйка. Имею двух дочерей 1942 и 1947 гг. рождения. Единственная сестра – Шевченко Н.П. инженер, живет в Киеве и работает в Министерстве пищевой промышленности УССР.

Под судом и следствием не был.

(Підпис)

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 4–5. Автограф.

№ 69

ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УРСР ПРО РЕКОМЕНДАЦІЮ Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДО ДОКТОРАНТУРИ

Київ, 1 листопада 1952 р.

ВИТЯГ

з протоколу № 16 засідання Вченої ради Інституту
історії України АН УРСР

4. Слухали: Про рекомендацію до докторантури співробітників Інституту історії директора Інституту історії, старшого наукового співробітника, тов. КАСИМЕНКА Олександра Карповича і зав. відділом

історії країн народної демократії, старшого наукового співробітника тов. ШЕВЧЕНКА Федора Павловича.

4. Ухвалили:

Рекомендувати директора Інституту історії, старшого наукового співробітника тов. КАСИМЕНКА Олександра Карповича і зав. відділом країн народної демократії, старшого наукового співробітника тов. ШЕВЧЕНКА Федора Павловича до докторантури з 1 січня 1953 р.

Просити Президію Академії наук УРСР затвердити ці кандидатури.

ГОЛОВА ЗАСІДАННЯ Ученої Ради (М.Н. ЛЕЩЕНКО)
УЧЕНИЙ СЕКРЕТАР Інституту (Й.Т. ЩЕРБИНА)

З оригіналом згідно: Зав. Канцелярією (Білоус Л.О.) (підпис)

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 13. Засвідчена копія. Машинопис.

№ 70

**АВТОБІОГРАФІЯ ЗАВДУВАЧА ВІДДІЛУ КРАЇН
НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР
Ф.П. ШЕВЧЕНКА**

Київ, 5 січня 1956 р.

**АВТОБІОГРАФИЯ
Шевченко Федора Павловича**

Родился я 11 августа 1914 года в селе Дунаевцах Дунаевецкой волости Новоушицкого уезда Подольской губернии (теперь село Дунаевцы Дунаевецкого района Хмельницкой области УССР).

Мой отец – Шевченко Павел Михайлович, до революции крестьянин, сельский сапожник. Мать – Шевченко Евгения Герасимовна, была домашней хозяйкой. Кроме хаты другого имущества не было. После Октябрьской революции наша семья, состоявшая из 4-х душ, получила надел земли размером 1 ½ га, хозяйство считалось бедняцким. В 1930 году вся наша семья поступила в колхоз, в котором отец был до конца своей жизни, т.е. до осени 1939 года, мать до 1940 г., а после находилась на моем иждивении. Мать умерла в 1952 году.

В 1930 году я окончил семилетку и до осени 1932 года работал в колхозе. Осенью 1932 года я поступил на IV курс вечернего рабфака Киевского института кожевенной промышленности. Вечером учился, а днем работал подсобным рабочим 8 обувной фабрики г. Киева.

В августе 1933 года я поступил в Московский историко-архивный институт, который окончил с отличием в 1937 году. Согласно решений кафедры и дирекции института, я был оставлен в аспирантуре. С 1937 по 1940 г. был аспирантом и преподавателем Историко-архивного института.

За время пребывания в аспирантуре сдал кандидатский минимум, написал диссертацию на тему: «Русские воеводы на Украине во второй

В И Т Я Г

з протоколу № 16 засідання Вченої ради Інституту
історії України
АН УРСР

від 1 листопаду 1953р.

.....

4. С л у х а л и: Про рекомендацію до докторантури
снівробітників Інституту історії
директора Інституту історії, старшого наукового снів-
робітника, тов.КАСИМЕНКО Олександра Карновича і Зав.
відділом історії країн народної демократії, старшого
наукового снівробітника тов.ШЕВЧЕНКО Федора Павловича.

4. У х в а л и л и:

Рекомендувати директора Інституту історії, стар-
шого наукового снівробітника тов.КАСИМЕНКО Олександра
Карновича і Зав.відділом країн народної демократії, стар-
шого наукового снівробітника тов.ШЕВЧЕНКО Федора Павло-
вича до докторантури з 1 січня 1953 р.

Просити Президію Академії наук УРСР затвердити
ці кандидатури.

ГОЛОВА ЗАСІДАННЯ
Ученої Ради

/М.Н.ЛЕЩЕНКО/

УЧЕНИЙ СЕКРЕТАР
Інституту

/Н.Т.ЦЕРЬБИНА/

Оригіналом згідно:
Зав. канцелярією
/Вілоус Л.О./

половине XVII ст.». В силу сложившихся обстоятельств диссертацию защитил лишь в мае 1943 года в Институте истории Академии наук СССР.

В сентябре 1940 года Отдел кадров НКВД СССР направил меня на работу в воссоединенную Северную Буковину, в город Черновцы директором Черновицкого областного государственного архива УНКВД. На этой работе я находился до 1 июля 1941 года, т.е. до дня эвакуации из Черновиц по причине военных действий.

С июля месяца по декабрь 1941 года я был директором Краснодарского краевого государственного архива УНКВД по Краснодарскому краю. В том же году Краснодарский краевой архив был эвакуирован в Среднюю Азию, город Челкар. Материалы Краснодарского госархива были законсервированы, архив не работал и меня 25 декабря 1941 года назначили заведующим архивом Совета Народных Комиссаров Узбекской ССР в городе Ташкенте.

12 марта 1942 года я был отозван на работу в Архивное управление НКВД Узбекской ССР и назначен начальником научно-издательского отделения. На этой работе я был до ноября месяца 1943 г.

В ноябре 1943 года по вызову выехал на Украину, а с декабря 1943 до сентября 1946 года работал начальником научно-издательского отдела Архивного управления НКВД – МВД УССР в городе Киеве. С 1944 года до лета 1950 по совместительству работал доцентом в Киевском государственном университете.

По решению ЦК КП Украины в сентябре 1945 года был назначен заместителем председателя по научной части Комиссии по истории Великой Отечественной войны Академии наук УССР. В сентябре 1946 года был демобилизован из МВД в звании капитана.

Весною 1949 года решением Президиума Академии наук УССР назначен заведующим отделом Института истории Академии наук УССР. На этой работе нахожусь и сейчас.

С августа 1950 г. до апреля 1952 года по совместительству работал научным секретарем Президиума Академии наук УССР.

Выполнял ряд партийных и профсоюзных поручений, был неоднократно отмечен в приказах и премиями за хорошую работу. Награжден медалью «За победу над Германией». Никаких взысканий ни по партийной, ни по административной линиям не имел и не имею.

В октябре 1955 года в составе советской делегации историков находился в Польше и принимал участие в сессии, посвященной 50-летию революции 1905–1907 гг.

Женат. Жена Шевченко Розалия Калмановна, 1923 г. рождения, домохозяйка. Имею двух дочерей 1942 г. и 1947 г. рождения. Моя сестра – Надежда Павловна Шевченко, инженер, живет и работает в городе Киеве. Других родственников не имею.

(Підпис)

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 21–22. Автограф.

№ 71

ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ ІСТОРІЇ
КРАЇН НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ІНСТИТУТУ
ІСТОРІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 25 вересня 1957 р.

ХАРАКТЕРИСТИКА

на заведуючого отделом истории стран народной демократии
Института истории АН УССР, члена КПСС
ШЕВЧЕНКО Федора Павловича

Тов. ШЕВЧЕНКО Федор Павлович, рождения 1914 года, из крестьян-бедняков, служащий, украинец, член КПСС с 1945 года, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник. В системе Академии наук тов. ШЕВЧЕНКО Ф.П. работает с 1945 года по настоящее время: до апреля 1949 года заместителем председателя Комиссии по истории Отечественной войны по научной части, а затем заведующим отделом истории стран народной демократии Института истории АН УССР.

За время работы в Комиссии и Институте тов. Шевченко проявил себя как высококвалифицированный специалист истории Украины и стран Народной демократии. Является автором свыше 30 научных и научно-популярных работ, ряд которых получил положительную оценку специалистов. Его книга, посвященная вековечной дружбе русского и украинского народов, выдержала несколько изданий в Киеве и Москве.

Тов. ШЕВЧЕНКО Ф.П. является ответственным редактором около десяти крупных монографических работ, а также членом редколлегии 1 и 2 томов «Истории Украинской ССР» и ряда документальных сборников. В настоящее время тов. ШЕВЧЕНКО Ф.П. заканчивает работу над докторской диссертацией.

Большое внимание тов. ШЕВЧЕНКО Ф.П. уделяет подготовке молодых специалистов-историков Украины и стран народной демократии. За время работы в системе Академии наук им подготовлено 12 кандидатов наук.

Под руководством тов. ШЕВЧЕНКО сотрудниками отдела истории стран народной демократии за сравнительно небольшой срок было опубликовано более ста научных и научно-популярных работ, в том числе сборник статей, посвященных историческим связям славянских народов, и ряд монографических исследований. Отдел заканчивает разработку ряда важных тем по истории Чехословакии, Польши, Болгарии, Югославии и других стран и установил непосредственные связи с научными учреждениями и учеными других республик СССР и стран народной демократии.

Тов. ШЕВЧЕНКО трижды выезжал в Польскую Народную Республику, где принимал активное участие в конференциях историков и выступал с научными докладами.

Большую научно-исследовательскую и организационно-научную работу тов. ШЕВЧЕНКО Ф.П. умело сочетает с активным участием в общественной жизни Института и Академии. Неоднократно избирался в состав партийного бюро Института и партийного комитета АН УССР, является членом Ученых советов Института и Архивного управления МВД УССР, в 1950–1952 гг. работал ученым секретарем Президиума Академии наук УССР, с июля сего года утвержден ответственным редактором «Украинского исторического журнала». Часто выступает с докладами и лекциями перед исторической общественностью и населением города Киева и Республики.

Тов. ШЕВЧЕНКО Ф.П. идеологически выдержан, морально устойчив, в коллективе пользуется уважением и авторитетом, систематически работает над повышением своего идейно-теоретического и научного уровня, хороший, чуткий товарищ.

ДИРЕКТОР ИНСТИТУТА ИСТОРИИ (підпис) (А.К. КАСИМЕНКО)
СЕКРЕТАРЬ ПАРТБЮРО ИНСТИТУТА (підпис) (Н.Н. ЛЕЩЕНКО)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 115–116.
Оригінал. Машинопис.

№ 72

ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР ПРО ОБРАННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА ЗА КОНКУРСОМ НА ПОСАДУ ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ ІСТОРІЇ КРАЇН НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Київ, 13 листопада 1957 р.

ВИТЯГ

з протоколу № 14 засідання Вченої ради
Інституту історії АН УРСР

С л у х а л и:

Про обрання по конкурсу завідуючого Відділом історії країн народної демократії.

(Доповідає КАСИМЕНКО О.В. – голова Конкурсної комісії).

Ухвалили:

На підставі результатів таємного голосування обрати на посаду завідуючого Відділом історії країн народної демократії кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника ШЕВЧЕНКА Федора Павловича.

ГОЛОВА ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ
ІСТОРІЇ АН УРСР (підпис) (О.К. КАСИМЕНКО)
СЕКРЕТАР ВЧЕНОЇ РАДИ (підпис) (О.П. ЛОЛА)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 113.
Оригінал. Машинопис.

№ 73

ПОСТАНОВА ПРЕЗИДІЇ АН УРСР ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ
Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА ПОСАДІ ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ
ІСТОРІЇ КРАЇН НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Київ, 29 листопада 1957 р.

ПРЕЗИДІЯ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ПОСТАНОВА

Протокол № 77. § 1183

Про затвердження кандидата історичних наук Ф.П. Шевченка
на посаді зав. відділом Інституту історії АН УРСР

Затвердити кандидата історичних наук Шевченка Федора Павловича на посаді завідуючого відділом історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР за конкурсом.

Зобов'язати т. Шевченка Ф. П. протягом 1958 р. подати до захисту докторську дисертацію.

П і д с т а в а: Рішення конкурсної комісії, рішення Вченої ради Інституту історії АН УРСР від 5.VII 1957 р. (прот. № 14) та рішення Відділу суспільних наук АН УРСР від 14.XI 1957 р. (прот. № 15).

Президент АН УРСР академік (О. Палладін)

Головний учений секретар Президії АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР (І. Федорченко)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 117.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 74

ВИТЯГ З НАКАЗУ ПО ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР
ПРО ПРЕМІЮВАННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 21 жовтня 1958 р.

ВИТЯГ З НАКАЗУ № 93
по Інституту історії АН УРСР

За наукову роботу по створенню другого тома «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР» та по забезпеченню підготовки до друку і виходу в світ в 1957 р. цієї книги преміювати зав. відділом історії країн народної демократії, кандидата історичних наук ШЕВЧЕНКА Ф.П. – 1500 крб.

Директор Інституту історії АН УРСР (О.К. КАСИМЕНКО)

З оригіналом згідно:

Вчений секретар Інституту історії
АН УРСР (підпис) (О.П. ЛОЛА)

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 29.

Засвідчена копія. Машинопис.

№ 75

ВИТЯГ ІЗ НАКАЗУ ПО ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР
ПРО ПРЕМІЮВАННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 25 січня 1960 р.

ВИТЯГ

з наказу № 9 по Інституту історії АН УРСР

За досягнуті успіхи в науково-дослідній роботі і опублікування повністю або частково високоякісних планових праць ПРЕМІЮВАТИ: старшого наукового співробітника тов. Шевченка Ф.П.

ДИРЕКТОР ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
АН УРСР (О. КАСИМЕНКО)

Згідно:

(підпис)

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 88.

Оригінал. Машинопис.

№ 76

ЗАЯВА Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА ІМ'Я ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ
ІСТОРІЇ АН УРСР З ПРИВОДУ ОЦІНКИ ВІДДІЛОМ
ФЕОДАЛІЗМУ ЙОГО ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

Київ, 19 травня 1960 р.

ДИРЕКТОРУ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР
товаришу О.К. КАСИМЕНКОВІ
від зав. відділом Ф.П. ШЕВЧЕНКА

З А Я В А

Мені довелося ознайомитись з протоколом № 9 від 6 травня ц.р. засідання відділу феодалізму, на якому обговорювалась моя робота: «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.».

Після закінчення обговорення я в заключному слові просив відділ обмежитися в ухвалі лише записом про обговорення роботи. Відділ погодився на це. Але в протоколі зараз записано зовсім інше, а саме:

«Голобуцький В.О. вносить пропозицію для ухвали:

“Обговоривши докторську дисертацію Шевченка Ф.П. “Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.” відділ констатує, що вона містить серйозні принципові помилки».

Ухвалили: «Прийняти пропозицію В.О. Голобуцького».

Ще раз зазначаю, що подібного рішення відділ тоді не приймав.

Прошу Вас розібратись в цій справі.

(Підпис)

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 30.
Оригінал. Машинопис.

№ 77

ПОСТАНОВА ПРЕЗИДІЇ АН УРСР ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ
Ф.П. ШЕВЧЕНКА ВИКОНУЮЧИМ ОБОВ'ЯЗКИ
ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ ДОПОМІЖНИХ ІСТОРИЧНИХ
ДИСЦИПЛІН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Київ, 16 грудня 1960 р.

ПОСТАНОВА
Протокол № 72 § 961

Кадрові питання.

10. Затвердити кандидата історичних наук Шевченка Федора Павловича виконуючим обов'язки завідуючого відділом допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР, увільнивши його від виконання обов'язків завідуючого відділом історії країн народної демократії цього ж інституту.

П і д с т а в а: Клопотання Інституту історії та рішення бюро Відділу суспільних наук АН УРСР від 3 грудня 1960 року.

Вице-президент АН УРСР академік АН УРСР (М. Семененко)

Головний учений секретар Академії АН УРСР

член-кореспондент АН УРСР (І. Федорченко)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 121.

Засвідчена копія. Машинопис.

№ 78

ВИТЯГ ІЗ НАКАЗУ ПО ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР
ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА
ВИКОНУЮЧИМ ОБОВ'ЯЗКИ ЗАВІДУВАЧА
ВІДДІЛУ ДОПОМІЖНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Київ, 24 грудня 1960 р.

ВИТЯГ
з наказу № 183 по Інституту історії АН УРСР
§ 2

Затвердити кандидата історичних наук ШЕВЧЕНКА Ф.П. виконуючим обов'язки зав. Відділом допоміжних історичних дисциплін Інституту, увільнивши його від виконання обов'язків зав. відділом історії країн народної демократії з 16 грудня 1960 р.

П і д с т а в а: Постанова Президії АН УРСР № 72, § 961.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 88.

Оригінал. Машинопис.

№ 79

**ВИТЯГ ІЗ НАКАЗУ ПО ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР
ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА
ТИМЧАСОВО ВИКОНУЮЧИМ ОBOB'ЯЗКИ
ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ ІСТОРІОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА**

Київ, 20 березня 1963 р.

ВИТЯГ

з наказу № 56 по Інституту історії АН УРСР

§ 3

На основі проведення конкурсу на заміщення вакантних посад завідуючих відділами (прот. засідання Вченої ради № 6 від 19 березня 1963 р.) призначити до затвердження Президією АН УРСР: т.в.о. зав. відділом історіографії та джерелознавства – кандидата історичних наук **Ф.П. ШЕВЧЕНКА**.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 88. Оригінал. Машинопис.

№ 80

**ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР ПРО ОБРАННЯ
Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА ВАКАНТНУ ПОСАДУ ЗАВІДУВАЧА
ВІДДІЛУ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА**

Київ, 4 квітня 1963 р.

ВИТЯГ

з протоколу № 6 засідання Вченої ради
Інституту історії АН УРСР

Слухали:

Проведення конкурсу на заміщення вакантної посади завідуючого відділом історіографії і джерелознавства.

Ухвалили:

На основі результатів таємного голосування обрати на вакантну посаду завідуючого відділом історіографії і джерелознавства кандидата історичних наук **ШЕВЧЕНКА Федора Павловича**.

За обрання **ШЕВЧЕНКА Ф.П.** зав. відділом історіографії і джерелознавства голосувало 18 чол., проти – немає.

ГОЛОВА ВЧЕНОЇ РАДИ (О.К. КАСИМЕНКО)
СЕКРЕТАР ВЧЕНОЇ РАДИ (Л.О. ЛЕЩЕНКО)

З оригіналом згідно:

ВЧЕНИЙ СЕКРЕТАР ІНСТИТУТУ
ІСТОРІЇ АН УРСР

кандидат історичних наук (Л.О. ЛЕЩЕНКО) (підпис)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 128.

Засвідчена копія. Машинопис.

№ 81

ДИПЛОМ ПРО ПРИСВОЄННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКУ
НАУКОВОГО СТУПЕНЯ ДОКТОРА
ІСТОРИЧНИХ НАУК¹

Київ, 17 червня 1964 р.

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 20.
Засвідчена копія. Машинопис.

¹ Див. с 475.

№ 82

ПОСТАНОВА СЕКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР
ПРО ОГЛОШЕННЯ ПОДЯКИ Ф.П. ШЕВЧЕНКУ

Київ, 12 липня 1965 р.

ПОСТАНОВА

Про підсумки наукової сесії
з проблеми «В.І. Ленін та історична наука»

2. За активну і сумлінну роботу по підготовці і проведенню наукової сесії з проблеми «В.І. Ленін та історична наука» оголосити подяку:
– Заступнику директора Інституту історії АН УРСР по науковій роботі Шевченку Ф.П.

Академік-секретар Відділу економіки, історії,
філософії та права АН УРС І.О. Гуржій
Учений секретар Відділу І.М. Бондаренко

Згідно:

(Підпис)

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117,
арк. 93.
Копія. Машинопис.

№ 83

ВИТЯГ ІЗ НАКАЗУ НАЧАЛЬНИКА АРХІВНОГО
УПРАВЛІННЯ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР
ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА
У СКЛАДІ НАУКОВОЇ РАДИ АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

Київ, 3 лютого 1967 р.

ВИТЯГ З НАКАЗУ

начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР

Згідно з положенням про Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, затвердженим постановою Ради Міністрів Української РСР від 9 вересня 1961 р. за № 1292,

НАКАЗУЮ :

Затвердити Наукову Раду Архівного управління при РМ УРСР у такому складі:

19. Шевченко Федір Павлович, доктор історичних наук, професор – заст. директора, зав. відділом історіографії і джерелознавства Інституту історії АН УРСР, відповідальний редактор « Українського історичного журналу».

Згідно:

Секретар АУ при РМ УРСР (підпис) (Чернік)

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 60. Засвідчена копія. Машинопис.

№ 84

ПОСТАНОВА ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА
З ПОСАДИ ЗАСТУПНИКА ДИРЕКТОРА З НАУКОВОЇ
РОБОТИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Київ, 14 березня 1967 р.

ПОСТАНОВА № 65

Кадрові питання

2. Увільнити доктора історичних наук Шевченка Федора Павловича згідно з його заявою від обов'язків заступника директора по науковій роботі Інституту історії АН УРСР, залишивши його на штатній посаді завідуючого відділом історіографії та джерелознавства цього інституту.

П і д с т а в а: подання Інституту історії АН УРСР від 20 лютого 1967 року та Бюро Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР від 20 лютого 1967 року.

Президент Академії наук УРСР академік Б. Патон
В.о. головного вченого секретаря Президії АН УРСР
доктор біологічних наук К. Ситник

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 132.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 85

ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ
ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІНСТИТУТУ
ІСТОРІЇ АН УРСР, СТАРШОГО НАУКОВОГО
СПІВРОБІТНИКА Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 27 травня 1968 р.

ХАРАКТЕРИСТИКА

на завідуючого Відділом історіографії та джерелознавства
Інституту історії АН УРСР, старшого наукового співробітника
Шевченка Федора Павловича

Ф.П. Шевченко народження 1914 р., член КПРС з 1945 р., партійний квиток № 11 260 573, українець, в 1937 р. закінчив з відзнакою Мос-

ковський державний історико-архівний інститут, а в 1940 р. аспірантуру при цьому ж інституті. В травні 1943 р. захистив дисертацію кандидата історичних наук, а в листопаді 1963 р. дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук.

З 1940 по 1946 рр. тов. Шевченко Ф.П. працював в державних архівних установах в Чернівцях, Краснодарі, Ташкенті, Києві директором архівів і завідуючим науково-видавничими відділами республіканських архівних управлінь. З 1945 року працює в системі Академії наук УРСР: в 1945–1949 рр. заступником голови Комісії по історії Великої Вітчизняної війни, з 1949 р. до цього часу – завідуючий відділом Інституту історії. Одночасно з цим в 1950–1952 рр. працював вченим секретарем Президії АН УРСР, а з листопада 1964 до березня 1967 р. заступником директора Інституту історії АН УРСР.

Протягом ряду років Ф.П. Шевченко викладав у вузах: в 1938–1940 рр. був викладачем Московського державного історико-архівного інституту, а в 1944–1950 рр. – викладачем і завідуючим кафедрою Київського державного університету. Ф.П. Шевченко і зараз приділяє увагу підготовці кадрів істориків – керує аспірантами, більше 50 разів виступав офіційним опонентом при захисті кандидатських і докторських дисертацій.

Ф.П. Шевченко є кваліфікованим спеціалістом по історії України і зарубіжних слов'янських країн, автором більше 160 наукових і науково-популярних праць, в тому числі двох великих монографій. Ряд статей Ф.П. Шевченко опублікував в зарубіжних країнах. Крім цього Ф.П.Шевченко був відповідальним редактором і співредактором більше 50 видань, а в 1957–1967 рр. був відповідальним редактором «Українського історичного журналу», членом Головної редакційної колегії Української радянської енциклопедії та інших видань.

В зв'язку із відзначенням 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Ф.П. Шевченко опублікував ряд праць, є одним із авторів і членом редколегії двохтомної «Історії Української РСР», автором розділів у двохтомній «Історії Академії наук УРСР», автор розділу в першій книзі п'ятитомного видання «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму».

Ф.П. Шевченко є членом Вченої ради Інституту історії АН УРСР і Архівного управління УРСР, неодноразово виїздив у зарубіжні соціалістичні країни для участі в наукових конференціях і конгресах.

Одночасно з науково-дослідною і науково-організаційною роботою тов. Шевченко Ф.П. веде велику громадську і партійну роботу: неодноразово вибирався членом партійного бюро Інституту історії, систематично виступає з лекціями і доповідями для населення м.Києва і республіки.

Тов. Шевченко Ф.П. постійно підвищує свій науковий та ідейно-теоретичний рівень, політично витриманий, морально стійкий, користується повагою в колективі.

Характеристика видана у зв'язку з переобранням на посаду завідуючого відділом Інституту історії АН УРСР.

ДИРЕКТОР ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
АКАДЕМІК АН УРСР (підпис) (А.Д. Скаба)

СЕКРЕТАР ПАРТБЮРО
ДОКТОР ІСТОРИЧНИХ НАУК (підпис) (А.М. Шлепаков)

ГОЛОВА МІСЦЕВКОМУ
КАНДИДАТ ІСТОРИЧНИХ НАУК (підпис) (Л.О. Леценко)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 137-138.
Оригінал. Машинопис.

№ 86

ЗВІТ ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ ВІДДІЛУ У 1963-1968 рр.

Київ, 30 травня 1968 р.

КОРОТКИЙ ЗВІТ

завідуючого відділом історіографії та джерелознавства
Інституту історії АН УРСР Ф.П. Шевченка
(поч. 1963 - поч. 1968 рр.)

Відділ історіографії та джерелознавства створено в квітні 1963 р. Тоді було в складі відділу 11 працівників (завідуючий, 4 ст. науковці, 2 молод. із науковим ступенем, 3 мол. без ступеня і лаборант). На 30 травня 1968 р. відділ складається із 14 працівників.

За час з 1963-1968 рр. 2 науковці захистили докторські дисертації (Ф.П. Шевченко і Р.Г. Симоненко), 4 захистили кандидатські дисертації (Є.Ф. Белінський, М.Ф. Котляр, М.Ф. Дмитрієнко, А.Л. Перковський).

Співробітники відділу розробляли питання історіографії, джерелознавства, історичної географії, нумізматики тощо.

За згаданий час вийшли з друку: колективні праці - «Історичні погляди Т.Г. Шевченка» (1964), «Літопис комуністичного будівництва (1961-1962 рр.)» (1964), спільно з Архівним управлінням УРСР підготовлено і видано 1, 2 і 3 випуски збірників - «Історичні джерела та їх використання» (1964, 1966, 1968 рр.); видано - матеріали наукової конференції - «Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії» (1967) і матеріали сесії - «В.І. Ленін та історична наука» (1968). Вийшли з друку монографії співробітників відділу: С.К. Гутянського, А.В. Санцевича, Р.Г. Симоненка, І.М. Гапусенка, М.Ф. Дмитрієнко, М.Ф. Котляра. Працівники відділу (С.К. Гутянський, А.В. Санцевич, В.Г. Сарбей, Ф.П. Шевченко) брали участь в різних виданнях Інституту історії АН УРСР.

Крім того здано до друку збірники – «Історіографічні дослідження в Українській РСР» вип. I і II, «Історико-географічний збірник», вип. I, а також інші праці. Підготовлено і буде здано до друку в 1968 р. колективні монографії: «50 років радянської історичної науки на Україні» та «Роль ленінської теоретичної спадщини в розвитку української історичної науки», а також інші праці.

За ініціативою відділу, при активній участі його працівників було проведено наукові сесії та конференції – «В.І. Ленін та історична наука» (1965), «Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії» (1966), а в 1967 р. дві сесії – українсько-грузинських та українсько-вірменських історичних зв'язків і дружби. Працівники відділу (Белінський Є.Ф., Гутянський С.К., Дмитрієнко М.Ф., Котляр М.Ф., Санцевич А.В., Сарбей В.Г., Сидоренко В.П., Симоненко Р.Г. та інші) брали участь в інших союзних і республіканських наукових сесіях і конференціях.

За час, що пройшов з поч. 1963 до поч. 1968 р. мною опубліковано понад 70 наукових і науково-популярних праць, тобто понад 50 др. арк. (див. список), був відповідальним редактором 6 праць (понад 80 др. арк.), співредактором 20 видань (понад 360 др. арк.), членом Головної редакції УРЕ, головним редактором (1957–1967 рр.) «Українського історичного журналу».

Брав участь в 23 наукових сесіях, конференціях (з них – 2 міжнародних, 4 союзних і міжреспубліканських, 11 республіканських).

В 1963 р. захистив докторську дисертацію, керував трьома аспірантами, які успішно закінчили свою роботу. В 1964–1968 рр. виступав офіційним опонентом по 11 докторських і 15 кандидатських дисертаціях.

Виконував ряд громадських доручень. Був премійований дирекцією в 1963, 1964, 1967 рр.

(підпис) Ф.П. Шевченко

Науковий архів Президії АН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 134–136.
Оригінал. Машинопис.

№ 87

ПОСТАНОВА ПРЕЗИДІЇ АН УРСР ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА ПОСАДІ ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Київ, 24 червня 1968 р.

ПОСТАНОВА № 234 Кадрові питання

4. Затвердити доктора історичних наук Шевченка Федора Павловича на посаді зав. відділом історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР на новий строк 5 років.

Підстава: рішення Вченої ради Ін-ту історії АН УРСР від 30 травня 1968 р. та рішення Бюро Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР від 5 червня 1968 року.

Президент Академії наук УРСР академік *Б. Патон*
В.о. головного вченого секретаря Президії АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР *К. Ситник*

Виконавець *С. Демченко*

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 143.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 88

ОСОБИСТИЙ ЛИСТОК З ОБЛІКУ КАДРІВ Ф. П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 8 листопада 1969 р.

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 8, 8 зв.,
9, 9 зв. Оригінал. Машинопис, автограф.

¹ Див. с. 476.

№ 89

ПРОТОКОЛ ЗАСІДАННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДИРЕКТОРОМ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР

Київ, 19 листопада 1968 р.

ПРОТОКОЛ № 16

засідання Вченої ради Інституту археології АН УРСР

Присутні: члени Вченої ради і колектив співробітників.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

І. Інформація віце-президента АН УРСР, академіка І.К. Білодіда про постанову Президії АН УРСР «Про призначення директором Інституту археології АН УРСР доктора історичних наук Ф.П. ШЕВЧЕНКА».

І.К. Білодід інформує Вчену раду про Постанову Президії АН УРСР, згідно якій директором Інституту археології АН УРСР призначається доктор історичних наук Ф.П. Шевченко. Нове призначення зроблене у зв'язку з заявою Ю.М. Захарука про увільнення його від обов'язків директора. Говорить також про завдання Інституту, про підвищення рівня професіоналізації вчених археологів.

І.К. Білодід відзначив, що Інститут – це науково-виробнича організація, в якій має бути порядок і робоча дисципліна. Кожний співробітник

мусить дбати про свій науковий рівень і про загальноінститутську справу. В Інституті потрібно налагодити і трудову дисципліну.

Віце-президент АН УРСР, академік І.К. Білодід говорить, що президент обіцяв допомагати Інституту в питаннях видавництва, у налагодженні лабораторної бази тощо. Надає слово Ф.П. Шевченку.

Ф.П. Шевченко відзначає, що він усвідомлює важливість кроку, який він зробив, погодившись прийняти Інститут. Оптимістично дивитись на майбутнє йому дозволяє те, що він добре знає колектив. Сил в Інституті досить, а програму майбутньої роботи треба виробити всім разом.

Ф.П. Шевченко відзначив, що він почне знайомитись із відділами, вислухає всі пропозиції і перше, на чому він буде оцінювати співробітників, це вміння внести конструктивні пропозиції для покращання роботи в Інституті. Розповів про розмову з президентом і про його обіцянку допомогти Інституту, зокрема кварталним журналом, приміщеннями для лабораторій.

Перед Інститутом археології найближчим часом встане важливе завдання – написання перших двох томів «Історії Української РСР». Щоб добре підготуватись до цього завдання, треба вже зараз працювати над розробкою теоретичних питань.

Закликав співробітників Інституту відновити добрі стосунки і налагоджувати атмосферу трудової доброзичливості.

Голова Вченої ради *Ю.М. ЗАХАРУК*

Секретар *П.П. ТОЛОЧКО*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 658, арк. 150–151.

Оригінал. Машинопис.

№ 90

НАКАЗ ПО ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ ДИРЕКТОРОМ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 21 листопада 1968 р.

НАКАЗ № 175

ПО ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

§ 1

З 16-го листопада 1968 року я приступив до виконання обов'язків директора Інституту археології АН УРСР.

П і д с т а в а: Постанова Президії АН УРСР за № 361 § 21 від 20 листопада 1968 року.

В.о. директора Інституту археології АН УРСР

доктор історичних наук *Ф.П. Шевченко*

Науковий архів Інституту археології НАН України, накази за 1968 р.

Оригінал. Машинопис.

№ 91

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДО ПЛАНУ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ РОБІТ ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ НА 1969 р.

Київ, 30 грудня 1968 р.

ОБЪЯСНИТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА

к плану научно-исследовательских работ
Института археологии АН УССР на 1969 г.

Планом научно-исследовательских работ Института археологии АН УССР на 1969 год предусматривается исследование 5-ти тем (ведомственная тематика).

1. По теме «Археологические источники древнейшей истории Украинской ССР» планируется:

– проведение больших тематических экспедиционных исследований археологических памятников на территории Украины. Значительно увеличивается в 1969 году объем хозяйственных работ. Эти работы будут осуществлены совместно с Институтом археологии АН УССР, археологическими и историко-краеведческими музеями Украины, кафедрами археологии и древней истории ВУЗов республики (см. экспедиционный план).

Большим разделом темы является работа над написанием отчетов по экспедициям 1968 г.

2. По теме «Вопросы истории Украинского Поднепровья (с древнейших времен до эпохи Киевской Руси включительно)», запланированной на 5 лет, в 1969 г. будет продолжено изучение многочисленных разнообразных археологических монографий и сборников, обобщающие статьи по различным аспектам темы.

3. В 1969 году будет продолжена разработка темы «Методологические и методические проблемы археологической науки», которая предусматривает написание теоретической монографии, выработка методик и серийные спектральные анализы черного металла.

4. Тема «История Украины» включена в темплан Института археологии АН УССР в связи с необходимостью написания первого тома многотомной «Истории Украины», запланированной Институтом истории АН УССР. В 1969 году будет разработан проспект первого тома и написаны отдельные разделы.

5. Создание в Институте археологии АН УССР структурного научного отдела археологии Крыма вызвало необходимость постановки темы «История и культура населения древнего и средневекового Крыма».

Директор Института археологии АН УССР
доктор исторических наук, профессор Ф.П. ШЕВЧЕНКО

Учений секретарь Института
кандидат исторических наук П.П. Толочко

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 680, арк. 1–2.
Оригінал. Машинопис.

№ 92

ЛИСТ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР
Ф.П. ШЕВЧЕНКА ЗАСТУПНИКУ ГОЛОВИ РАДИ
МІНІСТРІВ УРСР П.Т. ТРОНЬКУ ПРО ІСТОРИКО-
АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК «ОЛЬВІЯ»

Київ, 2 січня 1969 р.

ЗАСТУПНИКУ ГОЛОВИ РАДИ МІНІСТРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
тов. П.Т. ТРОНЬКУ

До складу Інституту археології Академії наук Української РСР входить історико-археологічний заповідник «Ольвія», який веде роботу по охороні території стародавнього міста; консервації та реставрації відкритих розкопками міських будівель й поховальних споруд стародавньої Ольвії та обслуговуванню екскурсій (близько 10 тис. осіб на рік). У заповіднику є невеликий музей та бібліотека.

Щорічно в Ольвії проводяться археологічні дослідження стародавнього міста, його могильника та сільських поселень Ольвійської держави. У післявоєнні роки відкрито ряд важливих археологічних пам'яток. У центральній частині міста виявлено та розкопано: агору – центральну міську площу з суспільними будівлями; теменоскультовий центр з залишками храмів, вівтарів, жертovníків, святилищ; ряд міських кварталів з житловими будинками; ремісничі майстерні – кузня, ливарні, гончарські, виноробні; частину некрополя з похованнями перших століть н. е.; вивчено ряд сільських поселень, що входили до складу Ольвійської держави (поблизу сел. та урочищ – Козирка, Катиліно, Нова Богданівна, Дідова Хата, Широка Балка, Заяча Балка, Дмитрієва, Чорноморка та ін.)

Пам'ятки Ольвії добре відомі за кордоном. В Європі та Америці вони одержали високу оцінку.

У розкопках Ольвії в післявоєнні роки брали участь зарубіжні вчені з Польщі, НДР, Угорщини.

Цінність та важливість цієї пам'ятки заслуговує на особливу до неї увагу, зокрема є доцільним здійснити такі заходи:

1. Розширити археологічні розкопки стародавнього міста, могильника та сільських поселень, асигнуючи на них близько 10 тис. крб. на рік (замість 3,5–4 тис. крб., що асигнуються зараз).

2. Видати у 1969–1972 рр. шість монографій та два збірника статей й матеріалів (одна монографія знаходиться у видавництві, дві монографії і один збірник буде здано у 1969 р., а інші – 1970–1971 рр.)

3. Значно розширити роботи з консервації давніх будівель, спорудити павільйони або перекриття над деякими особливо цінними пам'ятками.

4. Закінчити роботи по спорудженню огорожі навколо міської частини заповідника (33 га), частково огородити територію некрополя, що досліджується (3–4 га).

5. Вжити заходів по впорядкуванню та благоустрою території заповідника.

6. Встановити біля кожної розкопаної ділянки нові щити, написи та інші пояснювальні матеріали.

7. Надати заповідникові грузову автомашину.

8. Виділити заповіднику 7 посад: старшого наукового співробітника, двох сторожів, екскурсовода, старшого лаборанта, шофера-бульдозериста, одного кваліфікованого робітника (каменяря).

9. Видати серію листівок та кілька буклетів.

10. Встановити плату за вхід у заповідник та за обслуговування екскурсій.

11. Спорудити три будинки: а) для музею, лапідарія та закритих фондів; б) для наукової і камеральної роботи, бібліотеки, фотолабораторії, хіміко-технологічної лабораторії; в) готельного типу для приїжджих (на 30–40 місць).

Директор Інституту археології АН УРСР
доктор історичних наук, професор *Ф.П. ШЕВЧЕНКО*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 679, арк. 1–3.
Копія. Машинопис.

№ 93

АТЕСТАТ ПРОФЕСОРА *Ф.П. ШЕВЧЕНКА*¹

Київ, 27 січня 1969 р.

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 21.
Засвідчена копія. Машинопис.

¹ Див. с. 477.

№ 94

ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ *Ф.П. ШЕВЧЕНКА* НА ПОСАДІ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

Київ, 7 лютого 1969 р.

ВИПИСКА

з протоколу Загальних зборів Академії наук Української РСР

2. **Слухали:** Затвердження директорів науково-дослідних інститутів Академії наук УРСР, обраних на Загальних зборах Відділів АН УРСР.

Ухвалили: Затвердити на посадах директорів науково-дослідних інститутів Академії наук УРСР, обраних на Загальних зборах Відділів АН УРСР:

доктора історичних наук ШЕВЧЕНКА Федора Павловича – директором Інституту археології.

Згідно з п. 60 Статуту Академії наук УРСР директори науково-дослідних інститутів обираються на посади строком на 4 роки.

Голова Загальних зборів АН УРСР
Президент Академії наук УРСР академік *Б.Є. Патон*

Секретар Загальних зборів АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР *К.М. Ситник*

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 146.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 95

ІНФОРМАЦІЯ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА ПРО ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПРО ПЛАНИ ЩОДО УЧАСТІ У НАПИСАННІ «ІСТОРИЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Київ, 23 березня 1969 р.

ДО БЮРО ВІДДІЛУ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРИЇ,
ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

На № 121/56 від 23.ІІІ.1969 р. повідомляємо, що Інститут археології АН УРСР провадить археологічні дослідження території Української РСР спільно з Інститутом археології АН СРСР, Ленінградським відділенням археології АН СРСР, Київським державним університетом, Одеським, Херсонським археологічними музеями, кафедрами археології та стародавньої історії Харківського, Дніпропетровського, Ужгородського, Чернівецького держуніверситетів, обласними історико-краєзнавчими музеями.

В найближчі роки Інститут разом і Інститутом історії АН УРСР візьме участь у написанні багатотомної «Історії Української РСР».

Директор Інституту археології АН УРСР
доктор історичних наук *Ф.П. Шевченко*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 679, арк. 8.
Копія. Машинопис.

№ 96

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДО СЕКЦІЇ
СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР ПРО ПІДГОТОВКУ
ВИДАННЯ «ПАМ'ЯТНИКИ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Київ, 26 березня 1969 р.

ДО СЕКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР

На виконання Розпорядження № 1101 від 19 вересня 1968 р. про участь Академії наук УРСР у підготовці пропозицій про виконання протягом 1971–1975 років енциклопедичного багатотомного довідника-збірника – «Пам'ятники культури Української РСР» Інститут археології АН УРСР вніс до п'ятирічного плану науково-дослідної роботи Розділ «Археологічна карта УРСР».

В результаті виконання цього розділу Інститут археології УРСР підготує до видання кількатомний реєстр археологічних пам'яток з короткими анотаціями, фотографіями пам'яток і ілюстрацій найхарактерніших знахідок на них, картами пам'яток тощо.

Вважаємо, що всю роботу по виробленню методичних основ, спрямування і структури серійного видання – «Пам'ятники археології» доцільно покласти на головну колегію «Зводу археологічних пам'яток СРСР» при Інституті археології АН СРСР, до складу якої мали б увійти редактори республіканських редколегій даної серії.

Для роботи над серією «Пам'ятники археології» візьмуть участь фахівці і інших спеціальностей (історики, етнографи, мистецтвознавці).

Директор Інституту археології АН УРСР
доктор історичних наук, професор Ф.П. ШЕВЧЕНКО

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 679, арк. 6.
Копія. Машинопис.

№ 97

ОБҐРУНТУВАННЯ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ СЕСІЇ
РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ, НАДАНЕ
ДИРЕКТОРОМ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР
Ф.П. ШЕВЧЕНКОМ

Київ, 12 травня 1969 р.

ОБОСНОВАНИЕ

на проведение сессии советско-польских историков
23–28 июня 1969 года

В соответствии с распоряжением Президиума Академии наук СССР
7 апреля 1969 г. за № 23–493 «О проведении научных конференций

советских и польских историков» в Киеве с 23 по 28 июня 1969 г. запланировано провести научную сессию советско-польских историков, посвященную проблеме становления раннефеодальных славянских государств. Целью Сессии является обмен мнениями и выработка общей платформы по наиболее острым вопросам древнеславянской истории к предстоящему XIII международному Конгрессу историков, а также усиление научных контактов с учеными социалистических стран.

В работе Сессии примут участие ведущие ученые Академии наук – председатель Комиссии историков СССР – ПНР академик Б.А. Рыбаков, члены-корреспонденты АН СССР Ю.В. Бромлей, Н.В. Пигулевская, П.Н. Третьяков, профессора В.В. Мавродин, П.П. Шаскольский, В.П. Шушарин, З.В. Удальцова, М.К. Каргер, доктора исторических наук О.М. Рапов, Я. Щапов, В.П. Пашуто, В.Д. Корлюк, ученые Академии наук УССР и делегация польских ученых во главе с председателем Комиссии польско-советских историков академиком Г. Ловмянским. Всего приезжих участников Сессии – 60 человек, из них 13 польских ученых.

Материалы научной сессии будут изданы издательством «Наукова думка» на протяжении 1970 г.

Организация сессии, а также хозяйственно-бытовое и культурное обслуживание делегатов возлагается на Институт археологии Академии наук УССР, в связи с чем Институт просит разрешения на проведение указанной сессии.

Программа работы сессии и пребывания её участников – прилагается.

Директор Института археологии АН УССР
доктор исторических наук *Ф.П. Шевченко*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 682, арк. 14.
Копія. Машинопис.

№ 98

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДО ПРЕЗИДІЇ АН УРСР ПРО ЗАХОДИ ПО ПІДВИЩЕННЮ ЕФЕКТИВНОСТІ РОБОТИ НАУКОВИХ УСТАНОВ АН УССР

Київ, 2 червня 1969 р.

ДО ПРЕЗИДІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

Про постанову № 40 Президії АН УРСР «Про заходи по підвищенню ефективності роботи наукових установ АН УССР і прискорення використання у народному господарстві досягнень науки і техніки».

Постанова Президії АН УРСР № 40 обговорена в Інституті археології АН УРСР на виробничій нараді, яка розробила такі заходи для ефективності наукової діяльності Інституту.

1. Протягом 1969 року створити при Інституті археології АН УРСР науково-інформаційну групу, котра б здійснила роботу по підборі наукової літератури, реферувала основні іноземні видання, в яких висвітлюються проблеми археологічної науки суміжних з Україною територій.

2. Бібліотеці разом з групою наукової інформації підготувати до видання бібліографічний довідник наукових праць співробітників інституту археології АН УРСР, а також скласти предметний каталог.

3. Продовжувати практику видання ротапринтного збірника «Археологические исследования на Украине», який найбільш оперативно зводить в науковий обіг матеріали археологічних експедицій Інституту археології АН УРСР, дає інформацію про його видавничу і науково-організаційну діяльність.

4. З метою більш повного і всебічного опрацювання і вивчення археологічних пам'яток і колекцій необхідно ширше впроваджувати в археологічні дослідження нові методи точних наук: математику, статистику, спектральний аналіз, металографію, геофізичний метод археологічних розвідок тощо.

5. Дальшому підвищенню ефективності роботи Інституту археології АН УРСР сприятимуть дослідження загальноісторичних і методологічних питань археологічної науки, а також вироблення єдиного понятійного і термінологічного апарату.

6. Одною з необхідних умов підвищення ефективності роботи наукових співробітників Інституту археології АН УРСР має стати значне збільшення науково-допоміжного персоналу з тим, щоб довести їх співвідношення уже в 1970 р. $\frac{1}{2}$ – (один лаборант на два наукові співробітники).

Директор Інституту археології АН УРСР
доктор історичних наук, професор *Ф.П. ШЕВЧЕНКО*

Вчений секретар Інституту археології АН УРСР
кандидат історичних наук *П.П. ТОЛОЧКО*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 679, арк. 9, 10.
Копія. Машинопис.

№ 99

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР *Ф.П. ШЕВЧЕНКА* ПРЕЗИДЕНТУ
АКАДЕМІЇ НАУК УРСР *Б.Є. ПАТОНУ* З ПРОХАННЯМ
ВИДЛИТИ КОШТИ ДЛЯ ОБРОБКИ
МАТЕРІАЛІВ ЕКСПЕДИЦІЙ

Київ, вересень 1969 р.

ПРЕЗИДЕНТУ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
академіку *Б.Є. ПАТОНУ*

У 1969 р. експедиціями Інституту археології АН УРСР, що працювали в зонах спорудження Північно-Рогачицької, Каховської та інших

зрошувальних систем, досліджено кілька десятків курганів, які дали нові важливі матеріали до вивчення стародавньої історії населення України. Серед виявлених старожитностей особливо наукову цінність мають два скіфські комплекси V–IV ст. до н. е., в яких виявлено шедеври скіфо-античного мистецтва всесвітнього значення. В той же час ці знахідки являють собою незаперечне джерело для вивчення соціально-економічних, політичних та етнографічних особливостей стародавнього населення півдня Східної Європи. Про частину матеріалу вже доповідалось на засіданні Президії АН УРСР і широко відзначалося в центральній пресі.

Для наукової обробки, консервації та реставрації вказаних знахідок Інституту археології АН УРСР не має відповідних коштів і лабораторно-технічної бази. У зв'язку з цим дирекція Інституту археології АН УРСР просить Вас виділити 5 тис. крб. позаштатної зарплати для обробки матеріалів Північно-Рогачицької Каховської та інших експедицій.

Директор Інституту археології АН УРСР
доктор історичних наук *Ф.П. Шевченко*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 679, арк. 11.
Копія. Машинопис.

№ 100

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ Ф.П. ШЕВЧЕНКА ВІЦЕ-ПРЕЗИДЕНТУ АН УРСР АКАДЕМІКУ АН УРСР І.К. БІЛОДІДУ ПРО РОБОТУ ІНСТИТУТУ

Київ, 2 вересня 1969 р.

ВІЦЕ-ПРЕЗИДЕНТУ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
Академіку АН УРСР БІЛОДІДУ І.К.

Глибокошановний Іван Костянтинович!

Інститут археології АН УРСР розглянув Постанову Президії Верховної Ради Української РСР «Про Записку Комісії Верховної Ради Української РСР з питань науки і культури “Про стан науково-освітньої роботи музеїв республіки та пропаганди і використання історико-революційних пам'ятників у комуністичному вихованні трудящих”» і повідомляє, що:

1. Інститут археології АН УРСР, який і раніш надавав музеям Республіки допомогу у справі науково-методичного керівництва побудовою історико-археологічних розділів експедиції, планує значно розширити її в майбутньому. З 1970 року Відділ археологічного Музею внесе до своїх робочих планів, як окремий розділ роботи, науково-методичне керівництво музеями Української РСР, а також допомогу в їх комплектації експедиційними матеріалами.

2. З свого боку Інститут археології АН УРСР здійснив у 1969 р. значну роботу по впорядкуванню археологічного музею і заповідника в Ольвії, а також побудував новий інститутський археологічний музей у м.Києві, в якому будуть експонуватись найбільш цікаві і цінні матеріали, котрі виявляються експедиціями ІА АН УРСР.

3. Суцільне археологічне вивчення території Української РСР є постійним завданням Інституту археології АН УРСР. У зв'язку з розгортанням великих новобудовних робіт в Інституті археології створено спеціалізований відділ, який повинен здійснювати роботу по дослідженню і збереженню археологічних пам'яток в зонах новобудов. На основі археологічного вивчення території УРСР Інститут видав у 1967 р. каталог «Археологічні пам'ятки Української РСР» (короткий список), який у майбутньому планується доповнити і перевидати з урахуванням нових матеріалів. Цей список розіслано в усі обласні центри України.

4. Інститут археології АН УРСР вніс пропозиції до Держбуду УРСР про реставрацію і реконструкцію видатної історико-архітектурної пам'ятки Золотих воріт. Разом з Міністерством культури УРСР, а також Держбудом УРСР Інститут археології АН УРСР підготував доповідну записку і проект постанови Ради Міністрів УРСР «Про охорону археологічних пам'яток у м.Києві», яку було передано до Ради Міністрів УРСР 26/ІХ-1966 р.

При цьому додаються¹:

1. Доповідна записка до Ради Міністрів.
2. Проект постанови Ради Міністрів УРСР.

Директор Інституту археології АН УРСР
доктор історичних наук, професор Ф.П.ШЕВЧЕНКО

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 679, арк. 33-34.
Копія. Машинопис.

¹ Не публікуються.

№ 101

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА ПРЕЗИДЕНТУ
АКАДЕМІЇ НАУК УРСР Б.Є. ПАТОНУ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ
АРХЕОЛОГІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ОЛЬВІЯ»

Київ, 15 вересня 1969 р.

ПРЕЗИДЕНТУ АКАДЕМІЇ НАУК УССР
Академику Б.Е. ПАТОНУ

В состав Института археологии АН УССР входит историко-археологический заповедник «Ольвия» (в Очаковском районе Николаевской области), имеющий мировую известность. Существовавший здесь от

VI века до н.э. по IV век н.э. древнегреческий город Ольвия является одним из наиболее значительных центров античной цивилизации на территории нынешней Украины, он оказывал большое влияние на экономическое, социальное и культурное развитие племен и народов (в том числе и ранних славян), населявших в то время территорию Юга Восточной Европы.

Институт археологии проводит в Ольвии ежегодно экспедиционные работы, давшие в послевоенный период очень важные и интересные результаты. Они отражены в вышедших в свет и в подготовленных к печати научных изданиях, в экспозициях музеев, в частности Научно-природоведческого музея нашей Академии.

К сожалению, внешний вид заповедника, его службы и постройки, хозяйство находятся в примитивном состоянии, не соответствующем значению памятника. Работы по реставрации и консервации ведутся в незначительных размерах, заповедник не имеет сторожевой охраны, его территория ограждена лишь частично. Заповедник не имеет штатных должностей экскурсовода, техника по реставрации и консервации, экскаваторщика-бульдозериста (хотя экскаватор-бульдозер там имеется). На заповеднике нет автомашины, хотя он отдален от Николаева на 45 км, от Очакова на 35 км.

Недавно Николаевские областные и Очаковские районные организации познакомились с заповедником, его состоянием и работой, выяснили его нужды. В результате Николаевский Облисполком принял постановление, обязывающее местные организации оказывать Ольвии всемерное содействие и внимание.

Однако, основные заботы об Ольвии лежат на Академии.

Необходимо:

1. Выделить заповеднику «Ольвия» 6 штатных единиц: экскурсовода, лаборанта, техника по консервации и реставрации, шофера-бульдозериста, двух сторожей.

2. Приобрести для заповедника грузовую автомашину и ленточный транспортер (длиной в 20 м).

3. Институту археологии совместно с Академстроем разработать в трехмесячный срок генеральный план развития заповедника «Ольвия», упорядочения его территории, нового строительства, капитальных ремонтов старых построек, а также подготовить проектно-сметную и финансовую документацию.

4. Увеличить с 1970 г. ассигнования Институту археологии с целевым назначением на «Заповедник “Ольвия”».

Директор Института археологии АН УССР
доктор исторических наук Ф.П. ШЕВЧЕНКО

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 679, арк. 35–36.
Копія. Машинопис.

№ 102

АВТОБІОГРАФІЯ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 8 листопада 1969 р.

АВТОБІОГРАФІЯ
Шевченко Федор Павлович

Родился я 11 (24) августа 1914 . в селе Дунаевцах Новоушицкого уезда Подольской губ., (теперь гор. Дунаевцы Дунаевецкого р-на Хмельницкой области). Мой отец – Шевченко Павел Михайлович, 1885 г. рожд., до революции крестьянин, сельский сапожник, мать – Шевченко Евгения Герасимовна, 1891 г. рождения, домашняя хозяйка. После революции наша семья, состоящая из 4-х душ, получила надел земли 1 ½ га, хозяйство было бедняцким. В 1930 г. семья поступила в колхоз, в котором отец работал до конца своей жизни, т.е. до осени 1939 г., а мать до 1940, после чего перешла на мое иждивение. Мать умерла в 1952 году.

В 1930 г. я окончил семилетку и до осени 1932 года работал в колхозе «Спільна праця» в селе Дунаевцах. Осенью 1932 г. я поступил на IV курс вечернего рабфака Киевского института кожевенной промышленности. Днем работал подсобным рабочим на 8-й обувной фабрике г. Киева, а вечером учился.

В августе 1933 г. я поступил в Московский государственный историко-архивный институт, который окончил с отличием в 1937 году. После окончания Института был оставлен в аспирантуре. С осени 1938 г. начал преподавать в Историко-архивном институте. Аспирантуру закончил осенью 1940 г. За время пребывания в аспирантуре написал диссертацию на тему: «Русские воеводы на Украине (Очерки взаимоотношений Украины с Россией во второй половине XVII ст.)». В силу сложившихся обстоятельств кандидатскую диссертацию защитил лишь в мае 1943 г. в Институте истории Академии наук СССР.

В сентябре 1940 г. получил назначение на работу в освобожденную Северную Буковину, в город Черновцы, на должность директора Черновицкого областного государственного архива. На этой работе был до начала июля 1941 г., когда эвакуировался по причине военных действий.

В июле 1941 г. был назначен директором Краснодарского краевого государственного архива. В том же году эвакуировал архив в гор. Челкар Казахской ССР. Архивные материалы были законсервированы, архив не работал, и в связи с этим я получил назначение в город Ташкент – заведующим архивом Совета Народных Комиссаров Узбекской ССР.

12 марта 1942 г. меня отозвали на работу в Архивное управление НКВД Узбекской ССР на должность начальника Научно-издательского отдела.

В ноябре 1943 г. по вызову выехал на Украину, а с декабря того же года до сентября 1946 г. работал в гор. Киеве начальником Научно-издательского отдела Архивного управления НКВД УССР.

В сентябре 1945 г. по решению ЦК КП Украины был назначен заместителем председателя Комиссии по истории Великой Отечественной войны Академии наук УССР. В сентябре 1946 г. был демобилизован из архивных органов НКВД УССР и полностью перешел на работу в Академию наук УССР. В комиссии по истории Великой Отечественной войны работал до апреля 1949 г., после чего был переведен на работу в Институт истории АН УССР. В Институте истории с апреля 1949 до ноября 1968 г. был зав. отделом (1949–1960 зав. отделом истории стран народной демократии, а 1960–1968 гг. зав. отделом историографии и источниковедения). В 1963 г. защитил докторскую диссертацию.

С сентября 1944 г. до июля 1950 г. по совместительству был доцентом Киевского государственного университета. С августа 1950 до апреля 1952 г. по совместительству работал ученым секретарем Президиума Академии наук УССР. С июля 1957 г. до настоящего времени по совместительству являюсь главным редактором «Українського історичного журналу». С ноября 1964 г. до марта 1967 г. по совместительству был заместителем директора Института истории АН УССР.

В ноябре 1968 г. был назначен директором Института археологии АН УССР. На этой должности работаю и в настоящее время.

Мною опубликовано более 180 научных и научно-популярных работ. Ряд из них опубликован в различных изданиях зарубежных социалистических стран. Был редактором и соредактором многих изданий.

Выезжал в научные командировки в Польшу, Румынию, Чехословакию и Болгарию.

Руководил и руковожу аспирантами. Более 50 раз выступал официальным оппонентом по кандидатским и докторским диссертациям.

Неоднократно был отмечен в приказах и премиями за хорошую работу. Избирался в члены парткома АН УССР, членом партийного бюро Института истории и Института археологии АН УССР. Выполнял и ряд других поручений.

Женат. Жена – Р.К. Шевченко, 1923 г. рождения, домохозяйка. Дочь – О.Ф. Шевченко, 1942 г. рожд., работала преподавателем Киевского педагогического института и Киевского инженерно-строительного института, теперь аспирантка Киевского госуниверситета. Дочь – Н.Ф. Шевченко, 1947 г. рождения, студентка Киевской консерватории. Сестра – Н.П. Шевченко, работает в Министерстве пищевой промышленности УССР.

Под судом и следствием не был.

(Підпис)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 15–16. Автограф.

№ 103

ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 14 листопада 1969 р.

ХАРАКТЕРИСТИКА
на директора Інституту археології АН УРСР,
професора ШЕВЧЕНКА Федора Павловича

Федір Павлович ШЕВЧЕНКО народження 1914 р., член КПРС з 1945 р., партійний квиток № 11 260 573, українець, в 1937 р. закінчив з відзнакою Московський державний історико-архівний інститут, а в 1940 р. аспірантуру при цьому ж інституті; в травні 1943 р. захистив дисертацію кандидата історичних наук, а в листопаді 1963 р. дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук.

З 1940 р. по 1945 р. тов. ШЕВЧЕНКО Ф.П. працював в державних архівних установах в Чернівцях, Краснодарі, Ташкенті, Києві директором архівів і завідуючим науково-видавничими відділами республіканських архівних управлінь. З 1945 року працює в системі Академії наук УРСР: в 1945–1949 рр. заступником голови Комісії по історії Великої Вітчизняної війни, з 1949 р. – завідуючим відділом Інституту історії. Одночасно з цим в 1950–1952 рр. працював вченим секретарем Президії АН УРСР, а з листопада 1964 до листопада 1968 рр. заступником директора і завідуючим відділом історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР, з листопада 1968 р. і по цей час директором Інституту археології АН УРСР.

Протягом ряду років Ф.П. ШЕВЧЕНКО викладав у вузах: в 1938–1940 рр. був викладачем Московського державного історико-архівного інституту, а в 1944–1950 рр. – викладачем і завідуючим кафедрою Київського державного університету. Ф.П. ШЕВЧЕНКО і зараз приділяє увагу підготовці кадрів істориків – керує аспірантами, більше 50 разів виступав офіційним опонентом при захисті кандидатських і докторських дисертацій.

Ф.П. ШЕВЧЕНКО є кваліфікованим спеціалістом по історії України і зарубіжних слов'янських країн, автором більше 180 наукових і науково-популярних праць, в тому числі двох великих монографій. Ряд статей Ф.П. ШЕВЧЕНКО опублікував в зарубіжних країнах. Крім цього Ф.П. ШЕВЧЕНКО був відповідальним редактором і співредактором більше 50 видань, а в 1957–1969 рр. – відповідальний редактор «Українського історичного журналу», був членом Головної редакційної колегії Української радянської енциклопедії та інших видань.

У своїх працях Ф.П. ШЕВЧЕНКО підняв широке коло питань, починаючи з давніх часів до наших днів. Зокрема, в своїх працях він висвітлює проблеми, пов'язані з визвольною війною українського народу 1648–1654 рр., селянськими рухами ХІХ ст., історією західно-

українських земель в ХХ ст., Великою Вітчизняною війною Радянського Союзу, зв'язками і дружбою українського народу з російським, білоруським, молдавським, грузинським, вірменським та іншими народами.

У працях Ф.П. Шевченка знайшли своє відображення питання історії Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії, Німеччини, Румунії, Угорщини та Іспанії.

На праці Ф.П. Шевченка опубліковано ряд рецензій та відзивів в союзній і республіканській пресі.

Значну увагу Ф.П. ШЕВЧЕНКО приділяв питанням історіографії, методології та методики історичних досліджень, яким присвятив роботи «В.І. Ленін про пізнання історичного процесу» (1960), «Ленинское учение о закономерностях и прогрессивно-поступательном характере исторического процесса» (1965), «Значення ленінської теоретичної спадщини для вивчення історії України» (1969), «Соціалістична революція та історична наука» (1968), «Історія і сучасність» (1965), «Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки» (1965), «Про створення “Вступу” до історичної науки» (1959) та інші. Ряд спеціальних робіт присвячено «Історії Русів», історичним поглядам Т.Г. Шевченка і І.Я. Франка, М.С. Грушевського, Б.А. Рибаківа та інших істориків і письменників.

В 1964–1968 рр. Ф.П. ШЕВЧЕНКО очолював наукову Раду по проблемі «Історія історичної науки», був ініціатором і відповідальним редактором щорічника «Історіографічні дослідження в Українській РСР». До числа історіографічних праць слід віднести ряд оглядів та рецензій, опублікованих в різний час.

Ще працюючи в архівних установах, Ф.П. ШЕВЧЕНКО доклав багато зусиль у справі збору, збереження та публікації документальних матеріалів. Переважна більшість праць Ф.П. ШЕВЧЕНКА присвячена питанням, що раніше не піднімалися в історіографічній літературі. Це стало можливим завдяки залученню великого нового матеріалу, виявленого в архівах. Джерелознавству в широкому плані присвячено ряд досліджень, зокрема спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам, питанням архівознавства, історії установ, хронології, історичної географії, археографії тощо.

Багато уваги і зусиль Ф.П. ШЕВЧЕНКО приділив справі публікації документів з різних періодів історії. Брав участь як упорядник та редактор, зокрема таких видань як «Селянський рух на Буковині в 40-х роках ХІХ ст.» (1949), «Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі» (1949), трьохтомному виданні «Воссоединение Украины с Россией (науково-археографічне керівництво видання), «Документи Богдана Хмельницького» (1961), «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.» (1963). Ф.П. ШЕВЧЕНКО є одним із ініціаторів та редактором щорічника «Історичні джерела та їх використання» (1–4 випуски).

Досліджені та опубліковані Ф.П. ШЕВЧЕНКОМ документи позитивно оцінені в періодичній пресі і журналах «Большевик», «Коммунист Украины», «Вопросы истории», «История СССР», «Новая и новейшая история», газетах «Правда», «Радянська Україна», «Правда Украины» та інших.

Ф.П. ШЕВЧЕНКО, очолюючи Вчену Раду Інституту археології АН УРСР, є членом Вченої Ради Інституту історії АН УРСР і Архівного управління УРСР, неодноразово виїздив у зарубіжні соціалістичні країни для участі в наукових конференціях і конгресах.

Одночасно з науково-дослідною і науково-організаційною роботою тов. ШЕВЧЕНКО Ф.П. веде велику громадську і партійну роботу: неодноразово обирався членом партійного бюро Інституту історії, член партбюро Інституту археології, систематично виступає з лекціями і доповідями для населення м. Києва і республіки.

Тов. ШЕВЧЕНКО Ф.П. постійно підвищує свій науковий та ідейно-теоретичний рівень, політично витриманий, морально стійкий, користується повагою в колективі.

В.о. академіка-секретаря відділу економіки,
історії, філософії та права АН УРСР

член-кореспондент АН УРСР (підпис) Б.М. БАБІЙ

Секретар партбюро Інституту археології (підпис) М.М. ШМАГЛІЙ

Голова Місцевого комітету (підпис) С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 147-148.
Оригінал. Машинопис.

№ 104

ДОВІДКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА ПРО РОБОТУ ІНСТИТУТУ

Київ, 21 листопада 1969 р.

СПРАВКА

об Институте археологии Академии Наук Украинской ССР

Институт археологии Академии наук Украинской ССР является центральным научным учреждением в Республике, координирующим и руководящим научно-исследовательской работой в области археологии и осуществляющий научно-методический надзор за состоянием и экспедиционным исследованием археологических памятников на Украине.

За полувековую историю (1919 г. – Комиссия по составлению археологической карты в системе АН УССР, 1921 г. – Археологическая комиссия; 1923 г. – Археологический комитет; 1924 г. – Всеукраинский археологический комитет; 1934 г. – Институт истории материальной культуры; 1938 г. – Институт археологии) Институт археологии АН

УССР внес большой вклад в изучение древней и древнейшей истории и культуры Украинской ССР. Им успешно разрабатываются проблемы первичного заселения Восточной Европы, расселения древнейших племен территории Украины и их связи с мировыми цивилизациями, проблемы раннего железного века – изучение яркой и большой культуры скифского времени, античных государств Северного Причерноморья, проблемы этногенеза восточных славян и блестящей истории и культуры Киевской Руси. В последние годы в Институте начали развиваться новые области археологических исследований, в том числе изучение археологических памятников украинского средневековья, а также новые теоретические направления – «палеоэкономическое моделирование» – опыт моделирования древних обществ по экономическим показателям, «методологические и методические проблемы археологической науки».

Новые источники и теоретические разработки легли в основу многих крупных историко-археологических работ, получившие признание и высокую оценку не только в отечественной, но и зарубежной специальной литературе. Важнейший среди них: «Первобытное общество» академика АН УССР П.П. Ефименко, коллективная работа «Очерки древней истории Украинской ССР», а также трехтомная «Археология Украинской ССР», переданная в 1968 г. в издательство «Наукова думка». Это первый в советской историографии обобщающий труд, в котором, на основе марксистско-ленинской методологии, дается комплексное освещение источников, вопросов истории и культуры Украинской ССР с древнейших времен до эпохи позднего средневековья включительно.

Освещению различных вопросов древней и древнейшей истории и культуры Украинской ССР, публикации добытых археологическими исследованиями источников посвящены также серийные сборники Института археологии АН УССР, как «Археологія» (вышло 22 тома), «Археологічні пам'ятки» (вышло 13 томов), «Краткие сообщения ИА АН УССР» (вышло 12 томов), «Нумизматика и сфрагистика» (вышло 4 тома), «Археологические исследования на Украине» (вышло 2 выпуска), а также отдельные тематические сборники и монографии.

Больших успехов достиг Институт археологии АН УССР в области полевых экспедиционных исследований, которые он осуществляет в тесном контакте с музеями и вузами УССР, а также археологическими учреждениями Москвы, Ленинграда, Минска, Кишинева, Ростова и т. д. На протяжении многих лет экспедиции Института осуществили раскопки многих сотен археологических памятников, среди которых – всемирно известные: местонахождение палеолитического человека в с. Мезине на Десне, давшее прекрасные образцы искусства людей первобытного общества, поселения раннеземледельческих племен трипольской культуры у с. Лука-Врублевецкая на Днестре, с. Коломийщиша на Днепре, курганы царских скифов у г. Никополя,

в Запорожской и Херсонской областях, обогатившие мировую культуру прекрасными образцами античного искусства, скифской культуры и быта, античные города и поселения Северного Причерноморья Ольвия, Тира, Херсонес, о. Березань, славянские поселения, древнейшие города Киев, Чернигов, Переяславль, Галич, Путивль, Любач, Воинь и другие. Огромные раскопочные работы Институт археологии АН УССР осуществил и осуществляет в зонах крупнейших новостроек Украины – каскада Днепровских гидроэлектростанций, гидростроек на Буге, Днестре, оросительных систем в Херсонской, Запорожской, Николаевской, Одесской и Крымской областях. Эти исследования позволили, на основании больших материалов, осветить древнюю и древнейшую историю населения Юга Украины.

Большие экспедиционные и обобщающие теоретические исследования, осуществленные Институтом археологии АН УССР, создали ему заслуженный научный авторитет не только в Советском Союзе, но и за его пределами. Сотрудники Института принимали участие в работе многих международных конгрессов археологов и историков, в том числе работе 1-го Международного конгресса археологов-славистов в Варшаве, на котором доктор исторических наук, профессор В.И. Довженок избран вице-президентом Международной унии археологов-славистов, VII Международного конгресса до- и protoисториков в Праге, симпозиуме польских и советских историков по проблеме «Возникновение и развитие славянской государственности», состоявшемся в Киеве, и др. Периодически, один раз в два года Институт созывает научные конференции, посвященные итогам археологических исследований в республике за два года. Всего состоялось XIII таких конференций, XIV состоится в мае 1970 г. в Ужгороде.

Являясь центральным археологическим учреждением в республике, Институт археологии АН УССР оказывает большую помощь историко-краеведческим и археологическим музеям в деле научной организации экспедиции и комплектации их новыми экспонатами, кафедрам археологии и древней истории вузов УССР в подготовке научных кадров.

Большое место в работе Института археологии АН УССР занимает научно-популяризаторская пропаганда археологических знаний среди населения. Издается «научно-популярная серия “Из глубины веков”», работает лекторий «О чем рассказывает археология», пользующийся большой популярностью. Об наиболее выдающихся археологических открытиях делаются теле- и радиопередачи, кинофильмы, рассказывается на страницах периодической прессы.

Директор Института археологии АН УССР
доктор исторических наук, профессор *Ф.П. Шевченко*
Ученый секретарь *П.П. Толочко*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 677, арк. 1–4.
Копія. Машинопис.

№ 105

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф. П. ШЕВЧЕНКА ДО ПЛАНУ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ ІНСТИТУТУ НА 1970 р.

Грудень 1969 р.

ОБЪЯСНИТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА
к плану научно-исследовательских работ Института
археологии АН УССР на 1970 год

Планом научно-исследовательских работ Института археологии АН УССР на 1970 год предусматривается исследование 5-ти ведомственных тем.

1. По теме «Археологические источники древнейшей истории Украинской ССР» планируется:

– проведение тематических и хоздоговорных экспедиций по исследованию археологических памятников на территории Украины. Большим разделом темы является также написание научных отчетов по экспедициям 1969 года и передача их в научный архив института.

2. По теме «Вопросы истории Украинского Поднепровья (с древнейших времен до эпохи Киевской Руси включительно)» будут написаны отдельные разделы тематических сборников, монографий и статей. Ряд монографий и сборников будет завершен в этом году.

3. В 1970 г. заканчивается тема «Методологические и методические проблемы археологической науки», по которой будет написана теоретическая монография.

4. В 1970 г. по теме «История Украины» предполагается: написание всех основных разделов 1-го тома.

5. По теме «История и культура населения древнего и средневекового Крыма», включенной в план Института в 1969 г., в связи с созданием отдела археологии Крыма, будет продолжена работа над написанием ряда монографий и сборников, подытаживающих результаты многолетних археологических исследований Крымского полуострова.

Директор Института археологии АН УССР
член-корреспондент АН УССР Ф.П. ШЕВЧЕНКО

Ученый секретарь Института
кандидат исторических наук П.П. ТОЛОЧКО

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 703, арк. 1.
Оригінал. Машинопис.

№ 106

ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ Ф. П. ШЕВЧЕНКА
ЧЛЕНОМ-КОРЕСПОНДЕНТОМ АН УРСР

Київ, 26 грудня 1969 р.

ВИПИСКА

із протоколу Загальних зборів Академії наук Української РСР

5. **Слухали:** Наслідки таємного голосування по виборах членів-кореспондентів АН УРСР.

Ухвалили: Затвердити протокол лічильної комісії № 3, внаслідок чого вважає обраними в члени-кореспонденти Академії наук УРСР:

По спеціальності	Прізвище, ім'я та по-батькові
Історія і джерелознавство	ШЕВЧЕНКА Федора Павловича

Голова Загальних зборів Академії наук УРСР
Президент Академії наук УРСР
академік Б.Є. Патон (підпис)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 22.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 107

ДОВІДКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР
Ф. П. ШЕВЧЕНКА ПРО СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ПРОПАГАНДИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ЗА КОРДОНОМ

Київ, 1 березня 1970 р.

ДОВІДКА

про стан та перспективи пропаганди
археологічної науки за кордоном

Інститут археології АН УРСР використовує міжнародні зв'язки для пропаганди досягнень української радянської археологічної науки. Лише за останні три роки його співробітники взяли участь в роботі VII міжнародного конгресу до- і протоісториків у Празі, Міжнародного симпозиуму в ГДР, ЧССР, ПНР об'єднаному засіданні Інституту археології і археологічного музею Болгарської Академії наук.

Вчені Інституту археології виступали на згаданих форумах з доповідями про досягнення української археологічної науки, ознайомили своїх зарубіжних колег з методикою археологічних досліджень.

За останні три роки Інститут археології АН УРСР відвідало близько 35 вчених-археологів із різних країн світу. Всі вони вивчали

археологічні колекції, здобуті розкопками пам'яток України, одержували консультації провідних вчених Інституту, виступали з повідомленнями про досягнення тієї чи іншої галузі археологічної науки в їх країнах.

Крім обміну вченими, Інститут археології АН УРСР ширше вводить в практику публікацію статей співробітників у зарубіжних виданнях, зокрема в виданнях ГДР, Польщі, ЧССР, УНР, Італії тощо.

Співробітники Інституту разом з працівниками українського радіо підготували кілька передач для закордону, зокрема були організовані дві такі передачі про досягнення української радянської археології у вивченні Києва.

Інститут археології АН УРСР за останні роки видав ряд цікавих науково-популярних брошур («Здесь был город Ольвия», «Стародавній Київ», «Дорогой тысячелетий», «Таємниці київських підземель» та інші), які пропагують досягнення української археологічної науки у нас і за кордоном.

В 1968 році Інститут завершив тритомну «Археологію Української РСР», перше в радянській історіографії оригінальне дослідження історії і культури племен і народностей території УРСР з найдавніших часів до пізнього середньовіччя включно. Ця праця, при умові її перекладу на іноземні мови, може бути кращим заходом пропаганди досягнень української археологічної науки.

В майбутньому Інститут археології АН УРСР буде використовувати як традиційні форми (участь в міжнародних симпозіумах, конференціях, конгресах, друкування статей в зарубіжних виданнях, виступи по радіо, консультації зарубіжних спеціалістів тощо) для пропаганди досягнень археологічної науки на Україні, так і нові, зокрема підготує ряд спеціальних брошур, розрахованих на закордонного читача.

№№ пп	Автор	Назва брошури	Обсяг	Мова	Строк виконання
1.	І.Г. Шовкопляс	Світове значення археологічних пам'яток України	4-5 д.а.	укр.	1.IV.1970
2.	Толочко П.П.	Скарби стародавнього Києва	3-4 д.а.	укр.	1.IV.1970
3.	В.І. Бідзіля	Походження східних слов'ян	4-5 д.а.	укр.	1.IV.1970
4.	М.М. Шмаглій	Найдавніші землероби України	3 д.а.	укр.	1.IV.1970

№№ пп	Автор	Назва брошури	Обсяг	Мова	Строк виконання
5.	Ф.П. Шевченко	Академік Михайло Гру- шевський	4 д.а	укр.	1.IV.1970

Директор Інституту археології АН УРСР
доктор історических наук *Ф.П. ШЕВЧЕНКО*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 682, арк. 11–13.
Копія. Машинопис.

№ 108

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР
Ф. П. ШЕВЧЕНКА ДО ПЛАНУ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ ІНСТИТУТУ
НА 1971 р.

Київ, грудень 1970 р.

ОБЪЯСНИТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА
к плану научно-исследовательских работ
Института археологии АН УССР на 1971 год

Планом научно-исследовательских работ Института археологии АН УССР на 1971 год предусматривается исследование 6-ти ведомственных тем.

1. По теме «Археологические источники древнейшей истории Украинской ССР» планируется:

– проведение тематических и хозяйственных экспедиций по исследованию археологических памятников на территории Украины. Большим разделом темы является также написание научных отчетов по экспедициям 1970 года и передача их в научный архив института.

2. По теме «Вопросы истории Украинского Поднепровья (с древнейших времен до эпохи Киевской Руси)» будет завершено написание отдельных разделов тематических сборников, монографий и статей.

3. В 1971 году по теме «История Украины» предполагается окончание написания всех основных разделов 1-го тома. Будет продолжаться работа по редактированию, исправлению и подготовке рукописи к печати.

4. По теме «История и культура населения древнего и средневекового Крыма» будет продолжена работа над написанием ряда монографий и сборников, подытаживающих результаты многолетних археологических исследований Крымского полуострова.

В 1971 году, в связи с созданием двух новых отделов Института археологии АН УССР планируется разработка двух новых томов – «История и культура древнего Киева», «История и культура античных государств Северного Причерноморья».

5. По теме «История и культура древнего Киева» на основе археологических исследований древнего Киева будут решаться важнейшие вопросы отечественной истории, в частности происхождения восточнославянских городов, возникновение и формирование государственности, основные этапы историко-культурного развития Киевской Руси.

6. По теме «История и культура античных государств Северного Причерноморья» на основании археологических источников будут подготовлены монографические исследования по вопросам исторической и социальной топографии, домостроительства античных городов, истории культов и античной эпиграфики Северного Причерноморья, исторических судеб античных государств.

Директор Института археологии АН УРСР
член-корреспондент АН УРСР *Ф.П. Шевченко*

Ученый секретарь Института
кандидат исторических наук *А. Горишний*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 732, арк. 1-2.
Оригінал. Машинопис.

№ 109

ПЛАН ПІДГОТОВКИ РУКОПИСІВ СПІВРОБІТНИКІВ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР У 1971 р.

Київ, 30 грудня 1970 р.

ПЛАН
редакционной подготовки рукописей 1971 года
(для издания в 1972 году)

Див. таблицю на стор. 421.

Директор Института археологии АН УССР
член-корреспондент АН УССР *Ф.П. Шевченко*
Ученый секретарь Института археологии АН УССР
кандидат исторических наук *П.А. Горишний*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 734, арк. 1-2.
Оригінал. Машинопис.

План редакционной подготовки рукописей 1971 года (для издания в 1972 году)

№№ пп	Автор	Название работы	Язык издания	Объем авт. л.	Ответственный редактор	Срок сдачи рукописи в издательство	Примечание (плановая или внеплановая работа)
1.	Коллектив авторов	Археология Украинской ССР (в 3-х томах), т. III	укр.	40	чл.-корр. АН УССР С.Н.Бибиков	В издательстве	Плановая
2.	»_»_	Средние века на Украине	»_»_	18	чл.-корр. АН УССР Ф.П. Шевченко	30/ III-71	»_»_
3.	»_»_	Скифы Поднепровья (Археологические памятники УССР)	»_»_	18	А.И. Тереножкин	»_»_	»_»_
4.	»_»_	Труды археологического музея	»_»_	10	И.Г. Шовкопляс	»_»_	»_»_
5.	В.Д. Баран	Славяне в междуречье Днестра и Припяти в середине I тыс. н. э.	»_»_	19	М.Ю. Смишко	»_»_	»_»_
6.	Ю.Г. Колосов	Шан-Коба - стоянка Крыма	укр.	10		В издательстве	Плановая
7.	С.С. Березанская	Средний период бронзового века в Северной Украине	рус.	15	А.И. Тереножкин	»_»_	»_»_
8.	М.И. Вязьмитина	Золотобалковский могильник рубежа нашей эры	укр.	10	А.И. Тереножкин	30/ III-71 г.	»_»_
9.	Е.В. Максимов	Население Среднего Поднепровья на рубеже нашей эры	»_»_	15	М.И. Вязьмитина	»_»_	»_»_
10.	Т.Н. Высотская	Поздние скифы в Юго-Западном Крыму	рус.	8	А.И. Тереножкин	»_»_	»_»_
11.	Д.Я. Телегин	Среднеготовская культура эпохи меди	укр.	12	Л.М. Славин	»_»_	»_»_

№ 110

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф. П. ШЕВЧЕНКА ДО ПЛАНУ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ ІНСТИТУТУ НА 1971 р.

Київ, 1971 р.

ОБЪЯСНИТЕЛЬНАЯ ЗАПИСКА
к плану научно-исследовательских работ
Института археологии АН УССР на 1971 год

Планом научно-исследовательских работ Института археологии АН УССР на 1971 год предусматривается исследование 6-ти ведомственных тем.

1. По теме «Археологические источники древнейшей истории Украинской ССР» планируется:

- проведение тематических и хоздоговорных экспедиций по исследованию археологических памятников на территории Украины. Большим разделом темы является также написание научных отчетов по экспедициям 1970 года и передача их в научный архив института.

2. По теме «Вопросы истории Украинского Поднепровья (с древнейших времен до эпохи Киевской Руси включительно)» будет завершено написание разделов тематических сборников, монографий и статей.

3. В 1971 году по теме «История Украины» предполагается окончание написания всех основных разделов 1-го тома. Будет продолжаться работа по редактированию, исправлению и подготовке рукописи к печати.

4. По теме «История и культура населения древнего и средневекового Крыма» будет продолжена работа над написанием ряда монографий и сборников, подытаживающих результаты многолетних археологических исследований Крымского полуострова.

В 1971 году, в связи с созданием двух новых отделов Института археологии АН УССР, планируется разработка двух новых томов «История и культура древнего Киева», «История и культура античных государств Северного Причерноморья».

5. По теме «История и культура древнего Киева» на основе археологических исследований территории древнего Киева будут решаться важнейшие вопросы отечественной истории, в частности происхождения восточнославянских городов, возникновения и формирования государственности, основные этапы историко-культурного развития Киевской Руси.

6. По теме «История и культура античных государств Северного Причерноморья» на основании археологических источников будут подготовлены монографические исследования по вопросам исторической и социальной топографии, домостроительства античных

городов, истории культов и античной эпиграфики Северного Причерноморья, исторических судеб античных государств.

Директор Института археологии АН УССР
член-корреспондент АН УССР *Ф.П. Шевченко*

Ученый секретарь Института
кандидат исторических наук *А. Горишный*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 732, арк. 1-2.
Копія. Машинопис.

№ 111

ДОВІДКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА ПРО НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР ТА КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Київ, січень 1971 р.

ДОВІДКА

про наукове співробітництво Інституту археології
та Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка

Як і в минулі роки, протягом 1970 р. наукове співробітництво між Інститутом археології АН УРСР та Київським державним університетом здійснювалось шляхом проведення спільних археологічних експедицій, публікацій наукових статей у збірниках, участі в роботі наукових конференцій.

Співробітники Інституту археології АН УРСР читали курс лекцій в університеті та надавали консультації студентам КДУ по їх дипломним та курсовим роботам.

Так, завідуючий відділом античної археології Інституту член-кореспондент АН УРСР Л.М. Славін працював за сумісництвом на кафедрі археології та музеєзнавства КДУ, де проводив велику науково-педагогічну та виховну роботу.

Науковим співробітникам Інституту кандидатом історичних наук Ю.І. Козуб прочитаний в університеті спецкурс «Антична археологія».

Понад 60 студентів КДУ щорічно проходили науково-виробничу практику в Ольвійській, Тирсько-Дністровській, Київській, Каневській та інших експедиціях Інституту археології АН УРСР. Студенти кафедри археології КДУ постійно користуються науковою літературою в бібліотеці Інституту, а також бувають на засіданнях окремих відділів.

Наукові співробітники Інституту член-кореспондент АН УРСР Л.М. Славін, кандидат історичних наук О.М. Лесков, Г.Т. Ковпаненко, В.О. Анохін, Є.В. Махно надавали консультації студентам КДУ під час

підготовки ними дипломних і курсових робіт, доповідей на студентські наукові конференції тощо.

Виробничу практику в археологічних експедиціях студенти КДУ проходили під керівництвом досвідчених науковців Інституту Л.М. Славіна, С.Д. Крижицького, П.П. Толочка, Є.В. Максимова, С.С. Березанської та інших.

По результатах експедиційних досліджень були підготовлені спільні публікації у «Віснику ДКУ», збірнику «Археологія» та «Археологічні дослідження на Україні». Підготовлені спільні доповіді на XII, XIII, XIV археологічних конференціях, а також чотири доповіді на пленумах Інституту археології АН УРСР по матеріалах спільних розкопок КДУ та Інституту археології АН УРСР.

Наукові праці Інституту неодноразово передавались до рецензування на кафедру КДУ. Так, збірник «Археологія» був рецензований викладачами університету. Співробітники кафедри археології та музеєзнавства КДУ були офіційними та неофіційними опонентами при підготовці до захисту кандидатських дисертацій С.П. Пачкової та С.В. Смирнова.

Директор Інституту археології АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР Ф.П.Шевченко

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 707, арк. 6-7.
Копія. Машинопис.

№ 112

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДО ПРЕЗИДІЇ АН УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПРО ВИДІЛЕННЯ ДОДАТКОВИХ БЮДЖЕТНИХ АСИГНУВАНЬ ДЛЯ РОЗВИТКУ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Київ, 1971 р.

В ПРЕЗИДИУМ АКАДЕМИИ
НАУК УКРАИНСКОЙ ССР

Во исполнение постановления Президиума АН УССР № 393 от 17 декабря 1970 г. «Об экспедиционных исследованиях Института археологии АН УССР с 1970 г.» (§4), дирекция Института археологии АН УССР просит возбудить ходатайство перед Государственным Комитетом по науке и технике Совета Министров о выделении дополнительных бюджетных ассигнований для развития исследований важнейших проблем отечественной археологии на территории Украинской ССР.

Научной общественности мира известно, что территория Украинской ССР, в силу своего положения, принадлежит к числу наиболее

богатых археологическими памятниками, которые имеют перво-степенное значение для изучения древней истории народов Советского Союза и многих зарубежных стран. Открытие новых памятников на Украине, их изучение безусловно будет способствовать дальнейшей разработке многих проблем отечественной и мировой истории. Особого внимания на данном этапе заслуживают проблемы важные, но еще мало разрабатываемые, связанные с археологией скифской, античной, славянорусской, средневековой.

Исследование памятников скифского периода по своему значению выходит далеко за рамки Украинской ССР, его освещение определяет характер и направление исторической проблематики раннего железного века территории Советского Союза и Центральной Европы. Это время, когда в нашей стране создавались выдающиеся историко-культурные ценности, имеющие непреходящее значение. Скифские курганы, находящиеся в области нижнего течения Днепра, по находимых в них за долгие годы сокровищам античного и скифского искусства, имеют мировое значение.

На территории УРСР, в Северном Причерноморье сосредоточено более 80% памятников античности, а среди них с мировой известностью древнегреческие города-государства – Ольвия, Тира, Херсонес, Пантикапея и др., оставившие здесь замечательные всемирно известные города, могильники и другие памятники, дающие огромный материал для решения важных вопросов истории Юга СССР. Античные города сыграли большую роль не только для расцвета Античного мира самого Средиземноморья, но и для всестороннего развития коренного населения нашей территории. Поскольку на территории Украины расположена преобладающая масса античных памятников, наш долг расширять их изучение – раскопки, реставрацию, консервацию, исследовать наиболее важные проблемы их истории, экономики и культуры.

Территория Украины была основной, где формировался древне-русский народ и слагалось его государство, могущественная держава средневековой Европы – Киевская Русь. Здесь имеются многие сотни выдающихся раннеславянских и древнерусских памятников. Исследования памятников этого периода обогатили советскую и мировую науку замечательными открытиями и важными историческими выводами, разоблачающими антинаучные готскую и норманскую буржуазные теории. Исследования раннеславянских и древнерусских памятников, которые ведутся в настоящее время, явно не соответствуют задачам, стоящим перед славяно-русской археологией. За отсутствием кадров и средств не исследуются такие древнерусские центры как Чернигов, Галич, Переяслав и другие, не охвачены исследованиями целые области, богатые раннесловянскими и древнерусскими памятниками. С тех же причин совершенно не исследуются памятники послемонгольского периода XIV–XVI вв., имеющие важное значение

для изучения проблемы формирования украинской народности, территории, языка, культуры.

Решение упомянутых и других проблем археологической науки на Украине в значительной мере зависит от перевооружения археологии в области полевых исследований, обработки и сохранения археологических материалов и применения новых методов их изучения, особенности методов естественных наук. Изложенные задачи, а также все увеличивающаяся потребность скорейшего спасения огромного количества памятников, попадающих в зоны новостроек, требует значительного увеличения кадров и средств на их исследование.

Директор Института археологии АН УССР
член-корреспондент АН УССР Ф.П. ШЕВЧЕНКО

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 730, арк. 34–37.
Копія. Машинопис.

№ 113

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДО ПРЕЗИДІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР ПРО СТВОРЕННЯ ОДЕСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ

Київ, 19 лютого 1971 р.

ДО ПРЕЗИДІЇ АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА про створення Одеського відділення Інституту археології Академії наук УРСР

Постановою № 393 від 17 грудня 1970 р. «Про експедиційні дослідження Інституту археології АН УРСР у 1970 р.» Президія АН УРСР доручила Інституту археології АН УРСР підготувати пропозиції про створення відділів Інституту в інших місцях республіки.

Інститут археології АН УРСР вивчив це питання та доповіді. Дальший розвиток археологічних досліджень на Україні та плани на вирішення багатьох важливих питань давньої історії населення, яке її заселяло, вимагають створення нових підрозділів Інституту археології в Західних областях, на Півдні Української РСР.

Південь та Південний Захід УРСР становить великий інтерес для науки. Через цю територію здійснювались зв'язки між Східною Європою та найдавнішими цивілізаціями Балкано-Дунайського басейну, Середземного моря та Малої Азії. Ця територія багата на археологічні пам'ятки різних епох – від палеоліту до пізнього середньовіччя включно. Досі археологічні пам'ятки цього району мало вивчені.

В останні роки на Півдні України широко розгорнулось будівництво великих зрошувальних систем, що неминуче пов'язано із знищенням багатьох археологічних пам'яток на досить значній території.

Позитивний досвід роботи Кримського відділу Інституту археології АН УРСР, створеного в останні роки, свідчить про доцільність організації нових підрозділів Інституту, особливо на Півдні республіки. Одним з таких підрозділів може бути Одеський археологічний музей – найстаріший центр розвитку археологічної науки на Півдні України.

За роки свого існування музей здійснював широкі археологічні дослідження у Північному Причорномор'ї та в південних областях УРСР і перетворився на провідну установу археологічного профілю. Він видає наукові збірники – «Матеріали по археології Північного Причорномор'я» та «Короткі повідомлення про польові дослідження музею», а також здійснює наукові зв'язки з археологічними установами Болгарії, Польщі, Румунії, Франції, Італії та іншими країнами.

Виходячи з цього, Інститут археології АН УРСР вважає за доцільне розглянути питання про передачу Одеського археологічного музею у відання Академії наук УРСР для створення на його базі Одеського відділення Інституту археології АН УРСР.

Музей має для цього досить солідну базу. Зараз в археологічному музеї зберігається понад 150 тис. археологічних експонатів різних епох – від палеоліту до пізнього середньовіччя включно. При ньому працює 7 відділів:

- Північного Причорномор'я в епоху первісно-общинного ладу;
- племен Північного Причорномор'я скіфо-сарматського часу;
- античних міст Північного Причорномор'я;
- Північного Причорномор'я епохи ранніх слов'ян та Київської Русі;
- пам'яток Древнього Єгипту;
- Золотої кладової;
- Нумізматики.

В музеї працює 9 наукових співробітників. У 1959 р. на базі музею відновлено Одеське археологічне товариство, яке об'єднує зараз понад 600 археологів та краєзнавців з 50 міст Радянського Союзу. Це товариство має свій друкований орган – видало кілька науково-популярних брошур і 2 томи «Записок». Витрати музею складаються з бюджетних асигнувань в сумі 77,04 тис.крб. У тому числі по заробітній платі – 33,4 тис.крб. і надходжень від екскурсій 13 тис. 832 крб. (в тому числі на заробітну плату – 5418 крб.).

Приєднання музею до Академії наук УРСР дозволить значно поліпшити наукові дослідження в південних областях УРСР та створить сприятливі умови для вивчення величезного матеріалу, нагромадженого в фондах протягом багатьох десятиліть.

Відділення Інституту археології АН УРСР повинно мати відділи: науковий, на який буде покладено розробку проблем палеоліту, енео-

літу та бронзового віку; вивчення історії землеробсько-скотарських племен та їх зв'язків з найдавнішими землеробськими племенами Балкано-Дунайського та Егейського районів; вивчення проблем скіфо-сарматської епохи, античної колонізації Північного Причорномор'я; дослідження слов'янських пам'яток IX-XI ст. на території Північного Причорномор'я, розробка проблем допоміжних історичних дисциплін – епіграфії, нумізматики, палеографії тощо та музейний відділ, головним завданням якого буде:

- наукова популяризація археологічних пам'яток Півдня України та стародавньої історії Північного Причорномор'я;
- створення наукової експозиції;
- проведення екскурсійної та лекційної роботи;
- надання консультацій та науково-методичної допомоги історико-краєзнавчим музеям;
- здійснення заходів по охороні археологічних пам'яток Півдня України.

З метою забезпечення фінансування Одеського відділення необхідно поставити питання перед Радою Міністрів УРСР про передачу Одеського археологічного музею Академії наук УРСР, разом з бюджетними асигнуваннями на його утримання, а також збільшити фонд заробітної плати на наукову роботу на 20 тис. крб. на рік. Для публікації наукових праць дозволити Інституту археології АН УРСР видавати щорічник «Матеріали з археології Північного Причорномор'я» обсягом 20 друкованих аркушів.

Просимо розглянути питання про створення Одеського відділення Інституту археології АН УРСР на базі Одеського археологічного музею.

Проект листа Міністерству культури УРСР та штатного відділення при цьому додається.

Директор Інституту археології АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР *Ф.П. Шевченко*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 730, арк. 3-6.
Копія. Машинопис.

№ 114

ЛИСТ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР
Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДО ПРЕЗИДІЇ АН УРСР З ПРОХАННЯМ
ДОЗВОЛИТИ КИЇВСЬКІЙ ЕКСПЕДИЦІЇ ВІДКРИТИ
ЛАБОРАТОРІЙ-МАЙСТЕРНІ ХІМІЧНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ
ТА КОНСЕРВАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Київ, 3 травня 1971 р.

ДО ПРЕЗИДІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

У зв'язку з створенням у Києві історико-археологічного парку-музею «Стародавній Київ», Інститут археології АН УРСР має виконати

великий обсяг не тільки археологічних досліджень, але й робіт по консервації та реставрації історико-культурних пам'яток. Розкопки 1970 р., здійснені Київською постійно діючою експедицією, виявили цілий ряд унікальних пам'яток, котрі підлягали консервації, але були закриті у зв'язку з відсутністю в Інституті спеціалістів.

Вивчення досвіду роботи реставраційних лабораторій Держермітажу, Херсонського археологічного музею, проведеної архітектором А.М. Мілецьким, ст. науковими співробітниками Інституту археології АН УРСР П.П. Толочком, М.Ю. Брайчевським показало, що без створення при Інституті спеціальної лабораторії-майстерні хімічної технології та консервації археологічних пам'яток неможливо здійснити роботи по приведенню в експозиційний стан археологічних об'єктів в межах парку-музею.

Інститут археології АН УРСР просить дати дозвіл на відкриття при Київській експедиції лабораторії-майстерні хімічної технології та консервації археологічних пам'яток і виділити кошти для укомплектування її кваліфікованими кадрами реставраторів. Реставраційні і консерваційні роботи необхідно розпочати згідно плану будівельних і експедиційних робіт, не пізніше травня 1971 р. Несвоєчасне виконання робіт по консервації та реставрації пам'яток приведе до їх руйнування і загибелі.

Д о д а т о к¹: КОШТОРИС лабораторії хімічної технології та консервації археологічних об'єктів.

Директор Інституту археології АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР *Ф.П. ШЕВЧЕНКО*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 730, арк. 9.
Копія. Машинопис.

¹ Не публікується.

№ 115

ЛИСТ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДО ПРЕЗИДІЇ АН УРСР ПРО ВИДІЛЕННЯ КОШТІВ НА АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Київ, 6 травня 1971 р.

ДО ПРЕЗИДІЇ АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Постійно зростаючі темпи розвитку промисловості і сільського господарства в нашій країні, будівництво в широких масштабах промислових і сільськогосподарських підприємств: заводів, електростанцій, гігантських водоймищ, зрошувальних систем і відвідних каналів, а також житлових і господарських будівель в містах і селах республіки захоплює все нові і нові земляні масиви.

Проведені археологічні розвідки в зонах новобудов показали, що переважна їх частина споруджується на місцях, де є першокласні археологічні пам'ятки, в зв'язку з чим останнім загрожує повне знищення в районах великих зрошувальних систем на Півдні України, зокрема, Каховської, Великорогацької, Інгульської та інших, будівництво яких згідно п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1971–1975 рр. прийнятого XXIV з'їздом КПРС буде розширене прискорене, виявлені сотні могил і поселень, що дають першокласний джерельний матеріал для вивчення давньої історії Східної Європи. Розкопки курганів царських скіфів у Запорізькій та Херсонській областях дали витвори скіфо-сарматського мистецтва, що дають всесвітнє значення.

Все це вимагає від Інституту археології АН УРСР розширення обсягу та прискорення строків археологічних досліджень на новобудовах республіки, у зв'язку з чим виникає настійна необхідність створення постійно діючих археологічних експедицій, як це зазначено у постанові Президії АН УРСР № 393 від 17 грудня 1970 р. (пункт 4 «а»).

На виконання згаданої постанови та з метою значного поліпшення археологічних досліджень в зонах будівництва іригаційних систем на Півдні України Інститут археології АН УРСР просить виділити кошти для створення в цьому році перших двох – Херсонської та Запорізької постійно діючих археологічних експедицій на правах відділів.

Д о д а т о к¹: Кошторис Херсонської та Запорізької постійно діючих археологічних експедицій на правах відділів.

Директор Інституту археології АН УРСР,
член-кореспондент АН УРСР *Ф.П. Шевченко*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 730, арк. 11.
Копія. Машинопис.

¹ Не публікується.

№ 116

ПРОТОКОЛ ЗАСІДАННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР

Київ, 3 червня 1971 р.

ПРОТОКОЛ № 6

засідання Вченої ради Інституту археології АН УРСР

ПРИСУТНІ: Ф.П. Шевченко, В.Д. Баран, С.М. Бібіков, Д.Я. Телегін, Л.М. Славін, В.Й. Довженок, П.П. Толочко, В.І. Бідзіля, В.М. Даниленко, С.О. Висоцький, А.Т. Сміленко, Є.В. Махно; І.М. Шарафутдінова, С.Д. Крижицький, М.М. Шмаглій, С.Р. Беляєва, О.В. Цвек, І.І. Мовчан, Є.О. Петровська, В.Г. Збеневич, Г.Т. Ковпаненко, В.І. Чумаченко,

Є.В. Маїмов, С.В. Смирнов, М.Ю. Брайчевський, В.О. Анохін, Р.С. Орлов, А.М. Мілецький.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ

1. Доповідь кандидата історичних наук П.П. Толочко – «Завдання і перспективи археологічних досліджень м. Києва».

2. Рекомендація праць до друку.

3. Поточні питання.

По п.1 порядку денного виступив кандидат історичних наук П.П. Толочко

Запитання: Л.М. Славін – Що конкретно можна зробити для виконання необхідних робіт по дослідженню стародавнього Києва?

С.О. Висоцький – Що можна зробити вже в цьому році?

М.М. Шмаглій – Чи можна на базі Київської експедиції створити установу, незалежну від Інституту археології?

В.І. Бідзіля – Як забезпечити експедицію кадрами?

А.Т. Сміленко – Чи всі стародавні об'єкти будуть відкриті для огляду?

(П.П. Толочко відповідає).

ВИСТУПИЛИ:

В.М. Даниленко – постійна Київська експедиція повинна зробити все для відтворення великокнязівських об'єктів. Оформлення парку – музею на Київських горах треба підпорядкувати науковому змісту пам'яток, воно не є самоціллю. Треба на Старокиївській горі відкрити палаци, житла, рів. Відкриття нового палацу в 1970 р. та дослідження Красного двору Всеволода, поки що попереду – напружена праця. Треба готувати кадри науковців для дослідження стародавнього Києва. Особливо потрібні нові загони дослідників в зв'язку з прокладанням трас метро. Є загроза, що ми не встигнемо за темпами його будівництва. Треба приділити належну увагу об'єктам на Житньому ринку та в інших місцях, старанно зваживши перспективи Київської експедиції.

В.Й. Довженко – Якщо не проаналізувати в деталях всі завдання та засоби наступних досліджень стародавнього міста, можна не впоратись з роботою. Треба, перш за все, дослідити пам'ятки, яким безпосередньо загрожує небезпека: роботи на Подолі слід планувати тільки після прокладання глибинних розвідкових шурфів. Здається доцільним для роботи тут створити спільну експедицію Метробуду – Інституту археології.

С.М. Бібіков – В першу чергу треба чітко визначити завдання Київської експедиції та її можливості, а також провести координацію з іншими зацікавленими установами.

Л.М. Славін – Треба звернутися по допомогу до Міськради, встановити контакт з вузами та комсомолом, щоб забезпечити Київську експедицію робітниками. Треба залучити до співробітництва Реставраційні майстерні, а не створювати подібну установу при експедиції.

Д.Я. Телегін – Сили треба зосередити на Подолі, забезпечивши достатнє фінансування по розділу позаштатної зарплати. Можливо, доцільно привозити робітників на машинах з навколишніх сіл. Треба залучити до співробітництва вузи. Всі співробітники Інституту повинні взяти участь у дослідженні стародавнього Києва.

В.І. Бідзіля – Треба подовжити розкопачний сезон в Києві. Через Президію АН та Міністерство фінансів вимагати від Метробуду фонду позаштатної зарплати. Тоді можна буде знайти кваліфікованих робітників.

М.М. Шмаглій – Треба ставити в ЦК питання про прийняття постанови про охорону пам'яток та розвиток археологічної науки, в якій мають бути розглянуті питання дослідження стародавнього Києва. Спираючись на постанову, до дослідження Києва можна буде залучити широкі кола громадськості. Доцільно також ставити питання про створення спеціальних установ, що займаються новобудовними роботами (наприклад, музей історії Києва).

С.О. Висоцький – Київська експедиція недостатньо зв'язана із спеціалістами-архітекторами.

М.Ю. Брайчевський – В Києві погано здійснюється археологічний нагляд, без якого важко визначити перспективи досліджень. Треба уяснити послідовність розкопок й виділити першочергові об'єкти. Фінансування археологічних досліджень в Києві повинно йти вже на стадії проектних робіт, а не самого будівництва.

В.Д. Баран – Київська експедиція повинна працювати з ранньої весни до пізньої осені. Необхідно збільшити штат наукових співробітників, добитися, щоб студенти КДУ й Художнього Інституту проходили практику в Києві. Треба також ставити питання перед ЦК чи Радою Міністрів про збільшення кількості студентів археологів в відповідних вузах у зв'язку з потребами дослідження Старого Києва.

П.П. Толочко – Виступив із заключним словом. Подякував за жваве обговорення доповіді й поради.

Ф.П. Шевченко – Питання про експедицію навмисно було поставлено у широкому плані, на наступному етапі слід висувати більш конкретні питання: про парк-музей, роботи на трасах метро тощо. Треба поліпшити археологічний нагляд в Києві й з'ясувати перспективи будівництва в місті на найближчі роки. Треба створити при експедиції реставраційну лабораторію, подбати про нові приміщення для неї. Треба залучити як робочу силу студентів, пенсіонерів, видрукувати оголошення. Слід налагодити більш тісне співробітництво з Метробудом. Треба виявляти ініціативу, вносити конкретні й ділові пропозиції щодо поліпшення роботи на території Стародавнього Києва.

ПОСТАНОВИЛИ: Схвалити доповідь П.П. Толочко. Дирекції Інституту й керівництву Київської експедиції розробити конкретні заходи, врахувавши внесені пропозиції.

По п. 2 порядку денного ухвалили: затвердити до друку 1 й 2 номери квартальника «Археологія» на 1972 р.

3. Поточні питання.

Ф.П. Шевченко інформував про необхідність участі відділів Інституту в роботі над Історичним атласом УРСР та необхідність створення постійно діючих експедицій в Запорізькій і Херсонських областях.

В.Д. Баран зачитав Постанову Президії АН УРСР по кадрових питаннях.

УХВАЛИЛИ: Зазначені постанови прийняти до уваги. Завідуючі відділами повинні в червні ц.р. скласти списки майбутніх докторів й кандидатів, уточнити теми робіт й вказати термін виконання. Переглянути й уточнити списки підготовки докторів й кандидатів і затвердити їх на одному з засідань Вченої ради. Звернутись з клопотанням до Доржкомітету РМ СРСР по науці і техніці про виділення коштів для створення постійно діючих археологічних експедицій.

Голова Вченої ради
член-кореспондент АН УРСР **Ф.П. ШЕВЧЕНКО**

Секретар
кандидат історичних наук **П.А. ГОРІШНИЙ**

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 731, арк. 15-18.
Оригінал. Машинопис.

№ 117

УКАЗ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР ВІД 20 ЛИПНЯ 1971 р. ПРО НАГОРОДЖЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА ОРДЕНОМ «ЗНАК ПОШАНИ»

Москва, 20 липня 1971 р.

Указом Президиума Верховного Совета Союза ССР от 20 июля 1971 года за большие заслуги в развитии советской науки и техники, внедрение результатов исследований в народное хозяйство, способствовавших успешному выполнению 5-летнего плана народного хозяйства СССР награждены:

*орденом «Знак Почета»
Шевченко Федор Павлович,
директор Института археологии АН УССР.*

Верно:

(підпис)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 158.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 118

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДО ПРЕЗИДІЇ
АН УРСР ПРО ПЕРЕДАЧУ ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО
МУЗЕЮ У ВІДАННЯ АН УРСР

Київ, 10 серпня 1971 р.

ДО ПРЕЗИДІЇ АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Рада Міністрів Української РСР 25 травня 1971 р. прийняла розпорядження № 405-р про передачу Одеського археологічного музею у відання Академії наук УРСР.

В зв'язку з цим Інститут археології АН УРСР просить Президію АН УРСР підпорядкувати музей у науково-організаційному і методичному відношенні Інституту археології АН УРСР, зберігши за ним окремий баланс та розрахунковий рахунок, а також надати музею другу категорію оплати співробітників.

З метою дальшого розвитку наукових напрямків просимо дозволити Інституту археології АН УРСР створити на базі Одеського археологічного музею новий структурний науковий відділ інституту із запрошенням до роботи в ньому науковців вищих учбових закладів та науково-дослідних установ м. Одеси.

Директор Інституту археології АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР Ф.П. Шевченко

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 730, арк. 15.
Копія. Машинопис.

№ 119

ДОВІДКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР
Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДЛЯ БЮРО ВІДДІЛУ ЕКОНОМІКИ,
ІСТОРІЇ ТА ПРАВА АН УРСР ПРО РОБОТУ
ІНСТИТУТУ в 1971 р.

Київ, 15 вересня 1971 р.

БЮРО ВІДДІЛУ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ,
ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

Довідка про стан виконання темплану і плану
видань Інституту археології АН УРСР 1971 р.
(за станом 15.09.1971 р.)

Колектив співробітників Інституту археології АН УРСР провадить свою діяльність згідно плану науково-дослідних робіт на 1971 р.

1. Згідно плану по темі «Археологічні джерела стародавньої території Української РСР» провадили дослідні 25 польових експедицій,

більшість з яких (20) вже закінчила свою роботу. Крім тематичних експедицій, у біжучому році було заплановано 10 експедицій в зонах новобудов Республіки, з яких закінчили роботу Нижньо-Інгульська, Дніпро-Донбаська, Орджонікідземарганецька, Білоцерківська. Зараз ведеться робота по обробці польових матеріалів, графічної і фото-документації, йде підготовка до написання звітів.

2. По темі «Питання історії Українського Подніпров'я (з стародавнього часу до епохи Київської Русі)» закінчено написання розділу. «Політичний розвиток Київської Русі» (виконавець д. і. н. В.Й. Довженко). По інших розділах теми провадиться редагування і підготовка до друку. Роботу буде виконано згідно графіку.

3. По темі «Історія України» виконані розділи: «Стародавнє минуле на території України» (виконавець д. і. н. І.Г. Шовкопляс); «Скіфські племена» (виконавець к. і. н. В.А. Іллінська); «Сарматські племена» «Мала Скіфія» (виконавець к. і. н. М.І. Вязьмітіна); «Античні держави Північного Причорномор'я» (виконавець член-кореспондент АН УРСР Л.М. Славін). Робота по інших розділах іде нормально. В міру виконання розділів теми в IV кварталі буде проведено обговорення і рекомендація до друку.

4. По темі «Історія і культура древнього і середньовічного Криму» підготовано до друку монографія «Нові епіграфічні пам'ятки Херсонесу (частина II, 18 др. арк., виконавець д. і. н. Соломонік Е.І.). Співробітники закінчують написання, редагування і підготовку до друку окремих розділів.

5. В цілому по Інституту на протязі I – II кварталів закінчено написання та оформлення звітів про експедиційні дослідження 1970 р. Окремі співробітники закінчують роботу над звітами. Згідно графіку у IV кварталі цей розділ буде виконано.

6. На біжучий рік Інститутом було заплановано написання 16 монографій загальним обсягом близько 200 др. арк. Робота над монографіями провадиться нормально і буде завершена в строк у IV кварталі 1971 р.

7. Провадиться робота по виправленню, редагуванню і підготовці до друку ряду монографій, з яких 6 відносяться до вище згадуваних відомчих тем.

8. Протягом року вийшли з друку монографічні праці: «Історія культури Закарпаття на рубежі н. е.» (к. і. н. В. І.Бідзіля), «Жилые ансамбли Ольвии» (к. і. н. С.Д. Крижицький); збірник: «Матеріали по археології Северного Причорномор'я» (т. 6. і т. 7), «Середні віки на Україні» (в. I); «Нумізматики и сфрагістика» (в. IV), «Квартальник. Археологія» (в. I), перший том тритомної «Археології Української РСР», а також науково-популярні: «Про що розповідають кургани» (д. і. н. Телегін Д.Я.), «Шаги в неведомое» і «Надписи на камне» (В.С. Драчук).

План видань виконується відповідно графіку.

9. Крім цього, співробітники Інституту опублікували більше 30 статей і публікацій.

Директор Інституту археології АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКО

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 730. арк. 21, 22.
Копія. Машинопис.

№ 120

**КЛОПОТАННЯ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ
АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА АКАДЕМІКУ-СЕКРЕТАРЮ
ВІДДІЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ
ТА ПРАВА Б.М. БАБІЮ ПРО ВИСУНЕННЯ НА ПРЕМІЮ
ЮНЕСКО НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ ІНСТИТУТУ**

Київ, 15 вересня 1971 р.

АКАДЕМІКУ - СЕКРЕТАРЮ ВІДДІЛЕННЯ
ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ І ПРАВА
члену-кореспонденту АН УРСР Б.М. БАБІЮ

Інститут археології АН УРСР пропонує за організацію і здійснення багаторічних охоронних археологічних досліджень в зонах будов Півдня України, що завершилися видатними, світового значення відкриттями, висунути на премію ЮНЕСКО керівників найбільших експедицій Інституту, наукових працівників МОЗОЛЄВСЬКОГО Бориса Миколайовича, БІДЗІЛЮ Василя Івановича, ЛЕСКОВА Олександра Михайловича.

Накопчений експедиціями, керований Б.М. Мозолєвським, В.І. Бідзілею та О.М. Лесковим, величезний археологічний матеріал, що характеризує всі етапи розвитку людського суспільства, суттєво сприяє вивченню стародавньої історії Південно-Східної Європи. Разом з тим він є важливим джерелом для вирішення ряду найактуальніших питань закономірності розвитку людських цивілізацій взагалі. Перш за все мається на увазі синхронізація історичних процесів та з'ясування характеру і напрямків культурних зв'язків між населенням різних районів земної кулі (Європа, Передній і Близький Схід, Сибір, Середня Азія, Північна Африка тощо).

На особливу увагу заслуговують розкопки скіфських курганів своєрідних степових пірамід, проведені в 1969-1971 рр. Про результати цих досліджень широко інформована громадськість світу.

1. Науковою експедицією, яку очолює Б.М. Мозолєвський, в 1970-1971 рр. поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської області, в зоні спорудження кар'єрів по видобутку марганцевої руди, досліджено великі скіфські кургани під назвою «Холодна Могила», і «Говста Могила». Пам'ятки датуються IV-III ст. до н.е.

В «Холодній Могилі» виявлено унікальні, високомистецькі срібні і золоті вуздечкою набори, а також першу на території Північного

Причорномор'я золоту скульптуру дикого кабана, що дають надзвичайно багато даних для з'ясування складних зв'язків населення Подніпровських степів з фрако-кельтським світом.

«Товста Могила» – найбільший із скіфських курганів, досліджених за останнє п'ятидесятиріччя. Під його майже дев'ятиметровим насипом відкрито дві гробниці – центральну і бокову. В першій з них було поховано скіфського володаря, в другій – його дружину з дітьми. Вбрання жінки і дитини – найбагатше із виявлених в Подніпров'ї за всю історію археологічних досліджень в СРСР. Одяг і головний убір жінки оздоблено великою кількістю майстерно виготовлених золотих платівок. Серед її прикрас – оригінальні сережки із зображенням богині, литий шийний обруч, прикрашений фігурками львів, три широких браслета, одинадцять обручок. Дуже оригінальні коштовні речі було покладено також з дитиною. Знатних небіжчиків супроводжували на той світ четверо слуг. Біля входів до склепу знаходилися розібрані колісниці. Поруч з могилою виявлено рідкісний набір бронзових прикрас поховального кортежу.

Небіжчика центральної могили супроводжували шестеро коней і четверо слуг. Кінські вуздечки багато оздоблені золотими і срібними прикрасами. На шиї із конюхів – золота гривня.

Центральне поховання було пограбовано в давнину. Проте в могилі залишилися високомистецькі вироби із золота, що являють собою шедеври стародавнього мистецтва, а серед них: а) меч із обкладеними золотом руків'ям і піхвами, на яких зображено боротьбу тварин та міфологічні сцени; б) масивна нагрудна прикраса пектораль, що за своїми художніми якостями стоїть на рівні кращих зразків світового мистецтва. На трьох ярусах – скульптурні зображення боротьби звірів, рослинні орнаменти та реалістичні сцени із побуту скіфів.

Знахідки «Товстої Могили» відносяться до найвидатніших шедеврів образотворчого мистецтва та ювелірної майстерності скіфів античного світу. Вони є першорядним джерелом до вивчення історії населення широких територій Євразії в добу раннього заліза.

2. Експедицією під керівництвом В.І. Бідзілі в 1969–1970 рр. проведено розкопки кургану «Гайманова Могила», що знаходився в зоні спорудження Північно-Рогащинської зрошувальної системи (Запорізька область).

В кургані було відкрито пам'ятки найрізноманітнішого характеру і надзвичайної цінності. Особливе наукове і художнє значення мають набір бронзового посуду та вісім коштовних посудів для пиття вина, виявлених у схованці; два ритони з золотими наконечниками і вінцями, дві дерев'яні посудини із золотим окуттям, срібні кілік, келих і глек. Та найбільш оригінальна серед них срібна з позолотою чаша, круговий фриз якої містить високомистецькі рельєфні зображення сюжетів із життя скіфів. Витвір є надзвичайно цінним джерелом пізнання звичаїв, побуту, антропологічних типів і культури скіфів.

Знахідки із «Гайманової Могили» відносяться до шедеврів скіфо-античного золотарства, якими міг би пишатися будь-який народ.

3. Експедиція під керівництвом О.М. Лєскова в 1968–1971 рр. провадила розкопки в зоні спорудження Каховської зрошувальної системи. Тут досліджено близько ста скіфських курганів V–IV ст. до н.е. Особливий інтерес становлять знахідки із п'яти не пограбованих поховань скіфської знаті. Серед коштовних знахідок – понад тисяча золотих блях з оригінальними зображеннями, десять перстнів, п'ять пар сережок, три масивні гривні, платівки від колчана, два парадних жіночих головних убори, обшиті художніми золотими платівками. Справжнім шедевром є дванадцять золотих платівок із зображенням звірів, що прикрашали парадний колчан, та шийні гривні, оздоблені кольоровою емаллю, сканню, зерню, скульптурними зображеннями левів. Точна фіксація положення прикрас дала можливість вперше в науці запропонувати надійну реконструкцію головних уборів знатних скіф'янок.

Археологічні матеріали, виявлені названими експедиціями, є цінним джерелом для істориків, археологів, мистецтвознавців, етнографів, біологів. Вони відкривають нову сторінку в історії вивчення скіфо-античної культури і мистецтва.

Оцінюючи результати робіт Орджонікідзенської, Північно-Рогачинської і Каховської експедицій, необхідно відзначити, що проведені ними охоронні дослідження в зонах великих будов на Україні мають незаперечне значення і для інших держав, зокрема для країн, що розвиваються (Азія, Африка, Латинська Америка). Як засвідчив досвід будівництва Асуанської ГЕС, пізно чи рано всі вони мають зіткнутися з питаннями врятування історичних цінностей, що ховаються в надрах землі. І робота українських археологів у цій галузі не лише являє собою приклад уважного ставлення до археологічних пам'яток, але і вказує можливі шляхи розв'язання проблеми.

Директор Інституту археології АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКО

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 730, арк. 16–20.
Копія. Машинопис.

№ 121

ПРОТОКОЛ ЗАСІДАННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР

Київ, 17 грудня 1971 р.

ПРОТОКОЛ № 10
засідання Вченої ради Інституту археології
АН УРСР 17 грудня 1971 р.

Присутні: Ф.П. Шевченко, В.Д. Баран, П.А. Горішній, В.Й. Довженюк, Д.Я. Телегін, С.М. Бібіков, О.І. Шапошнікова, В.А. Іллінська,

Є.В.Максимов, В.М. Даниленко, В.М. Гладілін, І.Г. Шовкопляс, В. Воляник, К. Гупало, О.М. Лесков, П.П. Толочко, Н. Соловйова, В.О. Анохін, Н. Ємельянова, Р. Орлов, В. Непріна, В. Корпусова, Лейпунська, С.Д. Крижицький, Бунятян, М. Гладких, С.П. Пачкова, Е.В. Яковенко, В.А. Круц, Р.О. Юра, С.Р. Кілієвич, А.Т. Сміленко, В.І. Бідзіля, Чумаченко, А.К. Безчасний, Є.В. Махно, В.К. Гончаров, А.М. Гохман.

Порядок денний:

1. Обговорення і затвердження річного звіту про науково-організаційну діяльність Інституту археології АН УРСР у 1971 р.

2. Поточні справи:

а) про завершення виконання у 1971 р. теми: «Історія України» (I том 10-ти томного видання) (С.М. Бібіков член-кор. АН УРСР).

З І п. доповідь про науково-організаційну діяльність Інституту 1971 р. зробив заступник директора по науковій частині к. і. н. В.Д. Баран (текст звіту додається).

Виступили: Д.Я. Телегін – тематика і структура. Ми ще зробили не все. Тематику треба пристосовувати до структури Інституту. Тематика не відповідає структурі. Треба ці питання вирішувати. Нам треба тематично розділити з музейним відділом, мезоліт в нас не вивчається, ми плануємо М. Гладких і взяти аспіранта. Зараз треба створити редколегію по археологічній карті України. Ми маємо досягнення у видавничій справі. Треба мати підписне видання по археології, необхідно дотримуватись запланованого обсягу робіт. Методика польових досліджень ще недостатня, на це треба звернути особливу увагу. Треба практикувати об'їзди з участю членів польового комітету. Треба вести семінари про методику досліджень курганів. Слід посилити охорону пам'яток. Інститут в справі охорони пам'яток приймає недостатню увагу. Необхідно додержуватись запланованих на відрядження коштів. Не плануються відпустки. Слід їх планувати по відділу. Треба встановити дні засідань Вченої ради, відділів.

В.М. Даниленко – Отчет фиксирует большой объем работы Института. Но он не четкий по структуре. Необходимо усилить научную проблематику с экспедиционной работой. Экспериментальную и экспедиционную базы необходимо гармонически развивать. Новостроечные экспедиции – это прогрессивная форма, но необходимо усилить их связи с тематическими экспедициями. Экспедиция А.М. Лескова все хочет делать сама, в то время, как этим должен заниматься Институт. Ничего не было сказано о новостроечном отделе. Следует организовать издание по новостройкам. Необходимо внести уточнения по тексту.

А.М. ЛЕСКОВ – Отчет отражает работу Института. Работы Крымской экспедиции следует отметить особо. Необходимо говорить о

перспективах. Институт не имеет перспективного плана новостроечных исследований. Об этом надо думать в первую очередь. Необходимо получить ассигнования. Это касается Николаевской, Днепропетровской, Ворошиловградской областей. Надо создать сборник на новостройках, ежегодник. Херсонская экспедиция не мыслит работать в отрыве от Института. Мы планируем проведение методических семинаров. Карты по областям нам делать необходимо.

С.М. БИБИКОВ – Отчет большой, но не удовлетворил меня своей сухостью. Следует остановиться на самой проблематике, что сделано экспедициями. Надо давать научные оценки. Нет выводов, почему это было важно.

В.И. ДОВЖЕНОК – На меня отчет произвел хорошее впечатление, Институт работал много. Вышло много научных работ. Мы в течение двух лет сделали I том «Истории Украины». А что касается перечисленных проблем и недостатков, то они есть. Надо установить отношения экспедиций и отделов. Древняя Русь в Институте начала изучаться лучше, но кроме Киева десятки городов совершенно не исследуются. Отделы необходимо укомплектовать кадрами и не переводить их в другие отделы.

Е.В. МАКСИМОВ – надо записать пожелания о превращении квартальника в ежемесячник.

І.Г. ШОВКОПЛЯС – Наукова звітність є незадовільною. Результат експедиції – повноцінний звіт. Тут справа не така блискуча. В експедиціях немає звітів за кілька років, по пам'яті звіти писати не можна. Фонди в незадовільному стані. За цю справу ніхто відповідальності не несе. Може нехай відділи відповідають за те, що привозять. Не треба забувати, що це мільйони державних грошей.

Ф.П. ШЕВЧЕНКО – на сьогоднішньому обговоренні вирішувались важливі питання. Ми ще працюємо не без промаху. Координація повинна вестись ширше. Треба думати про республіку, а не лише про Інститут. Що потрібно і як робити. Нам необхідно підняти науковий рівень розкопок. Звітність – це правильно, у нас є відставання по звітності, але це вже виняток. До звітів треба підвищити вимогливість, квартальник треба розрахувати на широке коло читачів. Аспірантів треба підбирати краще. Тут потрібен конкурс. Курси треба зробити з програмою. Місцеву тематику треба пов'язувати з загальною. Про структуру ми ще поговоримо на дирекції. Постійно діючим експедиціям потрібно знайти місце. В нас є хороші форми пропаганди, її треба вдосконалювати. Розвідки треба поставити поряд з експедиціями. В звіті треба відобразити підводну археологію і аерофотозйомку.

В.Д. БАРАН – заключне слово. Всі зауваження вірні і спрямовані на покращення нашої роботи.

УХВАЛИЛИ: Звіт в цілому схвалили з поправками і додатками. Створити групу по новобудовах. Координувати роботу експедицій

і відділів. Поліпшити роботу в фондах. Організувати видання по новобудовах експедицій.

Поточні питання:

С.М. Бібіков про закінчення теми «Історія України».

УХВАЛИЛИ: Вважати тему «Історія України» т. I закінченою за плановим обсягом.

П.А. ГОРІШНІЙ – про склад музейної ради Одеського археологічного музею

УХВАЛИЛИ: включити додатково до музейної ради С.Д. Крижицького, М.М. Шмагалія.

Голова Вченої ради Інституту археології АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР *Ф.П. ШЕВЧЕНКО*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 731, арк. 64–67.
Оригінал. Машинопис.

№ 122

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР *Ф.П. ШЕВЧЕНКА* ПРЕЗИДЕНТУ
АН УРСР *Б.Є. ПАТОНУ* ПРО РОЗВИТОК ПІДВОДНИХ
АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Київ, 20 грудня 1971 р.

ПРЕЗИДЕНТУ АКАДЕМІЇ НАУК УССР
академику *Б.Є. ПАТОНУ*

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА
о развитии подводных археологических
исследований на Украине

В настоящее время исследование археологических памятников, находящихся под водой, получило широкое распространение в зарубежной археологической практике. Особая важность этих работ заключается в том, что здесь археологи в некоторых случаях могут получить редчайшую возможность изучения объекта, не подвергавшегося позднейшим культурным наслоениям, т. е. объекта, сохранившего до известной степени свой первоначальный облик.

Подводные раскопки проводились и в ряде пунктов СССР, хотя сплошного обследования всех археологических объектов проведено и не было, тем не менее эти работы дали определенные положительные результаты.

Подобные работы, несмотря на то, что около 70–80% затопленных археологических памятников СССР расположено на территории Украины, Институтом археологии АН УССР были начаты только

в 1971 году. В частности, был обследован в затопленной части Ольвии объект под условным названием «пристань», расположенный в 130-ти м от берега на глубине 2–3 м. Было выяснено, что верхняя часть этого объекта представляет собой развал камня в основном привозного площадью более 2000 кв. м.; в разведочном шурфе удалось установить, что под этим объектом сохранился непереотложенный культурный слой, т. е. появилась уникальная реальная возможность исследовать значительную часть затопленной территории Ольвии.

Результаты, задачи и перспективы подводных археологических раскопок в Ольвии были доложены на заседании отдела античной археологии ЛОИА АН СССР и получили полную поддержку и одобрение. В частности было отмечено большое значение этих работ для советского антиковедения. Была подчеркнута крайняя необходимость продолжения подводных раскопок для полного и всестороннего изучения крупнейшего в Северном Причерноморье античного памятника – Ольвии, для решения ряда проблем античной культуры. Эти работы также частично опровергают распространенную точку зрения о разрушении культурного слоя до глубины 20-ти м и свидетельствует о наличии исключений. Несомненная важность таких работ особенно в районах искусственных морей, где каждый год размываются археологические памятники различных эпох.

Для решения всех этих задач, в частности, раскопок затоплений части Ольвии, сплошного археологического обследования берегов наших водоемов, необходимо создать «Лабораторию подводных археологических исследований». Создание именно такой лаборатории, а не отряда или экспедиции, целесообразно, исходя из того, что наряду с использованием обычной техники, применяемой для подводных работ, необходима выработка специальных методик и специальной аппаратуры для проведения этих работ в довольно сложных условиях Северного Причерноморья и искусственных морей (малые глубины, плохая видимость), а также широкое проведение разведочных работ с использованием сложной электронной техники.

К сказанному необходимо добавить, что подобной лаборатории в СССР еще не создано.

В приложении приведены минимально необходимые затраты на штаты и оборудование для такой лаборатории, чтобы получить возможность продолжить эти работы хотя бы в районе Ольвии.

Директор Института археологии АН УССР
член-корреспондент АН УССР *Ф.П. ШЕВЧЕНКО*

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 730, арк. 27, 28.
Копія. Машинопис.

№ 123

ОСОБИСТИЙ ЛИСТОК З ОБЛІКУ КАДРІВ
Ф. П. ШЕВЧЕНКА*

Київ, 3 січня 1972 р.

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 5, 5 зв.,
6, 6 зв.

Оригінал. Машинопис, автограф.

* Див. с. 478.

№ 124

ВИТЯГ З РІШЕННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
АН УРСР ПРО ВИСУНЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА
КАНДИДАТОМ НА ОБРАННЯ АКАДЕМІКОМ АН УРСР

Київ, 7 січня 1972 р.

ВЫПИСКА

из решения Ученого совета Института истории АН УССР

Присутствующие: члены Ученого совета – Скаба А.Д., Анисимов Ю.А., Гудзенко П.П., Гончарук П.С., Дядиченко В.А., Калениченко П.М., Клоков В.И., Ковалевский Б.П., Кулинич И.М., Макаренко А.А., Пархомчук С.М., Лихолат А.В., Лось Ф.Е., Мельникова И.Н., Скляренко Е.М., Слабеев И.С., Супруненко Н.И., Симоненко Р.Г. и приглашенные: Санцевич А.В., Лещенко Л.А., Гамрецкий Ю.М., Лещенко Н.Н., Рубач М.А., Сохань П.С.

СЛУШАЛИ: О выдвижении директора Института археологии АН УССР, члена-корреспондента АН УССР, доктора исторических наук, профессора Шевченка Ф.П. кандидатом для избрания академиком АН УССР.

ВЫСТУПИЛИ: академик АН УССР Скаба А.Д., д.и.н. Гудзенко П.П., д.и.н., Дядиченко В.А., зам. директора Института археологии Баран В.Д., д.и.н. Мельникова И.Н., д.и.н. Лещенко Н.Н.

ПОСТАНОВИЛИ: Учитывая то, что Ф.П. Шевченко внес большой вклад в разработку сложных вопросов истории Украины с древнейших времен до наших дней, заложил фундамент для научных поисков по многим направлениям отечественной истории (истории Украины, археологии, археографии), напечатал более 200 научных работ, отредактировал больше 100 научных и документальных сборников, подготовил десятки докторов и кандидатов наук, имеет большие заслуги в организации научных исследований – выдвинуть его кандидатуру для избрания академиком Академии наук УССР.

Проголосовали единогласно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ УЧЕНОГО СОВЕТА
ИНСТИТУТА ИСТОРИИ АН УССР
АКАДЕМИК АН УССР А.Д. СКАБА

СЕКРЕТАРЬ УЧЕНОГО СОВЕТА
КАНДИДАТ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК П.С. ГОНЧАРУК

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117,
арк. 111.

Копія. Машинопис.

№ 125

ІЗ «ЩОДЕННИКА» П.Ю. ШЕЛЕСТА
ПРО Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 26 лютого 1972 р.

26 лютого. Органи КДБ наполягають відхилити кандидатуру Ф.П. Шевченка, доктора історичних наук у члени-кореспонденти: нібито у них є дані, що він син жандарма; виключити Дзюбу зі Спілки письменників України.

Шелест П. Справжній суд історії ще попереду. Спогади – Щоденники – Документи – Матеріали. – К., 2003. – С. 360.

№ 126

ЗАЯВА Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДО ПРЕЗИДІЇ АН УРСР
З ПРОХАННЯМ ЗНЯТИ ЙОГО КАНДИДАТУРУ
З ВИБОРЧОГО СПИСКУ НА ОБРАННЯ
АКАДЕМІКОМ АН УРСР

Київ, 7 березня 1972 р.

До Президії Академії наук УРСР
члена-кореспондента АН УРСР Ф.П. Шевченка

ЗАЯВА

Із оголошення в газетах стало відомо, що в числі кандидатів у дійсні члени (академіки) АН УРСР є також моє прізвище, поряд з такими відомими вченими-істориками як доктор історичних наук, професор Лавров Павло Ар[с]ентійович і член-кореспондент АН УРСР Супруненко Микола Іванович. Вважаю, що обидва названі кандидати мають всі підстави бути обраними академіками.

В зв'язку із згаданим прошу **зняти**¹ мою кандидатуру і не включати мене у виборчий список.

(підпис)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 159.
Автограф.

¹ Підкреслено в документі.

№ 127

ІЗ ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ГРУПИ ЧЛЕНІВ КПРС
ГОЛОВІ ПАРТКОМІСІЇ ЦК КПУ ГРУШЕЦЬКОМУ І.С.
ПРО НЕЗАДОВІЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЇ
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР, РОБОТУ ІНСТИТУТУ
В ЦІЛОМУ ТА ПОВЕДІНКУ ЙОГО ДИРЕКТОРА
ШЕВЧЕНКА Ф.П.

Київ, 3 липня 1972 р.

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ПАРТКОМИССИИ
при ЦК КП УКРАИНЫ
товарищу ГРУШЕЦКОМУ И.С.

В письмах, адресованных ЦК КП Украины, секретарь парторганизации института археологии Академии наук УССР, [...] сообщает о серьезных недостатках в работе института и его директора, члена-корреспондента АН УССР тов. Шевченко Ф.П. В частности, он указывает, что в институте неудовлетворительно планируется научно-исследовательский процесс, структура института не отвечает требованиям дальнейшего развития археологической науки, преувеличивается роль созданных новостроечных экспедиций и результатов их работы, не уделяется должного внимания сохранению археологических памятников. Недостатки в научной работе автор письма связывает с тем, что в институте допускаются грубые нарушения в подборе и расстановке кадров; назначение и выдвижение научных работников осуществляется без согласования с партийной организацией; тов. Шевченко в руководстве институтом не опирается на парторганизацию, игнорирует ее; в коллективе имеют место групповщина, угодничество, допускаются идеологические срывы, сионистские проявления, отсутствует должная критика буржуазных концепций в археологической науке и т.п.

Установлено, что после прихода в ноябре 1968 года на должность директора института археологии академии наук УССР тов. Шевченко, пока он на первых порах работал в контакте с парторганизацией, считался с мнением коммунистов, была заметно оздоровлена творческая обстановка, активизировалась научная деятельность коллектива. Некоторому улучшению работы способствовал также общий рост института. Состав научных работников увеличился количественно и вырос качественно. Теперь в институте работает 136 чел., в т. ч. научных работников – 77, аспирантов – 6, научно-вспомогательного состава – 42, админхозперсонала – 16 чел. Среди научных работников – 2 члена-корреспондента АН УССР, 7 докторов наук и 33 кандидата.

Благодаря постоянной заботе партии и правительства о развитии науки, в институте значительно возрос объем исследовательских

работ, на крупных новостройках созданы постоянно действующие экспедиции, сделано ряд ценных научных открытий и выявлены важные памятники материальной культуры при проведении раскопок и изучении скифских курганов. Несколько улучшилась и издательская деятельность института: опубликовано 17 монографий, 16 сборников статей, издано 2 тома коллективного труда «Археология УССР», в этом году будет опубликован и последний – третий том этой важной работы, в которой подводятся итоги достижений археологической науки на Украине за годы советской власти. Одной из положительных сторон многолетней деятельности института является создание в г. Киеве на должной организационно-научной основе музея археологии.

В парторганизации института состоит на учете 35 членов КПСС, среди которых членов-корреспондентов и докторов – 6, кандидатов наук – 10, научных работников, не имеющих ученых степеней – 9 чел., аспирантов – 3, административно-хозяйственных работников – 2, пенсионеров – 5.

Партийная организация, решая задачи повышения уровня работы института, рассматривала на партийных собраниях партбюро важные вопросы деятельности отделов и экспедиций, пути повышения научно-теоретического уровня исследований и др. Но уже в 1969 году между директором и партийным бюро начали возникать разногласия, главным образом по вопросам о роли и месте партийной организации института, о степени ее влияния на научные исследования, подбор и расстановку кадров. Особенно эти разногласия обострились после решений XXIV съезда КПСС, предоставившего парторганизации право контроля за деятельностью администрации.

Неправильные взаимоотношения между дирекцией и партбюро института, ненормальная обстановка в коллективе, групповщина были и ранее, о чем отмечала в октябре 1968 года в своих выводах комиссия ЦК КП Украины, в которую входили работники Парткомиссии и отдела науки ЦК. Этой комиссией были установлены серьезные недостатки в работе института, создавшаяся нездоровая обстановка в коллективе. Причиной этого было прежде всего беспринципно-неумелое руководство со стороны прежнего директора института.

В записке указывалось, что в коллективе научных работников в результате фаворитизма, угодничества, неравного отношения к сотрудникам, нетерпимости к критике, игнорирования решений партийной организации создалась обстановка, которая отрицательно влияла на научную деятельность и взаимоотношения между работниками института. В коллективе возникли отдельные группировки, противостоящие друг другу, серьезные недостатки допускались в деле подбора, расстановки и воспитания научных кадров, среди руководящих работников отмечалась малая прослойка коммунистов. Обращалось внимание на политическую незрелость заведующих

отделами Довженка Б.И., Лескова А.М., на факты семейственности в отделах.

Отмечалось, что в коллективе института была неудовлетворительно поставлена идейно-воспитательная работа, политическая учеба коммунистов и сотрудников. Допускались факты распространения, отдельными работниками института, в т.ч. членом КПСС Ильинской, стихов антисоветского содержания и было предложено парторганизации рассмотреть эти факты в партийном порядке.

Комиссия ЦК тогда указывала также, что Президиум академии наук УССР, секция общественных наук (г.Белодед И.К.) не установили должного контроля за деятельностью института археологии, не оказывали помощи в создании нормальной обстановки в коллективе института, без партийной принципиальности оценивали положение в институте, примиренчески относились к недостаткам в работе дирекции. Было предложено укрепить состав дирекции и заведующих отделами института археологии.

После проведенной комиссией ЦК проверки были освобождены от работы директор института т.Захарук Ю.М. и его заместитель т.Тереножкин А.И.

Вновь назначенный директор института тов. Шевченко Ф.П. не оценил должным образом выводы комиссии ЦК, игнорировал ее предложения по улучшению руководства институтом, заявив на одном из партсобраний, что записка работников ЦК КП Украины не является официальным документом и не может служить указанием для деятельности дирекции и парторганизации. Усилия дирекции не были направлены на устранение отмеченных в записке недостатков.

В организации и проведении научно-исследовательской работы и до настоящего времени остаются крупные недочеты. Отдельные важные направления археологической науки разрабатываются медленно, мало планируется фундаментальных исследований по актуальным проблемам археологии, недостаточное внимание уделяется изучению древней истории Киева, количество научных работников, исследующих эту проблему незначительно, фронт работ является узким. Вместе с тем, ряд важнейших археологических памятников в результате большого строительства безвозвратно гибнет. Полевые исследования находятся по существу вне контроля дирекции института. Наиболее квалифицированные работники – доктора наук, заведующие отделами недостаточно участвуют в полевых экспедициях и в разработке основных проблем института, предусмотренных пятилетним планом.

Отчетность научных сотрудников за полевые археологические исследования является неудовлетворительной: за 1970 год не отчиталось 11 чел., за 1971 год вместо 32 научных отчетов сдано только 14, их качество остается низким. В числе неотчитавшихся – заведующие отделами Бибииков, Лесков, Толочко, Бидзиля. Эти и ряд других при-

ближенных к т. Шевченко работников, несмотря на то, что они не отчитались за научные экспедиции, были необоснованно премированы.

Тов. Шевченко не принял необходимых мер для обеспечения сохранности археологических коллекций, имеющихся в фондах института. Работа по их упорядочиванию в течение ряда лет фактически не ведется, материалы во многих случаях не используются и теряют свою научную ценность. В институте не создана специализированная лаборатория по консервации и реставрации археологических материалов, которая крайне необходима. Существующая структура производственных подразделений института требует дальнейшего совершенствования. Институт ощущает острую потребность в расширении служебных и производственных площадей, однако президиум АН УССР эти вопросы не решает.

Партбюро неоднократно ставило вопросы увеличения партийной прослойки в производственных звеньях института, о необходимости укрепления состава заведующих отделами и начальников экспедиций за счет наиболее подготовленных для этой работы коммунистов.

Однако, тов. Шевченко не посчитался с этим. По сравнению с 1968 годом расстановка кадров в институте не улучшилась.

Директор института т. Шевченко не является специалистом-археологом, принятые в 1969–1970 гг. в институт зам.директора по научной части т. Баран Б.Д., ученый секретарь т. Горишный П.А. также не являются достаточно подготовленными специалистами для этой работы. Такой состав руководства в известной степени отрицательно сказывается на работе института. Заведующие ведущих отделов: археологии каменного века и эпохи меди-бронзы, а также отдела славянской и средневековой археологии являются беспартийными. Тов. Шевченко выдвинул на должности начальников постоянно действующих экспедиций (на правах заведующих отделами) беспартийных работников Толочко П.П., Лескова А.М., Бидзилю В.И. Партбюро проявило беспринципность и согласилось с настояниями тов. Шевченко о их назначении на эти должности. В Херсонской экспедиции, возглавляемой Лесковым, нет ни одного коммуниста, в то же время именно в этом коллективе наиболее неблагоприятное положение с воспитательной работой. Дирекцией без согласования с партбюро был утвержден состав ученого совета института, в который введено ряд научных сотрудников, не заслуживающих этого, в т. ч. [...] ранее скомпрометировавшая себя Ильинская В.А. и другие.

Дирекция института и, в частности, тов. Шевченко, как и прежнее руководство, неравно относятся к сотрудникам при выдвижении на должности и определении должностных окладов. [...]

При подборе научных кадров дирекция института не учитывает мнения партийного бюро. Только в последнее время без рассмотрения в партбюро в институт были приняты на работу младшими научными сотрудниками муж и жена Беляевы, Бондаренко Ф.М. из Ивано-Франковска, старшим лаборантом Зарайская Н.И., прибывшая из Москвы,

к которым имеются серьезные претензии за поведение в коллективе. К тому же, Бондаренко и Зарайская, не представляющие особой научной ценности, прибыли из других городов и зачислены в штат без киевской прописки.

Много нареканий со стороны сотрудников высказывается в адрес зам.директора института тов. Гохмана, которому предоставлены непомерно широкие права в решении штатно-финансовых вопросов. В то же время, материально-техническим снабжением он занимается плохо, допускает волокиту, бюрократизм. Из-за преклонного возраста (72 года) т. Гохман в экспедиции не выезжает, не знает запросов и нужд работников полевых исследований.

Партийное бюро состава 1969–1970 гг. неоднократно обращало внимание т. Шевченко на его неправильное отношение к парторганизации, что в работе по руководству институтом он не опирается на коммунистов, не считается с их мнением по многим вопросам деятельности института. Однако, тов. Шевченко болезненно воспринимал советы и предложения членов партбюро, считая их посягательством на его власть и авторитет. По предложению т. Шевченко были избраны в ноябре 1971 года в нынешний состав партбюро недостаточно принципиальные и малоавторитетные члены КПСС: тт. Мовчан, работающий с октября 1970 года младшим научным сотрудником, Беляев – младший научный сотрудник с сентября 1971 года и Воляник – аспирант института, которые угождают перед директором. Во вновь избранном партбюро не оказалось должного единства и силы влияния, оно не сумело поднять работу парторганизации до уровня современных требований.

Печерский райком партии хотя и обсуждал в декабре прошлого года недостатки этой парторганизации, но надлежащих мер не принял, и она продолжает работать слабо, на политическую и научную жизнь коллектива института воздействует крайне недостаточно. Парторганизация по сути не осуществляет предоставленного ей решениями XXIV съезда КПСС права контроля деятельности администрации. Отчеты директора и других руководителей по важнейшим вопросам на партсобраниях, партбюро не заслушиваются. Ряд участков оказались без коммунистов. Созданная партийная комиссия контроля за работой экспедиций бездействует. Не взято под постоянный партконтроль решение других злободневных проблем.

Одним из существенных недостатков в работе парторганизации является слабый контроль за выполнением собственных решений. Принятые решения в 1970–1971 г., обязывающие дирекцию и партбюро улучшить работу с фондами исследований, о повышении роли коммунистов в осуществлении задач пятилетнего плана, о пересмотре руководством института научно-исследовательских планов, об усилении идеологической и воспитательной работы среди коллектива института, в частности, среди сотрудников экспедиций – не выпол-

няются. Партбюро не разработало мероприятий по критическим замечаниям и предложениям, высказанным коммунистами на отчетно-выборном партсобрании. Больше того, в парторганизации отсутствуют мероприятия по выполнению решений XXIV съезда КПСС и XXIV съезда КП Украины. Партийные группы работают неудовлетворительно, собрания в них проводятся редко. Партбюро не уделяет должного внимания обеспечению авангардной роли коммунистов, их отчеты о выполнении служебных планов, уставных обязанностей не заслушиваются.

В парторганизации крайне недостаточно проводится работа по повышению идейно-теоретического уровня коммунистов и всего коллектива. Теоретический семинар в системе марксистско-ленинской учебы работает формально, в нем весьма незначительное место отводится изучению марксистско-ленинской теории, материалов XXIV съезда КПСС, больше рассматриваются сугубо специальные проблемы археологии. Посещаемость и активность на семинаре низкие. В коллективе мало читается лекций и докладов на общеполитические темы. Партбюро не организовало надлежащего контроля за постановкой политико-воспитательной работы в постоянно-действующих экспедициях, несмотря на то, что в парторганизации имеются сигналы об аполитичных проявлениях среди отдельных сотрудников.

Не предъядвляется должной требовательности к коммунистам, возглавляющим комсомольскую и профсоюзную организации, в результате чего в их работе имеются серьезные недостатки. Комсомольские собрания проходят нерегулярно и при малой активности присутствующих, часть членов ВЛКСМ имеет слабую идейную закалку, политическая учеба с комсомольцами не организована, среди молодых сотрудников низкая производственная и трудовая дисциплина. Следствием забвения идейно-воспитательной работы явился случай коллективного пения сионистской песни на новогоднем вечере сотрудниками института 28 декабря 1971 года. В пении приняли участие ряд комсомольцев, работающих в экспедициях. Присутствовавшие на вечере заместитель секретаря партбюро т. Беляев, член партбюро, секретарь комсомольской организации т. Воляник и ряд других коммунистов не пресекли этого политически вредного проявления, не дали должной партийной оценки, не сообщили об этом руководству института и не помогли секретарю партбюро выявить организаторов исполнения этой песни. 20 января 1972 года на открытом партсобрании института подымался вопрос о неправильном поведении части комсомольцев на новогоднем вечере 28 декабря 1971 года, однако собрание не осудило факта сионистского проявления, в принятом решении ограничилось лишь записью улучшить идейно-воспитательную работу среди молодежи, организовать комсомольско-молодежный семинар (до сего времени не организован). 25 января 1972 года на комсомольском собрании с

участием членов партбюро тт. Шевченко и Воляника, одна из активных участниц исполнения сионистской песни т. Ястребова была доизбрана в состав комсомольского бюро.

О примирении т. Шевченко с фактами аполитичности отдельных сотрудников свидетельствует также то, что при его прямом воздействии на членов партбюро было прекращено рассмотрение в 1969 году персонального дела члена КПСС Ильинской, которая неправильно себя вела, занималась размножением антисоветского стихотворения ее знакомого Мозолевского, впоследствии ставшего начальником экспедиции института, а Ильинская, получив положительную характеристику, в 1971 году защитила докторскую диссертацию. На поставленный т. Шевченко вопрос, как при этих условиях Ильинская получила положительную характеристику и защитила докторскую диссертацию, он надменно ответил, что согласно Конституции СССР каждый гражданин имеет право на присвоение ему ученой степени. При обсуждении характеристики младшему научному сотруднику беспартийному Черненко 6 января 1970 года члены партбюро высказали ряд серьезных замечаний о его антиобщественном поведении, указывали, что Черненко на первомайской демонстрации отказался нести транспоранты, заявив при этом: «Пусть у меня руки отсохнут», а при вручении мандата об избрании его делегатом на конференцию ДОСААФ демонстративно выбросил этот документ в урну в присутствии сотрудников. Не посчитавшись с общественным мнением, тов. Шевченко всячески защищал его, заявляя, что все это не играет роли, что это не важно и т.п., и настоял на утверждении т. Черненко положительной характеристики, в результате чего последний был избран старшим научным сотрудником. Тов. Шевченко в беседе пытался переложить всю ответственность за серьезные недостатки в идеологической работе на партийную организацию, считая, что он как директор не должен заниматься еще и политическим воспитанием.

О покровительстве тов. Шевченко нестойким работникам свидетельствует и такой факт. В декабре 1969 года он без учета мнения парторганизации, самостоятельно написал хвалебную характеристику привлеченного к уголовной ответственности сотрудника института [...], в результате чего уголовное дело на него было прекращено.

Вместе с тем, т. Шевченко, проявляя тенденциозность, упрямо отстаивает свои неправильные взгляды по отношению к отдельным коммунистам, заслуживающим выдвижения по работе, невнимательно относится к нуждам парторганизации. До сих пор для работы партбюро и других общественных организаций не выделена комната, секретарь парторганизации не имеет другого места, кроме коридора, чтобы побеседовать откровенно с тем или иным работником института.

Отсутствие согласованности в работе дирекции и партбюро в значительной степени объясняется [...], и главным образом нежеланием

Шевченко принципиально, по-партийному решать вопросы (справка о личном поведении т. Шевченко Ф.П. – прилагается).

[...]

Дирекция и парторганизация института недостаточно уделяют внимания созданию в коллективе обстановки высокой взаимной требовательности, принципиальности, творческой активности, развитию деловой критики и самокритики. На это в 1968 году обращала внимание комиссия ЦК КП Украины, проверявшая работу института, и указывалось в декабре 1971 года в решении бюро Печерского райкома партии, однако надлежащих выводов не сделано. В институте до настоящего времени не ликвидирована групповщина, продолжают иметь место беспринципные взаимообвинения среди сотрудников, ссоры между ними.

Президиум Академии наук УССР, отделение общественных наук неоднократно слушали на своих заседаниях вопросы деятельности института археологии, принимали решения по улучшению его работы, однако контроля за выполнением этих решений не осуществляли, не оказывали должной помощи руководству института и не принимали мер по оздоровлению обстановки в коллективе. Руководство отделения АН УССР (т. Белодед И.К.) не обеспечило реализацию предложений предыдущей комиссии ЦК КП Украины, высказанных в их адрес.

Считали бы целесообразным рассмотреть докладную записку в ЦК КП Украины.

Инструктор Парткомиссии при ЦК КП Украины (підпис) *В. Власов*

Председатель Парткомиссии при Печерском райкоме КП Украины г. Киева (підпис) *В. Исаенко*

Председатель общественной инспекции Украинского общества охраны памятников, истории и культуры, персональный пенсионер союзного значения (підпис) *Г. Пинчук*

Завкафедрой археологии Киевского Госуниверситета им. Т.Г.Шевченко, кандидат исторических наук (підпис) *Н. Бондарь*

Член бюро Печерского райкома КП Украины, замдиректора института экономики АН УССР, кандидат экономических наук (підпис) *В. Жученко*

Член Печерского РК КП Украины, директор Октябрьского Дворца культуры (підпис) *А. Ченусов*

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 10, спр. 1314, арк. 43–53. Оригінал. Машинопис.

№ 128

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ГОЛОВИ ПАРТКОМІСІЇ
ПРИ ЦК КП УКРАЇНИ І.С. ГРУШЕЦЬКОГО ПЕРШОМУ
СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАЇНИ В.В. ЩЕРБИЦЬКОМУ
ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ПЕРЕВІРКИ РОБОТИ
ПАРТОРГАНІЗАЦІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

Київ, 5 липня 1972 р.

ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КП УКРАЇНИ
товаришу ЩЕРБИЦЬКОМУ В.В.

За дорученням Секретаріату ЦК КП України Парткомісією ЦК разом з працівниками Печерського райкому партії та залученими науковцями перевірені сигнали про невідповідність стану роботи первинної парторганізації Інституту археології АН УРСР вимогам XXIV з'їзду КПРС, серйозні недоліки в діяльності цього інституту та неправильну поведінку його директора, члена-кореспондента АН республіки, комуніста т. Шевченка Ф. П.

Встановлено, що Інститут археології АН УРСР через негідні методи керівництва і непартійну поведінку його керівників лихоманить давно. В 1968 році, після перевірки працівниками парткомісії і відділу науки ЦК КП України заяв, які надходили з цього колективу, було змінено директора інституту і дещо оздоровлено обстановку. Зроблені певні кроки в поліпшенні наукової роботи. Але згодом новий директор т. Шевченко перестав рахуватись з висновками партійної перевірки, почав ігнорувати первинну парторганізацію, вимоги партбюро, статутні обов'язки комуніста. І як наслідок, у вирішенні багатьох питань роботи і життя колективу інституту допущені серйозні недоліки і помилки.

Розбіжності між т. Шевченком і партійним бюро почали виникати ще в кінці 1969 року, головним чином по питаннях ролі і місця парторганізації інституту, ступеню її впливу на наукові дослідження, підбір і розстановку кадрів. Особливо ці розбіжності загострились після XXIV з'їзду КПРС, який надав парторганізації право контролю за діяльністю адміністрації.

Члени партійного бюро неодноразово звертали увагу т. Шевченка на його неправильне ставлення до парторганізації, на те, що в керівництві інститутом він не спирається на комуністів, що важливі питання наукової діяльності вирішуються без врахування громадської думки. Ці вимоги т. Шевченко сприймав хворобливо, вважаючи їх піддривом його авторитету.

В листопаді 1971 року за рекомендацією т. Шевченка до складу партбюро були обрані мало відомі в колективі, не авторитетні члени КПРС тт. Мовчан, Біляєв і Водяник, які з метою наукового просунення проявляють підлабузництво перед ним. Невдалий склад партійного бюро (ці товариші і т. Шевченко складають дві третини партбюро)

ще більше послабив вплив парторганізації на діяльність інституту. Відсутність єдності в партбюро призводить до відсутності чіткої лінії в керівництві, в колективі загострилися групівщина, протиставлення одних працівників іншим, ті, що неправильно ведуть себе, залишаються безкарними. Таку обстановку т. Шевченко намагається використовувати в своїх егоїстичних цілях.

Члени партбюро ставили питання перед т. Шевченком про переміщення окремих комуністів на виробничі ланки, де потрібне посилення партійного впливу, про необхідність зміцнення посад завідуючих відділами і начальників експедицій за рахунок найбільш підготовлених для цієї роботи комуністів, але він не реагував на ці пропозиції. До цього часу завідуючі провідними відділами: археології кам'яного віку і епохи міді-бронзи, а також відділу словенської і середньовічної археології є позапартійні. На три вакантні посади начальників постійно діючих експедицій (на правах завідуючих відділами) т. Шевченко висунув позапартійних працівників. В Херсонській постійно діючій експедиції, яку очолює позапартійний співробітник Лесков, немає жодного комуніста. Між тим, саме в цій експедиції найбільше бездієвості.

Без погодження з партбюро дирекція затвердила склад вченої ради інституту, в яку введено ряд співробітників, що своєю поведінкою скомпрометували себе. При підборі наукових кадрів т. Шевченко не радиться з парторганізацією, нерівно відноситься до співробітників при висуненні і визначенні посадових окладів, сприяє у просуненні недостойних працівників.

Серйозні недоліки мають місце і в роботі парторганізації, яка незадовільно контролює діяльність адміністрації, слабо впливає на ідейно-політичне загартування працівників інституту. Не випадково в колективі немає належного напруження у вирішенні головних завдань, спостерігаються аполітичні прояви. В 1969 році при безпосередньому втручанні т. Шевченка було припинено розгляд персональної справи члена КПРС Іллінської, яка займалась розповсюдженням антирадянського вірша. На новорічному вечорі в грудні 1971 року групою співробітників виконувалась антирадянська сіоністська пісня.

Завимогою т. Шевченка була затверджена позитивна характеристика при висуненні на посаду старшого наукового співробітника Черненка, який безпричинно, зухвало відмовлявся нести транспарант на першотравневій демонстрації, викинув в присутності працівників в урну мандат про обрання його делегатом на конференцію ДОСААФ. Без відому парторганізації т. Шевченко підписав і надіслав слідчим органам похвальну характеристику на виключеного з членів КПРС співробітника інституту Анохіна, який притягався до карної відповідальності за спекуляцію золотими монетами і незаконне зберігання вогнепальної зброї, внаслідок чого кримінальна справа була припинена.

Є підстави вважати, що на непартійну оцінку т. Шевченком аполітичних проявів в інституті, нерозуміння ролі парторганізації у ви-

рішенні завдань виховання кадрів і розвитку науки в певній мірі впливають його соціальні обставини.

За даними архівних матеріалів батько т. Шевченка – Павло Михайлович, народження 1885 року, біля двох років служив стражником у царській поліції (бувчий Солобковецький район Подільської губернії). В 1930 році за службу в поліції він позбавлявся виборчих прав.

При вступі у 1944–1945 рр. в КППС т. Шевченко проявив нещирість, не повідомив парторганізацію і не вказав в документах про службу свого батька в поліції.

Мати і дві сестри дружини т. Шевченка – Меламуд Роза Калманівни – під час німецької окупації мешкали в м. Чернівці, потім виїхали до Румунії, Ізраїлю. В 1947 році дружина т. Шевченка мала переписку з цими родичами. Про перебування родичів за кордоном т. Шевченко при прийомі кандидатом в члени КППС не вказував, дописав про це в автобіографії тільки при вступі у члени партії в грудні 1945 року.

В науковій діяльності т. Шевченко припускав націоналістичні трактовки окремих історичних положень, з позицій Грушевського і його «школи» заперечував спільність історії трьох братніх народів – російського, українського і білоруського. В бесідах з науковцями він неодноразово твердив, що у нас спрощено і неправильно оцінюють український націоналізм, переконував, що у всякому націоналізмі є не тільки негативні, але й позитивні риси. Тов. Шевченко також висловлювався, що із-за невірної трактовки цього питання на Україні загинуло багато сотень талановитих представників української культури. На протязі багатьох років т. Шевченко виступав на захист осіб, які припускали в своїх роботах невірні, націоналістичні трактовки окремих історичних положень, що стосуються України.

В працях т. Шевченка мають місце ряд спірних, недостатньо аргументованих положень та висновків. Деяким друкованим виступам, мається на увазі, зокрема, стаття в Українському історичному журналі «Про суд історії» (№ 2 за 1967 рік) не вистачає класової, партійної спрямованості, наступального характеру. В монографії т. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» автор припускав плутані формулювання. Так, поряд з терміном «воз'єднання» він широко вживає термін «приєднання» України до Росії, часто пише «національно-визвольна війна» замість «народно-визвольна війна», як це прийнято в радянській історіографії, і т.п.

Будучи головним редактором «Українського історичного журналу», т. Шевченко досить нерозбірливо ставився до друкування в ньому публікацій і статей. В журналі № 7 за 1970 рік була опублікована антинаукова, політично шкідлива стаття С. М. Злупка «До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського», в якій автор намагався представити читачам цього типового представника українського дрібно-буржуазного націонал-соціалізму, як пропагандиста Ленінських ідей соціалізму і комунізму. В журналі № 3 за 1967 рік надрукована стаття Є.І. Лугової, в якій стверджувалось, що Україна була колонією Росії.

В свій час т. Шевченко за припущені помилки у наукових публікаціях піддався гострій критиці серед науковців в партійних органах. За методологічні помилки і націоналістичні збочення в січні 1972 року він був звільнений від керівництва редакцією «Українського історичного журналу».

Вважав би за необхідне:

1. Доручити Президії Академії наук УРСР зміцнити керівництво Інституту археології та надати необхідну допомогу у поліпшенні його наукової діяльності. Захадати від віце-президента т. Білодіда І.К. належної відповідальності за недостатнє реагування на висновки і рекомендації попередньої комісії ЦК КП України Х. 1968 р.

2. Доручити Печерському райкому КП України м. Києва розглянути питання про партійну відповідальність т. Шевченка Ф.П. за його нещирість перед партією, націоналістичні прояви та непартійне ставлення до первинної парторганізації і керівництва інститутом.

Зобов'язати райком партії вжити заходів до зміцнення складу партбюро та рішучого поліпшення роботи первинної парторганізації Інституту археології АН УРСР, особливо в питаннях здійснення нею контролю за діяльністю адміністрації та ідейного виховання колективу.

3. Надіслати доповідну записку про наслідки перевірки роботи Інституту археології АН УРСР первинній парторганізації інституту, Печерському райкому, Київському міськкому та обкому КП України, а також Президії Академії наук УРСР для належного реагування та повідомлення ЦК КП України про наслідки до 1 жовтня 1972 року (розгорнута довідка – додається).

І.С. ГРУШЕЦЬКИЙ

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 10, спр. 1314, арк. 38–42.

Копія. Машинопис.

№ 129

ВИТЯГ ІЗ НАКАЗУ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР ПРО ОГОЛОШЕННЯ ПОДЯКИ Ф.П. ШЕВЧЕНКУ

Київ, 12 липня 1972 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРИКАЗА № 147 ДИРЕКТОРА ИНСТИТУТА ИСТОРИИ АН УССР

Объявить благодарность с занесением в трудовую книжку Шевченко Ф.П. за многолетний и добросовестный труд в редакции «УІЖ»а.

ДИРЕКТОР ИНСТИТУТА ИСТОРИИ АН УССР
ЧЛЕН-КОРРЕСПОНДЕНТ АН УССР А.Г. ШЕВЕЛЕВ

Верно:

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 122. Автограф.

№ 130

ЗВІТ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР
Ф. П. ШЕВЧЕНКА ВІДДІЛЕННЮ ЕКОНОМІКИ,
ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР
ПРО РОБОТУ ІНСТИТУТУ У 1969–1971 рр.

Київ, 11 серпня 1972 р.

ВІДДІЛЕННЮ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ
ТА ПРАВА АН УРСР

У зв'язку з постановою Президії АН УРСР № 434 від 30 грудня 1971 р. «Про зустріч вчених академічних установ м. Києва з секретарем Київського міськкому КП України», а також постанови бюро відділення від 23 лютого 1972 р. «Затвердження заходів інститутів відділення по виконанню пропозицій, висунутих у виступах секретарів Київського МК КП України на зустрічі з провідними вченими АН УРСР», повідомляємо, що в інституті археології АН УРСР за останній час значно поживилось археологічне вивчення стародавнього Києва. Цьому, зокрема, сприяло відкриття при Інституті відділу Київської археологічної експедиції.

У відомчий план Інституту археології АН УРСР внесена тема: «Історія і культура стародавнього Києва», одним із найголовніших розділів якої є – Археологічна карта Києва. Завершення роботи над Археологічною картою Києва планується в 1974 р.

Протягом 1969–1971 р. Інституту археології АН УРСР разом з Київською міською організацією товариства охорони пам'ятників історії та культури підготував постанови Виконкому Київської міської ради трудящих «Про Заповідники, зони регульованої забудови та ландшафтні зони м. Києва». У цьому проекті вимежувані всі археологічні пам'ятники м. Києва, а також визначені зони, в яких будівельні роботи мусять погоджуватись з Інститутом археології АН УРСР.

Картотека найголовніших пам'яток м. Києва з топографічним вимежуванням окладена і передана Відділу Культури при Київському міськвиконкомі.

Великі і відповідальні завдання стоять перед Інститутом археології АН УРСР по археологічному дослідженню Києва, зокрема в межах Верхнього міста і Подолу.

Питання про роботу Київської постійно діючої археологічної експедиції розглядалось на засіданні Бюро Президії АН УРСР. У зв'язку з важливими відкриттями археологічних пам'яток IX–X ст. на території древнього Подолу була створена урядова комісія, яка розробила конкретні заходи щодо збереження і експонування згаданих пам'яток.

Інститут археології АН УРСР здійснює консервацію дерев'яних споруд, відкритих під час будівництва станції метро на Подолі.

Разом з групою архітекторів та інженерів інститутів «Київпроект» і «Метропроект» науковці Інституту археології АН УРСР брали участь у створенні підземної археологічної експозиції.

Директор Інституту археології АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКО

Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 775, арк. 10-11.
Копія. Машинопис.

№ 131

ПОСТАНОВА ЦК КПУ ПРО НАСЛІДКИ ПЕРЕВІРКИ ЗАЯВ ПРО НЕПРАВИЛЬНУ ПОВЕДІНКУ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА ТА НЕЗДОРОВУ ОБСТАНОВКУ В КОЛЕКТИВІ ІНСТИТУТУ

Київ, 5 вересня 1972 р.

ПРО НАСЛІДКИ ПЕРЕВІРКИ ЗАЯВ ПРО НЕПРАВИЛЬНУ ПОВЕДІНКУ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР Т. ШЕВЧЕНКА Ф.П. ТА НЕЗДОРОВУ ОБСТАНОВКУ В КОЛЕКТИВІ ІНСТИТУТУ

(т.т. Дорогунцов, Шевченко, Даниленко, Ситник, Білодід,
Овчаренко, Погрібняк, Лутак) Постанова ЦК КП України

Перевіркою встановлено, що за останній час Інститут археології АН УРСР досяг певних успіхів у науково-дослідній роботі. Проте, серйозні недоліки, які були виявлені перевіркою ЦК КП України ще в 1968 році внаслідок недостатньої наполегливості і принциповості з боку дирекції та парторганізації інституту, до цього часу не усунені.

Директор інституту т. Шевченко не забезпечив згуртування колективу на принциповій, діловій основі, в практичній роботі не спирається на парторганізацію, зауваження ряду комуністів сприймає хворобливо і розцінює їх як підрив свого авторитету. В інституті грубо порушуються партійні принципи добору і розстановки кадрів, внаслідок чого на керівні посади нерідко висуваються фахівці, які за своїми політичними якостями не здатні забезпечити належне керівництво колективом. Необ'єктивне з боку директора ставлення до оцінки діяльності науковців створило обстановку підлабужництва і викликало невдоволення багатьох співробітників.

Підтвердилося також те, що в науковій діяльності т. Шевченка мали місце випадки відходу від класових, інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій. Тов. Шевченко виявив політичну незрілість, по-примиренському поставився до сіоністських проявів, допустив нещирість у висвітленні своїх автобіографічних даних.

Серйозні недоліки мають місце в роботі партійної організації та її бюро. Партійна організація недостатньо впливає на рівень наукових досліджень, підвищення їх ефективності, не використовує надане їй право контролю за діяльністю адміністрації, мало дбає про

ідейно-політичне загартування співробітників інституту. Секретар партбюро тов. Даниленко В.М. виявився неспроможним спрямувати зусилля партійної організації на розв'язання найголовніших завдань, поставлених перед інститутом.

Серйозні недоліки і незлагодженість в роботі директора інституту і партійного бюро, відсутність єдності в партійній організації, безпринципність вченої ради негативно відбиваються на якості наукових досліджень, не сприяють мобілізації колективу на дальше піднесення археологічної науки в республіці, стали перешкодою для ліквідації групівщини, розвитку критики і самокритики, призвели до проявів аполітичності з боку окремих працівників і інших негативних явищ.

Незадовільно здійснюють керівництво інститутом археології, не надають йому необхідної допомоги Секція суспільних наук АН УРСР (т. Білодід І.К.) і, особливо, Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР (т. Бабій Б.М.).

ЦК КП України постановляє:

1. За неправильне ставлення до парторганізації, грубі порушення партійних принципів у роботі з кадрами, допущені ідейно-теоретичні помилки і нещирість члену КШРС Шевченку Ф.П. оголосити догану з занесенням до облікової картки.

Вважати недоцільним перебування т. Шевченка Ф.П. на посаді директора Інституту археології АН УРСР.

2. Зобов'язати Київський міськком КП України зміцнити керівництво первинною парторганізацією Інституту археології АН УРСР та вжити необхідних заходів до покращення її роботи, поліпшення ідейного виховання працівників інституту, здійснення належного контролю за діяльністю адміністрації.

Звернути увагу Президії АН УРСР на непоодинокі факти незадовільного добору керівників наукових установ АН УРСР.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 10, спр. 1314, арк. 35, 36.

Оригінал. Машинопис. Частково опубліковано: *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995. – С. 134–135.

№ 132

ХАРАКТЕРИСТИКА НА Ф.П. ШЕВЧЕНКА, НАДАНА КЕРІВНИЦТВОМ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Київ, 5 вересня 1972 р.

ХАРАКТЕРИСТИКА

на члена КПРС, в.о. зав. відділом історії феодалізму
Інституту історії АН УРСР ШЕВЧЕНКА Федора Павловича

Шевченко Ф.П., 1914 р. народження,
українець, з селян, член КПРС з 1945 р., парт-
квиток 1 1260 573, доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент АН УРСР

СШ-23 | 2
5.12.1972г.

ПРО НАСЛІДКИ ПЕРЕВІРКИ ЗАЯВ ПРО НЕПРАВИЛЬНУ ПОВЕДІНКУ
ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР т.ШЕВЧЕНКА Ф.П.

ТА НЕЗДОРОВУ ОБСТАНОВКУ В КОЛЕКТИВІ ІНСТИТУТУ
/тт.Дорогунцов, Шевченко, Даниленко, Ситник, Білодід, Овчаренко,
Погребняк, Лутак/
Постанова ЦК КП України

Перевіркою встановлено, що за останній час Інститут археології АН УРСР досяг певних успіхів у науково-дослідній роботі. Проте, серйозні недоліки, які були виявлені перевіркою ЦК КП України ще в 1968 році, внаслідок недостатньої наполегливості і принциповості з боку дирекції та парторганізації інституту, до цього часу не усунені.

Директор інституту т.Шевченко не забезпечив згуртування колективу на принциповій, діловій основі, в практичній роботі не спирається на парторганізацію, зауваження ряду комуністів сприймає хворобливо і розцінює їх як підрив свого авторитету. В інституті грубо порушуються партійні принципи добору і розстановки кадрів, внаслідок чого на керівні посади нерідко висуваються фахівці, які за своїми політичними якостями не здатні забезпечити належне керівництво колективом. Необ'єктивне з боку директора ставлення до оцінки діяльності науковців створило обстановку підлабузництва і викликало невдоволення багатьох співробітників.

Підтвердилося також те, що в науковій діяльності т.Шевченка мали місце випадки відходу від класових, інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій. Тов.Шевченко виявив політичну незрілість, по-примиренському поставився до сіоністських проявів, допустив нещирість у висвітленні своїх автобіографічних даних.

Серйозні недоліки мають місце в роботі партійної організації та її бюро. Партійна організація недостатньо впливає на рівень наукових досліджень, підвищення їх ефективності, не використовує надане їй право контролю за діяльністю адміністрації, мало дбає про ідейно-політичне загартування співробітників інституту. Секретар партбюро тов.Даниленко В.М. виявився неспроможним спрямувати

ж.

зусилля партійної організації на розв'язання найголовніших завдань, поставлених перед інститутом.

Серйозні недоліки і незлагодженість в роботі директора інституту і партійного бюро, відсутність єдності в партійній організації, безпринципність вченої ради негативно відбиваються на якості наукових досліджень, не сприяють мобілізації колективу на дальше піднесення археологічної науки в республіці, стали перешкодою для ліквідації групівщини, розвитку критики і самокритики, призвели до проявів аполітичності з боку окремих працівників і інших негативних явищ.

Незадовільно здійснюють керівництво інститутом археології, не надають йому необхідної допомоги Секція суспільних наук АН УРСР /т. Білодід І.К./ і, особливо, Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР /т. Бабій Б.М./.

ЦК КП України постановляє:

1. За неправильне ставлення до парторганізації, грубі порушення партійних принципів у роботі з кадрами, допущені ідейно-теоретичні помилки і нещирість члену КПРС Шевченка Ф.П. оголосити догану з занесенням до облікової картки.

Вважати недоцільним перебування т. Шевченка Ф.П. на посаді директора Інституту археології АН УРСР.

2. Зобов'язати Київський міськком КП України зміцнити керівництво первинною парторганізацією Інституту археології АН УРСР та вжити необхідних заходів до покращення її роботи, поліпшення ідейного виховання працівників інституту, здійснення належного контролю за діяльністю адміністрації.

3. Звернути увагу Президії АН УРСР на непоодинокі факти незадовільного добору керівників наукових установ АН УРСР.

Митин
Гашин
Білодід

жк

Тов. Шевченко Ф.П. працює в системі Академії наук з 1945 р.: в 1945–1949 рр. – заступником голови Комісії по історії Великої Вітчизняної війни, з квітня 1949 р. до листопада 1968 р. – завідуючим відділом Інституту історії і одночасно з липня 1964 р. до березня 1967 р. заступником директора цього ж Інституту. З листопада 1968 р. до вересня 1972 р. був директором Інституту археології АН УРСР, з вересня 1972 р. працює старшим науковим співробітником, а з вересня 1973 р. виконуючим обов'язки завідуючого відділом Інституту історії АН УРСР.

Ф.П. Шевченко є спеціалістом з історії України і зарубіжних соціалістичних країн, історіографії та джерелознавства, автор більше 200 наукових і науково-популярних праць, відповідальним редактором і співредактором більше ста книг і збірників. З липня 1957 р. до початку 1972 р. був головним редактором «Українського історичного журналу». Ф.П. Шевченко є членом вчених рад Інституту історії АН УРСР та Архівного управління УРСР. Неодноразово виїжджав до зарубіжних соціалістичних країн для участі в наукових конференціях і конгресах.

Поряд з науково-дослідною і науково-організаційною роботою Ф.П. Шевченко веде значну громадську роботу: неодноразово обирався членом партійного бюро Інституту історії та Інституту археології, зараз – керівник методологічного семінару відділів історії феодалізму та джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін. Регулярно виступає з лекціями і доповідями серед населення Києва і областей республіки.

У вересні 1972 р. Ф.П. Шевченку рішенням Секретаріату ЦК КП України за неправильне ставлення до парторганізації, грубі порушення партійних принципів у роботі з кадрами, допущені ідейно-теоретичні помилки і нещирість під час перебування на посаді директора Інституту археології АН УРСР оголошено догану із занесенням в облікову картку.

За останній рік роботи в Інституті історії АН УРСР Ф.П. Шевченко виявив себе з позитивної сторони. Ряд його публікацій (статті, розділи), що вийшли після постанови Секретаріату ЦК КП України, виконані на належному ідейно-теоретичному рівні і свідчать, що він усвідомив ідейно-теоретичні помилки, допущені ним раніше в окремих опублікованих працях, прагне виправити їх у своїй повсякденній роботі.

Характеристика видана в зв'язку із заявою Ф.П. Шевченка про зняття з нього партійного стягнення – догани із занесенням в облікову картку, оголошену Секретаріатом ЦК КП України 5 вересня 1972 р.

В.о. директора Інституту історії АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР А.Г. Шевелєв

Секретар партбюро кандидат історичних наук П.С. Сохань

Голова МК кандидат історичних наук Ю.О. Курносів

Архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 125–126.

Копія. Машинопис.

№ 133

ПОСТАНОВА ПРЕЗИДІЇ АН УРСР ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ
Ф.П. ШЕВЧЕНКА З ПОСАДИ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР

Київ, 14 вересня 1972 р.

ПРЕЗИДІЯ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ПОСТАНОВА № 316

Про заходи по виконанню постанови
директивних органів про Інститут
археології АН УРСР

2. За незадовільне керівництво колективом Інституту археології АН УРСР, невжиття належних заходів до усунення серйозних недоліків у роботі інституту, грубі порушення партійних принципів у роботі з кадрами та ідейно-теоретичні помилки у своїй науковій роботі члена-кореспондента АН УРСР Ф.П. ШЕВЧЕНКА увільнити з посади директора Інституту археології АН УРСР з 15 вересня ц.р.

Призначити члена-кореспондента АН УРСР Ф.П. Шевченка з цього числа на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР.

Президент Академії наук УРСР академік *Б.Є. Патон*
Головний учений секретар Президії АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР *І.К. Походня*

Згідно : Інспектор ВНКА АН УРСР *Муравська Л.О.* (підпис)
Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 163.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 134

ВИТЯГ ІЗ НАКАЗУ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР
ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА ПОСАДУ
СТАРШОГО НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИКА ІНСТИТУТУ

Київ, 15 вересня 1972 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРИКАЗА № 156
ДИРЕКТОРА ИНСТИТУТА ИСТОРИИ АН УССР

§

Назначен на должность ст.н.с. Института истории АН УССР с
14.IX.72 г.

Директор института
А. ШЕВЕЛЕВ член-корреспондент АН УССР

Верно:

(підпис)

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117,
арк. 118. Засвідчена копія. Рукопис.

№ 135

ЗАЯВА Ф.П. ШЕВЧЕНКА ДИРЕКТОРУ ІНСТИТУТУ
ІСТОРІЇ АН УРСР ПРО ПЕРЕВЕДЕННЯ НА ПОСАДУ
СТАРШОГО НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИКА
ДО ВІДДІЛУ ІСТОРІЇ ДРУЖБИ НАРОДІВ

Київ, 16 жовтня 1974 р.

Директорові Інституту історії АН УРСР
члену-кореспонденту АН УРСР,
доктору історичних наук, професору А.Г. Шевелєву
старшого наукового співробітника,
чл.-кореспондента АН УРСР Ф.П. Шевченка

З А Я В А

Прошу увільнити мене від тимчасового виконання обов'язків зав. відділом історії феодалізму, що я їх здійснював згідно Вашого розпорядження з 1 жовтня 1973 р.

Прошу перевести мене на посаду старшого наукового співробітника у Відділ історії дружби народів. Згідно тематичного плану маю виконувати з 1975 р. завдання в цьому відділі.

Тематичні завдання по відділові історії феодалізму мною виконано.

(підпис)

Архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 113.
Автограф.

№ 136

РОЗПОРЯДЖЕННЯ ПРЕЗИДІЇ АН СРСР
ПРО ОГолошення ПОДЯКИ ВЧЕНИМ-ІСТОРИКАМ
ЗА АКТИВНУ УЧАСТЬ У ЗАХОДАХ, ПРИСВЯЧЕНИХ
150-річчю ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ

Москва, 24 березня 1976 р.

РАСПОРЯЖЕНИЕ

Об объявлении благодарности
за активное участие в осуществлении мероприятий,
посвященных 150-летию восстания декабристов

Объявить благодарность за активное участие в осуществлении мероприятий, посвященных 150-летию восстания декабристов:

Нарочницкому А.Л. – академик, Нечкиной М.В. – академик, Афанасьеву О.А. – Институт истории СССР АН СССР;

Бескровному Л.Г. – доктор исторических наук, Институт истории СССР АН СССР;

Куманеву В.А. – доктор исторических наук, Секция общественных наук Президиума АН СССР;

Ляшенко К.Г. – кандидат исторических наук, Центральный государственный архив Октябрьской революции СССР;

Махновой Г.П. – Институт истории СССР АН СССР;

Новоселовой-Чурсиной Л.С. – Институт истории СССР АН СССР;

Орлик О.В. – доктор исторических наук, Институт истории СССР АН СССР;

Рудницкой Е.Л. – доктор исторических наук, Институт истории СССР АН СССР;

Селивановой С.А. – Институт истории СССР АН СССР;

Семеновой .В. – Институт истории СССР АН СССР;

Смолякову А.В. – Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова;

Сорокину В.В. – кандидат исторических наук, Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова;

Федорову В.А. – доктор исторических наук, Институт истории СССР АН СССР;

Зайцевой О.Н. – Секция общественных наук;

Финасовой М.А. – Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова;

Шевченко Ф.П. – член-корреспондент АН УССР;

Эймонтовой Р.Г. – кандидат исторических наук, Институт истории СССР АН СССР

Вице-президент Академии наук СССР

Академик *П.Н. Федосеев*

Архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 119, 120.
Оригінал. Машинопис.

№ 137

ХАРАКТЕРИСТИКА НА Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 2 березня 1978 р.

ХАРАКТЕРИСТИКА

на старшого научного співробітника Інституту історії
АН УССР тов. Ф.П. Шевченко

Тов. Шевченко Федор Павлович, 1914 г. рождения, украинец, образование высшее, в 1937 г. окончил Московский государственный историко-архивный институт. Член КПСС с 1945 года, партбилет № 06 951 419.

В системе АН УССР работает с 1945 г. В 1945–1964 гг. был заместителем председателя Комиссии по истории Великой Отечественной войны, заведующим отделом Института истории АН УССР, ученым секретарем Президиума АН УССР, а с 1964 по 1967 гг. – заместителем директора Института истории АН УССР. С ноября 1968 по сентябрь

1972 г. – директором Института археологии АН УССР. Ф.П. Шевченко – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент АН УССР.

С сентября 1972 г. и по настоящее время работает старшим научным сотрудником отдела дружбы народов СССР Института истории АН УССР. Ф.П. Шевченко – известный ученый, автор ряда коллективных и индивидуальных монографий, множества научных статей. В последние годы принимал активное участие в написании текстов, редактировании соответствующих томов многотомной «Истории Украинской ССР», внес большой вклад в подготовку фундаментального коллективного исследования «Великий советский народ». Эти и другие его работы получили высокую оценку в прессе. В настоящее время принимает активное участие в работе над коллективными монографиями о дружбе украинского народа с великим русским, с белорусским и молдавским народами как автор и член редколлегии. Многие годы был главным редактором «Українського історичного журналу». Является членом ученого совета Института, Архивного управления при СМ УССР. Неоднократно принимал участие в научных конференциях и конгрессах историков социалистических стран. Воспитал ряд докторов и кандидатов наук.

Систематически выступает с докладами и лекциями перед трудящимися, научной общественностью. Принимает участие в работе обществ «Знание», охраны памятников истории и культуры. Активно участвует в жизни парторганизации, в настоящее время является руководителем методологического семинара, добросовестно относится к выполнению партпоручений.

Имеет правительственные награды – орден «Знак почета», четыре медали, а также ряд благодарностей Президиума АН УССР и дирекции Института истории АН УССР.

Постоянно повышает свой идейно-теоретический и научный уровень, пользуется уважением в коллективе, политически выдержан, морально устойчив.

Характеристика выдана в Киевский государственный университет в связи с назначением председателем Государственной экзаменационной комиссии.

Утверждена на заседании партбюро 2 марта 1978 г., протокол № 8.

ДИРЕКТОР ИНСТИТУТА ИСТОРИИ АН УССР
ЧЛЕН-КОРРЕСПОНДЕНТ АН УССР (підпис) (А.Г. Шевелев)
СЕКРЕТАРЬ ПАРТБЮРО
КАНДИДАТ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК (підпис) (В.А. Горбик)
ПРЕДСЕДАТЕЛЬ МЕСТКОМА
ДОКТОР ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК (підпис) (Ю.А. Курносков)

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 100–100 зв.

Оригінал. Машинопис.

№ 138

ВИТЯГ З НАКАЗУ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР
ПРО ПЕРЕВЕДЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА КЕРІВНИКОМ ГРУПИ
«ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ТА КАРТОГРАФІЯ»

Київ, 3 листопада 1978 р.

ВИПІСКА З НАКАЗУ № 128
ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Перевести в групу по проблемі – Історична географія та картографія
член.-кор. АН УРСР Ф.П. Шевченка – керівником групи, ст. н. с.

ДИРЕКТОР ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР
ДОКТОР ІСТОРИЧНИХ НАУК
ПРОФЕСОР Ю.Ю. КОНДУФОР

Верно: (підпис)

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117,
арк. 116.

Копія. Рукопис.

№ 139

ПОДАННЯ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР
НА НАГОРОДЖЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА
ПОЧЕСНОЮ ГРАМОТОЮ ПРЕЗИДІЇ АН УРСР

Київ, після 3 листопада 1978 р.

Відділенню історії, філософії та права
АН УРСР

ПОДАННЯ

на нагородження Почесною Грамотою Президії Академії наук
Української РСР, завідуючого групою історичної географії
Інституту історії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР,
доктора історичних наук, професора Шевченка Ф.П.

Дирекція, партійна та профспілкорова організації Інституту історії
АН УРСР за багаторічну працю та значний вклад у підготовку ви-
дання багатотомної «Історії Української РСР» подають до нагороди
Почесною Грамотою Президії АН УРСР Ф.П. Шевченка, завідуючого
групою історичної географії, члена-кореспондента АН УРСР, доктора
історичних наук, професора.

Ф.П. Шевченко – відомий український радянський історик. Він
автор більше 400 праць з історії України, історіографії, джерелознавства
та зарубіжних соціалістичних країн. Автор ряду індивідуальних та
колективних монографій, в тім числі – «Історичні зв'язки України з Ро-
сією», «Лук'ян Кобилиця», «Політичні та економічні зв'язки України

з Росією в середині XVII ст.», «Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії», «Великий советский народ», та інші. Опублікував ряд праць в союзних, республіканських та зарубіжних соціалістичних країнах в періодичних виданнях та збірниках. Виступав з доповідями на численних міжнародних, союзних і республіканських симпозиумах, сесіях, конференціях.

Ф.П. Шевченко вів значну діяльність у справі підготовки більше 30 кандидатів історичних наук, виступав багато разів опонентом при захисті докторських і кандидатських дисертацій, викладав в Київському держуніверситеті та інших учбових закладах.

Брав участь Ф.П. Шевченко у підготовці опублікування текстів в «Історії Української РСР» т. 1, кн. 2 і т. 2.

Директор Інституту історії АН УРСР
член-кореспондент АН УРСР Ю.Ю. Кондуфор

Секретар парторганізації
член-кореспондент АН УРСР В.І. Клоков

Голова місцевому
доктор історичних наук В.Г. Сарбей

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 97-98.

Копія. Машинопис.

№ 140

ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ СЕКРЕТАРІАТУ ЦК КП УКРАЇНИ

Київ, 28 грудня 1979 р.

ЦІЛКОМ ТАЄМНО

ПРОТОКОЛ № 91
засідання Секретаріату Центрального Комітету
Компартії України

Головував т. СОКОЛОВ І.З.

Присутні:

Секретарі ЦК
Компартії України - тт. Борисенко М.М., Погребняк Я.П.

Член Політбюро ЦК
Компартії України - т. Сологуб В.О.

Члени ЦК Компартії
України - тт. Авілов О.В., Єльченко Ю.Н.,
Крючков В.Д., Крючков Г.К.,
Кунда Є.В., Ніколаєв М.Ф.,
Рудич Ф.М., Шевчук Г.І.

Кандидати в члени ЦК Компартії України – тт. Маєвський В.В., Меркуров А.В.

Завідуючий відділом ЦК Компартії України – т. Іваненко Б.В.

Заступник завідуючого відділом ЦК Компартії України – т. Бугаєвський Ю.М.

Заступник керуючого справами ЦК Компартії України – т. Худобенко М.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 10, спр. 3607, арк. 1.
Оригінал. Машинопис.

№ 141

ДОВІДКА ІНСТРУКТОРА ПАРТКОМІСІЇ
ПРИ ЦК КП УКРАЇНИ Л. КАРЧЕВСЬКОГО,
ВИДАНА Ф.П. ШЕВЧЕНКУ,
ПРО ЗНЯТТЯ З НЬОГО ДОГАНИ

Київ, 12 грудня 1979 р.

СПРАВКА

ШЕВЧЕНКО Федор Павлович, рождення 1914 года, член КПСС с декабря 1945 года, партбилет № 06951419, украинец, служащий, образование высшее, награжден орденом «Знак Почета» и четырьмя медалями, работает старшим научным сотрудником Института истории Академии наук УССР, член-корреспондент АН УССР, доктор исторических наук, профессор.

18 ноября 1977 парторганизация Института истории АН УССР, 26 декабря 1977 Печерский райком Компартии Украины г. Киева, возбудили ходатайство о снятии с т. Шевченко Ф.П. выговора с занесением в учетную карточку, объявленного ЦК Компартии Украины 5 сентября 1972 года за неправильное отношение к парторганизации, грубое нарушение партийных принципов в работе с кадрами, допущенные идейно-теоретические ошибки и неискренность.

Дело поступило 16 января 1978 года.

Суть дела: 5 сентября 1972 ЦК Компартии Украины рассмотрел вопрос «О результатах проверки заявлений о неправильном поведении директора института археологии АН УССР т. Шевченко П. и нездоровой обстановке в коллективе института» и объявил т. Шевченко П. выговор с занесением в учетную карточку за неправильное

отношение к парторганизации, грубые нарушения партийных принципов работы с кадрами, допущенные идейно-теоретические ошибки и неискренность. Посчитал нецелесообразным его пребывание на должности директора Института археологии АН УССР.

Работая с 1972 старшим научным сотрудником Института истории АН УССР, т. Шевченко сделал правильные выводы из объявленного ему партвзыскания. Он является автором ряда монографических исследований и коллективных трудов, внес большой вклад в подготовку многотомной «Истории Украинской ССР» и других фундаментальных трудов, получивших положительную оценку советской общественности. В настоящее время участвует в создании серии монографий, посвященных дружбе украинского народа с другими братскими народами СССР.

В характеристике, утвержденной партийным бюро и подписанной директором и секретарем партбюро Института истории АН УССР, отмечается, что т. Шевченко принимает активное участие в жизни парторганизации, систематически выступает с лекциями и докладами перед трудящимися, постоянно повышает свой идейно-теоретический и научный уровень, пользуется уважением в коллективе. Идеологических ошибок в его производственной и общественной деятельности не наблюдается.

Предложение: Учитывая ходатайства парторганизации Института истории АН УССР и Печерского райкома Компартии Украины г. Киева, снять с т. Шевченко Ф.П. выговор с занесением в учетную карточку, объявленный ему ЦК Компартии Украины 5 сентября 1972 года за неправильное отношение к парторганизации, грубые нарушения партийных принципов в работе с кадрами, допущенные идейно-теоретические ошибки и неискренность.

Выписки: Печерскому райкому Компартии Украины г. Киева (для ознакомления т. Шевченко Ф.П.); Киевскому горкому партии; в дело.

Инструктор Парткомиссии
при Компартии Украины (підпис) Л. Карчевский

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 86, спр. 3995, арк. 41–42.

Оригінал. Машинопис.

№ 142

ПОСТАНОВА СЕКРЕТАРІАТУ ЦК КП УКРАЇНИ ПРО ЗНЯТТЯ ПАРТІЙНОЇ ДОГ АНИ З Ф.П. ШЕВЧЕНКА

Київ, 28 грудня 1979 р.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
Секретариата ЦК Компартии Украины
протокол № 91, § 41–16

Об утверждении постановлений Парткомиссии
при ЦК Компартии Украины
по персональным делам коммунистов

Утвердить постановление Парткомиссии при ЦК Компартии Украины, внесенное в протокол № 1256 заседания Парткомиссии от 12 декабря 1979 года: «О снятии партийного взыскания с т. Шевченко Федора Павловича /рождения 1914 года, член КПСС с декабря 1945 года, партбилет № 0 695 119».

Учитывая ходатайства парторганизации Института истории АН УССР и Печерского райкома партии г.Киева, снять с т. Шевченко Ф.П. выговор с занесением в учетную карточку, объявленный ему ЦК Компартии Украины 5 сентября 1972 года за неправильное отношение к парторганизации, грубые нарушения партийных принципов в работе с кадрами, допущенные идейно-теоретические ошибки и неискренность.

СЕКРЕТАРЬ ЦК

Послано: Печерскому райкому Компартии Украины г. Киева (для ознакомления т. Шевченко Ф.П.); Киевскому горкому партии; **в дело.**

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 86, спр. 3695, арк. 43.
Оригінал. Машинопис.

№ 143

ВИТЯГ ІЗ НАКАЗУ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
АН УРСР ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА
ЗАВДУВАЧЕМ СЕКТОРА ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ
ТА КАРТОГРАФІЇ ІНСТИТУТУ

Київ, 5 травня 1982 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРИКАЗА № 31
ДИРЕКТОРА ИНСТИТУТА ИСТОРИИ АН УССР

Назначить заведующим сектором исторической географии и картографии члена-корреспондента АН УССР Шевченко Федора Павловича.

О с н о в а н и е: Постановление Бюро Отделения ИФиП АН УССР от 17 февраля 1982 г. пр. № 2 § 5

ДИРЕКТОР ИНСТИТУТА ИСТОРИИ АН УССР
ЧЛЕН-КОРРЕСПОНДЕНТ АН УССР Ю.Ю. КОНДУФОР

Верно:

(підпис)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 164.
Копія. Рукопис.

С П Р А В К А

ШЕВЧЕНКО Федор Павлович, рождения 1914 года, член КПСС с декабря 1945 года, партбилет № 06951419, украинец, служащий, образование высшее, награжден орденом "Знак Почета" и четырьмя медалями, работает старшим научным сотрудником Института истории Академии наук УССР, член-корреспондент АН УССР, доктор исторических наук, профессор.

18 ноября 1977 г. парторганизация Института истории АН УССР, 26 декабря 1977 г. Печерский райком Компартии Украины г.Киева, возбудили ходатайство о снятии с т.Шевченко Ф.П. выговора с занесением в учетную карточку, объявленного ЦК Компартии Украины 5 сентября 1972 года за неправильное отношение к парторганизации, грубое нарушение партийных принципов в работе с кадрами, допущенные идейно-теоретические ошибки и неискренность.

Дело поступило 16 января 1978 года.

Суть дела: 5 сентября 1972 г. ЦК Компартии Украины рассмотрел вопрос "О результатах проверки заявлений о неправильном поведении директора института археологии АН УССР т.Шевченко Ф.П. и нездоровой обстановке в коллективе института" и объявил т.Шевченко Ф.П. выговор с занесением в учетную карточку за неправильное отношение к парторганизации, грубые нарушения партийных принципов работы с кадрами, допущенные идейно-теоретические ошибки и неискренность. Посчитал нецелесообразным его пребывание на должности директора Института археологии АН УССР.

Работая с 1972 г. старшим научным сотрудником Института истории АН УССР, т.Шевченко сделал правильные выводы из объявленного ему партвысчисления. Он является автором ряда монографических исследований и коллективных трудов, внес большой вклад в подготовку многотомной "Истории Украинской ССР" и других фундаментальных трудов, получивших положительную оценку советской общественности.

2.

В настоящее время участвует в создании серии монографий посвященных дружбе украинского народа с другими братскими народами СССР.

В характеристике, утвержденной партийным бюро и подписанной директором и секретарем партбюро Института истории АН УССР, отмечается, что т.Шевченко принимает активное участие в жизни парторганизации, систематически выступает с лекциями и докладами перед трудящимися, постоянно повышает свой идейно-теоретический и научный уровень, пользуется уважением в коллективе. Идеологических ошибок в его производственной и общественной деятельности не наблюдается.

Предложение: Учитывая ходатайства парторганизации Института истории АН УССР и Печерского райкома Компартии Украины г.Киева, снять с т.Шевченко Ф.П. выговор с занесением в учетную карточку, объявленный ему ЦК Компартии Украины 5 сентября 1972 года за неправильное отношение к парторганизации, грубые нарушения партийных принципов в работе с кадрами, допущенные идейно-теоретические ошибки и неискренность.

Выписки: Печерскому райкому Компартии Украины г.Киева /для ознакомления т.Шевченко Ф.П. / ; Киевскому горкому партии ; в дело.

Инструктор Парткомиссии
при ЦК Компартии Украины

Карчевский

Л.Карчевский

" 12 " декабря 1979 года

Пролетарі всіх країн, єднайтесь!

**КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ
КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ**

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

**КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ
СОВЕТСКОГО СОЮЗА
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
КОМПАРТИИ УКРАИНЫ**

№ С-г 91/41-16

СЕКРЕТНО

2.1 1980 г.

ПО С Т А Н О В Л Е Н И Е

Секретариата ЦК Компартии Украины

от 28.XII 1979 г., протокол № 91, § 41-16

Об утверждении постановлений Парткомиссии при ЦК Компартии
Украины по персональным делам коммунистов

Утвердить постановление Парткомиссии при ЦК Компартии Украины, внесенное в протокол № 1256 заседания Парткомиссии от 12 декабря 1979 года:

"О снятии партийного взыскания с т.Шевченко Федора Павловича /рождения 1914 года, член КПСС с декабря 1945 года, партбилет № 06951419/.

Учитывая ходатайства парторганизации Института истории АН УССР и Печерского райкома партии г.Киева, снять с т.Шевченко Ф.П. выговор с занесением в учетную карточку, об"явленный ему ЦК Компартии Украины 5 сентября 1972 года за неправильное отношение к парторганизации, грубые нарушения партийных принципов в работе с кадрами, допущенные идейно-теоретические ошибки и неискренность".

СЕКРЕТАРЬ ЦК

Соненко

Послано: Печерскому райкому Компартии Украины г.Киева /для ознакомления т.Шевченко Ф.П./; Киевскому горкому партии; в дело.

№ 144

ВИТЯГ ІЗ НАКАЗУ В. О. ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
АН УРСР ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ ПЕРСОНАЛЬНОГО
СКЛАДУ СЕКТОРА ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ
ТА КАРТОГРАФІЇ ІНСТИТУТУ

Київ, 1 липня 1982 р.

§ 3

Затвердити Сектор історичної географії та картографії при відділі джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін у складі:

зав. сектором чл.-кор. АН УРСР ШЕВЧЕНКО Ф.П.

ст.н.с., к.г.н. МАРКОВА О.Є.

ст.н.с., к.і.н. МОЛОДЧИКОВ О.В.

мол.н.с., к.і.н. БАЛАБУШЕВИЧ Т.А.

мол.н.с. СТЕПАНОВИЧ Є.П.

інженер-картограф СУХОВІЙ В.М.

стажист-дослідник ГРЕХОВА Н.В.

стажист-дослідник ГИРЯВЕНКО В.М.

лаборант МАСАЛИКО Л.М.

інженер ПАСЮК Н.М.

на ці ж посади.

П і д с т а в а: Заяви Маркової О.Є., Молодчикова О.В., Балабушевич Т.А., Степанович Є.П., Суховія В.М., Грехової Н.В., Гирявенко В.М., Масалико Л.М., Пасюк Н.М., згода зав. сектором.

Т.в.о. директора Інституту історії АН УРСР
доктор історичних наук П.С. Сохань

Наказ погоджено:
голов. бухгалтер Р.П. Семко
ст. юристконсульт Н.М. Примак

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117, арк. 104.

Копія. Машинопис.

№ 145

ОСОБИСТИЙ ЛИСТОК З ОБЛІКУ КАДРІВ
Ф. П. ШЕВЧЕНКА*

Київ, 8 травня 1984 р.

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 3, 3 зв., 4, 4 зв. Оригінал. Машинопис, автограф.

* Див. с. 479.

№ 146

КЛОПОТАННЯ ДИРЕКЦІЇ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР
ПРО НАГОРОДЖЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА ПОЧЕСНОЮ
ГРАМОТОЮ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР

Київ, 8 травня 1984 р.

ПРЕЗИДИУМ АН УССР

Дирекция, партийная и профсоюзная организации Института истории АН УССР ходатайствуют о награждении Почетной Грамотой Президиума Верховного Совета Украинской ССР в связи с 70-летием со дня рождения заведующего сектором исторический географии и картографии, члена-корреспондента АН УССР, доктора исторических наук, профессора ШЕВЧЕНКА Федора Павловича, внесшего значительный вклад в развитие исторической науки, в подготовку высококвалифицированных научных кадров в республике.

Ф. П. Шевченко работает в системе АН УССР с 1945 г. В 1945–1949 гг. был заместителем председателя Комиссии по истории Великой Отечественной войны, заведующим отделом Института истории АН УССР, ученым секретарем Президиума АН УССР, а с 1964 по 1967 гг. – заместителем директора Института истории АН УССР. С ноября 1968 г. по сентябрь 1972 г. был директором Института археологии АН УССР. С 1972 г. работает в Институте истории АН УССР, возглавляет в настоящее время сектор исторической географии и картографии.

Ф. П. Шевченко специалист широкого профиля в области истории Украины периодов феодализма и Великой Отечественной войны, историографии, источниковедения, истории зарубежных социалистических стран. Им опубликовано свыше 400 научных трудов, в том числе 3 монографии: «Непорушна дружба українського та російського народів» (К., 1954), «Лук'ян Кобилиця» (К., 1958), «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К., 1959), 18 брошюр, десятки научных статей. Он внес большой вклад в подготовку фундаментального исследования «Великий советский народ» (К., 1976), автор ряда разделов и член редколлегии 8-томной «Истории Украинской ССР», коллективных монографий «Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов» (К., 1978), «Дружба и братство русского и украинского народов» (К., 1982 в 2-х т.) и др.

Большую работу проводит Ф.П. Шевченко по подготовке квалифицированных научных кадров в республике. Им подготовлено свыше 30 кандидатов наук и 5 докторов наук. Он неоднократно выступал оппонентом на защите докторских и кандидатских диссертаций, был председателем Государственной экзаменационной комиссии на историческом факультете КГУ, читал лекции в КГУ и других высших учебных заведениях.

Неоднократно принимал участие в работе международных конференций историков, является членом Международного комитета славистических исследований. Ф. П. Шевченко – член ряда научных и учебных советов, редколлегии «Українського історичного журналу».

Плодотворную научную и научно-организационную работу Ф.П. Шевченко успешно сочетает с активной общественной деятельностью. Он член Комиссии по качеству партийного бюро Института истории АН УССР, руководитель методологического семинара отдела источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин, член научно-методического совета по пропаганде исторических знаний общества «Знание». Активно выступает на всесоюзных и республиканских научных конференциях и сессиях, а также среди трудящихся республики с лекциями и докладами.

Глубокая эрудиция и высокие деловые качества Ф. П. Шевченко снискали ему заслуженный авторитет в коллективе института и среди научной общественности страны. Ф.П. Шевченко удостоен правительственных наград – ордена «Знак Почета» и четырех медалей. Имеет ряд благодарностей Президиума АН УССР и дирекции Института истории АН УССР.

Директор Института истории АН УССР
член-корреспондент АН УССР (підпис) Ю.Ю. Кондуфор

Секретарь партийной организации
доктор исторических наук (підпис) И.М. Кулинич

Председатель профсоюзного комитета
доктор исторических наук (підпис) П.П. Панченко

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 165-167.
Оригінал. Машинопис.

№ 147

УКАЗ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР
ПРО НАГОРОДЖЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА
ПОЧЕСНОЮ ГРАМОТОЮ ПРЕЗИДІЇ
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Київ, 23 серпня 1984 р.

У К А З

Президії Верховної Ради Української РСР
Про нагородження члена-кореспондента
АН УРСР ШЕВЧЕНКА Ф.П. Почесною Грамотою
Президії Верховної Ради Української РСР

За значний вклад у розвиток історичної науки та підготовку наукових кадрів нагородити завідуючого сектором Інституту історії АН УРСР, м. Київ, доктора історичних наук, члена-кореспондента

АН УРСР ШЕВЧЕНКА Федора Павловича Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

Голова Президії Верховної Ради
Української РСР *О. Ватченко*
Секретар Президії Верховної Ради
Української РСР *М. Хоменко*

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 170.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 148

ПОСТАНОВА ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМПІТЕТУ
КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ТА РАДИ МІНІСТРІВ УРСР
ПРО ПРИСУДЖЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКУ
ДЕРЖАВНОЇ ПРЕМІЇ УРСР

Київ, 11 грудня 1984 р.

О ПРИСУЖДЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРЕМИЙ
УКРАИНСКОЙ ССР
В ОБЛАСТИ НАУКИ И ТЕХНИКИ 1984 года

Постановление Центрального Комитета Компартии
Украины и Совета Министров Украинской ССР №
от 11 декабря 1984 года

Центральный Комитет Компартии Украины и Совет Министров Украинской ССР, рассмотрев представление Комитета по Государственным премиям Украинской ССР в области науки и техники при Совете Министров УССР, постановляют присудить Государственные премии Украинской ССР 1984 года:

Шевченко Федору Павловичу, члену-корреспонденту АН УССР, заведующему сектором Института истории АН УССР – за цикл работ «Исторические связи и дружба русского, украинского, белорусского и молдавского народов в братском союзе народов ССР»

В е р н о:

(Підпис)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 171.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 149

ПОСТАНОВА ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ
ТА ПРАВА АН УРСР ПРО УВІЛЬНЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА
ВІД ОБОВ'ЯЗКІВ ЗАВДУВАЧА СЕКТОРА ІСТОРИЧНОЇ
ГЕОГРАФІЇ І КАРТОГРАФІЇ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Київ, 9 вересня 1987 р.

БЮРО ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА

ПОСТАНОВА
Протокол № 9, § 9

Про увільнення члена-кореспондента АН УРСР Шевченка Ф.П.
від обов'язків завідуючого сектором історичної географії
і картографії Інституту історії АН УРСР

Бюро Відділення історії, філософії та права АН УРСР

п о с т а н о в л я є:

1. Підтримати клопотання Інституту історії АН УРСР і просити Президію АН УРСР увільнити члена-кореспондента АН УРСР Шевченка Федора Павловича, 1914 р. народження, від обов'язків завідуючого сектором історичної географії і картографії у зв'язку з досягненням ним граничного віку для зайняття цієї посади, визначеного постановою Президії АН УРСР від 18.03.87 «Об организации выполнения постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 5.02.87 г. № 17», перевівши його на посаду головного наукового співробітника цього сектору та оголосивши подяку за багаторічну сумлінну роботу.

2. Погодитись з пропозицією Інституту історії АН УРСР про призначення т.в.о. завідуючого зазначеним сектором на час після увільнення Ф.П. Шевченка і до проведення конкурсу на заміщення вакантної посади д.і.н. Ю.О. Пінчука, провідного наукового співробітника, 1937 р. народження.

П і д с т а в а: подання Інституту історії АН УРСР від 27.08.87 №123/852 та заява Ф.П. Шевченка.

Академік-секретар Відділення
академік АН УРСР *Б.М. Бабій*

Учений секретар Відділення
к.і.н. *І.І. Ладивір*

Згідно з оригіналом:

(*підпис*)

Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-р, оп. 631, спр. 61, арк. 173.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 150

ФЕДІР ПАВЛОВИЧ ШЕВЧЕНКО. НЕКРОЛОГ

Кий, після 1 листопада 1995 р.

ФЕДІР ПАВЛОВИЧ ШЕВЧЕНКО

1 листопада пішов з життя внаслідок тяжкої хвороби відомий вчений в галузі вітчизняної історії, лауреат Державної премії України,

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Федір Павлович Шевченко.

Народився Ф. П. Шевченко 11 (24) серпня 1914 р. у селі Дунаївці Новоушицького повіту Подільської губернії у селянській родині. 1937 року закінчив Московський державний історико-архівний інститут. В 1940–1941 рр. працював директором Чернівецького облдержархіву, а під час війни – в архівних установах Російської Федерації, Узбекистану й України. З 1949 р. і до останніх днів життя (з перервою в 1968–1972 рр., коли обіймав посаду директора Інституту археології АН УРСР) працював в Інституті історії України НАН України.

Наукові інтереси Федора Павловича обіймали широке коло актуальних проблем. Його добре знають у нашій країні і за рубезем як обдарованого дослідника важливих проблем історії України. Він ґрунтовно вивчав політичні та економічні зв'язки України з Росією, зробив цікаві спостереження щодо динаміки соціального і національного складу козацького війська під час Визвольної війни українського народу у середині XVII ст., підготував ряд фундаментальних збірників документів і матеріалів з проблематики історії України.

Ф.П. Шевченко вивчав селянський рух на Буковині 40-х рр. XIX ст. та відповідну документальну базу, досліджував участь поляків, чехів, румунів, угорців у партизанській боротьбі в Україні під час другої світової війни. Його розвідки з цих питань друкувалися як у вітчизняній пресі, так і за кордоном.

Серед авторів шеститомника, присвяченого історичним зв'язкам українського, російського, білоруського і молдавського народів Федір Павлович був удостоєний Державної премії України.

Вчений залишив багатий доробок на ниві різних історичних дисциплін, насамперед історіографії, джерелознавства, історичної географії, архівознавства, іконографії тощо. Ф. П. Шевченко був одним з організаторів щорічників з історіографії та джерелознавства, що публікувалися в Україні протягом 1964–1972 рр.

Вельми повчальним є величезний досвід ученого в плідній науково-редакційній роботі. Він був першим головним редактором «Українського історичного журналу», у різний час – членом редколегій «Вісника АН УРСР», журналу «Пам'ятки України», членом головних редколегій «Історії міст і сіл Української РСР», 10-томної «Истории Украинской ССР» та ін. видань.

Значну увагу приділяв учений теоретичним проблемам історичної науки. Загалом перу Федора Павловича належить 660 праць.

Багато сил та енергії віддавав Ф. П. Шевченко вихованню та підготовці кадрів. Він дав путівку в наукове життя цілій плеяді здібних науковців-істориків. Серед його учнів 7 докторів і понад 50 кандидатів наук. За заслуги перед наукою Ф. П. Шевченка нагороджено орденом «Знак Пошани», багатьма медалями, Почесною грамотою Президії Верховної Ради України.

Після утворення в системі Національної академії наук Інституту археографії і джерелознавства Ф. П. Шевченко приділяв багато уваги підготовці кадрів археографів і розгортанню науково-дослідної роботи в цій важливій галузі.

Федір Павлович назавжди залишається в наших серцях як визначний науковець, добра, щира людина. Йому були притаманні працелюбність, глибина та ясність думки.

Смерть Ф. П. Шевченка – велика втрата для української історичної науки. Світла пам'ять про нього – визначного вченого, чудову, чуйну людину – назавжди збережеться у серцях його колег, учнів, усіх тих, хто знав його і працював з ним. Незабутній образ Федора Павловича завжди буде з нами.

Президія Національної Академії наук України
Інститут історії України
НАН України
Інститут археології НАН України
Інститут української археографії і джерелознавства імені
М. Грушевського

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 2117,
арк. 137-139.

Оригінал. Машинопис.

Копия

Д И П Л О М

с отличием

№ 702950

Предъявитель сего тов. ШЕВЧЕНКО ФЕДОР ПАВЛОВИЧ

в 1933 г. поступил и в 1937 г. окончил полный курс Московского Историко-Архивного Института по специальности историк-архивист и решением Государственной Экзаменационной Комиссии от 29 июня 1937 г. ему присвоена квалификация научного работника Историка - архивиста.

Председатель Государственной
Экзаменационной Комиссии

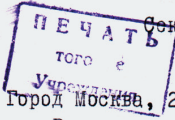
подпись

Директор

подпись

Секретарь

подпись

Город Москва, 24 марта 1948 г.
Регистрационный № 55.

Селин

КОПИЯ

СНХ СССР
ВСЕСОЮЗНЫЙ КОМИТЕТ ПО ДЕЛАМ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ
ВЫСШАЯ АТТЕСТАЦИОННАЯ
КОМИССИЯ

ДИПЛОМ
КАНДИДАТА НАУК

кд № 003086

Москва 10 марта 1946 г.

РЕШЕНИЕМ

Совета Института Истории АН СССР

от 10 мая 1943 г. / протокол № — /

гражданину

ШЕВЧЕНКО ФЕДОРУ ПАВЛОВИЧУ

ПРИСУЖДЕНА УЧЕНАЯ СТЕПЕНЬ КАНДИДАТА
исторических наук

Председатель

Совета

/ подпись/

ПЕЧАТЬ

того же

Учреждения

Ученый Секретарь

Совета

/ подпись/

КОПИЯ

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
С С С Р
ВЫСШАЯ АТТЕСТАЦИОННАЯ КОМИССИЯ

А Т Т Е С Т А Т
СТАРШЕГО НАУЧНОГО СОТРУДНИКА

МСН № 13182

Москва 1 ноября 1949 г.

РЕШЕНИЕМ

ПРЕЗИДУМА АКАДЕМИИ НАУК Украинской ССР
от 6 мая 1949 г. / протокол № 13 /

гражданин

ШЕВЧЕНКО ФЕДОР ПАВЛОВИЧ

утвержден в ученом звании старшего научного сотрудника
по специальности " История СССР "

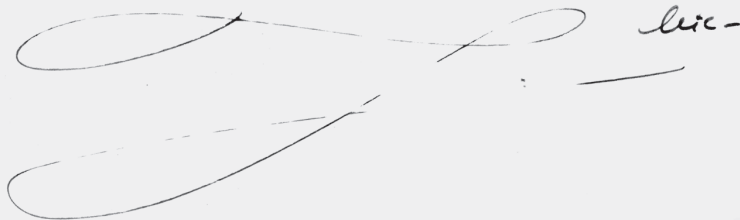
Е Ч А Т
того же

Президент Академии наук

/ подпись/

Академик-Секретарь Академии Наук

/ подпись/

Копия

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО
СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ СССР

ВЫСШАЯ АТТЕСТАЦИОННАЯ КОМИССИЯ

ДИПЛОМ
ДОКТОРА НАУК

МИТ № 000260

Москва 17 июня 1964 г.

РЕШЕНИЕМ
ВЫСШЕЙ АТТЕСТАЦИОННОЙ КОМИССИИ

от 16 мая 1964 г. /протокол № 13/

ШЕВЧЕНКО ФЕДОРУ ПАВЛОВИЧУ

присуждена ученая степень доктора исторических наук.

Председатель Высшей Аттестационной
Комиссии

подпись

ПЕЧАТЬ
Ученого Секретаря Высшей
Аттестационной Комиссии
Учреждения

подпись

Личный листок

по учету кадров

Фамилия Шевченко
 имя Федор отчество Павлович
 2. Пол муж. 3. Год, число и месяц рождения 1943 11/24/1943
 4. Место рождения с. Дукавце, Дукавский район
Киевской области
 5. Национальность украинец 6. Соц. происхождение дети бедняк
 7. Партийность член КПСР партстаж лет 1945 партбилет № 126073
 (м-ц и год вступления) к/карточка
 8. Состоит ли членом ВЛКСМ, с какого времени и № билета
 9. Образование высшее

Название учебного заведения и его местонахождение	Факультет или отделение	Год посту- пления	Год окончания или ухода	Если не оконч., то с какого курса ушел	Какую специальность получил в результате окончания учебн. за- вед., указать № ди-ло- ма или удостоверения
<u>Московский государственный университет архивного дела</u>					
<u>Архивный институт</u>		<u>1933</u>	<u>1937</u>		<u>Метр.-архивист</u>
<u>Аспирантура при советском посольстве</u>		<u>1937</u>	<u>1940</u>		<u>Метр.</u>

10. Какими иностранными языками и языками народов СССР владеете французский, русский, украинский, польский, венгерский и итальянский
 (читаете и переводите со словарем, читаете и можете объясняться, владеете свободно)
 11. Ученая степень, ученое звание д. ист. наук, Удмуртский
 12. Какие имеете научные труды и изобретения История родословия (Синтез прикладной)

Копия

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ СССР

ВЫСШАЯ АТТЕСТАЦИОННАЯ КОМИССИЯ

АТТЕСТАТ ПРОФЕССОРА

МНР № 011845

Москва 27 января 1969 г.

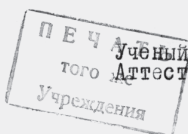
Решением Высшей Аттестационной Комиссии от 25 декабря
1968 года /протокол № 70 /П/

ШЕВЧЕНКО ФЕДОР ПАВЛОВИЧ

утвержден в ученом звании ПРОФЕССОРА по специальности
истории СССР.

Зам. председателя Высшей
Аттестационной Комиссии

подпись

Ученый Секретарь Высшей
Аттестационной Комиссии

подпись

Свет

Личный листок

по учету кадров

1. Фамилия Шевченко
 имя Глебу отчество Павлович
 2. Пол муж 3. Год, число и месяц рождения 1914, 11/III (сост.)
 4. Место рождения с. Вунаевцы, Вунаевской
 (село, деревня, горда, район, область)
района Кавказской области УССР
 5. Национальность украинец 6. Соц. происхождение шестовик
 7. Партийность КПСС парстаж Кл 1945 партбилет №
 (м-ц и год вступления) к/карточка
 8. Состоит ли членом ВЛКСМ, с какого времени и № билета нет
 Образование высшее

Название учебного заведения и его местонахождение	Факультет или отделение	Год поступ- ления	Год окончания или ухода	Если не оконч., то с какого курса ушел	Какую специальность получил в результате окончания учебн. завеса., указать № диплома или удостоверения
<u>Московский государ- ственный историко- архивный институт</u>		<u>1933</u>	<u>1937</u>		<u>история-архивист</u>
<u>Кемпранская высш. школа историко-географ.</u>		<u>1937</u>	<u>1940</u>		<u>история, география и статистика</u>

10. Какими иностранными языками и языками народов СССР владеете. украинским, русским, немецким - свободно; венгерским, болгарским и турецким - со словарем.
 (читаете и переводите со словарем, читаете и можете объясняться, владеете свободно)
 11. Ученая степень, ученое звание доктор исторических наук, профессор, ст. и. н. / докт.
 12. Какие имеете научные труды и изобретения более 200 научных и научных-популярных работ по истории Украины и другим странам.
(Список прилагается)

Личный листок

по учету кадров

1. Фамилия Шевченко
 имя Федор отчество Николай
 2. Пол муж 3. Год, число и месяц рождения 1914, 24 августа
 4. Место рождения с. Дунаевца, Дунаевского
 (село, деревня, город, район, область)
района Киевской области УССР
 5. Национальность украинцы 6. Соц. происхождение Крестьянин
 7. Партийность чл. КПС партстаж 1945 декабрь партийный билет № 06951479
 (м-ц и год вступления) к/карточка
 8. Состоит ли членом ВЛКСМ, с какого времени и № билета _____
 9. Образование высшее

Наименование учебного заведения и его местонахождение	Факультет или отделение	Год вступления	Год окончания или ухода	Если не окончил, то с какого курса ушел	Какую специальность получил в результате окончания учебного заведения, указать № диплома или удостоверения
<u>Московский государственный историко-архивный институт</u>	<u>общий</u>	<u>1933</u>	<u>1937</u>		<u>историк-архивист</u> <u>Диплом № 702,950</u>
<u>Аспирантуру этого Института</u>		<u>1937</u>	<u>1940</u>		

10. Какими иностранными языками и языками народов СССР владеете польский, немецкий, сербский, болгарский, украинский, русский, белорусский

(читаете и переводите со словарем, читаете и можете объясняться, владеете свободно)

11. Ученая степень, ученое звание доктор исторических наук, профессор, чл.-корр АН УССР
 12. Какие имеете научные труды и изобретения по истории СССР, истории зарубежных социалистических стран, истории новодесинского иберного граффита
(Список прилагается)

Частина четверта

Miscellanea

Любов Шепель

**Матеріали Наукового архіву
Інституту історії України НАН України
про наукову і громадську діяльність
Федора Павловича Шевченка**

Пропоновані тексти та витяги із протоколів, стенограм, доповідей та інших документів, які розкривають внутрішнє, науково-організаційне життя інституту, роботу вченої ради, спеціалізованої вченої ради, наукових підрозділів інституту, містять численні приклади активної діяльності Федора Павловича Шевченка в роки його роботи в інституті (1949–1995 рр.), з перервою в 1968–1972 рр., коли він обіймав посаду директора Інституту археології АН УРСР. Вони яскраво ілюструють той факт, що його активна не тільки наукова, а й громадянська позиція щодо ряду проблем в тогочасній українській історичній науці, завжди відзначалася засадничою принциповістю і навіть вільнодумством. Виступи, заяви колег-науковців містять згадки про думки і позицію Федора Павловича в тих чи інших питаннях. Траплялося й так, що його думки, твердження, праці ставали предметом критики, і, навіть, резонансних обговорень. Прикладом може бути безпрецедентне за тривалістю та гостротою обговорення книги Ф.П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» Розширене засідання Вченої ради тривало 8, 10, 13, 14 червня 1960 р. В ньому взяли участь найвідоміші вчені-історики. Наведений документ є яскравою ілюстрацією відстоювання Федором Павловичем своїх наукових засадничих переконань.

Основний блок архівних джерел, який висвітлює перебіг подій наукового і громадського життя Федора Шевченка в Інституті історії України НАН України, зберігається в Науковому архіві інституту. Представлені матеріали, відібрані з 15 справ фонду Інституту історії України НАН України є не тільки найцікавішими щодо наукової діяльності Федора Шевченка, а й показовими для розуміння характеру, поведінки й манери спілкування вченого з опонентами.

Архівні матеріали згруповано за основними тематичними блоками:

I. Тексти виступів та доповідей, що стосувалися важливих подій і фактів у політичній історії СРСР і УРСР, розвитку народного господарства й культури республіки, української історичної науки та все-світньої історії (оп. 1, спр. 218) – виступ в обговоренні питання «Роботи

товариша Сталіна в питаннях мовознавства і завдання істориків» (1950); оп. 1, спр. 350 – виступ на засіданні Вченої ради по обговоренню проекту схеми тематики показу досягнень соціалістичного сільського господарства Української РСР в головному павільйоні Республіканської с/г виставки (1951); оп. 1, спр. 222 – витяг з доповіді «Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів» (1950); оп. 1, спр. 770 – виступ в обговоренні питання про перспективи розвитку історичної науки в республіці на 10–15 років (1958); оп. 1, спр. 167 – доповідь Ф.П. Шевченка «Про втілення досягнень історичної науки співробітниками Інституту» (1949); оп. 1, спр. 359 – витяг з «Бесіди співробітників Інституту історії АН УРСР з приводу лібретто опери “Богдан Хмельницький” з автором О.Є. Корнійчуком» (1952).

II. Виступи на обговоренні наукових доповідей колег-науковців із приводу чергових комуністичних з’їздів. Оп. 1, спр. 627 – виступ в обговоренні доповіді директора інституту О.К. Касименка «Завдання інституту в світлі рішень XX з’їзду Комуністичної партії Радянського Союзу» (1956); оп. 1, спр. 167 – виступ в обговоренні доповіді Ф.Є. Лося «Рішення XVI з’їзду КП(б)У» (1949).

III. Виступи з обговорення книг, навчальних програм з історії України для вузів, наукових проектів. Оп. 1, спр. 788 – виступ на нараді істориків західних областей України в обговоренні підручника «Історія Української РСР» (1958); оп. 1, спр. 358 – виступ в обговоренні нарисів «Історії Польщі» й «Історії Болгарії», підготовлених авторським колективом Інституту слов’янознавства АН СРСР (1952); оп. 1, спр. 221 – виступ на «Нараді по обговоренню макету історії Молдавії» (1950 р.); оп. 1, спр. 876 – виступ в обговоренні «Програми з історії Української РСР для педагогічних інститутів» (1959).

IV. Відповіді Ф.П. Шевченка на захист власних тверджень, думок, які він виказував у своїх працях, доповідях, а також полемічні тексти, їх обговорення науковцями. Оп. 1, спр. 968 – виступ Ф.П. Шевченка в обговоренні його книги «Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст.» (1960); оп. 1, спр. 959 – ухвала за результатами обговорення книги Ф.П. Шевченка «Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст.» (1960); оп. 1, спр. 291 – дискусія по доповіді Ф.П. Шевченка «Робота товариша Сталіна “Марксизм і питання мовознавства” і завдання історичної науки» (1951).

V. Текст статті «Про стан вивчення зв’язків українського народу з іншими слов’янськими народами» (оп. 1, спр. 934).

Виступи, обговорення, дискусії, інші документи, які містяться в опублікованих джерельних матеріалах, не тільки передають дух епохи, вони, передовсім, дають можливість розкрити багатогранну постать видатного вченого, громадського і державного діяча, вчителя для багатьох поколінь українських істориків, фундатора цілої школи дослідників середньовічної історії України – Федора Павловича Шевченка.

№ 1

ІЗ СТЕНОГРАМИ ВИСТУПУ Ф.П. ШЕВЧЕНКА
НА ЗАСІДАННІ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ АН УРСР З ПРИВОДУ ОБГОВОРЕННЯ ДОПОВІДІ
Ф.Є. ЛОСЯ «РІШЕННЯ XVI З'ЇЗДУ КП(Б)У»

Київ, 10 березня 1949 р.

Рішення XVI з'їзду КП(б)У мають величезне значення для всього українського народу і для історії України як складової частини українського народу. Відомо, що історія виховує в наших умовах радянських патріотів. Виходячи з цього, як правильно відмічав Федір Євдокимович¹, історикам України є багато про що сказати. Бо це історія 40-мільйонного народу, який перший пішов за російським народом.

...² не показати цього – це не показати дійсну історію України, не показати і культуру, на яку сьогодні особливо звертають увагу.

Хочу зупинитись на деяких питаннях. Перечитуючи «Короткий курс історії України» кидається у вічі, що випадають такі важливі моменти, як боротьба українського народу за свою державність, майже до Жовтневої революції про це не маємо ні слова, а це має неабияке значення. Вороги писали, що українська нація – це не державна нація, і Грушевський це підкреслював, що на Україні легше створити кілька хорів, чим один батальйон, згодний до бою. На це питання треба звернути увагу, тому що в роботі все зводиться до одного, до возз'єднання українського народу, а возз'єднання може бути різними шляхами і в різних умовах, може пройти без участі українського народу.

У питанні про державність потрібно висвітлити ще розділ про роздрібленість і про галицько-волинське князівство. Коли ми візьмемо історію Молдавії, Чехословаччини, Сербії, то бачимо, що з XII–XIV ст. утворено національний організм, а чому нічого немає про Україну? Про державність українського народу треба підкреслити в історії України.

Тут Михайло Абрамович³ цитував слова товариша Сталіна з приводу підпису договору з Фінляндією. Ці слова настільки важливі для істориків, що я дозволю собі ще раз їх зачитати. Товариш Сталін говорив (зачитує цитату).

Я переглянув «Короткий курс» під кутом зору, чи проходить це червоною ниткою через усю роботу, і не знайшов цієї червоної нитки. Не показана особливість української нації, в чому з'являється ця особливість, чим відрізняється від сусідніх культур, чому про це не говориться.

Я вважаю, що український народ, який пригноблений був національно, свою культуру не загубив, а зберіг, і про цю властивість треба було більше сказати в «Короткому курсі», а так виходить об'єктивистське викладання фактів.

...⁴ і деякі проілюструю приклади. Мені здається, що з цим слід покінчити. Напр., стор. 39 (це стосується автора, тут є таке твердження, яке вносить плутання в питання культури) (зачитує). Виходить, що письменність була чужда народу. Мова повинна іти про ворожість пануючих класів...

З місця: - «Так це література».

- Так ви так і вкажіть - література.

І далі (зачитує). Але ми знаємо, що на Україні залишились не лише билини, а і щедрівки, весняні пісні. Чому це не одержало належної уваги? Це обіднення нашої науки. Є і таке формулювання (зачитує). Термін «схоластично» я не вживав би в «Короткому курсі». На це все потрібно звернути увагу.

З місця: - «Правильно».

На стор. 58 (зачитує). Мова тут іде про «Слово о полку Ігоревім». Такий величний твір для всіх східних народів. А ви приводите таке образливе порівняння. Краще ж використати прекрасний твір Белінського з приводу цього, але цього у вас нема. У вас сказано, що традиції збереглись в українських думках, а чому не написати - в українських народних думках, і які саме ці твори, які збагачували народну творчість?

Тут є і інші недоліки. На стор. 92 говориться (зачитує). Якось воно так викладено, що не зрозуміло, хто на кого впливає, хто кого вчить. І далі указано так (зачитує). Яка ж це восточнослов'янська письменність? Чому не вказати, що це українська письменність? Це прибіднює роль українського народу в світовій культурі.

На стор. 129 виглядає дуже бідно нарівні з іншими. Тут сказано і про плач й ін. А хоч би одним словом сказали, як боролись проти феодалів. Це треба показати, там де мова іде про боротьбу двох культур (зачитує). Я би хотів, щоб було сказано, до кого це відноситься.

На стор. 156 є така фраза (зачитує). Мені здається, що цю фразу треба розширити. Далі сказано - школа гуманітарна, а ще далі сказано, що він вивчав математику, геометрію. Яка це була гуманітарна школа, це школа була загальноосвітня.

На стор. 158 говориться тепло (зачитує). Мова йде про наш живопис. Но варто тільки згадати, що це були за портрети, щоб показати цей живопис. Згадайте слова Павла Алеппського: він порівнював цей живопис з італійським і віддає перевагу російському. Це повинні привести.

З місця: - «А чи це відповідає дійсності?».

Можна по-різному розцінювати це, звичайно, що слід критично відноситись до цього, але подати це треба.

Про взаємовплив двох культур: української та російської. У нас це питання розглядають в односторонньому аспекті - вплив російської культури на українську. Це не вірно. Десятки кращих представників

вийшли з України і працювали на спільній ниві. А тому тут можна прямо говорити про взаємовплив.

У нас проходить збіднення культури також і за мовним принципом. Український письменник, але пише на російській мові – відсівають до російської культури. І це невірно. Тоді від Коперника повинні відмовитись поляки і т. д. Потебня також писав на російській мові.

З місця: – «А Гоголя Ви теж відносите до української культури?».

Щодо Гоголя, вичерпну відповідь на це питання дав Д.З. Мануїльський: «Гоголь – це один з кращих живих прикладів взаємовпливу двох культур. І з цього погляду можна розглядати Гоголя не тільки російським письменником, але і письменником України».

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 167, арк. 80–86. Машинопис. Оригінал.

¹ Федір Євдокимович.

² Так у тексті.

³ Мається на увазі М.А. Рубач.

⁴ Так у тексті.

№ 2

ДОПОВІДЬ Ф.П. ШЕВЧЕНКА «ПРО ВТІЛЕННЯ ДОСЯГНЕНЬ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ СПІВРОБІТНИКАМИ ІНСТИТУТУ», ВИГОЛОШЕНА НА ЗАСІДАННІ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УРСР

Київ, 12 грудня 1949 р.

Дирекція доручила мені зробити доповідь «Про втілення досягнень історичної науки співробітниками Інституту». Я до деякої міри у скрутному становищі. Мені прийдеться говорити про необхідність того, що всім зрозуміло, проти чого ніхто не виступає. Але разом з тим мені прийдеться говорити про те, як посилити зв'язок нашого Інституту з життям, як нам, невеликому загонові великої армії радянських істориків втілити в життя досягнення радянської історичної науки.

Прийдеться говорити про те, що наш Інститут повинен зв'язатися ще більше з життям, з практикою, зробити свою тематику ще більш актуальною.

В нашій країні побудовано соціалізм, наш народ приступив до побудови комунізму. Побудова комунізму означає, що в нашій країні повинно розширитися виробництво матеріальних благ, ще на вищій рівень підняти культурний рівень нашого народу.

В цій справі важливе місце належить радянській науці, радянським вченим всіх галузей науки.

9 лютого 1946 р. товариш Сталін у своєму виступі перед виборцями Сталінського округу м. Москви звернувся до великої армії науковців

нашої країни, поставивши перед ними завдання в короткий час наздогнати і перегнати зарубіжні країни в справі розвитку науки.

Для вирішення цього завдання створені всі умови в нашій країні. Уряд, партія виявляють велике піклування в справі розвитку нашої радянської науки, яка відрізняється від науки в капіталістичних країнах, що служить трудящим, а не купці експлуататорів. Що може бути ще важливішим для наших вчених, як те велике захоплююче завдання: допомогти країні в можливо короткий час досягнути вищих форм суспільного життя – комуністичного ладу¹. Це мета всього прогресивного людства і ця мета здійснюється в нашій країні.

Наш народ гордиться тим, що він перший прокладає шляхи людству до нового суспільства. Але гордиться тим має право той, хто приймає активну участь у здійсненні цього великого завдання.

Не можуть бути осторонь від цього великого завдання наші вчені, що є новою інтелігенцією, яка вийшла із народу, тісно зв'язана з народом, інтелігенція, що принципіально відрізняється від старої буржуазної інтелігенції тим, що вона не знає ярма експлуатації, ненавидить експлуататорів і готова служити народам СРСР вірою і правдою.

Наша інтелігенція, науковці – це загін будівників комунізму. Наша трудова інтелігенція вірно служить всьому народові, всі свої таланти і здібності віддає для того, щоб укріпити і розвинути радянський лад, укріпити міць нашої країни.

Завдання перед науковцями поставлені великі. Ці завдання з розвитком науки не вичерпуються, не зменшуються, а розширюються. Та інакше і бути не може, бо коли наука пов'язана з життям, яке не стоїть на одному місці, а розвивається, то і наука повинна розвиватися. Наука розвивається разом з розвитком суспільства, як необхідний наслідок його розвитку і разом з тим є умовою цього розвитку. Це стосується всіх галузей науки, в тому числі історичної. Історикам не приходиться доказувати, яке велике значення має історична наука в справі виховання нашого народу в душі нового комуністичного суспільства.

Історична наука, як і кожна наука, за своїм змістом, формою і призначенням взагалі має громадський, колективний характер. Це особливо наглядно можна побачити на прикладі історичної науки. Можна сказати, що історія, поряд з літературою, більш усього зацікавлена у широкого читача², особливо у радянського громадянина. Але є наука і наука. Є наука відірвана від життя, від потреб народу, наука, яка замикається в собі, це наука для науки. До творення такої науки не один раз закликав наших вчених товариш Сталін. Товариш Сталін закликав до тісного зв'язку науки з практикою, закликав до того, щоб у науці ломалися старі заскорузлі норми.

Товариш Маленков у своїй доповіді про 32 роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції говорив: «За останній час спів-

дружність науки з виробництвом, вчених з передовими робітниками, інженерами, техніками, агрономами, колгоспниками безумовно посилилась. Справжня наука зв'язана з життям, безжалісно рве зі всіма застарілими традиціями, не терпить косності, рутини, бездумності до ростків нового. Передова наука в умовах соціалістичного суспільства сміло дивиться вперед».

Сила нашої науки в тому, що вона базується, виходить із вчення Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна, що вона тісно зв'язана з життям. Хто від цього відступає, той не стоїть на справжніх наукових позиціях.

Вчені міста Ленінграда звернулися до вчених нашої країни з відозвою ще більше пов'язати свою роботу з виробництвом, з життям, практикою.

Цей заклик знайшов гарячий відгук в сотнях науково-дослідних установ нашої країни. Як можна судити з відгуків преси, це дало разючо великі результати.

Зв'язок із життям, із виробництвом, із практикою став законом у діяльності всіх наукових установ нашої країни. Безумовно, це стосується і гуманітарних установ, у тому числі і нашого Інституту історії.

Не можна сказати, щоб наш Інститут у цій справі нічого не зробив до цього часу. Інститут закінчив підготовку «Курсу історії України», який дуже і дуже потрібний нашому народові, учбовим закладам. Це велика політична і наукова подія в житті нашого колективу.

Співробітники Інституту в цьому році провели велику роботу в справі читання лекцій, доповідей – в цьому році було прочитано 287 доповідей і лекцій.

Співробітники Інституту провели велику роботу в справі консультацій різних установ і співробітників Києва і периферії. Лише в цьому році дано консультацій – 280, рецензій – 184. Дещо, написане співробітниками в цьому році, опубліковано. Все це, безумовно, значна робота. Виникає лише питання, чи наші співробітники зробили все, що могли зробити, чи завжди це робилося вдало.

Мені здається, що можна було б зробити далеко більше, далеко краще, що не всі можливості використано, що ще мало було проявлено ініціативи в цій справі.

Більшість товаришів вірно розуміють втілення, коли говорять, що потрібно більше друкуватися, видаватися. Дійсно, це одна із основних сторін втілення продукції нашого Інституту. Коли придивитися більш уважно до цього питання, то вийде, що Інститут дуже мало зробив. Після постанови ЦК КП(б)У 1947 року вийшла з друку лише книга К.І. Стецюк, і то вона була написана ще задовго до постанови.

Вийшов за участю співробітників збірник документів про Кармелюка. Опубліковано кілька статей, брошур. Скажуть, що «Курс історії України» забрав весь час. Це не зовсім так, бо 1) офіційна робота над «Курсом» закінчена ще в 1948 р.; 2) не всі співробітники працювали над «Курсом»; 3) не використано того, що було зроблено. Так, коли

поговорити індивідуально з кожним співробітником, в кожного є щось цінне написане, кожний міг би щось цінне опублікувати. Але не публікується. Може тут боязнь. Так, деякі співробітники дійсно не публікують через те, що так спокійніше – не критикують, не б'ють. Це не вірні висновки.

Але є друга група співробітників нашого Інституту, яка теж працює, хоче опублікувати свої роботи, подається з одного кінця в інший, шукаючи місця для публікації.

Слід сказати, що в Інституті зараз багато молоді, напевно він буде поповнюватися нею і надалі. Встає питання, чи не залишаться вони «молодими», початкуючими, поки не зістаряться. Про істориків не будуть говорити, як про письменників в цьому випадкові говорять, що вони початкуючі, – а просто скажуть, що отримують зарплату даремно.

Потрібно більше друкувати. Чи є що? Є. В нашому Інституті багато наших співробітників захистили дисертації, які одержали хорошу оцінку. Не думаю, що ці оцінки були хороші лише в урочистій обстановці під час захисту. Кожну з цих праць можна було б видати, відповідно їх обробивши. Але лише одна робота буде опублікована (Гуржій). Що ж з роботою інших – (Щербина, Парасунько, Лещенко, Лисенко та інші)? Я не говорю про роботи старших товаришів, що їх можна було б видати від імені Інституту, бо наші співробітники керували, рецензували ці роботи.

Я особливо вважаю, що дисертації заслуговують того, щоб бути надрукованими, бо в них ставляться нові питання, нові матеріали, нова оцінка подій.

Адже це монографії. Я не говорю про те, що в деяких товаришів є закінчені роботи монографічного характеру, які теж можна було б видати. Я вважаю, що цьому питанню ні директор, ні відділи не приділяли достатньої уваги.

Не зчуємося, як пройде три роки після постанови ЦК КП(б)У. Термін невеликий. Провірятимуть роботу Інституту, запишуть, що за цей час Інститут не дав ніякої продукції, може бути ще одна постанова, яка буде зобов'язувати. Але невже в нашій країні ждуть лише постанов. Ні, ждуть ділових відповідей на них. А коли немає, то питають, чому.

Це про монографії. Але є інший вид втілення, доступний для широких мас читача. Це статті, брошури.

В цій справі дещо зроблено, але в більшості випадків не видно, що це зробив Інститут. У більшості це зроблено не по заказу Інституту, а інших установ. Кожне підприємство, установа бореться за свою марку. Де вона, інститутська марка? Це питання не просте. Над цим потрібно подумати, бо те, що робиться в цій справі, часто робиться кустарно, безпланово. Це лежить у роботі наукової установи. Я зовсім не хочу сказати, що співробітники Інституту не повинні друкуватися

на стороні, тим більше, що це в кінці кінців теж корисно. Я хочу сказати, що в цьому питанні можна зробити більше і щоб було видно роботу Інституту, щоб була в цьому якась плановість, відчувалася направляюча рука.

Що можна і потрібно зробити? Необхідно налагодити справу випуску наших інститутських періодичних наукових записок. Поки що цього немає. Навіть те, що підготовлено, вже довгий час не видається. Яка причина цього? Де записки, збірники? – питають співробітники. Питають і бачать, що дуже довго тягнеться видання того, що підготовлено, з'являється якась нехіть, недовір'я до них. Потрібно, щоб дирекція зайнялася цим питанням більш детально, більш наполегливо. Видання періодичних наукових збірників, записок Інституту – це обов'язок, це честь Інституту.

Необхідно, щоб наукові збірники видавали окремо відділи кожного року. Може це підвищить відповідальність відділів. Як би то не було, а записки необхідні. В мене особисто склалося таке враження, що на цей вид видавничої діяльності Інститута дирекція чогось мало звертає уваги, враження, що хочеться спочатку «поразити мир» «Курсом історії України», а все інше піде в вигляді додатку. Але «Курс» і «Записки» необхідно поставити нарівні. До того ж «Курс» не повинен бути якимось тормозом у розгортанні інших видів роботи.

Колись поговорювали в Інституті, що на Україні необхідний історичний журнал, говорили, що він буде виходити. В наступний час про це залишилася лише згадка, а про самий журнал і говорити перестали. Я особисто думаю, що такий журнал необхідний. Основний зміст його поповнювався б працями співробітників Інституту. Це було б на початку, але далі створився б широкий актив. Журнал створив би його, виховав. Це зв'язало б Інститут з іншими науковими установами. Наш Інститут повинен бути ініціатором цієї справи.

Чогось Інститут не практикує такого видання як брошури. Під час війни вийшла серія під назвою «Наші великі предки», але після війни нічого подібного нема. Невже під час війни було більше умов, а після війни менше. Певне, в них відпала потреба. Правда, брошури виходять, але не з ініціативи Інституту. Необхідно Інституту зайнятися цією справою. Намітити кілька серій. Це одна з доходчивих форм і чомусь незаслужено про неї забуто.

Я думаю і вважаю, що широкі можливості публікації продукції Інституту історії дуже мало використовувалися. Те, що зроблено – капля в морі. Інститут мав і має сили зробити багато більше в справі втілення своєї продукції.

Але чи можна обмежитися лише цією однією формою втілення продукції Інституту? Безумовно, що ні. Життя більш різнобоке, воно ставить більш вимоги перед нашим Інститутом. До того ж наші співробітники можуть зробити багато корисного, не лише публікуючи свої твори. Співробітники Інституту мають досвід і в інших видах праці.

Мова іде про зв'язок Інституту з виробництвом. Що я вважаю виробництвом по відношенню до нашого Інституту? Це учбові заклади, музеї, різні установи. Знову це не нове, але дещо сказати про посилення роботи можна і потрібно. Поки що було так, що зверталися до нас. І справді, Інститут нікому не відмовляв, співробітники Інституту виконували ряд праць, допомагали, консультували, рецензували. Але ще раз скажу, що тут не було необхідної плановості, не відчувалося ініціативи Інституту, його керівної ролі.

За останні роки зв'язок нашого Інституту з іншими установами значно посилюється. Взяти хоч би широке обговорення «Курсу історії України», підготовленого нашим Інститутом. Але тут скоріше ми просили допомоги, чим надавали її комусь. А наш Інститут в складі Академії Наук є центром наукової думки на Україні в справі історії. Що ж ми зробили, щоб справдити своє високе положення. Я сказав, що дещо зробили, але на мою думку це необхідно надалі не лише посилити, але ввести в певні рамки. Я думаю, що багато співробітників мають підстави побоюватися, що наш Інститут може перетворитися в якусь «юридичну консультацію». Що прийдеться консультувати стільки, рецензувати стільки, що не буде коли працювати.

Щоб цього уникнути, необхідно внести в зв'язки з іншими установами якісь планові начала. Наприклад, до Інституту звертаються десятки людей по вибору теми для дисертації. Ця справа поки що ведеться кустарно. Окремі люди рекомендують, радять, а я би сказав, часто безвідповідально ті чи інші теми. Інститут не має ніякої відповідальності, Інституту не видно. А повинно бути навпаки.

Пора розробити широку актуальну тематику по історії, розіслати її у відповідності установи або через Міністерство освіти і Комісії в справах вищої школи. Ця програма (тематика) буде розроблена Інститутом, затверджена. Я думаю, що ніхто не буде виступати проти подібного. Це би позбавило наших співробітників від зайвого консультування, до того ж було б більш науково.

Вищі учбові заклади, середні школи – це наше виробництво. Що ми зробили для того, щоб зв'язатися з ними? Мало або нічого.

Необхідна нова програма по історії України. Хто її повинен скласти? Інститут, але цього нема.

Необхідно новий список літератури по кандидатському мінімуму для аспірантів. Те, що є – старе і хто його знає, коли складене. Потрібно й цим зайнятися Інститутові.

Я згадав середні школи. Там немає спецкурсу по історії України. Я не думаю, що повз це може пройти Інститут. Програм [створити] Інститут³ не може, але дещо зробити може і повинен (незроз.) в програми; може щось можна доповнити, змінити, поправити. При школах існують гуртки. Може розробити програму для них, в якій приділити певне місце історії України.

Існують краєзнавчі установи, організації, екскурсійні бюро. Чи Інститут зв'язаний з ними, чи може допомогти в їх роботі. Не дуже зв'язаний і не дуже допомагає. А допомогти, направити їх обов'язково потрібно.

До нашого Інституту звертаються воєнні Академії з запитом про воєнне минуле українського народу. Не знаю, що відповіла дирекція, але мені здається, питання воєнного минулого українського народу настільки важливе і настільки потрібне, що на нього необхідно відповісти ділом. Поки що цього не видно.

Не один раз виступали тут про допомогу музеям. Допомогали деякі співробітники. Не скажу, щоб це була система і завжди якісна допомога, але допомагали.

ЦК КП(б)У в своїй постанові про роботу музеїв зобов'язав Інститути АН, в тому числі і наш Інститут, допомогти музеям. Президія на основі постанови ЦК прийняла відповідне рішення, поклавши обов'язок на відділ суспільних наук провести ряд заходів. Заходи намічені. Необхідно, щоб у цій роботі відчулась рука нашого Інституту, бо більшість музеїв історичні. В музеях наші співробітники можуть допомогти в конкретних і загальнометодичних питаннях.

Історична тематика є у нас в літературі, в кіно, в театрі. Яке наше відношення до цього? Я би сказав, пасивне, якщо не байдуже.

Зараз працюють над зніманням фільму «Тарас Шевченко». Робота наближається до кінця. Це не лише літературна тема, не лише мистецтво. Необхідно було б, щоб у цьому фільмі знайшли свої відображення досягнення історичної науки в справі вивчення питань того періоду. Я знаю, що сценарій фільму мав кілька варіантів, його обговорювали не один раз, але яка участь Інституту. Про Інститут забули, а сам він не нагадав про своє існування. Така важлива подія проходить мимо Інституту.

Другий випадок з фільмом «Київ» заставляє нас задуматись над цим питанням. Інститут як видно не може відійти від цього. Він виступав деколи проти своєї волі. В театрах іде п'єса Дмитерка «Навіки разом». Чи є в ній недоліки, чи ні? Як керує Інститут в справі вибору історичної тематики для наших драматургів, письменників? Я би сказав, ніяк. Ні однієї наради в цій справі, ні одного обговорення з письменниками. Вони сюди приходять поодиночі після того, як самі вибрали тему, виконали її, або тоді, коли їх б'ють, приходять спитати, за що б'ють, або як цього уникнути. В ближчий час смішана нарада обговорила історичні твори (незроз.) Панча, Дмитерка та інших письменників.

Я впевнений, що книги письменників, п'єси в театрах, кінокартини дивляться тисячі і мільйони радянських людей, що ж стосується праць наших істориків, то їх або нема, або їх не буде питати така велика кількість людей. Історики таким чином виключаються від активного впливу на маси. Більше уваги. Більше ініціативної уваги в створенні цих творів. Необхідно намітити ряд міроприємств. Історією нашої

країни цікавляться широкі маси. Не тільки цікавляться, але творять історію. Тисячі з них хотіли б більш активно вплинути на написання історії. Чи можемо ми щось зробити в цьому відношенні. Можемо і повинні.

Ми працюємо не лише для себе, але й для нащадків. Ми повинні увіковічнити в пам'яті нашого народу величні події нашої епохи. Це можна зробити не лише тим, що ми напишемо ряд монографій, але іншим шляхом.

Я хочу тут сказати про одне міроприємство, в чому ми повинні проявити ініціативу.

Багато є джерел, щоб освітити нашу велику епоху. Але ми повинні подумати про створення джерел, в яких би говорилося про конкретні події. Мова йде про введення в кожному населеному пункті літопису подій нашої епохи. Ідея (незроз.) Інституту, а виконувати (незроз.) буде кому, коли буде відповідні вказівки. Досвід показав, що це можливо «Хронологічні довідки».

Можна намітити ряд інших міроприємств, які зв'яжуть нас ще більше з життям, практикою, з народом. За це ми повинні боротися, щоб не говорили, що ми Інститут, відірваний від життя. Необхідно поставити історію на службу нашому народові.

З цим питанням тісно пов'язане ще одне питання – актуальність, новизна. Не можна підносити старе як нове, давно відоме. Це знають, або можуть знати і без нас. Мова йде про те, щоб ми дали щось нове, щоб ми проявили ініціативу в розробці багатьох питань, а не повторювали те, що хтось зробив раніше, або давно нами сказане. А такі приклади є. В той час як в інших установах ставляться питання про перегляд ряду питань з історії України.

В Інституті літератури, в інституті філософії по суті переглядають питання про поширення марксизму на Україні, про відношення до марксизму Лесі Українки, Коцюбинського, І. Франка та інших. Лише в Інституті поки що миряться з тим, що «монополія» на вирішення цього питання належить літераторам. Безумовно, що деякий скептицизм у деяких наших співробітників щодо цього питання не лише передчасний, але межує з хвостизмом, застоєм думки. Ще недавно Радищева, Белінського розглядали як літераторів, але тепер все змінилося. Взагалі потрібно історикам втручатися в життя. Чогось до цього часу дослідження діяльності І. Франка, Лесі Українки, Коцюбинського та інших письменників є монополією літераторів. Мені здається з цим необхідно покінчити. Нам необхідно розглянути діяльність Франка як політичного і громадського діяча, а не звужувати його значення в історії українського народу, зводячи лише до літератури.

Нам необхідно зайнятися цим питанням. Необхідно хоч би почати з того, щоб видати твори І. Франка історичного та соціального характеру – 2 томи. Це стосується і інших українських письменників-

революціонерів. Проти цього, мені здається, ніхто виступати не буде.

В Інституті працюють над багатьма проблемами. Співробітники прийшли до цікавих висновків, нових положень. Але хто про них знає, крім самих авторів або їх друзів, співробітників Інституту. Роботи не видаються, а нове невідоме не приміняється на практиці, не втілюється. Необхідно звернути більше уваги на наукові сесії. Їх необхідно влаштовувати періодично, а не лише в великі свята. Організовувати творчі дискусії. Інформувати про роботу Інституту широкі кола. Та взагалі можна організувати багато позитивного, щоб досягнення Інституту знайшли своє втілення. Я думаю, що товариші, які будуть виступати, скажуть багато більше і може конкретніше.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 167, арк. 165-177. Машинопис. Копія.

¹ Тут і далі підкреслено в документі.

² Так у тексті.

³ Так у тексті.

№ 3

СТЕНОГРАМА ВИСТУПУ Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА СПІЛЬНІЙ НАРАДІ ПРЕДСТАВНИКІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ МОВ І ЛІТЕРАТУРИ З ОБГОВОРЕННЯ МАКЕТА «КУРСУ ІСТОРІЇ МОЛДАВСЬКОЇ РСР»

Київ, 18 січня 1950 р.

Товарищи много говорили о положительных сторонах этого учебника. Об этом говорить не приходится. Я остановлюсь на некоторых моментах, на которых никто не останавливался. Я хочу обратить внимание на предисловие. Предисловие очень слабое. Оно почти ничего не дает. Его нужно переработать коренным образом. В нем есть неточности. Например, почему «неоценимыми пособиями являются указания Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина»? Почему только пособия? Говорится, что «Для историков Молдавии имеет большое значение изучение опыта советских историков по составлению учебника по истории СССР». Почему только это значение? Необходимо говорить об исторических связях молдавского народа с другими народами. Для меня непонятно, что будет в этой истории. На стр. 6-й говорится: «Первый вопрос, с которым столкнулись авторы, был вопрос о том, какие территориальные границы Молдавии имелись ввиду при написании ее истории». Авторы считают, что нужно положить в основу курса истории Молдавской ССР занимаемые ею границы, но в силу состояния источников для древнейшего периода, приходилось излагать историю всей области между Дунаем и Днестром. В эпоху

феодализма излагать историю всего феодального Молдавского государства, а с 1812 года, после присоединения Молдавии к России, в курсе истории должна идти речь о Бессарабии и о территории Молдавии (зачитывает). Но все же в курсе даже за 1840–50 гг. XIX в. кроме Бессарабии говорится и о Запрутской Молдавии.

(С мест: – «Предисловие раньше писалось»).

Предисловие вышло одновременно с книгой. Мне кажется, нужно будет уяснить, о чем будет говориться в этом учебнике, потому что до сих пор это неясно.

Следующий вопрос, на котором я хочу остановиться. В работе есть неряшливые формулировки. Почему говорится: «Входила в состав древней исконной Скифии»? Я не знаю, есть ли не древняя, не исконная Скифия. «Александр Македонский, который так и не смог установить здесь прочного государства.» Как будто бы Александр Македонский собирался установить свое государство, он хотел расширить территорию своего государства. О государстве на территории современной Молдавии он не думал.

Есть неточности и неверные рассуждения. Говорится, что Дулебо-Вольнское княжество «возможно включало часть населения современной северной Молдавии» – это на стр. 37, а на стр. 39–40 говорится: «В него, как указывалось, входила и северо-западная часть Молдавии СССР». Безусловно, в Дулебо-Вольнское государственное объединение даже Галиция не входила, и тем более Молдавия. Поэтому, есть ли необходимость все это пристегивать?

На 43-й стр. авторы книги говорят о волохах, что они жили в Карпато-Дунайских землях. Возникает вопрос – были ли волохи в XII–XIII ст. на территории современной Молдавской Республики? Этого не видно. В работе за этот период говорится, главным образом о Трансильвании. Я бы хотел затронуть еще вопрос, который обойден: болховцы или Болоховская земля. Румынские историки поднимали этот вопрос очень часто и муссировали его. Об этом ничего не сказано. Если вы не признаете этой теории, так скажите свое мнение по этому вопросу. Ведь это наступательный курс. О болховцах знают. Между прочим, о них писали украинские историки. Значит, этот вопрос не только сугубо молдавский, но и украинский, и его надо разрешить общими силами, а не обходить.

Еще один вопрос – заселение территории, создание государства. Тут авторы игнорируют совершенно такой вопрос, как эмиграцию населения. Мы знаем, что целые территории, вплоть до конца XVIII ст. заселялись определенными народами. Возьмем хотя бы юг Украины, который был заселен в XVIII ст., Слободская Украина – в XVII ст., тем более, что источники говорят об этом и вы приводите некоторые данные. Этот вопрос надо учесть при написании «Курса истории Молдавии». Думаю, что для средневековья это явление не из ряда вон выходящее. Чтобы доказать, что тут была государственность

до появления Драгоша из Трансильвании, делается натяжка. Земля Шепеницкая сделана Молдавским княжеством. Что касается Кемполунга, то их есть два: русский и молдавский Кемполунг. Вероятно, тут шла речь о русском Кемполунге. Нужно будет такие места выправить, потому что они исторически неверны.

В книге часто употребляется такая терминология, как: «между Днестром и Карпатами». Когда читаешь буржуазного историка Нистера, он говорит: «Сам господь бог прорыл границу Днестром между украинцами и румынами». Но Днестр не всюду является границей между молдавским и украинским народом. Тут надо другие термины употреблять, потому что такая формулировка звучит не по-советски. Днестр не является границей, и считать, что всюду за Днестром территория сугубо молдавская, как украинская, неверно.

Когда будет разрешаться вопрос о молдавском государстве, необходимо будет учесть, что уже в Трансильвании было смешанное население: славянско-валахское.

Это специальное поселение наверное переселялось в междуречье Прута и Днестра, когда начало создаваться в восточных Карпатах Молдавское государство. Сюда переходили не только молдаване, а и славянские племена, теснимые венграми. Сейчас вопрос о славянах Трансильвании ставится в исторической науке. Этот вопрос обойден в вашей работе. Он имеет значение может быть не только для одной Молдавии.

Неудачный термин: «Территория современной Молдавии была одной из передовых в составе Киевского государства». Что это за передовая? Повторяю – неудачный термин.

Такой момент: говорится о Плоскине, о воеводе, который участвовал в битве при Калке. Лучше о нем не упоминать, его роль незавидная, он изменил, предался татарам и нет смысла упоминать о Плоскине как о представителе молдавского народа. Можно обойтись без него. Еще один момент: на стр. 61 говорится о Мармароше, говорится, что это Венгрия, это неправильно, это в составе Румынии, не знаю почему вы ввели его в Венгрию.

Есть такие выражения: «Находясь лицом к лицу с западным миром», что это за западный мир и восточный мир? Старое деление, не марксистское деление.

Когда говорится о православной церкви, необходимо указать, что в то время она была прогрессивной, а то получается, что она была прогрессивной вообще. Я не думаю, чтобы так считали авторы, но это надо отметить.

О молдавских воеводах можно подчеркнуть интересные факты и в документах по истории Украины. Например, опубликованы документы о том, что Ягайло одалживал деньги у господаря и за это получал определенную территорию. Это надо было отметить. Что это были за воеводы, которые одалживали много денег другим и за

это получали территорию? В средние века были такие явления. Для Восточной Европы оно является также оригинальным.

Во многих местах авторы не располагают конкретным материалом и делается такая натяжка: «Крестьяне начинали отказываться выполнять возлагаемые на них работы. В селах вспыхивали восстания. К сожалению, не сохранилось документов об этом» (стр. 23). Если нет документов, так откуда это берется? Приводится в пример восстание в Трансильвании в 1437 году.

Я спрашиваю, товарищи, можно ли считать Стефана – Великим? Может быть надо пересмотреть этот вопрос. Как-то не вяжется. Это данник короля польского, венгерского, данник Турции. Или, может быть, как-то смягчить это.

На 162-й стр. говорится о двух группах боярства. Необходимо, мне кажется, дать обоснование, почему одни опирались на Польшу, а другие – на Турцию. Наверное тут были известные экономические причины и некоторые национальные (греки), потому что непонятно, почему было два таких направления.

Неудобно звучит по-русски «Тимоши, Тимоша». Надо писать Тимофей. В украинской транскрипции – Тимиш звучит не плохо, а по-русски звучит принижающе. Надо написать не о личных взаимоотношениях, где надо говорить между В. Лупу и Т. Хмельницким, а об отношениях между Молдавией и Украиной.

Последний вопрос – о крестьянском законодательстве XVIII в. Были изданы два закона: один, что разрешал переход и другой – о 12-дневной барщине. Авторы не дают объяснения, почему господа издавали такие законы в противовес стремлениям боярства. Кажется, что имели место противоречия между боярством и господарской властью. Надо подчеркнуть, что такие противоречия между ними действительно были. Необходимо это объяснить.

Имеются неточности касательно Буковины. Говорится о трехдневной барщине. Ее там не было до ликвидации барщины. Там удлинение барщины шло по линии усиления норм на день. И еще один вопрос, который я хочу задать вам: как относиться к румынской культуре современной или конца XIX – начала XX ст. и вам, молдаванам? Меня интересует этот вопрос. Хахдэу – румынский литератор у вас есть, а Эминеску у вас опущен, хотя он из Молдавии и сейчас отмечает столетие его смерти и советский народ. Необходимо эти вопросы решать.

У вас есть одна фраза, которая заставляет задуматься над некоторыми вопросами. Я ее зачитаю – это на стр. 353: «По мере того, как Молдавия все больше и больше включалась в экономическо-общественную систему России, ее культурные связи с Молдавским княжеством ослабевали. Молдавские культурные деятели учились в русских школах, писали часто на русском языке. Великая русская культура оказывала благотворное влияние на культуру Молдавии».

Согласен, но у меня есть такой вопрос: во что вылилась румынская культура, которая испытывала самое сильное влияние русской культуры? Надо смотреть на некоторые вопросы реконструктивно и перспективно, потому что эти вопросы не разрешены в данной работе. Вы делаете поклон румынской культуре, правда, называя ее румынской. Есть единый румынский народ от Карпат до Черного моря. Давайте считаться с этим вопросом и культуру румынского народа привязывать к культуре молдавского народа.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 221, арк. 66–73. Машинопис. Оригінал.

№ 4

ІЗ СТЕНОГРАМИ ДОПОВІДІ Ф.П. ШЕВЧЕНКА «ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ВІКОВІЧНОЇ ДРУЖБИ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО НАРОДІВ», ВИГОЛОШЕНОЇ НА НАУКОВІЙ СЕСІЇ З ПИТАНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ, ПРОВЕДЕНІЙ ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УРСР СПІЛЬНО З ІСТОРИКАМИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР ТА МОСКВИ

Львів, 20 квітня 1950 р.

У 1654 р. Україна приєдналася до Росії, де царський уряд душив російський народ. А все ж це приєднання було меншим злом в порівнянні з тим, що чекало Україну в складі шляхетської Польщі або під кормигою султанської Туреччини. Український народ найшов союзника, який міг його захистити від напасти зовнішніх ворогів. Українські трудящі в особі трудящих Росії знайшли великого спільника в боротьбі проти соціального гніту. Останнього не повинні забувати історики, бо російський народ уже перед цим показав свій героїзм у боротьбі проти всякого гніту, в тому числі проти соціального.

Саме в Росії на початку XVII ст. відбулися гострі класові бої. Згадати хочь би селянську війну в Росії на початку XVII ст., боротьбу проти польсько-шведської інтервенції. Подібного тоді не знали інші країни Східної та Центральної Європи, якщо не рахувати Визвольної війни українського народу, направленої своїм вістрям проти феодального гніту. А в цьому теж була сила і майбутнє Росії і України.

До оцінки подій і явищ історики-марксистки підходять з перспектив їх розвитку, а не просто фіксують їх.

Деякі горе-історики хочуть поняття «менше зло» приміняти до всіх періодів історії взаємовідносин між Україною і Росією. Вони не хочуть бачити, що це поняття історичне, відноситься лише до окремого моменту історії України. Вони не хотять бачити того, що Росія не стояла на одному місці, що в країні мінялися взаємовідносини, роль класів, що не могло не вплинути і на становище України.

У складі російської держави, незважаючи на антинародну політику царизму, дякуючи дружбі російського народу, український народ зберіг себе як націю. При цьому не можна забувати, що не один царизм і правлячі кола були в Росії, які жорстоко душили не лише українців, але й російський народ. Марксистки знають, що справжнім творцем історії є трудящі маси. Саме ці справжні творці історії – трудящі Росії, завжди дружно відносилися до трудящих українців. Українці в своєму стремлінні до національного самовизначення завжди знаходили не лише співчуття, але гарячу підтримку у прогресивних діячів Росії, які боролися проти царизму, проти всякого гніту.

Українські землі, що перебували в складі Росії, завжди були притягуючою силою для інших українських земель. Та це і зрозуміло, коли відмітити той факт, що чим даліше від Росії були українські землі, тим все більше і більше підпадало денаціоналізації українське населення. Саме на західних окраїнах українських земель, які не були в складі Росії, відбувався посилений насильний процес полонізації, румунізації, мадьяризації та онімення українського населення. В той же час у межах Росії територія, заселена українцями порівняно за короткий час розширилась далеко на схід до Дінця і до Чорного моря, і до устя Дунаю. Дякуючи сильній Росії, Україні були повернуті споконвічні слов'янські землі на Півдні, і Україна стала морською країною. Хіба все це не свідчить про велике історичне значення приєднання України до Росії, про значення дружби двох братніх народів? Забути про це або ігнорувати це можуть люди, які не мають ні вдячності, ні чесного сумління, люди, яких історія нічому не може навчити.

У жорстокій боротьбі з шляхетською Польщею відбувався процес створення української державності, яку Карл Маркс назвав «Козацькою республікою». Якщо скоро з цієї державності і сліду не залишилося на правобережжі, яке попало знову до складу шляхетської Польщі, то в складі Росії елементи української державності збереглися до кінця XVIII ст. у вигляді автономії, т. зв. Гетьманщини. Хіба це теж не свідчить про велике історичне значення приєднання України до Росії, про дружне відношення між обома братніми народами.

Український народ не один раз спільно з російським народом відбивали напади багатьох ворогів. Досить згадати численні війни проти турецької агресії, розгром шведських загарбників на Україні в 1709 р., розгром Наполеона в 1812 р. Поряд з росіянами українці покрили себе в цих війнах невмирущою славою, разом з російським народом відстояли свою батьківщину від загрози іноземного гніту. Коли б не було сильного російського народу, навряд чи могло колись навіть виникнути так зване українське питання. Українські землі залишилися би розірвані, населення скоро було б денаціоналізоване.

Українські землі в складі Росії, незважаючи на колоніальний гніт царизму, скоріше ніж інші українські землі пішли шляхом економічного розвитку. Досить назвати Донбас, Кривбас, важку проми-

словість, створення потужної цукрової промисловості та інш. галузей, що економічно тісно пов'язували Україну з Росією.

Все разом взяте сприяло тому, що процес формування української нації скоріше відбувався в російській Україні, незважаючи на рогатки, які ставив царизм. Життя показало свою більшу силу, ніж російський царизм своїми реакційними заходами. Українські землі в складі Росії стали притягаючою силою для українських земель в складі Австро-Угорщини. Українське населення цих земель звертало свої погляди на Росію, на українські землі в її складі. Ще в середині 80-х років Іван Франко писав, що розрив Галичини з Україною довів би в Галичині до цілковитого «приглушення і придушення і тих невеличких іскорок, хоч трохи розумнішого року, які й ще тепер тліють, між тим, коли зносини з Україною можуть швидше, чи пізніше довести до зміни теперішньої мертвеччини».

Щоб зменшити цю тягу населення Галичини до України, щоб замаскувати свої загарбницькі апетити, австро-німецькі імперіалісти та їх агенти – українські буржуазні націоналісти вдумали «теорію» про Галиччину як «український П'ємонт».

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 222, арк. 49-52. Машинопис. Оригінал.

№ 5

ВИСТУП Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА ЗАСІДАННІ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УРСР З ПРИВОДУ ОБГОВОРЕННЯ ТЕМИ «РОБОТИ ТОВАРИША СТАЛІНА З ПИТАНЬ МОВОЗНАВСТВА І ЗАВДАННЯ ІСТОРИКІВ»

Київ, 27 вересня 1950 р.

Я зупинюся на конкретних питаннях, які стосуються до відділу країн народної демократії.

Наш відділ намічає теми з історії балканських країн, західних слов'ян. Для правильної розробки цієї теми велике значення має висловлювання товариша Сталіна про асиміляційну політику Турції в балканських країнах. При виконанні нашої роботи використовуються вказівки товариша Сталіна про асиміляційну роль Туреччини. Ми хочемо показати, що асиміляційна політика Туреччини була дуже сильна, але все ж народи зберегли свою мову, зберегли себе як народи. Також вивчаючи історію слов'янських народів взагалі, треба мати на увазі, що асиміляційна політика Австро-Угорщини була не менш слабою, ніж Турції. Ми хочемо і можемо примінити вказівки товариша Сталіна про Туреччину до Австро-Угорщини. Такі слов'янські народи як західні українці особливо підпадали асиміляції з боку румунського боярства, угорських магнатів, польської шляхти, і цю вказівку товариша Сталіна ми можемо використати в наших дальніших роботах.

Товариш Сталін говорить про те, що мова слов'янських народів споріднена. Використовуючи це висловлювання, вивчаючи історію

слов'янських народів, ми хочемо показати значення «родства язиков» для культури народів. Ми можемо показати, що «родство» було показником і культурних відносин між українським і польським народами. Між іншим виникають питання щодо місця українського народу в сім'ї слов'янських народів. Мені здається, що це питання повинно мати місце в плані Інституту. Це питання ставилося не раз, але воно не розв'язано.

Друге питання – про походження слов'янських народів. Надалі прийдеться використовувати при розробці цього питання висловлення товариша Сталіна про складання слов'янських народів. Ці висловлення дадуть нам дуже велику допомогу в нашій роботі.

Товариш Сталін говорить про створення передової радянської науки мовознавства, і ми, безумовно, як представники передової радянської науки, повинні подати допомогу критикою при розробці тих чи інших питань, чи то буде прямо, чи безпосередньо, але ми повинні внести в історію свій вклад.

Товариш Сталін відмічає, що Марр перекреслював все те, що було зроблено до Марра. Нібито треба починати спочатку.

Треба оглянутися. Не можна перекреслювати все те, що було в минулому, до цього часу. Я вважаю, що роботи Лазаревського можна і треба переробити, але не перекреслювати. Було дуже багато зроблено відомими славістами Срезневським, Бодянським. Чи можемо ми їх закреслювати?

Йде мова про дискусії. Виникає питання, як ці дискусії організувати. Цю організацію треба продумати, і треба поставити спеціальне питання про дискусії. Треба намітити ряд питань для широкого обговорення і не тільки в стінах Інституту, але і за межами Інституту.

Треба було б провести широку сесію про походження українського народу. Є ряд товаришів, які працюють над цим питанням.

Про творче застосування марксизму-ленінізму товариш Сталін говорив не один раз. І в свій час про це говорив Ленін, що марксизм не можна пристосувати до всіх країн і періодів. Мені здається, що намічений план політико-виховавчої¹ роботи потрібно ставити під точкою зору примінення в історії України положення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна.

Я не можу погодитися з думкою товариша Дядиченко, що походження українського народу можна установити по висловлюванню товариша Сталіна про київський і полтавський діалект, що це свідчить, що українська нація формувалась в Подніпровщині і в Києві. Російська нація формувалась під Москвою, а діалект був курський. Формування нації – це дуже широке поняття, і ми не можемо сказати, що російська народність склалася в певному районі або в центрі.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 218, арк. 76–77. Машинопис. Копія.

¹ Так у тексті.

№ 6

ІЗ ПРОТОКОЛУ № 9 ЗАСІДАННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УРСР, ПРИСВЯЧЕНОГО
ОБГОВОРЕННЮ ДОПОВІДІ Ф.П. ШЕВЧЕНКА «ПРАЦЯ
ТОВАРИША СТАЛІНА "МАРКСИЗМ И ВОПРОСЫ
ЯЗЫКОЗНАНИЯ" ТА ЗАВДАННЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ»

Київ, 10 червня 1951 р.

В прениях выступили: тт. Лось, Ястребов, Гуслистый, Бойко, Дядиченко, Голобуцкий, Рубач, Ермоленко, Кроник, Компанец.

Тов. Лось подчеркнул, что Ф.П. Шевченко в своем докладе поставил слишком много вопросов; основные положения переплетаются между собою. Для большей четкости доклада было бы более целесообразным не брать такого большого комплекса вопросов, взять только 4-5 и, в свете работ товарища Сталина, дать по этим вопросам большую аргументацию. В частности, можно было бы опустить общие положения о базисе и надстройке; конкретизировать критику исторических работ о положении в сельском хозяйстве, о рабочем классе, о происхождении украинской народности, называя фамилии авторов и их работы.

Неясной кажется формулировка Ф.П. Шевченко о «языке и о колониях» и некоторые другие.

Правильно поставлен вопрос о необходимости изучения специфики украинского языка, изучать ее необходимо, но не противопоставляя ее общности происхождения, культуры и борьбы украинского и русского народов.

Тов. Ястребов отметил, что Украина в промышленном отношении не была отсталой (она была отсталой в общероссийском развитии) и говорить о сугубой колонизации, очевидно, не стоит.

В докладе Ф.П. Шевченко правильно указывается, что специфической особенностью Украины был национальный гнет. К этому надо было бы добавить, что классики марксизма-ленинизма Ленин и Сталин выдвигали лозунги о праве наций на самоопределение вплоть до отделения, неоднократно подчеркивая государственность не только Украины, но и всех угнетенных национальностей, и показать линию царизма на недопущение какой бы то ни было автономии, не говоря уже о суверенности.

Очень важен поставленный Ф.П. Шевченко вопрос об аналогии и параллелях. Здесь диалектический момент заключается в том, что общности в развитии Украины и России отрицать нельзя; вместе с тем нельзя отрицать и специфических особенностей Украины. Поэтому задачей огромного значения является применение закона диалектики ко всем фактам жизни Украины. Ф.П. Шевченко не отрицает необходимости сочетания общности и специфики, но из-за неправильной, очевидно, формулировки получается впечатление,

что подчеркивается значение изучения специфики. Очень труден и сложен вопрос о «национальной форме», не так просто установить, в чем специфика языка, политического уклада и проч. Конкретных своеобразных исторических фактов, если обратиться к прошлой истории, много; при усилении общности, своеобразия не видно. Шевченко – украинский деятель, вместе с тем его революционная демократичность по существу одинакова с революционной демократичностью Чернышевского, Добролюбова, оттенить своеобразие Шевченко, как украинского деятеля, нелегко. Усугублять специфику за счет общности нельзя.

Ф.П. Шевченко правильно затронул вопрос об «Истории руссов», о Лазаревском. О Драгоманове имеется уже более или менее выкристаллизованная точка зрения; имеется более развернутая формулировка, зафиксированная в статье о Драгоманове.

В докладе верно поставлен вопрос об изучении истории культуры, следовало бы добавить о борьбе двух культур, взяв за основу высказывания В.И. Ленина.

Тов. Гуслистый в своем выступлении подчеркнул, что бывают такие точки зрения, которые не дискуссионны. Вместе с тем, в дискуссии необходимо учитывать угрозу выдвигания т. н. «новых вопросов», являющихся уже давно пройденным этапом.

Вопрос о происхождении украинской народности – очень сложный и до сих пор окончательно не разрешенный. Мысль о формировании трех братских народностей около XIII–XIV ст., высказанная на заседании расширенного ученого совета – не Мавродина, а общепринятая в Советском Союзе (Греков, Удальцов, Державин, программа истории РСФСР).

В своем докладе Ф.П. проводит мысль, не оперируя аргументами, что в период Киевской Руси (XI–XII вв.) уже существовали три народности, можно говорить о государственном организме украинского характера. Эта точка зрения не нова, она проводилась в старых работах Института истории, в настоящее время Институт истории от нее отказался.

Вопрос о единстве духовной и материальной культуры славян – не дискуссионный.

С другой стороны, с точки зрения К.Г. Гуслистого, правильно в докладе поставлен вопрос о необходимости изучения специфики украинского народа, только не следует в докладе делать ударение на это изучение. На состоявшемся в январе совещании была подчеркнута задача историков – показать не только общность славянских народов, но и их специфику.

Правильно поставлен вопрос о необходимости пересмотра исторического наследия, в том числе оценки Т. Коваленко, данной им в статье («Вестник Академии», № 3, 1951 г.), где автор дает общие

формулировки по отношению к старым историкам – «пигмеи», «компиляторы» и т. д.

Задача дискуссии – прийти к определенной, общей точке зрения, которая должна быть отражена в докладе.

Тов. Бойко сообщил, что по его мнению, появление не сформированной еще народности, начало, зарождение ее, следует отнести к периоду складывания феодальных отношений – X–XI вв.

До настоящего времени игнорируются указания товарища Сталина о том, что элементы современного языка были заложены в далеком прошлом, в эпоху рабства. Это указание относится к современным языкам и украинскому, и русскому и белорусскому. В период складывания феодальных отношений эти элементы должны были изменяться и развиваться. Единого экономического базиса для всей Восточной Европы, необходимого для перемалывания элементов разных языков в один, не было. Государство Рюрика распалось на отдельные группы: Киевщина, Половецкое княжество, еще раннее Приазовье, Галиция, Волынь, каждая из этих групп стремится оставаться в полной независимости от другой (войны Ярослава, Мстислава и проч.), экономические связи ослабевают и это мешает складыванию единого языка, единой народности.

Тов. Дядиченко отметил, что нельзя делать доклада на такую важную и ответственную тему, не перечислив важнейших вопросов, которые возникают в связи с изучением работы товарища Сталина. Если произвольно выбирать одни вопросы, а другие ставить, не будет полного освещения значения работ товарища Сталина. Но по всем, очень сложным вопросам, поставленным в докладе тов. Шевченко, на ученом совете судить очень трудно. Вопрос о древнерусской народности и экономическом базисе Киевской Руси – большой и сложный вопрос, дискуссия по которому должна быть включена в план творческой работы отдела феодализма.

По мнению тов. Голобуцкого, работа товарища Сталина по вопросам языкознания обязывает историков пересмотреть те достижения, которыми располагает советская наука по ряду вопросов. Идеи, заложенные в этой работе, имеют революционизирующее значение.

Неправильное утверждение тов. Гуслистого, что, если большинство историков придерживается определенной точки зрения, она верна; рекомендуемый им метод принципиально неправилен. Ф.П. Шевченко и И.Д. Бойко выдвигают положение, что украинская народность в зародышевой стадии берет свое начало в эпоху Киевской Руси. К.П. Гуслистый пытается полемизировать, не приводя аргументов, ссылаясь только на авторитеты, в частности на зафиксированное в I томе «Истории Украинской ССР» мнение, что процесс образования народности относится ко времени, последующем за распадом Киевской Руси, т. е., очевидно, к XIII ст.

Чтобы правильно подойти к рассмотрению этого вопроса, необходимо уяснить себе понятие об общей государственности всех славянских племен периода Киевской Руси. Это был союз разноплеменных образований. Общей для этих государств являлась выработка средств, при помощи которых они управляли массами. Естественно, что в этот период должен выработаться и единый язык, доказательство чему – памятники духовной культуры. Такие памятники, как летописи – продукт вековой истории Киевской Руси. Многосторонняя материальная культура Киевского государства стоит высоко и, несомненно, является отражением связывающего аппарата, политической надстройки, называемой Киевским государством. Процесс, который приводил к появлению известного единства языка и народности, не исключает процесса, приведшего в последующем своем развитии к оформлению трех братских народностей – украинского, русского, белорусского.

Ф.П. Шевченко ставит вопрос о том, что Киевское государство прекратило своё существование не только под влиянием развития производительных сил, но и в результате внезапного вторжения татар, и т. д. Бойко уместно вспоминает слова Маркса об империи К[арла] Великого и западноевропейских государствах. Если распад этих государств был предопределен развитием производительных сил, правомерно ставить вопрос о том, что в период существования общего государства – Киевской Руси, начался тот процесс, который привел к образованию трех народностей.

Трудность решения этой проблемы заключается в скудости имеющихся материалов, не позволяющих фиксировать наличие белорусской, украинской и русской народностей в XI–XIII ст., и в относительном богатстве данных более поздних веков, ставящих исследователей в положение недоумения. Отсюда и выводы, что народности стали образовываться, спустя долгое время после распада Киевской Руси. Положение, сформулированное Ф.П. Шевченко имеет право на внимание исследователя.

Проф. Рубач подчеркнул, что работы товарища Сталина требуют творческого обсуждения, которое не может быть осуществлено на одном заседании ученого совета. Точки зрения на происхождение украинской народности, высказанные и тов. Шевченко, и тов. Гуслистым, не новы. Задача коллектива Института истории – защищать точку зрения, изложенную в I томе «Истории Украины». Эта точка зрения ставится Ф.П. Шевченко под обстрел. На расширенном заседании Ученого совета Института с докладом по этому вопросу выступил тов. Гуслистый. Полемика по его докладу среди участников заседания была правомерной. Но странно, что при подведении итогов совещания ставится и выдвигается диаметрально противоположная точка зрения той, которая изложена в I томе «Истории Украинской ССР» и единодушно признана на определенном научном этапе

развития институтом вопросов истории Украины. Непонятно, как можно выступать на сессии АН с другой точкой зрения.

В докладе Ф.П. Шевченко поставлен целый ряд интересных вопросов, в том числе о специфике. Специфику обязательно нужно изучать, сочетая это изучение с изучением общности.

Правильна постановка вопроса об изучении нашего исторического наследия; до сих пор еще существуют нигилистические тенденции, пренебрежительное отношение к культуре прошлого.

Очень интересен целый ряд и других вопросов, выдвинутых в докладе Ф.П. Но по вопросу, относящемуся к древнему периоду истории Украины, выявилось две точки зрения; обе точки зрения ссылаются на статью товарища Сталина, в которой, с одной стороны, указывается, что каждый язык имеет свои корни в глубокой древности, в дофеодальный период, а с другой стороны, что язык складывающихся народностей может распасться на несколько языков. Напрашивается резюме: хотелось бы, чтобы на общей сессии отделения общественных наук при выдвижении точки зрения, которую большинство коллектива Института истории не разделяет, автор оговорился, что это – его личная точка зрения.

Тов. Ермоленко отметил, что работы товарища Сталина вызвали переворот в науке и нельзя становиться на защиту общепринятых взглядов, только бы не возникли противоречия. По некоторым вопросам могут быть расхождения. Ф.П. Шевченко выступает со своей точкой зрения в порядке обсуждения, не все его положения могут быть приняты, но нельзя устанавливать, как это делает Гуслистый, аксиомой мнение большинства.

Тов. Кроник подтвердил, что поднятые Ф.П. Шевченко вопросы имеют большую ценность, он смело ставит ряд вопросов по-новому. Дискуссия необходима, она принесет большую пользу. Если и имеются уже установленные взгляды, это не значит, что нельзя выступать с изложением своей точки зрения на тот или иной вопрос.

Тов. Компанец относительно вопроса о формировании украинской народности подчеркнул, что он согласен с тов. Бойко, приведшем слова товарища Сталина, что язык имеет начало до формирования феодального общества; с началом феодальных отношений создается один язык, наряду с ним существуют элементы племенных языков. Ход истории приводит к распаду Киевской Руси, созданию отдельных княжеств и отсюда – к развитию зародышей племенных языков в языках трех братских народностей.

Тов. Шевченко в своем заключительном слове, аргументируя выдвинутые им положения, в частности по вопросу о формировании украинской народности, возразил тов. Гуслистому, что Греков по этому вопросу придерживается иной точки зрения, и зачитал ряд цитат и работ проф. Грекова.

Выразив благодарность за обсуждение его доклада, тов. Шевченко подчеркнул, что стремясь показать все значение работы товарища Сталина «Марксизм и вопросы языкознания», он сознательно поставил ряд вопросов, вызванных этой работой. На основе работы товарища Сталина необходимо поставить ряд вопросов и пересмотреть ряд установочных положений.

Присоединяясь к большинству, отметил тов. Шевченко, он считает себя вправе высказать свои взгляды в порядке творческой дискуссии.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 291, арк. 39–47. Машинопис. Оригінал.

№ 7

ЗАУВАЖЕННЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА, ВИСЛОВЛЕНІ ПІД ЧАС ЗУСТРІЧІ СПІВРОБІТНИКІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УРСР З О.Є. КОРНІЙЧУКОМ – АВТОРОМ ЛІБРЕТТО ОПЕРИ «БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ»

Київ, 4 лютого 1952 р.

Попередні товариші багато проблем поставили, мені залишається навести конкретні приклади. Багато зауважень важко виконати, це по-одне, по-друге автори знають ті чи інші дані. Я хочу зробити конкретне зауваження щодо другої картини другої дії опери про табір польський.

Мені здається, цю картину треба трохи інакше побудувати. Нам відомо, як готуються до бою в другому таборі Богдана Хмельницького; в таборі Потоцького не відчувається паніки, яка існувала і яку Богдан Хмельницький застав під Корсунем. Це потрібно підкреслити, щоб відчувалася міць і спокій в таборі Богдана Хмельницького, Богдан Хмельницький дає розпорядження військові, це було в дійсності, і щоб відчувалася паніка в таборі Потоцького. Мені здається це потрібно – показати стратегію Богдана Хмельницького.

На стор. 5–7 – «слава, слава Кривоносу», «слава Богуну», «слава Богдану Хмельницькому», ми дуже багато гетьманів славим, що наш глядач може заплутатися серед цих гетьманів.

Яскравий приклад – страта полковника Ниви і його сина. Але з чого це видно, що це полковник? Можна назвати його сотником, ми не знаємо таких українських полковників, які були і загинули.

Якось в лібретто народ представлений іменами офіцерів, може показати козаків, це було б краще. Може було б доцільно ввести, навіть в це лібретто ввести, на мою думку, одну із видатних фігур того часу – С.М. Кричевського, який провоював чесно два роки, показати його як представника українського народу. Це була б виграшна фігура.

Що стосується російського народу, він не відчувається в опері. На початку опери Богдан говорить про те, що російський народ нам допомагає, і мені здається, що можна маленьку деталь ввести, коли війська Хмельницького стоять під Корсунем, показати, що прийшли донці, прийшов загін донців. На 19-й сторінці потрібно було б показати донців.

На 47-й стор. танцюють бояри. Не може бути, щоб бояри танцювали. Хто хоче танцює, тільки не бояри.

Не міг бути на Переяславській Раді митрополит Сильвестр Коссов, його треба зняти, залишити може архімандрита, може кого другого.

Богдан Хмельницький за лібретто трошки сухуватий. Мені здається все ж він людина, був веселою людиною. За лібретто навіть і туги не відчувається щодо повідомлення про смерть Тимоша; треба, щоб показати Б. Хмельницького людиною, яка плаче.

У мене є ще одне побажання, може воно трошки не в'яжеться: боротьба продовжувалася кілька років, в опері цього не відчувається; може потрібно тут чи в пісні, чи в виступі якомусь показати, що боротьба була на протязі кількох років, показати перемоги, щоб це відчувалося. Правда, автори лібретто зв'язані сценічним лімітом.

Що стосується Лизогуба. Може краще писарем його не робити, зробити його хорунжим.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 359, арк. 61–62. Машинопис. Оригінал.

№ 8

СТЕНОГРАМА ВИСТУПУ Ф.П. ШЕВЧЕНКА У ХОДІ ОБГОВОРЕННЯ НАРИСІВ «ИСТОРИЯ ПОЛЬШИ» ТА «ИСТОРИИ БОЛГАРИИ», ПІДГОТОВЛЕНИХ КОЛЕКТИВОМ ІНСТИТУТУ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА АН СРСР

Київ, 26 травня 1952 р.

Товарищи! Расширенное заседание отдела истории стран народной демократии Института истории Украины Академии наук УССР с участием преподавателей и научных работников других научных учебных заведений начинает свою работу.

На нашем заседании мы обсудим «Историю Польши» и «Историю Болгарии», которые подготовлены коллективом научных сотрудников Института славяноведения Академии наук СССР.

На наше заседание из Москвы прибыли представители Института славяноведения, члены авторского коллектива – проф., доктор исторических наук С.А. Никитин, кандидаты исторических наук – В.Д. Королук, И.С. Миллер, А.Б. Балев. Мы очень рады, что можем в столице Украины – Киеве приветствовать наших дорогих гостей,

потому что их приезд свидетельствует о дальнейшем творческом сближении двух научных коллективов – Института истории АН УССР и Института славяноведения.

Как уже отмечалось, мы будем обсуждать «Историю Польши» и «Историю Болгарии». В создании марксистско-ленинской «Истории Польши» и «Истории Болгарии» заинтересованы широкие круги советских историков и советская общественность, заинтересованы потому, что это – история двух братских славянских народов, и потому, что эти страны вступили на путь социализма, используя богатейший опыт Советского Союза и опираясь на его большую помощь.

Институт славяноведения Академии наук СССР взял на себя почетнейшую и одновременно очень трудную задачу – написать историю польского и болгарского народов по-новому, с позиций марксизма-ленинизма. Мы понимаем, что перед авторским коллективом встала трудная, нелегкая задача, потому что это – первая попытка (которую лично я считаю очень удачной) дать сводную работу по истории Польши и Болгарии с марксистских позиций. Авторы проделали большую работу в деле разоблачения враждебных теорий, которые быговали в историографии этих стран – в Польше и Болгарии. Не разоблачив этих враждебных теорий, нельзя было создать действительно научной истории.

Авторским коллективом дана новая периодизация истории этих стран. В марксистской сводной работе по истории Польши и истории Болгарии мы, историки, работающие на Украине, крайне заинтересованы, потому что история этих двух братских народов на протяжении столетий тесно переплеталась с историей нашей страны. Освещение их истории даст возможность во многих случаях, во многом по-новому подойти к освещению *личных*¹ вопросов истории нашей страны.

Наше участие в обсуждении «Истории Польши» и «Истории Болгарии» будет хотя бы небольшой лептой в ту огромную работу, которую проводит Институт славяноведения Академии наук СССР.

Я думаю сегодня начать с обсуждения «Истории Польши» и, когда желающие выскажутся, перейти к обсуждению «Истории Болгарии».

Перед началом обсуждения дать слово представителю авторского коллектива, а после приступить к обсуждению. Есть предложение не ограничивать выступающих во времени.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, стр. 358, арк. 2–3. Машинопис. Копія.

¹ Так у тексті.

№ 9

**ВИСТУП Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА ЗАСІДАННІ
ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ УКРАЇНИ АН УРСР У ХОДІ
ОБГОВОРЕННЯ ПРОЕКТУ СХЕМИ ПОКАЗУ ДОСЯГНЕНЬ
СОЦІАЛІСТИЧНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР
В ГОЛОВНОМУ ПАВІЛЬЙОНІ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ВИСТАВКИ**

Київ, 7 жовтня 1952 р.

В таком большом событии, как создание Украинской республиканской сельскохозяйственной выставки коллективу Института истории необходимо принять самое активное участие. Мы сегодня должны обсудить план экспозиции главного павильона выставки.

Товарищ, выступавший от Выставочного комитета, рассказал нам в целом о плане экспозиции главного павильона и просил обратить внимание на оформление и подачу материала. К нам, историкам, обратились за советом, в какой мере следует отобразить прошлое на выставке. Лично я придерживаюсь мнения, что это прошлое должно найти свое отображение в экспозиционном плане, но считаю, что нецелесообразно углубляться в историю, а нужно дать исходные данные приблизительно с кануна первой мировой войны, в основу положить данные статистические и другого характера 1913 г., так как этот год принят как исходный для сравнительных данных. Детализировать материалы прошлого нет надобности, их надо дать в обобщении. Нет надобности представлять много орудий производства прошлого, чтобы не превращать этот раздел в филиал этнографического музея. Целесообразно было бы дать картины, в которых были бы запечатлены яркие события прошлого, например, крестьянские выступления 1905 г.

Считаю, что в центре всей выставки должен быть представлен человек – производитель материальных благ, нужно показать, как этот производитель материальных благ жил до революции и какие изменения произошли в связи с победой Октябрьской социалистической революцией и коллективизацией сельского хозяйства.

Что касается западных областей, то, в связи с тем, что они позже других вступили на путь тесного строительства, необходимо на выставке показать положение трудящихся Западных областей до 1939 г., показать великий акт воссоединения украинских земель в едином советском социалистическом государстве.

Что касается принципов схемы главного павильона, распределения материалов по зонам, я считаю, что такой принцип имеет право на существование. Этим самым мы подчеркиваем природное разнообразие украинских земель, что, безусловно, нашло свое отражение и в специфике сельского хозяйства в отдельных районах.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 350, арк. 30. Машинопис. Копія.

№ 10

СТЕНОГРАМА ВИСТУПУ Ф.П. ШЕВЧЕНКА У ХОДІ
ОБГОВОРЕННЯ ДОПОВІДІ ДИРЕКТОРА ІНСТИТУТУ
ІСТОРІЇ АН УРСР О.К. КАСИМЕНКА
«ЗАВДАННЯ ІНСТИТУТУ В СВІТЛІ РІШЕНЬ
XX З'ЇЗДУ КПРС» НА ЗАСІДАННІ ВЧЕНОЇ РАДИ

Київ, 23 березня 1956 р.

Багато говорили про дискусію. Я хочу зупинитися на одному питанні, а саме, говорити про історію народу, ролі народу і т.і. Є питання, на які ми повинні звернути увагу. Це торкається скарг та листів трудящих, які пишуть в міністерства. Як правило, ці листи повинні знищуватися через п'ять років. Таким чином, ми бачимо, що ці листи знищені мільйонами, що цікаві матеріали [про те], як народ реагував на ті або інші події, як на місці переломлювалися ті або інші явища, знищені.

Я думаю, що ми – історики не повинні до цього стояти осторонь. Треба переглянути питання по вивченню макулатури, щоб ці матеріали залишалися на зберіганні, інакше наші матеріали будуть односторонніми.

Ще одне питання – про записи учасників революційних подій. Треба сьогодні ж поставити про це питання, тому що матеріали будуть висвітлювати певний період тільки однобоко. Треба збирати матеріали, які б розширили матеріальну базу. Наш інститут повинен вчасно організувати цю роботу. Це важлива робота.

Дуже цікавий дослід був в свій час, ще до війни, в Чехословаччині і зараз там проводиться: в кожному селі пишуть історію села. В Закарпатті збереглося досить цих книг, це величезний матеріал. Приймають участь десятки людей, вчителів і звичайні люди, і ми – історики повинні націлити, підняти ці маси до написання історії, щоб вони приймали в цьому участь. Треба підняти цей великий колектив. Досить написати про це в газетах і відіздуться сотні сел.

Ще одне питання. Неподобства робляться, коли в наших середніх школах не вивчається історія українського народу. Ми, як історики, не повинні цього змовчувати. Курс по історії народів ССРСР – це збір окремих фактів. Я вважаю, що 40-мільйонний народ повинен мати свою історію, її треба вивчати, а то в педагогічних вузах і університетах зняли цей курс. Ми не маємо для кого працювати і не можемо виховувати любов до історії цього народу. Треба це питання винести на обговорення і записати про це питання.

Ще одне питання, по якому я вже виступав: потрібно, щоб історія України писалася в зв'язку з історією і інших народів. Ми зробили це в зв'язку з історією російського народу, але нічого не зробили в зв'язку з історією сусідніх народів. Потрібно перейняти метод польських істо-

риків: коли обговорювали макет історії Польщі, то вони закликали на нараду істориків інших країн, які висловили свої думки про те, як ув'язати це з історією інших народів.

Я вважаю, що треба запрошувати на ці обговорення, зокрема по II тому історії, працівників інших народів. Тут і румуни, і чехи, і угорці могли б багато сказати.

Я вважаю ущільненням права істориків те, що наш інститут не має права приймати захист докторських дисертацій. В республіці немає такої установи. Я вважаю, що потрібно поставити питання про те, щоб наш інститут на Україні приймав захист докторських дисертацій.

Ще одно питання – робота нашого інституту та зв'язок з іншими установами. Члени Ученої ради, що сьогодні мали представляти істориків інших установ, виявляли недовір'я. Бажано, щоб доповідь зробити за одну годину з фактами, а в багатьох були лише натяки. Хотілося, щоб це було гостріше відбито.

Відносно наукової етики. Всі ми маємо ряд недоліків в наших етичних відношеннях, про це вже теж говорили. Але це не завжди залежить від нас. Про ті питання, які зараз стоять, про них треба говорити більш серйозно.

I останнє. Нас запрошують посилити боротьбу з ворожою ідеологією, але ми не маємо кого критикувати. Ми не знаємо, що виходить за кордоном по Україні.

Минулого року організували на відділі доповідь професора Шлепакова, об'ява висіла цілий тиждень. Доповідь дуже цікава, про висвітлення англо-американськими істориками історії України, але чомусь ніхто не прийшов. Очевидно, ще немає до цього смаку, так мені здається.

Отже, треба, щоб наш інститут одержував відповідну літературу, а коли АН одержує, то щоб ми знали, що виходить. Менінга вже дві книги вийшло, а у нас їх нема.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 627, арк. 76–79. Машинопис. Оригінал.

№ 11

СТЕНОГРАМА ВИСТУПУ Ф.П. ШЕВЧЕНКА З ПИТАННЯ ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В РЕСПУБЛІЦІ НА ЗАСІДАННІ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Київ, 24 лютого 1958 р.

Коли я дивлюсь на наш план, то думаю про нього трошки інакше, ніж Валентин Васильович. Я вважаю, що якби не було у нас успіхів, то ми не мали б про що говорити, ми б не бачили перспектив. В результаті того, що ми багато дечого зробили, ми маємо можливість говорити про наше майбутнє.

Про «білі пляма». Ці «білі пляма» – вони будуть завжди в історії, а якби їх не було – то історики їх би знайшли. Історикам не було б над чим працювати.

Але боятись білих плямен немає чого. Я думаю, що розробляти їх, поскільки буде можливість, ми повинні і будемо це робити і це обговорення перспективного плану розвитку нашої історичної науки є свідченням того, що наша наука відрізняється, корінним чином, від науки буржуазної, має таку показову, контрастну різницю. Там – більш звертається уваги на окремих людей, у нас же має місце широке планування науки. Правда, треба сказати, що у нас наука планується трошки інакше, ніж в буржуазному суспільстві, тут треба мати більше винахідливості, фантастичності, бо наука повинна ітти вперед практики, бо інакше не можна було б її рухати вперед, а через це дещо в наших поглядах дійсно буде багато фантастичного, нереального. Я хочу сказати, що наші фантазії повинні виходити з реальних речей і, по-друге, планувати так, щоб на 10–15 років вже. Тут потрібно теж подумати, щоб плани так скласти, щоб вони були реальні і через 10–15 років.

Хочеться, щоб наш інститут через 10–15 років був справжнім центром науково-історичної роботи. Треба, щоб наш інститут був широкого профілю, для цього є цілий ряд потреб і можливостей.

Наш інститут потрібно було б перебудувати в такому плані, щоб на Україні розроблялася загальна теорія і всесвітня історія, історія кожного року. Ми вивчаємо матеріали історії без зв'язків з іншими, і ми не беремо явища подій української історії ізольованої країни сходознавства і т. д. Все це дасть нашому інституту можливість здійснити питання глибше і ширше.

У нашому інституті потрібно, щоб мінялась і проблематика, щоб з'являлися проблеми більш широкі.

Потрібно, щоб на Україні були центри наукові, як це було до революції в Києві, Харкові.

Олександр Карпович¹ говорив тут, що наш інститут повинен вирости. Я не проти такої концентрації науки. В Москві інститут історії, де працює 300 чоловік. А в інших центрах не будуть так розробляти історичні науки як потрібно. Тому я вважаю, що ці 300 чоловік треба було б розподілити по найкрупніших районах. Таку групу можна було б створити у нас, таку групу можна було б створити в Сталіно...

Таку групу можна створити в Одесі, в Дніпропетровську. Досить показати, що групи в Криму, у Львові провели значну роботу. І ніколи не змогли б ми написати історію Севастополя, або історію західних земель, якби там не працювали такі групи.

Думаю, що у нас в інституті потрібно подумати над групами (про це говорив Сергій Миколайович² та Олександр Карпович³, які розробляли б певні питання на певний період. Це було б більш оперативно.

Наш відділ зв'язаний епохою, але треба сказати, що епоха не в'яже істориків. Це треба розуміти. Треба подумати і про перехресний якийсь зв'язок. Треба, щоб у нас в інституті знайшли такий перехресний метод.

Далі, я думаю, що наш інститут повинен стати координаційним центром для всієї республіки. Але ми поки що говоримо, а віз – і нині там. Потрібно знайти такі зв'язки, треба знати, що робиться на підприємствах, які кадри, а ми не знаємо цього. Тому і координувати роботу нам дуже важко.

Щодо археографічних видань, то тут можна притягнути робітників з інших інститутів. Можна знайти багато тем, які будуть мати значення для координації, але координувати роботу треба з іншими республіками.

У нас повелось чомусь, що в Києві розробляють тільки історію України, в Білорусії – історію Білорусії, в Литві – історію Литви. Але є такі питання, які нам треба розробляти спільно. Я думаю, нам треба піти вперед і розробляти таку міжреспубліканську проблематику.

У нас слабо розробляється період до XVI ст., а коли все зкоординувати, це було б дуже позитивне явище.

Треба нам думати і над тим, як би Київ став центром, який координував роботу інших. Я говорю про міжреспубліканську координацію.

Ще більш складна координація з країнами народної демократії, яка проте дуже необхідна. Вивчення історії України без вивчення історії Польщі неможливо і так само ряд проблем, які стосуються України повинні розроблятися в координації з роботами в Польщі.

Ми, товариші, навіть не використовуємо того досвіду, який зараз в Польській республіці є. Ми не можемо вивчати далі історію України без історії Молдавії, Чехословаччини, Угорщини. Треба добиватись нам випуску одного збірника українсько-угорського, українсько-польського тощо та притягнути до цієї справи істориків наших та інших.

Тут потрібно сказати, що поки у нас велася робота по зв'язкам. Надалі треба більш звернути увагу на внутрішні сторони тих чи інших народів. Я думаю, що це питання дуже важливе, бо наш інститут буде рости фізично і кількісно.

Треба поставити питання про кадри. Досвід показує, що аспірантура себе трохи зживає. Це дуже сумно, ті, що вчаться в аспірантурі, мало втягуються в наукову роботу. Чи не слід було б ввести в штат інституту деяку кількість молодших наукових працівників з тим, щоб їх навчати на практичній роботі, щоб вони 3–4–5 років варилися в цьому котлі?

І ще на одному питанні хочу зупинитися. Хочу сказати, що той план публікації, який є зараз, вимагає повного уточнення.

От планується «Київська Русь», або «Соціально-економічний розвиток українського народу». Я би вважав, що треба перейти до документів по історії України.

Якщо взяти приклад Польщі, Румунії, то до 625 р. у Румунії обмір-кували все, що у них є, і я думаю, що і на Україні треба друкувати все, що було до XVI ст. Скільки б не говорили, а лише в роботі з'являться у нас спеціалісти. У нас спеціалістів не буде без великих робіт. Звідки появився Ліхачов? Він видавав збірник документів.

Про базу. Треба гостро ставити питання про видавництво з економічної літератури на Україні. Тут говорили вже про відрядження в країні народної демократії. Це – потрібна справа. Придбання іноземної літератури. Тут справа дуже погана. Минулого року дали всім докторам і професорам по 8 крб. валютою, але з'ясувалося, що ніхто не виписав на жодний карбованець літератури. Якщо так, треба гроші ці передати в інститут літератури, а інститут поверне нашими грішми. Це потрібно використати тому, що література для нашого інститута дуже потрібна.

Я думаю також, що нам треба планувати більше тематичних збірників.

Збір матеріалів. В нашому інституті занехаяна ця справа. Хтось повинен займатися цим, архиви збирають тільки з державних установ, але у вас є громадські діячі – де ж діваються ці матеріали? Вони розбазарюються. Хтось повинен цим зайнятись. Нам потрібно, щоб були археографічні експедиції. Потрібно у нас звернути на це увагу, бо Москва цим вже займається.

Треба влаштовувати наукові конференції щорічно. Там повинні обговорюватись питання науки, питання її розвитку. У нас історики цього не робили, а треба планувати щорічно такі конференції.

Про спадщину. Потрібно намітити реальні заходи. Потрібно створити комісію по виданню праць істориків минулого.

Про тематику говорили багато. В нашій тематиці поки що теоретичні питання переважають. Треба сказати, що історична наука відстає від літературознавства, економіки та філософії. У нас цього немає.

У нас «Введение в языкознание» есть? Да. А «Введение в историографию» повинно бути? Неодмінно. Але ніхто цим не займається.

«Національне та інтернаціональне» – є таке питання? Є, але його повинен розв'язати історик.

Місце історії серед інших наук – історики повинні показати. Потрібно звернути на це увагу. Тут виступали цілком правильно про те, що наша робота повинна бути вищої якості, вона повинна бути цікавою. Я з цим погоджуюсь. Те, що Федір Якимович⁴ говорив – істина, але наша робота часто буває скушна, бо ми дещо упрощаємо, схематизуємо. А людині не варто знати, що чим закінчується. Романи читають, п'єси читають, а ось історію читати не хочуть. Чому? Бо немає конфлікту у нас, тому, що все відомо. Тут потрібно щось живе, чого у нас історики ігнорують...

Це зрозуміло. Але треба точніше визначити – коли ж повинен вийти цей багатотомник «Історії України»? І ось я вважаю, що він

повинен вийти до 50-річчя Великої Жовтневої революції, до 1967 р. Давайте зважимо, що ми маємо на сьогоднішній день? Ми маємо Костомарова – дуже стара історія, маємо Грушевського, 10-томник, який він писав з 1890 до 1930 рр. Так, це одна людина писала.

Ні, колектив підбирав матеріал, а писав він сам. У нас є кому підбирати матеріал, а треба якось інакше поставити питання. Я думаю, що потрібно зараз взятися реально, треба створити якусь комісію, яка б займалась цим питанням реально.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 770, арк. 27–35. Машинопис. Копія.

¹ Мається на увазі В.В. Руднів.

² Мається на увазі О.К. Касименко.

³ Мається на увазі С.М. Білоусов.

⁴ Можливо, мається на увазі Федір Євдокимович.

№ 12

СТЕНОГРАМА ВИСТУПУ Ф.П. ШЕВЧЕНКА НА НАРАДІ ІСТОРИКІВ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ З ОБГОВОРЕННЯ ПІДРУЧНИКА «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Львів, 8 грудня 1958 р.

Більшість товаришів, які тут сидять, читали цей курс і знають, що там є і що треба зробити, щоб він був кращий, як працювали автори над тим курсом, який ми зараз обговорюємо.

Інститут давно працював над цим курсом ще з 1949 р, і він вже обговорювався колективом. Наприкінці 1955 р. – на початку 1956 р. вийшов вже 1-й том, який вважався закінченим, але потім відбулася така подія, як XX з'їзд нашої партії, який дав певні настанови, відбулися зміни на ідеологічному фронті, які вимагали, щоб цей курс був значно перероблений. І так сталося, що курс 1955 р. мав бути тільки макетом, в ньому було багато недоліків, які треба було усунути, особливо в тексті, відчувався культ особи і т. ін. Після XX з'їзду, в зв'язку зі змінами, про які я сказав, авторський колектив засів на 2 роки для доробки тексту і підготовки його до друку.

Перше, що було зроблено, всі співробітники цього курсу зайнялися архивами. Цей курс опирається на багатоджерельну документальну базу. Там є посилання на документи, але взагалі документальна база значно ширша. Переглянуто цілий ряд питань, які раніше не піднімались, треба було зробити двохрічну роботу, і наприкінці 1957 р. вийшов перший том обмеженим тиражем. Він став предметом для більш широкого кола обговорень – для істориків, вчителів, студентів, щоб вони могли дати свої зауваження.

Хочу сказати, що текст цієї книжки перед тим, як бути зданим до друку, обговорювався на кафедрах, обговорювався не тільки на

Україні, але і в РФСР. Працювала над ним комісія, яка зробила цілий ряд зауважень. Значна частина зауважень була врахована, але не всі. Є зауваження, які вимагають дальшої розробки цієї проблеми і за 2 роки зробити цього неможливо. Текст має 50 аркушів і розширити його не можна.

Багато зауважень було методологічних і теоретичного порядку і ці зауваження враховані.

Таким чином, в 2-му томі не всі проблеми достатньо глибоко розв'язані.

Не можна замовчати, що в рецензіях, які вже надруковані, було вказано на цілий ряд недоліків. Недоліки були і методологічного характеру, і фактичного порядку. Ми вважаємо, що частину цих недоліків ми можемо прийняти, а над частиною треба поробити.

Зараз, коли стоїть питання про перевидання другого тому цього курсу, можна деякі зауваження прийняти. Більше коло читачів зробить більше зауважень, безумовно, що ці зауваження і побажання будуть враховані для покращення книги. Тому вирішено обговорити другий том у Львові, Одесі, Харкові.

Хотілось, щоб товариші звернули увагу на ті промахи, які є, і вказали на них, бо зі сторони це видніше.

Ми відчуваємо, що в багатьох місцях немає необхідного ідейно-теоретичного рівня і хотілось, щоб підказали, як виправити цей ідейно-теоретичний рівень.

Хотілось, щоб ця книга, якщо вона не буде настільною, бо вона дуже велика, але щоб вона стала більш доступною.

Як пов'язати її з практикою нашого комуністичного будівництва? Там є багато правильного, але не робиться наголос, для чого це все робилось і куди вели партія і уряд. Тут треба показати зв'язок з партією. Ми старались дещо зробити в цьому відношенні, але багато ще треба зробити.

Зробили деякі зміни в структурі книжки. Автори старались структуру побудувати по-новому, але вона вимагає дальшого удосконалення. Ми чекаємо ваших побажань в цій справі.

Деякі проблеми нас особливо цікавлять, а саме, якими засобами показали роль народних мас? Може в цьому напрямку буде дещо підказано вами. Треба показати етапи ролі народних мас. Ми відчуваємо, що це є слаба сторона, яку треба підправити.

Як показати події від 1917 р. до наших днів і як пов'язати з подіями, які відбулися у всьому світі. Матеріал правильно викладений, але не пов'язаний з подіями, які відбулися в нашій країні.

Нам раніш робили багато зауважень, що 2-й том історії УРСР не відрізняється від історії партії, що партійний матеріал бере верх над громадською історією. Зараз є спеціальний курс, де є нарис історії Комуністичної партії України. Ми не хотіли б, щоб це було повторенням співвідношення загальносоюзного і українського матеріалів.

Загальносоюзний матеріал часом подавляє український матеріал, – такі зауваження роблять представники інших республік, їм хотілось би більше мати для викладання українського матеріалу, і вони просять допомогти в цій справі, дати їм певні мазки, щоб ув'язати цілий ряд питань: по якій лінії повинно піти узагальнення, які проблеми потрібно узагальнити. Безумовно у Львові, де працюють постійно над історією західних областей, спеціалісти є і багато можуть підказати, на що треба звернути особливу увагу в історії українських земель, щоб воно найшло своє відображення в цій книзі, які параграфи додати, які параграфи можна злити.

Все, що тут буде сказано, безумовно буде враховано авторами і редколегією цього тому.

Ми надіємось ще на те, що ця нарада дає початок координаційної роботи нашого інституту історії з іншими інститутами.

Обговорення цього другого тому історії України багато дасть для написання багатотомної історії. Іде мова про те, щоб не доліків в цих 5 томах, що будуть присвячені історії України, не було.

Користуючись нагодою, хочу торкнутися ще одного питання – про «Український історичний журнал». Щось історики дуже погано підписуються на нього, хоча ця справа не лише одного інституту історії АН, а це справа загальнореспубліканська. Півтора роки виходить журнал, а історики не знають про нього. Говорять, що вина редакції, що не пропагує його. Ми розсилаємо тематичний план на 1959 р. Там написані теми, які ми плануємо, і теми, які бажано було б надрукувати. Від тиражу, від передплати залежить розмір і періодичність журналу і навіть існування, бо ставиться питання, що журнали, які не мають достатньої кількості підписчиків, будуть закриватися.

Те, що журнал є і є можливість друкувати підняті питання – це справа істориків республіки і я би просив, щоб історики прийняли більше участі в роботі журналу.

Ми вводимо новий розділ журналу, думаємо це трохи прискорить справу, прошу на це звернути увагу.

Ми просили б тематичні плани присилати на кафедру з вашими побажаннями.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 788, арк. 7-13. Машинопис. Копія.

№ 13

СТАТТЯ Ф.П. ШЕВЧЕНКА «О СОСТОЯНИИ ИЗУЧЕНИЯ СВЯЗЕЙ УКРАИНСКОГО НАРОДА С ДРУГИМИ НАРОДАМИ»¹

Київ, 1959 р.

Общность происхождения, языковое родство, никогда не прекращавшиеся политические, экономические и культурные связи между

славянскими народами способствовали тому, что в их среде никогда не угасали идеи единения и дружбы.

Изучение истории любого славянского народа без его взаимосвязей и взаимовлияния с другими славянскими народами невозможно и ненаучно, это касается и истории украинского народа, тесно переплетается с историей русского, белорусского, польского, чешского и всех других славянских народов.

В трудах современных украинских историков обращается особое внимание на те явления, которые свидетельствуют об общих стремлениях, взаимосвязях и дружбе украинского народа с другими славянскими народами. Освещение лучших традиций прошлого – это большая и почетная задача, стоящая перед историками. Одновременно с этим историки не обходят, не замалчивают и тех фактов, которые могли привести, а иногда и приводили к разладу между славянскими народами, что решительно противоречило их коренным интересам, но чем неоднократно старались воспользоваться в своих узких эгоистических целях внутренние и внешние реакционные силы.

Идеи единства и общности славянских народов всегда жили в массах украинского народа. Корни этих идей уходят в глубокую древность. Через века пронес и сохранил украинский народ чувство единства с русским и белорусским народами. Многочисленные факты из истории украинского народа свидетельствуют о его единстве с западными и южными славянами. Украинцы принимали участие в борьбе польского народа против немецко-феодалной агрессии и в гуситском движении, охватившем Чехию. На Украине с конца XVI и особенно в XVII веке созревали планы освобождения славянских и других народов Балканского полуострова, находившихся под турецким игом.

В XIX веке большую роль в развитии идеи славянского единства на Украине сыграло возникшее в 1846 г. в Киеве тайное политическое «Кирилло-Мефодиевское общество», в котором деятельное участие принимал великий украинский поэт Тарас Шевченко.

В то время все славянские народы, за исключением русского, были лишены своей государственности и терпели тяжелый политический и национальный гнет. Всюду господствовали крепостничество и реакция. Провозглашение обществом свободы, равенства и единства славянских народов, его выступление против крепостничества и монархии за республику, явилось значительным вкладом в развитие прогрессивных идей среди славян. Украинский народ, как и все славянские народы, боролся за созидательный труд, мир, свободу и равноправие, плодотворные политические, экономические и культурные связи. И это способствовало развитию прогресса, укреплению взаимосвязей и дружбы не только между славянами, но и всеми народами. Все это показано в двух больших сводных работах, изданных в Киеве в 1953 и 1954 гг. Украинской Академией наук – в первом томе

«Истории Украинской ССР» и в первом томе «Истории украинской литературы».

В упомянутых двух трудах и других монографических работах и научно-исторических сборниках, вышедших в последние годы в Киеве, Харькове, Львове, Черновцах, Одессе, Житомире и других городах Украины, особое внимание уделялось освещению неразрывной, вековой дружбы и связей украинского с великим русским народом. Внимание этим вопросам в историографии объясняется тем, что украинский и русский народ едины по происхождению, очень близки по языку, месту жительства, характеру и истории. Дружба и взаимосвязи русского и украинского народов имели огромное значение в их истории. Особенно благотворное влияние этого сказалось в судьбах украинского народа.

В работах историков Украины показано, как на протяжении веков дружба русского и украинского народов крепла в совместной борьбе за прогресс, в борьбе со всем отжившим, реакционным внутри страны, как она закалялась в совместных битвах против иноземных захватчиков.

Приведенные в исторических работах факты со всей убедительностью говорят о благотворном влиянии на развитие украинской передовой мысли и культуры таких выдающихся русских деятелей как Радищев, Рылеев, Пушкин, Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов, Максим Горький и другие. Все они боролись против царизма, беспощадно душившего русский народ, с величайшей симпатией относились к украинскому народу, отстаивали его права на свободное и всестороннее развитие, боролись за добровольный и равноправный союз народов. Украинский народ самобытен в своем развитии, он создал и развил свою оригинальную культуру и литературу. Но теперь всем стало ясно, что дружба и взаимосвязь с русским народом способствовали становлению и развитию характерных черт украинского народа. Одновременно это способствовало и тому, что передовая украинская культура обогащала культуру русского народа и вносила достойный вклад в развитие мировой культуры. Показу этого добровольного сосуществования двух братских народов посвящены многие работы украинских историков, литераторов, философов.

Идея дружбы с русским народом проходит красной нитью в творчестве таких классиков украинской литературы и общественных деятелей как Тарас Шевченко, Иван Франко, Панас Мирный, Павло Грабовский, Леся Украинка, Михайло Коцюбинский и многих других. Идеи наследие этих деятелей неисчерпаемо. Оно стало и будет дальше находиться в центре исследования всех отраслей гуманитарных наук.

Лучшие сыны украинского народа никогда не отождествляли русский свободолобивый народ с царизмом и другими реакционными силами. Они всегда считали, что лишь в тесном союзе, в единстве с

русским народом, с установлением отношений между людьми, при подлинной демократии Украина сможет стать свободной и воссоединенной.

В своих трудах историки показывают, как укреплялись связи русского и украинского народов с каждым новым этапом исторического развития. Высший этап в отношениях между народами определился с выступлением на историческую арену новых общественных прогрессивных сил, тесно связан с деятельностью гения человечества Владимира Ильича Ленина. Провозглашение и последовательное проведение в жизнь принципа самоопределения наций вплоть до их отделения, способствовало укреплению чувств взаимодоверия между народами. Решительная борьба народа против великодержавных и местнонационалистических устремлений, носителем чего являлись реакционные, отжившие классы, расчищало путь к подлинному сотрудничеству народов.

Историки показали, как жизнь разбила в прах великодержавные «теории» и дела русских шовинистов, отрицавших всякое право украинского народа на свое самостоятельное развитие. Ходом истории отброшены прочь попытки украинских националистов изолировать украинский народ от русского народа.

Опыт истории на примере России и Украины со всей наглядностью показал, что освобожденные в 1917 г. от гнета народы на новых прочных основах строят свои отношения. Расцвет дружбы между народами, взаимоуважение и доверие является залогом дальнейших еще больших успехов. Жизненность и сила идей дружбы заключается в том, что в этом убедились миллионные народные массы – эти подлинники творцы истории. Раскрытию этих и других проблем уже посвящены многочисленные работы украинских историков. И это только плодотворное начало большой работы. Но еще много предстоит сделать, чтобы во всем величии показать результаты дружбы, мирного и равноправного сосуществования двух великих славянских народов.

Сказанное об отношениях русского и украинского народов относится к вековым связям украинского и белорусского народов. Правда, они пока в меньших размерах, но тоже получают свое освещение в исторической литературе на Украине.

Значительно больше чем раньше историки Украины уделяют внимание освещению отношений и связей украинского и польского народов. Оба народа на протяжении всей своей истории были не только соседями, но и имели тесные экономические, культурные и политические связи. Об этом говорится как в отдельных, так и в сводного характера работах.

Экономическим и культурным связям Руси с Польшей в X–XII столетиях посвящена работа М. Бабаяка (опубликованная в 1948 г. в Виннице). Что касается последующих периодов, то в своих трудах украинские историки не отождествляют реакционно-захватнической

и угнетательской по отношению к Украине политики польских правящих кругов, с отношениями, которые складывались между двумя братскими народами. Под натиском многочисленных фактов, приведенных в исторических работах, окончательно рушилась ранее проповедываемая польскими и некоторыми украинскими (П. Кулиш и др.) историками легенда о какой-то культурной миссии польской шляхты и магнатов на востоке Европы.

В отличие от предшествовавших поколений историков, стоявших на неверных позициях, современные украинские историки обращают главное внимание на те события и явления, которые свидетельствуют о сближении и единстве интересов польского и украинского народов. Эти общие стремления проявились в битве под Грюнвальдом в 1410 г., в которой принимали участие и украинцы в совместной борьбе, продолжавшейся столетия, против турецко-татарской агрессии.

Историки не проходят мимо многочисленных фактов, свидетельствующих об общих стремлениях польского и украинского народов в борьбе против реакционных устоев в стране, против крепостничества, являвшегося тормозом на пути развития народов.

В прошлом украинские и польские историки много писали об освободительной войне украинского народа, начавшейся в 1648 году под руководством Богдана Хмельницкого. Эту войну историки в большинстве случаев изображали как борьбу, которая будто бы велась между двумя народами в целом. Но общественные процессы, происходившие тогда, были гораздо глубже и сложнее, чем это представлялось многим историкам. Историки Украины много потрудились, чтобы вскрыть подлинные причины и характер этой войны. Об этом обстоятельно говорится в уже упомянутом первом томе «Истории Украинской ССР», в коллективной монографии, изд. в 1954 г. Институтом истории Украинской Академии наук – «Освободительная война 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией», в большой работе львовского профессора Ивана Крипьякевича – «Богдан Хмельницкий» (Киев, 1954 г.), в работах Е. Компан и других историков. На основе многочисленных и неопровержимых фактов, которые раньше игнорировались или умышленно искажались, показано, что украинский народ вел войну против польских угнетателей на Украине – шляхты и магнатов, а не против польского народа. Борьба украинского народа за освобождение, против крепостничества и наступления католической реакции никогда не противоречила интересам польского народа, а, наоборот, она способствовала росту освободительной борьбы народных масс Польши. Следует отметить как весьма показательный факт, что при разрешении этих вопросов украинским историкам оказали помощь как своими работами, так и документами историки Польской Народной Республики.

О крепнущих связях и росте единства прогрессивных сил украинского и польского народов в XIX ст. говорится в ряде вышедших за

последние годы работах. В исследованиях академика А. Корнейчука, Е. Кирилюка, Пильгуна, Гр. Вервеса и других авторов, посвященных жизни и творчеству гениального украинского поэта и политического деятеля Тараса Шевченко, говорится о вкладе, который внес великий сын Украины в борьбе за дружбу славянских и особенно в борьбе за дружбу украинского и польского народов.

Всю жизнь прожил в Галиции выдающийся писатель и общественный деятель Иван Франко. Он глубоко знал и любил историю и культуру польского народа, сотрудничал с польскими передовыми деятелями. Значительную часть своих произведений он написал на польском языке. Иван Франко был подлинным другом и доброжелателем украинского народа, видел залог его силы и возрождения в союзе и единстве с другими славянскими народами. Изучением творчества и деятельности Ивана Франко сейчас занимаются на Украине литераторы, историки, философы, языковеды. Об отношении Ивана Франко к польскому народу говорится в опубликованных работах ныне покойного академика Михаила Возняка, в работах А. Дея, А. Белоуса, Зеновии Франко (внучка писателя) и многих других.

Украинский народ, его лучшие представители всегда с большим уважением и любовью относились к культуре и языку польского народа. В изучении культурных связей еще мало сделано на Украине. Но работы академика Михаила Рыльского об Адаме Мицкевиче, статьи академика Михаила Возняка, работа Гр. Вервеса – «Адам Мицкевич в украинских переводах» (К., 1952), статьи Б. Бульского (г. Винница) о языке и стиле Марии Конопницкой и работы некоторых других авторов свидетельствуют о широких возможностях в освещении этого вопроса.

Особый интерес для историков Украины представляет изучение украинско-польских отношений в период между двумя мировыми войнами. То, что в состав довоенной Польши входили и украинские земли – Восточная Галиция и Вольнь – усиливает этот интерес. Польский народ в это время героически боролся за подлинную демократизацию страны, за налаживание добрососедских отношений с русским, украинским, белорусским и другими народами, вел борьбу против антинациональной политики правящей клики. В этой борьбе польского народа активное участие принимало население западноукраинских и западнобелорусских земель. За последние годы вышли работы, опирающиеся на большой фактический материал, главным образом львовских историков Б. Дудикевича, В. Асечинского, А. Карпенко, П. Иовы и других, в которых исследуются отдельные периоды и этапы совместной борьбы украинских и польских трудящихся на западноукраинских землях.

Важнейшим периодом в жизни всех славянских народов, в их борьбе за самостоятельность и укрепление дружбы была борьба против фашистских захватчиков. Боевое содружество славянских народов

проявлялось на фронтах и тылу врага – в партизанских отрядах. О совместной борьбе украинского и польского населения в партизанских отрядах на территории Украины и Польши говорится в статьях В. Клокова (Киев).

Коренные изменения, происшедшие в Польше в послевоенный период, – установление дружественных и добрососедских отношений с соседями, привлекли внимание историков Украины. Над рядом крупных проблем истории Польши сейчас работают историки Киева, Львова и других городов. Уже опубликовано ряд статей и брошюр, освещающих эти вопросы.

Ближайшими соседями украинского народа являются чешский и словацкий народы. Многовековая история этих народов, их связи и взаимоотношения являются широким поприщем для исследователей. В прошлом ничего не было сделано в деле изучения чешско-украинских связей. Начало изучения этих отношений положено в послевоенный период. В работе Н. Лелекача (Ужгород) затронуто ряд вопросов древней истории славянского населения на среднем Дунае. В опубликованной в 1955 г. работе [В.]Усенко (Киев), посвященной истории Закарпатья в 1917–1920 гг. и включению этого украинского края в состав Чехословакии.

Чешско-украинские отношения в новейший период затрагиваются главным образом по истории Закарпатья. В работах таких авторов, как И. Гранчак, В. Илько, М. Климпотюк говорится о совместной борьбе чехов, словаков и закарпатских украинцев против социального гнета, против реакции и фашизации страны, за установление дружбы с СССР.

В опубликованных работах историков Киева – В. Клокова, И. Петерса, И. Евсеева говорится о совместной борьбе чешского, словацкого, украинского и русского народов против фашистских оккупантов в годы войны. На Украине написано и защищено ряд диссертаций по новейшему периоду истории Чехословакии. Радует и то, что за изучение чехословацко-украинских связей и отношений взялись молодые, полные творческого энтузиазма историки.

В послевоенное время на Украине опубликовано ряд работ, относящихся к истории Болгарии. Это работы В. Жебокрицкого (Киев) о роли русского народа в освобождении Болгарии от турецкого ига, несколько его научных статей по истории балканских войн 1912–1913 гг. В Харькове в 1949 г. опубликована работа С. Сидельникова о воссоединении княжества Болгарии и восточной Румынии. Одесский историк М. Коровьянов опубликовал статьи о болгарском общественном движении 60–70-х гг. XIX ст. Ряд вопросов подняли в своих статьях львовские историки И. Беляневич, А. Бейлис и другие.

Следует однако отметить, что крайне недостаточно освещаются отношения и связи южных славян с украинским народом. То, что

сейчас делается и намечено сделать в ближайшее время должно в какой-то степени заполнить существующий пробел.

Освещение связей и взаимоотношений украинского народа с другими славянскими народами не только важная и почетная задача. Ее выполнение требует много внимания и труда и не только украинских историков, но и историков соответствующих славянских стран. Историки должны и могут внести гораздо больший вклад в освещение славных исторических традиций и тем самым будут способствовать дальнейшему укреплению дружбы славянских народов.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 834, арк. 1-11. Машинопис. Копія.

¹ Статті під такою назвою в бібліографічному довіднику «Федір Павлович Шевченко» (К., 1969) не виявлено.

№ 14

СТЕНОГРАМА ВИСТУПУ Ф.П. ШЕВЧЕНКА У ХОДІ ОБГОВОРЕННІ «ПРОГРАМИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ДЛЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТІВ» НА ЗАСІДАННІ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Київ, 20-21 березня 1959 р.

Обговорення цієї програми буде як відповідна репетиція до обговорення проспекту багатотомної історії України. І я хочу сказати, щоб ті всі товариші, які вкладають цей проспект, поставились більш ретельно до своєї роботи, ніж автори програми, бо автори програми не стільки багато помилок допустили, як просто ляпсусів, так би мовити, технічних, які свідчать, що тт. допустили неохайність.

Про пояснювальну записку. Це фактично списування з I-го тому «Історії України». Вступ дуже широкий, в чому немає потреби.

Як приклад неохайності – «Боротьба між синами Володимира за великокнязівську владу». Це не дає правильного уявлення про феодальну боротьбу.

На стор. 7 «Захоплення земель Закарпатської Русі угорськими князями» – коли це відбулося – невідомо.

Є повторення: «Почато роздріблення древньоруської держави» на одній і тій же сторінці двічі повторюється про це. На стор. 9 про розгром угорських загарбників. Не можна розписувати подорож кожного князя. Заснування міст в Галичині і Волині відноситься до XIV ст. Краще написати просто – «Розвиток міст». Або є така формулювання «Боротьба за визволення Закарпатської Русі». Не було такої боротьби, і дослідники такої поки що не відкрили. Йшла боротьба між галицьким і угорським князями, але не за Закарпаття, а за Галичину.

Або «Культура південно-західних князівств» і «Слово о полку Игореве». Це пам'ятник не Південної Росії, а загальнооруської.

Визвольна війна 1648–1654 рр. подана дуже схематично і не зовсім послідовно. Ми не бачимо змін під час війни на Україні і в результаті цієї визвольної війни.

Деякі другорядні питання тут висувуються на перше місце. «Бій під Берестечком (червень 1651 р.)» Поразка козацького загону під Ріпками. Білоцерківська угода (вересень 1651 р.)»

Деякі формулювання невірні: «Утворення кримської народності», адже краще – формування або виникнення, а не утворення. Зате зникло питання про формування української нації.

Є формулювання двусмисленні: Розд. IX, §...* «Звільнення правобережної України від польсько-шляхетського панування».

І з мовного боку треба на дещо звернути увагу, але я на цьому не буду зупинятись.

«Наступ австро-угорської монархії на українську культуру», а далі (читає). Тут треба подумати над структурою. Але не в цьому справа.

При назві деяких параграфів автори дещо відмовились від творчого підходу, а взяли просто з I і II томів і перенесли сюди. Деякі назви параграфів застарілі.

Західноукраїнські землі незаслужено обійдено.

Я не погоджуюсь з установкою авторів, які вважають, що треба давати лише таку літературу, яка вийшла за радянський період. Невже викладач не зможе звернути увагу на спадщину, яка є в українській історіографії? Говорять, що треба було давати документи. Я погоджуюсь, але документальних збірників обмаль, майже одиниці. А де архівні матеріали? А де акти Південно-Західної Росії?

Автори непослідовні, якщо рекомендували «Нариси...», а Ястребова пропустили.

Література: М. Шагінян, Т.Г. Шевченко, М., 1947. А про Франка нічого немає, хоч вийшла величезна література. Так, безумовно, не можна до цього ставитись. Треба рекомендовану літературу переглянути і підібрати інакше.

Щодо сучасної літератури, потрібно підходити критично. Та література, яка була розкритикована і засуджена постановою ЦК КП(б)У від 1947 р., тут не повинна знайти відбитку. Довоєнний «Короткий курс» від 1940 р. і «Нариси...» не потрібно давати. Хоч це і марксистично писали, але формулювання застарілі. Краще слід читати Лазаревського і підходити до нього критично, а ось Гуслистого будуть приймати нібито за те, що потрібно.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 876, арк. 38–40. Машинопис. Копія.

* Так у тексті.

№ 15

ІЗ СТЕНОГРАМИ ОБГОВОРЕННЯ КНИГИ Ф.П. ШЕВЧЕНКА
«ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ
В СЕРЕДИНІ XVII СТ.» НА РОЗШИРЕНОМУ ЗАСІДАННІ
ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Київ, 8 червня 1960 р.

Тов. Ф.П. Шевченко: Тільки після відкриття К. Марксом об'єктивних законів розвитку людського суспільства історія стала справжньою наукою. Безперечним стало те, що розвиток всіх народів відбувається за єдиними законами. При цьому ніхто не забуває, що одні і ті ж закони розвитку суспільства в кожній країні, в історії кожного народу проявляються своєрідно, в різних формах, бо «при загальній закономірності розвитку у всій всесвітній історії ні трохи не виключаються, а навпаки, припускаються окремі смуги розвитку, які являють своєрідність або форми, або порядку цього розвитку», – писав В.І. Ленін (Твори, т. 33, стор. 421).

Відкриття основних законів розвитку суспільства не закрило шлях до всебічного і глибокого дослідження, як вважають догматики і механісти, а, навпаки, створило небувало широкі, справді наукові можливості для розуміння найскладніших історичних явищ в усій їх різноманітності і суперечності.

Класиками марксизму-ленінізму з усією переконливістю доведено, що національні відмінності, незважаючи на всю їх важливість, не можуть бути єдиними, а тим більше основними факторами, що впливають на розвиток людства. У взаєминах між народами завжди значно сильніше є те, що їх об'єднує, ніж те, що їх відокремлює. Історичний досвід також свідчить, що розвиток кожного народу проходить не відірвано від життя інших народів, а в постійній взаємодії і взаємовпливі. Історичний досвід також свідчить, що не ворожнеча, а мирне співіснування, зв'язки і дружба між народами була і є тими факторами, які насправді сприяли розвиткові суспільства.

Стосується все це історії всіх народів, а серед них українського та російського. Саме тому в марксистсько-ленінській історіографії завжди було і буде одним із важливіших місць належати проблемам, в яких розглядатимуться зв'язки між народами, складання і зміцнення дружби між ними, їх мирне співіснування і спільна боротьба за кращу долю людства. Такі теми тісно пов'язуються з сучасністю, і їх розробка сприяє зміцненню дружби між народами, яка стала основою могутності Радянської держави, рушійною силою соціалістичного суспільства, запорукою успішної побудови комунізму в нашій країні.

Споконвічні і різносторонні зв'язки, нерозривна дружба двох великих народів – російського та українського. Як свідчить історія – ця

дружба і нерозривний зв'язок двох народів-братів пройшла через різні етапи і досягнула високого рівня і значення в наші дні.

Українсько-російські зв'язки і взаємовідносини зайняли належне місце в радянській історіографії. Цій проблемі присвячено значну кількість праць. І все ж багато питань і періодів цієї проблеми ще не висвітлено. Та навіть в темах, які досліджувались, на мій погляд, є ще «білі плями». Саме до таких тем, в яких радянськими істориками проведена значна робота, але ще не все остаточно висвітлено, належить тема – зв'язки України з Росією в роки визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.

Визвольна війна українського народу та її наслідки стали переломним моментом в історії України. Багато суспільних явищ зникло в ході самої війни, інші тоді зароджувались і продовжували розвиватись. Результати визвольної війни на Україні дали себе знати і в наступні роки, її визвольними ідеями жило не одно покоління. Ця війна належить саме до тих історичних подій, які є вихідним пунктом для визначення рівня розвитку і внутрішньої природи різних класів, їх тенденцій і в наступні часи.

Не міг обійти періоду війни і я, досліджуючи російсько-українські зв'язки другої половини XVII ст. Був намір, що на зв'язках періоду визвольної війни, на воз'єднанні України з Росією зупинюсь коротко, а вся увага буде зосереджена на періоді після воз'єднання до 70-х років XVII ст. Але в процесі вивчення фактів і подій довелось відмовитись від попереднього плану. Поряд з опрацюванням матеріалів по другій половині XVII ст., була приділена увага і подіям визвольної війни, що і представлено у вигляді книги. Матеріали наступних періодів може теж колись буде видати.

Зв'язки і взаємовідносини між російським і українським народами не зайняли належного місця в дворянській і буржуазній історіографії. Можемо знайти лише окремі фрагменти, факти. Та це зрозуміло, бо ці історики розглядали минуле народу ізольовано від інших народів. Відносини між народами зводились до відносин між урядами і т. д. Українська буржуазно-націоналістична історіографія доклала багато зусиль до того, щоб сфальсифікувати українсько-російські зв'язки та відносини. Маються на увазі роботи В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського та інших українських буржуазно-націоналістичних істориків, починаючи з кінця XIX ст. і тих, що зараз перебувають на службі міжнародного імперіалізму.

Не можна сказати, що відразу марксистсько-ленінська теорія буде правильно застосована при висвітленні багатьох проблем історії України та українсько-російських зв'язків. За роки радянської влади марксистсько-ленінська теорія зміцнилась у боротьбі з вульгаризаторськими тенденціями, спробами «поєднати» марксизм з різними буржуазними теоріями в боротьбі з догматизмом і начотництвом.

Переломним моментом в справі марксистського вивчення проблеми визвольної війни і возз'єднання України з Росією слід вважати середину 30-х років після відомих постанов ЦК ВКП(б) та Ради Народних Комісарів СРСР про викладання історії в школах. Після цього, напередодні війни з'явилися праці, в яких згадана проблема висвітлювалась з марксистських позицій. (Нариси історії України, вип. 4, стаття М.Г. Петровського, стаття А.З. Барабоє в журн. «Історик марксист», «Історія України», «Короткий курс» та деякі інші.)

Цій проблемі було приділено значну увагу під час підготовки до відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. Вийшли в світ – «Історія Української РСР» т. I. з розділом про визвольну війну українського народу і возз'єднання України з Росією (автор І.Л. Бойко), колективна монографія на ту ж саму тему (автори К.Г. Гуслистий, К.І. Стецюк, В.А. Дядиченко, Л.І. Мишко та інші), монографії І.П. Крип'якевича, А.І. Козаченка, В.О. Голобуцького, а також інших авторів. Згадані роботи присвячені головним чином війні і ще мало уваги зв'язкам та відносинам між Україною і Росією в цей період. Спеціальна праця появилася в 1955 р., це праця О.К. Касименка – «Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р.». Ця книга добре відома всім тут присутнім. Книга є значним кроком вперед в справі поглибленого вивчення проблеми. Та книга О.К. Касименка закінчується початком 1651 р.

Таким чином, мені не довелося починати все спочатку. Я мав попередників, до яких я прислухався і використовував їх висновки та положення. Та разом з тим з дечим не погоджуюсь, дещо уточнюю. Мені здається, що це допускається і навіть потрібна справа, коли для цього є підстави.

Ті, що читали мою роботу, могли помітити, що політичні та економічні зв'язки України з Росією я намагався подає на фоні тих подій, які відбувались в цих країнах. Робив це свідомо, бо зв'язки між народами залежать головним чином від внутрішнього становища в усіх країнах. Безумовно, що події, які відбувались в Україні та Росії в роки визвольної війни мали вплив на різнобічні зв'язки українського і російського народів.

Визвольна війна і зв'язки між Росією і Україною відбувались в період феодалізму. І це наклало на них відповідний відбиток. Можна сперечатись, коли і наскільки розвинулись на той час капіталістичні відносини в надрах феодалізму. Але я переконаний, що капіталістичні відносини проявлялись тоді в Росії і на Україні не як суспільний уклад, а як окремі, спорадичні випадки, в дуже примітивних та ембріональних формах і безумовно вони не мали впливу на події, не надавали їм відповідного характеру.

Для феодальної епохи характерний поділ суспільства на класи-стани. В.І. Ленін з цього приводу писав: «Відомо, що в рабському і феодальному суспільстві відмінність класів фіксувалась і в становому поділі

населення, супроводжувалась встановленням окремого юридичного місця в державі для кожного класу. Тому класи рабського і феодального (а також і кріпосного) суспільства були також і окремими станами. Навпаки, в капіталістичному, буржуазному суспільстві юридично всі громадяни рівноправні, станові поділи знищено (принаймні в принципі) і тому класи перестали бути станами. Поділ суспільства на класи властивий і рабському, і феодальному, і буржуазному суспільствам, але в перших двох існували класи-стани, а в останньому класи безстанові» (В.І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 92–93).

Отже, існування станів не заперечує поділ суспільства на класи, а є однією з форм класових відмінностей, зафіксованих юридично (див. В.І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 414–415). Поділ феодального суспільства на класи-стани сам по собі свідчить про те, що одні з них, виходячи з їх економічного становища, були пануючими, привілейованими, а інші – непривілейованими, гнобленими.

У класовому суспільстві, феодальному зокрема, в кожному класі, або стані певна група піднімається над загальною масою своїм матеріальним, службовим чи якимось іншим становищем. Стосується це козацького стану, де старшина виділявся із загальної маси козацтва. Верхівка була в інших станах. Тільки в умовах феодалізму було можливо, щоб, по суті, різні класи були вкриті одним ковпаком – становою організацією.

Безумовно, що згадані та інші явища, про які говориться в книжці, свідчать про складність соціальних відносин, про їх відмінність від тих, які були при капіталізмі і будуються зовсім на інших принципах. Скажу тільки, що ще мають місце випадки, коли простіші капіталістичні класові відносини пробують перенести на відносини, що існували при феодалізмі. Не може не викликати здивування «зникнення» в історичних працях класів-станів на Україні після визвольної війни, хоч вони існували в усіх сусідніх країнах.

В цьому відношенні я не відкриваю нічого нового, а тільки, виходячи з положення класиків марксизму-ленінізму, говорю про те, які зміни сталися на Україні в становищі станів в роки війни (шляхти, козацтва, селянства і т. і.). Зміни в становищі і ролі станів ще не означали виникнення іншого соціально-економічного ладу. Ці зміни відбувалися в рамках феодального ладу. Кожен раз підкреслюю і наводжу приклади, що становими привілеями не всі однаково користувались, так само, як в стані непривілейованому не всі відбували одні і ті ж повинності.

Дуже важливим є те, який зміст вкладається в розуміння народно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Є це війна проти іноземного гніту, конкретно проти польсько-шляхетського колоніального гніту. Була це за своїм характером національно-визвольна війна проти політичного та економічного панування іноземних загарбників, за вільний розвиток народу.

Характер і наслідки національно-визвольних війн залежать від епохи, в яку вони відбуваються. Якщо такі війни відбуваються в епоху феодалізму, їх метою є зберегти народність, її суверенність, ліквідувати іноземний гніт, який є носієм самих жорстоких форм гніту в політичному, економічному та культурному житті, відстояти все те, що відповідає умовам розвитку суспільства даної країни, народу. Така боротьба є прогресивним явищем в історії. Коли така боротьба закінчується перемогою, в країні відбуваються повні зміни в політичних та економічних відносинах. Глибина і характер цих змін майже виключно залежить від ступеня активності широких народних мас, від того, наскільки послідовний той клас, який очолив боротьбу.

Широка і активна участь трудящих мас у національно-визвольній боротьбі надає їй всенародного, більш послідовного характеру. Але це не призводить до ліквідації існуючого феодального ладу, а тільки до заміни одних порядків, форм іншими, більш прогресивними ніж ті, що були при іноземних загарбниках. Але плоди перемоги над іноземними загарбниками пожинають головним чином експлуататори.

Національна визвольна боротьба відрізняється від інших народних рухів в період феодалізму, зокрема від селянських війн, як своїм характером, так і об'єктивною метою, а також рушійними силами.

В своїй роботі ми не раз зупинялись на рушійних силах визвольної війни 1648–1654 рр. Зазначалось, що «основну рушійну силу становили кріпосне селянство, рядове козацтво і міські низи» (стор. 92).

Підкреслюється в роботі те, що «селянство, як найчисленніший клас при феодалізмі, за дуже короткий час стало основною силою у визвольній війні» (стор. 110). В роботі говориться про те, яку і чому саме позицію зайняло селянство у визвольній війні.

Своєю стихійною, але рішучою боротьбою проти феодального гніту під час визвольної війни селянство внесло в неї відповідний колорит.

Визвольна боротьба в зв'язку з цим набирає ряду рис, характерних для селянських війн.

Я поставив собі за мету розібрати вирішальну роль народних мас у визвольній боротьбі українського народу. Починаю свою книгу словами: «У тридцять роки сімнадцятого століття на Україні точилась жорстока боротьба трудящих проти феодального гноблення. Жодна з європейських країн не знала у другій чверті XVII століття таких масових виступів пригноблених проти гнобителів» (стор. 15).

Говорю про поглиблення класових суперечностей релігійними і національними... «що “Антифеодальний характер боротьби українського народу яскраво проявився в роки визвольної війни”» (стор. 59).

Говорю про участь в повстанні різних груп населення.

На 110-й стор. зазначаю «кріпосне селянство і соціальні групи, що примикали до нього, стояли на найнижчому щаблі феодальної

суспільної драбини. Вони рішуче виступали за зміцнення станового поділу, за усунення самої назви нижчого стану». «Здоровий вандалізм селянської війни, – писав Ф. Енгельс, – є прогресивним явищем в епоху феодалізму. Борючись проти феодального гніту, селяни дивились не назад, а вперед».

Розбурхана селянська стихія не знала меж, знищуючи на своєму шляху не лише польських, а й українських світських та духовних феодалів.

Говорю, що антифеодальна боротьба мала вплив на політику старшинських кіл, що російський уряд був стурбований, що полум'я може перекинутись з України в Росію.

Далі говориться про козаків і їх антифеодальний напрям боротьби, про селян (стор. 215–284), про міщан.

Критикуючи теорію «безкласовості» (стор. 233–234), говорю про різні форми класової, сословної боротьби на Україні (стор. 246–254).

Селянство в союзі з козацтвом внесло вирішальний вклад у розгром іноземних загарбників, справу ослаблення, а то і знищення найбільш тяжких форм феодального гніту. Але селянство, в силу своєї класової природи, не могло встановити свою «диктатуру» в ім'я знищення феодального ладу.

Але і після визволення країни від іноземних загарбників селянство залишається найбільш експлуатованим і безправним класом-станом. Отже, своєю участю у визвольній війні селянство тільки розчищає ґрунт для панування «своїх» експлуататорів, які, освоївшись з новим становищем, майже нічим не відрізняються від іноземців. Селянство знову піднімається на боротьбу, але ця боротьба об'єктивно стає вже вищим щаблем, бо вона не затуманюється національно-релігійними та іншими факторами.

Визвольна війна належить до числа визначних політичних подій. Розглядаючи її саме як таку, я вважав за потрібне розкрити положення В.І. Леніна, який писав про те, що «Все великие политические перевороты разрешались энтузиазмом передовых отрядов, за которыми стихийно, полусознательно шла масса. Иначе развитие и не могло идти в том обществе, которое было придавлено царями, помещиками, капиталистами» (В.І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 148–149).

Передовий загін – це не одне і те ж саме, що рушійні сили руху, хоч і є їх складовою частиною. Виникає питання, а чи був такий передовий загін у визвольній війні 1648–1654 рр.? Вважаю, що таким передовим загonom у визвольній війні було козацтво.

Під козацтвом слід розуміти не лише реєстровців і вихідців із Запоріжжя, а також сотні тисяч людей найбільш досвідчених у військовому відношенні, з певними традиціями боротьби проти феодального і національного гніту, з своєю організацією. Походженням, своїм становленням козацтво було близьке до селянства і міських жителів. Козацтво приваблювало широкі народні маси, які намагалися

здобути і для себе козацькі «вільності». Роль козацтва, його чисельність і значення дуже вирости в ході визвольної війни.

В своїй роботі я говорю про союз (див. стор. 159) прогресивних сил, що склався в ході визвольної війни і дав можливість кілька років вести визвольну боротьбу і здійснити возз'єднання України з Росією. Але при цьому я зазначаю, що кожен клас, соціальна група йшли до спільної мети своїм шляхом, виходячи з своїх класових інтересів. При цьому виходив із положення В.І. Леніна, який писав, що в ході боротьби з'ясовується, що один «клас або верства не хоче або не може йти так далеко, як другий, що на ґрунті здійснення "спільних", (ніби спільних) завдань розгортаються запеклі сутички за Спосіб їх здійснення» (В.І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 353).

Виходячи з цього ленінського положення, в роботі не обмежуюсь тільки показом ставлення окремих класів до шляхетської Польщі та до питання возз'єднання України з Росією, але старався показати навіть в межах одного класу, групи, зокрема старшини, їх конкретне ставлення до різних питань. Старався подати це не в статичці, а в рухові, знайти для цього відповідні причини.

У боротьбі проти польсько-шляхетського гноблення не припинялась класова боротьба в українському суспільстві, боротьба гноблених проти гнобителів. Про це в роботі говориться на десятках сторінок. Показую не тільки боротьбу селянства проти феодального гніту, але також боротьбу між іншими станами. Виходив при цьому із відомого висловлювання Ф. Енгельса.

Зупиняюсь і на питаннях складання української державності в роки визвольної війни, розкриваю класову суть, її роль в українсько-російських зв'язках і у вирішенні питання про возз'єднання України з Росією. Вважав за потрібне відзначити роль народних мас в ліквідації польсько-шляхетського державного апарату. Та разом з тим показав, що класи не залишались байдужими до створення української державності.

В роботі старався показати творчу роль народних мас в історії, їх розуміння і шляхи розв'язання проблем, які тоді стояли. Не хотів обходити і ролі особи, зокрема такої видатної, як Богдан Хмельницький. Це він в складні часи шукав і знаходив шляхи для розв'язання багатьох важливих проблем, і який не є великий Б. Хмельницький та його соратники, я намагався показати їх зв'язок з певним класом, з його інтересами. Залежно від ролі, яку відіграє певний клас в історичному процесі на конкретному етапі, він висуває і відповідних діячів. Не хотів зображувати Б.Хмельницького в одному, а значить плоскому плані. Хотів, щоб він більше нагадував людину з усіма її радостями і перемогами, вболіваннями і шуканнями, невдачами і помилками, навіть з людськими слабостями.

Та ще раз хочу сказати, що багато із згаданих і інших питань в роботі присвячені зв'язкам двох народів, є лиш фоном. Можу погодитись з

критиками, які підміняють, що цей фон блідий або не гармонує з усією картиною зображуваного.

Основна мета книги – розкрити характер, значення і наслідки політичних та економічних зв'язків України з Росією в середині XVII ст.

В своїй роботі я не міг абстрагуватися від того, що мова йде про політичні та економічні зв'язки епохи феодалізму. Феодальні відносини і порядки не дуже-то сприяли розвиткові взаємовідносин між народами і країнами. І коли відповідні відносини існували, то було це викликано необхідністю, а не з волі і бажання окремих людей.

В роботі показую, що в класовому суспільстві взаємовідносини переломлюються через призму класових інтересів. Різна роль класів-станів і різних груп. Мені здається, що я на основі фактів довів, що всі групи населення, які приймали участь у визвольній війні, стояли на ґрунті зміцнення зв'язків України з Росією і відстоювали возз'єднання. Не бажання окремих осіб, не їх діяльність, а стремління класів, об'єктивні умови були причиною возз'єднання України з Росією. Тут не було ніякої випадковості або тимчасовості, як думали-гадали деякі історики.

В роботі показую, що зв'язки політичні та економічні між Україною та Росією відбувались в умовах, коли ламались старі традиції, нав'язані Україні польсько-шляхетським пануванням в умовах війни, яка ніколи не сприяє нормальним зносинам між країнами. Відбувалось це в умовах, коли на Україні влада перейшла до людей, які раніше мали дуже мало відношення до політики, коли в Росії велась гостра боротьба між різними групами правлячої верхівки. Мало все це вплив і на зносини України в Росією.

Складні міжнародні відносини та зміни, які вносила в них визвольна війна, давали багато міркувань для політиків того часу обох сторін. Справа ускладнювалась тим, що Росія ще з передвизвольної війни була зв'язана різними міжнародними договорами. І в той же час Україна в силу Зборівського і Білоцерківського договорів не могла остаточно порвати з Польщею.

Питання про возз'єднання України з Росією в силу різних причин не тільки затягувалось, а проходило через кілька етапів, висувались різні проекти з обох сторін. Обидві сторони шукали шляхів до подолання перешкод, що стояли на шляху до єдності, ліквідували ряд непорозумінь, які породжувались різними причинами. Не все йшло так гладко, як хотілось цього сучасникам, не так, як бачать це все деякі історики.

Економічним зв'язкам України з Росією напередодні і під час війни присвячено значну частину книги. Тут не тільки зібрано новий фактичний матеріал, розглядаються не тільки торгові зв'язки, але також різні інші форми відносин економічного характеру. Показано також ті корінні зміни, які відбувались в галузі економічних зносин завдяки визвольній війні українського народу.

При висвітленні економічних зв'язків керувався важливим положенням В.І. Леніна про те, що «питання про ринки» треба звести із сфери марних спекуляцій про «те, що можливе» і про «те, що повинно бути» на ґрунті дійсності, на ґрунті вивчення і пояснення того, як складаються російські господарські порядки і чому вони складаються саме так, а не інакше». (В.І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 92).

У роботі доводиться, що навіть в ті далекі часи нормальні економічні відносини могли розвиватися на основі взаємовигоди. В роботі говориться не взагалі про економічні зв'язки, а розкривається їх класовий зміст.

У роботі показано, що економічні зв'язки в роки визвольної війни набирають особливого значення, що вони відіграли важливу роль в справі вирішення питання України з Росією.

При висвітленні піднятих питань я виходив з марксистсько-ленінських положень, старався свої твердження і висновки оперти на факти. Період визвольної війни та возз'єднання України з Росією належить до тих періодів, які багаті фактами. Доводилось мати справу з фактами, взятими з різних джерел, в яких події минулого висвітлюються через призму поглядів певних класів, соціальних груп, партій і окремих осіб. При цьому намагався взяти факти в їх цілому, в їх зв'язку, зіставляти факти не з ідеєю, а з іншим фактом. Не завжди вдавалось цього досягнути. Але прочитавши мою книгу, ніхто не скаже, що я спеціально обійшов якийсь факт. Щоб не йти на поводу у фактів, старався в кожному окремому випадкові показати своє ставлення до нього, пояснити його.

Описувати події давно минулих літ дуже легко, бо все тут вирішує сама історія. В 1937 р. В.І. Ленін писав: «Коли дивишся назад, на боротьбу вже закінчену (принаймні, закінчену в її прямій безпосередній формі), тоді нема нічого легшого, розуміється, як обрахувати загальний підсумок з різних, суперечливих одне одному, ознак і симптомів епохи. Результат боротьби вирішує все відразу і дуже просто усуває всякі сумніви» (В.І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 9–10).

Виходячи з цього, мені здається, що історик повинен не тільки писати, що сталося, але що далеко складніше, як воно сталося. Таку спробу я і зробив.

Роздавались голоси, що я вступ у книзі використав для того, щоб дати поучення для своїх колег-істориків. Це прикрє непорозуміння. У вступі я не хотів викладати, що мені хотілось показати в роботі, бо знаю, що бажання часто розходяться з можливістю їх здійснення. Не хотів говорити про те, що я показав в роботі, бо про це читач сам дізнається. Вважав доцільним сказати, з яких настанов я виходив при висвітленні піднятих питань про структуру роботи.

Хто читав книгу, той міг запримітити, що не в усіх своїх твердженнях і висновках я був дуже категоричним. З самого початку, у вступі я висловив думку, що ряд висунутих положень мають дискусійний

характер, що можливо не всі твердження достатньо обґрунтовано доведено. Впевнений, що достанеться мені за все це від товаришів у порядку обговорення та дискусії.

Думаю, що ще більше і заслужено мені дістанеться за ті справжні недоліки і помилки, які мають місце в моїй роботі.

Хочу тільки зазначити, що наскільки я пам'ятаю, це перша монографія, яка обговорюється після виходу з друку на Вченій раді нашого інституту. Сподіваюсь, що цей перший блин не стане комом. Тим більше, що обговорення відбувається трохи в незвичайних умовах.

Сказати все про свою роботу в невеликому вступному слові немає можливості. Та може присутніх товаришів цікавлять ряд інших питань, які я обмину, а тому на них готовий відповісти.

ГОЛОВА: Які запитання до Федора Павловича?

Проф. ГУСЛИСТИЙ: У мене кілька запитань.

1) Ви знаєте, що ми з 1954 року відмовилися від терміну «приєднання». Були у нас дискусії, були розходження, а все ж таки був визнаний більш правильним термін «возз'єднання». Ви вводите без всякого пояснення термін «приєднання».

2) Ви назвали ряд робіт і кажете, що кожна робота є кроком вперед в розв'язанні того чи іншого питання в теоретичному відношенні. Мені б хотілось, щоб ви коротко сформулювали, чому вважаєте, що ваша робота «Політичні і економічні зв'язки України з Росією в середині XVII століття» в теоретичному плані становить крок вперед.

(Тов. Ф.П. Шевченко: «Я нічого про це не говорив»).

- Ви сказали, що кожна робота повинна бути кроком вперед.

3) Ви говорите, що кожна війна – це ненормальне явище. Як це розуміти щодо визвольної війни. Що війна ненормальне явище?

4) Ви говорите, козацтво клас-стан. Стан – це для мене зрозуміло, але коли взяти козацтво в цілому, то в чому його ознака, як класа? Ви в роботі не пояснюєте.

І останнє. Коли як говорите про Польщу, ви кажете – панівні класи Росії, Польщі, України. Скільки там було панівних класів, які саме панівні класи?

Тов. ЛОСЬ: Ви говорите, що в епоху феодалізму були прогресивні класи-стани (множина). Які ці прогресивні класи-стани? (В множині).

Проф. РУБАЧ: Федір Павлович в своєму слові сказав, що ряд проблем чи питань є дискусійними. Я би хотів знати конкретно, які, хай не всі, а хоч основні питання ви вважаєте дискусійними?

Ви сказали – можливо у мене є помилки. Може Ви зазначите найбільш важливі помилки, що Ви вважаєте за помилки?

ГОЛОВА: Слово має тов. Слинько.

Тов. Слинько: Мені хотілось би знати попередній план Вашої роботи, чому ви повернулися до цього, чи може архів не дозволив?

ГОЛОВА: Більше немає запитань? Слово для відповіді має Ф.П. Шевченко.

Тов. Ф.П. Шевченко: Відповідаю.

Коли Кость Григорович уважно читав мою роботу, він міг би помітити, що в роботі вживаються терміни: воз'єднання, об'єднання, входження, з'єднання і приєднання. Я виходив з того, що всі ці терміни вживаються в тезах, а тому вони мають право на існування.

Що торкається терміна «приєднання», то я вважав, що цей термін менш відповідає, ніж термін воз'єднання. Справа в тому, що тут я не вкладав ніякого нового змісту з літературного боку, неприємно, коли на одній сторінці різні терміни – через це я дав термін приєднання, але ніякого нового змісту тут не вкладав, всі ці п'ять термінів вживаються за один.

Про крок вперед в моїй роботі. Я, як бачите, і у виступі був скромним, я не говорив, що вона є кроком вперед, я знаю, що дехто вважає мою роботу кроком назад, але це не так. Тут навіть дехто вважає, що вона є кроком в болото націоналізму, але я з цим не згодний, можливо тут топтання на місці, але крок назад – цього сказати не можна. Поки що я стою за трибуною, а потім буде видно, куди я зроблю крок.

А щодо війни, якщо можна мирним шляхом вирішувати, але кинулись на цей шлях, то бувають випадки, коли війна необхідна, я на це звертаю увагу, але війна в людському житті не потрібна, мир між людьми – це нормальне явище, а не війна.

Коли я говорив про економічні зв'язки, я казав, що вони можуть розвиватися нормально в мирний період, а війна викликається необхідністю.

Ще в свій час Маркс і Ленін говорили про стан – козацтво. Я в роботі пишу, що в роки війни почав розвиватись новий стан на Україні – козацтво, воно складало стан. На цю тему можна говорити довго, я вважаю, що до війни такого стану не було.

Я говорю про стан-клас у феодальному розумінні, коли часто колпаком юридично прикрита людина з положенням. Чому брати ізольовано стан козацький? Візьміть стан шляхетства. В юридичному відношенні не відрізнявся Потьомкін від замухришки Ноздрьова, а в соціальному відношенні між ними була велика різниця, між тим же Потьомкіним і якимось Афанасієм Івановичем чи Пульхерією Іванівною.

Третє сословіє – стан. Тому я говорю про клас-стан в феодальному розумінні. Не можна переносити категорії на феодальний стан. І там і там класи, але класи міняються, як вони змінились в умовах соціалістичного суспільства.

Панівні класи Росії і Польщі. Безумовно, якщо вважати, що були тільки дворяни, то це був один клас. Але я до панівних класів зараховую і духовенство. Теж саме і в Польщі. Тому я говорю про панівні класи. Це стосується різних категорій. І те ж саме було і в інших країнах (Франція і інші країни).

Далі питання – прогресивні класи-стани. Дійсно я вважаю, що при феодализмі існує не один прогресивний стан, клас. Я кажу в роботі, що прогресивним станом було селянство, козацтво, міщани. Духовенство я вже ділю на дві групи – вищу і нижчу. Але теж як стан, воно одне.

Питають – що дискусійне в роботі? Цим питанням мене ставлять в незручне становище. Кожного разу я кажу, що є питання, які вимагають дальшого опрацювання. Може я й помиляюсь. Ось про класи, стани. На ці питання більше треба звернути уваги. Це і значить, що в роботі є питання, які мусять бути ще більш опрацьовані. А від цього росте книга, а ви знаєте, як до цього відноситься видавництво.

Про свої помилки. Кожна людина, коли пише, вона не помиляється, бо вона вважає, що правильно пише. Так і я в тому числі. Я вважаю, що недоліки є в роботі, а помилки кожний сам собі не приписує, а інші указують на помилки, а людина чи погоджується чи ні. Якщо у мене є помилки, тим більше політичні, націоналістичні, навіть, як хтось сказав, в душі – «ще не вмерла Україна», то я вважаю, що про такі помилки обов'язково треба говорити з трибуни, а не по коридорах, на вулиці, в сквері. Мою роботу читали до друкування, і після друкування. Таких помилок в цьому розумінні я вважаю, у мене немає, може вони мають місце, але я сам собі приписувати їх не можу, а недоліки у мене є, я міг би назвати їх десятки, я знову прочитав свою роботу, недоліків там досить багато, але я про них не сказав, можливо з цієї трибуни хтось мене похвалить саме за те, що я вважаю недоліком.

Іван Іванович!¹ Ви говорите про попередній план. Справа в тому, що я писав про другу половину XVII ст., робота вийшла величенька, півсотні аркушів. Стало питання про друкування, я вирішив друкувати першу вступну частину. Коли б мені дали творчу відпустку на 4 місяці, я б переглянув, дещо доповнив і робота була б закінчена. Для цього мені треба було написати вступну главу і про соціально-економічне становище, а також третю главу.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 968, арк. 3–24. Машинопис. Копія.

¹ І.І. Слинько.

№ 16

ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ № 12

РОЗШИРЕНОГО ЗАСІДАННЯ ВЧЕНОЇ РАДИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР З ОБГОВОРЕННЯ КНИГИ Ф.П. ШЕВЧЕНКА «ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ В СЕРЕДИНІ XVII СТ.»

Київ, 8, 10, 13, 14 червня 1960 р.

СЛУХАЛИ: Обговорення праці Ф.П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.».

УХВАЛИЛИ:

Обговоривши монографію Ф.П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», Вчена рада відмічає велику політичну і наукову актуальність теми дослідження. Монографія Ф.П. Шевченка є наслідком багаторічної роботи автора і являє собою ґрунтовне наукове дослідження, що базується на вивченні великого документального матеріалу та історичної літератури. Автор наводить чимало нових даних, що є наслідком дослідження ним архівних джерел.

Виходячи з засад марксистсько-ленінської методології, автор глибоко аналізує соціально-економічний розвиток та класову боротьбу на Україні в середині XVII ст. В роботі на конкретному історичному матеріалі в цілому вірно розкриваються ідейні спрямування «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією».

У роботі Ф.П. Шевченка дано наукову розробку ряду важливих питань російсько-українських відносин часів визвольної війни 1648–1654 рр. та возз'єднання України з Росією. На основі аналізу великого документального матеріалу автор докладно розкриває посилення економічних і політичних зв'язків Росії і України в середині XVII ст. Великий фактичний матеріал, зокрема, наведено з питань торговельних зв'язків між Росією і Україною, а також дипломатичних зносин між ними.

У монографії широко висвітлена участь народних мас – селянства, рядового козацтва і міських низів – у Визвольній війні проти шляхетської Польщі та проти соціального гніту польських та українських феодалів.

У роботі докладно досліджено становище окремих класів і соціальних груп та показані зміни, які принесла в цьому відношенні визвольна війна. Ґрунтовно проаналізовано соціальний і національний склад козацького війська і джерела його комплектування. Зокрема, автор яскраво показав участь у визвольній війні представників інших народів. В книзі показано значення антифеодальної боротьби народних мас для послаблення феодального гніту, а також зміни у становищі міського населення. Події Визвольної війни автор розглядає в зв'язку з класовою боротьбою; в книзі яскраво показано експлуататорську суть феодальної верхівки на Україні.

Автор докладно характеризує зовнішню політику Російської держави та поряд з висвітленням ролі народних мас у боротьбі за возз'єднання України з Росією показує ставлення різних груп панівного класу в Росії і на Україні до питання возз'єднання та позитивну роль Богдана Хмельницького в досягненні цієї мети. Значна увага в книзі приділяється іншим питанням зовнішньополітичної обстановки в Східній Європі часів визвольної війни.

Разом з тим вчена рада відмічає наявність в книзі Ф.П. Шевченка істотних недоліків, що знижують її наукову цінність.

Обґрунтовуючи у своєму дослідженні правильну тезу про класовий характер української державності середини XVIII ст., автор в той же час припускає помилкове твердження про те, що влада старшини ніби то була фактично і юридично владою більшості населення. Вчена рада приймає до відому заяву автора, що це формулювання є наслідком його недогляду під час друкування книжки.

Широко показуючи у своїй роботі боротьбу селянських мас проти феодального гніту, автор в окремих місцях недостатньо чітко формулює цілеспрямованість цієї боротьби.

Наводячи в книзі факти взаємовпливу антифеодальної боротьби народних мас Росії і України, автор в той же час безпідставно твердить в одному з місць своєї праці про відсутність такого взаємовпливу.

Автор невірно вважає, що в перші місяці Визвольної війни Б. Хмельницький недостатньо виразно і послідовно діяв у напрямку здійснення возз'єднання України з Росією і в такому аспекті розглядає лист гетьмана від 8 червня 1648 р. до російського уряду.

Грунтовно розглядаючи відносини Росії і Польщі в зв'язку з союзом Б. Хмельницького з татарами, автор підкреслює настороженість російського уряду щодо становища на півдні, але помилково вважає, що російський уряд в перші місяці війни був готовий виступити спільно з польським урядом проти татар, а значить і проти повсталого українського народу.

Невірним є твердження автора про те, що в 1651 р. посилились протурецькі настрої серед певних кіл не лише старшини, але й рядового козацтва.

У роботі також зустрічаються нечіткі і суперечливі формулювання. Зокрема, автор припускає це в питанні про ставлення Б. Хмельницького до Туреччини і ін. Поряд з терміном «возз'єднання» автор вживає в ряді місць термін «приєднання» України до Росії, хоч в історичній науці визнано правильність терміну «возз'єднання».

У ряді місць автор, в зв'язку з некритичним ставленням до джерел, робить необґрунтовані висновки і не дає відповідних коментарів; це, зокрема, має місце в тому випадку, коли автор переказує чутки про наміри Хмельницького піти походом на Російську державу. Недоліками книги є також відсутність в ній ґрунтового історіографічного вступу.

Вчена рада відзначає, що поява істотних недоліків в монографії Ф.П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» є наслідком того, що автор без достатньої відповідальності поставився до підготовки і видання своєї монографії, що є неприпустимим у науково-дослідній роботі історика.

Вчена рада разом з тим відзначає:

а) Неуважне ставлення відділу історії феодалізму до наукової апробації праці Ф.П. Шевченка, всі члени відділу, які читали і обговорювали рукопис книги, ознайомились з ним поверхово і не відзна-

чили тих істотних недоліків, які мав цей рукопис, а зав. відділом історії феодалізму проф. В.О. Голобуцький, який до того ж був і автором позитивної рецензії на рукопис цієї книги для Вид-ва АН УРСР, пройшов осторонь зазначених істотних недоліків.

б) Недостатнє глибоке вивчення і обговорення рукопису книги при рекомендації до друку вченою радою Інституту (голова О.К. Касименко) та неухважне ставлення до редагування книги її відповідального редактора академіка І.П. Крип'якевича.

Вчена рада відзначає, що в ході обговорення книги Ф.П. Шевченка багатьма науковцями було піднято ряд важливих питань, висловлено чимало цінних зауважень і пропозицій, врахування яких сприятиме більш глибокій розробці і висвітленню проблеми російсько-українських зв'язків.

Разом з тим вчена рада вважає неправильною і неприпустимою поведінку окремих товаришів, коли вони замість об'єктивного наукового аналізу монографії Ф.П. Шевченка вносили в обговорення елементи тенденційності й однобічності, а деякі з них огульно обвинувачували автора в ідеологічних збоченнях.

Вчена рада вважає за необхідне розробити заходи щодо корінного поліпшення обговорення і схвалення робіт до друку. Зокрема, зобов'язати авторів та відділи переглянути роботи, які вже рекомендовані до друку чи то знаходяться у видавництві.

Рекомендувати Ф.П. Шевченку виступити з статтею з питань, що були предметом обговорення і критики його монографії на вченій раді.

Вважати за доцільне вмістити в «Українському історичному журналі» інформацію про обговорення праці Ф.П. Шевченка.

Вчена рада звертає увагу всього наукового колективу Інституту на необхідність значного піднесення науково-теоретичного рівня досліджень і відповідальності за них авторів і всього колективу, більш високої вимогливості і принциповості до всіх праць, що готуються в Інституті.

Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 959, арк. 58-62. Машинопис. Копія.

Сигурд Шмидт

«Доктор на корню»

(материалы о Ф.П. Шевченко
в «Описании рукописного наследия
академика М.Н. Тихомирова»)

Кажущейся необычным подзаголовок статьи на самом деле точно соответствует определению того, о чем пойдет речь. Это – не материалы о видном историке Федоре Павловиче Шевченко в личном фонде академика Тихомирова, находящемся в Архиве Российской академии наук (ф. № 693), а обзор тех материалов, которые указаны в книге «Рукописное наследие академика М.Н. Тихомирова в Архиве Академии наук СССР. Научное описание», изданной в 1974 г. как 25 выпуск трудов Архива, и подготовленной совместно с Археографической комиссией Академии наук¹. Составитель – научный сотрудник этого архива Ирина Павловна Староверова – выпускница Московского историко-архивного института, с того же курса, что и нынешний председатель Археографической комиссии РАН член-корреспондент РАН С.М. Каштанов, журналист и историк Е.В. Яковлев, заместитель директора Архива АН в те годы Н.М. Митрякова², художник Л.Ф. Дьяконицын, журналистка В.В. Белецкая и другие лица, известные не только в среде историков-архивистов.

Она не ограничилась описанием дел личного фонда академика, возглавлявшего до конца своих дней и Научный совет Архива Академии наук и основанную (точнее выразиться, восстановленную по его почину) Археографическую комиссию, но включила в книгу данные о документах о жизни и творчестве Тихомирова (в том числе и об адресованных ему), находящихся в других фондах Архива Академии наук (и личных, и учреждений), а также и в других хранилищах (архивах, библиотеках, музеях), и даже у частных лиц, и обеспечила получение ксеро- или фотокопий части таких документов. И.П. Староверова сумела реализовать намерение Археографической комиссии с наибольшей тогда полнотой; и это стало важной методической рекомендацией при подготовке научных описаний архивных материалов о жизни и творчестве и других выдающихся ученых.

Профессор Е.В. Чистякова – автор биографического очерка-книги о нашем учителе академике Михаиле Николаевиче Тихомирове и статьи о его научной школе (точнее о тех, кто написал под его научным руководством диссертации), называет выдающегося украинского ис-

торика Федора Павловича Шевченко тоже причастным к «гнезду учеников Тихомирова»³.

Познакомились они в довоенные годы в Московском Историко-архивном институте, где Тихомиров читал лекционный курс, на основе которого было подготовлено первое издание его учебного пособия по источниковедению, в 1940 г.⁴, в наибольшей мере демонстрирующее существенность изменений в программе высшего исторического образования после отказа от позиций, навязываемых М.Н. Покровским еще в начале 1930-х гг. Руководил он и практическими занятиями по специальным историческим дисциплинам – именно в записке об организации системы их преподавания там обосновывал справедливость такого употребления термина, а не «вспомогательные исторические дисциплины», как была определено первоначально в учебной программе вуза⁵.

По рассказам профессора Н.И. Павленко – студента и аспиранта тех лет, а ныне обретшего немалую известность трудами о Петре Первом и его сподвижниках, лекционный курс источниковедения воспринимался, несмотря на неораторскую манеру лектора, с живым интересом, особенно, благодаря обогащающим лекции иллюстративным материалам. Ему запомнилось, в частности, то, что в цитатах из первоисточников были и выражения, которые в последующие века стали относить к ненормативной лексике – и в посланиях царя Ивана Грозного, и в текстах протопопа Аввакума, и в демократической сатире середины XVII ст. А Михаил Николаевич, в мое время (отдавая дань научному дарованию Павленко, но без симпатии относившийся к некоторым свойствам его натуры) вспоминал, что, избирая, как обычно делает лектор, физиономию, по которым проверяется впечатление, производимое его речью, ориентировался на лицо Павленко, самого красивого из студентов, слушавших лекционный курс.

Сам М.Н. Тихомиров говорил о знакомстве с Ф.П. Шевченко с довоенных лет. Можно думать, что ему приглянулся трудолюбивый, целеустремленный паренек, привлекавший живостью характера, обаянием, запоминающейся краснощекостью – о румянце юного украинца вспоминала в недавнем телефонном разговоре со мною студентка довоенных лет Наталья Федоровна Демидова, ныне известный исследователь истории России XVI–XVIII вв., особенно истории государственных учреждений, на изучении которых специализировался аспирант Шевченко. Возможно, что аспирант этот уже тогда осознал масштабность учености, педагогического мастерства и ума Тихомирова.

Шевченко был студентом набора 1933 года, когда впервые поступали по конкурсным экзаменам и срок обучения был продлен до четырех лет. Среди лучших выпускников 1937 года его имя называет однокурсница Нина Валериановна Бржостовская⁶, затем препода-

ватель ИАИ, знаток истории зарубежных архивов, любимая студентами «Птичка» (так ее прозвали за манеру произносить слова и высокий тембр голоса). Хорошо помнит аспиранта Шевченко и доктор исторических наук Елена Ивановна Каменцева, видный специалист в области вспомогательных исторических дисциплин. Как сообщила она мне по телефону, в их группе со студентами предвоенных лет Шевченко вел практические занятия по этим дисциплинам и ее курсу, читал пробную лекцию по программе курса истории государственных учреждений «Государственные учреждения Украины в XVIII веке».

Опубликован протокол заседания кафедры истории и организации архивного дела (возглавляемой профессором В.В. Максаковым) 7 апреля 1940 г., где среди присутствующих названы Бржостовская и Шевченко⁷. Очевидно, что тема его диссертации относилась к проблематике этой кафедры.

Начинал свой путь аспирант Шевченко под руководством профессора Александра Николаевича Сперанского – основателя (в 1939 г.) кафедры вспомогательных исторических дисциплин. Он пришел в ИАИ в 1938 г., Тихомиров работал там с 1936 г., но официально прикрепленных аспирантов, кажется, не имел (и не было у него еще профессорского звания). По воспоминаниям аспирантки Сперанского Александры Тимофеевны Николаевой (заведовавшей кафедрой в 1952–1960 гг.), он создал «школу учеников-аспирантов», в числе которых называет Шевченко⁸. И сам Шевченко (как подтвердила в разговоре этих дней Елена Викторовна Чистякова) считал первыми аспирантами Тихомирова четырех его дипломников по МГУ 1944 года.

Можно полагать, что работа самостоятельного исследовательского типа начата была желавшим серьезного научного дела студентом еще в первые годы преподавания Тихомирова в ИАИ, или она завершалась под его руководством после внезапной кончины А.Н. Сперанского 9 января 1943 г. Или имело место общение и в довоенные годы и в военный год, когда Тихомиров был эвакуирован с Московским университетом весной 1943 г. Название кандидатской диссертации «Русские воеводы на Украине в XVII в.»⁹.

Профессор Тихомиров обладал добрым даром улавливать научно-перспективных студентов – и тогда в Историко-архивном институте (а он преподавал в то время и на истфаке МГУ и в МИФЛИ) среди них (или, быть может, даже единственным) выделил Федю Шевченко. Тихомиров неизменно в разговорах с нами по-любовному тепло именовал его именно так, даже когда тот достиг высокого положения в научно-организационной сфере. При этом это было не некоторое пренебрежение с вершины своего положения, тем более не амикошонство – сокращенно он поминал в разговоре, как правило, лишь тех, кого действительно не слишком уважал, как, к примеру, одного из доцентов своей же кафедры называл «Гришка»; хотя бывали и

исключения – так он произносил не раз «Мишка Рабинович» возможно, и потому, что так назван он Тихомировым в его ставших знаменитыми шуточных челобитных¹⁰ – Михаила Григорьевича Рабиновича – тоже признают учеником (не только А.В. Арциховского, но и Тихомирова)¹¹. К нему Тихомиров относился с несомненной симпатией как к человеку, уважал труды видного археолога и этнографа, неоднократно ссылаясь на напечатанное им или выявленное при раскопках в Москве.

Академик заинтересованно расспрашивал меня и о Федоре Павловиче и о Розе Карповне, когда я возвращался после научных командировок в Киев. И понимающе удовлетворенно хмыкал, когда ему рассказывали о внимательности и гостеприимстве широко известного уже не только на Украине симпатичного ему киевского профессора. Говоря об Историко-архивном институте (где я преподаю с февраля 1949 г.), к судьбе которого Тихомиров никогда не оставался равнодушным, Михаил Николаевич не раз называл имя Шевченко, как одно из немногих еще в то время имен его выпускников, прославивших свою alma mater.

В личном фонде Тихомирова сохранились поздравления Шевченко – академик считал их нужным оставить для будущего, хотя там почти нет какой-либо дополнительной информации: это поздравления с праздниками, краткие и выдержанные в банальном стиле пожелания здоровья, счастья и «творческих успехов» – одиннадцать телеграмм и четыре письма 1961–1965 гг.¹². Лишь в телеграмме к 70-летию 1 июня 1963 г. «сердечно» приветствует «дорогого учителя». На новогодней телеграмме от декабря 1963 г. подпись – «Шевченки». Последняя телеграмма поздравительная с первомайскими праздниками 1965 года (2 сентября того года М.Н. Тихомиров скончался).

Такого вида поздравления заменяли по существу визитные карточки, которые принято было оставлять в определенные дни в квартире почитаемых лиц в дореволюционные времена. Это – и долг вежливости, а сама форма их облегчала положение получавшего поздравления, ибо на письма – согласно обычаям того же дореволюционного стиля общения – положено было отвечать.

Письмо от 13 февраля 1961 г. сопровождает «вышедший из печати журнал «Коммунист Украины»», в котором помещена рецензия «на работу Шевченко» и сообщается, что экземпляры журнала высланы в редакцию журнала «Вопросы истории» и Александру Николаевичу. Александр Николаевич – это ученик и друг М.Н. Тихомирова А.Н. Мальцев (1921–1964). В редакции, «согласно договоренности» с М.Н. Тихомировым главного редактора журнала, его просили еще письмом от 20 января 1960 г. «отрецензировать книгу Ф.П. Шевченко»¹³.

Самостоятельный интерес представляет письмо-автограф Шевченко от 17 ноября 1961 г., которое приводим полностью:

«Дорогой Михаил Николаевич!

Приехал из командировки и мне передали Ваше письмо, которое меня очень обрадовало. Я весьма признателен и благодарен Вам за все то, что Вы для меня сделали и делаете. Всегда остаюсь в приятном долгу перед Вами.

В Каневе действительно имеется новая и весьма удобная гостиница. Но поздней осенью туда не следует ехать. Об этом я советовался с опытными товарищами.

С глубоким почтением

Ф. Шевченко

17/ XI 61 г.»¹⁴

М.Н. Тихомиров, очевидно, прислушался к совету, так как на Украину в Каменец-Подольский поехал только в октябре следующего, 1962 года. Об этом узнаем из письма-телеграммы Шевченко от 3 октября 1962 г. Он, сообщая о письме Тихомирова, пишет: «Очень рад, что смогу повидать Вас. Сообщите номер поезда – встречу», «жду встречи с Вами». Здесь же информация о времени отправления поезда в Каменец-Подольский¹⁵.

Общения Михаила Николаевича с Федором Павловичем в моем присутствии не припомню. И речь о киевском ученике чаще всего заходила благодаря А.Н. Мальцеву, более других учеников Тихомирова общавшемуся с ним. Тематика научной работы Мальцева, защитившего в 1949 г. кандидатскую диссертацию на тему «Борьба за Белоруссию в 1654–1656 гг.» и готовившего исследование «Россия и Белоруссия в середине XVII века» (изданное посмертно в 1974 и подготовленное к печати верными его памяти друзьями), побуждала и в плане научной проблематики¹⁶ обращаться к работам Шевченко. Тихомирова же это возвращало к неизменно близкой проблематике истории социальных отношений в середине XVII в., с чего начинался его путь в большую науку; а вступил он на этот путь в 1919 сразу книгой – изданным его руководителем С.В. Бахрушиным дипломным сочинением о Псковском мятеже 1650 г.

А.Н. Мальцев был из нас – первых аспирантов профессора Тихомирова на истфаке МГУ с 1944 года (а это – В.А. Александров¹⁷, Е.В. Чистякова¹⁸, Мальцев и Шмидт) самым близким ему в каждодневном общении. Саша Мальцев (как все называли его и за глаза) – общительный и очаровательный сибарит, с крупной полноватой фигурой, с симпатичным типично российского типа лицом, очкарик, как бы приносящий с собою традиции кружкового гостеприимства родной ему провинциальной интеллигенции (он приехал в Москву из Твери). Человек беззлобный, любитель долгих телефонных бесед, он обычно был осведомлен обо всех новостях, интересовавших отстраненного занимаемым им положением и возрастом от активной общественной

жизни академика. Вспоминается ворчливое замечание Михаила Николаевича в разговоре с Е.В. Чистяковой, когда были приглашены сопровождать его в поездке по северным городам летом 1952 г., и плыли на теплоходе из Котласа в Архангельск: «Леля! Как они умеют устремляться из каюты со своими задачами – Саша, чтобы завести знакомства и романы, Зига, чтобы побегать по палубе».

Знавший и привычки и причуды нашего патрона, отличавшегося отнюдь не простым и ровным характером, он чаще других бывал у «мэтра» или «старика», «Михал Николава» (как величали его в нашем кругу). В то же время Саша был и организатором вечерних встреч Тихомирова с молодежью, красочно описанных в воспоминаниях академика Ю.А. Полякова¹⁹. Он сопровождал его в поездках в санатории, на теплоходе, в «исторические города» и места археологических раскопок²⁰. В иллюстрированном издании, выпущенном к 70-летию юбилею исторического факультета МГУ, помещена фотография начала 1950-х гг., изображающая М.Н. Тихомирова и молодого человека, которого издатели определили как А.М. Сахарова²¹. На самом деле, это не Анатолий Михайлович, а А.Н. Мальцев.

Он создавал приятную и для одинокого Тихомирова, и для посетителей домашнюю ауру, был более других близок и к его многочисленным родственникам – братьям, племянникам с их семьями. Внезапная кончина Саши, полагаю, стала поводом резкого ухудшения здоровья «старика», умершего на следующий год. В некрологах²², мемуарах²³, в информации о заседаниях памяти А.Н. Мальцева²⁴ ощутимо особо доброе расположение к милому многим товарищу.

Вероятно, не без наущения академика, Мальцев, не склонный к высказываниям на солидных научных заседаниях, выступил на Ученом совете Института истории Академии наук в день защиты Шевченко докторской диссертации «Политические и экономические связи Украины с Россией в середине XVII ст.». Видимо, он является и основным автором большей части совместной с Тихомировым рецензии на книгу Шевченко «Новый труд по истории освободительной войны на Украине в середине XVII века», помещенной в № 1 журнала «Вопросы истории» за 1962 год. Публикация рецензии не сразу по выходе книги 1959 года, свидетельство того, что академик нажал, используя свой научный и общественный авторитет, желая отметить своей публичной поддержкой в печати научные достижения Ф.П. Шевченко, а также, полагаю, и продемонстрировать научную продукцию не слишком «писучего» своего Саши Мальцева.

В рецензии нетрудно обнаружить фразы, явно характерные для стилистики речи именно Тихомирова, причем Тихомирова уже пожилых лет, умудренного и опытом жизни и размышлений о научных трудах. Это и афористическая фраза: «Как это часто бывает, количество лет не соответствует их значимости в истории» – и далее:

«В 1648–1653 гг. произошли события колоссальной важности для всей Восточной Европы» (с. 148). Или напоминание – и не раз – о восстании 1650 года в Пскове – это тема и его дипломного сочинения в Московском университете и кандидатской диссертации и двух книг – 1919 и 1935 гг.²⁵. Или тоже о повторенной им полемической оценке представлений П.П. Смирнова о том, что главными участниками городских восстаний в России середины XVII в. были дети боярские.

Большой интерес представляют стенограммы заседания Ученого совета Института истории АН СССР 19 ноября 1963 года под председательством профессора Л.Г. Бескровного, когда Ф.П. Шевченко защищал докторскую диссертацию. Там отражено и сказанное официальным оппонентом М.Н. Тихомировым и его учеником и сотрудником кандидатом исторических наук А.Н. Мальцевым – тогда доцентом кафедры источниковедения истории СССР истфака Московского университета (основанной М.Н. Тихомировым).

Самый значительный архивный материал по нашей тематике – именно правленая стенограмма этих выступлений. Академику представили слово первым из официальных оппонентов. Вслед за ним выступал И.А. Гуржий.

Это – правленая почерком самого Тихомирова стенограмма. Но он уже начинал слепнуть, и не замечал не только описки (например: «тоговые», вместо «готовые» и др.), но и стилистические несуразности, создающие неясность в толковании на письме, но, как правило, понятные в устной речи (и потому оставленные при публикации без поправок). Это – как бы воссоздает реальную обстановку дня защиты диссертации.

Ощутим стиль образной, но отнюдь не ораторской речи, с акцентами на самое значительное для него как ученого – академик тогда мог уже позволить себе не тратить время на общепринятые рассуждения с банальными клише, опирающимися на цитаты изданий высокостоящих органов. И сосредоточился на том, что ему самому было более интересно, и повторял формулировку своего высокого мнения о научных заслугах диссертанта, который «доктор, как говорится, на корню». М.Н. Тихомиров, несомненно, произносил, а не читал текст своего слова оппонента; да он в то время уже из-за ухудшения зрения не мог бы читать текст, стоя на кафедре. И позволил себе существенно отойти от текста официального отзыва.

Официальный же отзыв более формализованный, соответствующий требованиям ВАК; и оба отзыва как бы дополняют друг друга.

В приложении публикуется материал защиты диссертации: и фрагмент стенограммы Ученого совета, и отзыв официального оппонента.

№ 1

ИЗ СТЕНОГРАММЫ ЗАСЕДАНИЯ УЧЕНОГО СОВЕТА
ИНСТИТУТА ИСТОРИИ АН СССР ПО ЗАЩИТЕ
Ф.П. ШЕВЧЕНКО ДИССЕРТАЦИИ
«ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ РОССИИ
С УКРАИНОЙ В СЕРЕДИНЕ XVII СТОЛЕТИЯ»,
ПРЕДСТАВЛЕННОЙ НА СОИСКАНИЕ
СТЕПЕНИ ДОКТОРА ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК

19 ноября 1963 г.

[...] Академик М.Н. ТИХОМИРОВ

Докторская диссертация Ф.П. Шевченко, несомненно, представляет для нас громадный интерес, прежде всего, потому что она касается, я бы сказал, одного из кардинальнейших вопросов в истории не только России и Украины, но и всей Восточной Европы середины XVII века.

Как бы мы не расценивали эпоху героической борьбы украинского народа, – а расценивать ее мы можем только, как героическую, потрясающую и захватывающую по своему значению, по своему подъему, – мы не можем забыть и того, что вопрос шел о создании государства, о создании свободной Украины, с одной стороны, а с другой стороны, он касался всего восточного вопроса того времени, с которым были связаны интересы самых различных стран и самых различных народов.

Когда рассматриваешь историю Украины, историю восстаний украинского народа против турецкого гнета, бросается в глаза одно странное явление, может быть, непохожее ни на что в истории других стран и народов. Перед нами громадная страна, населенная деятельным, энергичным, трудовым народом. Страна эта тянется на громадном протяжении от Слободской Украины, примерно от современных Чернигова и Харькова до Карпатских гор. И вот оказывается, что эта страна находится в подчинении не у народа, который ее покорил и является не такой страной, где нет собственного населения, способного защищать свою самостоятельность, а является страной самой защищаемой, героически защищаемой от Речи Посполитой, из которой в это время идет поток покорной ей воинственной страны*.

Я говорю так потому, что это противоречие, с одной стороны Украина, которая кажется нам как бы покоренной страной, и, с другой стороны, Украина, которая никогда не была покорена, – бросается в глаза. Не случайно, что в это время такие авторы, как Захарий Копыстенский писал о борьбе украинцев. Он говорил о том, что как казаки мужественно воюют на Черном море, так и Иван Московский покорил в свое время Казань, сравнивая эти как бы два факта борьбы с Турецкой Империей.

* Так в тексте.

Не случайно в это время и польские историки, причем не только польские историки, но и польские политические деятели сами отмечали громадную силу запорожского нападения. И один из них прямо восклицал, что запорожские казаки поперек пересекли Черное море. Когда обращаешься к истории Украины и начинаешь читать Самовидца, то представляется что-то другое. Гремит слава запорожских казаков на Черном море, сам султан беспокоится, как бы Стамбул не взяли. А по данной работе этот народ находится в положении, когда, по словам Самовидца, эти же казаки вынуждены были быть челядью при магнатском дворе.

Часто, когда я думаю об этих горячих страницах Украины, мне приходит в голову, что, в сущности говоря, единственным спасением явились для Украины братские связи с русским народом.

Как Турция относилась к Украине – мы знаем, знаем и дальнейшие события по тому же Каменец-Подольску. Это относится к концу XVII века. Речь Посполитая пыталась обратно вернуть себе...

Я уверен, что если бы не было абзаца – «Братская Россия», то еще больше было бы вопросов – чем же кончилась эта героическая эпопея?

Вот, мне кажется, это один момент, который затронут в диссертации Федора Павловича.

Но тут имеется и другой момент, чрезвычайно важный, к сожалению, не отмечаемый нашими историками – это восточный вопрос, вопрос о Черном море.

Этот восточный вопрос – вопрос о Черном море. Ведь, собственно, с этого времени и немного раньше начинается движение Украины. Неудержимо славянское племя несется к Черному морю. Это вопрос чрезвычайной важности, на который и до настоящего времени обращается очень мало внимания. И этот вопрос поставлен в диссертации Федора Павловича.

И я прямо скажу, – мне кажется, что этот вопрос о связях России с Украиной, – это не только политический вопрос, вопрос о воссоединении Украины с Россией, – это вопрос большой международной важности, – той международной важности, которую мы очень часто не учитываем. А вот за границей очень учитывают. Недаром один из любимых вопросов, который всегда стараются ставить на конгрессах – это вопрос о значении Черного моря, – чем мы, как правило, не занимаемся.

Общее мое впечатление не только от этой работы Ф.П. Шевченко, но и от других его работ (а писал он очень много), что мы подходим к финалу, который давно уже был решен и давно надо было придти к тому, что Федор Павлович доктор, как говорится, на корню, что он давно был доктором. И я не сомневаюсь в том, что он должен получить искомую им степень доктора исторических наук не только *de facto*, но и *de jure*.

А теперь разрешите несколько слов сказать о недостатках.

Говоря об этой большой работе, я бы сказал, что некоторые вещи мне бы в дальнейшем хотелось увидеть.

Наша беда, когда мы пишем в отношении других стран, заключается в том, что мы уж очень любим всякие посольства. Конечно, посольства вещь хорошая, но посольства есть посольства, и факты есть факты. И иной раз, когда читаешь Вашу книгу, хочется, чтобы Вы в дальнейшем подчистили эту книгу и поменьше употребляли такие термины, как посольства, поляки и т. д. Может быть, во мне говорит человек, который в какой-то мере по роду своей деятельности связан с Польшей. Но должен обратить внимание, что польский народ не связан с покорением Украины. Это было магнатство, шляхетство. А у вас эта фраза иногда встречается неосторожно.

Мне очень памятна речь Владислава Гомулки и ответная речь Н.С. Хрущева в Варшаве, где, как раз, подчеркивалась необходимость пересмотреть наши давние концепции и больше говорить о том хорошем, что мы имели, чем о плохом. И в Вашей книге хотелось бы иной раз слышать об этом хорошем.

Второе, что мне хотелось бы сказать; все-таки, Федор Павлович, характеристика самой Украины (я понимаю, что тема у Вас другая) осталась несколько незаконченной. Я извиняюсь перед товарищами украинцами, может быть, это мое незнание, но у меня создалось впечатление, что все, пишущие о воссоединении Украины с Россией до сих пор еще не написали как следует, что собственно Украина в конечном итоге представляла из себя перед воссоединением Украины с Россией.

Тут как будто бы сказано о роли крестьянства и т. д., но по существу говоря, если бы Украина в это время не представляла собой какую-то богатую и сильную страну, то, конечно, она не выдержала бы этой потрясающей борьбы, где, в сущности, стояли две армии, готовые поглотить и разрушить Украину – Крымское ханство, с одной стороны, и Речь Посполитая, с другой стороны.

Мне думается, что при дальнейшем издании Вашей книги (она наверно должна быть издана, я в этом уверен), Вам следовало бы обратить немного больше внимания на это, потому что при чтении все-таки, Федор Павлович, остается очень много неясного.

В связи с этим Вам надо обратить внимание и на политику Хмельницкого. Я понимаю, что писать о Хмельницком очень трудно, потому, что сам украинский народ в песне говорит: «Сам бог знает, что в мыслях у Б. Хмельницкого». Так что если один бог знает, то нам историкам довольно трудно в этом разобраться.

Это как-то укоренилось и, по-моему, несправедливо, потому что многообразие деятельности Хмельницкого зависело от тех условий, в которых Хмельницкий находился.

Здесь очень важны те противоречивые сведения, которые идут о взаимоотношениях Хмельницкого с Крымским ханством. Насколько я помню, покойный Шапшалу писал о том, что Тимош был в плену. Я думаю, что Хмельницкий понимал трагедию невольников, которые старались вернуться на тихие воды. Но положение было такое, что вернуться было все-таки не так просто.

Здесь я скорее поддерживаю Вас, чем товарищей, которые выступают, предполагая, что якобы в таких больших делах, как освобождение своей Родины, как война и прочее можно держаться какой-то программы, заранее написанной и чуть не утвержденной неким несуществующим ученым советом. Вероятно Хмельницкому приходилось действовать так, как действовали все крупные политические деятели вплоть до нашего времени – считаться с реальной обстановкой.

Мне хотелось бы также, чтобы в дальнейшем Вы особое внимание обратили на то, что у нас проскальзывает как-то, но до конца, собственно говоря, не доведено. Ведь современная Украина представляется громадной страной, значительная часть которой образовалась значительно позже, в XVI–XVII вв., дойдя, в конце концов, до Черного моря. И момент освоения не только Слободской Украины, а утверждения дальше украинского племени также хотелось бы увидеть в работе.

Меня всегда интересует одна вещь: получилось как-то так, что донское казачество, дойдя до Азовского моря, потом только распространилось на Северный Кавказ. А Украина подошла к [Черному морю], когда произошло его заселение. Это не ваша специальная тема, но хотелось бы об этом прочесть.

Хотелось бы также, чтобы и внешнеполитические события были как-то представлены. Идет вопрос о том, почему Россия так долго медлила. А мне приходит в голову, что для этого были некоторые причины, о которых никогда не говорят. Может быть это неверно. Ведь 30 лет не прошло со времени похода Сагайдачного в 1619 году, – а ведь поход Сагайдачного был разорительным, грабительским походом. Поход 1619 года в России считали определенной датой разорения множества городов. У Вас 1648 год и т. д. Война уже прошла. Интересно, – забыли ли о ней? Вероятно помнят. Помнят и о походе Сагайдачного, и об его последствиях, и о тех возможностях, когда, опираясь на эти набранные казачьи войска, те же части Речи Посполитой и тот же королевич Владислав действовали в этом направлении. Я говорю об этом, потому что и такие вопросы совершенно сбрасывать нельзя. Мне приходилось работать с целым рядом материалов, где ссылки на поход гетмана встречаются постоянно.

В заключение скажу, что надеюсь, что вы сегодня получите заслуженную вами степень доктора исторических наук, потому что считаю, что Ваши работы вообще заслуживают большого внимания. И, во

всяком случае, Ваша книга полностью заслуживает присуждения Вам ученой степени доктора исторических наук.

[...] А.Н. МАЛЬЦЕВ

Я не собирался выступать, но хотелось бы остановиться на некоторых вопросах.

Когда был юбилей воссоединения Украины с Россией, вышло огромное количество работ и нужно оказать, что подавляющее большинство этих работ научного значения не имеют. Эти брошюры появились, как мотыльки, и исчезли. Но были и интересные сборники и монографии. Конечно, нельзя пройти мимо монографий Крипякевича и Касименко.

И в 1959 году выходит в свет книга Ф.П. Шевченко «Политические и экономические связи Украины с Россией в середине XVII ст.». И нужно сказать, что когда читаешь эту книгу, она производит в целом очень сильное положительное впечатление. Во-первых, автор блестяще знает источники. Я не говорю о том, что подавляющее большинство источников он использовал, но многие источники заиграли по-новому, по-другому. Здесь приводили пример с реестрами войска Запорожского. Они были известны еще в XIX веке. Федор Павлович правильно сделал, что обратился к Центральному архиву древних актов. И очень тщательная его работа с этими реестрами позволила создать очень впечатляющую картину.

Очень трудным для исследователя являлось говорить об экономических связях Украины с Россией. Материал разбросан. Практически во всех имеющихся работах об экономических связях говорится в общем и целом. Я думаю, что в работе Федора Павловича это очень важная и ценная глава. И Федор Павлович подал и раскрыл материал, на мой взгляд, очень убедительно.

РАН, ф. 1577 (Институт истории АН СССР), оп. 2, д. 874, л. 176–185.
Правленая машинопись.

№ 2

ОТЗЫВ ОФИЦИАЛЬНОГО ОППОНЕНТА АКАДЕМИКА М.Н. ТИХОМИРОВА О ДИССЕРТАЦИИ Ф.П. ШЕВЧЕНКО «ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ РОССИИ С УКРАИНОЙ В СЕРЕДИНЕ XVII СТОЛЕТИЯ», ПРЕДСТАВЛЕННОЙ НА СОИСКАНИЕ СТЕПЕНИ ДОКТОРА ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК

Отзыв о докторской диссертации Ф.П. Шевченко – «Политические и экономические связи России с Украиной в середине XVII столетия».

Диссертация Ф.П. Шевченко посвящена большой и интересной проблеме о политических и экономических связях Украины с Россией в период их воссоединения. Этому вопросу посвящены и некоторые

другие печатные работы (например, книга А.К. Касименко), но сама тема настолько широка и обширна, что появление нового исследования о связях Украины с Россией в середине XVII века необходимо всячески приветствовать.

Автор совершенно правильно в основу структуры своей диссертации положил хронологический принцип, так как фактическое положение на Украине в период ее борьбы за независимость менялось чрезвычайно быстро; в некоторых случаях в течение одного-двух лет менялись с большой быстротой и внешнеполитические события, которые тесно переплетались в то же время с внутренними явлениями в России и на Украине того времени.

Ф.П. Шевченко поступил совершенно правильно, дав обзор различного рода сочинений, посвященных тем событиям, которые рассматриваются и в его книге. Диссертация Ф.П. Шевченко основана на большом архивном материале, который умело используется автором. При этом следует отметить широту интересов Ф.П. Шевченко и большое разнообразие тех источников, которые он привлек для своей работы.

Ф.П. Шевченко уже немало сделал для разработки украинской истории XVI–XVIII веков, связывая историю Украины с историей других славянских народов.

Новая его работа еще раз показывает, что Ф.П. Шевченко является вполне сложившимся и зрелым исследователем. Поэтому остановимся только на некоторых вопросах, которые представляются в какой-то мере спорными или недостаточно выясненными в диссертации.

Очень интересны соображения Ф.П. Шевченко о той общественной среде, из которой вышла казацкая старшина, а также о тех причинах, по которым даже зажиточная часть старшины не желала поддерживать польское владычество на Украине. Однако с течением времени менялось строение и старшины, значительная часть которой впоследствии поддержала Выговского. Вообще говоря, правительственно-административные порядки на Украине, видимо, потребуют в дальнейшем еще более глубокого изучения, чем это сделал диссертант. По-видимому, в разных частях Украины административные порядки довольно сильно различались. Конечно, изучение этих порядков дело будущего. То же самое относится и к вопросу о городах и горожанах. Впрочем, это особая тема, только частично связанная с общей темой диссертации.

Несколько не удовлетворило меня недостаточное изучение политического положения в самой России, которое имело громадное значение для истории воссоединения Украины с Россией.

В частности, хотелось бы видеть, в какой мере автор диссертации ставит в зависимость сношения Украины с Россией в 1648–1650 гг. от внутреннего положения в самой России. Недавно высказано было предположение о том, что выступление Хмельницкого послужило толчком для Московского восстания 1648 года. В свою очередь, нельзя

забывать о том, что украинские повстанцы имели глубокий тыл в Слободской Украине, заселение которой началось еще раньше Освободительной войны на Украине.

Насколько события в России переплетались с общей обстановкой на Юге Восточной Европы, видно из следующего события. Когда в 1650 г. произошло восстание во Пскове, царское правительство хотело подавить его силой и стало собирать большое войско. Но дворянская мобилизация была отставлена по вестям с юга. Пришло сообщение, что крымский хан предполагает напасть на южные области России, значит, в первую очередь на Слободскую Украину. Поэтому дворянские полки направлены были к Белгороду и стояли здесь летом 1650 г.

Интересно было бы точнее выяснить причины белгородской операции русских войск. В самом же мятежном Пскове это рассматривалось как прямая помощь восставшим со стороны Хмельницкого, что и зафиксировано в соответствующих документах.

Очень интересны сведения, приводимые Ф.П. Шевченко о появлении на Украине Тимошки Анкудинова. Однако можно пожалеть о том, что проезжавший в это время через Украину Юрий Крижанич явно мало заинтересовал диссертанта, хотя поездка Юрия Крижанича имела прямую связь с украинскими событиями.

Вообще говоря, события на Украине середины XVII века потребуют еще много дополнительных изысканий, настолько они переплетаются между собою. В частности, особый интерес имеет политика Турции, которая в скором времени разовьется в мощное, но уже последнее наступление Турции на Европу.

Следует, впрочем, отметить, что диссертант иной раз, как и многие другие авторы, придает слишком большое значение различного рода слухам о настроениях различных кругов населения, чем это заслуживает в действительности. Так, можно сомневаться в каких-либо протурецких или прокрымских настроениях украинцев, хорошо знакомых с турецким и крымским владычеством. Речь могла идти только о каком-то временном соглашении украинского казачества с турками и крымцами, чтобы избежать неизбежных разорений, а не о том, чтобы Украина сделалась вассалом Турции. И здесь следует различать разные районы Украины. Во всяком случае, Левобережная Украина, прилегавшая к России, едва ли когда-либо могла серьезно думать о подчинении турецкому султану или крымскому хану. Другое дело, если говорить об украинских территориях Подолии, где позже так долго держалось турецкое владычество, поддержанное Хотинской крепостью и завоеванным турками Каменцом-Подольским.

Сам Земский собор 1653 г. требует еще дальнейшего изучения, так как его решения нельзя рассматривать чрезмерно примитивно. Постановления Собора потребуют дальнейшего изучения в связи с общеполитической обстановкой, сложившейся в то время в Восточной Европе. Речь идет, конечно, не об изменении настроений в пра-

вительственных кругах России, а о чем-то более сложном. К сожалению, настоящего изучения Собора 1653 г. (за исключением статьи Козаченко) мы в настоящее время не имеем.

Подведем общий итог. Диссертация Ф.П. Шевченко представляет собой ценное исследование, посвященное крупным и интересным событиям в истории России и Украины. Автор ее безусловно заслуживает присуждения ему ученой степени доктора исторических наук.

Академик М.Н. Тихомиров

АРАН, ф. 693, оп. 1, д. 265, л. 1-5.

Авторизованная машинопись; без даты.

¹ Рукописное наследие академика М.Н. Тихомирова в Архиве Академии наук СССР: Научное описание / Сост. И.П. Староверова; Под ред. Б.В. Левшина, С.О. Шмидта. – М., 1974. 184 с.; ил. (Труды Архива Академии наук, вып. 25) (далее – Научное описание).

² *Осипова Н.М.* К 70-летию Н.М. Митряковой // Археограф. ежегод. (далее – АЕ) за 2002 год. – М., 2004.

³ *Чистякова Е.В.* Михаил Николаевич Тихомиров (1893–1965). – М., 1987. – С. 28; *Ее же.* Школа академика М.Н. Тихомирова // Общественное сознание, книжность, литература периода феодализма (Сб. к 60-летию Н.Н. Покровского). – Новосибирск, 1990. – С. 352, 367. См. также: *Круглова Т.А.* Тихомиров Михаил Николаевич // Энциклоп. словарь Москов. ун-та: Истор. фак-т. – М., 2004. – С. 454.

⁴ *Тихомиров М.Н.* Источниковедение истории СССР: С древнейших времен до конца XVIII в.: Курс источниковедения истории СССР. Том первый. М., 1940. – 256 с.

⁵ Об этом см.: *Чирков С.В.* Записка М.Н. Тихомирова 1937 г. о задачах историко-архивного образования // АЕ за 1982 год. – М., 1983. – С. 219–223.

⁶ Московский ордена «Знак Почета» государственный историко-архивный институт (1930–1980): Сб. док. и материалов. – Пермь, 1984. – С. 76–79.

⁷ Там же, с. 102.

⁸ *Простоловцова Л.Н., Станиславский А.Л.* История кафедры вспомогательных исторических дисциплин (Учеб. пособ.). – М., 1990. – С. 12.

⁹ *Чистякова Е.В.* Школа академика М.Н. Тихомирова. – С. 367.

¹⁰ *Шмидт С.О.* К изучению литературно-художественного наследия М.Н. Тихомирова // АЕ за 1990 год. – М., 1992. – С. 210–214; *Янин В.Л.* В гостях у археологов (Из литературного творчества М.Н. Тихомирова) // АЕ за 1993 год. – М., 1995. – С. 57–59, 61, 63, 64.

¹¹ *Чистякова Е.В.* Школа академика М.Н. Тихомирова. – С. 363–364.

¹² Научное описание. – С. 154 (АРАН, ф. 693, оп. 1, д. 670).

¹³ АРАН, ф. 693, оп. 1, д. 265, л. 1.

¹⁴ Там же, оп. 4, д. 670, л. 3.

¹⁵ Там же, л. 4.

¹⁶ Список печатных работ Александра Николаевича Мальцева // АЕ за 1964 год. – М., 1965. – С. 389–390.

¹⁷ *Покровский Н.Н.* К кончине Вадима Александровича Александрова (1921–1994) // АЕ за 1994 год. – М., 1996. – С. 367–369.

¹⁸ Россия XVII века и мир: Юбил. сб. К 80-летию докт. истор. наук проф. Елены Викторовны Чистяковой. – М., 2001. Статья «Любимая ученица Тихомирова» перепечатана в кн.: *Шмидт С.О.* Прошлое Москвы и проблемы москвоведения. – М., 2004.

¹⁹ *Поляков Ю.А.* Вечера у академика Тихомирова // Поляков Ю.А. Корифеи отечественной науки: Воспоминания. – М., 1997. – С. 9–28.

²⁰ *Янин В.Л.* Указ. соч. – С. 66–67.

²¹ Исторический факультет Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова: К 70-летию юбилею истор. ф-та. – М., 2004. – С. 34.

²² Александр Николаевич Мальцев (1921–1964) // АЕ за 1964 год. – М., 1965. – С. 388–390.

²³ *Александров В.А.* Путь в историю, пути в истории (Моя жизнь). – М., 1998. – С. 102–103; *Поляков Ю.А.* Указ. соч. – С. 13–014.

²⁴ В Московском государственном университете им. М.В. Ломоносова // АЕ за 1974 год. М., 1975. – С. 378–379; *Летопись исторического факультета МГУ (1934–1994 гг.).* – М., [1994]. – С. 72.

²⁵ Перепечатано в кн.: *Тихомиров М.Н.* Классовая борьба в России XVII в. – М., 1969. – С. 23–138, 352–396.

Частина п'ята

**Щоденникові
нотатки**

Оригінальний текст «Щоденникових нотаток» вченого-історика Федора Павловича Шевченка складається із двох комплексів, які виокремлені за часом написання і пов'язані з важливими для вченого подіями в його особистому та науковому житті, що, власне, й викликало внутрішню потребу у висловленні своїх емоцій та думок. Цей матеріал названо нотатками тому, що, по суті, щоденника в його класичному розумінні Ф.П. Шевченко в повсякденному житті через велику завантаженість вести не міг, і лише надзвичайні події змушували його звертатися до записів, що збереглися як окремі фрагментарні нотатки.

Перший комплекс складають щоденникові записи, датовані 1942–1944 роками, які написано російською мовою самим ученим та частково – його дружиною, Розалією Калманівною, з 29/XI 1943 по 15/II 1944 років (з 8-го по 13-й аркуш оригіналу; див. стор. 569–576 цього видання). Даний комплекс документів зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, в особовому архівному фонді Шевченка Федора Павловича (№ 349), одиниця зберігання № 73. Нотатки налічують 13 аркушів форматом 31x22 см. Рукописи написано дрібним почерком синім чорнилом і простим олівцем. Щоденникові нотатки 1942–1944 років подаються в авторській редакції. Вони присвячені радісній події – народженню дочки та початку наукової архівної діяльності вченого.

Другий комплекс нотаток – це текст, датований автором 1968–1977 роками, що розкриває найдраматичніший період його академічного життя, пов'язаний з ідеологічними переслідуваннями, а також період своєрідної «реабілітації». Текст написано українською мовою самим Ф.П. Шевченком. Він зберігається в ІР НБУВ, в особовому архівному фонді вченого. Рукописи, разом із додатком (2 газетні вирізки), налічують 73 аркуші різного формату (від 29x10 см до 10x15 см) і шість поштових конвертів, які виділено у сім одиниць зберігання (під № 74–80). Щоденникові записи не мають єдиного заголовка. Зокрема, на першому аркуші рукопису (од. зб. № 74) написано заголовок: «Дещо про вибори 1968 р.», а далі (од. зб. № 76, № 77, № 78): «Замітки 1973 р.», «Замітки 1974 р.», «Замітки 1975 р.» (напис на конверті). Ознакою рукописного тексту є дрібний почерк синьою, чорною і зеленою кульковими ручками.

Текст подається в авторській редакції, знімаються виправлення, підкреслення, закреслення, усуваються описки та розставляються деякі пунктуаційні знаки, про що зазначається у посиланнях. Прізвища, імена та імена по батькові розкриваються у квадратних дужках, у разі неможливості встановлення – залишаються в авторському варіанті.

З етичних міркувань упорядниками зроблено деякі купюри в тексті під час його підготовки до друку. Було зроблено 17 пропусків на аркушах 590, 591, 597, 599, 602, 605, 615, 620, 623, 624, 626, 632. Купюри позначено трьома крапками, взятими у квадратні дужки [...].

Підготувала до друку
Ірина Корчемна

«Постараюсь сделать из дочери настоящего человека»

1942 год¹

13 апреля. – Вчера вечером отвел Розу в больницу (роддом) по ул. Абдулы Тукаева д. 7, была веселой, считали, что преждевременно (хотя боли были частые), решили, что ждать придется с неделю. Вечером принес передачу, получил ответ без всяких намеков, а сегодня, в два часа дня, при передаче, ответа от Розы не получил, ответила няня, что родилась сегодня дочь и что маму (теперь уже мама) перевозят в общий зал. Больше сведений не получил. Удивлен быстротой родов, не знаю, как здоровье мамы и новорожденной. О папе мало можно сказать: беспокоился (хотя вида не подавал), беспокоюсь, но не могу представить себя в этой новой роли. Надеюсь, войду и в эту роль – трудно пока сказать, как справлюсь с ролью папы, но чувствую какой-то трепет душевный и обязанность. Пусть будет дочь, хотя ждал первенца – сына, но девушки – более чувствительное, более нежное существо, а в тяжелое время иметь около себя нежность и чувствительность – особенная роскошь. Кроме нежности и чувствительности ко всему хорошему, прекрасному, благородному постараюсь воспитать в своей дочери любовь к труду (это главное), пытливость, требовательность к себе и к другим, уважение к старшим, благодарственность, ненависть ко всякой неправде и злу.

Судя по всему, одновременно придется воспитывать дочь и ее мать. Мать показывает хорошее рвение, но еще много упрямства (детского), но это можно превратить в силу воли.

Завтра запрошу маму, как она себя чувствует, чего желает (хотя время очень тяжелое и не все можно достать, да средства-то крайне ограничены), а главное – как назвать дочь. Сегодня же пошлю письмо сестре Наде, в лице которой новорожденная имеет хорошую тетьку, ибо еще на свет не появилась, а уже подарок был прислан. Необходимо, чтобы вложенные капиталы не пропали даром, постараюсь сделать из дочери настоящего человека (украинские слова больше отвечают моим стремлениям – а именно: «виховати людину в широкому смислі слова»).

¹ Тут і далі підкреслено автором.

14 апреля. – Сегодня поступили кое-какие данные о дочурке. Был у Розы утром с передачей. Но перед ответом от нее я просмотрел список родившихся 13 апреля, в котором обозначено 9 рождений: 6 мальчиков, три девочки. Интересные данные о весе новорожденных, а именно: 1) вес мальчика – 3200 гр., 2) вес – 2850 гр. – девочка; 3) девочка – 2450 гр.; 4) мальчик – 3050 гр.; 5) наша доця – 2950 гр.; 6) мальчик – 3700 гр.; 7) мальчик – 2500 гр.; 8) мальчик – 3270 гр.; 9) мальчик – 3 800 гр. Как видно, из приведенных цифр можно сделать определенные выводы: наша малышка среди девяти занимает шестое место, а среди девочек (девочки всегда рождаются меньше весом) она занимает первое место и даже перегнала одного мальчика. Дальше дело с ростом пойдет быстрее. Первенство в весе при рождении говорит о крепости физической (новорожденной), а это – залог здоровья и преуспевания в других областях жизни, – используем эту сторону.

Роза написала несколько слов, а так как эти слова первые после родов, то приведем их полностью.

«Дорогой Федичка! Получила то, что ты передал, и очень тебе благодарна. Поздравляю тебя с новой иждивенкой. Девочка хорошая, весит 3,05 клгр. Есть, Фединька, мне лень, хочется крутых яичек, это смешно, но так мне хочется, больше ничего. Если возможно, принеси мне стакан, пирожков не приноси, ибо они для меня вредные. Прошу не беспокойся, сейчас я себя хорошо чувствую. Пока, Федичка, ничего не пишу, я не могу писать, у меня сил в руках нет, чтобы карандаш держать. Приходи каждый день. Имя, какое хочешь – такое давай. Целую. Роза. Принеси мне расческу, зеркальце и маленький кусочек простого мыла. Привет всем. Смотри – кушай и не волнуйся».

Хотел бы я не волноваться, так не могу быть спокойным. Страна, а вместе с ней все жители, в том числе и я с Розой, а теперь и маленькая, переживаем тяжелые времена. Розе необходимо хорошо питаться, а есть нечего, да и денег нет. Сегодня собрал кое-какие деньги, ходил на базар, чтобы купить яичек, но их не оказалось. В скором времени даже на молоко денег не хватит, а это так плохо отразится на здоровье и росте нашей маленькой дочурки. В тяжелые времена родилась она, перенесет все это, – будет долго жить. С другой стороны, родилась она в самую хорошую пору года в Ташкенте: деревья зазеленели, небо голубое, солнечные дни, цветут вишни, скоро зацветет сирень, – рай в природе, ад между людьми. Надеюсь, пройдет весна, как уже не один раз проходила, кончится война, ибо все имеет свои пределы, наступит лето, придет осень, и не только в природе наступит сбор плодов ее, но и в человеческом обществе будут собирать плоды с тех дел, которые будут выращены после победы над врагами человечества, всего прекрасного и передового. В конце-концов это все рассуждения, в такой тяжелый час необходимо больше практичности, а жил я и другие, учились жить в спокойные времена, а поэтому так тяжело

привыкнуть к этим тяжелым обстоятельствам. Человек – животное, которое ко всему привыкает, привыкну и я с Розой, будем учиться терпеть, научим терпению и нашу дочь.

15 апреля. – Сегодня день тревог. Утром был у Розы и получил от нее краткую записку следующего содержания: «Федичка, получила то, что ты передал, и очень благодарна тебе. Сегодня, не знаю почему, я себя плохо чувствую. Маленькую только что забрали. Пишу лежа и карандаш очень плохой. Передай мне карандаш. Лене не отвечаю – сил нет. Сегодня особенно плохо мне. Если ты сможешь, приходи к вечеру. Пока все. Передай привет всем. Роза».

Днем думал об изложенном в записке, а после окончания работы снова пошел в роддом. В ответ получил снова записку, в которой Роза излагает некоторые данные о рождении дочери. Содержание записки следующее: «Здравствуй, дорогой Федя! В три часа мне стало легче, и решила написать тебе все подробно. В воскресенье, после того как ты ушел, у меня начались сильные схватки. К вечеру перестали немного. На второй день у меня снова начались сильные схватки и продолжались до часу дня. Пришедший врач сказала, что я еще рожать не буду. Как только она вышла, у меня начались потуги, и через полчаса я родила. Малышка, как только родилась, так и начала плакать и кричать. Мучилась сильно, но зато не долго. Все говорили, что я молодец, так что ты не беспокойся. Все прошло хорошо. Утром я себя очень плохо чувствовала, но сейчас мне хорошо. Питание очень плохое. В 12 – 12 ½ дают суп, немного хуже, чем в нашей столовой. В 4 – 4 ½ дают тот же суп и два маленьких блинчика, а в 8 часов вечера дают одну лепешку 50 грамм. Это все. Уход за больными очень плохой: иногда кричишь 30 – 40 минут, пока придет няня. Так что не дождусь того дня, когда возьмешь меня домой. Федичка, если хочешь передать мне молока, то передавай кислое или кипяченое, потому что сырое молоко я сдаю на кухню, а там доливают половину воды. Насчет имени маленькой, то те, которые предлагала Лена, мне не нравятся. Как хочешь, так и назови ее. Я ее вижу только тогда, когда кормлю. Федечка, как ты себя чувствуешь? Не скучно ли тебе? Мне очень скучно, домой хочется. Федя, надо сходить в магазин – может быть, что-то дают. Если есть конфеты, бери, Федичка, и передай мне несколько. Здесь целый день есть чай, но не с чем пить. О чем тебе еще писать? Что делают наши? Что делает Татьяна Леонтьевна? Передай им привет. Федичка, ты бери белье и сходи в баню, ты давно был в бане. Федичка, пока все. Будь здоров. Целуют тебя: дочь и жена Роза».

Пока что в одних письмах Розы, так или иначе, находят свое освещение первые дни жизни дочери, а поэтому и приходится списывать эти письма. Если в письмах мало говорится о дочери, то есть та обстановка, в которой она появилась и находится, а это тоже важно.

До женитьбы не переписывался с Розой, а теперь приходится ежедневно писать по два письма и от нее получать то же количество.

Чем не влюбленная парочка? Но обрученная парочка рано или поздно переживает период письменной связи, так лучше поздно, чем никогда.

16 апреля. – Сегодня был у Розы два раза: утром и вечером. Письмо получил лишь вечером, ибо утром не имел времени ждать. Зато письмо длинное, а поэтому списывать всего не буду, ограничусь пересказом и выдержками. «8 ½ (утра) когда я тебе пишу. Только что мерили температуру и за все время первый раз 37,3, до сих пор больше 36,8 не было. Болит сильно живот и поясница, а от бессонных ночей болит сильно голова... Маленькая ничего себе, кушает и поправляется. Молока у меня мало, потому что мало пью (не знаю правильно ли?). Федичка, если у тебя есть лишний пирожок, то можешь принести, но лишать себя их я тебе не разрешаю. Нам хлеба дают только в два часа, так что я иногда бываю голодной. Федичка, ты не волнуйся, я снова буду здоровой. Иметь ребенка не легко... Фединька, Фаня обещала мне кусок клеенки, напомни ей об этом... Прошу тебя очень – не волнуйся, бери себе каждый день стакан молока, не мори себя голодом. Если сможешь достать центральные газеты, то передай мне... Если вечером и завтра утром не будет температуры, то завтра, если разрешит врач, – встану...». Пишет, что кислое молоко ей вредно, – что же, кроме молока, можно ей носить, греть сырое нельзя.

«...Федичка, сейчас получила справку о рождении, с этой справкой ты пойдешь в ЗАГС... а после – в милицию... Федечка, делай это все быстрее и настаивай, чтобы тебе дали карточку на апрель месяц. Федечка, сейчас 8 ½ часов вечера, как раз ты пришел. У меня температура сейчас 38°, такие головные боли, что выдержать не могу... Передаю тебе кусочек хлеба, у меня живот сильно болит от него. Федечка, не волнуйся, все пройдет – будет хорошо. Пишу быстро, ибо не могу держать открытыми глаза. Все, целую, Роза».

Все бы было ничего, но вот Роза не поправляется, главное – температура высокая, молока мало, а чтобы его было больше, необходимо хорошо питаться, а есть-то нечего. Что делать? Тяжелое положение отразится, в свою очередь, на маленькой. А маленькая, в свою очередь, показывает класс – растет, кушает, одним словом, начинает входить в жизнь. К тому же показывает и свою самостоятельность, хотя и не совсем сознательно – завтра я ее запишу в ЗАГСе, получу на нее хлебную книжку и кондитерские изделия, а это все пойдет маме, а от мамы к ней, таким образом она зарабатывает себе на жизнь и помогает маме. Папу тоже она не обошла, ибо папа освобожден будет от налога на бездетность, а 95 рублей этого налога пойдут снова для мамы, а от нее к маленькой. С пеленок борется за существование, помогает людям, а что будет, когда вырастет? Надо, чтобы родители это хорошее, пока несознательное начало (совершенно от маленькой не зависящее), развивали в своей дочери и в будущем.

Так как Роза согласна, чтобы имя выбирал я (а мы уже с ней оставались еще до родов на этом вопросе) то, вспомнив пришедшее, я решил дать маленькой имя – Ольга. Получилось так, что сегодня в «Известиях» за [...] апреля я прочитал заметку о смерти Ольги Юлиановны Кобылянской, которая умерла, выехавши со своей родной Буковины, вынужденная оставить ее во время войны. Так, может быть, Ольга Шевченко даст что-либо похожее на то, что дала Ольга Кобылянская. Ее изречение: «Розвивайте характери, силу завзяття, мужність, розумійте красу, цінить свободу» можно ввести в программу воспитания моей дочери, а читая творения Ольги Кобылянской, можно действительно добиться всего того, что сказано Ольгой Кобылянской в ее фразе. Будем помнить Ольгу Кобылянскую, да здравствует Ольга Шевченко.

17 апреля. – Был утром у Розы, сообщила, что температура упала с 38° до 36°, т. е. стала нормальной, вообще, судя по письму, Роза хорошо себя чувствует. «О ребеночке могу сообщить, – пишет Роза, – что он очень хорошенький в моих глазах. Она маленькая очень, кушает хорошо. Она такими глазками смотрит, будто все понимает, а когда приносят ее кормить, то она откроет ротик и жулит, как схватит грудь – то так больно, что слезы появляются. Молока у меня не столько, как у других, но для нее хватит».

Был днем в ЗАГСе, записал новорожденную под именем Ольга Федоровна Шевченко. На работе все одобряют это имя, не знаю, как понравится оно маме. Был в милиции и записал ее в свой паспорт. А вечером снова заходил к Розе, через окно я ее впервые увидел после родов, похудела, бледная, но когда-нибудь поправится. В записке Роза пишет: «Дорогой Федичка. В 4 часа врач разрешил мне встать. Я встала и подошла к телефону, чтобы позвонить тебе, ты был занят, но ничего. Федичка, ребенок заболел желтушкой, но это ничего, здесь все дети болеют, дней через 5 – 6 проходит... Федичка, ты не волнуйся, мне хорошо. А если вечером температуры не будет, то даже очень хорошо я себя чувствую. Насчет питания – ничего не нужно, кроме молока два стакана. Если я буду свободная в 6 часов, я подойду к окну, а если нет – не жди. Федичка, увидимся завтра непременно. Это пока все. Не сердись, что я тебе много работы задала. Целуют дочь и жена Роза. Красивые имена: Татьяна, Лена, Тамара, но насчет имени – как хочется».

Вот те раз, только что родилась, а уже заболела. Если болезни будут частые, это не входит в мой план воспитания. Необходимо, чтобы ребенок был всегда здоров. Интересно, понравится ли Розе имя Оля, но теперь уже конец, изменять поздно.

18 апреля. – Был утром у Розы. Получил записку, в которой она сообщает, что температура 35,8 и что чувствует себя хорошо, «Ольга – то же самое. Мне казалось, что она болеет, – пишет Роза, – оказывается, все дети такие до 8 дней». Собирается в понедельник (а сегодня

суббота) выписаться с роддома, мне кажется, это еще рано. Интересуется новостями. Я передал ей газеты и журналы. Просит, чтобы я зашел вечером, если будет свободное время. Свободного времени не оказалось. Был на военных занятиях до 9½ вечера, значит поздно было идти в роддом. Только что я пришел к себе на работу, как Роза позвонила по телефону и захотела, чтобы я зашел к ней. Через пять минут я был на месте назначения. Хотя темно было, но говорил с Розой, стоявшей на веранде, а я внизу, мне только не хватало гитары и слов серенады. Говорили целый час. Роза действительно, судя по ее словам и поведению, хорошо себя чувствует. Завтра утром снова буду у нее.

Случилось так, что я потерял карточку на хлеб, а это значит до конца месяца, на 12 дней, я лишен хлеба, ибо на базаре килограмм стоит 25 – 30 рублей, столько денег нет чтобы покупать, другой же карточки до конца месяца не дадут. К моему счастью родилась Оля, на нее полагается карточка, значит, если получу, то буду иметь хлеб до конца месяца. Ну и Оля – такая маленькая, а уже содержит отца. А отец без всякой совести отрывает от рта своей дочери кусок хлеба и в такие ранние годы перешел на иждивение дочери. Что же дальше будет? Я не смотрю пессимистически на случившийся факт, – наверно, будет дружная семья, будем помогать все время одно другому, необходимо развить чувство взаимопонимания и взаимосочувствия (главное первое), у Оли. Несмотря на приведенный факт, я по-прежнему являюсь кормильцем семьи, хотя бы на ближайших 5 – 6 месяцев, пока Роза сможет устроиться где-то на работу, но перед работой ей необходимо учиться даже элементарных сторон жизни, не говоря уже о повышении знаний.

22 апреля. – Сегодня Роза выписалась из роддома. В 5 часов дня я принес ей одежду, а Оле – пеленки и т. п., и мы пошли домой. Я нес через весь город Олю на руках, а Роза шла рядом. Дома рассмотрел Олю. Маленькая (по весу тоже меньше, чем во время рождения – а именно – 2820 гр, но это нормальное явление), личико размером с кулачок, глаза еще неопределенного цвета (наверное, будут серые), носик широкий и курносый, одним словом – еще не оформившийся человек. Не хочу, чтобы она была очень похожа на меня, ибо что это за девушка будет с длинным лицом, длинным носом, широким лбом. Да еще трудно судить, какая она будет. Сегодня плакала, но очень мало, наверно со временем войдет в силу и будет давать «концерты», придется с этим мириться.

24 апреля. – Сижу и работаю, а рядом со мною на двух сложенных вместе стульях спит Ольга. Под головами у нее несколько архивных дел, как говорится, девочка в походе и в стезе. Роза ушла завтракать (сегодня первый день, как она вышла после родов), оставила Ольгу под мое наблюдение. Работники приходят посмотреть, делают свои замечания, много замечаний относительно того, на кого Ольга похожа:

на маму или папу. Мнения расходятся, но большинство склонны считать смесь. Я же лично вижу в ней черты моей мамы (т.е. Ольгиной бабушки Евгении). Возможно я ошибаюсь, ибо трудно определить, но губы, нос (пока что он маленький, но наверно будет бабушкин), серые глаза (пока они темно-серые), все это – черты моей матери. Судя по рассказам и по фотографиям, мать моя в молодости была красивой, а по разуму не уступала другим, а наоборот превосходила во много раз своих подруг. Хотел бы, чтобы все лучшее моей матери перешло по наследству на мою дочь, если все передается по наследству. Остального мы сами добьемся.

С Розой у меня ряд столкновений относительно ухода за Ольгой. Роза, как мать, иногда теряет всякую меру в уходе за Ольгой. Чуть она заплачет, а Роза ее кормит. Это вредно как одному, так и другому. Вынужден останавливать Розу. Приходится делать замечания относительно системы ухода и воспитания (!) Ольги, хочется, чтобы в этом деле была какая-то определенная система. Настаиваю, что касается ухода, то чтобы Роза исполняла только то, что будет указано врачами, а не указаний разных тетей и бабушек, да в наше время последнее было бы смешным. Что касается воспитания, то мне придется взять это на себя с привлечением к этому делу Розы. Выходит, что врачи и я выступаем режиссерами, а Роза выполняет возложенную судьбой на нее роль мамы под нашим руководством. Результат, по моему мнению, будет хороший, тем более, что так думает постановщик этой драмы.

Ольга (Олинька, Оля, Олеся, Леся – много имен, производных от «Ольга») ведет себя хорошо. Пока мало капризничает. Во сне она серьезно нахмурит бровки (а на лбу, как и у ее мамы, две морщинки), иногда улыбается во сне, а проснется – так сразу же поесть просит. В основном она спит. Пусть высыпается, будет время, когда ей придется мало спать, как теперь папаше.

Получили на днях письмо от Нади, она приветствует малышку, жалеет, что тяжелые времена для воспитания, но зато, когда наступят лучшие времена, наш «бебі буде, як знахідка», по словам Нади.

Сегодня Роза носила Ольгу на консультацию. Врачи выслушали Ольгу, измерили, взвесили (вес 3000 гр), признали здоровой. Вообще Ольга ростом не маленькая, но зато худенькая.

26 апреля. – Только что приехал с воскресника по строительству канализации в гор. Ташкенте. Около отдела встретил Розу с Ольгой. Дала мне Роза ее на руки, а сама пошла обедать. Сажу и рассматриваю Ольгу. Пришел к выводу, что она действительно имеет очень много черт моей мамы, а это очень приятно, не думаю, что я себе это внушаю из-за желания увидеть свою маму, которую не видел с 8 мая 1941 года. Как была бы рада моя мама такой хорошей внучкой, придется Ольге и маме подождать до окончания войны, ибо только после ее окончания мы сможем встретиться. Хотелось бы, чтобы и моя мама имела воз-

можность радоваться внучкой, а она этого хотела, хотя и открыто от меня не требовала.

Олинька ведет себя хорошо, не плачет и не болеет, а последнее – главное, ибо нет ни средств на лекарства, нет и лекарств. Лучше затратить деньги на питание, а последнее – лучшее лекарство.

29 апреля. – Вчера впервые Олиньку купали, вела себя при этой операции хорошо. Вообще ведет она себя нормально. В глазенках больше сознательности, а в ручках есть цепкость. Зевает и чихает, как взрослая. Переживет этот тяжелый год – будет жить и дальше. А время действительно тяжелое, в большинстве интересуется население, как бы поесть лучше. Питание вообще скверное, отмечу, что только 27 вечером Роза и я съели по бутерброду с колбасой, это событие, ибо колбасы не ели со времени нашего выезда из Краснодара, т. е. с сентября 1941 года. С тех же пор не пробовали и масла, а теперь не придется его скоро пробовать – стоит 350 руб. килограмм. Пару бутербродов и два пирожка с изюмом мне удалось достать на вечере, посвященном Первому мая.

То ли людей мало, то ли действительно нет у людей никакого интереса, но вчера я ходил на лекцию члена-корреспондента Академии наук Бахрушина С.В. о русском государстве начала XVII ст., билеты по современным ценам сверхдешевы – 1 руб. Интересный доклад, достойный докладчик, общедоступная цена, а всего присутствовало 15 человек. Это в Ташкенте с миллионным населением, когда собраны сюда все институты и ученые из центральных областей СССР. В такое тяжелое время необходимо много усилий, чтобы сохранить великие идеалы, а тем более сохранить надежду на хорошее будущее дочери, одна надежда на хорошее будущее оправдывает радость от рождения нового человека.

30 апреля. – Еще в первый день рождения я поставил себе задачей воспитать из Оли настоящего человека. Воспитание человека – дело не простое, требующее много внимания, а еще больше знаний в вопросе воспитания, не говоря уже о терпении и еще раз терпении.

Приходится заняться этими вопросами. Придется изучить педагогику, изучать же думаю классиков педагогики, а также следить за новой педагогической литературой, появляющейся в печати. Сегодня сделал почин, приобрел «Педагогические идеи Роберта Оуэна. Избранные отрывки из сочинений Р. Оуэна». Со вступительным очерком проф. А. Анекштейна (Арк. А-на). Гос. учебно-педагогич. из-во. Наркомпрос РСФСР. Москва, 1940, стр. 264, ц. 4 р. Серия «Библиотека учителя», уроки. Из-во ЦК ВЛКСМ «Молодая Гвардия», 1940, стр. 60, ц. 1 р. 30 коп.

Обе купленные книги – только начало. Ежедневно буду вопросам педагогики уделять не меньше часа. Пока Оля подрастет, я кое-что успею, пока что она нуждается в руководстве врача, а не педагога. Я лично не думаю стать педагогом ради воспитания своей дочери, хотя

это бы не мешало, но кое-какие основные сведения из педагогики я должен иметь во имя будущего своей дочери. Главное – выработать единую систему (можно было бы принять готовую, но о готовой авторитетной системе я что-то не слыхал), а также воспитать в себе чувство меры во всем и всегда, а в деле воспитания – особенно.

Думаю из всех систем выбрать лучшее, согласовать все. Надеюсь, что при этом мне удастся избежать эклектизма, хотя до некоторой степени придется экспериментировать, но в этом деле осторожно.

11 мая. – Вчера был вечер, посвященный рождению Оли. На вечере было мало гостей, но все знакомые и приятели. Были: Манин Николай Георгиевич с женой Сарой и сынишкой Владиславом (Ладиком), Маруся Новикова (жена Ал. Захар[овича] Поварцова) с сынишкой Вовой, Вайс Мовр. Леонович, хозяйка квартиры Клавдия Павловна Самсонова с дочерью Галей, сестра хозяйки квартиры Надежда Павловна с внучкой Виточкой. Как много отсутствовало людей, присутствие которых было бы обязательным в мирное время. Отсутствовало две бабушки, они даже не знают, что выступают в роли бабушек. После войны, если будут живы, то узнают.

Ольга заметно подросла, улыбается более сознательно и не только во сне, но на звуки и другие раздражения. Глазенки ясно-серые, кожа беленькая, одним словом, становится человеком.

22 мая. – Олинька растет, что-то лепечет, улыбается все время и более сознательно, чем вначале.

Приобрел литературу: Писарев, Чернышевский, но читать нет времени, все ж таки придется засесть за дело.

2 июня. – Олинька растет, уже вес 3800 гр. Заметны и другие признаки роста: подвижность, глаза принимают нормальный цвет, кожа лица стала нормальной. Но все эти изменения происходят из[о] [дня] в день так незаметно, что даже нечего записывать ежедневно в эту тетрадь. Можно уже теперь сказать, что воспитание ребенка – это не романтика и не забава, много возни зачастую очень прозаической, но и это тоже не очень-то бросается в глаза, особенно стоящим в стороне. В стороне из-за работы нахожусь пока я.

Из педагогической литературы купил: Ян Амос Каменский – мир чувственных вещей в картинках... Гос. уч. педиз. НКПр РСФСР, М., 1941 г. и Программу начальной школы. НКПр РСФСР, 1941 года. Немного почитываю литературу, но все же мало.

1[1] июля² – Оля, если бы ты знала, как твоя мама «спекулирует» тобой. Слова не скажет, чтобы не сослаться на тебя. Если она сделает что-либо не так, приходится ее поучить, так она сердится, говорит, что я ее расстраиваю, а расстраивать ее нельзя, ибо она кормит, а волнения переходят на ребенка (по крайней мере так говорят, а я этому верю). Иногда такое зло возьмет, что уходишь из дому, чтобы не расстраивать и не расстраиваться.

² Так у тексті.

13 июня. – Сегодня день рождения Оли – т. е. исполнилось 2 месяца. Рост заметен. Вчера был в экстренном выпуске опубликован договор между Англией и СССР о совместном ведении войны и о действиях союзных государств после войны. Договор действительный на 20 лет. Можно предполагать, что двадцать, а то и больше лет после окончания войны будет спокойно. Это значит, что я свой остаток жизни проживу без войны, а Оля, по крайней мере, проживет в спокойствии детство и юность. И это хорошо, а то над моим поколением все время висел меч войны, все время знали и ждали войны. Через двадцать лет, возможно, произойдут события, которые навсегда устроят войны, жаль, что эти события не произошли на двадцать лет раньше.

1 июля. – Давненько ничего не записывал. Сегодня же день знаменателен тем, что уже исполнился ровно год, как я выехал из Черновиц. Этот год был полон событиями, которые менялись, как в калейдоскопе. Все как будто бы вчера было. Несмотря на войну, за этот год я успел жениться и даже обзавестись семьей. Несмотря на все пережитое, я счастлив, если на этом мои мытарства кончились, да и не только мои, но и Розы и Оли. Судя по всему, придется еще потерпеть. Если война в этом году кончится, а в это я верю и хочу верить, то все это произойдет поздно осенью. Значит, только осенью смогу отправиться снова на Украину. Пока на фронте наши не наступают, а союзники не открывают второго фронта. Приходится ждать. Когда же все это будет? Запасаясь и укрепляю в себе терпение.

3 июля. – Сегодня сообщили по радио, что наши войска оставили город Севастополь после 8-ми месяцев обороны. Значит, дело с выездом еще оттягивается. Не скоро Оля увидит свою бабушку, а бабушка – Олю.

Олинька растет. Может быть, все дети трех месяцев так себя ведут, но мне почему-то кажется, что Оля особенно оживленная. Еще нет трех месяцев, а она очень жива, спокойно не лежит, начинает сидеть. Судя по Оле, можно заключить, что три месяца она лежала, теперь три месяца будет сидеть, три месяца – ходить на четвереньках, а к году начнет ходить. Но для выполнения этой программы необходимо хорошо питаться мамке, а после придется прикармливать Олю, а этого трудно достигнуть в полной мере. Все дорого, трудиться приходится много, а деньги дешевые. Как-нибудь дождемся, когда будет все наоборот.

15 августа. – Сегодня день рождения Розы. Ей 19 лет. Судя по ее рассказам, жизнь в прошлом не была радостной. Живет она год с лишним со мною, но что радостного мог дать я ей за год нашей совместной жизни – вернее за год войны. Всеми силами стараюсь укрепить в ней надежду на лучшее будущее, она верит и как ребенок ждет этого хорошего будущего с большим нетерпением. Роза еще очень молодая, мало кто верит ей, даже когда она с Оленькой, что она мать. Молодость Розы необходимо использовать для ее же будущего, – т. е. ей

необходимо учиться. Как только устроимся по-мирному – пусть учится, тем более что она все время стремится к учебе, всячески помогу ей; а пока ограничиваюсь тем, что поддерживаю в ней огонь стремления к лучшему, жажду знаний, необходимую, чтобы она донесла этот порыв до времени, когда его можно будет использовать и направить по реальному руслу. Пока придут хорошие времена, Розе приходится очень много терпеть вместе со мною, вместе с Олей. Перенесет все невзгоды, перенесет и не согнется под ударами ближайших разочарований и ударов судьбы, будет взрослым человеком, будет иметь опыт жизненный, а применять его будет где после войны. Надеюсь, 20-летие со дня рождения отметим в лучших условиях, при более светлых горизонтах, чем 19-летие.

24 августа. – Не прошло и 10 дней после дня рождения Розы, как сегодня нужно бы было отмечать мой день рождения. Мне сегодня 28 лет. Быстро время прошло, если других 28 лет пройдут так быстро, то я смогу сказать, что я еще не успел как следует пожить. Лишь на 27 году своей жизни я становлюсь на ноги. Война выбила почву, год скитаюсь по разным городам, вместо того, чтобы пожить, трудиться со всей энергией, мне приходится думать о хлебе насущном, как о самой важной проблеме. Может быть, когда-то будет горько вспомнить, что ради нескольких пирожков работаю целые вечера, а вечером с большой радостью несусь пирожки домой своим. Я знал и знаю, что часть моего труда должна идти на восстановление физических сил, но не надеялся, что этот обмен будет происходить в такой натуральной и грубой форме. Ничего не сделаешь – война и, как видно по всему, она не кончится и в этом году, а если и кончится, то будет не совсем хорошо в первых 2–3 года. Пока приходится переносить массу унижений (что по сравнению с ними добыча пирожков), чтобы прожить день, чтобы дать возможность прожить моей небольшой семье. Я рад, что, несмотря на все испытания, которые вынес за год войны, я не потерял оптимизма, не потерял надежды на лучшее будущее, если бы я еще не был голоден ко всему этому, то, наверное, я чувствовал бы себя еще лучше. Немного грустно и как-то стыдно, что надежда на лучшее будущее часто связывается с желанием поесть вдоволь. Не оплошление ли это будущего? Что же сделаешь, если мой желудок тоже не может мириться со своей очень скудной и мизерной порцией в данный момент. Надеюсь, что желудок в будущем получит свое сполна, а пока пусть терпит.

13 октября. – Как-то уже так выходит, что пишу от случая к случаю. Сегодня исполнилось Оле полгода. Выросла она заметно, хотя первые полгода ее жизни прошли для меня незаметно (речь идет о времени). Кроме физического роста заметен рост и в психологическом отношении. Начала вслух выражать свою радость (громко смеется), резко реагирует на звук и на свет, в глазах заметно больше сознания, больше жизненной энергии. Обогатился и ее лексикон (если этот

термин употребить к тем звукам, которые она произносит). Разных звуков, произносимых Олей, будет больше десяти. Реагирует она и на настроение других, особенно мамы.

Первые полгода жизни Оли прошли в Ташкенте, по ул. Турк. Янги-Шахар, пер. Тамала, д. 4. Слово «дом» нельзя применить полностью к этой полурусской, полуузбекской постройке. Русского в ней то, что крыша крыта железом (а в переулке это всего одно здание с таким преимуществом), а все остальное – узбекское, правда, модернизировано (окна большие, пол из фанеры, железная печка). Перед дверью – дворик, который по случаю войны используется в качестве огорода, через дворик течет арык, всегда полон воды, всегда шумливый, а над ним растет четыре молодых тополя. На дворике растет еще несколько деревьев, одним словом природа не богатая, воздух тяжелый (здесь же во дворе – мусорная яма), нельзя Украины променять на Ташкент, а пока приходится менять до поры до времени, хотелось бы, чтобы более сознательные месяцы жизни Оли протекали в других условиях, более напоминающих родную Украину. Из-за отсутствия средств не пришлось сделать Оле никакого подарка. Жизнь очень суровая. Я получаю один обед, один завтрак, состоящий как в первом, так и во втором случае из тарелки очень жидкого супа. На долю Розы (как иждивенки) даже этого не вышло. Питается она очень скудно, это в свою очередь отражается и на Олинке, – худенькая она к своим 6 месяцам.

21 октября. – Сегодня Оле привили оспу. Пока она никак не реагирует.

24 октября. – На левой руке две больших ранки, вернее нарыва. Оля почти не спит, все время плачет, не спит Роза, не сплю и я.

3 ноября. – Сегодня началось совещание работников Отд. гос. арх. Среднеазиатских республик. Приехало много знакомых, никто не узнает меня – так я похудел и изменился. Приехал из Москвы представитель, тоже мой знакомый, пообещал кое-что сделать в деле ускорения защиты диссертации. На совещании выступлю и я. Меня избрали в ответственный секретариат совещания.

8 ноября. – Оля заболела ветрянкой. Нет ничего страшного при правильном уходе, но это первое заболевание Оли, переносит она болезнь хорошо, веселая, спит нормально, ест тоже нормально.

11 ноября. – Есть надежда, что я уеду из Ташкента в Ашхабад, на должность ученого консультанта. Нач[альник] отдела госархивов обещает условия гораздо лучше, чем те, в которых я нахожусь в Ташкенте. Да и я себя на этой работе почувствую более самостоятельным. Еще раз за время войны меняю место. Но это, безусловно, не в погоне за славой. В этом деле нет идеализма, просто я чувствую, что при ташкентских условиях мне не пережить второй военной зимы. К тому же я не один, Розе и Оле придется не менее тяжело, чем мне. Неумолимо приближается зима (уже были осенние дожди, морозец, даже снежок

выпал), а у нас ни запасов продовольствия, ни теплой одежды, ни топлива, ни обуви. Говорят, что в Ашхабаде зима не столь суровая, как в Ташкенте, хотя зимой в последнем не так уж холодно, а все же для таких голышей, как мы, это тоже страшно. Жду окончательного решения. Думаю, в конце месяца выеду из Ташкента.

23 ноября. – Сегодня по радио сообщили о наступлении наших войск в районе Сталинграда. Большие потери немцев в технике и живой силе, освобождено несколько городов, наступление наших войск продолжается. Если за три дня наши войска прошли 60 и 70 километров, то где они могут оказаться через месяц-два, не начать ли собираться на Украину? В 1943 году буду на Украине обязательно.

5 декабря. – Сегодня ровно год, как мы в Ташкенте. Пережито много, хотя год прошел очень быстро. Стоит ли подводить итоги этого года, скажу, что самым знаменательным событием за прошедший год было рождение Оли. Это крутой поворот в моей жизни.

Вчера уехал из Ташкента брат Розы – Абраша, который внезапно приехал 27 ноября, и о котором мы ничего не слышали с начала войны. Работает в Молотовской области, обещал заехать к Наде, а после снова приехать в Ташкент, чтобы жить вместе с нами. По характеру хорош парень, хотя «тесать» его нужно еще много.

Наши войска наступают успешно.

IP НБУВ, ф. 349, спр. 73, арк. 1-6. Автограф.

«Сегодня два года войны»

1943 год

1 января¹. – Снова новый год, а встречаем его мы с Розой почти что по-старому, вернее не встречаем и не провожаем. Даже не удалось ничем его особенно отметить. Да будет и на нашей улице праздник. А Оля тем временем растет.

22 июня. – Сегодня два года войны. Два года испытаний и скитаний, не только моих, но миллионов таких, как я. Конца войны не видно, хотя чувствуется, что этот год последний. Но уже больше двух с половиной месяцев в сводке одна фраза: «на фронтах без существенных изменений». Обе стороны, как видно, готовятся к решительным боям. Одно можно сказать, что, вступая в третий год войны, не только я, но с кем ни говоришь, больше уверены в нашей победе, чем были уверены два года тому назад. Тогда внезапность удара была до некоторой степени ошеломляющей. Через два года оправились, осмотрелись, отпарировали удар, и стало видно, что победа хотя и не дается легко, но все же ее можно и должны достигнуть. За победу все. Вдохновляют к победе и успехи союзников на фронтах, чувствуется, что в этой борьбе мы не одни, что фашизм есть общий враг не только наш, а значит и борьба с ним есть общее дело всех передовых народов.

Народ, несмотря на тяжесть военного времени, привык к существующей обстановке, огляделся и пришел к выводу, что можно и нужно работать и в военной обстановке не только для одной победы, но и для будущего. Особенно последнее касается научных работников, в том числе и меня. В первый год войны я работал, во второй год перешел к еще более усиленной работе, закончил то, что начал до войны, защитил 10 мая диссертацию и, судя по отзывам авторитетных лиц, защитил так, что не все и не всегда так защитят в мирное время. Горю желанием работать над тематикой, которую придется продлить уже в мирное время, а это подчеркивает, что я верю в светлое будущее, и это меня радует. Ибо что значит человек без будущего?

Жизнь хотя и тяжелая, но мне кажется, что она переносится легче, чем в прошлом году. Хотя вторая военная зима была более тяжелой, чем первая.

¹ Тут і далі виділено автором.

Большую радость, несмотря ни на что, приносит Оля. Она выросла, уже бегаёт, говорит: «папа», «мама», «баба», «дай» и много других слов и звуков. Особенно хорошо подражает: собаке, кошке, козе и т. д. Умная, как на ее возраст, живая, несмотря на то, что пережила много трудностей вместе с нами. Оля не только любимица папы и мамы, но всех, с кем ей приходится сталкиваться. Очень живая и веселая. От смеха может резко перейти к плачу, но не надолго, снова смех, визг, беготня. Для нее война не существует.

6 июля. – Сегодня утром по радио сообщили, что «с утра 5 июля наши войска на Орловско-Курском и Белгородском направлениях вели упорные бои с перешедшими в наступление крупными силами пехоты и танков противника, поддержанными большим количеством авиации. Все атаки противника отбиты с большими для него потерями и лишь в отдельных местах небольшим отрядам немцев удалось незначительно вклиниться в нашу оборону». Только по предварительным данным за день боев на этих направлениях подбито и уничтожено 586 немецких танков, 203 самолета.

Начались ожесточенные бои этого года. Исход трудно предсказать, но это не бои разведчиков.

8 июля. – Сегодня сообщили по радио сводку за три дня боев. Уничтоженных и подбитых немецких танков более полутора тысяч, самолетов более 600. Начался ад кромешный. Немцы, как это видно из сообщений, бьют отбой, стараясь объяснить причины своего топтания на месте. Наши держатся хорошо, лишь на Белгородском направлении немцы ценою больших потерь продвинулись на незначительное расстояние. Немцы вязнут. Вот бы сейчас или в ближайшее время ударить на Западе. Был бы конец фашизму и войне в этом году.

12 июля. – В ночь с 9 на 10 июля англо-американские войска высадились на острове Сицилия. Поковыряли здорово. Наверное, это начало второго фронта в Европе, хотя не на континенте.

На Орловско-Курском направлении наши войска сломили наступательные операции немцев. Хотя об этом открыто по радио и в газетах не говорится, но действия патрулей на этих участках говорят о многом. На Белгородском направлении немцы еще стараются продвинуться.

16 июля. – Сегодня по радио сообщили о прорыве нашими войсками линии обороны германских войск под Орлом. Прорвано в двух местах (40 и 25 км). Продвинулись вперед на 40 – 45, 20 – 25 км, заняли десятки населенных пунктов, трофеи, наступление наших войск продолжается. Союзники заняли $\frac{1}{10}$ часть о-ва Сицилия. Может быть, это те удары по немцам, которых не хватало для их разгрома? Если так, то в этом году будем дома.

1 сентября. – Наши войска наступают на фронте протяжением $1\frac{1}{2}$ километров от азовского моря до Смоленска. Заняты: Орел, Белгород, [...], Харьков, Таганрог, Севск, Рьльск, Глухов. Идут ожесточенные бои. Видно, что немцам в этом году не сдобровать.

Сегодня Роза пошла на первое занятие в Университет (Исторический факультет). Завтра Оля будет помещена в ясли. Кончились мамины ласки.

Сегодня мне сообщили, что в Наркомат пришла телеграмма о моем выезде на Украину. Наконец-то! Я знаю, что там будет тяжело, но Украина меня тянет к себе больше, чем спокойная, я бы сказал, что и не очень тяжелая жизнь в Ташкенте. День выезда не установлен, но наверное до 20 сентября уеду.

2 сентября. – Оля сегодня была в яслях, не очень плакала. Может быть была под впечатлением новой обстановки.

4 сентября. – Оля заразилась конъюнктивитом, правый глаз опух и начал гноиться. Но она ведет себя героически, бегает, прыгает, танцует (топчет ножками, поднимается на носки). Утром в ясли идет неохотно.

7 сентября. – Конъюнктивит проходит, вернее уже прошел. Как видно организм Оли приспособлен к борьбе с болезнями. Вообще она молодец, болезни ее не трогают. Оля хорошо говорит: мама, папа, дай, на, подражает.

10 сентября. – Оля снова заболела конъюнктивитом, но в более тяжелой форме.

17 сентября. – Оля продолжает болеть. Температура 38–39,5. Глаза слипшиеся. От температуры во рту ранка. Она очень сильно страдает. В ясли четвертый день не относили. Роза не посещает лекций.

29.XI. – Месяца три назад Федя получил получил вызов в Харьков. Уезжая, передал мне «тот дневник о нашей дочурке, который он хранил в тайне до отъезда. С 17 сентября до 26.XI – день отъезда Феди – Оля выросла, окрепла. Не болеет, посещает ясли. 26/XI – в 4.80 ч. проводила Федю в Харьков. Пусто и грустно стало и мне и Оле. Эта грусть и вообще беготня имели плохие последствия. Я заболела ангиной. Температура вчера была 39,8, а сегодня 38,2. Был врач, выписал порошки. Лекции не посещаю, из-за чего я очень много переживаю. Переживаю из-за Оли. Она очень скучает за отцом. Ночью просыпается, плачет, кричит «папа, иди», а папа доезжает к Харькову. Какое плохое настроение у меня. Очень жалко, что расстались с Федей. Скоро Олинька придет. Снова будет плакать, что отца нет. Как-нибудь забавлю ее.

30.XI.1943. – Прекрасный солнечный, теплый день. Чувствую себя лучше, но мне кажется, что Оля заболела. У нее вспухла нога, к вечеру понесу к врачу. Ясли не посещает, я лекции тоже не посещаю. Вообще у меня очень плохое настроение. Федя уехал во всем летнем, я здесь болею [...] Олю. Оля кричит все время папа. Я вынула из альбома фот. Феди и поставила ее на столе под стеклом. Я сама тоже очень скучаю. От Нади получила письмо, сердится почему я ей не пишу. Я ей обязательно напишу.

2.XII.1943. – Получила письмо от Федечки. Пишет очень мало, но я рада была, читая строки, написанные рукой любимого человека.

Когда принесли письмо, Олинька начала кричать «папа, дай». Дали ей письмо, и она долго читала «папа, мама». Олинька уже три дня не посещает ясли. В это время я имела возможность наблюдать за ней. Не сядет кушать, пока я ей ручки не умою. Я должна сесть около стола, брать ее на руки и только тогда кушает. Когда я стою и кушаю, она мне кричит «сядь». Стала многих слов выговаривать. Довольно ясно говорит «Лена», «тета», «оит». Оля меня очень радует. Вечером – Лена, я, Оля и Кл. Петровна были в кино. Смотрели «Жди меня». Оля смотрела как большая, до конца, ни разу не плакала. Картина мне очень понравилась. Пришла к выводу, что женщина, которая не верна своему мужу, не имеет ни мужа, ни друзей. Так что я всю жизнь хочу и буду верна своему мужу.

3.XII.1943. – Сегодня был теплый день, но у меня настроение было очень плохое. Меня не прикрепляют к магазину. Мне будет очень тяжело жить. Хоть бы скорее Федя устроился, я бы к нему поехала. Олинька сегодня еще была дома. Завтра она пойдет в ясли, я на лекции. Надоело мне сидеть дома. Пора учиться. Сегодня была с Олечкой в столовой. Она не села кушать, пока я ей не сняла пальто. Все вокруг нас удивлялись что она такая маленькая и во всем разбирается. Сегодня она говорит, увидев что я читаю, «мама итае» (читает).

4.III.1943. – Сегодня я была на лекции, Олинька в яслях. Когда я ее сдала няне, она очень плакала, но потом я заходила сдать лечебную карточку и мне говорили, что она себя замечательно ведет. Я на лекциях чувствовала себя очень хорошо. Здесь в университете немного забывается. Вспоминаются годы, когда посещала школу, когда думала только об учебе; сейчас я же сижу на лекции и думаю, чем я буду Олю кормить и т. д.

Оля с каждым днем становится умнее. Сегодня вечером няня собиралась уходить домой и Оля ей крикнула: «Ена яць». В столовой она обращает внимание на одну девушку, которая читает и мне говорит: «Мама, тетя итае». Сегодня, когда я шла с ней в ясли, нас встретил проф. Шутов. Она с ним поздоровалась и при уходе ручкой махала и «дядя» кричала. По всей вероятности она ему понравилась.

9.XII.1943. – До сегодняшнего дня получила только два письма от Феди, с дороги. Хочется знать уже, как он доехал, куда его пошлют дальше. Только сейчас чувствую, как мне тяжело жить без Феди. Его отъезд очень отразился на всех и вся. Я никому не нужна сейчас, никто ни разу не спрашивал, как я живу, есть ли у меня деньги или продукты. Так всегда, главы семьи нет и семья никому не нужна. Оля уже второй день не посещает ясли. 7 числа я ее брала и когда я ее стала кормить в столовой [...], ее начало рвать. Дома смеряла температуру, была 38,8. На второй день понесла ее к врачу, говорит, что у нее грипп. Кашель жуткий, и до каких пор продолжится это все, я не знаю. Вчера был дождь, и я в босоножках ходила в Университет. Промокла вся и

сейчас себя плохо чувствую. Перспективы купить галош еще не имею. Может быть, Сашка помилуется и даст мне на галоши. Все, что мне дает энергию к жизни, это Оля. Правда она плохо выглядит, но с каждым днем становится умнее. Отца еще не забыла, она его очень часто вспоминает, плачет за ним. Оля тоже босая, ей обещала одна студентка подарить пару новых ботинок, но пока еще ничего нет. Будем ждать обещанное от всех, ибо очень много обещали помочь на всякий случай.

12.XII.1943. Утром. – Сегодня выходной день и как всегда ничем он меня не радует. Правда, я целый день с Олей вместе и это для меня очень много значит. Раньше Оля с каждым днем становилась веселее, с каждым днем она стала лучше выглядеть. Сейчас все наоборот. Дома никогда не играет, скучная до невозможности, выглядит очень плохо. Кашель еще не прошел, наоборот все усиливается. От когда Федя уехал все идет хуже нам. Несмотря на все старания Серого улучшить наше положение, все осталось без изменения. Он не в состоянии ничего сделать ибо он один, а зверей вокруг него очень много. Думаю, что с голода не умрем, ибо наш отец все сделает для того, чтобы нам жилось «хорошо».

Сегодня погода жуткая. Пасмурный дождливый день. Вчера вечером постирала с расчетом, что день будет солнечный и белье высохнет, и я с Оличкой поедem к Лене или к Тане; этот проклятый день провалил все наши планы. Но ничего, горе не в этом, что белье не высохло и мы никуда не поехали, горе в том, что завтра мне не будет в чем в Университет идти, ибо до сих пор я себе еще ничего на ноги не купила. В конце концов все чепуха, главное преодолеть все трудности, быть выдержанной до конца.

После обеда. – Оля немного стала веселее то что и меня радует. Когда Оля невеселая, это страшно отражается на мне. Были в столовой, обед неважный, но зато настроение поднялось. Хотелось бы сохранить хорошее настроение хоть на несколько дней. Надеюсь, что ничего не выйdet.

Вечером. – Первый раз после отъезда Феди Олинька играла до 9 ч[асов] в[ечера]. Пришла Лена, Кюся Ланда, и мне как-то веселее стало. Олинька хорошо играла, и я осталась довольна сегодняшним днем.

13.XII.1943. – Сегодня отнесла Олю в ясли с 37,8. Кашель и насморк усиливается. Была у врача, и она посоветовала ее держать несколько дней дома, пока пройдет. Болезнь Оли на меня очень действует, я стала злая и психованая. К чему это все приведет? Черт его знает.

14.XII.1943. – Всю ночь Оля кашляла, спала очень плохо. Вчера вечером Фрида [...] сделала ей компрессы из горчицы и завязала ей грудь и спину. Жалко было ее, когда Фрида ее «мучила», но это мучение ее поставит на ноги. Ясли Оля не посещает, также я не посещаю лекции. Утром была Таня, Белла, Ира и Маша. Я с ними много

не разговаривала, ибо я была занята стиркой. Маша просится ко мне на квартиру, но мне очень не хочется. Скорее бы мне выбраться с Ташкента, но это не раньше марта м-ца.

День сегодня солнечный. Ночью выпал снег, а днем все растаяло. Жуткая грязь, а мне на ноги нечего одеть. Что с моего сидения дома получится? Полнейшая ерунда.

16.XII.1943. – Легко и мне на сердце стало наконец. Олинька себя чувствует лучше. Стала веселее и начинает играть. Вчера вечером пришла Надя Кравцова, принесла мне 1/2 кг мяса (Сашка послал). Сегодня Сашка мне принес 3 рыбы. Таня как раз была у меня и показала, как с ними надо обращаться. Сегодня ко мне приходила Маша Юридика (ст. I к. истфака, ленинградка). Маша будет у меня ночевать, ибо нам необходимо заниматься по Основам м.-ленинизма. Вчера получила два письма от Феде с Ртищева. По всей вероятности он был 5 декабря в Харькове. Сегодня легли спать в 2 часа ночи. Читали «Шаг вперед, два шага назад». Очень мало поняли, ибо написано тяжелым языком, и я все время думаю о Феде, о нашей встрече.

17.XII.1943. – Сейчас 9 ч. утра. Маша ушла в Университет, я осталась дома. Как жалко и обидно, что я не могу посещать Университет регулярно. Думаю, что время возьмет свое. Сегодня дождливый день, пасмурно и грустно не только на улице, но и на душе. Очень скучаю по Феде. Оля сегодня встала рано, сейчас сама кушает манную кашу. Никак не хочет, чтобы ее кормили. Оля шагает только вперед. Когда она веселее и мне не грустно. Вчера Маше губы накрасили, и Оля стала ей подражать, смотреть в зеркало и тоже красить губы. Ничего себе шагает вперед, правда.

19.XII.1943. – Выходной день. С утра падает дождь, не переставая ни на секунду. В комнате тепло, чисто, уютно, только Феде не хватает. Ко мне окончательно перешла Маша; я очень рада, но не знаю, как будет реагировать на это Федя. Она очень хорошая девушка, в чем и с чем может мне помогать. С Олей она замечательно играет. Оля уже не болеет, думаю ее завтра понести в ясли. Сколько она дома, она очень хорошенькая, играет, поет, в комнате убирает. Об отце она очень часто вспоминает. Когда ее спрашивают, как папа, она говорит: «папа тю-тю», так машина гудит. 18/XII утром машина заезжала во двор горсовета и загудела, тогда Оля быстро встала с постели и начала кричать: «Папа тю-тю». Нас все забыли, но зато больше чем уверена, что отец нас забыть не может. Сашка нам очень помогает, когда не придет, что-нибудь да приносит. Таня также помогает мне. Вчера принесла мне матрац, мыла кусок, дрова. Думаю, что расплачусь со всеми, которые мне помогали в тяжелое время после отъезда Феде.

20.XII.1943. – Сегодня Оля пошла в ясли, я на лекции. Я очень довольна, что стала посещать лекции. Маша у меня, живем очень дружно. Погода так себе, выпал снег и есть маленький морозец. О погоде я уже так не беспокоюсь, поскольку пока у меня есть галоши.

В комнате тепло, топим бумагой, а когда бумага кончится, что будем делать? Задумываться так далеко не стоит.

26.XII.1943. – Сегодня ровно месяц, что Федя уехал. В присутствии Федеи время шло незаметно, а месяц отсутствия Федеи мне кажется целым годом. За этот месяц особенных изменений нет; правда меня атакуют, но даю всем отпор. Оля заметно выросла. Отца она еще не забыла, наоборот его вспоминает очень часто. На вопрос: «Где папа», она отвечает, что «папа тю-тю». Говорит мало слов, а понимает много, даже все [...] и когда она хочет спать, она говорит, что она «бай пойдет». Машу она очень любит, Маша к ней относится хорошо. Сегодня Олинька была целый день дома, я себя очень хорошо чувствовала. Как обычно сегодняшней день посвятила хозяйству. Убрала в комнате, кое-что постирала. До чего не дотрагивалась, все вспоминала Федю. Сегодня у меня была Клавдия Павловна, Маруся Поворцова.

Вчера у нас было собрание профсоюзное, меня выбрали в члены бюро профсоюза. Завтра новая неделя, надо будет взяться за работу серьезно, скоро начинается сессия. Чтобы мне не было стыдно перед мужем за плохие оценки, надо будет работать, заниматься много. Очень меня беспокоит, что от Федеи нет писем, или он не пишет мне, или почта плохо работает. Надеюсь, что этими днями будет мне подробное письмо.

31 декабря 1943. – Как скучно и грустно мне в этот вечер. От когда я уехала из дому, я еще ни разу не встретила Новый год, и мне все кажется, что именно потому мне не везет, что я его не встречаю. Конечно это глупость. Думаю, что следующий год буду встречать Новый год вместе с Федей, вместе с нашими родными.

Сейчас 10 вечера. Маша тоже никуда не пошла, она заболела. Оля спит. Начала писать в 1943, но не закончила, ибо я не была в состоянии.

4.I.1944. – Вот и 44 год, но пока он мне ничего радостного не принес. От Федеи получила только одно письмо из Харькова и все. Он сейчас находится в Киеве, а я в Ташкенте; как мне обидно, но скоро и я поеду. Оля растет, она очень капризная. Иногда принесу ее домой и всю дорогу и дома все хнычет, хнычет, сама не знаю за что. Отца она очень часто вспоминает. С каждым днем обогащается ее словарь. Пока к отцу поедем, она уже будет хорошо говорить.

От Нади получила письмо, которое меня очень обрадовало. Тяжело одинокой жить, будь муж каким он есть, но все же он муж. С Сашкой поругалась, не знаю зайдет он или нет, а я просить не буду.

23.I.1944. – Какое-то плохое настроение, даже заметки делать о своей дочке и то неохота. Без Федеи жизнь неинтересна. За 2 месяца отсутствия Федеи Оля заметно выросла. Понимает все и с каждым днем начинает говорить новые слова. В ясли идет охотно. Принесу ее, раздену, и она сама идет в группу. Видя, что она не плачет, я могу сидеть спокойно

на лекции. Дома она капризничает. Все время держится за мою юбку, даже во двор и то не могу выйти. Не знаю, чем это объяснить.

Сегодня мы были с ней у Лены. Сразу она плакала, но потом ей понравилось и даже уйти не хотела. Также сегодня была в кино. Смотрела [...]. Смотрели с Ильей. Илья парень хороший, но что он и все для меня? Все равно, что ничего. Мне дорог Федя. Федя для меня все. До сих пор мне казалось, что я только Федю уважаю, но сейчас я убедилась, что я Федю люблю так, что может быть я никого так не любила. Сидела я в кино и думаю о Феде, о нашей встрече, о нашей будущей счастливой жизни. Мне хотелось прийти домой, найти Федю дома, чтобы он встречал меня ласково, быть опьяненной его поцелуями. Это все я только хотела, верила я, мечтала. В действительности я пришла домой, меня никто не встречал дружно, меня встретили враждебные глаза Маши, но наплевать мне на нее.

Постараюсь быть бойкой, ходить навстречу всем трудностям, чтобы их победить.

27.I.1944. – Оля заболела. Температура высокая, сильный кашель, насморк, тяжело дышит. Ясли не посещает, также и я лекции не посещаю. Хоть бы все скорее кончилось.

От Феде получила письмо. Этим письмом я недовольна, пишет, что мы встретимся только в мае, какое несчастье. Получила 2 письма от Идочки, пишет хорошо, я очень ею довольна.

День сегодня хороший, солнце светит, нагревая землю. Хочется погулять, но разве гуляния для меня? Гуляния и я – это 2 противоположные вещи.

27.I.1944. – В 6 часов вечера принесла Олю из ясель. Сразу заметила, что ребенок больной. Температура 38,6. На второй день вызвала врача, определили воспаление легких. Какой ужас, какой кошмар. Я себе места не нахожу от волнения.

28.I.1944. – Оля продолжает болеть. За два дня она на себя стала не похожа. Не играет, не улыбается, ничего не кушает. Что с того будет, я не знаю. Если бы был Федя, все было бы в порядке.

30.I.1944. – У Оли плохое самочувствие. Очень похудела, на ножках не стоит. Уже третий день, кроме нескольких ложек молока она ничего не ест. Питается Sulfidinom и одной микстурой. У меня самой самочувствие плохое. От Феде писем не получала, Оля болеет, нужно сдавать экзамены, а у меня нет возможностей. Когда это все кончится, сил уже нет.

31.I.1944. – Оля все болеет. Ходила я к врачу одна, рассказывала ей об Оле, и она сказала, что она скоро поправится. Какая я была б счастливая. Я столько переживаю из-за нее. Феде не хочется писать – он так переживает о нас. Когда все кончится, я ему напишу.

Сегодня в Университете последний день занятий. Начинается зимняя сессия. Какие счастливые все, которые имеют возможность заниматься, ни о ком не должны заботиться. Неужели для меня такое

время не будет? Последние дни были замечательные; сегодня падает дождь. Ничего не поделаешь, зима должна взять свое.

2.II.1944. – Как незаметно проходит время. Только что Оля тяжело болела, а сегодня я уже с ней ходила завтракать, к вечеру понесу ее к врачу. Скорее бы поправилась, чтобы я могла заниматься, не отставать от других.

Погода сегодня хорошая. Ночью был дождь, а сейчас солнце греет вовсю. Сейчас погода меня очень мало интересует, ибо мои ноги уже обутые в «сапогах», которые я получила в Сагу.

Чужие и вовсе не имеющие отношения ко мне, мне помогают больше, чем свои.

От Феди получаю письма очень редко. Не знаю, чем это все объяснить. Если он так редко пишет, то я постараюсь не писать совсем. Пусть будет как будет, мне все равно. На самом деле все впереди, но я считаю, что меня уже ничего в жизни хорошего не ждет.

3.I.1944. – Вчера вечером получила письмо от Нади. Как мне надоело каждый раз слушать ее [...]. Ей бы хотелось, чтобы я унижалась перед каждым, у каждого просила помощь. Оля чувствует себя лучше. Сегодня была у врача, она велит держать ее в комнате, в тепле, а у нас собачий холод. Как мне все это надоело, скорее бы удрать отсюда.

Вчера вечером заходила Фрида, а Оленька стоит около стула и играет. Как она увидела Фриду, она стала толкать стул к ней и все кричит: «Тетя на, сядь». Она умница, любимица всех, за что наш папка нас не любит, раз в две недели письмо присылает, расплатимся же мы с ним.

Погода не особенно хорошая. Ночью снова был дождь, а сейчас небо очищается. Хоть бы погода на нервах бы не играла.

12.II.1944. – Письма от Феди получаю часто; очень рада, что устроился хорошо, но мне уже надоело быть одной.

Оленька хороша, стала поправляться. Завтра ей будет 1 г. 10 м. Когда ее спрашивают, сколько ей лет, она показывает два пальца. Отца она еще не забыла, наоборот она очень за ним скучает, утром в ясли идет неохотно.

Я хорошо себя чувствую, сегодня сдала экзамен на 5 по языкознанию. Думаю, что мой труд не будет напрасным. От Нади получила 200 р., Сашка мне дал 500 р. Стал помогать понемногу. Если бы не скука за Федей, то как-нибудь я бы выкрутилась. Недоедаю ради того, чтобы купить себе что-нибудь на ноги. Сапоги, которые я получила, уже рвутся, разве у нас дадут что-нибудь хорошее?

Сейчас уже 9 вечера. Как мне скучно, как бы мне хотелось быть вместе с Федей. Федя для меня все, и жизни не пожалею для него. Этот человек достоин любви, преданности. Думаю, что завтра получу письмо от него. Письма, посланные раньше, получаю позже, чем позже посланные. Так работает Ташкентская почта.

Ташкент город хлебный, килограмм хлеба стоит 120 р. С каждым днем все дорожает. К чему это все приведет, я не могу догадываться. Скорее бы мне к Феде ехать, а там как-нибудь проживем.

15.II.1944. - Получила письмо от Феде. Все хорошо, кроме того, что он насчет моего выезда ничего не пишет. Хочется быть с ним, делить с ним горе и радость. Сегодня я одела свои новые туфли. Первый раз во время войны я ношу новые хорошие туфли. Если бы Федя знал, как я их купила, он бы меня ругал, но я ему не буду писать.

Пошли с Оличкой сегодня в кино, но опоздали, и в зал не пустили. Оля страшно плакала, когда вышли из кино. Встретился Саша Ермоленко, пошли вместе домой. Сидели, разговаривали, но что мне Саша и другие как он, мне нужен Федя, ибо я вся отдана ему. Я ему пишу очень часто, почти каждый день, это ему понравится.

Олинька растет, с каждым днем становится умнее. Сейчас я уже не могу пройти мимо, не купив ей конфету, или не зайти в столовую. Она все очень хорошо помнит. Уже скоро три месяца, что отец уехал, но она его помнит.

IP НБУВ, ф. 349, стр. 73, арк. 7-13. Автограф.

«І знову німа роль за сценою»

¹Дещо про вибори 1968 р¹.

15/IX. – Був на прийомі у ¹Б[ориса] Євг[еновича] Патона¹. Між іншим він сказав, що для «мене» відкрита вакансія чл[ена]-кор[еспондента] по спеціальності історіогр[афія] та джерелознавство. Нікому нічого не говорив про це, хоч видно, що це й не було секретно.

– Через день про це сказав мені ¹І[гор] Петерс¹ додав, що по істор[іі] кап[італістичних] країн буде обиратися А[рнольд] Шлепаков.

31/X. – В газетах було оголошення про відкриття вакансій. Була вак[ансія] ¹іст[оріо-графії]-дж[ерелознавства]¹.

5/XI. – І[ван] К[онстантинович] Білодід (як мені передав П[етро] П[етрович] Толочко) сказав, щоб готували матеріали і на мене.

6/XI. – Був в І[нсти]туті, почав готувати матеріали на 10/XI, бо буде вч[ена] рада І[нститу]ту історії, де будуть висовувати кандидатів.

– Був в ¹Арх[івному] управлінні,¹ зустрічався з ²О[лександром] Г[еоргійовичем]² Мітюковим, який сам запропонував висунення на вчен[ій] раді Управлін[ня] моєї кандидатури.

7/XI. – Демонстрація. Зустрічався з Г[еннадієм] Добровим, він сказав, що все пройде добре.

– А[рнольд] М[иколайович] Шлепаков розповів про те, як І[рина] Мельникова двом академікам Ямпольському та Белевцеву висловлювала свою думку, що хтось не вірно висуває на заміщення історію капітал[істичних] країн та історіографію і джерелознав[ство], що є більш бойові спеціальності і внутрішні і зовнішні, ніж дві згадані.

7/XI. – Одержав листівку від П. Лелекача в якій вітає з наступними виборами – «...вітаємо з оголошен[ням] в газеті. Бажаємо, щоб це оголошення якомога швидко перетворилося в дійсність. Шкодуємо, про те, що одинична стаття з правого боку, а не з лівого боку. Це несправедливо».

8/XI. – Одержав листівку від П[авла] Соханя, в якій пише: «Искренне рады, что сделан первый шаг к исправлению исторической несправедливости. Верим в успех и ждём его».

10/XI. – На вч[еній] раді І[нститу]ту історії висували кандидатуру на оголошені вакансії. Був у той день в І[нсти]туті археології. Зустрічався

¹⁻¹ Підкреслено автором.

²⁻² У тексті помилково Г.О. Мітюков.

з Ф[едором] Лосем в буфеті, який говорив про могорич, бо все вже вирішено. На вч[ену] раду не ходив. Мені тільки передали, що виступив І[ван] О[лександрович] Гуржій з дуже добрим словом. За ним виступав С[ергій] М[иколайович] Бібіков, теж говорив про значення відкритих вакан[сій] і про кандидата на заміщення. Виступав і В[севолод] І[ванович] Клоков, який згадав і минуле і те, що він та інші учні Ф[едора] П[авловича] і т. д.

11/ХІ. – Подав необхідні документи.

14/ХІ. – Був в І[нститу]ті історії на засіданні ред[колегії] «УІЖ». Зустрічні мене вітали з першим кроком. Я сказав, що це [початок] у невідоме, що [неприємності] тільки починаються.

Після редколегії в коридорі зустрів В[адима] А[рхиповича] Дядиченко, який розповів про університет. Ще на Вел[икій] вч[еній] раді КДУ Швець висловився про те, що з його закладу³ є кого висовувати по всіх галузях. Дізнався В[адим] А[рхипович] Д[ядичен]ко, що вч[ена] рада історич[ного] факультету буде 14/ХІ, подзвонив в дирекцію і запитав, як себе вести. Йому відповіли, щоб не активно. На вч[еній] раді іст[оричного] факультету висунули зав[ідуючих] кафедрами [Тараненка] та ⁴В[ячеслава] І[лліча] Стрельського⁴. Можу сказати, що друга кандид[атура] на іст[оріографію] та джерелоз[навство] досить вдала. Вяч[еслав] знає і зробив багато.

– В цей же день (поки я був на засід[анні] «УІЖ») одноголосно мене висунули (підтрим[али] висунен[ня] на вч[еній] раді І[нститу]ту археології). Отак-то.

15/ХІ. – Увечорі дзвонив І[ван] О[лександрович] Г[уржій]. Розповів те, що й В[адим] А[рхипович] Д[ядичен]ко. Заявив, що з його боку та інших товаришів підтримка забезпечена. А тим часом виїхав в санаторій на місяць в Пущу-Водицю. На випадок сказав зв'язува[тись] з ним через [Марію] Ів[анівну].

17/ХІ. – Сьогодні було засідання Бюро відділу. Перед засіданням А[ндрій] Д[анилович] Скаба сказав, що завтра їде в Москву і там буде вести розмову з академіками на предмет рекомен[дації] мене на вибори. Подякував йому за це. На Бюро було оголошено склад експертної комісії по Відділу – Першин П[авло] М[иколайович] (голова), К[опнін], Скаба, Бабій і Ю[рій] Лавров (секр[етар]).

18/ХІ. – Був на засід[анні] редколегії зб[ірника] про Кирило-Мефод[іївців]. І[ван] Л[укич] Бутич сказав, що О[лександр] Г[еоргійович] Мітюков доручив йому підготувати матер[іали] для слухання на вч[еній] раді Арх[івного] Управл[іння] про моє висунення.

– В другій половині дня зайшла О[лена] С[таніславівна] [Компан] і розповіла, що її зустрічав М[ихайло] І[ванович] Марченко і сказав, щоб я не був наївний, бо Цветков В[іктор] В[асильович] підтримує

³ У тексті помилково виклад.

⁴⁴ Підкреслено автором.

кандидатуру В[ячеслава] І[лліча] Стрельського. Говорила, що М[арчен]ко їй сказав, що в І[нститу]ті історії є товариші, які роблять все можливе, щоб провести В[ячеслава] І[вановича] Стр[ельського], що на його запитання Л.М. Славін відповів: «буду голосувати за Стр[ельського]».

- Увечорі «пропивали» диплом І[вана] І[вановича] Ладивіра. Був П[антелеймон] П[етрович] Гудзенко, який сказав про А[ндрія] Д[аниловича] Скабу те, що той мені говорив вчора.

25/XI. - Бачив А[ндрія] Д[аниловича] С[ка]бу, який повернувся з Москви. Повідомив, що в Москві зустрічався з Б[орисом] О[лександровичем] Рибаківим, [В]. [М]. [Жуковим] та іншими. Сказали, що будуть підтримувати висунених Шлеп[акова] і Шевче[нка].

26/XI. - Відбулася вчена рада Арх[івного] управлі[ння] одноголосно висунули К[остю] Г[ригоровича] Гулистого, Ф[едора] П[авловича] Шевченка і А[рнольда] М[иколайовича] Шлепакова. За мою кандидатуру, як мені передавали, дуже добре виступив мій напарник по чл[ену]-кор[еспонденту] В[ячеслав] І[лліч] Стрельський.

1/XII. - Мені відомо, що мене вже підтримали - [КДУ] - кафедра історії УРСР і кафедра іст[орії] України, І[нсти]тут сусп[ільних] наук, Дрог[обицький] пед[агогічний] інститут, Іст[оричний] ф[акультет] ОДУ, Київ[ський] пед[агогічний] і[сти]тут та інші установи.

3/XII. - Сьогодні на квартирі П[авла] М[иколайовича] Першина (погано себе почуває), засідала експертна комісія, до якої входять також А[ндрій] Д[анилович] Скаба і П[авло] В[асильович] Копнін, а секр[етар] Ю[рій] П[авлович] Лавров. Десь біля 15 год[ини] подзв[онив] Ю[рій] П[авлович] Л[авро]в і поздоровив з тим, що пройшов одноголосно, що дуже добре виступив А[ндрій] Д[анилович] Скаба та інші теж. Вже в той же день знали інші про це рішення, зокрема поздоровляв мене (і себе також) Володимир⁵ І[ларіонович] Шинкарук.

Сьогодні бачив А[ндрія] Д[аниловича] С[ка]бу, дякував за виступ. Він сказав, що інакше не міг. Адже висуваються дві несопостави[ме] особи. Увечорі, коли повертався додому, то [біля] будинку зустрів Бабія Б[ориса] М[усійовича], який ждав приходу П[етра] Тронька (відкривали У[ніверси]тет культури), то теж поздоровляв. Тут же зустрів В[ячеслава] І[лліча] Стрельського, дуже мило поздоровалися. Чи знав він про рішення експ[ертної] комісії ?

4/XII. - Дізнався, що в понеділок у вечорі повезуть матеріали на погодже[ння] в Москву. ⁶Повезе їх⁶.

8/XII. - Сьогодні від Ю[рія] П[авловича] Л[авро]ва одержав копію довідки, яку повезуть для погодж[ення] в Москву. В ній написано, що Експертна комісія рекомендує⁷ кандидатуру ... Шевченка Ф.П.

⁵ У тексті помилково М.І. Шинкарук.

⁶⁻⁶ Так у тексті.

⁷ Підкреслено автором.

В Москву для погодження справи посилають працівника Президії АН УРСР.

15/ХІІ. – Прийшла К[атерина] С[еменівна] Корнієнко і сказала, що в І[нститу]ті історії, як їй розповідали ведеться робота проти мене, проти будуть голосувати М[икола] І[ванович] Су[прунен]ко, і навіть А[ндрій] Д[анилович] С[ка]ба. Вважала, що нове п[артійне] бюро повинно піти в ЦК, щоб мене підтримали. Я категорично від цього відмовився.

17/ХІІ. – Стало відомо про голосування в Москві, про правовиків і філософ[ів], відомо і цифр[и]. Про істориків також, що пройшли ті, кого реком[ендувала] експертна комісія, тобто і я. Це звонив Бабій Білодідю.

22/ХІІ. – Зустрічався сьогодні з Б[орисом] М[усійовичем] Бабієм та А[ндрієм] Д[аниловичем] Скабою. Обидва були в Москві, коли там було голосування. Сказали, що за мене голосувало 16 із 17 чоловік. Тільки був один проти.

23/ХІІ. – Сьогодні дізнався, що завтра о 12 год[ині] буде голосування у відділі.

24/ХІІ. – Сьогодні дізнався, що вибори у відділі будуть завтра о 10⁰⁰. Перед цим буде 9³⁰ пар[тійна] група. Сьогодні були загальні збори АН. Зустрічався з Борисом Євгеновичем. Він мене поздоровляв – «Вітаю Вас сьогодні, бо впевнен[ий], що завтра все буде добре».

25/ХІІ. – Сьогодні мене обрали на Відділі членом-кореспонден[том] АН УРСР. За – 14, проти 2. Відповідно голоси одержав мій суперник – В[ячеслав] І[лліч] Стрельський.

Поздоровляли мене всі, а серед них і ті, що голосували проти – викладачі з університету (Славін, а також Супруненко М[икола] І[ванович]). Дома теж відзначили. Завтра о 16⁰⁰ будуть вибори на Загальних зборах АН УРСР. Між іншим були такі рахунки по Відділу – Гуслистий – 15 за, 1 проти, Шлепаков – 11 за, 5 проти, Шевченко – 14 за, 2 проти, Шинкарук – 10 за, 6 проти, Недбайло – 14 за, 2 проти.

26/ХІІ. – Сьогодні о 16⁰⁰ в залі на Володимирській, 55 були загальні збори. Як директор повинен був бути прису[тній] і я. Все йшло згідно розкладу. Десь о 18²⁰ оголосили наслідки.

Із 85 присутніх на зборах академіків (а голосували тільки вони) було подано голоси: Гуслистий – 84 за, 1 проти, Шлепаков – 80 за, 5 проти, ⁸Шевченко – 82 за, 3 проти-⁸, Шинкарук – 80 за, 5 проти, Недбайло – 79 за, 6 проти. ⁹(Прохідний бал 56,7 гол[осів])⁹.

– Таким чином я обран[ий] в члени-кореспонденти. (Хто проти?) Андрій Данилов[ич] Скаба, який був у експертній комісії сказав, що один із тих, що голосував, видно не розібрав[ся] і голосував проти всіх. Що стосується двох також проти, то напевно один з них був І[ван] Г[ригорович] П[ідопліч]ко, друг Ів[ана] Гавр[иловича] Шовкопля[са].)

⁸⁻⁸ Підкреслено автором.

⁹⁻⁹ Записано на правому березі аркуша.

Вибрали і зо всіма трьома – чорт з ними. В мене дуже рідко в житті одноголосно¹⁰.

– Весь вечір дзвонили різні люди і поздоровляли.

– А після пішли привітання усні, по телефону, письмов[о], телеграфом.

ІР НБУВ, ф. 349, стр. 74, арк. 6. Автограф.

1971

¹¹-24/ХІІ. 71. – В[алентин] М[иколайович] Д[анилен[ко] на бюро Печ[ерського] р[айко]му говорив про «трещину, правда, пока не катастрофического характера»⁻¹¹.

1972

3/І. 1972 р. – Викликав Б[орис] М[усійович] Бабій. Спитав, чи щось знаю про оголошення 30/ХІІ 71 в газетах. Відповів, що знаю, але висновків ще не зробив. «Робіть висновок, бо оголошена вакансія передбачає вашу кандидатуру», – сказав він. Я подякував, але сказав, що охочих знайдеться багато. «І на це слід зважити, але документи готуйте. Про це скажу, щоб зайнявся цим ваш заступник В[олодимир] Д[анилович] Баран», – сказав він.

¹²-Ще перед цим усім мені В[іктор] В[асильович] Ц[ветко] в на ходу сказав, що мене жде щось приємне і велике, що він та інші підтримують, [висувають]⁻¹².

5/І. 1972 р. – Б[орис] М[усійович] підписав характеристику. Я подав відповідні документи для обговорення, висунення.

6/І. 1972р. 14³⁰. – На Вченій раді Інституту археології відбулось висунення. З вступним словом-характеристикою виступив головуючий ¹³-В[олодимир] Д[анилович] Баран⁻¹³. З словом рекомендацією виступали: 1) В[алентин] М[иколайович] Даниленко 2) В[асиль] Й[осипович] Довженок 3) О[лексій] І[ванович] Тереножкін 4) С[єргій] М[иколайович] Бібіков 5) О[лімпіада] Г[аврилівна] Шапошнікова 6) М[ихайло] П[єтрович] Кучера.

Багато похвал (важко слухати, коли все разом, за одну порцію).¹⁴-(Див[ись] прот[окол])⁻¹⁴.

7/І. 1972. 12⁰⁰. – Мав зустріч з І[ваном] К[остянтиновичем] Білодідом. В кінці розмови він згадав про те, що йому вже відомо про моє висунення, що все пройшло гаразд, але ще не прийнято поздоровляти на цьому етапі. Я подякував. (Згадав при цьому, що він був проти відкриття вакансії, коли мова зайшла про мою кандидатуру, ще на рівні, коли це питання обговор[ювалось] в різних інстанціях.)

¹⁰ Підкреслено автором.

¹¹⁻¹¹ Записано на окремому аркуші паперу.

¹²⁻¹² Дописано на лівому березі аркуша.

¹³⁻¹³ Підкреслено автором.

¹⁴⁻¹⁴ Дописано на правому березі аркуша.

7/І. 1972. 15⁰⁰. – Було висунення в Інституті історії. Мені розповіли про цю процедуру.

З вступним словом (говорять, що позитивним) виступив головуючий ¹⁵-А[нд-рій] Д[анилович] Скаба⁻¹⁵. Сказав, що Інституту слід було б висунути, відомого для співробітників І[нститу]ту ⁻¹⁵Ф[едора] П[авловича] Шевченка⁻¹⁵.

Виступили з підтримкою: ¹⁵-П[антелеймон] П[етрович] Гудзенко, В[адим] А[рхипович] Дядиченко, М[икола] Н[икифорович] Лещенко, І[рина] М[иколаївна] Мельникова, В[олодимир] Д[анилович] Баран⁻¹⁵.

– Підтримали, схвалили одногосно.

– Після запропонував[ав] М[ихайло] ¹⁵-А[брамович] Рубач⁻¹⁵ висунути кандидатуру М[иколи] ¹⁵-І[вановича] Супруненка⁻¹⁵. Після деякого замішання і цю кандидатуру висунули.

¹⁶-[На члена-коресп[ондента] після деяких розмов висунули А[рнольда] Г[ригоровича] Шевелева.]⁻¹⁶

7/І. 1972 р. – На історичному факультеті КДУ висунули в ¹⁷-академіки⁻¹⁷ П[авла] А[рсентійовича] Лаврова, ч[лени]-кор[еспонденти] А[рнольда] Г[ригоровича] Шевелева та М[ихайла] І[вановича] Марченка.

Лютий – Зустрічався з Ямпольським [(в Академкнізі)]. Поздоров[ляв]. І сказав, що мене експертна комісія рекомендувала.

7/ІІ. – Був у відділі науки ЦК. Розмовляв із Дорогунцовим та Калакурою. Дізнався, що В[алентин] М[иколайович] Даниленко наговорив всякої всячини; піднімав питання про «співи» 28/ХІІ 71, говорив, що я це допустив і т.д. Згадані товариші сказали, що все це може вплинути на вибори. Хоч я тут і ні причому, та й провини ніякої немає, але дехто піддається цьому всьому, зокрема з Від[ділу] ¹⁸науки (...)

¹⁹**8/ІІ. 72.** – Приніс «заходи», які «ні в тин, ні в ворота». Я сказав про це. Він зробив вигляд обіженого і сказав, що «не ціную його зусиль». Я сказав, що він теж зі мною не рахуєть[ся]. ²⁰[В цей же день він був в ЦК. Говорив там, що хотів, а більш за все про «співи» 27/ХІІ – 71.]⁻²⁰

9/ІІ. – Прибув зранку і сказав, що видно з усього, що йому зі мною «не сработаться». Я сказав, я ще до такого висновку не прийшов.

10/ІІ. – Повинен був негайно (по звонку) прийти до Я[рослава] С[тепановича] К[алаку]ри. Але не зміг, бо відбувався семінар.

11/ІІ. – Мав дуже неприємну розмову з С[ергієм] І[вановичем] Д[орогунцо]вим та Я[рославом] С[тепановичем] К[алаку]рою. Міг тільки

¹⁵⁻¹⁵ Підкреслено автором.

¹⁶⁻¹⁶ Взято в квадратні дужки автором.

¹⁷⁻¹⁷ Підкреслено автором.

¹⁸⁻¹⁸ Так у тексті.

¹⁹⁻¹⁹ Записано на окремому аркуші паперу.

²⁰⁻²⁰ Взято в квадратні дужки автором.

догадуватися, що вже наговорив Д[анилен]ко їм. Особливо упор робив на «співи» 27/ХІІ.

Обидва сказали, що це може вплинути на мої вибори і т. д.⁻¹⁹

21/ІІ. – Зустрічався з одним товаришем. В розмові він сказав, що зб[ірник] «Наука і культура» заборонили (головним чином із-за моєї статті про «Історію Русів»). Що все це передвиборні ²¹-ходи і т. д.⁻²¹.

²²-[Знаю, що мене підтримали – Москва²¹ – Інститут археології, Інститут слов'янознавства та балканістики; Україна²¹ – У[ніверсите]ти: Ужгородський, Львівський, Чернівецький, Одеський, Дніпропетровський, Харківський; Педінститути²¹ – Київський, К[ам'янець]-Под[ільський], Сімферопольський та інші.]⁻²²

2/ІІІ. – Сьогодні приїхав з Москви Б[орис] М[усійович] Бабій. Він їздив «проштовхувати» (апробувати) майбутніх акад[еміків] та ч[ленів]-кор[еспондентів] АН УРСР. З розповіді довідався, що чл[ени]-кор[еспонденти] «пройшли» пробу – зокрема Арн[ольд] Шевелєв одержав 12 за і 5 проти, а його противник М[ихайло] І[ванович] Марченко за 9 а 8 проти. Обидва пройшли. А далі буде видно.

Що ж стосується академіків АН УРСР, то вони не пройшли. Сталось так, що ні історія, ні право не зібрали потрібного кворуму академіків АН СРСР. Дуже цікаво та загадково все це !!!

3/ІІІ. – Десь біля 16⁰⁰ йшов з ЦК і зустрів О[лега] О[лександровича] В[асильє]ва. Розговорилися і під час розмови дізнався, що понаписувані на мене ряд листів, у яких доводиться, що не маю підстав бути академіком.

– Я запитав, а чи є листи з підписами. – Сказав, що є і такі.

– Я запитав, а чи є там прізвище на літеру ²³-«К»...-ць²³. – Сказав, що є. – Що ж пише? А пише, що Шевченко не достоїн бути академіком, бо в нього мало монографій.

(І згадалася мені розмова з П[етром] Т[имофійовичем] Т[ронь]ком, який сказав, що до нього приходять та вимагають того, щоб їх зробили академіками. Напевно, що там був мій «друг» ²³-«К»...)⁻²³

О[лег] О[лександрович] В[асильє]в сказав, що матеріали показували Ф[едору] Д[аниловичу] О[вчарен]ку, який сказав, що це негідники пишуть.

– Атмосфера нагрівається до кипіння ! А що далі буде ²⁴????⁻²⁴ Думаю, що витримаю, навіть коли не оберуть.

5/ІІІ. – Десь біля 22⁰⁰ подзвонив Ст[епан] Кор[нійович] Г[утянсь]кий. Сказав, що хотів би зустрітися, щоб про дещо поговорити. Домовилися зустрітися у дворі. Через 10 хв[илин] був у дворі, а через 5 хв[илин] зустрівся з Ст[епаном] Кор[нійовичем]. Запросив мене до себе додому.

²¹ Підкреслено автором.

²²⁻²² Взято в квадратні дужки автором.

²³⁻²³ Так у тексті.

²⁴⁻²⁴ Підкреслено автором.

Сіли біля пляшки сухого вина. Розповів, що вчора зустрівся на 75-річчі Сер[гія] Мик[олайовича] Білоусова. Був там (серед нечисленних гостей) і І[ван] І[ванович] Компанієць. Видно випили добре, бо К[омпаніє]ць, ідучи додому, сказав, що подав у ЦК матеріали («ва-банк») про те, що Шевч[енко] не достоїн бути академіком. Написав про «все», що, на його думку, повинно вплинути на мої вибори. Просив Ст[епан] Корн[ійович], щоб я про це нікому не говорив.

6/III. – В дворі школи, йдучи на роботу, зустрів Б[ориса] М[усійовича] Бабія. На ходу розговорилися про майбутнє, про те, що немає ні йому, ні мені реком[ендацій] з Москви. Б[орис] О[лександрович] Рибаків дуже добре про мене відгукнувся і т. д. Я сказав Б[орису] М[усійовичу], що нічого хорошого не може бути, бо на мене поступили заяви, як з підписом, так і анонім[но] в ЦК та інші установи. Б[орис] М[усійович] висловив своє обурення цим і сказав, щоб я негайно йшов до Ф[едора] Д[аниловича] Овчаренка або до Б[ориса] Є[вгеновича] Патона і сказав їм про це. Я сказав, що нікуди не піду. Хай так буде, як буде.

Із заявою М[ихайла] Ю[ліановича] Брайчевського ходив у Відділ науки. Після пішов у Пропаганди. Все прийнято. Повернувся до Відділу науки і знову зустрівся з Сер[гієм] Ів[ановичем] Дорогунц[овим]. Був там О[лександр] Г[еоргійович] Мітюков. Перед відходом [останній] подав знак, щоб залишився. Почалась розмова з того, щоб приніс обіцяну (вже місяців 3) статтю проти укр[аїнського] націоналізму.

– Сказав, що написав, але не хочу, щоб стаття була екзаменом перед І[ваном] К[остянтиновичем] Білодідом та новими кляузами, які надійшли на ім'я ЦК. Запитав, чи справді є такі кляузи. [Промовчав]. Я сказав, що назву одну з них. Назвав І[вана] І[вановича] К[омпаній]ця. Сказав дещо про зміст листа. Погодився. Але спитав, з яких джерел про це знаю. Сказав, що зустрівся з однією особою, що знає, як про це сам К[омпаніє]ць комуś з його знайомих розповідав.

Розмова закінчилася тим, щоб все ж таки статтю свою я передав у ЦК. Знову відповів, що не бажаю таким чином держати екзамен на академіка для Б[ілоді]да та К[омпаній]ця. На цьому розійшлися.

7/III. – І так ще один листок про вибори та напевно останній.

– О 13⁰⁰ подзвонив по внутрішньому телефону Ів[ан] Кост[янтинівич] Білодід. Телефон (технічний) завжди якийсь тривожний. Та на цей раз навіть себе (телефон) пересилив. В кабінеті було засідання п[арти]йного/бюро (теж досить складно), та Ів[ан] Костянтинович²⁵ попросив до себе. Все і всіх залишив, пішов.

– Ів[ан] Костянтинович²⁵ випровадив всіх з кімнати (це ще більше насторожило). Залишились вдвох.

– ²⁶І[ван] К[остянтинович]²⁶. – Чи можна задати вам питання ?

– Прошу.

²⁵ У тексті Костевич.

²⁶⁻²⁶ Підкреслено автором.

-9-

6

Г/III

Тодя ии оди ии стох цю бачи,
там чиниво обачи і.

- О 13⁰⁰ - надвонил на вудушницю селу
грому "І Коє, Коєді". Перелом (схематич?)
вонди несе пробачи. Та на сел
пер небул селє (вонди несе) / вонди несе. В
вонди несе / вонди несе / вонди несе. В
вонди несе / вонди несе / вонди несе. В
до селє. Не і вонди несе / вонди несе.
- К. Коєді вонди несе / вонди несе.
(це ии несе вонди несе) / вонди несе
ии ~~вонди несе~~ / вонди несе.
- Т. К. - Та ии несе вонди несе /
вонди несе?
- Грому.
- Коєді вонди несе / вонди несе, вонди несе вонди несе
вонди несе вонди несе ии вонди несе, вонди несе
вонди несе?
- І вонди несе вонди несе / вонди несе?
- Т. Коєді - (вонди несе вонди несе / вонди несе вонди несе)
вонди несе вонди несе вонди несе (вонди несе вонди несе)
вонди несе вонди несе вонди несе / вонди несе вонди несе /
вонди несе вонди несе, вонди несе /

- Коли б встало питання, щоб ви відмовилися від свого висунення на академіка, як би поставилися ?

- А яка причина для такої постановки ?

- І[ван] Кост[янтинівич]. - Є громадська думка. (Вит[яг] лист з кишені зім'ятий в 4-х місцях. І зачитує про те, що акад[еміки] Мінц, Дружинін, Поспелов, а також і чл[ени]-кор[еспонденти] АН СРСР підтримують кандидатуру М[иколи] І[вановича] Супруненко в АН УРСР.) Тож у зв'язку з цим [чи] я не відмовлюся від висунення своєї кандидатури. (²⁶Яку я сам не²⁶висував.)

- Сказав, що хочу над цим подумати.

- І[ван] К[остянтинівич] дуже просив, щоб сходу дав свою згоду на цю пропозицію.

- Я сказав, що завтра свято, трохи вип'ю та подумаю.

- Білодід сказав, що це не його думки, а побажання з вище. Коли потрібно, то зв'яже з верхами, зокрема з В[іктором] Вас[ильовичем] Ц[ветковим].

- Погодився на це все. Знав, що до мене ставиться не погано.

- Ів[ан] Кост[янтинівич] домовився з Ц[ветко]вим про мою зустріч з ним на 14³⁰.

- Був точно в назначений час. (По дорозі зустрів деяких співроб[ітників] з від[ділу] ²⁷науки [...] які ²⁷спитали, куди так спішу. Коротко сказав, що викликає Ц[ветко]в у якійсь нагальній справі.

- Накінець зустрілися з В[іктором] В[асильовичем] Ц[ветко]вим. Розмова якась не дуже внятна і приємна.

- На столі у нього побачив свої роботи: «Зв'язки Укр[аїни] і Росії ХУІІ ст.», «Чому М[ихайло] Груш[евський] пов[ернувся] на Р[адянську] Укр[аїну]», «Про суд історії», а також «Ленінська теорет[ична] спадщина». Все із закладками, черв[оним] олівцем підкреслено. Сказав свою думку про все це. Але він хоч погоджувався з автором листа, та не сказав свого остаточного слова. Сказав підодждати, бо піде до Фед[ора] Дан[іловича].

Не пройшло і 5 хв[илин], як я вже був у Фед[ора] Дан[іловича].

- Розмов[ляли]. Тільки вияснилося, що крім згаданих праць ще є деякі питання.

- Спитав, хто мій батько, де коли жив, чи не був в ізоляції, коли помер і де.

- На все відповідав згідно фактів.

- Сказав, що мені досить довелося працювати ще до війни в органах, де мене перевіряли навіть навиворіт і нічого не знайшли.

- При мені взяв трубку до П[етра] Юх[имовича]. Та з тими справами попросився на прийом.

- А я пішов, як домовилися до В[іктора] В[асильовича] Ц[ветко]ва і розповів йому про це.

²⁶⁻²⁶ Підкреслено автором.

²⁷⁻²⁷ Так у тексті.

- Через хв[илину] дзвінок, щоб я піднявся до Ф[едора] Д[анило-вича].

- Через 3 хвил[ини] сказав, щоб я йшов на роботу, нікому про цю розмову не говорив. А про результати подзвон[яють] мені до 17⁰⁰, щоб я був в І[нсти]туті.

- Десь 20 хв[илин] на 17⁰⁰ В[іктор] В[асильович] Ц[вет]ков подзвонив, щоб йшов до нього. Серце підказувало, що не все гаразд.

- Прийшов. Ждав хв[илин] 20, поки вивільнився.

- Зрозумів, що на листі вже перед цим була резолюц[ія] П[етра] Ю[химовича] Ш[елеста]. Видно теж, щоб відклали.

- А після знову пропозиція, щоб я написав листа про те, що відмовляюся від висунення мене на акад[еміка] АН УРСР.

Зрозумів, що він та його шеф не в дуже хорошому становищі. Сидів, як на жаровні. Хороші люди, добре до ме[не] ставляться. А часом підведу. Під час розмови подз[онив] Патон. В[іктор] В[асильович] сказав, що я у нього. І я зрозумів, що десь має бути кінець. Я сказав, що подам заяву, подумаю як написати.

І знову попередження про те, щоб ніхто про розмову нічого не знав, що вона пряма і т. д.

- Додому ще не прийшов, як подзвонила Катер[ина] Єв[сеївна] від Писаренка, щоб 9/Ш, о 8⁴⁵ був у віце-президента (напевно із заявою).²⁸-Напишу і²⁸ до цього докладу.

- Між іншим, В[іктор] В[асильович] Ц[вет]ков питає, чи потрібно розглядати на Бюро відділу листа, якого писав Компанієць,²⁹[а з ним безумовно Рубач та інші]²⁹. Я сказав, що вони пробачаться за те, що «набрехали», а мені доведеться дуже багато пережити під час розбору листа.

Підходив до І[нституту]ту. Бачив, як М[икола] І[ванович] Супруненко виходив в оточенні певних людей. Затримався, щоб не зустрічатися.²⁹[Між іншим, вчора 6/Ш Супруненко з якимись [матеріалами] рухався між Бюро відділу та Секцією. Яка організація гадостей]²⁹.

- Дуже жаль, що вищі інстанції не можуть з ходу розв'яз[ати] це питання, цю гадість.

- В четвер понесу заяву до Писаренка. Напишу, що вважаю двох кандидат[атів] [більш] [досвідченими] і т. д.²⁹[Копія заяви до цього додається.] [Чорновик.]²⁹

³⁰Чорновик³¹

До Президії Академії наук УРСР
від члена-кореспондента АН УРСР Ф.П. Шевченка

З А Я В А

Із оголошення в газетах стало відомо, що в числі кандидатів у дійсні члени (академіки) АН УРСР є також і моє прізвище поряд з

²⁸⁻²⁸ Підкреслено автором.

²⁹⁻²⁹ Взято в квадратні дужки автором.

³⁰⁻³⁰ Записано на окремому аркуші паперу.

³¹ Слово підкреслено автором.

такими відомими вченими-істориками як доктор історичних наук, професор Лавров Павло Арсентійович та член-кореспондент АН УРСР Супруненко Микола Іванович.

Вважаю, що обидва названі кандидати ³²-в академіки³² своїм досвідом наукової діяльності мають ³²-більше підстав, ніж я, ³²підстави бути обраними. В зв'язку із згаданим прошу зняти мою кандидатуру і не ³²-ставити моє ім'я³² включити мене у виборний список.

7/III 72 р. м. Київ³⁰

³³[Між іншим, один із помічників П[етра] Ю[химовича] Ш[елес]та друг і собутильник І[вана] І[вановича] К[омпаній]ця.]³³

- Прийшов додому. А Роза мені каже, що дзвонила Кат[ерина] Єв[сеївна], щоб у 9/III без чверть 9⁰⁰ був у Георг[ія] Ст[епановича] Писаренка. Чого бути не знав, але заяву³⁴ приготував.

8/III. - Проходив і жив з думкою про те, як краще написати заяву.

9/III. - Без чверті 9⁰⁰ був в Президії. До того, як зустріти Писаренка бачив Бор[иса] Євгеновича. Мило поздоровалися. Я сказав, що жду Георг[ія] Ст[епановича] Писаренка. Через 10 хв[илин] підійшов Георг[ій] Ст[епанович]. Мило поздоровалися. Я сказав, що затримувати не буду. Подав заяву. Він прочитав і сказав - ³⁴«Яка неприємність!»³⁴. Я сказав, що спец[іально] створена, напередодні виборів, щоб розібралися після і сказали, що нічого не має. Розсталися через 2 хв[илини] дуже мило.

- На роботі подзвонив до С[ергія] Ів[ановича] Дорогунцова з приводу рішення партзборів. Він зразу перейшов «на вибори», говорив, щоб я не хвилювався, умів себе втримати в руках і т. д.

- Дізнався, що вчора І[ван] К[остянтинович] Білодід вже на новій основі (йому сказав Цвєтков, що я погодився написати заяву) поїхав у Москву прощтовхувати погодження. ³⁵[Може досить про цю всю гадость.]³⁵

- П[авлу] Горішньому сказав, що обставини складаються не дуже добре, що заслуж[ений] діяч науки, лауреат, чл[ен]-кор[еспондент] Супруненко має більше, ніж я, перевага і тому я напевно напишу заяву. Г[оріш]ній вважає, що таку заяву не слід писати, що мої «невибори» вплинуть на роботу І[нститу]ту і т. д.

13/III. - Почали свою роботу Заг[альні] збори АН. В Президіївських колах стало відомо про мою заяву. Коли сидів біля [Енгельса], за мною став Супрунен[ко]. Я начеб то ненароком повернувся поздоровався, подав руку, а він «Здоров, здоров». Коли засідало відділення, то підходили товариші поздоровляли з наступними виборами. І коли я сказав, що заяву написав вірити не хотіли. Зустрів Білодід з милою

³²⁻³² Закреслено автором.

³³⁻³³ Взято в квадратні дужки автором.

³⁴ Підкреслено автором.

³⁵⁻³⁵ Взято в квадратні дужки автором.

усмішкою. Ямпольський сказав, що я «через себе переступив». Більше чув від людей слова обурення, що до цього дійшло.

А[ндрій] В[асильович] Лихолат, який був у Москві сказав, що своє обурення висловив, сказав що Київ глибока провінція і т. д.

Інші говорили, що до справи, крім Білодіда також прив'язаний Скаба. Ну і компанія!!!

І в такій обстановці довелося мені сидіти кілька годин в Президії зборів.

14/III. – А сьогодні вибори дійсних і чл[енів]-кор[еспондентів] на Відділенні. 8³⁰ подзвонив Мих[айло] Ів[анович] Марченко, просив, щоб його кандидатуру підтримав на виборах. Сказав, що зважу. (А сам подумав, що добром ще важко вийти у світ, що чудес не буває в наш матеріалістичний вік.) Сидів учора на засіданні і сьогодні і мав час подумати про «наукову громадськість», на яку посилався Білодід. Ця «громадськість» вже і раніше виступала, напр[иклад] літом минулого року, в особі Скаби і того ж Білодіда, щоб мене звільнили від редагування журналу. Говорили про це з Овчаренком. Напевно, що і на цей раз вони мали з ним таку розмову. Про це можна було здогадатися, ³⁶коли мав³⁶ (зробити висновок) після моєї зустрічі з Овчаренком.

На зборах академіків, всі 7 (одногосно) голосували за Супруненка. За Лаврова подали 1 за, 6 проти. Таким чином обрано Супруненка.

Більшість, які підходили до мене заявляли, що я поступив не вірно, що не повинен був відмовлятися і т. д. Тільки дехто погодився з моїми міркуваннями.

17/III. – Сьогодні відбулися загальні збори по виборах. На 10⁰⁰ сходилися всі до Вел[икого] конференц-залу. Я би не пішов, коли б не було вказівки президента влаштувати на 3-му поверсі виставку – арх[еологічних] досягн[ень]. На виставці я і пробув до 14⁰⁰. Після пішов до Інституту. По дорозі від Шлепакова дізнався, які результати і про те, що мій «суперник» пройшов значною більшістю голосів.

День був важкий в тому відношенні, що одні мені співчували, а другі висловлювали своє обурення тим, що сталося. Хто-хто іменинник, а мені дісталось.

В кінці дня зустрів Б[ориса] М[усійовича] Бабія. Поздоровл[яв] його з виборами. Подякував і сказав, що і мої справи в наступний раз поправляться.

Коли повертався додому, то зустрів К[остю] Г[ригоровича] Гуслистого. Був легко випивший. Не хотів з ним говорити, бо знав, що він брав активну участь у проведенні «операції» проти мене. Я відверто йому про це сказав, згадавши йому і минуле ставлення до мене. Він сказав, що на цей раз незважаючи на пропозицію брати участь «в гадості» він категорично відмовився, а все робилося без нього. Я сказав, що є сліди

³⁶⁻³⁶ Закреслено автором.

його діяльності в документі, поданому в ЦК. Правда, він не підписав цього документу.

Хочу погодитися з пропозицією, яку висловив В[іктор] В[асильович] Цветков, щоб спец[іальна] комісія розібрала заяву яку подала «компанія» за підписом І[вана] Компанійця. Правда, що це мені буде коштувати нервів³⁷. Подумаю.

19/ІІІ. – І знову про вибори. Сьогодні в газетах опубліковано результати про вибори. (Див[ись] додаток)³⁸. Зранку пішов на Русанівські сади. Зустрів К[остянтина] М[еркурійовича] Ситника, він про це мені сказав. Для чого не знаю. Коли повертався до дому зустрів³⁹ С[таніслава] М[аксимовича] Пархомчука³⁹. Розговорилися на тему виборів. Запитав, яка участь в цій справі А[ндрія] Скаби. Я сказав, що мені відомо про його пряму участь на боці М[иколи] Супруненка. Тоді він сказав, що до цього додасть ще один штрих. Коли відбувалося голосування на висунення, то він був один, що «утримався» від висунення Супруненка. Після засідання до нього прийшов П[єтро] Гончарук вч[ений] секретар І[нститу]ту історії. (Між іншим бувший мій аспірант) і запитав Пархомчука, чи він хоче, щоб був він записаний до протоколу висунення, як той, що «утримався», чи записати «за», бо цим цікавиться сам А[ндрій] Д[анилович] Скаба. Пархомчук вважав, що можна і «за». Так і пішло до протоколу. Дрібниця, але дуже характерна для справи.

С[таніслав] М[аксимович] Пархомчук сказав: «Не ви себе висували і не ви повинні були знімати свою кандидатуру поданням заяви».

– Коли вже 14/ІІІ йшов із загальних зборів разом з Супруненком і сказав йому, що зняв свою кандидатуру, той зробив вигляд, що про це вперше почув. Старий брехун. Він про це вже знав 7/ІІІ у [Секторі] через Білодіда. «Академічна мафія» – діяла дуже широко і брудно.

– Прийшов додому, а мені подзвонив [О][лександр] С[тепанович] Кудлай³⁹ і сказав, що на мене писав «донос» в ЦК Компанієць та Рубач і т. д. Не тільки про мене, але і про мою [жінку].

20–21/ІІІ. – Два дні підряд одержую співчуття (рос[ійською] мов[ою] звучить краще – соболезнование) з приводу того, що мене не обрали.⁴⁰ [Все, як після смерті.]⁴⁰ Ті, що висловлюють це, навіть не підозрівають – цього робити не потрібно – бо все під горячу руку подій. Кожний по-різному, з своїх позицій. Наприклад, приходив до мене в кабінет В[адим] А[рхипович] Дядиченко і заявив, що завжди відчував до мене симпатію, бо в 1959 році – не вмістив рецензію, яка була направлена проти його роботи, що він мав захищати як

³⁷ Підкреслено автором.

³⁸ Як додаток у нотатки вкладені вирізки з газет: «Правда України» за 19/ІІІ, 72 р., «Радянська Україна».

³⁹ Підкреслено автором.

⁴⁰⁻⁴⁰ Взято в квадратні дужки автором.

докторську. Я йому теж вдячний, бо він виступив про[ти] висунення мене на академіка. ⁴⁰[Правда, при цьому сказав, що вважав це [місце] виділеним для [мене], для моєї кандидат[ури.]]⁴⁰ Розмова ⁴⁰[21/III]⁴⁰ закінчилася тим, що і він вважає правомірним обрання Супруненка. ⁴⁰[Мені здається, що його прислав на розвідку сам М[икола] І[ванович] Супруненко.]⁴⁰

Вдень зустрічався ⁴⁰[21/III]⁴⁰ з Сер[гієм] Ів[ановичем] Дорогунцовим розговорилися і я сказав, що деякі відповід[ні] товариші не розібралися в суті. Він послався на недоречні обставини. Видно, що це його зачіпило, бо десь о 22⁰⁰ звонив Я[рослав] Ст[епанович] К[алаку]ра і говорив про все, а також про «бумеранг» І[вана] І[вановича] Компанійця. (Як розуміти останн[є].)

22/III. – Другий день по внутрішньому телеф[ону] цікавиться, як справи І[ван] К[остянтинович] Білодід. Між іншим вчора сказав йому, що вийшов 2-й том «Археології Української РСР». А сьогодні він особисто зайшов подивитися на книгу. Висловив свою думку, що можна було висунути її на Державну премію СРСР. Ще говорили про те-про се. Відходячи сказав, щоб держав інститут в руках. Навряд чи його сумління тривожить за зроблену гадость. Скоріше це він діє за деякими рекомендаціями якогось начальства.

– Співчуття продовжують поступати. Появляють[ся] і деякі нові штришки.

23/III. – (Продовж[ується] ⁴¹«Операція ы»⁴¹).

[...]

«Передвиборна» компанія була у розпалі. Різні засоби.

⁴²[Йшов додому та думав, хто міг це робити по [нацькуванню] І[вана] І[вановича] К[омпаній]ця. «Дані» він одержав від З.Г. [Туринської], яка пішла із скандалом на роботу в УРЕ до Ів. Ів. Могла щось набрехати (цим вона і раніше займалася, як кажуть люди). Адже її сестра Галя, а після вона сама працювали в «УДЖ», коли працювала і Н[іна] І[ванівна] Т[ка]ч. Може дійсно я не так глянув колись на одну із них. Питання друге зовсім іншого характеру. Хто міг ці плітки передати Арк[адію] Т[ка]чу. Напевне, що якийсь мужчина, який зв'язаний з К[омпаній]цем та юрфаком у[ніверсите]ту. А такий один тип є – це П[илип] К[узьмич] С[то]ян. Нічого не має вічного, нічого не має таємного, щоб не стало явним.]⁴²

25/III. – Вчора пізно прийшов додому, побувавши на вечорі, який влаштував Б[орис] М[усійович] Бабій. Вечір пройшов досить добре.

Вчора одержав запрошення на вечір, який 28/III влаштовують М[икола] Супруненко і А[рнольд] Шевелев. (До цього додається запрошення.)⁴³

⁴⁰⁻⁴⁰ Взято в квадратні дужки автором.

⁴¹⁻⁴¹ Підкреслено автором.

⁴²⁻⁴² Взято в квадратні дужки автором.

⁴³ Запрошення в нотатках відсутнє.

На вечорі у Бабія (під час «перерви» між холодними і гарячими закусками) до мене підійшов М[икола] Супруненко і словесно просив прийти на вечір. Я подякував, але сказав, що не буду, бо не хочу бачити деяких осіб.

На вечорі був Гр[игорій] М[ихайлович] Шевчук з дружиною. Вона мені розповіла, що В[ячеслав] Стрельський у присутності кількох чоловік висловився досить критично до мене: (що як вчений нічого особливого не представляю, роботи написано з нац[іоналістичних] позицій, не створив своєї школи, в той час, як у нього 22 аспіранти, що свою аспірантку О[лену] Ф[едорівну] Сидоренко фактично спихнув на чужі руки і т. д. Знайшлися люди, які пішли в ЦК і добилися того, що моя кандидатура була знята і т. д. І це таке, коли при оголошенні в газетах вакансій, при зустрічі він «підбивав» мене подати документи на вибори.

28/III. – Вчора був захист кандидат[атської] дис[ертації] Зої Ів[анівни] Хижняк. Захист, як захист. У більшості випадків нічого не викликає.

[...]

29/III. – Був у ЦК; передав II том «Арх[еології] Укр[аїнської] УРСР». Був у С[ергія] І[вановича] Дорогунцова. Говорили, балакали. Я йому дещо відкрив, показав. Розмова закінчилася тим. (У нього на столі всі «джерела» про мої погляди, «УІЖ», монографії і т. д.) Сказав (видно, що [передав]), щоб я держався [молодцом] та оглядався на те, щоб мене ніхто не «використав» [(підвипивши)] і т. д.

– Кілька чоловік питали – «Чого я вчора не був на вечорі Супруненка і Шевелева». Чи з метою, чи «по невезенню».

10/IV. – Можна вважати, що до цієї теми немає чого повертатися. Сьогодні, будучи у «високій хаті», мав розмову з кількома чоловіками. Згадали минулі вибори. Видно, що вони не можуть носити при собі те, «що їм відомо». Через це і мені стало відомим те, що проливає світло на «Операцію Ъ». А[ндрій] Д[анилович] Скаба та І[ван] Д[митрович] Наз[арен]ко діяли рішуче і А[ндрій] Д[анилович] С[ка]ба добрався до Лутака і висловив свої міркування. Він напевно, в свою чергу, передав про це самому першому. Після цього видно, що він захотів ознайомитися з матеріалами І[вана] І[вановича] Компанійця, що перед цим були передані вже у Від[діл] науки. Доповідав про це (бувш[ий] помічник І[вана] Д[митровича] Наз[арен]ка), а тепер поміч[ник] першого – М[икола] Т[имофійович] Кучер. І видно, що доповів належно, бо поступила вказівка зняти мою кандидатуру. Все це було без Відділу науки та його шефів. Події 7/III (див[ись]) свідчать про те, що їм нічого не вдалося зробити, щоб відмінити згадану вказівку.

– І ще одна риска до поведінки І[вана] К[остянтиновича] Білодіда. Після оголошення виборів та висунення, пішов слух про те, що мене чекає пост віце-през[идента]. Видно, що це досить-таки стривожило суч[асного] віце-пр[езидента].

– Зустрів у високій хаті І[вана] Д[митровича] Н[азарен]ка, якийсь вид у нього «винуватий», ко[ли] ми поздоровалися.

Після всього цього ще якісь деталі нічого суттєвого не принесуть. Мої «вибори» набрали «державно-політичного характеру», як висловився один із діячів. Від себе скажу, що навіть хорошу систему можуть використати негідники. Вони теж не стоять на місці, а «розвиваються» у своїй підлості та прийомах. Так це вже тема для детективного роману (повісті).

(Після розмов і згаданих вістей не дуже «продуктивно» працювалося. А тут ще прийшов В[алентин] М[иколайович] Даниленко з своїми планами, комбінаціями, вимогами. Яюсь день закінчився і йдучи до дому випив 150, щоб дома переспати все це, хоч знаю, що сон буде дурний і продовження того, про що йшлося.)

⁴⁴[Добре, що не веду щоденника. Було б кожен день про що записувати. Більше 4-х місяців працювала комісія ЦК КПУ по заяві В[алентина] М[иколайовича] Даниленка. Активно включився І[нсти]тут історії з його керівником. Накидали дуже багато. Результат «виборів» закінчився рішенням Секретаріату ЦК КП України (очоловав Лутак) 5 вересня тим, що мені винесли догану і поставили питання про доцільність на посаді директора.

14 вересня питання стояло на Президії АН УРСР. ([Доповідав] Б[орис] М[усійович] Бабій.) Виписали багато. (Див[ись].) Зняли з директора, перевели на посаду ст[аршого] н[аукового] співр[обітника] І[нституту] історії.

Дуже багато доведеться пережити, хоч намагаюся виду не показати, що дуже стривожений.]⁴⁴

⁴⁴[Дізнався, що на стіл самого першого за тих кілька днів до виборів написав докладну (підписав) керівник із «сірого дому». А написано там було таке, що коли б я навіть був родичем самому першому, то і тоді він би не посмів підтримувати мою кандидатуру в академіки. Так він і поступив.]⁴⁴

ІР НБВУ, ф. 349, спр. 75, арк. 21. Автограф.

1973

Мене з усіх видань намагаються викреслити. Навіть набране знімають. Так, наприклад, зняли мою статтю вже з готового № 5 ⁴⁵«Історіографічні ⁴⁵дослідження в УРСР». Сказали, що за вказівкою А[ндрія] Д[аниловича] Скаби.

При верстці залишилися «цидули» А[ндрія] Д[аниловича] Скаби такого змісту: ⁴⁶«Стор. 135. Особливістю [наших] рухів було те, що вони не носили релігійної окраси. Стор. 136 і раніше. Посилання на Дзиру і Апанович зняти. Скаба»⁴⁶.

⁴⁴⁻⁴⁴ Взято в квадратні дужки автором.

⁴⁵⁻⁴⁵ У тексті помилково історичні.

⁴⁶⁻⁴⁶ Підкреслено автором.

В першому випадку мова йде про положення з цитати Ф. Енгельса про те, що в середні віки політичні та інші виступи відбувалися під прапором релігійним.

В другому випадку йде мова про посилання на статтю Дзири, вміщ[ену] у вип[уску] І «Історіогр[афічні] дослід[ження] на Україні». А друге на статтю Апанович, вміщ[ену] в «УІЖ», 1965, № 12 – про нац[іонально-]визв[ольну] війну.

1973

⁴⁷[Немає особливої охоти вести щоденник, хоч записувати є про що. Але деякі моменти слід занести на папір]⁴⁷.

31/І. – Сьогодні після Вченої ради І[нститу]ту історії А[ндрій] Д[анилович] С[ка]ба запросив мене до кабінету. Почав розмову з того, що минув місяць, як я працюю в І[нститу]ті, але він ще зі мною не мав розмови. Не звучали ці слова «пробаченням» і не було тут «теми» з цього приводу.

– Постарайтеся забути про те, що було. Почніть нове життя, з новими завданнями.

– Відповідь: «Забути важко. Одна надія, що велика нагрузка ⁴⁸[...]»⁴⁸ на цей рік не сприяє роздумам і спогадам про минуле».

– Ви людина інтелігентна, розумна. Вам слід зрозуміти, що не слід і шкідливо підтримувати зв'язки з деякими людьми, бо самі знаєте, що перебуваємо на певному контролі.

⁴⁹[Я зрозумів, що не «ми», а «Я»].⁴⁹

– Відповідь: «Матеріали, з якими я познайомився восени 1972 р. під час розбору моєї справи, переконали, що про мене знають більше, ніж я пам'ятаю, коли, де і що, і з ким говорив».

– Говорив він про складні обставини; про те, що його часто викликають з приводу різних заяв. Згадав про рецензію Мишка на книгу Толочка, сказав, що це розцінюється як відповідь певних кіл на рецензію Толочка з приводу книги Ів[ана] Білика.

– Я сказав, що Мишко теж може «написати» і без відповідних кіл.

– Запрошував мене взятися по наказу за виконання обов'язків зав[ідуючого] відділом, поки хворіє В[адим] А[рхипович] Д[ядичен]ко. Я категорично відмовився, бо це може викликати у хворого відповідну реакцію. А[ндрій] Д[анилович] погодився на цьому. На цьому розмова була вичерпана. (Під час розмови ввійшла секретар і сказала А[ндрію] Д[аниловичу], щоб він ³⁰18, тобто після роботи був у ЦК для зустрічі з Орлом та Рудичем.)

1973

1/ІІ. – Об 11⁰⁰ подзвонив по телеф[ону] А[ндрій] Д[анилович] С[ка]ба. І сказав, щоб я взяв на себе одну справу. О 15⁰⁰ пішов до Спілки

⁴⁷⁻⁴⁷ Взято в квадратні дужки автором.

⁴⁸⁻⁴⁸ Декілька слів нерозбірливо.

⁴⁹⁻⁴⁹ Взято в квадратні дужки автором.

письменників і зустрівся з В[асилем] Козаченко та Ю[рієм] Збанацьким. Мова буде йти, коли і як скликати зустріч письмен[ників] та істориків – з приводу розробки історич[ної] тематики письменності. А[ндрій] Д[анилович] сказав, що можливо він теж прибуде в Спілку.

Прибув до Спілки, зустрівся в кабінеті В[асиля] Козаченка з письменниками Збанацьким, П[авлом] Загребельним, І[ваном] Цюпою та іншими пишучими на істор[ичну] темати[ку]. Видно була якась нарада. В[асиль] Козаченко сказав, що зустріч буде в кабінеті Збанацького. Мене туди і повів [Хоменко].

Рівно о 15⁰⁰ прибув А[ндрій] Д[анилович] С[ка]ба. І почалася розмова. Відчув, що про деякі справи А[ндрій] Д[анилович] вже мав розмову в ЦК, а також із згаданими особами. На нараді був – Збанацький, Цюпа (йому доручили вести цю справу), Рудь. (Чи не ждять це питання в зв'язку із зустріччю, яка відбулася А[ндрієм] Д[аниловичем] з Рудичем і Орлом вчора ввечері.) Домовилися, що нараду проведуть 26/II, що виступить з доповіддю М[икола] Сиротюк від істориків. Ф[едір] Шевченко, В[сєволод] Клоков, М[икола] Лещенко, В[асиль] Микитась та письменники (будуть включені).

Під час розмови згадувався в різних планах І[ван] Білик. Цюпа навіть спитав, а де той Шевченко, що писав рецензію. Мало сконфузився, коли сказали, що Я ним є. І мені показалося, що на цій нараді дадуть мені «чортів». А щоб я був при цьому, то мені і поручили від І[нститу]ту історії організувати цю справу. Побачимо! Почуємо! Відчувається, що достанеться. Пройшов рік після «виборів». Почався новий з новими неприємностями.

22/II. – Під час похорон К[остя] Г[ригоровича] Гуслистого були різні люди. Одна особа мені сказала, що П[єтро] Т[имофійович] Т[ронь]ко користується повагою, буває вдома у І[вана] К[індратовича] Л[ута]ка, І[вана] С[єрگیївича] Г[рушець]кого. Бо він говорив мені, що мав розмову з секретарем ЦК про мене. Видно, що справа зайшла далеко, коли й «розмова» не допомогла (бо може дали всі «вкупі» і спільно?).

23/II. – Не хотілось би вести щоденника, але дещо напрошується. Може буде інакше, але сьогодні важко. Дізнався, що запрошення на зустріч істориків та письмен[ників] одержали Лещенко, Клоков, Микитась, а мені не прислали. Була б дрібниця, коли б не всякі [такі] слухи і послухи про те, як вище начальство в особі В[алентина] Ю[химовича] М[аланчу]ка говорило про мене досить гостро та сердито.

26/II. – А сьогодні десь 10³⁰ подзвонив А[ндрій] Д[анилович] С[ка]ба. Спитав чи буде сьогодні нарада в Спілці письмен[ників]. Я відповів, що буде. «А хто одержав запрошення?», – я відповів, що ті товариші, яких було намічено, крім мене. – «Вам не треба йти на нараду», – сказав він. Я з ним погодився. Видно, що все було до цього відомо. Якось не хотілося вірити, що хмари не розходяться, вважав непорозумінням, думав, що

[до 2/III] 2/III 1973,
[1^й варіант, 2^й чл.м. моделі АТ.М. су]

1. Центральний науково-природничий музей АН УРСР створено згідно постанови Ради Міністрів УРСР від 8 серпня 1968р. ~~Відповідно~~ Постановою визначена структура музею, який є єдиним експозиційно-територіальним комплексом геологічного, палеонтологічного, зоологічного, ботанічного і археологічного музеїв, підпорядкованих відповідним інститутам Академії наук УРСР.

Всі заповідні музеї знаходяться в одній приміщенні і являють собою єдине ціле як у плані.

Науково-необхідне керівництво всіма заповідними музеями, що входять до складу Центрального науково-природничого музею, здійснює Музейна рада при Президії АН УРСР.

Оголом ради оголошено Т.Г. Нізоткіна Керівником комплексу музеїв є академік Т.Г. Нізоткін.

Археологічний музей в заповідному музеї-комплексі існує з травня 1969р і є відділом Інституту археології АН УРСР.

Слід згадати і згадати, що в Інституті зоології АН УРСР є значна група науковців, що займаються палеозоологією, знаходяться у постійному контакті з археологією.

можуть викликати. А тому сидів у суботу та неділю, готуючись до виступу. Правда, це все не пройшло. Щось залишиться на роздуми.

Сьогодні на През[идії] Т[оварист]ва охорони зустрів А[ндрія] Д[аниловича] С[ка]бу. Нічого про ранішню розмову. «Ти куриш? Бо коли куриш, здається, що щось робиш». Я сказав, що вже понад 5 років не курю і дуже добре себе відчуваю, відпочиваючи.

Зустрів П[етра] Т[имофійовича] Т[ронь]ка: «Ти десь ховаєшся, що тебе не видно». Я сказав, що не ховаюся, що немає причини, потреби висовуватися, коли все зроблено, щоб втішити.

Після закінчення засідання П[етро] Т[имофійович] Т[ронь]ко сказав, щоб я залишився. Підождав, коли звільниться. А після в розмові спитав, як я себе почуваю. Я сказав, що краще, але ще не зовсім, бо є багато випадків, які свідчать про те, щоб якось принизити (невгодив). Він сказав: «Дивуюся, кому це було потрібно, щоб так поступити». Запропонував мені написати рец[ензію]-огляд на багатотом[ну] Істо[рію] міст і сіл [України] і [підписать] в Москві.

1/III. – Біля 15 год. викликав до себе Арн[ольд] Гр[игорович] Ш[е-веле]в. (Сидить він зараз в кабінеті І[вана] К[остянтиновича] Білодіда.) Зайшов, коли він говорив з кимось по урядовому телефону. Запам'яталися слова: «Надо будет оградить человека от тех случаев, какие имели место». Після ще кількох слів розмова перервалася.

Почав зі мною розмову з «далека», про В[адима] А[рхиповича] Д[ядичен]ка, про його здоров'я. Запитав мене, що я знаю і т. д. Я дещо розповів, що знав. Ще розмовляли про се, про те і т. д.

Та перейшов він до розмови про І[нститу]т археології (напевно із-за цього викликав). Зайшла мова про те, що й кандидатуру С[ергія] М[иколайовича] Б[ібі]кова не прийняли. Мотив – «За віком не підійшов». Та в розмові прорвалося, що він був «матерщинником», «грубияном» в протиположність Ф[едору] П[авловичу] Ш[евчен]ко, який «умел со всеми ладить»; [«ходить в обнимку»]. Розказав, чому відпали інші кандидатури. Зробив наголос на Б. [...], що поставив дуже «високі» умови. Розпитував про Ш[овкоп]ляса, який теж не «прошёл» і «о нём даже речи быть не может». Звернувся до мене з проханням, щоб я когось порекомендував на посаду директора. Я сказав, що після всіх назв[аних] кандидатур важко когось підібрати з докторів. Заговорив на тему, як оздоровити обстановку в колективі, бо мова йде про те, щоб інститут не зливати з І[нститу]том історії (про це видно йшла мова в верхах). Я свої думки висловив про відділення від І[нститу]ту археології музею, про перев[едення] туди, ще до відділення, В[алентина] М[иколайовича] Д[анилен]ка і т. д.

Просив викласти пропозиції на папері без згадки про конкретних людей. Це я і зроблю. Канд[идатами] на дир[ектора] назву Котляра, Сергієнка, Дзюбка та ін.

2/III. – Див[ись] «додаток» до вчор[ашньої] розмови з А[рнольдом] Г[ригоровичем] Ш[евельо]вим.

⁵⁰[До 2/Ш]⁵⁰ 2/Ш 1973р.

⁵⁰[1-й варіант, 2й правл[ений] передав А[рнольд] Г[ригоровичу] Ш[евель]ву.]⁵⁰

1. Центральний науково-природничий музей АН УРСР створено згідно постанови Ради Міністрів УРСР від 8 червня 1966 р. Постановою визначена структура музею, який є⁵¹ єдиним експозиційно-територіальним комплексом⁵¹ геологічного, палеонтологічного, зоологічного, ботанічного і археологічного музеїв, підпорядкованих відповідним інститутам Академії наук УРСР.

Всі згадані музеї знаходяться в одному приміщенні і являють собою єдине ціле, як установи.

⁵¹Науково-методичне керівництво⁵¹ всіма згаданими музеями, що входять до складу Центрального науково-природничого музею, здійснює Музейна рада при Президії АН УРСР. Очолює раду академік І[ван] Г[ригорович] Підоплічко.

⁵¹Керівником комплексу музеїв є академік І[ван] Г[ригорович] Підоплічко⁵¹.

Археологічний музей в згаданому музейному комплексі існує з травня 1969 р. і є відділом Інституту археології АН УРСР.

Слід згадати і про те, що в Інституті зоології АН УРСР є значна група науковців, що займаються палеозоологією, знаходяться у постійному контакті з археологами.

2. Зважаючи на те, що проблема – «Археологічний атлас УРСР» є складовою частиною «Археологічного атласа СРСР», над яким працюють в усіх союзних республіках, необхідно і на Україні приділити цій справі значно більше уваги. Зокрема слід забезпечити виконання цієї роботи кваліфікованими кадрами. Зараз над цією темою працюють співробітники Археологічного музею.

3. З кожним роком зростають об'єми роботи археологів на землях, охоплених великими будовами. Щоб не загинули безповоротно величезні історичні цінності, потрібно звернути особливу увагу на поширення та використання господоговірної тематики. Слід ввести в Інституті археології посаду заступника директора по господоговірній тематиці.

4. Вивчення історії середніх віків на Україні перебуває в катастрофічному становищі. Зараз вивчення цього періоду не може обмежуватися письмовими пам'ятками, а велику роль відіграє археологія. Саме тому в Інституті археології слід створити відповідний відділ у справі вивчення середніх віків.

5. Слід було б до Інституту археології приєднати відділ антропології з Інституту мистецтвознавства АН УРСР.

6. Потрібно було б внести уточнення в назву інституту, а саме – «Інститут археології і давньої історії АН УРСР».

⁵⁰⁻⁵⁰ *Взято в квадратні дужки автором.*

⁵¹⁻⁵¹ *Підкреслено автором.*

13/III. – До І[вана] М[ихайловича] Ш[еке]ри у відділ прийшов Г[ригорій] Я[кович] С[єргієн]ко. Почав розмову з того, що не міг заспокоїтися, поки не прочитав «Меч Арея». Особливо йому сподобалося заключення, післямова. «Талановито і розумно написано». Запитав мене, якої я думки з приводу книги. Я сказав, що на цю тему я говорити не хочу, бо про моє становище добре відомо. До того ж в І[нститу]ті історії було написано на «мене» (через «Меч Арея») досить таки суворе заключення. При цьому І[ван] М[ихайлович] Ш[еке]ра сходу заявив, що він у цій справі участі не брав. С[єргієн]ко сказав це саме і про себе. По дорозі додому говорив з С[єргієн]ком на цю тему.

[...]

14/III. – Йшов на загальні збори АН УРСР. Зустрівся по дорозі з С[тепаном] К[орнійовичем] Г[утянсь]ким. Розговорилися, і він мені сказав, що «начальство» незадоволене його рецензією на книгу В[італія] Г[ригоровича] С[ар]бея. Вбачає у цьому дальшу «діяльність» І[вана] І[вановича] К[омпаній]ця, щоб ще раз вдарити на мене, на цей раз, як ред[актора] книги С[ар]бея. Згадав і про рец[ензію] мого «викормиша» М[иколи] Ф[едоровича] К[отля]ра.

17/III. – Вже кілька днів говорили про актив Київської обл[асті] і міської п/орг[анізації], який мав відбутися 16/III. Знав, що будуть виступати провідні товариші. А сьогодні зранку передали інформацію про актив. І згадували досить гострі зауваження в адресу І[нститу]ту археології. Читав про це і в газеті. Настрій мій дуже поганий. Думав, що все йде на «спад», а воно живуче і може саме тепер, починається нова хвиля. Доведеться ще переживати не один день-місяць. А так все воно важко, а працювати потрібно, та й не дуже багато зроблено.

Більш як 9 міс[яців] в газетах нічого не писали про мене, а написали таке, що й краще не чути і не читати.

18/III. – Ждав трол[ейбуса] № 8 біля Свердлова. Коли за спиною почув голос: «А чого ви тут ждете?». Оглянувся, а то А[ндрій] Д[анилович] С[ка]ба. Обмінялися кількома фразами. А тоді запитав його, чи був він на активі. Сказав, що був. Чи дуже мене ляяли. Сказав, що [н]і, мене не згадували. Але головний, у своєму виступі сказав: «Бувший директор Інституту археології проявив безпринципність». А після цього додав: «Та це буде безкінечно». Як це розуміти, думаю і нічого не можу придумати. Дійсно буде «безкінечно», коли нічого іншого, більшого не станеться. Після цього дома, з своїми випив грам 150–200. Рішив про це записати.

19/III. – Сьогодні день розпочався нудно. Нічого не хотілося робити ні дома (а на роботу пішов, хоч день не явочний), ні на роботі. Одна відповід[альна] особа, яка була на активі розповіла, що А[рнольд] Г[ригорович] Ш[еве]лев дуже гостро виступив з критикою І[нсти]туту археології та його бувшого керівника за безпринциповість і т. д. Знав, що збирався виступати І[ван] К[остянтин]ович] Б[ілоді]д, але чомусь не виступив, а виступив згаданий товариш. В кінці дня співробітники

І[нсти]туту: археології питали і розповідали. Питали, що воно діється і чи справді А[рнольд] Г[ригорович] Ш[еве]лев йде директором. Розповідали про ту метушню, яка відбулася на другому поверсі між дирекцією І[нститу]ту арх[еології] та Бюро відділенням. Невже А[рнольд] Г[ригорович] Ш[еве]лев піднімається «на трон» з музикою, яку сам створив і сам виконує? Дивує тільки та «люб'язність», з якою він звертається завжди до мене, а публічно говорить, чи за власним бажанням, чи за вказівкою.^{52-...}⁵².

10/IV. – Кожен день можна було б писати сторінки про події, що відбуваються і від яких залежить і моє «питання». Але на одному зупинюся. Ще місяць тому мені сказали, що вип[уск] 2 «Серед[ніх] віків на Україні» вийшов, але його перед продажем дадуть на рецензію спеціалістам. Без рецензії він поступив у продаж у Львові, а через тиждень у Києві. Через пару днів зняли з продажу. Рецензенти Мишко і Шекера. Перший написав «повну торбу» зауважень, але висновок – можна продавати, бо в зб[ірнику] багато цінного. Ш[еке]ра настроений дуже войовничо. Наговорив багато всякої всячини. Попросили обох їх додати до протоколу відділу феод[алізму] копії рецензій. М[иш]ко дав свою згоду, а Ш[еке]ра відмовився це зробити із словами: «Я людина маленька. Мені сказали написати – я написав, а до протоколу не дам». Так і невідомо, що він написав. Відомо тільки, що з рец[ензією] на відділ він тягнув. Але ще 29/III його викликав Б[орис] М[усійович] Б[аб]ій, а 30/III зранку рец[ензію] на 5 стор[інок] друкувала машиністка відділу. Видно, що на основі попередньої розмови Ш[еке]ри з Б[аб]ієм, той ще 29/III пішов у магазин, й заборонив продавати збірник.

Проїшли дні. А вчора (9/IV) подзвонили мені з І[нсти]туту археології (приватно) про те, що із відрядження викликали В[асиля] Бідзілю, що був рец[ензентом] рукопису, В[олодимира] Барана і [т. д.] у Бюро Відділення. А сьогодні дізнався, що з відділу покликали на Бюро М[иш]ка, Ш[еке]ру і К[атерину] І[саківну] Стецюк – вони були реценз[ентами] збірника до друку. Мене ніхто не викликав, хоч знаю, що основний огонь спрямовано на мене. Не викликали, бо перебуваю на бюлетні (на ліве ухо оглух). Що і як було на Бюро, мені ніхто не повідомив, не знаю, догадуюсь, що було багато бійки. Такий час настав, коли про роботу судять не на основі наукової громадськості, а на основі таємних або явних доносів, кляуз людей, типу Ш[еке]ри. Напевно кінчиться все тим, що мене витурять з І[нститу]ту історії із заборноюю.

11/IV. – Подзв[онила] К[атерина] І[саківна] Ст[ецю]к. Коротко розповіла про вчорашнє Бюро відділення. Ніхто, крім головуючого Б[ориса] М[усійовича] Б[аб]ія, не виступав. Він зачитав підготовлену постанову про ідейно-методол[огічні] помилки у збірнику. Постановлююча частина⁵³ винести догану⁵³ всім членам редколегії (в тому числі

⁵²⁻⁵² Декілька слів нерозбірливо.

⁵³⁻⁵³ Підкреслено автором.

і відповід[альному] ред[актору]), рецензентам рукопису К[атерині] І[саківні] С[те]цюк і В[асилію] І[вановичу] Б[ідзі]лі. Після виступив А[ндрій] Д[анилович] С[ка]ба і сказав, що і ін[ших] авторів, про яких йшла мова, [...] ⁵⁴, Ісаевичу слід теж винести відповідні стягнення. Що стосується Ф[едора] Ш[евчен]ка, то «він має вже стільки стягнень», що його працю не слід обговорювати в установі. Більше ніхто не виступав. Такий кінець справи. Такий кінець з випуска[ми] збірника взагалі.

18/V. – Багато змін відбулося за останній місяць. Пішов із директорства А[ндрій] Д[анилович] С[ка]ба, за власним бажанням. Правда, всі говорять, що це бажання йому підказали «вище – стоячі». Замінив його А[рнольд] Г[ригорович] Шевелєв, який дав мені завдання (з групою товаришів) підготувати записку про перспективи розв[итку] історичної науки.

Працювала комісія в справі заяви [...] про «поведінку» Барана. Та по суті головне було направлене проти мене.

[...]

Сьогодні дзвонив В[адим] А[рхипович] Д[ядичен]ко, що йому доручено прореценз[увати] мою статтю про історичні погляди Б[огдана] Хм[ельницького]. Сказав, щоб я зняв статтю і не публікував її «зважаючи на час», що в мене і так багато публікацій. Я сказав, що про такі речі по телефону не говорять. Під час зустрічі він прийшов з коротким відзивом, який зводився до вставки у статтю справлених [«реєстрів»]. Я погодився на деякі зміни.

Директором в І[нсти]туті археології дав згоду бути Артеменко із І[нститу]ту археоло[гії] АН УРСР.

4/VI. – Сьогодні були похорони П[авла] А[рсентійовича] Лаврова (помер 1/VI). Як завжди така подія є своєрідною ⁵⁵[...] ⁵⁵ знайомих. Були тут мої друзі і вороги. Завжди в такий час знайдеш друзів, з якими хочеться і можна поговорити про все і вся.

І хоч не радий похоронам (покійний був людиною доброю, хоч і не смілою, але чесною), та зустріч з хорошими людьми збила [«полёт»] поганців типу А[ндрій] Д[анилович] С[ка]ба, І[ван] І[ванович] К[омпаніє]ць. Перший підійшов дуже скорбний і поздоровався. Другому довелося стояти зі мною плече-в-плече під час громадської панакхиди.

Був на цьому похороні П[єтро] Т[имофійович] Т[ронь]ко. Підійшов до мене, дуже мило поздоровався. Після того, як кортеж поїхав на цвинтар, знову з ним побачився. Сказав, щоб я «не уньвал», нічого особливого не трапилося зі мною. Запросив, щоб прийшов до нього на роботу і поговоримо про все. Сказав, щоб зайшов через тиждень, бо цей тиждень буде у відрядженні. Зайду, поговоримо, хоч знаю, що він мені [не] зможе допомогти в моєму становищі. А воно не дуже-то хороше. Але піду.

⁵⁴ Прізвище нерозбірливе.

⁵⁵⁻⁵⁵ Одне слово нерозбірливе.

Про деякі речі мені розповів С[тепан] К[орнійович] Г[утянсь]кий. Сказав, (щоб не посилався на нього), що збираються закрити відділ історіографії, припинити видання історіогр[афічного], географ[ічного] збірників (перед цим припинити вид[ання] джерелознавчого збірника). Ох, яка безтолоч, глупість, скажу, що шкідництво...

6/VI. – Сьогодні зустрів П[авла] М[ихайловича] К[аленичен]ка. Спитав, чи це правда, що збираються закрити відділ історіографії (він зав[ідуючий] цього відділу). Сказав, що вище начальство в особі В[алентина] Ю[химовича] М[аланчу]ка сказало, – при наявності кваліфікованих співробітників такий відділ не потрібний. Вони (співроб[ітники]) мають розбиратися в історіографії. Трохи правди є, але так трохи, що свідчить про дуже обмеженість таких твердж[ень].

Сказав мені П[авло] М[ихайлович] К[аленичен]ко ще деякі новини. Мою рец[ензію] на книгу В. Грабовецького за вказівкою вищого начальства (хоч він і не знає якого, бо був у Польщі) заборонили вміщувати в № 5 «УДЖ». Викреслено моє прізвище із редколегії (в 3-й верстці) колект[ивної] монографії по історіографії (теж не знає, за чією вказівкою). Новини приголомшуючі. Куди дітися, до кого йти?

Після подзвонив І[гору] В[асильовичу] Л[упанді]ну (відп[овідальний] секр[етар] «УДЖ»). Сказав, що «зверху» розпорядження приніс М[ихайло] В[асильович] Коваль (виконував обов'язки в ред[акції] «УДЖ», коли К[аленичен]ко був у Польщі).

Настрій дуже поганий. До кого йти, з ким говорити? А точки не слід ставити!

13/VI. – Подзв[онив] зранку до П[етра] Т[имофійовича] Т[ронь]ка. Попає не в прийомну, а прямо до нього. Зразу впізнав мене по голосу і сказав, щоб йшов до нього, без пропуску, бо дасть «команду». Швидко зібрався і через 15–20 хв[илин] був у прийомній. Ждав хвилин 25–30. Прийняв ввічливо і т. д. Почав розпитувати про справи в І[нсти]туті, про нового директора. Я коротко відповідав, висловив свої міркування, які зводилися до того – «час перехідний», «ще чітко не проявив себе», але відчувається напруга, бо працює кілька комісій, створених директором і т. д. Спитав про попереднього директора. Сказав, що він в І[нсти]туті приходить рідко. На це він сказав: «Дома вивчає історію». Розпитував, як ставляться до подій в ІМЕЛі, хоч мені здається, що знає він більше, ніж я міг йому сказати.

Цікавився моїм почуттям. Розповів йому про вже згадувані випадки. На це сказав, що все пройде, час складний. «Працюйте, не зважайте ні на що.» Сказав йому, що стараюся. Рекомендував піти на прийом до В[алентина] Ю[химовича] М[аланчу]ка. Я сказав, що добиватися не буду, бо він все рівно мене не прийме – як «бувшого директора».

Згадував під час розмови про «розправу» з другим випуском «Середніх віків на Україні». Сказав, щоб я йому передав один екземпляр цього випуску.

А після П[етро] Т[имофійович] звернувся з проханням, щоб підготував «болванку» про значення історії міст і сіл, що має домовленість про те, що це буде виступ москвичів таких, як Мінц та інші. Але їм потрібно підготувати. Я сказав, що не відмовляюся, бо про це дав згоду ще у лютому при зустрічі з ним.

Коли був в інституті, то зустрів А[ндрія] Д[аниловича] С[ка]бу. Підійшов до мене, подав руку. Розмови так і не було.

Зустрів П[авла] М[ихайловича] К[аленичен]ка. Завтра на вчених радах І[нститу]ту історії та ІМЕЛу буде робити доповідь про роботу редколегії. Почне доповідь словами, що подав заяву про те, що йде з редактора «УІЖ» в зв'язку з хворобою. При цьому розповів, що має такі відомості, що директор А[рнольд] Г[ригорович] Ш[евеле]в був у президента АН і заявив, що візьме на себе і редагування журналу. «Не хочу чекати, “коли знайдуть” причину про звільнення з поста», – сказав П[авло] М[ихайлович] К[аленичен]ко. І для чого новий директор так прагне обрости різними посадами та чинами? Адже сам робити не буде, бо питав начальство, чи не можна взяти на посаду заступ[ника] ред[актора] доктора філол[огічних] наук. Ще одна посада, яка навряд чи буде спроможна «потягнути». Мова йде про журналіста, ред[актора] «Раб[очей] газети» – Лазебника. Та побачимо, як воно вже буде проходити. Жаль мені «УІЖ», бо може пропасти.

Вчора Д[митро] І[ванович] М[иш]ко та К[атерина] І[саківна] С[тецю]к мені сказали про те, що директор має намір послати В[адима] А[рхиповича] Д[ядичен]ка на пенсію, а завід[уючим] відділом призначити М[икола] Ф[едоровича] К[отля]ра. Жаль мені дуже хворого, який відвідує відділ, В[адима] А[рхиповича] Д[ядичен]ка. Це може погано вплинути на нього.

14/VI. – На засіданні двох вчених рад обговорювали роботу ред[колегії] «УІЖ» за 1971–1973 рр. Доповідач П[авло] М[ихайлович] К[аленичен]ко розділив цей час на два періоди 1971 – лютий 1972 ред[актор] Ф[едір] П[авлович] Ш[евчен]ко, а з лютого 1972 – 1973 ред[актор] він. Так приблизно ділились «критичні зауваження». Особливо дісталось за «лист до ред[акції] АБ № 11, 1971 р. де вислов[лювалися] крит[ичні] зауваження на книгу В[алентина] Ю[химовича] М[аланчу]ка. Доповідач старався, співдоповідач (голова Комісії по обслідув[анню] «УІЖ» – Ю[рій] І[ванович] Р[имарен]ко) старався, деякі виступаючі теж. Хоч добре знали, особливо два перші, що матеріали для публікації передали з найвищої інстанції. А взагалі то добре, що мене [«зняли»] з цього поста раніше, ще й з подякою Президії АН УРСР. Бо як не старався суч[асний] редактор, а йому досталось від критиків, особливо від Р[имарен]ка, Ш[евеле]ва, Білодіда та інших. Маз[али] критики і мене, крім одного разу в доповіді, не згадували, хоч мали на увазі.

22/VI. – «Дрібниця». Сьогодні відбувався Пленум Т[оварист]ва охорони пам'яток. Були, крім всього іншого, оргпитання. Зняли

мене із заступника голови Респ[убліканського] пр[авлі]ння, в зв'язку із зміною мого становища. П[етро] Т[имофійович] Т[ронь]ко говорив про це глухо, але «зрозуміло». «Пост», то формальний. Але зняття з нього набрало зовсім іншого значення для тих, що [слухали]. Правда, крім мене, знімали також А[ндрія] Д[аниловича] С[ка]бу, М[икола] Є[фремовича] С[ивачен]ка. Та слід сказати, що про такі зміни я дізнався лише сьогодні, хоч на Президії це повинні були обговорювати.

25/VI. – Сьогодні було засідання ред[колегії] «УІЖ». Був на засіданні М[ихайло] В[асильович] К[ова]ль, на нього посилався П[авло] М[ихайлович] К[аленичен]ко, що при ньому «сталось зняття» моєї рец[ензії] із № 5 журналу. Спитав К[ова]ля. Він розповів, що мав розмову (при якій був І[гор] В[асильович] Л[упан]дін) [...], який нічого певного не сказав, щоб зняти. Сказав подумати. Із окремих деталей дізнався, що К[ова]ль ходив «думать» до Б[ориса] М[усійовича] Бабія. Той начебто сказав, що: «В.В. Грабовецький безпартійний, а тому рец[ензію] давати не годиться».

Але остаточно питання було вирішено в травні, коли П[авло] М[ихайлович] повернувся з Польщі. Звів їх обох, П[авло] М[ихайлович] К[аленичен]ко щось завовтузився, постарався уникнути розмови. Підійшли інші члени редколегії і все перервалося. Вийшли з редакції разом з П[авлом] М[ихайловичем] К[аленичен]ком. Я знову продовжив бесіду. З окремих «звуків», а не слів, я зрозумів, що він мав розмову з Білодідом, а також з Дорогунцовим. Сказав, що була висловлена думка не друкувати мою рец[ензію], бо я до цього часу не виступив «з каяттям». А взагалі, то все це ⁵⁶[...] ⁵⁶.

4/VII. – Тільки що (зранку) подзвонив В[адим] А[рхипович] Д[ядичен]ко. Спитав, чи знаю я про вчорашні новини. (Була нарада зав[ідуючих] відділів у директора.) Я відчув, що щось «скоїлося» і відповів, що дещо. Він почав мене переконувати в тому, що він до мене буде так ставитися, як ставився. І те, що мене звільнили від обов'язків відповід[ального] ред[актора] другого (тепер першого) тому багатотомної історії України, то це тимчасово. Послався на ЦК. А[рнольд] Г[ригорович] Щ[евеле]в при цьому загадав Ф[елікса] М[ихайловича] Р[уди]ча (зав[ідуючого] від[ділом] науки), в якого був директор з приводу багатотомної історії.

Вчора, коли йшли з похорон Ф[едора] О[лександровича] Ястребова, вирішили пом'янути покійного відповідним чином. В одній із [«точек»] зустрівся з етнографом М.П. Приходько. Йшли по вулиці і він хвалився тим, що бачився з секр[етарем] ЦК В[алентином] Ю[химовичем] М[аланчу]ком, в неофіційній обстановці (його дружина теж працює етнографом). В розмові згадали про мене і секретар, начебто, дуже добре висловився про мене, як вченого і т. д. Видно, що на ділі його ставлення не дуже [лагідне] до моєї особи.

⁵⁶⁻⁵⁶ Два слова незбірливо.

Вчора на похоронах зустрівся з Ф[едором] С[ара]ною (працює в УРЕ). Розповів, що не дуже давно на п[артійних] зб[орах] цієї установи виступив з доповіддю І[ван] І[ванович] К[омпані]єць. Половину доповіді «присвятив» мені, розвінчував мої помилки та ідейні зриви. Він питався перед начальством, щоб мене викреслити із редколегії «Історії міст і сіл УРСР». Ще один удар. І так (в різних аспектах) день за днем удари, удари. Чи довго доведеться терпіти ?

9/VII. – Сьогодні поховали І[вана] Ф[едоровича] Євсєєва. (Рак легенів.) Була це людина добра, розумна з великим життєвим досвідом. Був це і мій приятель у різні перепетії життя. Жаль, що хороші люди помирають, а їх вороги навіть на похорони не ходять.

20/VII. – Тиждень відпочивши на «дачі» – Русанівці. Сьогодні прийшов на пару годин до Києва. Біля оперети зустрів Ф[едора] К[узьмича] С[ара]ну. В розмові дізнався, що в постанові Президії АН УРСР про 8^у історію УРСР в загальній редколегії мене вже немає. Недарма весь тиждень снилися різні провідні товариші. «Сон в руку».

17/VIII. – Ще в середу Оля мені сказала, що дзвонили з Інституту, що мене хоче бачити директор. Сьогодні ходив до нього. Зустрів досить тепло. Вияснилося, що він збирається надрукувати статтю про багатотомну історію УРСР. Текст статті на 22 стор[інки] дав мені і просив, щоб я прочитав і допоміг доробити. Статтю я взяв. Обіцяв, що в понеділок. Дома прочитав статтю. Дуже слабенька. Фактично це переказ змісту майбутніх томів, за зразком вже опублікованих Скабою статей. Під час розмови А[рнольд] Г[ригорович] Ш[евелє]в сказав, щоб я вірно зрозумів те, чому мене виключили з редколегії багатотомної. Мав він розмову з самим В[алентином] Ю[химовичем] М[аланчу]ком, який начебто сказав, що: «Не слід мене зараз вводити в редколегію. Це можна буде зробити через деякий час, пізніше». Скільки все буде продовжуватися. Рік минає.

20/VIII. – Сьогодні був у директора. Повернув текст, сказавши, що він до друку не годиться. Тоді він попросив мене, щоб я підготував для нього матеріал, з яким він міг би виступити в журналі і на республіканській нараді. Я не відмовився, а сказав, що підготую «болванку». Термін встановили до 15/IX ц[ього] р[оку]. Він висловив своє задоволення. Сказав, що хотів би зі мною поговорити про стан двох томів багатотомної. Я сказав, що після відпустки.

28/VIII. – Вчора поховали В[адима] А[рхиповича] Дядиченка. В цілому хороша людина. Ставився до мене добре. Я його щиро поважав. Мав він одну рису: умів себе поводити з начальством. Всі директори йому подобалися, а він їм. Хай земля буде для нього пухом. Зустрічався з різними людьми. Д[митро] І[ванович] М[иш]ко розповів про те, що його викликав кілька разів директор і пропонував йому йти відповід[альним] ред[актором] другого тому. (Перший том – відповід[альний] ред[актор] М[икола] Ф[едорович] К[отля]р.) Д[митро] І[ванович] М[иш]ко сказав, що за кілька днів до смерті Д[ядичен]ка

директор радився відносно того, що М[икола] І[вановича] К[отля]ра зробити зав[ідуючим] відділом феодалізму. Д[митро] І[ванович] М[иш]-ко сказав, що пропонував зробити мене від[повідальним] ред[актором], а також зав[ідуючим] відділом. Директор категорично сказав, що цього зробити не можна.

Після похоронів директор підійшов до мене, сердечно поздоровався, взяв під руку і розпитував, як відпочиваєте, як йде справа з підготовкою матеріалів і т. д.

5/IX. – Сьогодні минув рік з часу, коли мені дуже дісталося на найвищому рівні. Відкинуто і закинуто мене досить сильно. А головне, що не бачу близьких перспектив на те, щоб увійти в норму. Зайняти становище яке сприяло б праці, душевному і фізичному нормальному станові. А поки що викреслюють всюди і постійно. Чи довго ще витерплю все це? Іноді бере розпач, зневіра, безперспективність, хоч все роблю, щоб якось встояти.

14/IX. – А сьогодні рік, як мене знову кинули на През[идії] АН УРСР. Звільнили від попередніх обов'язків. А нові обов'язки стали дуже погані. Коли б знав, що таке буде, не допустив би до цього. Покінчив би з усім та собою. А зараз обезсилів. Немаю сили над собою і з собою. Стільки пережити, стільки принижень і т. д. А як тяжко, коли один це все повинен був переносити. Навіть сьогодні вдома ніхто не згадав про ці «роковини». А на роботі я про це нагадав у розмові директорові, який відповів, що все згодом пройде. Як тяжко самому все переносити, хоч не для себе все робив. Та історичний досвід свідчить, що це майже завжди так буває. Я не виключення. Хоч в деяких випадках хотілося бути виключенням у кращому відношенні.

19/IX. – Вчора прийшов додому і мені сказали, що дзвонили з І[нститу]ту, щоб сьогодні прийшов (тобто 19/IX) на нараду в 9⁴⁵-в кабінет віце-президента («колуари» Президії різних зборів). Прибув 9³⁰ в І[нсти]тут. Зустрів в коридорі А[рнольда] Г[ригоровича] Ш[евеле]ва. Сказав: «Йдемо – сьогодні ваше місце в Президії. Ви будете представляти 1-2 томи історії УРСР». В Президію ввели не всіх відповід[альних] ред[акторів] томів. (Я не являюся навіть членом ред[колегії] томів.) Висидів у Президії, головував на секціях 1-2 томів; робив про це повідомлення (інформацію) на пленарному засіданні. Під час засідання в папці, що лежала на столі Президії розгледів «Склад Президії на перше засідання» (список). Крім директора в списку були Ф[елікс] М[ихайлович] Рудич, П[етро] Т[имофійович] Тронько, Б[орис] М[усійович] Бабій і інші, серед них моє прізвище. Знаю характер А[рнольда] Г[ригоровича] Ш[евеле]ва, можна сказати, що список складено із згодою начальства. Правда, згаданого начальства не було в складі Президії. Причина, як про це сказали деякі товариші, та, що зранку начальство чомусь не захотіло бути присутнім. Після другого пленарного засідання А[рнольд] Г[ригорович] Ш[евеле]в запросив

мене до себе в кабінет, розпитував як настрої, чи сподобався цей захід і т. д. Щось відбувалося. А що – невідомо.

[...]

20/ІХ. – Знову «дурний» день. Ранком подзвонив М[ихайло] В[асильович] Коваль, який вияснив питання про можливість надрукування моєї статті в «УІЖі» – «Людина і Природа на різних етапах історичного розвитку». Мав розмову з директором А[рнольдом] Г[ригоровичем] Ш[евелевим], який «уповноважений» вести політику на історичному фронті. І цей керівний товариш заявив, що «тема не актуальна, можна з нею подождати, – нічого спішити. Хай би автор статті писав про класовість і [недоліки] в історичній науці». Все це можна зрозуміти так, що мене ще рано публікувати. Адже тема про Природу і Людину сама актуальна, а в історичному аспекті не висвітлена. Тобто мені ще слід сидіти, «висидіти» мовчки, а після (колись) і буду друкуватися. Можу ждати, бо виживу.

А прийшов в І[нститу]тут і мені сказали, що я керівник теоретичного семінару і маю бути на відповідній нараді. Був на нараді. А після зустрічався в кабінеті з директором А[рнольдом] Г[ригоровичем] Ш[евелевим] і він мене представляв, як людину «енциклопедичних знань», що різні проблеми періоду мені відомі і т. д.

А після зустрів К[атерину] Кор[нієн]ко, зав[ідуючу] бібл[іотекою] І[нститу]ту археології.^{57-...}⁵⁷

24/ІХ. – Вже під ранок приснився сон, що мене знову «рознесли». А робив це Ф[елікс] М[ихайлович] Р[уди]ч, сучасний начальник від[ділу] науки. Встав як побитий, з поганим настроєм, тим більше, що в І[нститу]ті мав зустрітися з Лосем та Лавровим Ю[рієм] П[авловичем] з приводу двох томів «Історії УРСР». Пішли вони зранку до директора без мене. Десь після години-півтори прийшли у відділ і почали викладати «свої» міркування щодо 1–2 томів про те, що я маю взятися за цю справу. Я сказав, що моя влада буде дуже малою, бо я особа не офіційна. Говорили ще про різні питання. Розійшлися. Але через 26–30 хвилин Ф[едір] Є[вдокимович] Лось знову зайшов і сказав, що сьогодні буде наказ про те, що я «виконуватиму обов'язки» (тільки обов'язки) зав[ідуючого] відділом, що при ньому на це по телефону дав згоду Ф[елікс] М[ихайлович] Р[уди]ч. Сталося це після того як шукали, підбирали на цю посаду людей. З різних причин (дійшло аж до секретаря ЦК М[аланчу]ка) не підійшов ніхто. Залишалася моя кандидатура, що вийшла «наверх» без особливого на те начальницького «соизволения». «На безрыбье и рак рыба». Мені сказали, що згодом, коли все перейдеться, мене можуть призначити зав[ідуючим] відділом і навіть відповід[альним] ред[актором] 1–2 томів. І відділ розвалений, і томи в дуже поганому (їх фактично немає) стані. Пропадуть дні і ночі. А після знову мені достанеться, що не забезпечив. Начальству така «фігура» необхідна, на випадок.

⁵⁷⁻⁵⁷ Далі декілька речень нерозбірливо.

Побачимо, почуємо. Та хоч би директор викликав мене з приводу цього призначення. Видно, що і без мене можуть рішати [питання] і т. д.

28/IX. – Був вчора в А[рнольда] Г[ригоровича] Ш[евеле]ва в справі аспірантів відділу. В розмові сказав, що має згоду вищих інстанцій, щоб мене призначити на посаду викон[уючого] обов[язки] зав[ідуючого] відділом. «Дасть це мені більше впевненості», – сказав він. «Коли все буде гаразд, то можна буде, – сказав він, – піти далі». В розмові з І[гором] С[еменовичем] Слабєєвим він заявив, що Ф[едір] Є[вдокимович] Лось дуже хотів позбутися М[иколи] Н[икифоровича] Л[ещен]ка із відділу і старався його «виштовхнути» у зав[ідуючого] відділом феодалізму.

А сьогодні мені повідомили, що бачили наказ, що мене з першого жовтня признач[ено] викон[уючим] обов[язки] зав[ідуючого] відділом. Повідомили мене, що з цього приводу директор вчора мав розмову з В[алентином] Ю[химовичем] М[аланчу]ком і той сказав своє «так». Заручився директор доброю підтримкою. Його нерішучість виявила ставлення до моєї особи вищих (найвищих) інстанцій. Може дійсно доля повертається до мене у [профіль]. Побачимо, що буде далі. А поки що вийшла книжка про розвиток історичної науки, звідкіля я випав як редактор, викреслили все, що стосується монографії про зв'язки, та багато інших публікацій.

3/X. – Вчора відбулися перевиборні п[артійні] збори. За два дні, особливо вчора і сам А[рнольд] Г[ригорович] Ш[евеле]в, і вчен[ий] секрет[ар] П[етро] С[тепанович] Г[ончару]к, і предст[авник] бюро П[авло] С[тепанович] Сохань просили, щоб на зборах виступив я. Дав згоду.

На збори прибули відповідальні працівники райкому, міському, обкому і ЦК. Були в Президії зборів. Надали мені слово. Хвилювався, спішив. Президія і збори уважно слухали. Говорив про томи Історії УРСР, про значення [солідність]. Не згадував про своє минуле. Після підходили і говорили, що виступив непогано. Сьогодні зранку висить ⁵⁸-розпорядження⁵⁸ (але не наказ) про те, що мене призначили виконуюч[им] обов[язки] зав[ідуючого] відділом історії феодалізму з 1 жовтня ц[ього] р[оку].

Після в справах був в А[рнольда] Г[ригоровича] Ш[евеле]ва. Похвалив за виступ, сказав, що й начальство вище задоволене. При цьому начебто сказав їм, що не помилився, коли призначив мене в[иконуючим] о[бов'язки] зав[ідуючого] відділом. Тепер зрозуміло, чому розпорядження лежало в столі. Ждав реагування начальства. Видно, що дещо міняється.

5/X. – День був напружений в зв'язку із складанням графіка підготовки 2 і 3 томів «Іст[орії] УРСР». Основа для складання дуже хитка, бо нічого не підготовлено на належному рівні. І десь в кінці дня підійшов

⁵⁸⁻⁵⁸ Підкреслено автором.

до мене наш парторг сектору Ю[рій] П[авлович] Л[авро]в і сказав, що хотів би зі мною поговорити, йдучи додому. По дорозі вгостив його 100 гр. та й сам випив. Десь через 30 хв. сказав, що хотів би, щоб я в цих складних умовах виступив з теоретич[ною] ста[тею], яка була б посередині між статею К[от]ляра та Голоб[уць]кого. Пропозиція така сама, яку висловив кілька днів тому М[ихайло] К[ова]ль після розмови з А[рнольд]ом Г[ригоровичем] Ш[евеле]вим. Видно, що й ця пропозиція йде з того джерела. Я сказав, що про це подумаю. В розмові вияснилося, що розпорядження прийшло на зміну «наказу» який був перед цим підготовлений. Таке враження, що хочуть використати моє складне становище. [Сказав, що подумаю]. В мого співбесідника склалося враження, що готовий виконати його пропозицію. Він навіть подзвонив мені додому через деякий час, видно маючи перед цим розмову з шефом І[нститу]ту. Дещо дізнався і про те, як сватали М[икола] Н[икифоровича] Л[ещен]ка на зав[ідуючого] відділом Д[митро] І[ванович] Мишко, А[ндрій] В[асильович] Л[ихо]лат. Три дні чую поздоровлення з нагоди мого «призначення». Хоч один я знаю ціну цієї події. Все на папері.

16/Х. – Сьогодні платили зарплату за першу половину жовтня. Розпорядження про моє призначення в[иконуючого] о[бов'язки] зав[ідуючого] від[ділом] не вплинуло на зарплату. Дрібниця, але вона характерна для характеристики мого становища. Навіть «на папері» нічого не значить моє призначення.

22/Х. – Вже згадував про те, що Ю[рій] П[авлович] Л[авро]в, як він говорив «від себе», щоб я дав згоду і заявив при директорові, що напишу статтю на актуальну тему. Сьогодні підійшов до мене Ю[рій] П[авлович] Л[авро]в і нагадав про статтю. Сказав, щоб я пішов до директора і повідомив його про це (пізніше мені стало відомо, що перед цим зранку Л[авро]в був у директора), бо він їде у відрядження. Не зміг пробитися до директора, бо була черга у приймальні. Та під кінець дня він сам мене викликав. Поговори[ли] по іншим питанням, а після я запитав його, що мені робити, про що писати, щоб міг друкуватися. Він сказав, щоб я написав статтю на актуальну тему про класову боротьбу «і т. д.». (Так і сказав «і т. д.»). Я запропонував написати статтю про класи і класову боротьбу на Україні в період феодалізму. Він у присутності секрет[аря] п[артійного] б[юро] П[авла] С[тепановича] Соханя і члена п[артійного] б[юро] В[ячеслава] О[лександровича] Г[ор]бика заявив, що буде мене підтримувати перед різними інстанціями, щоб мою статтю надрукували, щоб я зайняв належне місце в науці.

В кінці дня підходив до мене П[авло] С[тепанович] С[оха]нь і розпитував про рішення ЦК 5/IX 1972 р., що він хоче ставити питання про зняття догани. Може дійсно проясниться і стане не таким важким моє становище.

25/Х. – Сьогодні П[авло] С[тепанович] С[оха]нь сказав мені новину, яка мене трохі з ніг не збила. Знайомився він з моєю обліковою карткою

в райкомі. І в картку не записано партстягнення. Невже недогляд, чи може щось змінилося після? Сказав, що з приводу цього буде говорити з першим секретарем Печ[ерського] р[ай]кому. Невже після того як пройшов рік «обновлять» мою облікову картку «доганою»? Повна голова спогадів, догадок, міркувань. Не проходить це і після того, як випив 150 гр. Невже історія повертається? Та ще як незвичайно.

30/Х. – Зустрів П[авла] С[тепановича] С[оха]ня. З розмови довідався, що він був в секретаря Печ[ерського] р[айко]му. І той розповів, чому до особов[ої] картки не вписали догани. Текст постанови він передав з відпов[ідним] написом в І[нсти]тут археології для обговорення. Пройшов відповідний час і постанова була повернута на «самий верх», а догану і забули вписати. Справу знову підняли через Ф[елікса] М[ихайловича] Рудича. Знову всі повернулися до минулого. Немає чуда ніякого, що торкається мене.

13/ХІ. – І почалося... Кілька днів тому сказав мені П[авло] С[тепанович] С[оха]нь, що мав розмову з секрет[арем] Печ[ерського] р[айко]му, який підтримує пропозицію про те, щоб з мене зняли догану. Сказав і про те, що це питання погоджено вище. А вчора на Парт[і]йному Бюро Сектору дожовт[невого] періоду історії слухали мою заяву про те, щоб з мене зняли догану. Виступали майже всі члени бюро (В[алентина] П[авлівна] Сидоренко, В[іра] В[асилівна] Панашенко, І[гор] С[еменович] Слабеев, Ф[едір] Є[вдокимович] Лось, Ю[рій] П[авлович] Лавров), висловились за те, щоб знято було догану. Правда, у виступі Ф[едора] Є[вдокимовича] Лося прозвучала думка, щоб я каюся і каюся, щоб написав навіть у стінну газету про свої помилки і т. д. Постанова була одноголосна – просити п[артійне] б[юро] Інституту розглянути справу і зняти догану.

А сьогодні це питання було поставлене на бюро п[артійної] о[рганізації] І[нститу]ту. Засідання було широке. Крім членів бюро були всі парторги. Почали з мого питання. Все було наперед передбачено. Доповів про рішення б[юро]секції Ю[рій] П[авлович] Лавров. Надали слово мені. Відповідав на запитання. Різні були. Ф[едір] Є[вдокимович] Лось дуже цікавився, що розуміти під терміном «пацифісти». А[рнольд] Г[ригорович] Шевелев цікавився, як я дивлюся на певні питання, зокрема, на ідеологіза[цію] старовини. (Був своєрідний екзамен.) Я відповідав на питання, як думав. Трохи затягнулися відповіді. (Після мені говорили, що це моя невдача.) Першим виступив Ф[едір] Лось. Висловив те, що вчора, а взагалі зводилося до того, щоб я «впав на коліна і бив себе в груди». ⁵⁹Приємно ⁵⁹ виступали: Римаренко, Лисенко, Лещенко, Курносов. Після з довгою, повчальною промовою виступив А[рнольд] Шевелев. Прозвучало те, що я не до кінця зрозумів свої помилки і т. д. Переді мною сиділи деякі люди і зрозуміли, що він хоче справу відкласти (хоч мені відомо, що за те,

⁵⁹ Підкреслено автором.

щоб зняли [начальство] з райкому і ЦК). Закінчив тим, що я зрозумію свої недоліки, висловлюся про них рішуче, покаюся. Закінчив тим, щоб бюро просило райком про зняття догани. І заключним словом виступив П[авло] Сохань. В цілому теплим; але дещо скованим виступом директора. Одноголосно всі члени бюро проголосували, щоб знято було догану. Після йшов до дому з Ю[рієм] Лавровим. Знав, що перед цим він вийшов від Шевелева. Всю дорогу мені говорив про те, щоб я рішуче засудив свої помилки. Дізнався, що питання про мою справу погоджено з Ф[еліксом] Рудичем, В[алентином] Ю[химовичем] [Маланчуком]. Дізнався що доведеться пройти довгі сходи. Видно, ⁶⁰піднятися знову важче, ніж впасти⁶⁰.

4/ХІІ. – Вчора зустрів А[рнольда] Г[ригоровича] Ш[евеле]ва. Він розповів, що був разом з П[етром] Т[имофійовичем] Т[ронь]ком в Ф[елікса] М[ихайловича] Р[уди]ча. Між іншими справами Ф[елікс] М[ихайлович] поцікавився моєю особою. При цьому А[рнольд] Г[ригорович] Ш[евеле]в начебто йому сказав, що я веду корисну роботу над 1–2 томами і що при цьому Ф[елікс] М[ихайлович] Р[уди]ч начебто вперше промовчав, нічого не сказав. А[рнольд] Г[ригорович] Ш[евеле]в вважає це хорошою ознакою.

А сьогодні на дирекції з участю партійного керівництва І[нститу]ту розпочалася робота відділу феодалізму. Почалось це 17³⁰, а закінчилося о 20 годині. В кінці висновків Ш[евеле]в звернувся до членів бюро і сказав, що не будуть піднімати питання про якогось іншого зав[ідуючого] відділом крім мене, бо я начебто проявив себе. Не знаю, як це все закінчиться. Перед засіданням зустрів в І[нститу]ті товарища [прикріпленого] з установи⁶¹. Запитав його, до якого часу буде продовжуватися моє дурацьке становище. Він відповів, що потрібно трохи терпіння і все буде гаразд. Скільки того терпіння ще потрібно?

1974

9/І. – Закінчився 1973 р. Розпочався новий. Змін немає у моєму становищі та почуттях. Правда, одержав біля сотні письмових привітань. Вітали різні люди як ті, що мене добре знають, так і ті (як мені здається), які мене й не дуже знають. Бажали, щоб новий рік для мене був кращим минулого, бо то був рік «Зеленого Дракона». Переконаний, що буде щось нове в Новому році, хоч певен – не таке, щоб викликало задоволення, захоплення. Все переносив у собі, протягом 1¹/₂ року. А далі важко цього досягнути. Хоч би не зірватися. Згадую про це [тужу], деякі люди і факти нового року про це нагадують.

Сьогодні запросили мене на Бюро відділу, як обраного колись члена. З вересня 1972 р. ні разу не запрошували. А це запросили, бо потрібен кворум для вміщення праці економістів на премію ім. [Шліхтера]. Зі-

⁶⁰⁻⁶⁰ За браком місця записано на лівому березі аркуша.

⁶¹ Підкреслено автором.

брали велику аудиторію, бо слухали ряд питань. А серед них про виконання постанов, що стосуються Інституту археології. Особливе місце зайняла пост[анова] През[идії] АН УРСР від 14/IX 72 р. Згадали (без прізвища) всі недоліки дирекції (допов[ідав] І.І. Артеменко), після про закриття «Київ[ської] Стар[овини]», «Середніх віків» тощо. Висидіти було дуже важко, а стримав себе, щоб демонстративно не вийти. В мене переконання, що це все було спеціально влаштовано, щоб якимось мені нагадати, а то й принизити мене в очах наукової громадськості. Та чорт з організаторами. (Мені здається, що це основні Б[орис] М[усійович] Б[аб]ій та А[рнольд] Г[ригорович] Ш[евел]єв, при вказівці І[вана] К[остянтинівича] Б[ілоді]да.) Є деякі дані для цих міркувань.

11/1. – Сьогодні був на вечорі, влаштованім І[риною] М[иколаївною] Мельниковою в зв'язку з обранням в чл[ени]-коресп[онденти]. Запросила за день до цього. Сказала, що буде обмежене коло людей, а в їх числі дир[ектор] Інституту, заст[упник] мін[істра] вищ[ої] школи Колосова, співробітники відділу та ще деякі гості. Сім'я [Лихолата] та М[ельни]кової дуже обережна. І те, що мене запросили може про дещо свідчить позитивне, бо вони дуже прислухаються. Може?!

Та сьогодні в день подзвонили з Радіокоміт[ету], щоб я виступив з приводу Переясл[авської] Ради. В принципі дав згоду, але попросив, щоб з приводу моєї кандидатури порадилися з начальством. Через півгодини мені подзвонили, що начальство сказало: «Каже, пізніше йому поставимо виступ». Пробачалися за такий «исход» справи. А я відчув, як далеко зайшла справа, коли навіть через 1¹/₂ року немає ходу. І не тільки руки опускаються, але й появляється нехіть, яка граничить з апатією. Хоч би unikнути ще цього.

13/1 – Подзв[онила] одна особа, що хоче зі мною зустрітись. Хоч ця особа не один раз мене повідомляла про різні неприємності, які мені готувалися, але я дав згоду зустрітись. Що мене ще чекає?

18/1 – Десь біля 13 год[ини] подзвонив А[рнольд] Гр[игорович] Ш[евел]єв. Спитав, кому послати на рец[ензію] текст Мишка, який обговорювали і забракували на відділі. Після цього він подав заяву про перехід на пенсію. Всі догадувалися, що на пенсії він буде писати в усі кінці та інстанції. Спитав Ш[евел]єва, чи [немає чого послати] у відповідні інстанції. Відповідь була не дуже виразною. В Інституті дізнався, що вже створена комісія для «дослідження» листа Мишка, де головне обвинувачення направлене проти мене. Від І[горя] С[еменовича] С[лабее]ва дізнався, що лист в нього. З листом ознайомився. Дійсно написано дуже багато гидоти, багато видуманого, ряд припущень. Моя особа виступає ворогом № 1 в усіх відношеннях. Є і пропозиції щодо мене. Одна з них засудить мене, зняти з посади в[иконуючого] о[б]в'язки зав[ідуючого] відділом тощо. Вже створена комісія, як сказав, для розгляду заяви, яка адресована зав[ідуючому] від[ділом] науки ЦК КПУ Ф[еліксу] М[ихайловичу] Р[уди]чу, 26/ХІІ 73 р., тобто три дні після звільнення з роботи.

Знову почався рік комісією. Чим закінчиться, чи витримаю? І[гор] С[еменович] С[лабе]єв мав розмову з директором та секр[етарем] парт-бюро П[авлом] С[тепановичем] С[оха]нем. Сказав, що обидва дуже [стривожені]. Це ускладнює справу.

21/І. – В коридорі зустрів А[рнольда] Г[ригоровича] Ш[евеле]ва. По-здоровалися і він сказав, щоб зайшов до нього. Були в кабінеті також і предста[вники] п[артійного] бюро – В[ячеслав] О[лександрович] Горбик та Ю[рій] П[авлович] Л[авро]в. В розмові при них дир[ектор] заявив, щоб я признавав помилки, а справу Мишка він візьме на себе. Сказав, що була в нього К[атерина] І[саківна] Стецок і жалілася на те, що у відділі немає порядку, обговорення проходять грубо і т. д. А[рнольд] Г[ригорович] Ш[евеле]в начебто їй відповів, що обговорення, як йому відомо, проходять на належному рівні. Що ж стосується «тона», то потрібно і його налагодити. Я погодився. «Дивне» співпадіння – заява Д[митра] М[иш]ка і «похід» К[атерини] І[саківни] Стецок в дирекцію. Час покаже, як це зв'язано. Але чомусь я переконаний, що зв'язок є.

22/І. – Сьогодні день явочний. Прийшла на роботу і К[атерина] Стецок. Десь в кінці дня сказала, що хоче зі мною мати розмову. Вийшли в коридор. Спитала, чи знаю я, що вона вчора була в директора. Відповів, що мені директор про це сказав. Повторила, що жалілася на «грубості» в обговоренні, які були з боку О[лійни]ка, Ш[еке]ри, Г[ончару]ка та інших. «Не згадала лише про І[горя] С[лабе]єва, зважаючи на його становище». Вислухав мовчки. Сказала, що після директора була з тією заявою в зав[ідуючого] сектором Ф[едора] Є[вдокимовича] Л[о]ся. Той начебто нагримав на неї за цей похід.

Викликав до себе П[етор] Т[имофійович] Т[ронь]ко. Дуже мило зустрів. Сіли не за [«перший»] стіл. Спитав як життя, чи не потрібна його допомога. Деяко розповів йому про «життя-буття», і за бажання допомогти подякував. Він звернувся до мене з проханням, щоб допомогти йому з доповіддю, яку він буде робити в АН СРСР. Я погодився це зробити.

25/І. – Вчора одержав запрошення на засідання Президії АН УРСР. Слухалися питання: «Про нові археологічні та епіграфічні дослідження історико-культурних пам'яток Києва». Мені невідомо, хто і чому був ініціатором цього запрошення. Доповідали П[етро] П[етрович] Толочко, С[єргій] О[лександрович] Висоцький. Справили враження хороше. Дуже хвалили [десять] Київ[ських] експедицій, які створено при мені. Сидів 1,5 години і в думці переживав про тих чотири роки, що віддав Інст[итуту] археології. Може спеціально хтось [підписував] це запрошення, щоб я переживав. Все може бути. (А хвалили головним чином за відкриття 1971–1972 рр., до чого я мав якесь відношення.)

13/ІІІ. – Довго нічого не записував, хоч було про що. Слід згадати хоч би про те, що більше місяця працювала комісія з приводу вже згаданого листа в ЦК і обком партії Д[митра] І[вановича] Мишка. Розпитували, довелося писати пояснювальні записки, переживати і т. д.

Сьогодні мене П[авло] С[тепанович] С[оха]нь познайомив з відповіддю, яку написало п[артійне] б[юро] у відповідні організації. Лист на 2,5 стор[інки]. В ньому йде мова про те, що обвинувачення висунуті М[иш]ком безпідставні і т. д. А те, про що він згадує відповідно Л[еоніда] В[асильовича] О[лійника] і Ф[едора] П[авловича] Ш[евчен]ка, було в свій час засуджено відповідними п[артійними] орган[ами]. Після цього П[авло] С[тепанович] С[оха]нь говорив мені, що необхідно якимось письмово засудить свої помилки і т. д. Я сказав, що не бачу таких помилок і що в процесі цього знову почнеться круг навколо мене.

Спитав, про що конкретно йде мова. Він виняв записку (замітки) з приводу статті, що вміщено в «Серед[ніх] віках» ви[пуск] II. Зауваження співпали з тими, що їх у свій час висловлювали Д[митро] М[иш]ко та І[ван] Ш[еке]ра. Я сказав, що звинувачення безпідставні, що Б[огдана] Хм[ельницького] ще мало хвалили і це показало його значення.

А буквально через 25–30 хв[илин] в канцелярії зустрівся з прикріпленим до нашого І[нститу]ту Ф-ним. Мені здається, що ставиться він до мене без всякого «предвзяття». Фактично продовжили розмову, яку почав у півгодини тому С[оха]нь. Дещо мені стало ясним. Зокрема, що про це мова йде давно і що має залежати від мене. Видно, що дехто «турбується» про мене. Це добре і складно.⁶² Сказав, що про мене на поч[атку] 1973 перед[авала] «Свобода» (одночасно і про [Терлецького])⁶². Сказав, що можу надати параграф, який написав про формування укр[аїнської] народності. В принципі на цьому зійшлися. Обіцяв надати матеріал через [10] днів.

Ще раз прочитав заяву М[иш]ка.⁶³ (Див[ись] її виклад.)⁶³ Прочитав текст і рецензію, які дали на його розділи В[ладимир] Пашуто, Н[иколай] Н[иколаевич] Улащик, А[лександр] А[лександрович] Зимин.⁶³ (Див[ись] висновки.)⁶³

Переплітається воєдино брехня та справедливість. Це добре (і не один раз) відчув на собі.

**64 [3 листа Д[митра] І[вановича] М[иш]ка
22/XII - 1973 р.]⁶⁴**

⁶⁵Після адреси⁶⁵ лист починається словами: «В І[нсти]туті історії АН УРСР відділ історії феодалізму очолює Ф[едір] П[авлович] Шевченко, який в минулому розвалив наукову роботу в І[нсти]туті археології, проповідував ідеї укр[аїнського] бурж[уазного] націоналізму, деспотично переслідував своїх противників, спирався на групу некваліфікованих співробітників, щоденно випивав і т. д. За негідну діяльність він був знятий з посади директора. На Секретаріаті ЦК КП України йому

⁶² Речення написано між рядками.

⁶³⁻⁶³ Підкреслено автором.

⁶⁴⁻⁶⁴ Взято в квадратні дужки і підкреслено автором.

⁶⁵⁻⁶⁵ Підкреслено автором.

винесено сувору догану і заборонено в майбутньому займати керівні посади. Чимало праць Шевченка знято з користування, як антинаукові і шкідливі».

⁶⁶[Такий тон, такий початок. А далі зміст теж «гостро» викладених звинувачень.]⁶⁶

– Повністю відкинув попередній проспект б[агато]т[омної] ⁶⁷історії... і ⁶⁷написав свій проспект.

– Створив свою групу, в якій об'єднав нероб і людей сумнівних.

– Ш[евчен]ко разом з Котляром проповідує бурж[уазно]-нац[іоналістичну] концепцію про існув[ання] укр[аїнської] народ[ності] з XV ст., а Київ[ська] Русь оголошується ним укр[аїнською] державою.

– За науковим планом І[нститу]ту в 1973 р. мав написати ряд параграфів та розділи. «Але ⁶⁸не виконав жодної роботи. Це прямий злодій, якого потрібно судити і вигнати з партії»⁶⁸.

– Протягом року Ш[евчен]ко запевняв дирекцію, що розділи про Запоріжжя буде писати В[олодимир] Голоб[уцький]. Але обманював дирекцію. В кінці року Ш[евчен]ко доручив писати розділ про козацтво Гапусенко.

– Ш[евчен]ко навмисно зволікає доопрац[ювання] розд[ілу] Гуслистого.

– З особ[истої] ініці[атииви] Ш[евчен]ко дозволив [йому] протягом 6 міс[яців] писати власну роботу.

– Зловживає Ш[евчен]ко своїм станов[ищем], щоб чинити розправу над тими, хто критикував його нац[іоналістичні] погляди.

– Зірвав дискусії, намічені в плані І[нститу]ту.

– Веде себе у від[ділі] як деспот. «Роз'єднав відділ на 2 табори».

– Робота над I-II томами «фактично уже зірвана, а Ш[евчен]ка це не турбує. Він діє за принципом – чим гірше, тим краще».

– У своїх працях Ш[евчен]ко не дає глибокої [критики] ідейни[...] ⁶⁹укр[аїнського] б[уржуазного] нац[іоналізму]. А в багатьох працях має місце б[уржуазно]-н[аціоналістична] концеп[ція] (про поход[ження] укр[аїнської] народності, укр[аїнського] козацтва і т. д.).

– Під час ред[агування] «УДЖ» він всіляко ухилявся від друк[ування] статей, в яких крит[икувались] б[уржуазно]-нац[іоналістичні] фальсифікації.

– Сам Ш[евчен]ко – син куркуля-жандарма царської охоранки і приховує своє походження.

– Одружений він на дочці [крупного] капіталіста. Тесть живе в США, великий мільонер, запеклий сіоніст, неприм[иримий] ворог Рад[янського] Союзу. Ш[евчен]ко підтримує з ним нелегальні зв'язки

⁶⁶⁻⁶⁶ Взято в квадратні дужки автором.

⁶⁷⁻⁶⁷ Так в тексті.

⁶⁸⁻⁶⁸ Підкреслено автором.

⁶⁹ Кінець слова нерозбірливо.

через укр[аїнських] бурж[уазних] нац[іоналістів] [Пеленського]⁷⁰ [...]»⁷⁰. Щорічно його тесть висилає з США, Канади та ін[ших] імперіал[істичних] країн різну літературу, періодику.

- Активним помічником Ш[евчен]ка є Лось Ф[едір] Є[вдокимович].

- Серед укр[аїнських] б[уржуазно]-нац[іоналістичних] істориків США, Канади, [...]»⁷¹, ФНР, Франції та ін[ших] імперіал[істичних] країн Ш[евчен]ко користується великим авторитетом.

- Багато його робіт частково або повністю надруковані у виданнях укр[аїнських] бурж[уазних] нац[іоналістів]. Вони широко посилаються на його праці.

- Різні укр[аїнські] б[уржуазні] нац[іоналісти], коли прибув[ають] у Київ із Заходу, завжди намагаються особисто познайомитися з Ш[евчен]ком і подарувати йому свої праці.

- Ш[евчен]ко часто одержує книги і газети з імпер[іалістичних] країн. Безумовно, що знач[на] частина їх висилається його тестем та різними нац[іоналістами], з якими підтримує різні зв'язки.

- Особиста б[ібліоте]ка Ш[евчен]ка наповнена б[уржуазно]-н[аціо]налістичною літерат[урою], яку він широко використовує в своїх роботах. ⁷²[А також ряд інших звинувачень.]»⁷²

⁷³З рец[ензій] на розділи Д[митра] І[вановича] Мишка⁷³

«Нынешний текст – это поверхностный компилятивный рассказ...

Нет смысла продолжать. Ясно и так, что представленный текст не соответствует уровню современной науки».

⁷³26/II. 74 г⁷³. – Доктор исторических наук В[ладимир] Пашуто.

⁷³Общее заключение⁷³. Главы написано, крайне небрежно, они имеют характер черновых набросков, а не законченного произведения.

29/II. 74. – Доктор исторических наук Н[иколай] Н[иколаевич] Улащик.

«В целом же, как мне представляется, представленный текст нуждается в серьезной авторской доработке».

Доктор исторических наук, профессор А[лександр] А[лександрович] Зимин.

25/II 74 г.

26/III. – На об'єд[наному] П[артійному]/б[іуро] І[нститу]ту історії та І[нститу]ту археології розглядали питання про стан підготовки

⁷⁰⁻⁷⁰ Два прізвища нерозбірливо.

⁷¹ Одна країна нерозбірливо.

⁷²⁻⁷² Взято в квадратні дужки автором.

⁷³⁻⁷³ Підкреслено автором.

двох книг першого тому «Іст[орії] УРСР». Відчув, що мені доведеться розплачуватися за ті недоліки, упущення та інше, що створилися з першим томом. І це в той час, коли я не зав[ідуючий] відділом, а тільки в[иконуючий] о[бов'язки] (громад[ських] засадах), коли, як вияснилося, мене навіть не вводять до складу редколегії. Вчора сказали, що відпов[ідальним] ред[актором] і тому в ЦК дали згоду на І.І. Артеменка. Поки що б'ють прямо і [посередині]. Чи довго ще таке буде?

4/IV. – Сьогодні дурний день. Ще о 9⁰⁰ подзво[нив] Юр[ій] Павл[ович] Л[авро]в, що до нього поступили сигнали, начебто у тексті [Л][еоніда] В[асильовича] О[лійни]ка, який сьогодні буде обгов[орю]ватися на Відділі, є плагіат із Голобуцького. Просив, щоб я під цим кутом зору подивився на роботу О[лійни]ка.

[...]

Після засідання Л[авро]в мені сказав, що це «удар» направлено головним чином проти мене, що розпускають слух про моє п'янство із співроб[ітниками] відділу і т. д. Після цього всього я дійсно пішов і випив 100 гр. коньяку.

5/IV. – Хотів побачити директора, щоб доповісти про вчорашнє. Але його не було. Передали, що він дуже стривожений тим, що сталося у відділі. В [Інститу]ті всі про це говорять і, як вияснилося по-різному. Підійшов спеціально І[гор] [А][ндрійович] Петерс і сказав, що напад вчора був зроблений на мене. І знову про випивки і т. д. Вже немає ніяких «закидів» про мою наукову діяльність, бо нічого не друкую. Але можна говорити, що я п'яниця. Хоч ніде мене не бачили п'яним. Побачимо, чим це закінчиться. А видно, що темні сили діють, продовжують діяти.

6/IV. – На вулиці зустрів В[олодимира] Ф[едоровича] Панібудьласку. Поздоровались. І він запитав, «що нового в [Інститу]ті». Я сказав, що вчора бачив його теж в цій установі. І задав йому також питання. Він почав говорити про те, що в [Інститу]ті люди парами і групами і про щось говорять. Запитав його, чому він не підключився до таких розмов, бо мав змогу дізнатися, про що йде мова. І знову мені здалося, що він хотів щось від мене взнати про мене.

10/IV. – Після роботи випадково на вулиці зустрів А[ндрія] Бабинця. Розговорилися. Спитав мене, чи зняли вже догану. Я відповів, що ні. «Потрібно добиватися. В райкомі користується повагою і довір'ям П[авло] С[тепанович] С[оха]нь, він вже зробив, щоб зняли догану з співроб[ітників] [Інститу]ту археології – Даниленка, Бібікова». Я сказав, що С[оха]нь у нас секр[етар] п[артійного] б[юро], але чомусь він не береться за мою справу. Так, що видно ще не настав час.

15/IV. – І знову дурний день. В[іра] В[асилівна] Пан[ашен]ко та Ф[елікс] Михайлович⁷⁴ Шаб[уль]до розповіли про свій «похід» до директора в п'ятницю. Це він їх викликав, як секретарів томів (мене

⁷⁴ У тексті помилково Ф.І. Шаб[уль]до.

як зав[ідуючого] відд[ілом] не викликав). Багато розповіли. Я тільки сприйняв те, що не буду в редкол[егії] ні 1, ні 2 томів. Ред[актором] одного призначено М[иколу] Котляра, а другого – Г[ригорія] Сергієнка. Мене навіть не ввели до складу редколегій. Сказали, що буду рахуватися керівником авт[орського] колективу. Але це робочий варіант. Сьогодні обидва відпов[ідальних] редак[актори] вже вели себе по редакторськи. Без мене через секр[етарів] томів брали матеріали і т. д. Чи витримаю ще психічно?

Завтра подаю заяву, щоб мене зняли із в[иконуючого] о[бов'язки] зав[ідуючого] відділом, тим більше, що це тільки формальність, якої пора позбутися. Хватить готувати напівфабрикати для т. з. редколегій.

29/IV. – Сьогодні були відкриті п[артійні] збори. Зібралися всі до купи, сиділи рядом. Вже тижнів два, як неофіційно відомо, що від[овідальним] ред[актором] другого тому буде Г[ригорій] Я[кович] С[ергієн]ко. Наказу про це немає. Але видно, що з ним говорили про це на рівні дирекції і т. д. Вже днів 6–7 прийшов у відділ і попросив дати йому тексти для редагування т[ому] П. А сьогодні сидів рядом із своїм другом І[ваном] М[ихайловичем] Ш[еке]рою і говорив так, щоб і я чув, бо близько сидів: про те, що назву тому дали не вірно. Потрібно назвати том «Визволення України та розвиток феодал[ьних] відносин». Сидів я мовчки, хоч міг щось на цю дурницю сказати. Адже виключається (ігнорується) роль народу у своєму визволенні.

А взагалі гадость. Д[иректо]р навіть мене не викликав і не говорив про те, хто буде редактором томів, хоч мені доводиться витримувати весь «бій» з приводу цього. Таке дурне становище, що кожну ніч сняться кошмари. Коли ж кінець?

17/V. – Сьогодні вивісили наказ директора про те, що з 12/V відпов[ідальним] ред[актором] П тому УРСР призначено к[андидата] і[сторичних] н[аук] Г[ригорія] Я[ковича] Сергієнка. Правда, він вже до наказу активно взявся за виконання цих функцій. Мені особисто ні дир[ектор], ні сам відп[овідальний] ред[актор] не сказали ні слова, хоч би як в[иконуючий] о[бов'язки] зав[ідуючого] відділом. По різних ділам відділу директор веде розмову з усіма з від[ділу], тільки не зі мною. Ну і чорт з усім цим. Привикаю до принижень і т. д.

К[атерина] І[саківна] С[те]цок ходила жалітися (знову) на цей раз до секр[етаря] п[артійного] б[юро] про те, що не зважають на її бажання не змінювати структуру її розділів. «Копають» з усіх боків.

23/V. – Сьогодні вивісили наказ про склад редколегії другого тому «Історії УРСР»: Сергієнко (від[повідальний] ред[актор]), К[атерина] І[саківна] Стецок, І[гор] С[еменович] Слабеев, О[лексій] І[ванович] Путро, В[іра] В[асилівна] Панашенко, В[алентина] О[лексіївна] Маркіна, І[лля] Г[аврилович] Шулґа. Сьогодні мені сказали, щоб 29/V на Бюро головн[ої] ред[колегії] доповідав про хід [підготовки] текстів К[атерини] І[саківни] Стецок та І[вана] М[ихайловича] Шекери.

І знову почнеться сутяга і т. ін. Для чого це мені, коли продовж[уються] приниження, а то ще й більше.

24/V. – Знято наказ про ред[колегію] 2-го тому. Але всі поприходили, бо начебто директор хотів з ними зустрітися. Але чомусь зустріч не відбулася. Підходили до мене деякі товариші і запитували, як розуміти [вчорашній] наказ. Не міг відповісти.

29/V. – І знову дурний день. На три год[ини] було призначено зустріч з Бюро гол[овної] ред[акційної] колегії «Істор[ію] Укр[аїнської РСР]». А на 14³⁰ директор скликав ред[акторів] Т. І-ІІ. Крім співроб[ітників] відділу прийшов ще І[лля] Г[аврилович] Шульга, прийшла В[алентина] Маркіна. Всі пішли на засідання. Залишився один у відділі, бо сьогодні не явочний день. Десь о 16 год[ині] пішов до вч[еного] секретаря і спитав, чи буде зустріч з Бюро гол[овної] ред[колегії]. Відповів, що дирек[тор] вважає не потрібним викликати і розбирати справу Стецюк і Шекери на цьому рівні.

Випадково зустрівся в І[нститу]ті з Наулком. Розповів, як з його роботи викреслили всі посилання на мої роботи.

Зустрів Соханя. Поздоровив його з призначенням на посаду заст[упника] директора. Відповів, що надіється на мою допомогу. Сказав, що треба з мене зняти догану. У вищих сферах немов би то передали, щоб я написав статтю, в якій би «десь, між іншим» згадав і про свої помилки. Без цього догани не знімуть. Я сказав, що мені передали від високого начальства, щоб я ще походив, трохи пізніше, знімуть догану. А про статтю сказав, що подумаю. Сказав, хай беруть за мірило мною виконані праці. При цьому П[авло] Степанович⁷⁵ С[оха]нь сказав, що один із співроб[ітників] п[артійної] вищої інстанції йому сказав про мене: «Знаємо його як хорошого історика. Але його іноді заносить не туди, куди треба». А куди і коли, і як треба?

5/VI. – Вчора в кінці дня сказали, щоб був в ЦК у Кураса. Сьогодні о 10⁰⁰ прибув. Крім мене викликали для цього Сергієнка, Симоненка, [Котляра], Толочка, Пойду (Дніпр[опетровськ]). Читали брошуру, вид[ану] за корд[оном] Брайчевського – «Возз'єднання чи приєднання». Після обговорювали, а ще стенографували.

Під кінець дня пішов до Сер[гія] Ів[ановича] Д[орогунцо]ва. Спитав, як живу. «Дивувався», що з мене не зняли догану, що мене викреслюють в усіх згадках, не друкують і т. д. Але при цьому сказав, щоб я мав терпець все перенести, бо все пройде. Видно, що його дивування було фальшивим. Сказав, щоб я ходив в цю установу, щось будуть робити, бо він не знав, що такий стан. Прийшов додому і подзвонив йому. Він сказав, що викликав Ку[ра]са і говорив з ним. Чорт знає, що робити.

6/VI. – Сьогодні виступав з доповіддю на інститут[ському] теоре[тичному] [семінарі]. З начальства нікого не було, бо всі пішли на зустріч з канд[идатом] у Верх[овну] Раду СРСР.

⁷⁵ У тексті помилково П.В. С[оха]нь.

11/VI. – Було засідання відділу. А після цього звернувся відповід[альний] ред[актор] II тому Г[ригорій] Я[кович] С[ергієн]ко, щоб дозволив у кімнаті засідати редколегії тому. Дозволив. Хотів зразу втікти, але прийшли до мене люди, і я їх прийняв в своїй кімнаті. Якось моторошно. Такі факти нагадують мені дворічне минуле та й сьогоднішнє дурне становище.

4/VII. – Сьогодні стало мені відомо, що на роботу в І[нсти]тут прийнято В[олодимира] О[лексійовича] Голобуцького. Буде одним із редакторів 1-го тому, а це означає, що й моїх теж текстів. Це людина, яка за своє життя сама нічого не писала і не редагувала. Був у нього почин хоч, правда не дурний. – [Розпадеться]. Досадно і т. д.

5/VII. – Було засідання дирекції. Розглядали не[величкі] теми на 1975 р. А[рнольд] Гр[игорович] Ш[еве]лев сказав, що мені хватить редагування. А я йому сказав, що редагувать не буду, бо не є членом редколегії. Він дуже «здивувався», а може забув про те, що нікуди не ввели. Без нього це не відбувалося.

5/IX. – Сьогодні рівно два роки, як мені записали на [вищому] рівні.

Сьогодні відвідали мене представники І[нститу]ту археології і вручили поздоровлення з 60-річчям, підписане трикутником. Теплі слова привітання теж навіяли і тяжкі спогади. Вручили і подарунок – люльку.

Було це перше офіційне⁷⁶ поздоровлення. Хоч прийшло кілька десят[ків] телеграм від різних людей. Напевно, що є якісь вказівки з приводу «відзначення» цієї дати. Побачимо.

6/IX. – Було засідання в дирекції. Вів сам після відпустки А[рнольд] Г[ригорович] Ш[евеле]в. Зробив перерву, підійшов до мене і в присутності багатьох поздоровив і тричі поцілував. Що це означає? Знаю його характер і обережність?

9/IX. – Сьогодні було засідання з приводу планів на 1975 р. А завтра має бути нарада авторів по б[агато]том[ній] історії. Директор сказав, що о [4] год. буде скликано вчену раду, щоб мені вручити поздоровл[ення] президента. Я упросив⁷⁷, щоб спец[іально] ради не скликали, а іншим разом, пізніше вручили. Так воно краще і спокійніше.

20/IX. – Сьогодні відбувалася Вч[ена] рада І[нститу]ту. Головував (через відпустку дир[ектора] Ш[евеле]ва) заст[упник] П[авло] С[тепанович] Сохань. На початку засідання з'явився акад[адем]к Б[орис] М[усійович] Бабій, з теплим вітанням від Презид[ента]. Поздоровив. Мені сказали сісти за стіл. Читали адресу від трикутка І[нститу]ту (Слабеев), [виступив] П[авло] С[тепанович] Сохань.⁷⁷[...] ⁷⁷. Виступив з коротким словом-відповіддю. На цьому засіданні не було моїх «друзів». День був «не явочний» і дуже мало було співробітників. Та це добре,

⁷⁶ Підкреслено автором.

⁷⁷⁻⁷⁷ Два слова нерозбірливо.

що без галасу все це відбувалося. Між іншим всім членкорам вручали і вручають поздоровлення Президії на засід[анні] бюро відділення. Я був виключенням. Видно, що з мене [не] знято «прокляття».

14/Х. - Об 11 год[ині] подзвонив з І[нститу]ту Ю[рій] П[авлович] Лавров. Просив зайти негайно в І[нсти]тут. Через 20 хв[илин] був там. Зустріли мене Ю[рій] П[авлович] та І[гор] А[ндріанович] Петерс. Сиділи всі троє в п[артійному] бюро. Сказали, що поступив лист-анонімка в обком партії. Обвинувачують в укр[аїнському] нац[іоналізмі], сіонізмі та всіх гріхах, які тільки зараз модні. Задавали питання. Я відповідав. Знову про батька, про тещу і тестя, про, і про, і про... Коротко відповідаючи вже кілька разів на одні і ті ж питання, трохи не вийшов з себе. Добре, що втримався.

15/Х. - А сьогодні мені показали того анонімного листа. Такої відвертої брехні і гидоти ще не читав. Видно, що автор загубив міру.

В кінці дня зустрів В[ячеслава] Г[орби]ка (секр[етаря] п[артійного] б[юро]). Він про все знає. Я йому сказав, що хочу подати заяву про те, щоб мене звільнили із т[имчасово] в[иконуючого] о[бов'язки] зав[ідуючого] від[ділом]. Нахожуся в підвищеному стані і кожен негідник хоче мене розхитати, щоб зірвати. Він не заперечував проти подання заяви.

[...]

23/Х. - І сон мене не бере. Вчора зустрівся з А[рнольд] Г[ригоровичем] Ш[евеле]вим. В розмові запитав, чи зміг би залишитися у відділі феодалізму і не переходити у від[діл] іст[орії] дружби. Я спитав, чому не може бути здійснене моє прохання, що мені буде важко працювати з людьми, які писали і пишуть на мене в різні інстанції.

[...]

Коло зачароване. Я сказав, що просив, щоб мене звільнили від т[имчасово] в[иконуючого] о[бов'язки] зав[ідуючого] відділом, а не за те, щоб бути ним. Повторив своє прохання. А[рнольд] Г[ригорович] промовчав. Що робити? Може піти до вищого начальства? Піти, щоб ще більше розхвилюватися. Адже все робиться продумано, хоч дуже жорстоко. Не дивно, що сон мене не бере. Ліг о 24, а встав о 3 год[ині]. І спати не хочеться.

25/Х. - Вчора нічого не міг записати. День був дуже «дурний». Після перерви викликав мене до себе І[гор] С[еменович] Слабеев. Викликав і Сергієнка. (Мені ще зранку говорили, що 23/Х була дирекція на якій задоволено моє прохання, а зав[ідуючого] від[ділом] признач[ено] Сергієнка.) Сказав І[гор] С[еменович] про те, що моє прохання задоволене, що в[иконуючим] о[бов'язки] зав[ідуючого] від[ділом] признач[ено] Г[ригорія] Я[ковича] С[ергієнка]. Але друга частина прохання про перехід у відд[іл] іст[орії] дружби дирекція не задовольнила. Я рішуче виступив проти цього. Був у директора. Говорив, говорив... А він чомусь при мені намагався зв'язатись із Ф[еліксом]

М[ихайловичем] Рудичем, з Курасом. Обох не було на місці. Я пішов з кабінету, сказавши, щоб викликав, коли буде потрібно.

Так мене до 17³⁰ не викликав, а я пішов додому. Який ще сьогодні буде день?

1/ХІ. – Сьогодні підписано наказ про переведення мене у відділ історії дружби. Був у відділі і представився співробітникам. Зустріли доброзичливо.

12/ХІ. – Сьогодні дізнався, що буде ліквідовано відділ джерелозн[авства] та доп[оміжних] дисц[иплін]. Знищують остаток того відд[ілу]- істор[іографії] та джерелозн[авства], який створив і керував з 1963 до 1968 р. Дізнався і про те, що П[авло] Калениченко не буде голов[ним] ред[актором] «УІЖу», а буде ним сам директор і що буде новий склад редколегії. І безумовно, що без моєї участі. Знову справа, якій віддав, будучи гол[овним] ред[актором] понад 13 р[оків], а після чл[еном] ред[колегії], знову відійшла від мене. Важко це переносити. Зустрів у коридорі А[рнольда] Г[ригоровича] Шевеле[ва]. Мило поздоровалися. Спитав, чи я вже перейшов у відділ дружби. Я сказав (хоч він і без мене знав), що там вже з 1/ХІ. Просив, щоб допомагав від[ділу] феодалізму. Я сказав, що буду робити залежне від мене. На заключення він сказав: «Держіться ще трохи. Все погане мине». Як розуміти слова людини, яка нічого не робила, щоб «воно» минуло?

10/ХІІ. – Не хотілося записувати різних неприємностей. А все ж не втримався. Згадую кожен день нараду істориків, яка відбулася 27–28 листопада. Аж до останнього дня не було мене навіть у списках учасників. Аж звечора 26/ХІ сказали, щоб я прибув на нараду. Можна уявити собі моє становище, бо знав, що будуть «склонять». Пізніше вияснилося, що доповідачі та й виступаючі одержали вказівку критикувати, не називаючи прізвищ. Але в доповіді А[рнольда] Г[ригоровича] Ш[евеле]ва (для якої і я готував матеріал-текст) глухо, але згадувалося про «помилки», зв'язані з моєю особою. Але показав себе вже відомий І[ван] І[ванович] К[омпаніє]ць. Він свій виступ закінчував словами – «необхідно щоб редколегія «УІЖу» обговорила і зробила свій висновок з приводу «Суд історії», «Чому М[ихайло] С[ергійович] Г[рушевський] повернувся...». Були «натякування» на мене також ще в деяких виступах. В заключному слові Ф[елікс] М[ихайлович] Рудич сказав і про те, що після [зміни] і [посилення] в [керівництві] І[нститу]ту археол[огії] покращилась його робота, що було допущено серйозні ідейні помилки у виданнях: «Середні віки», «Київська старовина», в роботах про Костомарова, Драгоманова і т. д.

Кожен день приносить щось «нове» до мого становища. Так, наприклад, сказав я одному діячеві, що хочу надрукувати свою доповідь, яку робитиму на теоретичному семінарі. А він зауважив, що цього не потрібно робити, бо вона ніде не буде опублікована. (Хоч я про це нічого не говорив.)

А сьогодні мені повідомили, що дир[ектор] А[рнольд] Г[ригорович] Ш[евелев] заявив на одній із нарад, що «Ш[евчен]ко розпустив співроб[ітників] відділу, фактично зірвав його роботу». І це після того, як без всякої «винагороди», з різними «мишковськими» та «компанійськими» інсинуаціями мені доводилося працювати у цьому запущеному ще до мене відділі. Все роблю від мене залежне, щоб не зовсім впасти. Є люди (навіть на згаданій нараді), підходили із співчуттям, побажаннями і надією на краще моє становище. Та в більшості випадків ці «утешення» зв'язують з часом – «прийде час» і т. д. А час йде.

12/ХІІ. – Сьогодні один «діяч» мені сказав, що поки я не напишу статті, де покритикую свої помилки, то до того часу моє становище не зміниться. Я сказав, що за основу хай беруть мої тексти, що я написав для багатотомної історії, мої виступи на зборах і т. д.

І ще дізнався, що в різні установи пишуть не тільки від руки і на машинці, але й надрук[овані] на [ризографі], з підписами і без підписів, із запитанням, що сталося зі мною. Пишуть, мені здається, вороги, щоб викл[икати] ще більше підозріло[сті].

23/ХІІ. – Вчора ввечері на площі Б[огдана] Хм[ельницького] зустрів С[тепана] К[орнійовича] Гут[янсь]кого. Я прогулювався, а він видно йшов з гостей, бо був дещо «на підйомі». Запросив його до «Хвилини», відмовився [пославшись], що спішить до зуб[ного] лікаря. Зайшов без нього. Але через кілька хвилин він приєднався до мене і сказав, що відклав похід до лікаря. Випили, згадали минуле⁷⁸. Між іншим, чогось його зацікавило, яке моє ставлення до І[вана] К[остянтиновича] Б[ілоді]да. Відповів, що у принципі позитивне, хоч його ставлення до мене не завжди було «рівним», а то навіть «гострим». При цьому Г[утянсь]кий сказав, що Б[ілоді]д мені дуже співчуває, визнає мене істориком високої кваліфікації, доброю людиною. Все це цікаво.

Далі з розмови дізнався, що С[тепан] К[орнійович] Г[утянсь]кий на поч[атку] 1972 р[оку] був у «найвищій хаті». Тож з ним, як дир[ектором] б[ібліоте]ки, людиною, що знає багатьох, спитали, кого б він вважав можливим кандидатом на пост віце-през[идента] АН замість І[вана] К[остянтиновича] Б[ілоді]да. (Перед цим один із керівн[иків] при [активі] І[нститу]ту філол[огії] заявив «про третій дзвінок» перед уходом з цього поста.) Дізнався, що серед «кандид[атів]» називали і моє прізвище. Не знали вони, що Г[утянсь]кий друг Б[ілоді]да. Ще один штрих до дій Б[ілоді]да разом із А[ндрієм] Д[аниловичем] Скабою на поч[атку] 1972 року проти мене.

24/ХІІ. – Вже давненько поставлено питання про зміни в складі редколегії «УІЖУ». Сьогодні мене зустрів П[авло] М[ихайлович] К[аленичен]ко і повідомив, що директор радився з приводу змін в найвищій установі. Відносно мене там сказали «на ваше ⁷⁹усмотрение»⁷⁹.

⁷⁸ В тексті помилково майбутнє.

⁷⁹ Підкреслено автором.

Побачимо, яке буде «усмотрение». Вже не один раз д[иректо]р «дрєфив».

26/ХІІ – Сьогодні на п[артійних] зб[орах] виступав д[иректо]р і хвалився, що був на прийомі у с[екрета]ря ЦК М[аланчу]ка, який ознайомився з роботою І[нститу]ту і дав ряд вказівок. Таким чин[ом] «на усмотрение»⁷⁹ його вказівка. Д[иректо]р висловився досить паскудно про роботу відділу історії феодалізму, про його «бувшого завідуючого», назвав [порядки] заведені – надійні були до «Запор[іжської] Січі, де вирішувалася справа – хто сильніше крикне». Пішов із зборів вимазаним. Старий рік кінчається досить-таки невтішно.

ІР НБУВ, ф. 349, спр. 77, арк. 17. Автограф.

1975

3/ІІ 1975 рік. – І знову почався рік новими подіями – діями. По телеф[ону] подзв[онив] з радіомовлення на [закордон] Д[ерев'ян]ко. Поздоровляв з новим роком, багато бажав, розповідав про свій грип. Закінчив мову пробаченням. Справа в тому, що начальство (назвав прізвища) «не соблаговолило» на те, щоб я виступив по радіо з приводу Переясл[авської] Ради.

Сьогодні дзвонив «директор» І[нститу]ту. Питав, чи я не обідився на слова його виступу, що «деякі співроб[ітники] відділу феодалізму скористалися непевним станов[ищем] бувш[ого] зав[ідуючого]». Я сказав, що не за ці слова обідився, а за обвинув[ачення] «в створенні умов Запор[іжської] Січі – хто сильніше виступить, крикне...» (Правда, в згад[аній] «Зап[оріжській] Січі», люди могли хоч крикнути, а в суч[асному] відділі і виступити бояться.) Сказав йому, що деякі люди вбачають в цьому звинувачення мене в націоналізмі. Відповів, щоб я послав подальше таких людей. А я сказав, що цього робити не буду. Пробачався, що його не так зрозуміли. А після перейшов до прохання, щоб я не відмовився прочитати «Вступ» до 8-томної історії. (Вчора мені його передали – 115 стор[інок].) Просив за короткий час відредагувати. І знову нова німа роль за сценою. І на цей раз, як і з доповіддю, яку теж готував для респуб[ліканської] наради, на якій мене без назви прізвища поносили.

6/ІІ. – Дуже не люблю, не терплю вести такі записи.

[...]

Якесь дурне коло. І знову [щось крутиться], вертиться навколо мене. Коли ж це кінчиться?

21/ІІ. – Сьогодні була архівознавча конференція. Давно зі мною погоджено, що я виступаю з повідомленням. Перед початком бачився з нач[альником] ГАУ [Головного архівного управління], розмовляв. Коли почалося засідання, не запросили в Президію. Мав іншу радість, бо сидів біля дуже милої жінки в залі.

⁷⁹ Підкреслено автором.

Після перерви підішли до мене кілька працівників з управління і почали запрошувати в Президію. Знали, що склад Президії погоджують у вищих інстанціях. Але ніхто не прийшов з тих інстанцій на конфе[ренцію]. Через це мене і запросили в Презид[ію]. Не зміг відмовитися, бо мав виступати 3-м чи 4-м. Сидів, як на [вогні]. Навіть в такій справі не маю можливос[ті] [зайняти] відпов[ідне] місце. Єдин[ий] чл[ен]-кор[еспондент] на конферен[ції]. Та не в цьому справа. Все продовжу[ється].

25/II. – Сьогодні мені сказали (постор[онні] люди), що чули, як по телефону запитували із Печ[ерського] райкому, чи зняли з мене догану. Не знаю, хто саме і чому цим зацікавився? Може буде кінець всьому поганому. Може причина цього в тому, що в неділю на Волод[имирській] гірці бачив мене з [Павлюком] І[ван] К[індратович] Л[у]так, який гуляв теж з жінкою. Та [це] версія фантастична.

26/II. – Сьогодні опубліковано Укази Пр[езидії] Верх[овної] Ради УРСР «про присвоєння ⁸⁰-за заслуги ⁸⁰ в розв[итку] історич[ної] науки та активну участь у підготовці та виданні ⁸¹–"Історії міст і сіл УРСР" ... Компанійцю ⁸¹ І[вану] І[вановичу] почесного звання Заслуж[еного] діяча науки Укр[аїнської] РСР». Ніколи нікому не завидував, навіть хорошою завистю. Але таке присвоєння людині, яка мені зробила стільки гадостей (1960, 1964, 1972 рр.) мене трохи [змоторошило]. Адже такі люди нікому і нічого доброго не принесуть. І як він виліз навіть через голову П[етра] Т[имофійовича] Т[ронь]ка, голов[у] ред[акційної] колегії. Навіть через голову (але видно з допомогою) В[алентина] Ю[химовича] М[аланчу]ка, якому він колись під час захисту докт[орської] дис[ертації] «підсунув свиню». Видно, що «сутінки» ще будуть продовжуватися.

7/III. – Сьогодні викликав мене в ЦК у Від[діл] науки Анат[олій] Вікторович⁸² Кудрицький (він нов[ий] през[идент]). Зустрів мене дуже привітно. Сказав, що в мене знання за весь І[нсти]тут історії.

[...]

26/III. – Сьогодні десь о 9 год[ині] подз[вонила] К[атерина] І[саківна] Стецюк. І спитала, чи не був я вчора на п[артійному] бюро І[нститу]ту, де розглядався 1-й том «Історії УРСР». Я сказав, що не був. Вона здивовано запитала, чому – адже там було обговоре[ння] і були всі автори тому. Я знав про це ще задовго до засідання. Але мене ніхто не запросив як автора, хоч знав, що мене знімут[ь] з цієї справи.

[...]

Продовжуються цькування і поневіряння... Слухав кількох вчора присутніх на п[артійному] б[юро], стало так тяжко на серці, що відчув його [клекіт] в себе. Знову, щоб заспокоїтися, пішов і випив⁸³, бо немає

⁸⁰⁻⁸⁰ В тексті за слуги.

⁸¹⁻⁸¹ Так в тексті.

⁸² У тексті помилково Анат. Дм. Кудрицький.

⁸³ Підкреслено автором.

до кого піти, щоб вилити свою печаль. Може це і добре, що випиваю, а не виливаю?

31/III. – Із запізненням на цілий місяць вийшов з друку № 2 «УІЖУ». Випущено в ньому матеріали республіканської наради істориків, що відбувалася 27–28 лист[опада] 1974 р. (про неї вже згадував у минулому році). Не обійшли і мене в друкованому матеріалі – в доповіді Ф[елікса] М[ихайловича] Рудича, згадано (без прізвища) про допущені помилки і неправиль[не] трактування у працях І[нститу]ту археології, що зміцнено кадрами І[нсти]тут археології (стор. 12). В доповіді В[асиля] Юрчука [упущено] згадку про моног[рафію] – «Ленінська теорет[ична] спадщина», хоч в доповіді згадував про неї двічі. А Шевелєв зробив теж саме, але сказано глухо: «опубліковано колективну монографію про значення ленінської теоретичної спадщини для розробки найважливіших проблем історії України» (без посилання, як це зроблено в інших випадках) (стор. 32). Правда, автор використав ряд [місць] із того рукописного матер[іалу], що я йому передав (напр[иклад] стор. 35–36 та ін[ші]). Не обійшов мене і Компанієць, а саме: «Далі промовець говорить про необхідність поліпшення підготовки аспірантів, про роботу «Укр[аїнського] істор[ичного] журналу», звертаючи (стор. 51) увагу на [деякі], з його точки зору, нечіткі статті: «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» (1966, № 12), «Про суд історії» (1967, № 2, стор. 52). І так не припиняється своєрідне «гоніння», ⁸⁴[...]»⁸⁴. Може колись вони припиняться. Хоч віра похитується. (Але ще держиться) в краще майбутнє.

[...]

28/IV. – Сьогодні, вперше після 3-х річної перерви, виступив офіц[ійним] опонентом при захисті канд[идатської] дисерт[ації] в КДУ В.В. Крижанівського. Під час мого виступу демонстрат[ивно] покинув зал засід[ань] І[ван] І[ванович] К[омпаніє]ць. Захист відбувся вдало. Всі голосували «за».

[...]

11/V. – Кілька днів тому дали читати «Передмову» до 8-томної історії УРСР. Сьогодні виступав на засіданні тих, що читали цей твір. Після в кінці внесли мене в склад авторів цієї «Передмови». Немаю ніякого відношення до цієї праці. Знову буду писати чорновик для виступу всяких і всяких. Сказав про це секрет[арю] п[артійного] к[омітету] І[нститу]ту, який сидів рядом. Він сказав, що мене включили тому, бо я [знаючий] чоловік. А я йому сказав, це я після того, як мене всюди виключали з б[агато]томн[ої] історії, з редколегії і т. д. Видно так на мене це все подіяло. Відчув яка людська гадість.

27/X. – Не було охоти писати про всяку гидоту і неприємності.

[...]

6/XI. – Вчора було вручення медалей «30 років...». Вручили і мені. А після група відзначених пішли і повечеряли. Питав П[авла] С[те-

⁸⁴⁻⁸⁴ Одне-два слова нерозбірливо.

пановича] С[оха]ня, чи скоро знімуть догану. Він сказав, що перший секр[етар] Печ[ерського] райкому радився «на горі» і йому сказали відкласти, не спішити з цією справою. Таким чином кінця ще й не видно.

15/IX. – Сьогодні ранком подзвонили, що вночі раптово помер І[ван] І[ванович] Компанієць. Для цієї людини я зробив дуже багато – вибрав тему дис[ертації], був керівником [фактичним], офіц[ійним] опонентом, взяв до себе у відділ, створив усі умови для написання докт[орської] дис[ертації]. В написах на книжках і статтях [зразу] величав мене «дорогим другом і вчителем». Але коли «вийшов у люди», то зробив мені дуже багато гадостей – письмово у різні інстанції, усно на всяких засіданнях і нарадах. Продовжувалося це понад 15 років. Видно, що злість з'їдає людей і заганняє їх у могилу передчасно (адже йому було лише 54 р[оки]). Його немає, але посіяна ним гидота в різних інстанціях продовжує ще діяти. Доведеться мені ще не один рік згадувати його «злим, але тихим словом». Можу тільки до цього додати, що й людям, як і «оленям», потрібні «вовки», щоб вони були на сторожі, а не дримали. Стосується це такого «оленя», як я.

27/XI. – Після засідання Президії Т[оварист]ва⁸⁵[...] ⁸⁵йшов додому пішки разом з І[ваном] Д[митровичем] Н[азарен]ком, Г[ригорієм] П[авловичем] П[інчу]ком. Говорили, згадували. Згадали і про мій «Суд історії», хвалили. Г[ригорій] П[авлович] навіть сказав, щоб не говорили про мене, але він все рівно з великим задоволенням читав і буде читати цю статтю, хоч мені за неї і дісталось і напевно дістанеться. Отакі «спогади». Не тільки сьогодні, але й в інші дні різні люди згадували про мою статтю.

8/XII. – Зустрів сьогодні одного діяча (колишнього). Розговорилися про всяку всячину. Питав, як у мене справи. Я сказав, що без змін, ходжу з тим же «клеймом», хоч і без «наголосу». А він сказав, що так буде до XXV [з'їзду] КПУ, бо там напевно згадають про ліквідовані недоліки в тому числі і в І[нститу]ті археол[огії]. Після того я сам собі подумав, що знову «замелькаєт» моє ім'я на всяких обговореннях. І так ще далеко до кінця. Із того, як здоровався П[авло] М[ихайлович] К[аленичен]ко, в мене склалася думка, що і повідомлення з «УІЖУ» вже знято. Не хочу питати, бо це ще один явний удар. Хай пізніше він мені дістанеться – під новий рік.

ІР НБУВ, ф. 349, спр. 78, арк. 6. Автограф.

1976

16/I. – Сьогодні на засід[анні] Гол[овної] редк[олегії] багатотомної історії УРСР виступав голов[ний] ред[актор] (він же дир[ектор]) А[рнольд] Г[ригорович] Ш[евеле]в, «розносив» мої параграфи в друг[ому] томі. Робив це з позицій «як повинно було бути», а не так, як

⁸⁵⁻⁸⁵ *Одне слово нерозбірливо.*

зображено, з позицій, що за кордоном це використають, що мотив в тексті націоналістичний і т. д. Засідання на цьому обірвалося, бо поч[алися] п[артійні] збори. Настрій мав дуже важкий. Не допомогло і 150 гр. А чи не початок це нового «походу» проти мене? Побачимо. У понеділок постараюся дещо в'яснити.

29/І. – Сьогодні випадково почув (хоч повинен був прочитати в газеті), що такого «діяча» як І[вана] К[індратовича] Лутака зробили секретарем аж [Черкаського] обкому. Це та людина, що була мене в 1972 р. «наотмашь». Знаю, що ця переміна не вплине на моє становище, але якось легше, коли бачиш саме такі зміни. Була (та напевно і є) ця людина некультурна і зла. Одне без другого майже ніколи не буває. В своїх брудних діях на Л[ута]ка спирався А[ндрій] Д[анилович] С[ка]-ба. При діях Л[ута]ка говорили: «Буде так, як сказав Лутак». А як буде без нього?

8/ІІ. – Всю ніч снилися люди і події, зв'язані з І[нститу]том археології. Начебто я знову туди повернувся. Повернутися не повернуся – це безумовно. Але, що на з'їзді XXV будуть згадувати (як на міській конфер[енції]), це безумовно. Хоч би це пережити ще.

19/ХІ. – Довго нічого не записував. Не було хорошого, а як було, то наполовину з поганим. А сьогодні подзвонив І[ван] Д[митрович] Н[аза]-рен]ко з Т[оварист]ва і просив негайно зайти до нього. Прибув і він сказав, що є така думка, щоб я перед з'їздом Т[оварист]ва виступив по телебаченню разом із Зубковим, Телігіним та [Пельговським]. Сценарій підготовлений. Дуже просив і я погодився. Знімати будуть в неділю о 17⁰⁰ на студії телебачення. Думаю, що це було десь погоджено.

21/ХІ. – Знайомився із сценарієм і своїм виступом. Не все подобається. Був на студії, зустрівся із названими товаришами. Вияснилося, що перед цим була спроба записати, і згадані товариші брали участь. Крім них були на записові Швець, Лось, Загребельний та інші. Але нічого з цього не вийшло. Рішили повторити з деякими змінами в складі. Після «репетиції» записали, а завтра 22/ХІ 76 р. будуть показувати по Респуб[ліканській] програмі. Таким чином виступив у ролі «підмінювача». А 29/ХІ початок з'їзду Т[оварист]ва, а я ще немаю ні запрошення, та й не знаю, чи я [і звідкіля] делегат. Правда, ведуча, (згідно сценарія) заявила, що виступають «активні члени Т[оварист]ва і делегати III з'їзду». Побачимо, почуємо.

24/ХІ. – В понед[ілок] виступ передали по телеб[аченню]. Вчора був пленум ЦК УТОПКА де затвердж[увалася] звітна доповідь. Зустрічали різні люди: говорили, що слухали мій виступ, схвалювали. Але коли пішов дізнатися, чи маю делегат[ські] права, то дізнався, що мене, як делегата, в списках немає. Як члену През[идії] вручили запрошення на з'їзд. Навіть в делегати не висунули, хоч це можна було зробити. Напевно (безумовно), зроблено це за вказівкою зверху. Значить це – «все» продовжується, тільки форми інші та й засади теж. Доведеться ще терпіти приниження, [пристидження], хоч вірю, що все має свій кінець.

Із Т[оварист]ва, в якому мені доводилося брати участь в його створенні (оргком[ітет], статут, член респуб[ліканського] прав[ління] і През[идії] з 1966 р.), мене досить виразно «удалили».

ІР НБУВ, ф. 349, стр. 79, арк. 3. Автограф.

1977

6/І. – Подзвонив з І[нститу]та О[лександр] Коваленко і сказав, що на 14⁰⁰ мене жде в ЦК В[алентин] Ю[химович] Маланчук. Рідко викликають, а тому стало моторошно. Прибув, прийняв ввічливо. Задав запитання: «Чому я спізнився на засід[ання] Вч[еної] ради, коли захищав[ся] [Хміль]»? Пояснив, що в той день я прибув з [Мінська]. Із цього зрозумів, що скоріш за все справа йде про директора І[нститу]ту. Написав пояснення.

Знав, що про цей мій візит донесуть директору. В кінці дня він викликав мене і сказав, щоб я коротко написав що мною зроблено, бо настав час зняти з мене догани. Я подякував, але сказав, що зараз почуваю себе не дуже добре і не підготовлений за здоров'ям проходити через усі інстанції. Після перейшов до розмови про те, що він читав [гідкого] листа в ЦК А[ли] М[иколаївни] Зеніної і анонімку. Видно, що хотів знати, чого мене викликали. Хоч і не мав права, але сказав чого мене викликали. Між іншим там «на горі» мене питали, як я себе почуваю, як до мене ставився і ставиться директор і т. д. Сам директор сказав, що в анонімці згадується моє прізвище, що директор мене без підстав звільнив із зав[ідуючого] відділом. Директор дуже стривожений.

Після зайшов П[авло] С[тепанович] Сохань і сказав, щоб я негайно подав заяву про зняття догани, що навіть на це згодний Ісаєнко в райкомі. Директор до цього додав, що це питання він погод[жував] в ЦК. Я сказав, що заяву подам, як буду себе відчувати краще. Чим пояснити цей «поворот»?

1/ІІІ. – Сьогодні минув рік після моєї «пригоди», яка відбулася в ніч з 28 на 29/ІІ 76 р[оку]. В цьому відношенні ніхто нічого не згадував і не нагадував. Було і залишається багато «таємного» в цій справі.

12/ІІІ. – Давно не писав, бо не було нічого хорошого і дуже поганого. Всі сьогодні відзначали на вченій раді 20-річчя «УІДЖу». Був наказ дирекції, в якому за [довголітню] і плідну працю винесено подяку із занесенням до труд[ової] книги, в тому числі і мені. Згадували в доповіді (П[авло] М[ихайлович] Калениченко), у виступах (А[натолій] В[асильович] Санцевич та ін[ші]) і про мою плідну роботу.

Після вченої ради підійшов до мене П[авло] Степанович⁸⁶ Сохань і знову мені нагадав про те, що йому у райкомі нагадував Ісаєнко (гол[ова] парткомісії), чому я не подаю заяву про зняття догани. Я знаю, що це питання не вирішується внизу, а на само[му] «верху», сказав, що зроблю це після відпустки.

14/VII. – Сьогодні був на розшир[еній] Президії Т[оварист]ва охорони пам'ятників. Доповідь робив П[етро] Т[имофійович] Тронько. Після до І[нститу]ту пішов пішки. Коли біля Арсеналу хтось назвав мене по імені і по батькові. Оглядаюся, аж то Ісаєнко. І почав з того, чому я нічого не роблю, щоб зняти догану, що він мені про це вже не раз нагадував через П[авла] Степановича⁸⁶ Соханя. Я йому сказав, що після одного з таких нагадувань, хто-то ходив до найвищих і там сказали підождати. Він сказав в Парткомісії йому вже сказали, що можна знімати.

Ще не дійшов до І[нститу]ту, як зустрів П[етра] П[антелеймоновича]. Спитав він мене, чому сумний. Я розповів про зустріч з Ісаєнком. Після цього він мені розповів, що теж ходив, за дорученням бюро І[нститу]ту, у найвищу інстанцію. Дійсно Парткомісія (голова і заступник) готові зняти догану, коли на це буде згода відділу, який видає [нами]. Пішов він туди, і йому там сказали, що розберуться в цій справі. І знову до кінця ще видно далеко. А через 1,5 місяця буде 5 років догани. І хоч стараюся не переживати, не дуже хвилюватись, але уникнути цього не могу. Чи довго ще терпітиму?

13/IX. – Сьогодні другий день, як вийшов на роботу після відпустки. Прийшов в І[нсти]тут і мені Аня сказала, що хотів зі мною поговорити шеф. Був він зайнятий і зустрівся з ним на вченій раді. Сказав, що мав розмову у відділі науки, з самим В[алентином] Юх[имовичем], які висловились щоб зняти догану. «Подавайте заяву», – сказав А[рнольд] Г[ригорович] Ш[евеле]в. В перерві говорив з П[етром] П[антелеймоновичем] Панченком, який заявив, що є згода Парт[ійної] комісії зняти догану. Коли я йому сказав, що мені повід[омив] А[рнольд] Г[ригорович] Ш[евеле]в, то він здивувався і сказав, що раніше цю справу [уладив] В[алентин] Юх[имович]. Знову якась неув'язка. Знову буду ждати рішення. А я привик до становища.

27/IX. – Сьогодні подав заяву в п[артійне] б[юро] І[нсти]туту про зняття догани. Як піде справа – побачимо.

10/XI. – Сьогодні на п[артійних] зборах нашого сектору другим питанням було розбір моєї заяви. М[икола] Р[оманович] Плющ (секрет[ар] п[артійної] орг[анізації] сектору) доповідав з хвилюванням, використовуючі дані з моєї доповід[ної] записки. Після виступив з досить позитивним оглядом М[икола] Н[икифорович] Лещенко. Після нього теж з теплим, позитивним відгуком Ю[рій] О[лексійович] Курносов. Почав також А[ндрій] В[асильович] Лихолат, хоч і сказав, що я не зовсім чітко охарактер[изував] свої політи[чні] помилки. А після виступив А[ндрій] Д[анилович] Скаба – (він-то все знав і знає як відбувалося), дуже хвалив мене як вченого, «різноманітного», але зазначив, що я не зміг зберегтися від дій та впливу людей, які займалися не тим, чим потрібно, читали, писали всяку всячину і т. д. Хоч багато хорошого говорили, але на мене (в зв'язку із спогадами) дуже тяжко діяло.

⁸⁶ У тексті помилково П.В. Сохань.

(Витирав очі.) Згадав, як мені хлопці із «Комісії» заявляли – «Ф[едір] П[авлович] все запрограмовано, і нічого не можемо вдіяти...». І брав у цій справі саму активну участь через Лутака і Грушецького А[ндрій] Д[анилович] С[ка]ба. І те хороше, що він говорив про мене сьогодні корінним чином відрізняється від 1972 р[оку]. Може про це він забув? А взагалі – тема для детективного роману.

15/XI. – Сьогодні було п[артійне] б[юро] І[нститу]ту. Розглядали моє питання 5-літньої давності. Доповідав Петро Пант[елеймонович] Панченко досить докладно в мою користь. Після виступили з такими промовами про мене, що хотілось радіти і плакати, бо так багато хорошого говорили, якого давно, або зовсім не чув: Н[аїна] В[асилівна] Комаренко (б[увша] моя аспірантка), І[рина] М[иколаївна] Мельникова, Маковічук, І[ван] М[аркович] Кулинич, М[икола] Р[оманович] Плющ. Із заключним словом виступив секр[етар] п[артійного] б[юро] В[ячеслав] Горбик, теж дуже позитивно. Проголосувало бюро одногосно. Зачитали постанову, яка буде винесена на загальні п[артійні] збори ^{87-18/XI}⁸⁷, теж позитивну. Прийняли одногосно. Спитали мене, яке моє ставлення – я подякував і сказав, що так багато сказано хорошого про мене, що не знаю як «розплачуся», хоч буду старатися. Прийдеться ще пройти: загальні збори І[нститу]ту, п[артійну] комісію райкому, райком, а після п[артійна] комісія ЦК, і Секретаріат ЦК. Забагато, але потрібно.

Після п[артійного] бюро мене поздоровляли всі, я дякував. Питали мене, чому тягнулося 5 років. Я відповів, що колись розповім.

19/XI. – Вчора були загальні п[артійні] збори. Головував І[ван] М[аркович] Кулинич. Після розгляду різних питань, на закритій частині розглядалася моя заява.

Доповідав від імені п[артійного] бюро П[етро] П[антелеймонович] Панченко.

Виступали з позитивними промовами 1. П[авло] М[ихайлович] Калениченко. 2. П[илип] К[узьмич] Стоян. 3. Анісімов Ю[рій] Олександрович⁸⁸. 4. І[ван] І[ванович] Слинько. 5. І[гор] Ф[едорович] Черніков. 6. П[антелеймон] П[етрович] Гудзенко. 7. М[икола] Н[икифорович] Лещенко. А після них ген[ерал]-майор у відставці, що тимчасово працює у Від[ділі] Вітч[изняної] війни. Він сказав, що всі висловлювалися так, що начебто догана була якоюсь випадковістю, і він би хотів чути моє відношення до цієї справи. В залі почувлися голоси, що всім справа відома. Але я взяв слово і сказав про своє відношення до справи, ще раз засудив свої вчинки, за які отримав догану. Голосували всі одногосно про зняття догани. Відчув значне збудження, а разом з тим пригнічення. Все ж важко всі такі процедури переносити. А ще, потрібно пройти ⁸⁹шість ступеней⁸⁹. Держись, раз справа почалась.

⁸⁷⁻⁸⁷ Підкреслено автором.

⁸⁸ У тексті помилково Анісімов Ю.В.

⁸⁹⁻⁸⁹ Підкреслено автором.

29/ХІ. – Подзвонила М[арія] М[иколаївна] Яковенко, а потім П[етро] П[антелеймонович] Панченко про те, що в райкомі сказали, щоб я переписав свою заяву, яку подав у п[артійне] бюро Інституту 27 вересня. Щоб в заяві було сказано, за що одержав догану, про моє визнання помилок і неправильних дій. Сів написав заяву (датовану 27/ІХ), враховуючи вимоги, висловлені Комісією П[артійного] К[омітету] Печерського району. (Чорновик заяви до цього прикладаю.) Так почалася справа у райкомі. А як піде далі?

В партийное бюро Института истории АН УССР
– от члена КПСС с 1945 г. Шевченко Фёдора Павловича

⁸⁹⁻Заявление⁸⁹

5 сентября 1972 г. мне, как тогдашнему директору Института археологии АН УССР, в Постановлении Секретариата ЦК КП Украины было записано: «За неправильное отношение к парторганизации, грубые нарушения партийных принципов в работе с кадрами, допущенные идейно-политические ошибки и неоткровенность члену КПСС Шевченко Ф[едору] П[авловичу] объявить выговор с занесением в учётную карточку».⁹⁰⁻Это было первое, единственное партийное наказание за время моего пребыва[ния] в рядах КПСС⁹⁰.

Согласно постановления Президиума Академии Наук УССР, в сентябре 1972 г. был освобождён с должности директора Института археологии и переведён на должность ст[аршего] научного сотрудника Института истории АН УССР.

За прошедшее пятилетие глубоко осознал и осудил свои неправильные поступки и ошибки, которые были отмечены в Постановлении Секретариата ЦК КП Украины. Своей деятельностью и поведением стремился исправить допущенные лично ошибки, неправильные поступки и этим самым оправдать доверие партии.

Прошу партийное бюро рассмотреть заявление о снятии с меня выговора.

При этом прилагаю справку о проведенной мной работе с конца 1972 – 1977 гг.

27/ІХ. 77 г.

г. Киев⁹¹

2/ХІІ. – Сьогодні в кінці дня підійшов до мене в І[нститу]ті секр[етар] п[артійної]/о[рганізації] Горбик і сказав, що в райком постувила на мене анонімка. Що в ній він ще не знає, її заберуть в І[нсти]тут і ознайомлять мене з її змістом. Я сказав, що ждав та інших дій «друзів». В понеділок ознайомлюсь. Прийдеться відповідати, але не відомо на що.

⁸⁹⁻⁸⁹ Підкреслено автором.

⁹⁰⁻⁹⁰ Речення написане між рядками.

⁹¹ Праворуч підпис автора.

5/ХІІ. – Сьогодні ознайомили мене з анонімним листом, адресованим в Печ[ерський] райком партії. Одна деталь дає підстави твердити, що лист пішов також в інші інстанції. (Екз[емпляр] в Печ[ерський] райком надруков[ано] через копірку, а адреса без копірки.) Лист підписаний 25/ХІ 77 р.

[...]

14/ХІІ. – Вчора на п[артійному] бюро розглядали питання про анонімку. Доповідали Н[аїна] В[асилівна] Комаренко та В[алентина] Вікт[орівна] Ніколаєва. В своїй [доповіді] вони відкинули весь зміст анонімки. Було все підтримано п[артійним] бюро, яке засудило дії анонімщика. Вчора і сьогодні нічого не можу робити. Вийшов з колії. Підготував два варіанти пояснюва[льної] записки.

21/ХІІ. – Вчора моя справа розглядалася на п[артійній] комісії Печ[ерського] райкому. Пішов туди на 14⁰⁰ разом з П[етром] П[антелеймоновичем] Панченком. Рівно о 14⁰⁰ мене викликали. Доповідав сам голова п[артійної] комісії В[олодимир] С[тепанович] Ісаєнко, який почав з того, що знає мене давно. Коротко сказав про причини винесення мені догани. А після перейшов до викладу того, що я зробив за 5 років. Говорив про те, як і хто виступив на зборах і п[артійного] б[юро] І[нститу]ту. Сказав багато хорошого і так, що навіть чуть не [заплакав]. Питань не було. Надали слово для доповіді П[етру] П[антелеймоновичу] Панченку, який теж сказав позитивно. Всі одноголо[сно] визнали, що догану слід зняти. Про анонімку говорили, що вона не відповідає дійсності, а є (клеветнической) наклепницькою. Будуть слухати мою справу 26/ХІІ на бюро райкому. При цьому сказали, що із райкому справа піде прямо в ЦК, обминаючи міськом партії. Хід обговорення був такий, що дає підстави думати про дальше позитивне вирішення. Головуючий навіть сказав, що він дещо погодив з П[артійною] К[омісією] ЦК. Буває, що і хороша справа вносить «расстройство». Так було і на цей раз. Якось себе почував незвичайно (непривично). Почав виходити з тих меж, в яких перебував 5 років.

26/ХІІ. – Сьогодні о 16⁰⁰ райкомом Партії Печер[ського] р[айо]ну розглядалась справа про зняття догани. Доповідав коротко сам голова В[олодимир] С[тепанович] Ісаєнко. Доповідав 5–7 хв[илин] в позитивному плані, головним чином зупинився на анонімці, яку «засудив». Одногласно догану зняти. Тепер ще П[артійний] Ком[ітет] і Секрет[аріат] ЦК КПУ. Говорять, що там все буде гаразд.

ІР НБУВ, ф. 349, стр. 80, арк. 7. Автограф.

Частина шоста

**Із наукової
спадщини**

Ф.П. Шевченко

ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Про створення «Вступу до історичної науки»^{1*}

За роки Радянської влади історична наука в нашій країні досягла величезних успіхів. Це є свідченням того, що тільки на основі єдино наукового марксистсько-ленінського вчення можна розв'язувати такі проблеми історії, які були і залишаються нерозв'язними для буржуазної історіографії. Досягнення історичної науки в соціалістичних країнах є також свідченням незрівнянних переваг нового ладу, результатом тієї уваги, яка тут приділяється розвиткові науки в цілому. Вищий ступінь розвитку суспільства вимагає і сприяє підняттю на вищий рівень суспільних наук, а серед них історичної.

Історична наука, яка хоч і займається питаннями минулого, в нових, соціалістичних умовах виконує важливу суспільну функцію. Вона розкриває об'єктивну закономірність розвитку людського суспільства, виникнення соціалістичного ладу, його остаточної перемоги в усьому світі. Суть історичних явищ пізнається в процесі порівняння. В цьому відношенні історики виконують важливу справу, бо, досліджуючи минуле, допомагають краще зрозуміти сучасне. Вони показують, як сучасне виростало з минулого.

Радянський історик не тільки розповідає про діла давно минулі, не тільки є простим реєстратором фактів і подій, а й узагальнює історичний досвід і цим самим вносить свій вклад в розуміння подій сучасних. Піднімаючи і висвітлюючи факти минулого, історики не тільки самі вчаться, вони допомагають іншим вірно зрозуміти життя народу, класів, партій, показують, які з них могли вести і ведуть суспільство вперед.

Народ – справжній творець історії – зайняв центральне місце в марксистсько-ленінській історіографії. Роль народних мас з особливою силою проявляється в «соціалістичному суспільстві, коли мільйони людей, розкутих з пут капіталу, стали на шлях активних і свідомих творців історії. Активні будівники соціалізму не байдужі до історичного досвіду. Це явище цілком закономірне і зрозуміле, бо не може бути в нас людей, байдужих до долі своєї вітчизни, що пройшла славний шлях боротьби та перемог і під керівництвом Комуністичної партії успішно будує комунізм. Саме тому досягнення історичної науки в нашій країні

* Оpubліковано в: Українському історичному журналі. – 1959. – № 1. – С. 90–99.

стають не тільки надбанням вузького кола істориків-професіоналів, а мільйонів людей – творців, які потягнулися до знання. Таким чином, історики вносять і свій вклад в справу ствердження такого глибокого почуття, яким є радянський патріотизм.

Радянські люди ніколи не були байдужими до славних традицій всіх народів світу, до того, як вони боролися і продовжують боротися за прогрес, за своє краще майбутнє. Це є проявом всеперемагаючої сили міжнародної солідарності трудящих. І в цю велику справу історики Радянського Союзу, зарубіжних соціалістичних країн та прогресивні історики капіталістичних країн вносять і свій вклад.

Великі і почесні завдання поставлено перед істориками в наш час. Щоб успішно справитися з ними, необхідно свою діяльність ще більше пов'язувати з життям, творчо підходити до вирішення важливих проблем, постійно підвищувати свій ідейно-теоретичний рівень, звертати увагу на удосконалення і покращання методів наукової роботи.

Відомо, що історичний матеріалізм, який є наукою про закони розвитку суспільства, не виключає, а виходить із стану і досягнень інших галузей науки, в тому числі історичної. Що ж стосується історичної науки, то в її завдання входить вивчення всіх сторін суспільного життя в хронологічній послідовності на конкретному матеріалі країн, народів, епох і проблем. Крім того, історична наука має ряд інших своїх специфічних рис. Сукупність цього всього дає підставу говорити про історичну науку, як окрему і спеціальну галузь людського знання. Покінчено з усякими спробами, що мали місце раніше, принизити історичну науку або ліквідувати її зовсім.

Завдяки постійній увазі і піклуванню Комуністичної партії та Уряду історична наука в Радянському Союзі піднялась на ще небувало високий рівень. Зараз немає галузі історичного знання, яка б не розроблялась в радянській історичній науці. В полі зору її вивчення знаходяться не окремі періоди, країни, народи і проблеми, а весь багатогранний процес історичного розвитку людства. Розв'язання цих завдань під силу великому, кваліфікованому, озброєному передовою теорією колективі радянських істориків, їх діяльність, яка цілком і повністю направлена на служіння народові, ґрунтується на великому досвіді науки, набутому за роки Радянської влади, пов'язана з використанням кращих надбань минулого не тільки вітчизняної, а й світової історичної науки. Історики України становлять значний загін, що працює в тісному контакті з істориками всього Радянського Союзу.

Заспокоєння на успіхах не характерне для діячів радянської науки, в тому числі історичної. «Нема нічого пошлішого за самовдоволений оптимізм, – писав більше як 50 років тому В. І. Ленін. – Нема нічого законнішого вказівок на постійну, безумовну необхідність поглиблення і розширення, розширення і поглиблення нашого впливу на маси, нашої строго-марксистської пропаганди і агітації, нашого зближення з економічною боротьбою робітничого класу і т. д.»².

Історична наука може виконувати свою роль лише тоді, коли вона не відстає від життя, коли підніматиме маси до активної участі в подіях. Успіхи радянської історичної науки відомі, але можна і необхідно ще багато зробити в ближчий час, щоб підняти рівень наукових праць, засвоєння історичних знань масами, а також справу підготовки кадрів до самостійної роботи.

На історичних факультетах вищої школи зараз читаються курси з різних галузей історії. Згідно з програмою в кожному курсі є вступна лекція, в якій подається його зміст і завдання, говориться про основні джерела, стан розробки питань в історичній літературі. В деяких програмах є відповідні пояснювальні записки, що містять у собі методичні поради і зауваження³. Все це вірно і необхідно. Але вступні лекції до кожного курсу переслідують конкретну, вузько-практичну мету.

Студент або читач, який цікавиться питаннями історії, стикається з різними її галузями, періодами, народами, країнами та спеціальними предметами. Але при цьому всьому єдиного, цільного поняття про історію ще немає. Хоч поділ історичної науки на галузі, курси, дисципліни є позитивним результатом її розвитку, але недоліком є те, що за цим конкретним губиться загальне поняття про історичну науку як таку. Необхідно, щоб у людей, які присвятили себе вивченню історії, цікавляться нею, було розуміння про загальне і конкретне, ціле і частину. Це завдання кожної науки. Єдність історичного процесу мав на увазі В. І. Ленін, коли говорив: «Розвиток усіх людських суспільств протягом тисячоліть в усіх без винятку країнах показує нам загальну закономірність, правильність, послідовність цього розвитку...»⁴.

На зауваження, що загальними законами розвитку людства займається історичний матеріалізм, можна відповісти: історична наука має певне коло своїх завдань, які визначаються її специфікою і місцем серед суспільних наук. Крім того, є багато інших питань, які стосуються історичної науки і вимагають їх розв'язання.

Може аналогія буває деколи і зайвою, але вона в багатьох випадках допомагає. Відомо, що в суміжних з історією науках, як, наприклад, в літературознавстві, існують спеціальні дисципліни – «Загальне літературознавство», а в науці про мову ряд важливих питань розглядається у «Вступі до мовознавства». Вважаємо, що такий курс необхідний і в історичній науці. Можна його називати «Вступом до історичної науки», може він мати й іншу назву. Та справа кінець-кінцем не в назві, а в суті.

Дискутувати про назву можна окремо. Зараз же назву «Вступ до історичної науки» вживаємо, як умовну, але зміст його має бути конкретний і відповідати на ряд питань у певному порядку.

Не можемо сказати, що пропонуємо щось дуже нове. І раніше в літературі піднімалося це питання та робились спроби створити відповідні праці. В різний час вийшли книги під різними назвами, в яких ставився ряд питань вступного характеру до розуміння історії. Більше

того, різні автори, не однаково розуміючи це завдання, вкладали в нього і різний зміст⁵.

Безумовним є те, що такий «Вступ» має будуватися на методологічній основі марксизму-ленінізму, з використанням великого досвіду історичної науки в Радянському Союзі, в зарубіжних соціалістичних країнах, з врахуванням надбання прогресивної історіографії капіталістичних країн.

Книга або серія книг «Вступу» має відкриватися таким важливим і одним із основних питань, як значення і завдання історичної науки. Без вияснення цього не може бути і мови про історію як науку, що займається певними проблемами розвитку людства. Історична наука завжди мала і має велике практичне значення для сучасності. Про зв'язок історичної науки з сучасністю говорив великий російський мислитель О. І. Герцен: «Повніше усвідомлюючи минуле, ми вияснюємо сучасне; заглиблюючись в суть минулого, розкриваємо суть майбутнього; дивлячись назад, крокуємо вперед»⁶. Це питання має розглядатися широко і на основі конкретних фактів.

При створенні цієї частини «Вступу» доведеться подолати ряд труднощів. Справа в тому, що до цього часу в нашій історіографії значну кількість питань тільки поставлено, але не розроблено теоретично на основі марксистсько-ленінського вчення. В той же час представниками різних шкіл і напрямків буржуазної історіографії в працях з «філософії історії», «методології історії» це питання так заплутано, що фактично історія як суспільна наука перестала нею бути. Історія в буржуазному суспільстві стала одним із засобів виправдання існуючого ладу, побудованого на експлуатації людини людиною. К. Маркс в своїй праці «Капітал» писав, що «безкорисливе дослідження поступається місцем перед сутичками найманих писак, безсторонні наукові досліді замінюються упередженою, догідливою апологетикою»⁷.

Відомий сучасний прогресивний англійський вчений Дж. Бернал відзначає, що «історія суспільних наук досить ясно свідчить, що дійсні причини, які гальмували розвиток суспільних наук, були серйозними і позитивними, обумовлювались тими, хто управляв суспільством і одержував переважну вигоду із його організації. Протягом всієї писаної історії людства, а також, очевидно, величезного періоду неписаної історії було вкрай небезпечно дуже уважні вдивлятися в механіку діяння свого власного суспільства. Правлячий клас завжди був зацікавлений в загальній вірі як членів панівного класу, так і членів підкорених ш класів в те, що суспільний лад, який забезпечує панівному класові його привілеї, на віки вічні встановлений богом»⁸. Ждати безпристрасної науки в капіталістичному суспільстві, за висловом В.І. Леніна, є «дуренькою наївністю».

В умовах капіталізму до якого б табору не належав історик, його діяльність, навіть прикрита буржуазною «об'єктивністю», є тісно пов'язана з причинними необхідностями певних класів суспільства

як реакційних, так і прогресивних. Прогресивні течії в історіографії в умовах антагоністичних суспільств теж виконують важливу функцію, направлену на розвінчання існуючого ладу, на ослаблення його моці, доводять необхідність знищення його. Нове завжди народжується і розвивається в боротьбі з старим і віджилим.

Тільки в умовах соціалізму наука звільняється від пут капіталу і служить не експлуататорським одиницям, а розвивається в інтересах народу, робить все можливе, щоб життя трудящих було більш легким. Ні один науковець, ні один історик, коли він з народом, не може займати якое «нейтральне» становище, не може бути спостерігачем, а має стати активним бійцем. Сила науки при соціалізмі – в її партійності, в колективізмі, в її суспільному змісті.

Партійність історичної науки – це її зв'язок з життям, з дійсністю. Останнє зовсім не означає лише розробку тематики, дуже близької до сучасності. Зв'язок з сучасністю для історичної науки специфічний. Це – вміння ув'язати навіть давно минуле з сучасністю. Історик, який би він період не досліджував, завжди звертатиме особливу увагу на ті сили, ті класи, що стоять в центрі епохи, визначають її основний зміст, напрямок, головні особливості історичної обстановки і є носіями, прогресу. А раз історик за прогрес, він не може стояти осторонь, «добру и злу внимаая равнодушно». Історик має підтримувати те, що розвивається, чому належить майбутнє.

Історик-марксист, активний член суспільства, не може не стати на бік певного прогресивного класу, не може не радіти його успіхам, осуджувати тих, хто затримує рух суспільства вперед. Послідовна і суворая партійність – це прояв високої класової свідомості того, хто займається вивченням історії. Так звана «об'єктивність» і «безпартійність» в науці є лише прикриттям для ворожих теорій. Ще М.Г. Чернишевський відзначав, що «реакціонери називають історика безпартійним тоді, коли він доводить, що старий порядок речей був хорошим»⁹. Сила радянської історичної науки є в тому, що в ній об'єднується суворая і справжня науковість з партійністю.

В першій частині «Вступу» мають розглядатися також інші питання, як, наприклад, єдність історичного процесу, роль бази і надбудови, значення класової боротьби, факти і теорія та їх взаємозв'язок, загальне і конкретне, роль народних мас, класів, партій і особи в історії, історичний взаємозв'язок і взаємовплив різних народів, а також ряд інших проблем. Виходить, що в цій частині «Вступу» прийдеється торкатися ряду питань, які розглядаються в історичному матеріалізмі. Але ці питання необхідно подавати, виходячи із конкретних завдань історичної науки. Зважаючи на те, що одним із найбільш істотних завдань є підвищення теоретичного рівня історичних праць, введення такого розділу до «Вступу» вкрай необхідне.

Приділення теоретичним питанням значної уваги матиме ще одне значення. Нехтування теорією в історичній науці є однією із

причин того, що існує обивательсько-спрошене ставлення до історії. Не перевелися люди, які думають, що досить знати факти, уміти їх зв'язати і можна стати істориком. «Вступ» не переслідуватиме мети когось залякати труднощами або відбити охоту займатися історією. Навпаки, звертаючи увагу на складність дослідження, допомагатиме її подолати.

В другій важливій за своїм змістом частині чи розділі «Вступу» має трактуватися питання відношення історичної науки до інших галузей суспільних наук. Взаємозв'язок і взаємовплив між ними завжди існував, незважаючи на специфіку кожної з них. Адже об'єктом їх дослідження є людське суспільство в усіх його діях, різносторонніх проявах. Наявність же різних галузей суспільних наук є одним із проявів розвитку науки про суспільство взагалі, і такий поділ дає можливість глибше дослідити окремі специфічні сторони людського життя. В результаті розвитку цих наук виникли і їх конкретні завдання, предмет і методика дослідження.

Але як не можна розірвати на частини єдине людське життя, так не можуть бути ізольованими між собою і різні галузі суспільних наук. Удосконалення цих наук – явище взаємообумовлене. До того ж існує ряд стиків, в яких всі суспільні науки сходяться з історією. Так, наприклад, існує історія філософії, права, літератури, економіки і економічної думки, мови і т. ін. Особливе значення, наприклад, для історика і економіста має вивчення розвитку техніки, засобів виробництва, хоч цією справою займаються, головним чином, представники різних технічних наук. Пояснюється це все не тим, що історія є наукою наук, а тим, що без історії якої галузі науки не може бути і її сучасної теорії.

Не вимагає особливого доказу те, що розвиток історичної науки в значній мірі залежить від стану розробки багатьох проблем в інших галузях суспільних наук. Не можна було б з достатньою глибиною висвітлити історію першого-ліпшого народу, країни, не спираючись на дані та результати, які здобуто економістами, філософами, мовознавцями, літераторами та іншими дослідниками життя і розвитку людського суспільства. Одночасно з цим всі згадані галузі науки не зможуть нормально розвиватися, коли при цьому не будуть використовувати факти і висновки, до яких прийшли історики.

Історія не може замінити ні одну іншу галузь науки, але історик повинен обов'язково використати цю близькість, яка існує між ними. Слід відзначити, що ще немає постійного творчого контакту істориків з дослідниками інших галузей гуманітарних наук. Зовсім мало історики ознайомлені з наслідками роботи і проблемами, які стоять перед іншими галузями науки, а ще менше використовуються досягнення в цих галузях в історичних працях. Може, «Вступ до історичної науки» зверне на це увагу істориків, і будуть намічені шляхи творчого контакту, який був би дуже корисним для розвитку суспільних наук в цілому.

Вже відзначалося, що історія ділиться на ряд галузей. Є історія громадянська (назва «цивільна історія», здається, більш відповідає суті), історія партії, воєнна історія і т. д. Є історія окремих країн, народів, загальна історія. Кожна з них ще ділиться на періоди. Існує ряд спеціальних курсів і т. д. У «Вступі» доведеться говорити про це не взагалі, а показати взаємозв'язок між окремими галузями науки. Необхідно буде звернути увагу на те, що історія однієї країни або народу тісно переплітається з історією інших країн і народів, більше підкреслити історичну зв'язність між окремими курсами (наприклад, історії стародавнього світу з історією середніх віків і т. д.).

В ході розвитку історичної науки виник ряд «допоміжних» історичних дисциплін. Назву «допоміжні» беремо в лапки, бо вона досить-таки умовна, а значення цих дисциплін велике. Від їх розробки в значній мірі залежить якість наукової продукції, краще пізнання фактів, розуміння першоджерел.

Серед цих дисциплін, можна сказати, перше місце займає історіографія – історія історичної науки. Як уже відзначалося, без історії предмета немає самої теорії науки. Про важливість цієї дисципліни свідчить те, що вона за своїм значенням і методикою дослідження останнім часом починає перетворюватися в окрему галузь історичного знання.

Без фактів не може йти мова про якийсь історичне дослідження. Факти ж історик черпає з джерел. Ці джерела і їх значення в історичному дослідженні бувають різними. В зв'язку з цим виникла спеціальна історична дисципліна – джерелознавство¹⁰. З джерелознавством тісно зв'язані такі дисципліни, як архівістика – знання архівів, що в свою чергу ділиться на кілька підрозділів, дипломатика, яка займається вивченням історичних документів, їх автентичності. Важливу роль в розумінні документа відіграє палеографія – дисципліна про письмена¹¹. В справі розуміння історичного джерела багато допомагають такі предмети, як сфрагістика, геральдика, генеалогія. Перша вивчає печатки, друга – герби, третя – історію родів.

Тісно зв'язані з джерелознавством археографія, яка займається публікацією документів і виробленням відповідних для цього правил, а також історична бібліографія, без якої важко налагодити систематичну розробку багатьох проблем.

Історичні події відбуваються в просторі і часі. І тут на допомогу історичному приходять історична географія, назва якої говорить сама за себе, а також топоніміка, яка виникла порівняно недавно і займається вивченням походження географічних назв. Спеціальна дисципліна – хронологія відіграє важливу роль у встановленні історичних дат¹². Історик, який займається питанням вивчення матеріального світу, не може обійтися без відомостей про міри довжини, поверхні, об'єму, ваги. Ці дані вивчаються спеціальним предметом – метрологією¹³. До метрології примикає нумізMATИКА, що вивчає монети і медалі як історичні пам'ятки.

В процесі розвитку археологія із допоміжної історичної дисципліни перетворилася в окрему важливу галузь історичної науки. Особливе значення у вивченні матеріальної культури і виробничих відносин відіграє археологія для тих періодів історії, про які не збереглося письмових джерел. В процесі виділення в окрему галузь історії перебуває етнографія, значення якої важко переоцінити при вивченні життя і діяльності народних мас.

Часто «допоміжні» дисципліни називають історичними науками. Від цього слід відмовитися, бо історична наука як така – єдина і може ділитися на ряд галузей і предметів-дисциплін. Самі по собі можливості історичних дисциплін обмежені, але в поєднанні з іншими історичними даними вони дають дуже цінні результати.

Більшість згаданих історичних дисциплін, за виключенням археографії, поки що в своєму змісті не виходить за рамки дорадянського періоду, що, безумовно, обмежує їх застосування до новішого періоду. Велика увага, яка приділяється вивченню історії соціалістичної епохи, в свою чергу вимагає посилення розробки «допоміжних» історичних дисциплін. Доводиться визнати, що розробка «допоміжних» історичних дисциплін перебуває в запущеному стані.

Дехто може подумати, що «допоміжні» історичні дисципліни мають становити зміст «Вступу до історичної науки». З цим важко погодитися. Хіба можна побудувати «Вступ», обійшовши вже згадані питання, або хоч без короткого викладу історичних поглядів, як вони формувалися протягом віків.

Якось так повелося, що курси з історіографії, які читаються у вузах, переслідують вузьку мету, рідко виходять за національні рамки. І це в той час, коли відомо, що ідеї мало рахуються з кордонами, як про це яскраво свідчить розповсюдження марксизму-ленінізму у всьому світові. Навіть в сиву давнину ідеї знаходили шляхи свого поширення, а то й виникали аналогічні, коли для цього був відповідний ґрунт і потреба. Це зовсім не значить, що не було національної самобутності в розвиткові історичних ідей. Та історика в однаковій мірі має цікавити не тільки конкретне, а й загальне в людському суспільстві.

Ідейно-теоретичною основою розвитку і розквіту нашої історичної науки є вчення марксизму-ленінізму. Це вчення виникло не осторонь того шляху, яким ішов розвиток людської думки. Все, що було створено людським суспільством, марксизм критично переробив і перевірів на історичному досвіді. Він дав відповідь на питання, які вже до нього поставила передова думка людства¹⁴.

Марксизм-ленінізм осуджує нігілістичне ставлення до спадщини, вчить, що до неї треба підходити критично, використовувати надбання попередніх поколінь. Праці істориків, які творили в минулому, – це не кладовище, куди навідуємось для того, щоб почитати надмогильні написи та згадати того чи іншого попередника «незлим тихим словом». Хотілось би, щоб ці звернення до минулого нагадували нам про

складний шлях розвитку і боротьби в історичній науці, тоді ми ще краще оцінимо досягнення і роль марксистсько-ленінського вчення. Це завдання в значній мірі має виконувати «Вступ до історичної науки».

Історична наука в своєму розвитку пройшла великий і складний шлях, починаючи від збору фактів і примітивних спроб їх систематизувати та пояснити і закінчуючи широкими науковими узагальненнями на основі марксистської теорії.

Тільки після відкриття К. Марксом об'єктивних законів розвитку людського суспільства історія стала справжньою наукою. «Хаос і довільність, – писав з цього приводу В.І. Ленін, – що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий, – з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм»¹⁵. Історія стала наукою, що спирається на об'єктивні закони розвитку людського суспільства. Немає такої історичної проблеми, якої не можна було б розв'язати на основі творчого застосування марксистсько-ленінського вчення.

У «Вступі» необхідно буде показати, що будь-які теоретичні погляди перевіряються життям. В цьому відношенні марксизм-ленінізм – єдине вчення, яке витримало всі випробування, зміцніло і розвинулося, спираючись на реальні факти. Вже забуто імена тих багатьох апологетів капіталізму, які говорили в свій час про «крах» марксистсько-ленінської теорії та її неспроможність вирішувати проблеми в нових умовах. Незважаючи на ці пророкування, марксистсько-ленінське вчення залишилось непохитним, воно розвивалося і збагачувалося новими положеннями, міцніло в боротьбі з ворожими і антинауковими поглядами на суспільство. Кращим підтвердженням сили і життєвості цього вчення є те, що більше третини людства зараз іде шляхом соціалізму під прапором марксизму-ленінізму.

Радянські історики горді з того, що вони творять, озброєні самою передовою, єдиною науковою теорією, що працюють в ім'я справедливості та перемоги найблагородніших ідей і стремлінь всього прогресивного людства, що стоять в перших лавах борців за нове суспільство і несуть в маси істину і віру в їх боротьбу за велику справу.

Прямим завданням «Вступу» є те, щоб на конкретних прикладах показати розвиток та успіхи історичної науки в країнах соціалізму і ту глибоку кризу і занепад, що їх переживає зараз історіографія в капіталістичному світі.

Не можна обійти у «Вступі» боротьбу проти сучасних різних спроб ревізувати марксизм-ленінізм. Відживаючи свій вік, реакційні класи з великим страхом дивляться на залізну ходу історії, творцем якої є народні маси. Ці класи і їх приспівники ненавидять все прогресивне. Ототожнюючи себе з суспільством, вони раніше галасували і зараз

галасують на всі лади, що наступає загибель цивілізації, і роблять все, щоб опорочити революційну марксистсько-ленінську теорію, часто використовуючи підступні шляхи «підправлення» марксизму, «доповнення» його. В дійсності все це зводиться, як показав досвід, до того, щоб поєднати марксизм з буржуазною ідеологією, позбавити його революційної і наукової суті.

Творчий розвиток марксистсько-ленінської історичної науки свідчить, наскільки демагогічними є заяви різних ревізіоністів про те, що начебто марксизм-ленінізм не враховує всієї складності історичного процесу, що відкриття основних законів «стало» на перепоні дальшим дослідженням, що начебто відкриттям об'єктивних законів заперечується творча роль людей в історичному процесі. Всі ці та інші твердження є не тільки свідченням нерозуміння суті марксизму-ленінізму, а й прикладом безпардонного наклепу. Адже тільки політичні сліпці не можуть бачити того, що лише марксистсько-ленінська історіографія вперше широко і справедливо показала вирішальну роль народних мас в історії.

Велике місце у «Вступі» має зайняти розділ про методіку наукової роботи та дослідження, в яких виявляється уміння історика пов'язати теорію з практикою. Досвід показав, що «молоді» дослідники, а часто вже і досвідчені, доходять до багатьох «істин», набувають навиків самостійної роботи кустарно, витрачають на це багато часу і енергії. До того ж те, що ними «самостійно» відкрито, не завжди є кроком уперед. В цій справі ще багато самопливу і стихійності. Від такого стану речей багато втрачає і якість наукових праць.

Настав час звести великий позитивний досвід воєдино, ефективно його використати. Не можна при цьому не зупинитися на показові досвіду передових діячів історичної науки. Адже передовий колективний досвід складається з досвіду окремих індивідів, перевіреного в масовій практиці.

Вже раніше з'являлися роботи про організацію праці наукового робітника. Серед них, на нашу думку, кращою є праця покійного академіка К.Г. Воблого¹⁶. І хоч в організації роботи історика є багато спільного з працівниками інших галузей суспільних наук, але, зважаючи на ряд специфічних рис, необхідність підказує приділити окрему увагу цьому питанню.

Справу потрібно починати з вибору теми, розкрити виробничий процес і кінчати підготовкою рукопису до друку. Не хотілось би, щоб ця частина «Вступу» була зведена лише до методично-технічних порад. Для прикладу взяти хоч би питання вибору теми для дослідження.

Кожний автор, вибираючи тему для дослідження, стикається з питанням, чи актуальна вона. В багатьох випадках відповідь на це шукають в ступені розробки проблеми або теми в історичній літературі, в необхідності переглянути застарілі твердження з нових позицій на основі нових фактів, матеріалів. При виборі теми обов'язкова нова

постановка питання і нові висновки. Аджеж не секрет, що є історики, які навіть при наявності нових матеріалів стараються «обминати переживанням безспірних істин суть спірного питання»¹⁷. В даному випадкові багато залежить від індивідуальності автора і, головним чином, від його теоретичного рівня.

Актуальними темами є теми, поставлені самим життям, теми, які розширюють наше пізнання світу, відкривають в ньому все нові сторони, показують їх різноманітність і взаємообумовленість, сприяють рухові суспільства вперед. Про вибір теми дослідження можна ще багато дечого сказати, а тому у «Вступі» і цій справі необхідно приділити значну увагу.

Вже в літературі наводилися приклади про те, що значна кількість праць з історії не викликає особливого зацікавлення в широких читацьких колах. «Секрет» цієї невдачі розкритий. Причиною цього вважається те, що події подаються схематично, в загальному плані, не розкривається їх особливість на конкретних фактах. Нідє правди діти, багато праць справді грішать цим. Та слід відзначити, що є автори, які вважають достатнім зібрати факти, набити на них словесний обруч, – і робота готова. Але це далеко не так. Радянська історіографія відрізняється від буржуазної і в цьому відношенні. В буржуазній історіографії вже так заведено, що чим пухліший твір, чим більше він начинений фактами, чим менше пояснень, чому саме відбувалися ці події, тим більше такий історик вважався «людиною науки». Тим, що історик подавав тільки факти, і вимірювалася його «об'єктивність». В таких випадках факти водять історика за собою.

Безумовно, що уникнути однієї або другої крайності історик зможе лише в результаті глибокого оволодіння марксистсько-ленінською теорією, в результаті знання фактів і подій, уміння аналізувати і зіставляти факти так, щоб вони подавалися в історичному розвитку. І звернути на це увагу історика має «Вступ».

Крім згаданого, в цьому розділі «Вступу» не можуть бути обійденими інші питання, при висвітленні яких неможливо обмежуватися лише практичними порадами, не даючи теоретичного обґрунтування.

Багато в науковій розробці історії залежить від організації праці. Коли оглянемося назад, то побачимо, що і в цій справі за останні сто–двісті років відбулися великі зрушення. Особливо вони яскраво виступають в нашій країні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. В організації наукових досліджень в Радянському Союзі, як і в усіх країнах соціалістичного табору, сталися корінні зміни. Все це сприяє розвитку історичної науки. У «Вступі» необхідно про це говорити не лише в плані фіксації фактів, а й, що дуже важливо, в напрямку вдосконалення цієї організації. Здається нам, що тут є над чим поміркувати, а особливо над такими питаннями, як координація, контакт, планування наукової роботи, видавнича справа тощо.

Цікавитиме істориків і організація наукової роботи в зарубіжних соціалістичних, а також в інших країнах. Не можуть бути обійденими зв'язки істориків між різними країнами, існуючі міжнародні організації, конгреси і т. ін.

Лопа рамками «Вступу» не може бути залишена і система викладання історії в середній і вищій школі. В цьому відношенні багато нового і позитивного вже зроблено за роки Радянської влади. Але потрібно і далі працювати над тим, щоб майбутнього історика більше привчати до самостійної роботи, викладання історії більше пов'язувати з практикою, з життям.

«Вступ до історичної науки» має стати однією з історичних дисциплін і зайняти серед них відповідне місце.

В цьому невеликому за розміром повідомленні і не ставилося завдання вирішити всі питання. Напевно, не вдалося і переконати всіх у необхідності «Вступу до історичної науки». Питання ставиться, і то в дуже загальному плані, а його вирішення може наступити лише в результаті зусиль колективу істориків. Можливо, на перших порах можна було б обмежитися виданням спеціальних збірників статей, проведенням відповідних семінарів і т. п. Знаємо, що на все потрібна затрата енергії, часу, але взятися за цю справу необхідно і чим раніше, тим краще.

¹ Повідомлення друкується в порядку постановки питання.

² *В.І. Ленін*. Твори, т. 8. – С. 406.

³ Маються на увазі програми з історії КНРС, історії СРСР, історії України, історії стародавнього світу, історії середніх віків, нової і новітньої історії, історії південних і західних слов'ян, історії країн Сходу та ін.

⁴ *В.І. Ленін*. Твори, т. 29. – С. 423.

⁵ Для прикладу наведемо деякі праці. В буржуазній історіографії про це писали: *Ш.В. Лангуа* и *Ш. Сенбос*. Введение в изучение истории, СПб, 1899; *Э. Бернгейм*. Введение в историческую науку, СПб, 1908; вийшла в трьох частинах робота *А.С. Лаппо-Данилевського* під назвою «Методология истории»; *Д.И. Багалеї*. Об элементарной методике истории (Сб. истор.-филол. общества, Харьков, т. VI), а також ряд інших праць. Не будемо зараз детально зупинятися на їх змістові, тільки відмітимо, що буржуазним вченим, які можуть «давати найцінніші праці в спеціальних галузях хімії, історії, фізики, не можна вірити ні в єдиному слові, раз мова заходить про філософію» (*В.І. Ленін*. Твори, т. 14. – С. 314–315). Стосується ця оцінка і питань, які піднімалися в згаданих працях буржуазними істориками. Вони зібрали ряд фактів, зробили відповідні спостереження, але їх систематизація та оцінка порочні. За роки Радянської влади теж вийшло ряд книг, в яких піднімалися важливі питання. Для прикладу слід назвати деякі з них: *В.И. Пичета*. Введение в русскую историю (Источники и историография). М., 1922; *А. Шестаков*. Методика исторического исследования, Воронеж, 1929; *Г.П. Саар*. Источники и методы исторического исследования, Баку, 1930; *С.Н. Быковский*. Методика исторического исследования. Л., 1931 (тут є короткий огляд відповідної літератури), а також інші праці, головним чином, статті. Радянськими істориками зроблено значний крок вперед, але в деяких, як в названих, так і в інших працях ще відчутний

вплив буржуазної історіографії або вплив «школи» М.М. Покровського з його положенням: «Історія — це політика, повернута в минуле».

⁶ А.И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем. – Т. III. – С. 177.

⁷ К. Маркс. Капітал. – Т. 1. – К., 1952. – С. 13.

⁸ Дж. Бернал. Наука в истории общества. Перевод с английского. – М., 1956. – С. 532.

⁹ Н.Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. – Т. V. – М., 1950. – С. 650.

¹⁰ Див., напр., М.Н. Тихомиров. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в. Курс источниковедения истории СССР. – Т. 1. – М., 1940; С.А. Никитин. Источниковедение истории СССР XIX в. (до начала 90-х годов); Курс источниковедения истории СССР. – Т. II. – М., 1940.

¹¹ Палеографія знайшла своє висвітлення в багатьох спеціальних працях. На особливу увагу заслуговує праця Л.В. Черепнина. Русская палеография. – М., 1956.

¹² Див. Л.В. Черепнин. Русская хронология. – М., 1944.

¹³ Див. Л.В. Черепнин. Русская метрология. – М., 1944.

¹⁴ В.И. Ленин. Твори. – Т. 19. – С. 3–4.

¹⁵ Там же. – С. 4–5.

¹⁶ К.Г. Воблий. Організація роботи наукового працівника (Методика і техніка). – К., 1947.

¹⁷ В.И. Ленин. Твори. – Т. 13. – С. 5.

Ф.П. Шевченко

Про структуру та список карт історичного атласа України

Про створення Національного атласа Української РСР, його значення і завдання, структуру і зміст детально розповідається в статті А.С. Харченка, що вміщена в цьому номері журналу. Тут же доведеться коротко зупинитися на питаннях, що стосуються структури та змісту третього тома атласа «Історія українського народу та Української РСР».

Слід зазначити, що до цього часу ще не було створено історичного атласа України. Окремі карти, що публікувалися раніше, головним чином у підручниках, не завжди були на високому науковому рівні, бо не точно, а то й невірно відображували історичні події та явища.

Приємно відзначити, що все менше і менше стає людей, які історію вважають звичайним набором фактів, не зв'язаних між собою ніякою закономірністю. Марксистсько-ленінська історична наука переконливо показує, що всі явища, які виникають і розвиваються в наші дні, своїми коріннями зв'язані з минулим, ним обумовлені. Історія вивчає реальний світ, а через це вона повинна і може робити граничне точні, авторитетні наукові висновки, якими можна було б керуватися в суспільному житті.

Історичні події виникають і відбуваються в просторі та часі. Відомо, що вивченням просторової сторони історичного процесу займається така спеціальна галузь знань як історична географія з її складовою частиною – історичною картографією. Досвід показав, що нанесення відповідних даних на карти, схеми тощо робить їх наочними, сприяє їх сприйманню. Не менш важливим є те, що це дає можливість глибше вивчити історичний процес, пов'язавши його з конкретною територією.

Та на превеликий жаль, через різні причини так сталося, що історична географія є дуже відсталою галуззю знань. Життя, розвиток науки настійно вимагають не тільки за короткий час ліквідувати відставання в галузі історичної географії, але й підняти її до належного наукового рівня, щоб розв'язати ряд складних питань в справі висвітлення подій та явищ з найдавніших часів до наших днів.

Немає особливої потреби доводити необхідність створення історичного атласа України. Про це досить переконливо сказано в статті доктора історичних наук, професора В.К. Яцунського¹, а також в об-

* Опубліковано в: Українському історичному журналі. – 1966. – № 4. – С. 85–86.

говоренні, яке розгорнулося з цього приводу на сторінках журналу. В згаданій статті В.К. Яцунського, а також учасниками обговорення, в якому брали участь історики – академік АН УРСР І.П. Крип'якевич, О.С. Компан, М.М. Ткаченко, І.Л. Бутич, В.Г. Сарбей, А.Л. Перковський, археолог – І.Г. Шовкопляс, економіст – Д.Ф. Вірник, мовознавець – Ф.Т. Жилко, етнограф – В.І. Наулко, географи – Я.І. Жупанський і Б.Й. Сидор, було порушено ряд принципових питань щодо характеру, структури і змісту історичного атласа України, висунуто багато оригінальних і корисних пропозицій. Обговорення засвідчило, що в створенні атласа зацікавлені й будуть брати участь не тільки історики, але й представники інших галузей науки.

В процесі створення історичного атласа України доведеться зустрітися і долати різні труднощі, вирішувати складні питання теоретичного і конкретно-практичного характеру. Та при цьому всьому слід зазначити, що є працівники, які щиро бажають і можуть багато зробити в справі створення атласа.

На картах, схемах, планах, картограмах історичного атласа мають знайти своє відображення важливі події та явища в житті й розвитку українського народу з найдавніших часів до наших днів на всіх українських землях. Таким чином третій історичний том займе важливе місце в Національному атласі Української РСР.

Слід коротко зупинитися на тих конкретних питаннях, які необхідно розв'язати в перший період підготовки історичного атласа України.

Треба вивчити і використати досвід історичного картографування як у нашій, так і в зарубіжних країнах, зокрема в Болгарії, Чехословаччині та Польщі, де такі атласи вже видано або видаються. Потрібно також мати на увазі, що розпочалася робота над підготовкою двохтомного «Історичного атласа СРСР». В цьому атласі Україна займе значне місце. Пояснюється це тією роллю, яку відіграла і продовжує відігравати Україна в історії багатонаціонального Радянського Союзу. Підготовка всесоюзного і українського історичних атласів буде вестися паралельно. Саме тому постійна координація в цій справі вкрай необхідна.

Підготовка історичного атласа України – третього тома Національного атласа УРСР, має вестися в постійному зв'язку, координації та взаємоконсультації з першим і другим томами. Перший том присвячено природним умовам і природним ресурсам. Другий присвячений питанням населення, народному господарству і культурному будівництву в новітні часи. Ряд питань, особливо з другого тома, мають знайти своє відображення у певному аспекті також в третьому – історичному томі. Формат, масштабність, а також інші, не тільки технічного характеру принципи будуть єдиними для всіх трьох томів Національного атласа Української РСР.

Забезпечення своєчасного і високоякісного виконання досить широкого і складного кола завдань в справі створення історичного

атласа України можливо досягти лише в умовах, коли до цієї роботи будуть залучені не тільки працівники Інституту історії (він є головним в цій роботі), але також інших установ Секції суспільних наук Академії наук УРСР, Архівного управління при Раді Міністрів УРСР з усією мережею архівів, відповідні кафедри університетів, музеї та інші наукові заклади республіки. Мова йде про залучення до цієї праці широкого кола авторів.

Історичний атлас України повинен ґрунтуватися на міцній, справжній науковій основі. Вже згадувалося про ту обставину, що ряд важливих проблем історичної географії і картографування України ще не вивчено. В зв'язку з цим необхідно буде зайнятися їх висвітленням. Створення історичного атласа повинно сприяти поживленню і розширенню в республіці дослідницької роботи в галузі історичної географії. Для цього доведеться регулярно видавати відповідні тематичні збірники.

Ближчим завданням, від вирішення якого буде багато залежати, є вироблення структури і списку карт історичного атласа. Використавши побажання, висловлені учасниками обговорення питання на сторінках «Українського історичного журналу» про створення історичного атласа, а також поради інших товаришів, академіком І.П. Крип'якевичем, А.Л. Перковським і Ф.П. Шевченком було складено проект структури та орієнтовний список карт історичного атласа України, що нижче публікується.

В основу структури і розміщення карт покладено хронологічний принцип. Пропонований проект структури та списку карт далеко не повний і не в усьому досконалий. Через це дуже бажано, щоб всі зацікавлені установи і науковці в ближчий час надіслали на адресу редакції «Українського історичного журналу» (Київ, Кірова, 4), свої зауваження та конкретні пропозиції. Особливої уваги вимагає список карт, що стосується радянського періоду історії України. Але при цьому слід зважити на зміст першого і другого томів, який подається в статті А.С. Харченка.

Важливо, щоб одночасно з пропозиціями були зазначені можливі (бажаючи) автори відповідних карт, а також вказані крайні терміни виконання роботи. Авторство буде зазначено на кожній карті.

Всі зауваження і побажання будуть враховані при остаточному складанні списку карт третього тома атласа. Новий, більш досконалий варіант структури і списку карт буде обговорено на спеціальній республіканській нараді, яка відбудеться восени 1966 р. На цій же нараді буде обговорено інші питання методологічного та методичного характеру, а також пам'ятка для авторів карт.

Створення історичного атласа України – третього тома національного атласа Української РСР – є справою честі наукової громадськості республіки. Створення цього атласа буде значним вкладом в скарбницю вітчизняної науки.

**Проект структури та орієнтовний
список карт історичного атласа України**

**I. Первіснообщинний лад
і зародження класового суспільства**

1. Українські землі в період палеоліту та мезоліту.
2. Українські землі в період неоліту.
3. Трипільська культура.
4. Українські землі в період бронзи.
5. Скіфський період.
6. Сарматський період.
7. Грецькі колонії на узбережжі Чорного моря: (плани: а) Ольвії, б) Херсонеса).
8. Археологічні культури на рубежі нашої ери та першої половини 1 тисячоліття на українських землях (Зарубинецька, Пшеворська, Липицька, Черняхівська).
9. Поширення римської монети на українських землях, як прояв економічних зв'язків.
10. Поширення візантійської монети на українських землях, як прояв економічних зв'язків.

**II. Формування феодальних відносин.
Період феодалізму***

11. Народи і племена Східної Європи VI–IX ст.
12. Київська Русь X–XI ст.: а) міста, б) торгові шляхи, в) земляні вали, г) поширення християнства, д) походи на Візантію та Схід.
13. Слов'янська колонізація Північного Причорномор'я в VI–X ст.
14. Українські землі в складі Київської держави XI–середини XIII ст.
15. Територія, зайнята печенігами та половцями. Боротьба Русі з наступом кочівників.
16. Київська земля XI–XIII ст.; план Києва.
17. Чернігівська і Переяславська землі XI–XIII ст.: а) план Чернігова, б) план Переяслава.
18. Галицько-Волинське князівство XIII ст.: а) план Галича, б) план Володимира (на Волині), в) походи Данила Романовича.
19. Тмутараканське князівство.
20. Закарпаття X–XIII ст.

* В останній момент, коли список був поданий до друку, надійшла пропозиція з Інституту суспільних наук (м. Львів) внести додатково такі карти: Галицько-Волинські землі IX–XII ст., Львів XV–XVIII ст., Закарпаття в XVI–XVIII ст., Галичина і Волинь в XVI–XVIII ст., Буковина XVI – початку XIX ст. Соціалістична Індустріалізація в західних областях України.

21. Міста на території України в домонгольський період.
22. Економіка українських земель X–XIII ст.
23. Культура і мистецтво українських земель X–XIII ст.
24. Українські землі періоду монгольського завоювання: а) походи монголів, б) Болохівська земля.
25. Боротьба з татарськими загарбниками в XIV ст.
26. Включення українських земель до складу Литовського князівства.
27. Галицько-волинські землі в першій половині XIV ст. Включення українських земель до складу Польщі.
28. Буковина в складі Молдавського князівства.
29. Венеціанські і генуезькі колонії в Північному Причорномор'ї.
30. Утворення Кримського ханства і боротьба з його агресією в XV–XVI ст.
31. Територія виникнення і поширення козацтва, кінець XV–XVI ст.
32. Утворення окремої Київської митрополії та поділ її на єпархії.
33. Люблінська унія. Адміністративний поділ українських земель (1569–1648 рр.).
34. Густина населення українських земель на переломі XVI–XVII ст. Етнографічні границі українського народу XVI–початку XVII ст.
35. Брестська унія 1596 р. Боротьба проти католицизму та унії до 1648 р. Братства. Реформаційний рух на Україні.
36. Економіка України XVI–середини XVII ст.: а) площа лісів, б) королівщини і магнатсько-шляхетські землі, в) промисли, г) внутрішні торгові шляхи.
37. Міста і містечка України XVI–XVII ст. Шляхи іноземних мандрівників на Україні в XV – першій половині XVII ст.
38. Економічні зв'язки України з сусідніми країнами.
39. Соціальна боротьба селян і міського населення XVI ст.
40. Запорізька Січ. Територія, план Січі XVI ст.
41. Селянсько-козацькі повстання 1590 рр.
42. Селянсько-козацькі повстання 1625–1638 рр. Реєстрові козацькі полки.
43. Боротьба з турками і татарами в першій половині XVII ст.: а) «татарські» шляхи, б) замки.
44. Походи Запорізького війська на Крим та Чорне море.
45. Українська культура XV–середини XVII ст.: а) школи, б) друкарні і розповсюдження друкарської продукції, в) українське мистецтво.
46. Україна і політична ситуація в Східній та Центральній Європі в першій половині XVII ст.
47. Визвольна війна 1648–1654 рр.: а) центри повстання, б) походи української армії (1648, 1649, 1650, 1651, 1652, 1653 рр.).
48. Вплив визвольної війни в сусідніх країнах (Білорусія, Росія, Молдавія, Польща).

49. Адміністративний поділ Української держави в 1648–1654 рр.
50. Політико-дипломатичні зв'язки України в роки Визвольної війни. Економічні зв'язки України з сусідніми країнами в роки Визвольної війни.
51. Територія України, возз'єднана з Росією в 1654 р.
52. Участь козацького війська в боротьбі проти шляхетської Польщі і кримського ханства в 1654–1657 рр.
53. Воєнні події на Україні 1658–1667 рр.
54. Українські землі після Андрусівського перемир'я 1667 р.
55. Запорізька Січ у другій половині XVII ст.
56. Турецько-татарська агресія і боротьба з нею на Україні в другій половині XVII ст.
57. Територія полків Слобідської України в XVII ст. Міграція українського населення на Слобожанщину.
58. Українські землі після Бахчисарайської угоди 1681 р., «Вічного миру» 1686 р. та Карловицького трактату 1699 р.
59. Соціальна боротьба в другій половині XVII і на початку XVIII ст.: а) боротьба проти соціального і національного гніту на Правобережжі, б) повстання на Лівобережній Україні 1666 і 1668 рр., в) повстанський рух на українських землях під час селянської війни під керівництвом Степана Разіна, г) повстання на Лівобережжі в 1687 р., д) повстанський рух на Україні під час повстання, очоленого К. Булавіним.
60. Економічні зв'язки України з Росією та іншими країнами в другій половині XVII ст.
61. Правобережна Україна в 1700–1711 рр.: а) заселення, б) козацькі полки, в) боротьба з наступом польських магнатів.
62. Події на Україні під час Північної війни: а) Полтавська битва, б) Прутський похід Петра I в 1711 р., в) участь козацького війська в походах російської армії.
63. Запорізька Січ в XVIII ст., військово-адміністративний поділ.
64. Спільна боротьба російського та українського народів за вихід до Чорного моря і визволення Північного Причорномор'я (1735–1792 рр.).
65. Економічна районізація українських земель у XVIII ст.
66. Промисли на Україні (Гути, рудні, поташні і селітрени промисли та ін.). Мануфактури XVIII ст.
67. Центри ярмарків і торгів на Україні в XVIII ст.
68. Економічні зв'язки між українськими землями в XVIII ст.
69. Економічні зв'язки України з сусідніми країнами в XVIII ст.
70. Міграції українського населення в XVIII ст.: а) переселення українського населення з Правобережжя після Прутського походу, б) зворотна хвиля міграції на Правобережжя, в) переселення українців в різні місцевості Росії.
71. Військова еміграція українського козацтва після ліквідації Запорізької Січі (5 червня 1775 р.): а) Задунайська Січ (1775–1828 рр.),

б) Чорноморське козацьке військо. Переселення на Кубань (1792 р.),
в) Бузьке козацьке військо (1774–1817 рр.).

72. Колонізація Новоросії в 60–90 роках XVIII ст.

73. Народна колонізація пониззя Дунаю (остання чверть XVIII – початок XIX ст.).

74. Магнатсько-шляхетське землеволодіння на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.

75. Католицька експансія, поширення уніатської церкви на Правобережній Україні в XVIII ст.

76. Гайдамацькі рухи в XVIII ст. Рух опришків. Визвольний рух на Закарпатті.

77. Коліївщина 1768 р.

78. Повстання на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст.

79. Включення Закарпаття (кінець XVII ст.), Галичини, Західного Поділля (1772 р.) та Буковини (1774 р.) до складу Австрії.

80. Полкова організація території Гетьманщини і Слобідської України у XVIII ст. Слобідсько-Українська губернія 1765–1780 рр.

81. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у складі Росії в 1781–1795 рр.

82. Воз'єднання з Росією Правобережної України в 1793–1795 рр.

83. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у складі Австрії в останній чверті XVIII ст.

84. Населення України в XVIII ст.

85. Етнічний склад українських земель у XVIII ст.

86. Українська культура XVII–XVIII ст.: а) школи, б) Київська Академія (карта походження студентів), в) друкарні і розповсюдження їх видань, г) література (місця діяльності письменників), д) українське мистецтво.

87. Культурні зв'язки України з іншими країнами в XVIII ст.

III. Розклад феодално-кріпосницької системи і розвиток капіталістичних відносин.

Період капіталізму.

88. Адміністративна реформа 1796–1797 рр. Ліквідація намісництв і утворення губерній. Адміністративно-територіальні зміни України в 1802–1803 рр.

89. Адміністративний поділ західноукраїнських земель в першій половині XIX ст.

90. Зміни в складі населення в першій половині XIX ст.

91. Етнічний склад населення України в 1857 р.

92. Колонізація Новоросії і пониззя Дунаю у першій половині XIX ст.

93. Міграція українців на Кубань, Північний Кавказ та інші місцевості Росії в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

94. Економічний стан українських земель в першій половині XIX ст.: а) розвиток промисловості в містах, б) цукроваріння на Україні, в) ремесло і кустарні промисли.

95. Територіальна спеціалізація сільськогосподарської продукції в першій половині XIX ст.

96. Основні напрями і шляхи чумацького промислу на Україні до початку поширення залізниць.

97. Внутрішня торгівля. Ярмарки і торги на Україні в першій половині XIX ст.

98. Експортна торгівля через чорноморські порти у першій половині XIX ст.

99. Боротьба селян проти кріпосницького гніту на Україні до реформи 1861 р. Київська козаччина 1855 р.

100. Військові поселення на Україні (1817–1857 рр.). Боротьба військовопоселенців проти гніту царської адміністрації.

101. Рух декабристів на Україні.

102. Антифеодальна боротьба селянства на західних землях України в першій половині XIX ст.

103. Революційні події в Галичині, Буковині і Закарпатті під час революції 1848–1849 рр.

104. Ліквідація панщини 1848 р. на західноукраїнських землях.

105. Польський революційний рух на Україні в 1830–1864 рр.

106. Воєнні дії на території України під час Кримської війни. Територіальні зміни.

107. Питома вага кріпаків в українських губерніях Росії напередодні реформи 1861 р.

108. Проведення селянської реформи 1861 р. в українських губерніях.

109. Розвиток українського національного руху в першій половині XIX ст.: а) центри, організації, б) часописи, газети, видавництва.

110. Стан середньої та вищої освіти на Україні до 1861 р.

111. Розвиток важкої індустрії, залізничної, вугільної та нафтової промисловості на Україні в другій половині XIX ст.

112. Будівництво залізниць в другій половині XIX – на початку XX ст. на українських землях. Розвиток річкового та морського пароплавства.

113. Сільське господарство України.

114. Питома вага України в економіці Росії.

115. Місце України у зовнішній торгівлі Росії.

116. Селянський рух на Україні з 1861 р. – до кінця XIX ст.

117. Народницькі організації на Україні в 70–80-х рр.

118. Робітничий рух на Україні в другій половині XIX ст.

119. Суспільно-політичний рух на Україні в другій половині XIX ст.

120. Поширення марксизму на українських землях. Гуртки, організації, «Союз боротьби за визволення робітничого класу».

121. Розвиток науки і вищої освіти на Україні (центри, установи, заклади).

122. Стан шкільництва на Україні наприкінці XIX ст.

123. Письменність населення України (за даними перепису 1897 р.).

124. Журнали, газети, друкарні на Україні.

125. Етнічний склад населення України і суміжних територій кінця XIX–початку XX ст.

126. Населення (міське і сільське) України в 1897 – на початку 1900-х років.

127. Картограми природного руху населення в 1897 – на початку XX ст.: а) народжуваність, б) смертність, в) природний приріст.

128. Міграційний баланс українських земель (російські губернії і Галичина) наприкінці XIX – початку XX ст.

129. Еміграція з Галичини на американський континент в останній чверті XIX – початку XX ст.

130. Головні зони виходу української еміграції на території Європейської та Азіатської частини Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

131. Утворення РСДРП, її організації на Україні. Підпільні видання революційної літератури на Україні.

132. Ленінська газета «Искра» на Україні: а) шляхи доставки революційної літератури на Україну, б) місця розповсюдження газети «Искры» на Україні.

133. Робітничий рух 1900–1904 рр. на Україні.

134. Селянські виступи в 1900–1904 рр. Аграрний рух 1902 р.

135. Робітничі, селянські страйки в Галичині, Буковині та Закарпатті на початку XX ст.

136. Демонстрації, мітинги і страйки робітників на Україні під час революції 1905–1907 рр.

137. Селянські виступи в 1905–1907 рр.

138. Збройні повстання на Україні під час революції 1905–1907 рр.: а) повстання в Чорноморському флоті, б) у військових частинах, б) грудневе повстання.

139. Національно-визвольний рух на Україні в 1905–1907 рр.: а) українська преса, б) українські організації, установи.

140. Революційні виступи на західноукраїнських землях під час революції в Росії: а) робітничі страйки і мітинги; б) селянські віча і страйки.

141. Проведення столипінської аграрної реформи на Україні.

142. Переселення селян з українських губерній в інші частини Російської імперії (1907–1914 рр.).

143. Більшовицькі організації на Україні.

144. Піднесення революційного руху на Україні в 1910–1914 рр.: а) страйки робітників, б) селянські виступи.

145. Воєнні дії на українських землях під час першої світової війни (1914–1917 рр.).

146. Робітничий страйковий рух на Україні і селянські виступи під час війни.

147. Лютнева революція на Україні і політична боротьба до жовтня 1917 р.: а) Ради робітничих і солдатських депутатів, б) революційні організації в армії, в) створення загонів Червоної гвардії, д) створення організацій і військових формувань української буржуазії.

148. Робітничі страйки і селянські виступи.

149. Більшовицька преса та її розповсюдження на Україні в 1917 р.

IV. Велика Жовтнева революція.

Епоха будівництва соціалізму і комунізму

150. Жовтневі бої на Україні. Повстання проти Центральної ради і бої проти Каледіна.

151. Радянська Україна на початку 1918 р.

152. Більшовицьке підпілля на Україні в 1918 р. Групи «Спартак» в німецькій окупаційній армії.

153. Повстання і партизанський рух проти німецьких та австро-угорських окупантів на Україні в 1918 р.

154. Боротьба робітників проти окупантів. Загальний страйк залізничників в серпні 1918 р.

155. Визволення України від Директорії.

156. Боротьба проти інтервенції Антанти на Півдні України в 1919 р.

157. Боротьба проти наступу Денікіна. Визволення України.

158. Радянсько-польська війна 1920 р. (в межах українських земель).

159. Боротьба проти Врангеля.

160. Революційна боротьба на західноукраїнських землях (1918–1920 рр.).

161. Загарбання західноукраїнських земель іноземними імперіалістами.

162. УРСР на початку 20-х років ХХ ст. Політико-адміністративна карта.

163. Адміністративна реформа 1925 р. Створення округів.

164. Адміністративна реформа 1930 р. Районний поділ України.

165. Встановлення обласного поділу у 1932 р. Зміни в територіальному поділі УРСР (в межах до вересня 1939 р.).

166. Населення України в 1926 р.

167. Природний рух населення.

168. Етнічний склад УРСР і інших українських земель в 1921–1926 рр.

169. Відродження народного господарства. Питома вага промисловості України (метал, вугілля, цукор) в загальносоюзній продукції в 1927–1928 рр.

170. Структура сільського господарства на Україні у відбудовний період.

171. Індустріалізація. Перша п'ятирічка на Україні (1928–1932 рр.).

172. Колгоспний рух на Україні: а) колективізація до 1929 р., б) проведення суцільної колективізації.

173. Друга п'ятирічка (1933–1937 рр.).

174. Третя п'ятирічка (1938–1940 рр.).

175. Освіта на Україні в 1917–1940 рр.

176. Розвиток науки в 1917–1940 рр.

177. Культурні установи (1917–1940 рр.).

178. Адміністративний поділ 1919–1939 рр. західноукраїнських земель, що перебували в складі Польщі, Румунії, Чехословаччини.

179. Комуністичні організації на західноукраїнських землях.

180. Революційний рух робітників і селян на західноукраїнських землях.

181. Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР в 1939–1940 рр.

182. Населення України в 1939–1940 рр.

183. Етнічний склад українських земель в 1939–1940 рр.

184. Природний рух населення за 1939–1940 рр.

185. Міграційний баланс України в регіональному поділі у 1939–1940 рр.

186. Напад гітлерівської Німеччини та її союзників на СРСР 22 червня 1941 р. Воєнні дії на Україні в 1941 р.

187. Евакуація промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, наукових та культурних закладів у східні райони СРСР.

188. Окупована Україна 1941–1943 рр. Адміністративний поділ.

189. Місця масових страт населення та концтабори на Україні (1941–1944 рр.).

190. Підпільні партійні та комсомольські організації на Україні в 1941–1944 рр.

191. Партизанський рух на Україні в 1941–1944 рр. Рейди партизанських з'єднань на Україні в 1942–1944 рр.

192. Українські партизани в боротьбі проти фашизму на території європейських країн.

193. Участь представників різних національностей у партизанському русі на Україні в 1941–1944 рр.: а) представники народів СРСР, б) зарубіжних народів.

194. Визволення Лівобережної України.

195. Визволення Донбасу.

196. Визволення Правобережної України і Криму.

197. Визволення західноукраїнських земель.
198. Державна територія України в 1945–1954 рр.: а) возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, б) уточнення кордону з Польською Народною Республікою, в) включення Кримської області до складу УРСР, г) зміни в обласному поділі.
199. Відбудова народного господарства УРСР. Четверта п'ятирічка (1946–1950 рр.).
200. Колективізація сільського господарства в західних областях України.
201. Розвиток промисловості УРСР в 1951–1958 рр.
202. Семирічний план розвитку народного господарства УРСР в 1959–1965 рр.
203. Економічні адміністративні райони УРСР (1957–1965 рр.).
204. Розвиток науки в 1944–1965 рр.
205. Розвиток вищої освіти в 1944–1965 рр.
206. Густота населення України в 1959 р.
207. Чисельність народжених, померлих і природний приріст у розрахунку на 1000 душ населення в 1950–1963 рр. (картограми та діаграми): а) вся територія, б) міські поселення, в) сільські місцевості.
208. Сучасні антропологічні зони українського народу в УРСР.
209. Міграції населення в міських місцевостях УРСР в 1949–1964 рр.
210. Міграційні зони в УРСР (за рівнями переміщення та механічного приросту населення в 1949–1963 рр.).
211. Міграційні зв'язки УРСР з економічними районами СРСР в 1954–1964 рр.

¹ В.К. Яцунський. Про створення історичного атласа України. «Український історичний журнал», 1965, № 7.

Ф.П. Шевченко

Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?*

Восени цього року минуло 100 років з дня народження академіка АН УРСР і АН СРСР Михайла Сергійовича Грушевського, який, за визначенням газети «Правда», «належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України»¹. М. Грушевський є автором близько 2 тис. наукових праць. Серед них – 10 томів «Історії України-Русі», 5 томів «Історії української літератури», численні монографічні дослідження, присвячені різним періодам і проблемам історії України.

В своїх працях учений використав багато найрізноманітніших джерел і ввів у науковий оборот величезну кількість нових фактів, що значно збагатило українську історичну науку. І хоч не можна погодитися з багатьма його твердженнями, висновками і концепціями, але зібрані, науково перевірені й систематизовані ним факти ніколи не втратять свого значення. Їх не можна обійти або ігнорувати. Оцінюючи творчий доробок М. Грушевського, слід виходити з положення В.І. Леніна, який писав: «Історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»².

В працях М. Грушевського відбито досягнення і слабкі сторони буржуазної історичної науки на Україні в дожовтневий період. Його творчий шлях був досить складним. Це пояснюється часом, у який М. Грушевський жив і працював, станом буржуазної історичної науки, зокрема її методологічною основою та методикою дослідження, а також ідейно-політичними поглядами вченого. Все це мало значний вплив на висвітлення і трактовку досліджуваних ним проблем. Тому ряд положень і висновків М. Грушевського є застарілими, малообґрунтованими, а то й просто ненауковими. Їх відкинуло саме життя, розвиток історичних знань. Той, хто не вміє або не хоче покінчити з цим застарілим і неправильним, не гідний називатися істориком, бо для дальшого розвитку науки слід використовувати тільки те позитивне, що було в творчості М. Грушевського. Не може бути виправданою й позиція тих, які за його помилковими твердженнями не бачать корисного, позитивного й цінного, що створене ним у галузі історичної науки. Як у першому, так і в другому випадках ми зустрічаємося з невірним ставленням до спадщини вченого, з невмінням тверезо, з наукових позицій розібратися в її суті.

* Опубліковано в: Українському історичному журналі. – 1966. – № 11. – С. 13–31.

М. Грушевський належав до числа тих діячів науки, які залишили не тільки велику кількість праць, а (що не менш важливо) пройшли складний, суперечливий життєвий шлях. Усе це має бути правильно висвітлено і оцінено сучасниками. В своєму житті вченому довелося долати багато перешкод, зустрічати немало перехресть, збиватися на манівці й стояти на позиціях, ворожих українському народові, трудящим масам. А щоб вийти з такого становища, потрібно було мати великий життєвий досвід, уміння оцінювати реальну дійсність і робити з цього відповідні висновки, знаходити в собі силу волі, щоб після невдач і краху довговиношуваних ідей визнати свої помилки і засудити ворожі народові власні вчинки, побачити перспективу дальшого руху вперед. Важливу роль у цьому, безумовно, відіграло те, що М. Грушевський прагнув бути із своїм народом, віддавати йому сили й знання.

100-річчя з дня народження вченого відзначається не тільки на його батьківщині – Україні³, але й поза її межами. Цілком зрозуміло, що відзначення цієї дати має на меті не лише висвітлення діяльності М. Грушевського, але й багатьох інших питань і зокрема різних періодів історії українського народу. Слід зазначити, що в деяких матеріалах на цю тему, опублікованих за кордоном, виступає явна тенденційність замість того, щоб спокійно розібратися в усій складності проблеми.

З широкого кола питань, пов'язаних з біографією М. Грушевського, ми зупинимось на питанні про його повернення з еміграції на Радянську Україну. Це була дуже важлива, переломна подія в житті вченого. Однак вона майже зовсім не висвітлена в літературі. Лише про деякі факти, зв'язані з нею, є згадки в опублікованих спогадах окремих осіб, але в них допущено ряд викривлень дійсності і тенденційність у її зображенні.

Незважаючи на різну оцінку діяльності М. Грушевського, зокрема його повернення в 1924 р. на Україну, для всієї зарубіжної націоналістичної писанини характерне намагання використати ювілей вченого для посилення антирадянської кампанії. Так, газета бандерівського напрямку «Гомін України», яка заснована відомим фашистом Д. Донцовим і виходить у Канаді, постійно виступає проти проявів інтересу в колах української еміграції до Радянської України, проти їх бажання підтримувати з нею культурні зв'язки тощо, бо вважає це небезпечним «радянським фільством», яке завдає шкоди «національним інтересам». У зв'язку з цим на її сторінках часто згадується прізвище М. Грушевського. В 1965 і 1966 рр. газета не раз на всі лади повторювала, що його повернення на Україну і співробітництво з Радянською владою є «зрадою» національної ідеї. Інші газети намагаються «довести», що М. Грушевський помилився, повернувшись на батьківщину, що Радянська влада не тільки не створила йому необхідних умов для наукової роботи, але переслідувала його і цим самим передчасно звела

в могилу. Слід зазначити, що ці «біографи» не рахуються з фактами, приписуючи вченому свої суб'єктивні помисли і бажання.

Питання про повернення було серйозною проблемою, зв'язаною з багатьма труднощами, які М. Грушевському не зразу вдалося подолати. На його прикладі можна бачити той складний шлях, яким йшли представники буржуазної інтелігенції до співробітництва з Радянською владою.

В цій статті використано переважно документи, що раніше не публікувалися. В них знайшли своє відображення важливі події і факти з життя М. Грушевського в той час, коли він вирішував питання про повернення з еміграції на Україну. Дуже істотне значення мають документи, що належать перу самого вченого, а також рідних і близьких йому людей, сучасників та співучасників тогочасних подій. Ці матеріали зберігаються в Центральному державному історичному архіві Української РСР у Києві. Зважаючи на їх важливість, а також на те, що вони зовсім не публікувалися, ми будемо викладати їх зміст якомога повніше.

Основні дані про життя і діяльність М. Грушевського відомі. Тут слід лише нагадати про деякі обставини, що привели до його еміграції з України.

Відомо, що буржуазно-демократична Лютнева революція 1917 р., повалення царизму в Росії викликали бурхливе політичне піднесення на Україні, зокрема посилення національно-визвольного руху. Одним з його проявів було виникнення у Києві в березні того ж року української Центральної ради. Головою її був обраний М. Грушевський, який з того часу зв'язав свою політичну діяльність з Українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР). Відомо також про політичні метаморфози Центральної ради, про її дії, спрямовані проти дальшого розвитку революційного руху і встановлення Радянської влади на Україні. Це кінець-кінцем привело до запрошення нею на Україну німецьких окупантів. Безумовно, що за цю антинародну, контрреволюційну політику Центральної ради відповідальність ніс також і її голова М. Грушевський. Своє безславне існування вона закінчила за наказом німецьких окупаційних властей у квітні 1918 р.

За гетьманщини та Директорії вчений не брав участі у політичних подіях на Україні. Літом 1919 р. він виїхав за кордон, жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві, а з 1922 р. у Бадені.

Під час еміграції М. Грушевський разом з іншими діячами УПСР був членом Закордонної делегації (представництва) цієї партії. Поряд з цим він організував так званий Український соціологічний інститут і керував ним, а також писав праці наукового й публіцистичного характеру. В цей же час він редагував журнал «Борітеся – поборете», де надрукував ряд власних статей на політичні теми, в яких висловлював своє ставлення до подій, що відбувалися на Україні, а також висвітлював життя української еміграції.

Питання про політичну лінію та діяльність УПСР і зокрема її керівництва заслуговує спеціального розгляду. Тут ми тільки торкнемося ряду питань, щоб краще зрозуміти ту позицію, яку займав у їх розв'язанні М. Грушевський як член цієї партії та один з представників її Закордонної делегації.

Відомо, що з самого початку виникнення в УПСР не було єдиної ідеологічної й тактичної лінії. Після того, як її ліве крило виділилося і створило окрему партію боротьбистів⁴, УПСР фактично розпалася. Літом 1918 р. ця партія була відновлена, але знову не стала єдиною. Політична обстановка на Україні сприяла тому, що в УПСР виникли різні напрями, зокрема лівий, до якого належав і М. Грушевський. Представники лівих спочатку діяли нерішуче й не поривали з контрреволюцією. Цей напрям не з'явився раптово, а виник внаслідок тривалого зважування людьми реальних обставин і свідчив про те, що вони задумувалися над долею українського народу і хоч чимось хотіли бути йому корисними. В різний час це проявлялося неоднаково.

Так само, як і інші діячі з лівого крила партії, М. Грушевський, перебуваючи в еміграції, засуджував антинародні, контрреволюційні дії Петлюри. В його архіві, наприклад, збереглася написана ним копія листа, якого він 11 жовтня 1919 р. конспіративно переслав на Україну членам ЦК УПСР. Довідавшись докладно про ситуацію на батьківщині, М. Грушевський вважав її «грізною для республіки і для соціалізму нашого, для демократії і для партії». Писав він у цьому листі також про те, що вже пройшло півроку, як УПСР бере участь у кабінеті міністрів, сформованому Директорією, підтримує військову диктатуру, а тому несе відповідальність за все, що відбувається на Україні. «Навіть люди дуже помірковані, – відзначав М. Грушевський, – починають жахатись перед наслідками утвореної ситуації, що Україна – це Петлюра і Петлюра – це Україна. Ніхто не знає соціалістичного вашого кабінету, навіть Директорії, тільки – Петлюру, і для світу те, що діється, є єдиноборством двох генералів – Петлюри і Денікіна, в ґрунті річі (в своїй суті. – Ф.Ш.) реакційних, не демократичних!». Як вихід з такого становища М. Грушевський пропонував провести зміни в кабінеті і в самій Директорії, зробити владу відповідальною перед «конгресом трудящих рад». Коли ж цього не можна буде досягнути, то він рекомендував членам УПСР вийти з урядової коаліції⁵. Однак навіть ці дуже помірковані пропозиції М. Грушевського не знайшли підтримки в ЦК УПСР і серед тих діячів цієї партії, які нерозривно зв'язали себе з петлюрівщиною.

В своїх статтях і листуванні М. Грушевський засуджував також союз Петлюри і Пілсудського та їх спільний похід на Україну в 1920 р.

У тому ж році закінчився дуже тяжкий для нашої країни період громадянської війни та іноземної інтервенції. Внутрішня й міжнародна реакція, яка намагалася відновити капіталістичний лад, зазнала краху. На фронтах громадянської війни український народ спільно

з усіма народами нашої багатонаціональної країни героїчно відстояв завоювання Великого Жовтня, проявив свою відданість Радянській владі, соціалістичному ладові. В цей час зазнали цілковитої політичної поразки й українські буржуазні та дрібнобуржуазні партії, які прикривали свою антинародну суть соціалістичними назвами і гаслами.

З переходом нашої країни до мирного соціалістичного будівництва й зміцненням Радянської влади на Україні прискорився розклад цих партій і зокрема УПСР. Це стосується не тільки її організацій, які існували на Україні, але й тих, що перебували в еміграції. Виявлялося це по-різному.

Керівництво УПСР так себе скомпрометувало співробітництвом з внутрішньою і зовнішньою реакцією, що втратило вплив серед значної кількості членів своєї партії. Цим пояснюється те, що в 1920–1921 рр. за ініціативою лівих на закордонних партійних конференціях були ухвалені рішення про припинення боротьби проти Радянської влади на Україні (початок 1920 р.), вихід з II Інтернаціоналу і прийняття в основу діяльності платформи III Комуністичного Інтернаціоналу. Закордонна делегація УПСР виробила також проект нової програми партії. Ініціатором цих заходів було ліве крило, очолюване М. Грушевським. До нього входили також М. Шраг, М. Чечель, О. Жуковський, та інші діячі. Ця група не один раз заявляла, що вона визнає Радянську владу на Україні і готова всіма силами підтримувати її. І це, як побачимо далі, не були лише слова. В той же час друга група Закордонної делегації, яку очолювали М. Шаповал і Григор'єв, орієнтувалася на «повстанський рух» – куркульський бандитизм, організований агентурою Петлори проти Радянської влади на Україні, і проводила відверту антирадянську політику⁶.

Цілком зрозуміло, що М. Грушевський і керована ним група підходили до розв'язання різних політичних питань з своєрідної точки зору. Так, наприклад, під диктатурою пролетаріату вони розуміли в той час диктатуру «трудових мас» взагалі, вимагали легалізації УПСР як «лояльної опозиції» по відношенню до Радянського уряду України. Але характерним було те, що свою дальшу діяльність ліва група пов'язувала тільки з поверненням на Радянську Україну. Цим вона відрізнялася від інших емігрантських організацій різних політичних напрямів.

У журналі «Борітеся – поборете», редагованому М. Грушевським, ще в 1920 р. висловлювалась думка про те, що слід поважати і цінувати загальнонародне значення соціалістичної революції, яка здійснюється під проводом більшовиків. Він писав зокрема: «Треба пробачити їм не одно з того, що нам боком вилазить». На думку М. Грушевського, «які б не були хиби більшовицької політики в українській справі, ми не повинні спускати з ока того, що все-таки скоріше з ними, аніж із яким-небудь іншим російським урядом чи партією можемо сподіватися порозуміння»⁷.

Точку зору М. Грушевського про повернення на Україну поділяли також і його однодумці. Можна навести багато прикладів на підтвердження цього. Так, відомий політичний діяч з Галичини М. Лозинський 14 вересня 1920 р. писав М. Грушевському з Гейдельберга: «Зацікавила мене згадка в Вашім листі про “можливість нашого (себто Вашого і ваших партійних товаришів) виїзду до країни”. Коли справді яка можливість є, то се треба тільки повітати»⁸.

Про намір М. Грушевського та членів керованої ним групи повернутися на Україну було відомо урядові УРСР, який поставився до цього позитивно. Українська радянська делегація, що вела мирні переговори з польськими представниками в Ризі на початку 1921 р., як це видно з листа М. Грушевського від 2 березня того ж року, передала йому запрошення «їхати на Україну на культурну працю з товаришами». «Але, – писав він, – супроти відомостей про ЦК я не рішаюсь». Останні слова свідчать, що йому стало відомо про арешт на Україні членів ЦК УПСР і обвинувачення їх в антирадянській діяльності. Очевидно, М. Грушевський чекав вирішення цієї справи. В тому ж листі він зокрема зазначав, що партія розколюється («розбивається»), «більшість орієнтується направо» і ЦК УПСР займає теж таку позицію⁹.

Безумовно, повернення М. Грушевського та його однодумців на Україну (без них він не вирішував цього питання) було проблемою складною. Вони в цей час не мали ще остаточної думки щодо умов свого переїзду. Однак розкол у партії, що поглиблювався, сприяв прискоренню прийняття цього рішення.

Керівник місії Української РСР у Чехословаччині М. Левицький, який повернувся з Відня, де він перебував у службових справах, в Прагу, писав 16 серпня 1921 р. у Народний комісаріат закордонних справ: «Під час перебування у Відні до мене звернулася група Грушевського з проханням в'язати як можна скоріше справу про їх виїзд на Україну». Далі він повідомляв, що мав детальну розмову з представниками цієї групи, які «визнають існуючу Радянську владу на Україні, але це зовсім не означає, що вони стали на комуністичну точку зору. Що ж стосується їх використання на радянській роботі на Україні, я повністю переконаний, що вони працювати будуть і деякі з них працівники видатні та цінні». М. Левицький висловлював упевненість, що члени групи «повністю віддадуть свої сили для роботи в справі зміцнення Радянської влади і економічного життя країни». На його думку, уряд УРСР може дозволити їм повернутися на Україну. Повідомлялося в цьому листі і про те, що праві есери за кордоном на чолі з М. Шаповалом недавно виключили лівих, керованих Грушевським, з партії, між ними точиться гостра боротьба і що ліва група Закордонної делегації УПСР послала на Україну для переговорів з Радянським урядом і ЦК КП(б)У свого представника М. Чечеля. Залежно від відповіді, яку він привезе, мало вирішуватися питання про повернення її членів на батьківщину¹⁰.

Саме у відрядженні місії М. Чечеля на Україну (він виїхав ще в червні 1921 р.) виявилася непослідовність М. Грушевського та інших лівих діячів УПСР. Незважаючи на явний розкол у партії і на те, що праві елементи взяли верх і продовжували відверту боротьбу проти Радянської влади, члени цієї групи однією з умов свого повернення на Україну ставили питання про легалізацію УПСР у цілому. М. Грушевський плекав марну надію, що внаслідок цього партію буде врятовано від розколу¹¹.

Через М. Чечеля М. Грушевський передав листа членам УПСР, які перебували в Києві. В ньому говорилося, що М. Чечель розповість їм про мету своєї місії. «До того, що він вам розкаже, долучаю сих кілька слів, – писав також у цьому листі М. Грушевський, – як певний матеріальний символ моєї непорушної зв'язи з вами і всіма, хто живе гадкою про національне і соціальне визволення нашого народу, хто не падає духом і не упускає з рук, провідної нитки соціалізму, їм вся моя любов, вся щирість, вся пам'ять, вся праця. До побачення, товариші! Ваш Михайло Грушевський»¹².

Відомо, що М. Чечель у червні–серпні 1921 р. вів переговори з керівниками Українського Радянського уряду і ЦК КП(б)У. В результаті цих переговорів М. Грушевський дістав інформацію про політичне становище на Україні. Він був задоволений цим і вдячний Радянському уряду за увагу та відвертий виклад точки зору щодо обговорюваних проблем. У листі голові РНК УРСР М. Грушевський висловив своє бажання співробітничати з Радянською владою в інтересах трудящих. Однак він усе ж був незадоволений тим, що уряд України не погоджувався на легалізацію УПСР¹³.

М. Грушевський не враховував того, що кращі представники цієї партії, вийшовши з її рядів під час громадянської війни на Україні, а також після неї, вступили на шлях співробітництва з Радянською владою, брали участь у будівництві нового життя. А тим часом керівництво УПСР продовжувало провадити антирадянську діяльність. З документів відомо, що М. Грушевський у цей час одержував з України суперечливу інформацію про позицію керівників УПСР, а тому їм не міг тоді рішуче засудити їх діяльність, ворожу народові.

Такими ж, як у М. Грушевського, були погляди в його однодумців. У листі в Нью-Йорк до свого знайомого Василя Кузіва 25 серпня 1921 р. він писав про них: «Хлопці щиро шукають дороги... Я вважаю, що в сій духовній роботі їм треба помагати. Все наше життя шукає нових доріг, і не можна вгадати, котра доведе до цілі, і потрібно помагати всім, хто чесно в бажанні добра народові шукає дороги. Така провідна гадка моєї діяльності»¹⁴. Однак, щоб вміти допомагати іншим, М. Грушевському довелося самому багато передумати й зважити. Та при всьому цьому, як видно з документів, у М. Грушевського поступово зростає позитивне ставлення до Радянської України. Саме в цьому питанні полягало його

корінне розходження з ЦК УПСР, про що свідчить значна кількість фактів. Наведемо деякі з них.

11 липня 1921 р. у Празі відбулася зустріч між посланцем ЦК УПСР М. Балашем, що прибув з України, та представником групи Закордонної делегації, яку очолював М. Грушевський, – О. Жуковським. Під час зустрічі останній заявив, що ліві стали «на позицію примирення з комуністами». М. Балаш відповів, що, зважаючи на це, він не може інформувати членів цієї групи про ряд питань, бо «ЦК і партія на Україні на такій позиції не стоять». Він нагадав також, що його розмова з Жуковським відбувається в той час, коли М. Чечель без дозволу ЦК УПСР перебуває в Харкові і веде з урядом УРСР переговори про можливість повернення групи на Україну¹⁵. Це був тиск на М. Грушевського і його однодумців з боку керівництва УПСР, що мало тісний контакт з очолюваною М. Шаповалом групою Закордонної делегації, яка проводила відверту антирадянську політику. Таким чином, все робилося для того, щоб зірвати переговори про повернення лояльних до Радянської влади членів УПСР на Україну.

Були також спроби роздути розбіжності, що виникли під час переговорів між керованою Грушевським групою і представниками уряду України. Мали місце випадки, коли намагалися спровокувати вченого на виступ проти Радянської влади. Так, 17 листопада 1921 р. з Монреалю (Канада) Іван Бодруг та Василь Мачиха звернулися до М. Грушевського з листом, у якому пропонували, щоб він написав, чому саме не лишився «в Києві на університеті. Цим Ви отворили б очі багатьом таким, що з фанатизмом агітують тут за большевизмом, а в головах їх не може поміститися, чому Ви не в своїй професії, але виїхали до Відня...»¹⁶.

Нам не вдалося знайти факти, які б свідчили про виступи в цей час М. Грушевського із заявами або діями проти Радянської України та її уряду. Навпаки, наявні матеріали переконують, що він шукав і знаходив шляхи до співробітництва з Радянською владою.

25 жовтня 1921 р. М. Грушевський писав В. Кузіву: «Я переконаний, що нам дуже потрібно порозуміння з більшовиками, а не їх упадок, що принесе Україні нову руїну і реакцію». Він також зазначав, що за ці думки й погляди на нього нападають різні люди. Далі в цьому ж листі повідомлялось: «Я з України дістав сими днями інформації дуже втішні. Але ті елементи, які ставляться до мене з особливою симпатією і довір'ям, уважають, що приїздити мені на Україну ще не час – краще вести за кордоном літературну акцію у вказанім напрямі. Се голос так званої передової інтелігенції, на котрих спочивають наші надії»¹⁷. А через два тижні після цього, 10 листопада, М. Грушевський знову пише В. Кузіву: «З великою тривогою збираюся. Дістатись туди – мабуть, дістанусь, але звідти – хто зна? І що мене там чекає? Хоч відти пишуть, що живеться легше, але се по нечуваній біді попередніх років...»¹⁸. Це

були сумніви і роздуми, які охоплюють людину перед чимсь новим, ще не зовсім ясним, але бажаним.

У 1921 р. М. Грушевському так і не вдалося повернутися на Україну. Про перешкоди, які стояли на цьому шляху, він розповідав у листі В. Кузіву 22 грудня: «Як я Вам писав в червні, я рад би їхати на Україну, коли б не запали якісь перешкоди. Останнє повстання дуже попустило ситуацію там, але, може, до того часу якось зрівноважиться»¹⁹. Для повернення вченого на Україну тоді не було відповідної політичної обстановки, бо саме в 1921 р. відбувся у Києві процес над ЦК УПСР, який викрив ворожу Радянській владі діяльність цієї партії²⁰. А М. Грушевський ще остаточно не порвав з нею ні організаційно, ні ідейно. Перешкодив його поверненню і організований петлорівцями з допомогою буржуазної Польщі напад на Україну великої банди Тютюнника. В одному з своїх листів на початку лютого 1922 р. М. Грушевський писав про цей напад як про «злочинну спробу повстання, спровоковану поляками і Петлюрою»²¹. Відомо, що банда Тютюнника була розгромлена в жовтні 1921 р. Усе вищезазначене загострювало і без того складне політичне становище на Україні.

І все ж ускладнення й труднощі не зменшили бажання М. Грушевського повернутися на батьківщину, не викликали в нього озлоблення проти Радянської влади. Навпаки, можна навести ряд фактів, які свідчать про його зростаюче прагнення бути корисним своєму народові.

Під час переговорів, які вів М. Левицький з М. Грушевським про його повернення на Україну, було порушено ряд інших питань, які мали не тільки важливе значення для вирішення долі вченого та його однодумців, але й широке громадсько-політичне звучання.

В той час у багатьох районах України, як і в Росії, в зв'язку з неврожаєм почався голод. Відомо, що допомога голодуючим була тоді одним з проявів симпатій прогресивних сил світу до Країни Рад. М. Левицький запропонував М. Грушевському взяти на себе справу організації громадськості за кордоном для допомоги голодуючим на Україні²². Вчений дав на це свою згоду. В листі Грушевського до М. Левицького 17 серпня 1921 р. зазначалось: «Пора дуже відповідна, щоб в атмосфері загального співчуття до нещастя, які впали на радянські республіки, звернути увагу і на потребу України... І я радий послужити їй у цім...»²³.

М. Грушевський неодноразово через пресу й різні організації звертався в 1921–1923 рр. до української еміграції в Америці і закликав її включитися в кампанію допомоги голодуючим на Україні. Вчений був досить відомою і авторитетною фігурою серед українських емігрантів і зумів добитися певних успіхів у цій справі.

Є чимало документів про цю сторону діяльності М. Грушевського, яку він вважав дуже важливою. В ній не було ніякого політиканства. Більше того, М. Грушевський засуджував різних політичних діячів, які

хотіли з цього лиха українського народу мати певну користь. Так, у серпні 1922 р., коли питання про боротьбу з голодом набрало особливо важливого значення, до М. Грушевського, як представника УПСР за кордоном, звернувся В. Винниченко і запропонував об'єднати всі українські партії, щоб одержати позички від європейських урядів для допомоги голодуючим, а разом з тим і «для політичної національної акції».

Зберігся протокол засідання членів лівої групи Закордонної делегації УПСР від 25 серпня 1922 р., який після обговорення пропозиції В. Винниченка підписали М. Грушевський та інші. У ньому, зокрема, зазначалося: «В створенні загальнонаціональної української політичної організації, котра з необхідністю може бути тільки контрреволюційною, УПСР не може брати участі. Така організація створила б для невідповідальних елементів української еміграції ґрунт для політичних авантур, направлених проти інтересів українських робітників і селян, під покрівлею несення допомоги голодуючим. Сподіванка на допомогу буржуазних урядів, капіталістичних груп Європи голодуючій Україні, на допомогу, яка б не носила благодійного характеру, а була розрахована на певні політичні комбінації, – є утопічна. Ніякої позички для допомоги голодуючим проєктоване В. Винниченком об'єднання не одержить, а коли б хтось щось і дав, то тільки за ціну запродавння інтересів українських робітників і селян або якусь політичну компенсацію, в чому УПСР, само собою розуміється, участь взяти не може»²⁴. Хоч мова йде тут про УПСР загалом, але фактично це заява групи Закордонної делегації, яку очолював М. Грушевський. Ще в 1921 р., як зазначається в протоколі, її члени висловились за те, щоб українська еміграція організувала допомогу голодуючим на Україні «без внесення в цю справу політичних моментів». На такій основі М. Грушевський проводив відповідну роботу в 1921–1923 рр.

Під час переговорів у Відні М. Левицький порушив також питання про участь М. Грушевського та інших українських емігрантів, що ставилися лояльно до Радянської влади, в ще одній важливій справі²⁵. Надамо слово тогочасним документам.

Торгове представництво УРСР у Чехословаччині в особі його голови Ю. Новаківського звернулося 26 серпня 1921 р. до М. Грушевського з листом. В ньому говорилося про те, що Народний комісаріат освіти України приступає до «широкої видавничої роботи у всіх галузях наукової і учебної та красної (художньої) літератури на українській мові. Крім цього, буде одібрана і закуплена на книжковому ринку за кордоном уже готова українська література». Згадане представництво керувало створенням для УРСР видавництва за кордоном. В листі зазначалося, що успіх в його роботі великою мірою залежатиме від співробітництва з ним «українських наукових сил». Новаківський запропонував М. Грушевському взяти участь у цій справі. Він писав: «Знаю Вас, як високо авторитетного наукового українського працівника і як громадського діяча, близько стоячого до розуміння культурно-освіт-

ніх завдань Народного комісаріату освіти, звертаюся в першу чергу до Вас з проханням прийняти свою так потрібну і незамінну участь в цій роботі, повідомивши мене про умови приступлення до неї». Новаківський також просив вченого, щоб він порекомендував й інших працівників²⁶. 31 серпня, як це видно з листа М. Грушевського, він дав на це свою згоду²⁷.

В умовах, коли на Україні ще не було ліквідовано тяжких наслідків світової і громадянської воєн, видання літератури за кордоном мало важливе значення. Участь у цьому М. Грушевського, як і інших українських емігрантів, була позитивним фактом. Він зокрема став головою редакційної колегиї видавництва. Поступово було налагоджено друкування необхідних книг українською мовою. Крім того, через Всеукраїнську кооперативну спілку – «Вукоопспілку» Наркомос закупив ряд видань Українського соціологічного інституту²⁸.

Як свідчать наведені факти, й у складних умовах М. Грушевський знаходив шляхи для того, щоб якоюсь мірою бути корисним своєму народові, стаючи на шлях співробітництва з радянськими установами.

Настав 1922 рік. Бажання М. Грушевського повернутися на батьківщину залишалось незмінним. У цей час він дуже цікавиться становищем на Україні, одержує відомості з різних джерел, часто дуже суперечливі. Безумовно, це впливало на його настрої. Та понад усе М. Грушевського хвилювало те горе, що спіткало рідний край, – голод. 16 травня він пише в одному з листів: «На Україну не поїду, в кождім разі раніше кінця серпня. Про ситуацію і голодову акцію напишу цими днями. Я дуже тепер нею зайнятий...»²⁹.

На підставі цього можна вважати, що організація допомоги голодуючим була однією з причин затримки його від'їзду на Україну. Правда, є й інші дані, які до певної міри проливають світло на цю справу.

Літом 1922 р. на Україні відбувся Всеукраїнський науково-технічний з'їзд. Як делегатів на нього було запрошено і працівників Українського соціологічного інституту з Відня³⁰. В листі 14 липня М. Грушевський зазначав, що на цей з'їзд поїхали представники інституту, його односторонці по партії О. Жуковський і М. Чечель. Він писав: «Від них сподіваюся інтересних інформацій. Я з радістю теж поїхав би, але дістав остереження і від родини, і від політичних товаришів, щоб ще не їхав. Підожду от тепер інформації від сих товаришів»³¹.

Є підстави гадати, що вісті з України М. Грушевський одержав утішні. Саме цим можна пояснити, що вчений продовжував послідовно виступати на підтримку Радянської влади. Редагований ним журнал «Борітеся – поборете» він перетворює в друкований орган прихильників робітничо-селянської України, як про це говорилося у спеціальній листівці, виданій у серпні 1922 р.³².

Слова і діла М. Грушевського, які свідчили про його симпатії до Радянської України, викликали відповідну реакцію з боку його ворогів, в тому числі й серед членів УПСР. Він це добре бачив і розумів необ-

хідність рішуче порвати з усім тим, що віддаляло його від українського народу, який безповоротно став на шлях нового життя. Розрив М. Грушевського з УПСР в організаційному відношенні в 1922 р. не був раптовим і несподіваним, а, як видно з наведених фактів, визрівав довгий час. Про це свідчить його лист від 24 листопада «До київських товаришів (ЦК)». Копія його, власноручно написана М. Грушевським, збереглася в архіві вченого. З огляду на важливість цього документа подаємо його повністю.

«Дорогі товариші! До офіційного листа нашого долучаю ще отсих кілька рядків від себе персонально. Братерськи обіймаю вас, радію, що тримаєтеся і не упадаєте духом, сердечно болю бідами і негодами, в котрих мусите жити, але прошу прийняти до відома, що й мені живеться дуже тяжко. І матеріальна сторона не весела, і моральна теж. Воля моя не видержує еміграційного життя і хорує. Я стою під неустанними (одне слово нерозбірливе. – Ф. Ш.) і всякими помийними потоками. Зліва і справа, і для всяких партійних, інакомислящих і інтригующих елементів я був ціллю всяких інсинуацій і агітацій, про котрі може вам дати поняття “Вільна спілка” – збірка, випущена Шаповалом і Григор’євим недавно у Львові. Те, що вдається зробити в літературній роботі, в обороні національних і соціальних позицій, дається з таким трудом, який не рівняється результатам.

Директорія, петлюрівщина, емігрантські пакості скомпрометували українство в очах Європи, зробили її не тільки байдужою, але й упередженою до українства. Нас ставлять нижче татар, горців і т. д. щодо культури, політичного виховання і т. д. А ті помії, які течуть з різних с-рівських груп – від “настоящих”, від шаповалівців, мартосців глибоко підірвали авторитет партії УПСР. З жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудування партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожнечу до себе з усіх сторін. Брак інформації з вашої сторони грав в тім велику роль. Два роки ми не маємо від вас нічого такого, натомість заявляють митюки, григор’єви, всякі комітетчики і голови комітетів губер. і повітових, “кислиці” в роді Балаша і т. д., які робили своїми інформаціями, котрим ми не могли протиставити нічого автентичного від вас, ЦК, страшне (одне слово нерозбірливе. – Ф. Ш.) і дискредитували партію.

Репрезентувати партію, котра веде таке апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями, бо її представляють тут не ми, але шаповали, кондратенки, григор’єви, паливоди, митюки, юрки, лисенки, пирхавки, миколи залізники і т. д., виступати її іменем, входити в зв’язки з соціалістичними партіями неможливо. Я приймаю до відома заяву харківських товаришів*, що мені не личить ще вертатись на Україну, але бути партійним делегатом за кордоном в таких умовах неможливо.

* Про цю групу див. далі.

Я добре розумію ваші трудні умови, але об'єктивно це нічого не значить. Тим більше, що й добувати навіть якісь малі засоби на продовження роботи Закордонної делегації стає неможливим.

Американська еміграція, котра мене трохи підтримувала, знеохотилася. Так що прошу не гніватися. Примус об'єктивних даних. Коли обставини не зміняться, я з тими товаришами, які поїдуть до вас навесні, поверну вам мій делегатський мандат. Я робив не тільки, що міг, але більш того, що міг, але дедалі все стає трудніше.

Вітаю вас щиро і тішу себе надіями побачити здоровими і сильними на рідній землі. Ваш щирий М. Грушевський»³³.

Немає особливої потреби коментувати цей лист. Він свідчить про те, скільки довелося передумати і зважити М. Грушевському, щоб прийти до таких рішучих висновків про УПСР та її керівників. Перед ним постало питання – бути з народом чи піти проти нього. Життя суворо мстилося тим, хто йшов проти власного народу. М. Грушевський, як досвідчений політичний діяч і історик, це дуже добре знав і розумів. А тому він вирішив остаточно порвати з УПСР й повернутися на Україну.

Оглядаючись назад, він побачив неприкритим, ще більш виразним те погане, яке до часу маскувалося під «добро», «повагу» і «дружбу». Осудити нечисть і гніль – обов'язок кожної людини, яка все це зрозуміла. Так зробив і М. Грушевський. В листі до В. Кузіва 11 листопада 1922 р. він писав: «...Війна забрала якраз найблизких “дітей по духу”, котрих виховав в попередніх часах... Позіставались менш близькі, а найбільше з категорії юд-предателів..., котрі при нагоді денунціюють, оббріхують... Сього року зробили мені велику прикрість сі колишні духові діти, вихованці, відновивши “Літ. наук. вісник”, котрий я заснував і вів, духовно і матеріально, весь час, а вони це зробили без моєї відомості, потайки, віддали ворожій і особисто, і напрямом людині – Донцову, не запросили навіть мене до участі... Правда, подібних, хоч може, не таких драстичних, паскудств бачив я більше за останні роки. Наша інтелігенція демонструвала свій моральний розклад... Одним з проявів сього упадку були тенденції сил епігонів (яким здавалося, що се я, а не їх власне убожество не даю їм грати перших блискучих ролей) знищити або на смерть замовчати меле, зробити з мене неіснуюче ніщо, щоб заблиснути самим. Тягнеться се вже п'ятий рік. Уступив я їм з усіх позицій, але їм здається, що я все ще їм заважаю, поки маю якесь довір'я у людей, щось роблю, взагалі існую. Нині найяскравішим центром цих тенденцій на еміграції се є спілка двох непочитальних амбітників – Винниченка і Шаповала, які творять емігрантську «нову Україну» за гроші чеського уряду»³⁴.

Обсяг статті не дає можливості помести інші факти, які розкривають погляди й наміри М. Грушевського на початку 20-х років. Але й наведені матеріали дають підставу твердити, що він засуджував дії українських контрреволюціонерів, які перебували в еміграції або на

Україні. М. Грушевський поривав з ними політично. Правда про силу й життєвість Радянської влади на Україні все більше переконувала вченого в необхідності повернутися на батьківщину й працювати для народу.

Безумовно, на вирішення ним цього питання мала значний вплив глибоко гуманна політика Радянського уряду, який не раз оголошував амністію для емігрантів, що повернуться на батьківщину. Відповідні постанови приймалися також Всеукраїнськими з'їздами Рад і Президією ВУЦВК. Це питання неодноразово розглядалося і Центральним Комітетом КП(б)У³⁵. Так, V Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся в лютому–березні 1921 р., прийняв спеціальне рішення про амністію, за яким від відповідальності звільнялися ті емігранти, які «повернуться на територію УСРР, добровільно з'являться в розпорядження влади і дадуть щире зобов'язання бути лояльними громадянами УСРР»³⁶.

Про позицію щодо Радянської влади, про наміри і дії М. Грушевського за кордоном, як вже згадувалося, уряд України добре знав. Повернення вченого на батьківщину було лише питанням часу.

Потрібно зазначити, що М. Грушевський – незвичайна фігура серед інших емігрантів. Крім того, що він провадив у минулому політичну антирадянську діяльність, з якою згодом покінчив, це був вчений, історик з світовим ім'ям. Ця обставина також враховувалася, коли вирішували питання про його повернення на Україну.

В.І. Ленін підкреслював, що побудувати нове суспільство можна лише при умові використання того позитивного, що було в минулому. Він писав: «Треба взяти всю культуру, яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо, А ця наука, техніка, мистецтво – в руках спеціалістів і в їхніх головах»³⁷.

Питання про залучення до соціалістичного будівництва старих спеціалістів постало зразу ж після перемоги Великого Жовтня. Партія і уряд приділяли даній проблемі постійну увагу. В цій справі було дуже багато зроблено і досягнуто значних результатів. Так, в Українській Академії наук працювало чимало старих спеціалістів. У республіці було створено необхідні умови для їх діяльності, що сприяло розвитку різних галузей науки і культури. Комуністична партія поставила перед цими спеціалістами вимогу вірно служити народові й співробітничати з Радянською владою. М. Грушевський у принципі погодився з цією вимогою, що стало основою, на якій була можлива його праця на батьківщині. Визнання Радянської влади й готовність співробітничати з нею в галузі науки становили реальну передумову для повернення вченого на Україну.

Минув 1922 рік, настав новий, 1923. В листі до В. Кузіва, датованому «північ 31.XII – 1.I 1923», М. Грушевський писав: «На вступі Нового року

прилучаємо наші побажання до Ваших – щастя мирові, а народові нашому дрібку радості і утіхи по таких тяжких незгодах і ударах!»³⁸.

У листах, що їх відправили М. Грушевський, його дружина Марія Сильвестрівна й дочка Катерина своїм родичам на Україну з нагоди різдва і Нового року, крім добрих побажань, висловлювалася впевненість, що наступні свята будуть зустрінуті всіма разом у Києві³⁹. Та це були не тільки побажання. В першій половині 1923 р. вчений діяльно готувався до переїзду на Україну, про що є згадки в листах М. Грушевського і членів його сім'ї. Так, у своєму листі 17 січня Михайло Сергійович повідомляв, що чекає проведення деяких формальностей, зв'язаних з обранням його «членом Академії наук і переїздом»⁴⁰. Сестрі Ганні Сергіївні він писав у Київ 21 січня, що має принципіальну згоду радянських властей на його повернення на Україну⁴¹.

В цей час М. Грушевський, його дружина й дочка дуже цікавилися подіями на рідній землі, умовами життя там тощо. Марія Сильвестрівна в листі до родичів у Київ 26 квітня 1923 р. писала: «Ну, як там у вас після останніх заяв правительства щодо прав української культури і політики його супроти (щодо. – Ф.Ш.) неї? Коли після заяв підуть факти, то, може, справді побачимося, нарешті, за якого півроку. От було б гарно! Будь ласка, напишіть, як воно справді з сим і чи єсть якісь зміни, якісь полегкості?.. Михайло Сергійович, слава богу, здоров, тільки стомлений, працює багато...»⁴². Згадувана в листі заява Радянського уряду «щодо прав української культури» – це резолюція VII конференції КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.) – «Національні моменти в радянському і партійному будівництві»⁴³.

Дійшла до нас і думка М. Грушевського про цю резолюцію. В листі до В. Кузіва з Бадена 11 липня 1923 р. він писав про політичне життя еміграції, зазначаючи, що тут «хаос і в суспільності апатія. Натомість можна помітити певний зріст національної енергії на Великій Україні, особливо в Києві. Проголошений більшовиками національний курс там таки підняв настрій»⁴⁴.

Поступово успіхи у відбудові народного господарства, в розвитку культури і науки в УРСР ставали дедалі більш зримими. І в цьому переконувався не тільки М. Грушевський, але і його однодумці. Групами й поодинокі вони поверталися на Україну.

Певну роль у тому, що М. Грушевський та керована ним група остаточно порвали з УПСР, відіграла ще одна подія. В липні 1923 р. відбувся пленум ЦК цієї партії, під час якого виявилось, що ні серед керівництва, ні серед членів УПСР немає єдності. Проти реакційних елементів, яких за кордоном очолював М. Шаповал, а на Україні – ЦК партії, виступили з викладеною в проекті резолюції новою платформою ліві, що їх продовжував уже не організаційно, а ідейно очолювати М. Грушевський. Однак на пленумі її було відкинуто. Тоді ця група з Харкова в «Листі до ЦК УПСР, до всіх партійних товаришів» виклала свої погляди.

Як у резолюції, так і в листі зазначалося, що капіталістичний лад має бути повалений і замінений диктатурою робітників і селян, та підкреслювалося велике значення існування радянських республік для боротьби пролетаріату в усьому світі. В резолюції говорилося також про необхідність захищати Країну Рад від міжнародного імперіалізму та внутрішньої контрреволюції й брати активну участь у соціалістичному будівництві на Україні. В листі члени групи писали, що для них «постулат радянських республік є активний, життєвий постулат, а не порожнє, лише зовнішнє, революційна фраза». Водночас рішуче засуджувалася позиція реакційних елементів з УПСР, які вважали, що капіталізм ще не жив себе й революція на сході Європи приречена на невдачу й поразку. Лист закінчувався заявою, що коли ЦК не погодиться внести зміни в свою платформу в згаданих питаннях, то це змусить групу порвати організаційні зв'язки з УПСР, «щоб не бути ні в якій мірі причетними до тієї шкоди, яка робиться світовій революції і з нею визволенню українського народу теперішньою лінією ЦК». Цей текст зокрема підписали М. Чечель, М. Шраг, О. Жуковський, В. Залізник, які повернулися вже на Україну, а також А. Степаненко і М. Любинський⁴⁵. Як можна судити з документів, що збереглися серед матеріалів М. Грушевського, він теж брав участь у написанні цього листа.

Визнання Радянської влади М. Грушевським – результат його переконання у перевагах соціалістичного ладу й прагнення бути корисним своєму народові. Тверде рішення про переїзд на Україну було прийнято.

Проте не можна розглядати це рішення як наслідок безвихідного становища М. Грушевського в еміграції. Вчений міг би переїхати, наприклад, до Львова, з яким ще до 1914 р. був зв'язаний більше двадцяти років, але він вважав для себе неприпустимим працювати в тяжких умовах, що існували в окупованій буржуазною Польщею Галичині. Міг М. Грушевський також вести наукову роботу й бути професором у багатьох університетах Європи, зокрема в Оксфордському⁴⁶. Збереглися матеріали, які свідчать про ставлення вченого до подібних пропозицій. Так, у квітні 1923 р. В. Кузів повідомив у листі, що М. Грушевського запрошують переїхати працювати до Америки⁴⁷. На це вчений відповів йому 8 травня, що такі запрошення він одержував з різних країн і раніше. Як він зазначав, це могло б дати «дуже гарні наслідки, матеріальні бодай б», але такий вихід з становища «не дав би вдоволення ні мені, ні тим людям, які б бажали мого приїзду і з ним зв'язували різні надії». Далі М. Грушевський писав, що в ситуації, яка створилася, переїзд до Америки «можна оправдати тільки тоді, коли б не було іншого рятунку від голодної смерті. Просто з шапкою збирав би гроші, щоб рятувати свою сім'ю, свідомий того, що вбиваю себе морально. З морального і національного погляду подорож в нинішній

ситуації однаково буде фіаско...»⁴⁸. У той час він вважав єдино вірним рішенням повернутися на батьківщину.

Про намір М. Грушевського стало відомо петлорівсько-шаповалівській зграї, яка почала вживати заходів, щоб примусити вченого відмовитися від цього. Так, член УПСР М. Стахів, що 8 квітня 1965 р. виступив у націоналістичній газеті «Народна воля», яка виходить у США, із спогадами під назвою «Чому М. Грушевський в 1924 р. вернувся до Києва», пише про свою зустріч з вченим після того, як поширилися чутки про повернення останнього на Україну. Автор спогадів приїхав у 1923 р. до Бадена з Праги і заявив М. Грушевському, що «демократичні кола» занепокоєні цими чутками. «Всі ми тієї думки, – зазначав він, – що ви не повинні вертатися, бо ви не простий собі професор і не звичайний учений, що вертається приватно, але ви є перший президент УНР... Ваш легальний поворот був би формальним визнанням чужої окупації над Україною». М. Стахів повідомив, що в Празі вчений «буде мати гарантовану матеріальну базу для дальшої наукової роботи» і працюватиме, за своїм бажанням, в так званому Українському вільному університеті, Педагогічному інституті або в Господарській академії.

Місія М. Стахів свідчить про намагання похитнути рішення М. Грушевського повернутися на Україну. В дійсності ж, як переконують у цьому листи самого вченого та його дочки Катерини рідним до Києва, питання про роботу в Празі стояло інакше. На початку 1923 р. вони повідомляли, що «петлорівці перекочують до чехів, мабуть, ближче до фонду того і обсядають тамтешні українські установи»⁴⁹. В листі від 23 квітня Катерина Михайлівна писала: «В Празі організується кілька нових наукових, а властиво питательних інституцій, що притягає всю голодну братію. Все від часу до часу підноситься чутка, що хочуть просити татуся, але так на чутці і кінчається»⁵⁰. Далі розмов та обіцянок справа не йшла. М. Грушевський був небажаним щій «братії», яка ненавиділа його, хоч їй доводилось рахуватися з авторитетом вченого. Його не запрошували на жодну посаду, чекаючи, що він сам прийде до шаповалів та інших подібних діячів з поклоном. Але М. Грушевський вважав, що працювати разом з такими людьми «морально тяжко»⁵¹. Не по дорозі було йому з тими, що виступали проти радянського ладу, запродувалися тому, хто більше дасть, і зовсім не брали до уваги інтересів свого народу, який будував нове життя на соціалістичних началах.

Треба також враховувати ту важливу обставину, що М. Грушевський був вченим, який мріяв про дальшу роботу над багатотомною історією України – Русі, а також про здійснення інших своїх творчих задумів. В листах він не раз про це згадує. М. Грушевський часто писав, що в еміграції немає умов для наукової роботи, відсутні архівні матеріали, відповідна література, поліграфічна база тощо. Він також зазначав, що

справжнє визнання вчений може дістати лише на батьківщині, коли він працює на благо свого народу.

М. Грушевський цікавився всім, що відбувалося в науковому житті на Україні. Він мав там значну кількість кореспондентів, одержував літературу, що виходила в УРСР, й одночасно пересилав туди наукові праці, які видавав за кордоном. У листі від 20 червня 1921 р. до Українського наукового товариства в Києві, організатором якого він був ще до 1917 р. і яке ввійшло до складу Всеукраїнської Академії наук, М. Грушевський писав, що, користуючись нагодою, передає товариству свої власні праці, а також опубліковані за його участю. Він підкреслював, що мріє про ту хвилину, коли можна буде переїхати до Києва для наукової роботи. «Щиро вітаю вас. До можливого скорого побачення!» – такими словами закінчувався лист⁵².

У цій статті немає змоги спеціально зупинитися на питанні про наукову діяльність М. Грушевського під час його перебування в еміграції на початку 20-х років. Відзначимо лише, що він тоді цікавився соціальними проблемами, а також вченням К. Маркса й Ф. Енгельса. Так, у монографії «Початки громадянства», що вийшла з друку в 1921 р. у Відні, вчений високо оцінює зокрема працю Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», називаючи її одним з «класичних творів соціалістичної літератури» (с. 6–7).

У 1922 р. у Відні було видано підготовлений М. Грушевським збірник з його передмовою «З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женецький соціалістичний гурток». У цьому збірнику вперше опубліковано українською мовою ряд праць М. Драгоманова і С. Подолинського, а також листи останнього до К. Маркса й листи Ф. Енгельса до К. Маркса, в яких йдеться про С. Подолинського.

З кожним роком М. Грушевському все тяжче було займатися в еміграції серйозною творчою працею. Для цього бракувало навіть елементарних умов. В одному із своїх листів у 1922 р. він зазначав, що Український соціологічний інститут фактично залишився без коштів⁵³. У листі В. Кузіву від 21 серпня 1923 р. вчений писав, що дуже тяжко займатися науковою працею⁵⁴, й усі плани на майбутнє пов'язував з переїздом у рідний край.

Добре знав М. Грушевський і про складне економічне становище на Україні, яка загоювала глибокі рани, заподіяні в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. Він не тішив себе надією, що з приїздом на Україну в нього все буде йти гаразд, без усяких перешкод і труднощів. В одному з листів 15 жовтня 1923 р. М. Грушевський писав, що хоч не дуже надіється вести широку працю після повернення на батьківщину через «страшний занепад», але «таки, мабуть, прийдеється невдовзі туди їхати, бо тут уже також нічого не виходить, теж нужда і упокорення. Волю все те зносити вже на Україні. Страшно тільки за жінку й дитину, з їх лихим здоров'ям». Незважаючи на це, він робить

висновок, що треба повернутися до рідного краю, де можна зайнятися своєю улюбленою справою⁵⁵.

Не можна також не згадати про те, що для порядної людини життя в еміграції було дуже складним. Про скрутний матеріальний стан сім'ї Грушевського в цей період є чимало згадок у листах. Наведемо деякі з них. У листі від 25 серпня 1921 р. М. Грушевський писав: «Якби ті панове, що не вірять в моє трудне положення, бачили те піддашшя в Vojlan, в якому я пересидів і працював в сьогоднішню спеку, виславши хвору жінку і дочку на курацію, щоб хоч трохи їх підлікувати, а сам мусив щадити на собі як міг, може б, прикусили язика! А прецінь за 30 літ тяжкої і хосенної праці я, може, заслужив того, щоб мати якусь вигоду на старість...»⁵⁶.

Не кращим було матеріальне забезпечення сім'ї вченого і в 1922 р. У лютому М. Грушевський писав з Бадена: «Не виб'єшся з клопотів про існування. У всім обмежуємось. Рік цілий не виділи театра, не купували книг, люксом стає газета, лист, поїздка до Відня, лікарська візита... Тяжко удержати якусь рівновагу духа і ясність думки в сих обставинах. На Україну вертати не час, до Львова – теж, а тут уже не витримуєш сих обставин, без даху постійного над головою, бібліотеки під рукою, без близьких і прихильних людей, без помочі і поради, серед чужого, безсердечного – власною кризою заклопотаного і здеморалізованого народу. Щохвилі нагадуєш собі, що треба зберегти свою силу, духовну і фізичну, до кращих часів, коли вони будуть потрібні...»⁵⁷.

Наведені в цій статті факти показують життя М. Грушевського в еміграції, зокрема його дії й помисли, вагання та сумніви, через які довелося пройти, щоб остаточно вирішити питання про повернення на Радянську Україну. Ці факти свідчать, що в справі його переїзду провідну роль відіграли громадсько-політичні й національно-патріотичні мотиви.

Літом 1923 р. М. Грушевський знову кілька раз зустрічався з уже згадуваним радянським дипломатом М. Левицьким, що працював тоді у Відні, й вів з ним переговори про повернення на батьківщину. Про все це М. Левицький повідомив уряд Радянської України⁵⁸.

21 листопада 1923 р. за підписом уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР в Українській РСР О. Шліхтера М. Левицькому була надіслана телеграма про рішення відповідних радянських органів влади відносно дозволу на в'їзд «на Україну професора Грушевського з тим, щоб використання його було доручено Наркомосові. З цього приводу Вам доведеться домовитися з тов. Затонським»⁵⁹.

22 листопада М. Левицького повідомили з Харкова, що відбулася розмова з народним комісаром освіти УРСР В. Затонським з приводу роботи М. Грушевського на Україні. Мова йшла про те, щоб влаштувати його в Києві на відповідальну посаду в Академії наук⁶⁰.

Питання про переїзд було вирішене остаточно. Залишалось оформити відповідні документи, зібратися в далеку дорогу, добути для

цього необхідні кошти. Все це забрало багато часу, бо, як писав учений в листі 16 лютого 1924 р., не так легко було «пересунути по п'ятьох літах життя за кордоном»⁶¹.

Перед від'їздом з Австрії М. Грушевський повідомив усіх численних кореспондентів про свою нову адресу: «Україна, Київ, Паньківська, 19», тобто будинок, що належав йому з дореволюційних часів і в якому продовжували жити його рідні. Крім того, він дав і адресу свого нового місця праці в Києві.

2 березня 1924 р. сім'я Грушевських виїхала з Відня, а 7 числа прибула вже до Києва. Тут вчений був зустрінутий науковою громадськістю. «Переїхалось без пригод, але було досить клопотів, тривог і т. д., так що я приїхав зовсім вичерпаний (перевтомлений)», – писав М. Грушевський у перші дні після приїзду в листі до В. Кузіва. Ділився він з ним своїми першими враженнями, дальшими планами й зазначав, що «життя упорядковується, люди почали краще відживлюватись, тішаться, що можуть їсти білий хліб, молоко, потроху м'яса»⁶².

В своїй кореспонденції за кордон вчений повідомляв про обрання його академіком Всеукраїнської академії наук, про поїздку до тодішньої столиці УРСР – Харкова і зустріч з керівниками Радянського уряду України, а також про те, що повернувся до праці і т. п.

З численних офіціальних документів і приватного листування видно, що М. Грушевський зразу ж після повернення на Україну весь поринув у наукову й громадську роботу. В листі від 8 квітня 1924 р. за кордон він писав, що на Україні «життя поправляється, український курс серйозний». (Тут М. Грушевський має на увазі національну політику Радянської влади.) Він одержав всебічну підтримку в своїй діяльності від уряду УРСР.

У листі В. Кузіву від 4 серпня 1924 р. М. Грушевський розповідав про свою діяльність на Україні й, між іншим, зазначав: «В ваших часописах іде дурна полеміка про мене, як бачу... Одна і друга сторони пишуть дурниці, роблячи з мене вжиток для своєї позиції. Неприємно, та нічого не поробиш...»⁶³. Слова М. Грушевського про «дурну полеміку» в тогочасній зарубіжній пресі в зв'язку з його поверненням на Україну можна віднести й до тієї писанини, що з'явилася за кордоном і тепер з приводу 100-річчя з дня народження вченого.

В даній статті немає потреби зупинятися на цих «писаннях», щоб показати їх антинауковий, фальсифікаторський характер. Такий характер зокрема має вже згадуване звинувачення М. Грушевського в «зраді» національних інтересів українського народу після повернення його на батьківщину. Грубим наклепом є і твердження Вубровського в журналі «Український історик», 1966, № 1–2 [9–10] (виходить за кордоном) про те, що «дехто з українців знав», а він може «підтвердити», що М. Грушевський повернувся на батьківщину, щоб підняти повстання проти більшовиків. Націоналістична преса також на різні лади твердить, що Михайло Грушевський повернувся на

Україну виключно для наукової праці, з метою знайти тут відповідні умови. І до цього додає, що він ніде і ніколи не виступав з жодною заявою про свою підтримку «советського» уряду й ладу, ні усно, ні письмово. Це явна неправда, бо хіба наведені тут висловлювання М. Грушевського ще до повернення на Україну не свідчать про те, що він розумів величезне й вирішальне значення радянського ладу для долі українського народу. Можна було б навести багато висловлювань вченого про його ставлення до Радянської влади на Україні й після повернення його на батьківщину. Згадаємо найбільш відоме з них.

В своїй «Автобіографії» у 1926 ., коли в УРСР широко відзначалося його 60-річчя, вчений писав: «Вибраний з кінця 1923 року членом Української Академії, одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 р. повернувся на Радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України. Дворічне перебування на Радянській Україні вповні доказало можливість продуктивної наукової праці в сих умовах»⁶⁴. І таких висловлювань М. Грушевського можна навести чимало. А головне – це його діяльність в інтересах радянського народу, соціалістичного ладу, що сприяла розвитку української науки і культури. В 1934 р. Рада Народних Комісарів УРСР у своїй постанові відзначила «особливі наукові заслуги перед Радянською Соціалістичною Україною академіка Грушевського М.С.»⁶⁵. Це була висока оцінка видатного українського історика.

Десятиліття після повернення на Радянську Україну виявилось для М. Грушевського дуже плідним, було важливим етапом у його житті. Однак це питання є темою окремої статті.

¹ Газ. «Правда», 27 листопада 1934 р.

² В.І. Ленін. Твори, т. 2. – С. 160.

³ Див. газ. «Літературна Україна», 30 вересня 1966 р.

⁴ Н.И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М., 1966. – С. 53–54.

⁵ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 1–2.

⁶ Там же, арк. 37–38.

⁷ Михайло Грушевський. Вибрані праці. – Нью-Йорк, 1960. – С. 25.

⁸ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 611, арк. 4.

⁹ Там же, од. зб. 63, арк. 32.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, оп. 1, од. зб. 560, арк. 60–62.

¹¹ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 38.

¹² Там же, од. зб. 96.

¹³ Там же, од. зб. 94, арк. 1, 19–20.

¹⁴ Там же, од. зб. 266.

¹⁵ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 62, арк. 58.

¹⁶ Там же, од. зб. 635, арк. 1.

¹⁷ Там же, од. зб. 576.

- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 576.
- ²⁰ Дело членов Центрального комитета Украинской партии социалистов-революционеров, Харьков, 1921.
- ²¹ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ²² ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, оп. 1, од. зб. 560, арк. 68.
- ²³ Там же, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 268.
- ²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, оп. 1, од. зб. 62, арк. 52.
- ²⁵ Там же, од. зб. 560, арк. 68.
- ²⁶ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 94, арк. 11.
- ²⁷ Там же, арк. 13, арк. 13.
- ²⁸ Там же, арк. 12, 24; од. зб. 96.
- ²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, од. зб. 266.
- ³⁰ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 66, арк. 46.
- ³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, од. зб. 266.
- ³² Там же, од. зб. 66, арк. 43.
- ³³ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 66.
- ³⁴ ЦДАЛ УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ³⁵ «Український історичний журнал», 1965, № 9. – С. 11-13.
- ³⁶ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, Харків, 1932. – С. 128.
- ³⁷ *В.І. Ленін*. Твори, т. 29. – С. 51.
- ³⁸ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ³⁹ Там же, од. зб. 1285.
- ⁴⁰ Там же, од. зб. 1430.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Там же, од. зб. 1394, арк. 28-29.
- ⁴³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958. – С. 218-223.
- ⁴⁴ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ⁴⁵ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 62, арк. 54-62.
- ⁴⁶ *Михайло Грушевський*. Назв. праця. – С. 24-25.
- ⁴⁷ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 576. арк. 176-177.
- ⁴⁸ Там же, од. зб. 266.
- ⁴⁹ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 1430.
- ⁵⁰ Там же, од. зб. 1286.
- ⁵¹ Там же, од. зб. 266.
- ⁵² Там же, од. зб. 271.
- ⁵³ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 70.
- ⁵⁴ Там же, од. зб. 266.
- ⁵⁵ Там же.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, оп. 1, од. зб. 615, арк. 82.
- ⁵⁹ Там же, арк. 81.
- ⁶⁰ Там же, арк. 82.
- ⁶¹ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ⁶² Там же.
- ⁶³ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.
- ⁶⁴ *М.С. Грушевський*. Автобіографія. К., 1926. – С. 31.
- ⁶⁵ Газ. «Комуніст», 26 листопада 1934 р.

Ф.П. Шевченко

Про суд історії*

Існує багато літератури, в якій з різних точок зору висвітлюється питання про значення історії в розвитку суспільства. Немає можливості зупинитися в даній статті на цьому питанні. Зазначимо лише, що без коріння нічого не росте й не розвивається. Незаперечним є й те, що кожне нове суспільне явище завжди своїм корінням виходить з минулого, зумовлене ним. Не можна зрозуміти та осмислити сучасності, а отже, й визначити перспектив на майбутнє, коли не будуть враховані причини, що викликали до життя ті чи інші явища й події. Все, що досягнуто на сьогоднішній день, є результатом діяльності багатьох поколінь. Існує тісний зв'язок сучасності з минулими етапами розвитку суспільства. Лише спираючись на цю основу, можна передбачати й майбутнє.

До історії ніхто не байдужий. Адже нема людей, які б не цікавилися минулим, не зважали на сучасність і не думали про майбутнє, роблячи це свідомо або стихійно. Нема такої здравомислячої людини або колективу, що, взявшись за якусь справу, не враховували б досвіду минулого в будь-якій галузі людського життя й діяльності. Без цього суспільство не розвивалося б, не рухалось би вперед.

Історія гостро засуджує й карає тих, хто нехтує закони розвитку суспільства або не знає їх, і тих, хто бере на себе непосильне завдання обійти ці закони, замість того, щоб розумно використати їх в інтересах людства. Колесо історії зупинити не можна. Однак бувають дії та події, які можуть тимчасово затримати її хід. Можуть також з'явитися різні спроби повернути його назад. Але це завжди кінчається сумно для того, хто це пробує робити. Історія своєю ходою ставить усе на належне місце, виносить усьому свій об'єктивний вирок.

В.І. Ленін відзначав, що історичний процес відбувається зигзагоподібно¹. Це одне із свідчень того, що світ не складається з готових і закінчених предметів і явищ. Вони перебувають у постійному русі та зміні. Суспільний розвиток відбувається в суперечностях. Вони існували і по-різному проявлялися в усі епохи історії. Наявність суперечностей є одним із законів розвитку суспільства. В ньому весь час відбувається боротьба між новим і старим, передовим і відсталим, що приймає всю історію. Розв'язання тих чи інших суперечностей

* Опубліковано в: Українському історичному журналі. – 1967. – № 2. – С. 45–54.

відбувається в ході історичного процесу. В результаті одні з них відкидаються, а інші виникають.

Часто можна зустріти вирази: «суд історії», «вирок історії», «урок історії» тощо. В кожному окремому випадку необхідно придивитися до того, який зміст у них вкладається, та до причин їх вживання. Деякі з цих понять мають певне смислове навантаження. На це слід зважати історикам.

Як говорив Ф. Енгельс, дефініції (визначення) «мають з наукового погляду незначну цінність. Щоб дістати дійсно вичерпне уявлення про життя, нам довелося б простежити всі форми його прояву, від найнижчої до найвищої. Проте для щоденного вжитку такі дефініції дуже зручні, а іноді без них важко обійтися; пошкодити ж вони не можуть, поки ми не забуваємо про їхні неминучі хиби»². Це стосується і таких понять, як «суд історії», «вирок історії», «урок історії». Вони відображають певне співвідношення подій і фактів у часі та просторі.

Суд історії – це самий процес суспільного розвитку й висновки з нього. Це не тільки суд часу, а й утвердження закономірностей розвитку суспільства, об'єктивне підсумування історичного досвіду. Кожний справжній підсумок передбачає відповідні висновки з минулого, врахування корисного й шкідливого в ньому, а також з'ясування причин їх появи. До цього історичного досвіду ніхто не повинен бути байдужим. Не можна просто відмахнутися від минулого, не оцінивши в ньому позитивного й негативного. Без цього неможливо рухатися вперед.

Хоч історія засуджує тих, що не рахувалися з нею, однак не перевелися й, напевно, не переведуться люди, які на це не реагують. Вони вважають, що її закони стосуються тільки минулого, й забувають, що сучасність повсякчас перетворюється в історію. І тоді вже сучасники в таких випадках стають відповідальними перед нею. Комуністична партія вчить, що тільки глибоке знання складних процесів дійсності, вміння бачити життя в усій його складності, таким, яким воно є, тверезо враховувати плюси й мінуси кожного явища дасть можливість уникнути таких вад, як суб'єктивізм, прожектерство, скороспілі, поспішні, відірвані від життя висновки й рішення, ігнорування практичного досвіду мас. За всі ці помилки немилосердно судить історія. Справжня людина не може керуватися правилом «після мене хоч потоп», бо те, що роблять сучасники – добре й погане, – все залишається людям, наступним поколінням. Отже, суд історії діє не стільки в інтересах минулого, скільки в інтересах сучасності й майбутнього. Він однаково суворий і до живих, і до мертвих.

Як уже згадувалося, історія йде своїм шляхом, незважаючи на те, що були неодноразові спроби повернути її хід назад. Досвід давно минулих і недавніх часів показав, що ігнорування її закономірностей завжди кінчалося трагічно для тих, хто намагався це зробити. «Історія –

матінка сувора і в справі помсти нічим не обмежується», – говорив В.І. Ленін³. Вона рішуче відкидала з свого шляху, стирала на порох, викидала на свій смітник усе, що стояло на її шляху. Ніколи не любила історія й тих, що пленталися за нею в хвості. Вона вимагала, щоб з нею йшли в ногу і цим самим допомагали її рухові вперед, розуміли його напрям. Це виявилось під силу прогресивним класам і революційним партіям, що можна добре бачити на прикладі діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу. Тих же, хто не був на це здатний, історія пустила в непам'ять.

Суд історії, як показав досвід, судить неупереджено, глибоко вникаючи в суть справи. Слід підкреслити, що він не мав би ніякого значення, коли б його рішення й вироки не мали публічного характеру, а були закритими.

В цьому суді нема справ, які б відкладалися за давністю. За останнє століття він піднімає й вирішує справи як давноминулих часів, так й тих, що безпосередньо примикають до сучасності. Історія – це безпервний об'єктивний процес. Отже, і суд її діє постійно.

Прийнятий цим судом вирок буде мати силу й вважатиметься справедливим незалежно від часу. Щоправда, М. Горький висловлював жаль з приводу того, що він часто запізнювався. Але при цьому додавав: «Запізнюється, але завжди приходить суд народу, суд історії... Безсторонній і недоступний дзенькоту золота...»⁴.

Суд історії – це не суд одиниць, навіть у разі, коли вони геніальні. Це суд, якщо можна так висловитися, колегіальний. З наведеного висловлювання М. Горького видно, що він ототожнює суд історії з судом народу. І це відповідає дійсності. Народ є творцем історії, його дії підлягають закономірностям розвитку суспільства. Роль народу в суді історії дуже важлива. Народні маси можна прирівняти в цьому суді до засідателів, тобто до його безпосередніх учасників. Вони мають величезні повноваження й авторитет, бо їх досвід – це досвід історії.

Народ є справжнім творцем і героєм історії. Як творець матеріальних і духовних цінностей, він є тією силою, яка практично здійснює всі докорінні зміни в суспільстві. Народ зовсім не безлика й аморфна «маса», «юрба», «загальний фон», що тільки волею «історичних осіб» приводиться в рух, як про це твердять ідеологи експлуаторських класів. Він – суспільна категорія, що змінюється із зміною історичних формацій. В основі цих змін лежать глибокі внутрішні закономірності розвитку суспільства.

Основу народу завжди становлять трудящі маси. Мова йде про тих, кого Ф. Енгельс називав величезною виробляючою народною масою⁵. В класовому суспільстві не панівна експлуаторська верхівка, а десятки мільйонів трудящих «...становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»⁶. Інтереси експлуаторської верхівки протилежні народним. Народ – це певне співвідношення прогресивних класів, різних соціальних груп, які в конкретних історичних умовах об'єднані спільністю інтересів та

мети в боротьбі проти всього, що віджило, за дальший поступальний розвиток суспільства.

Через дії народних мас знаходять свій вияв закономірності історії. Тільки народ може вірно судити про історичні події та діячів, бо він не тільки свідок, але й активний творець історії. Народні маси завжди були носіями здорових суспільних тенденцій, оптимізму, боролися проти всякого зла, не втрачали віру в прогрес. Відомий український історик О.Я. Єфименко писала, що «народ сам і тільки він один зможе вирішити, що буде жити, а що вже назавжди і безповоротно поховано в безкраїх напластуваннях минулого»⁷.

Протягом тисячоліть народ стихійно творив історію в тяжких випробуваннях, у пошуках істини. В цих умовах основою суду народу були звичаї й традиції. З відкриттям законів розвитку суспільства свідомі творці життя стали свідомими суддями історії, зросли їх роль і активність в оцінці подій минулого.

В історії бували випадки, коли на деякий час вдавалося обдурити народ, похитнути його волю, звести з вірного шляху. Але тривало таке недовго. Всі, хто намагався це зробити, як показує досвід, суворо були засуджені судом історії.

Ще й досі дуже часті випадки, коли явні й приховані вороги прогресу, різні авантюристи й славолюбці намагаються виступати від імені народних мас. Вони заявляють, ніби діють в інтересах народу, приписують йому свої дрібні, корисливі інтереси й реакційні погляди. Іноді це може продовжуватися чимало часу, але цьому обов'язково приходить кінець. Такі людяці знаходять у народу різке засудження.

Народ – активний учасник суду історії – бере участь у розборі всіх справ, які він розглядає. Народ не тільки є суддею, але часто виступає і в ролі виконавця вироку цього суду.

У кожному суді, крім суддів, у вирішенні справи беруть участь також обвинувачі, оборонці, експерти. Тут є й службовці, що виконують різні його доручення, а також слідчий, роль якого в підготовці справ для розгляду дуже відповідальна. В суді історії в усіх цих різних ролях виступає історик. При цьому він має завжди виходити з головного завдання – допомогти судові вірно розібратися в справі й винести відповідне рішення. Історик повинен зробити все, щоб вияснити суть справи, а не затемнити й заплутати її, навіть у тому разі, коли б він виходив при цьому з «добрих» намірів. Бездоганна сумлінність, точність, переконливість і сміливість є найважливішими принципами, якими має керуватися історик на суді історії. І коли порушуються ці принципи, то з його вини суд історії може затягнутися, винесення ним рішення ускладнюється.

Слідчий не виступає в суді. За нього говорять зібрані ним для розгляду судом історії матеріали. Питання, що виносяться на цей суд, не надумані істориком-слідчим. Їх, як правило, ставить саме життя, а історик лише з'ясує суть цих питань. При цьому він не може обійти

жодної обставини, жодного факту. Чим більше історик кваліфікований, допитливий, ініціативний, чесний, тим швидше відбувається вирішення справи судом історії.

Про роль обвинувача в суді історії можна багато говорити. Скажемо тільки, що обвинувачувати в чомусь те, що вже відбулося, не дуже важко. Складніше пояснити його, викрити причини, що породили ці обставини. Адже в історії не все і не завжди так відбувається, як нам би цього хотілося. Не тільки шукати винуватця, а з'ясувати причини, які його породили, – основне завдання історика-обвинувача в суді історії. Може, як ніхто інший з тих, що виступають у цьому суді, обвинувач має пам'ятати про історичний підхід до з'ясування справи. Він не може обмежитися фіксацією провини винуватця, а повинен дошукуватися істини, зважати на причини й наслідки цієї провини.

В суді історії можуть виступати й оборонці. Завдання історика-оборонця – не тільки виправдати когось або щось, а допомогти внести ясність у справу. Але оборонці часто представляють зацікавлену сторону. Дуже погано, коли вони надто стараються відробити свій «гонорар». Немає нічого гіршого, коли в суді історії виступають безпринципні оборонці, які керуються не законами, а особистими симпатіями й антипатіями. Часто вони заплутують справу так, що судові історії довго доводиться її з'ясувати. А не раз до неї повертатися. Такі оборонці не допомагають справедливому вирішенню справи, хоч і витрачають, як правило, багато паперу. Виступи оборонців мають певний вплив на сучасників, бо суд історії, як зазначалося вище, відбувається відкрито, публічно.

Але найчастіше в цьому суді історики виступають у ролі експертів. Для розгляду справ судом історії дуже важливою є сукупність різних фактів і доказів. Факти бувають складні. Вони потребують всебічної перевірки, апробації, тобто експертизи, яка вимагає глибокого знання подій та їх взаємозв'язку. Експерт мусить бути об'єктивним і обґрунтовувати свої висновки глибоко й переконливо. Він не повинен перевищувати свої повноваження й має рахуватися з думкою й досягненнями інших істориків, що беруть участь у з'ясуванні суті справи в суді історії. Дуже погано, коли історик, який виступає експертом, намагається нав'язати свої думки й положення суду історії, забуваючи при цьому, що вони в свою чергу вимагають теж апробації й критичного аналізу. Бували непоодинокі випадки, коли висновки історика-експерта були непереконливими для суду історії, а іноді й сумнівними та невірними. В таких випадках суд історії їх відкидав.

Історик як слуга історії, в якій би ролі він не виступав, перебуває в досить складному становищі. Він готує для суду історії матеріали про події й факти, в яких часто не брав участі й сучасником яких не був. Перед ним стоїть завдання розкрити суть справи. Коли історик пише про те, що було, але не може пояснити, чому воно сталося, – це примітивізм. Щоб уникнути цього недоліку, він має досконало

знати не тільки факти, але, що дуже важливо, вміти їх узагальнити й зробити правильні, наукові висновки. Він повинен бачити смисл, закономірності подій і явищ, а не обмежуватися їх фіксацією. Коли історик не знає законів розвитку суспільства, він може допустити грубі помилки й порушення їх. Це вже свідчення його безграмотності. Тільки знання законів у поєднанні з умінням їх застосовувати дає історика можливість відшукати істину, допомогти судові історії винести правильний вирок.

Тільки суд історії виносить вирок подіям і людям, а історик лише готує матеріали для нього. При цьому він має бути об'єктивним, але не категоричним. Історик є людина свого часу, представляє певні суспільні кола, але в суді історії він не повинен осучаснювати минуле.

Історик повинен шукати й розкривати правду, але не ту, що лежить зверху, а ту, що знаходиться в глибинних надрах подій і явищ. Він має піднімати те, що відіграє важливу роль для з'ясування суті справи, але було забуте або штучно відкинуте. Необхідно відкривати нові аспекти й сторони в подіях і явищах, бо від цього значною мірою залежить своєчасне рішення суду історії.

Не може вірно судити про події, явища, факти й людей той історик, який бачить усе, як на авансцені, а сам не побував за кулісами історії. Він багато чого не зрозуміє, не розкриє і не оцінить, коли обмежиться зображенням зовнішніх ознак подій і явищ, описуватиме те, що лежить на поверхні. Вчасне рішення суду історії залежить від кваліфікації тих, що готують для нього матеріали.

В пошуках істини історик завжди зазнає багато труднощів, зустрічається з серйозними ускладненнями, але він повинен їх долати. Крім знань, терплячості, наполегливості, принципіальності, потрібно мати наукову мужність, щоб заглянути правді у вічі. Історик завжди повинен бути самостійним, оригінальним у своїх висновках і твердженнях, а не обивателем і чиймсь прикажчиком, що діє за принципом «чого зволите». Наука завжди на боці того, хто її безкорисливо і по-справжньому любить.

Історик має бути правдивим, бо навіть «маленька» неправда, а ще гірше фальш, що трапляється між правдою, тягне за собою інші огріхи, в цілому ставить під сумнів його твердження перед судом історії. Це не допомагає судові об'єктивно розібратися в справі, а шкодить його діяльності. Навіть благородна мета не може виправдати негідних або нечесних засобів для її досягнення. Історик ніколи не може забувати, що він готує для суду історії матеріали, від якості яких залежить своєчасне його рішення.

Суд історії діє не тільки по відношенню до тих, що творять історію, але й поширюється на тих, що її пишуть. Перше й друге тісно між собою переплітається. Як і кожний діяч, історик несе відповідальність перед судом історії і може бути засуджений ним за неправильні дії. Історіографія зафіксувала величезну кількість фактів, коли історики

несумлінно ставилися до своїх обов'язків і були за це суворо покарані судом історії не тільки за зловживання своїм службовим обов'язком та безвідповідальне ставлення до справи, а й за фальсифікацію фактів. Про це завжди повинні пам'ятати історики.

Бувають люди (а вони є і серед істориків), які вважають, що історія може дати роботу й притулок для всіх, хто побажає зв'язати з нею свою долю. Цим іноді користуються різні пройдисвіти, нахлібники, які не приносять ніякої користі, а часто своїм галасом і своєю бездіяльністю заважають не тільки розвиткові науки, але й судові історії. Хай такі «діячі від історії», які часто дуже високої думки про себе, не сподіваються, що цей суд пробачить їм дармоїдство й тупість. Як правило, вони стають посміховиськом в історії.

Коло питань, що його розглядає суд історії, дуже широке. З часом воно не звужується, а розширюється, бо життя суспільства стає дедалі багатшим і різноманітнішим. Суд історії розглядає справи не тільки явні, а й ті, що вважалися таємними й навечно захованими. Завдяки йому нема нічого таємного, що б не стало явним. Суд історії судить не взагалі, а конкретні події й діячів, розкриваючи їх псевдоніми. Тут усе виступає під своїм ім'ям і відповідною назвою. І все, що відбувалося, – чи таке, що ним пишаються, чи таке, чого слід соромитися, добре чи погане – все судить історія. П суд має на меті все поставити на своє відповідне місце, всьому дати заслужену об'єктивну оцінку. Він засуджує або виправдує тих, що давно померли, судить діла тих, які ще живуть, хоч вони не завжди звертають на це увагу, іноді вступають у конфлікт з судом історії. І, як це завжди було, програють справу. Деякі з них роблять вигляд незаслужено ображених долею, інші готові каятися із запізненням, у той же час всіляко силкуючись виправдатися або фальсифікувати вирок суду.

Історія засуджує й тих діячів, які намагалися пристосуватися до обставин, не тільки грішачи проти свого сумління, але й ціною зради інтересів народних мас, нації. Водночас суд історії високо оцінює тих політичних діячів і партії, що шукали виходу із скрутного, тяжкого становища. Їх виправдовують навіть у тому разі, коли вони зазнавали поразки. Однак історія суворо засуджує тих, що мали на увазі свої особисті, вузько групові інтереси. Вона карає також за «гріхи», зроблені свідомо чи несвідомо. Особливо це завжди стосувалося людей, наділених владою. Їх завжди різко засуджували за зловживання нею. Врешті, історія судить не тільки за те, що нічого хорошого, корисного не зроблено, але й за те, що і як зроблено. Взагалі суд історії, як і кожний інший справедливий суд, розглядає діла людей, а не їх помисли й слова.

До суду історії звертаються не тільки невдахи й ображені. З різних причин апелюють до нього й ті, що мали в своїй діяльності успіхи. Він судить не тільки переможених, але й переможців. Справа в тому, що не може пройти непоміченою мета, з якою велася боротьба за перемогу, а

також те, якою ціною її здобуто, які наслідки вона дала, що одержали в результаті цього народні маси. Вже не раз перемога оцінювалась судом історії дуже суворо. Однак нерідко він і виправдовував, іноді через довгий час, переможених. Згадаймо хоч би численні селянські повстання періоду феодалізму, придушені революційні виступи більш пізнього часу тощо.

Вивчаючи історію, можна зустрітися з численними прикладами, коли певні події оголошувалися епохальними, такими, що мають привести до перевороту в розвитку суспільства. Суд історії в цьому відношенні – єдино авторитетна інстанція. Він відкинув дуже багато таких «славних», «історичних» дат, а залишив тільки ті, що справді визначають новий етап, період, епоху в розвитку країни або всього людства. Після цього ніхто, наприклад, не може заперечити епохального значення для всієї історії людства Великої Жовтневої соціалістичної революції. Рішення суду історії щодо визначних дат мають важливе значення для дальшого розвитку суспільства по шляху прогресу.

Виникає питання, а чи не може суд історії пом'якшити свої вирок і в яких випадках це може статися. В ньому можуть бути прийняті часткові ухвали. Це не вирок, а запобігання, щоб не сталося в майбутньому більш складного й тяжчого. В деяких випадках (що не характерні для подій певної епохи), коли є переконання, що подібне більше не повториться, суд історії теж може бути не дуже суворим.

Кожний суд у своїй діяльності спирається на якийсь писаний чи неписаний кодекс. Чи є щось подібне в суді історії? На це питання можна відповісти позитивно. В своїй діяльності він керується об'єктивними законами розвитку суспільства. Відомо, що ці закони відкриті марксизмом-ленінізмом. Відмінити їх не можна, але глибше пізнати їх суть, навчитися краще їх використовувати – це завдання, яке стоїть перед суспільством. Усі спроби обійти, ігнорувати ці об'єктивні закони, всяке суб'єктивне, волюнтаристське їх трактування закінчувалось сумно для тих, що намагалися це робити.

Кодекс суду історії має ту особливість, що він неоднаково застосовується до подій різних епох. Адже відомо, що кожна суспільна формація розвивається за своїми законами. Це, безумовно, враховується при розгляді різних подій минулого й зокрема тоді, коли справу розглядає й виносить свій вирок суд історії.

З давніх-давен людство, спираючись на життєвий досвід, навіть не знаючи законів розвитку суспільства, намагалося якоюсь мірою сформулювати певні правові норми, що знаходило свій вияв у звичаях, традиціях, законодавчих актах. Суд історії ними не користується, хоч на них зважає, бере їх до уваги при винесенні своїх ухвал і вироків. Проте не раз він відміняв вирок, що виносилися на основі згаданих норм.

Перед законами суду історії всі рівні. Тут нема привілейованих, нема й дискримінованих. Слід зазначити, що це суд, де логіка законів

збігається з історичними подіями. При розгляді справи він виходить не тільки з формально-юридичних, але й з морально-етичних норм.

Від суду історії нічого не ховаєш, коли він починає займатися тією чи іншою справою. В різний час були спроби зробити цей суд закритим, але кінець-кінцем він все одно ставав відкритим.

Може виникнути питання, коли й які справи потрапляють до суду історії. Це відбувається в зв'язку з розвитком історичного процесу, з виникненням необхідності підвести підсумки зробленого, оглянутися на пройдений шлях, визначити те, що сприяло й що заважало розвитку суспільства. справи, які розглядаються в суді історії, завжди актуальні. Серед них є справи давно минулих днів, а є й такі (вони, як правило, становлять більшість), що безпосередньо зв'язані з сучасністю. Іноді далеке, давнє стає сучасним і вимагає негайного розв'язання. А буває, що вирішення справ, близьких до сучасності, затягується у суді історії на довгий час, а то й їх розгляд зовсім відкладається, щоб згодом знову до них повернутися.

Здавалося б, що по свіжих слідах, які залишають після себе події й люди, легше про них судити. Та з'ясовується, що це не завжди так. Після себе залишають сліди й такі «діячі», з якими суду історії важко відразу справитися. До цієї зустрічі йому слід відповідно підготуватися. В історії бувають справи й події «високовольтною напруги», за які суд береться після відповідної підготовки. Чим важливіші події й значніші діячі, тим більше вони іноді подібні до гори, від якої слід далі відійти, щоб краще її розглянути. Суд історії розбирає реальні справи, які вже відбулися. Його рішення має бути авторитетним і переконливим, а для цього необхідний час. Від істориків дуже багато залежить, коли і як підготувати справу для суду історії. Часто їх «дипломатична» мовчанка свідчить про неспроможність і несміливість, затягує вирішення справи. Слід пам'ятати, що питання, яке назріло, але не ставиться на вирішення, від цього не зникає. Правда, на дії історика впливають суспільні умови, в яких він живе й працює. І чим ці умови демократичніші, тим більшою є можливість для ширшої діяльності істориків.

Істина проста, коли її пізнано. Але мало хто задумується над тим, який складний до цього шлях. Істину встановлює суд історії, і йому доводиться зустрічатися з багатьма складними обставинами. Цим пояснюється те, що суд історії іноді, як говорив М. Горький, «запізнюється». Це «запізнення» відносне. Головне – не тільки знати про рішення суду, але відповідно реагувати на нього. Саме останнє нерідко відбувається із запізненням, і тоді пробують звалити провину за це на суд історії.

В основу вирішення справи завжди має бути покладено об'єктивну істину, факти, а не суб'єктивні домисли, бажання й прагнення. Суд історії не може будувати своїх висновків на основі логічних міркувань за принципом «що було б, якби було те або інше», хоч такі міркування

можна зустріти в історичній літературі. Вони не допомагають судові історії в розв'язанні різних проблем і у висвітленні конкретних історичних подій. Суд історії якнайменше звертає увагу на те, чому чогось не сталося або не відбулося. Його цікавить те, чому саме і як сталося те чи інше. В усіх випадках мова йде про реальні події, факти й про конкретних людей. В історії реальну вагу має не те, що б могло статися, а те, що сталося. В ній усе взаємообумовлено, і саме це розкриває її суд.

Відомо, що твердження й висновки про історичне минуле тоді варті уваги, коли вони спираються на значну кількість фактів, які не викликають сумніву. Факти іноді можуть самі за себе промовляти, але доводиться встановлювати й вірогідність багатьох з них. Є різні факти – важливі та другорядні. Але всі вони не стоять осторонь від історичного процесу, а пов'язані з іншими явищами. «Факти, – писав В.І. Ленін, – коли взяти їх в їх цілому, в їх зв'язку, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ. Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком, коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»⁸. Суд історії сміливо розкриває об'єктивну закономірність подій, їх послідовність та зв'язок між ними, відтінює найважливіші з них, розкриває матеріальні, класові корені розвитку суспільних відносин, розглядає їх у сукупності й суперечностях, їх вплив на дальший хід подій.

Суду історії не можуть допомогти такі праці істориків, які побудовані шляхом спеціально підібраних фактів, коли автори в передмовах відверто заявляють, що «поставили перед собою завдання показати (довести)...» і т. п. Мало дають для суду історії праці, в яких наводяться тільки факти без узагальнень і відповідних висновків. Це повинен зробити історик, бо інакше не можуть розглядатися справи в суді історії. Роль істориків у ньому не легка, бо життя, яке вони вивчають, складне. Але іноді історики своєрідно стерилізують його, обходячи все складне й суперечливе. І при цьому вважають, що відгукуються на заклик історії, піднімають і розв'язують її актуальні проблеми.

Історичний процес складний. У ньому, крім закономірностей, мають місце також збіг обставин, випадковість тощо. І це враховує суд історії. Він не судить за аналогією, а розбирає окремо кожну справу, аналізує її суть. Процес розвитку суспільства настільки багатогранний, що не може не бути винятків з об'єктивних закономірностей. Те, що залишилося «поза законом», суд історії не обходить, а теж розбирає. Мова йде про «парадокси» – явища з відхиленнями від усвідомлених об'єктивних закономірностей. Розкриттям їх суті, а не підгананням під готову схему теж займається суд історії. Вивчення змісту й характеру «парадоксів» веде до відкриття нових закономірностей.

Суд історії розглядає минуле конкретно-історично. В ньому цілком панує історичний підхід при розгляді справ, зважаються конкретні умови, в яких відбувалися ті чи інші події, виступали історичні діячі. При цьому враховується все, починаючи з соціальних мотивів

і кінчаючи морально-етичними й психологічними моментами. Як виявляється, важче за все в історії оцінювати діячів, бо, як правило, в їх особі переплітаються багато мотивів і моментів. Суд історії довів, що спрощений підхід до життя, до подій, окремих людей, відсутність історизму, невміння масштабно висвітлювати явища не має нічого спільного з наукою, з об'єктивною дійсністю. І в цьому часто винні історики.

Суд історії судить не тільки мертвих, а й живих. І перші, і другі не байдужі для нього. Традиції минулого завжди тяжіють над сучасниками. З цього боку теж може бути спроба вплинути на хід та вирок суду історії. Дехто вважає, що про мертвих треба або мовчати, або говорити добре. А насправді, як писав В.І. Ленін, «потрібна правда і про живих політичних діячів і про мертвих, бо ті, хто дійсно заслуговує на ім'я політичного діяча, не вмирають для політики, коли настає їх фізична смерть»⁹. Правильність цього зауваження переконливо довів досвід історії. Про В.І. Леніна зокрема говорять, що завдяки своїм ідеям й ділам він живіший від усіх живих.

Сучасники теж часто роблять спроби вплинути на суд історії, прагнучи, щоб він виніс бажаний їм вирок. Найчастіше таке втручання затягує остаточне вирішення справи, вносить багато плутанини в нього. Деякі діячі так «старанно» це робили, що перегинали палку й потрапляли під неблаганний суд історії. Він однаково скаже своє слово й не на основі того, що про себе думали різні діячі, хоч і це буде взято до уваги. Суд історії кінець кінцем не піддається голосу пристрастей, бо інакше він був би необ'єктивним й упередженим.

Історія знає непоодинокі випадки, коли ті чи інші діячі намагалися вберегти себе від суду історії. Не раз бували також спроби обдурити історію, але все це закінчувалося завжди невдало для тих, хто силкувався це робити. Особливо це відбувається тоді, коли слова й заяви деяких діячів розходяться з їх ділами. Суд історії вже не раз переконливо доводив, що брехня, облудність, якими б вони не були підлими, злісними, хоч і прикритими словесним лахміттям порядності, обов'язково зникають під гарячим подихом правди.

Під час суду історії виступають також свідки й у ролі їх різні обставини. Переважно, це спогади, міркування сучасників та учасників подій у вигляді письмових джерел, речових доказів і т. п. Кожний свідок має свою точку зору, свій погляд на справу. Суд історії має в цьому розібратися, зважити на це. В нього нема підстав довіряти якомусь свідкові більше, ніж іншим. Термін «авторитетний свідок» не зовсім підходить для цього суду. Історики «допитують» свідків ще перед тим, як готують справу для розгляду. Під час її вирішення свідка піддають перехресному допитові з участю суддів, обвинувачів, оборонців, експертів. Усе це робиться в інтересах встановлення істини. Може статися, що в результаті розгляду справи свідок теж опиняється на лаві підсудних за брехливі свідчення.

Тільки в результаті всебічного вивчення справи можна прискорити встановлення істини судом історії.

Дії й вирокі суду історії ґрунтуються на аргументах історичної науки. В зв'язку з цим може виникнути твердження, що оскільки історія наука неточна, остільки й вирок її суду – річ умовна. Це можна зрозуміти так, що ніякий історичний досвід не веде до необхідності дій, якої потребують, наприклад, результати дослідження в точних науках. Але відомо, що навіть у математиці наукові висновки також не ведуть до альтернативності, примусовості, а дають можливість, враховуючи об'єктивні закономірності, діяти у відповідних напрямках. Історичний досвід, або вирок суду історії, теж не є альтернативним. Він має характер ймовірності й можливості.

Суд історії не поспішає з остаточними, категоричними висновками й рішеннями з метою когось чи щось засудити, покарати або безмірно захвалити. Він насамперед має на меті з'ясувати суть справи, дати їй свою належну оцінку.

Вирок суду історії має велике суспільно-політичне й громадсько-виховне значення. Саме тому, що цей вирок виноситься відкрито, він має стати відомим найширшим масам, усім творцям історії. Та він лише тоді досягає своєї мети, коли його вірно зрозуміють. У справі доведення вироку суду історії до широких мас, розкриття його значення велика роль належить історикам. Можуть сказати, ніби в історії дається оцінка подіям і явищам минулого, які не мають сили й не можуть бути законом для сучасності. Проте слід пам'ятати, що закони складаються на основі того, що вже вивчено. Вони стають обов'язковими для тих, хто має ними керуватися, для розумних людей. Для дурнів в усіх випадках законів не пишуть. Той, хто не зважає на уроки й суд історії, не рахується з ними, якраз у житті й виявляється невігласом або дурнем.

Прислухайтесь до суду історії, зважайте на його рішення й вирокі, бо вони стосуються не тільки минулого, а й вчать добре розуміти сучасне і сприяють прокладанню правильних шляхів у майбутнє

¹ Див. В.І. Ленін. Твори, т. 13. – С. 8.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, К., 1965. – С. 79.

³ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, т. I, М., 1956. – С. 187.

⁴ И. Шапа. Семь лет с Горьким. Воспоминания. – М., 1964. – С. 101.

⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори в двох томах, К., 1955, т. 11. – С. 90.

⁶ В.І. Ленін. Твори, т. 10. – С. 30.

⁷ А. Ефименко. Южная Русь, т. II, Петербург, 1905. – С. 267.

⁸ В.І. Ленін. Твори, т. 23. – С. 252.

⁹ В.І. Ленін. Твори, т. 16. – С. 280.

Ф. П. Шевченко

Про принципи створення історичного атласу України*

Всі історичні події відбуваються у часі і просторі. Історичну подію не можна зрозуміти і вірно оцінити, коли хоч одна із згаданих обставин ігнорується. Без цього губиться реальність подій, фактів. Від конкретного знання місця і часу залежить визначення характеру і значення події, факту, явища в загальному історичному процесі. Адже відомо, що загальне в історичному процесі складається з конкретного, включає в себе багатство особливого. Водночас загальне, ціле проявляється через часткове, конкретне. Саме тому історикам, щоб відновити конкретність минулих подій, часто доводиться багато трудитись над встановленням їх часу і місця. Без цієї конкретності не може бути й мови про справжню науковість праці.

Визначенням часу подій займається історична хронологія, яка, на жаль, майже зовсім не розробляється на Україні. Що ж стосується вивчення подій у просторі, у зв'язку з місцевістю, то цим займається історична географія, якій в останній час на Україні приділяється деяка увага. Історична географія, складовою частиною якої є історична картографія, має настільки важливе значення, що перетворилась у спеціальну галузь історичної науки. Історична географія відіграє дуже важливу роль у розробленні істотних проблем історії, сприяє врахуванню місцевих особливостей розвитку, без уваги до яких не може бути цільної, вірної оцінки подій¹.

Раніше, ніж перейти до викладу конкретних завдань, що виникають у зв'язку з створенням історичного атласу України, доведеться хоча б коротко зупинитися на деяких загальних питаннях.

Коли говоримо про значення географічного фактору в історії, то маємо на увазі той простір, в якому живе і діє людина. Географічне середовище – це не звичайний пейзаж, деталь, декорація в історії, а одна з постійних і необхідних умов розвитку суспільства. Немає можливості в цій доповіді детально розглядати питання про співвідношення суспільного розвитку і природи. Зазначимо, що ця проблема була в центрі уваги багатьох географів, що ця проблема бала в центрі уваги багатьох географів, істориків і соціологів. І треба сказати, що

* Опубліковано в: Третя респ. наук. конф. з архівознав. та ін. спец. іст. дисциплін: Друга секція: Спец. і ст. дисципліни. – К.: Арх. упр. при Раді Міністрів УРСР, 1968. – С. 236–251.

довгий час більшість з них намагалася показати пряму залежність розвитку людського суспільства від природних, географічних умов у цілому або від таких окремих її факторів, як клімат, рельєф, корисні копалини тощо. Був час, коли це можна було вважати прогресивним кроком, бо робилася спроба пояснити речі без «божого провідіння», а матеріальними причинами.

Проте географічним фактором часто надавали виключного значення в розвитку суспільства. Ними намагалися пояснити розвиток виробничих сил, різницю між народами, особливості в державно-політичному устрої, в культурі, побуті тощо. Безумовно, природні умови відіграють роль, але їх абсолютизація веде до географічного детермінізму, від якого один крок до фаталізму, тобто що все вже визначене, незмінне і т. ін. Людині при цьому залишається лише підкоритись природі. Географічний детермінізм призводить до ігнорування специфічних закономірностей розвитку людського суспільства, людини, яка є складовою частиною природи.

Та досить було уважніше придивитись до суспільства, глибше вивчити його співіснування з природою, щоб переконатися, що вони не залишаються незмінними. Природа і суспільство – це дві сторони єдиного матеріального світу, дві форми матерії, яка рухається. Суспільство виникло в надрах природи й органічно з нею зв'язане. Але водночас потрібно підкреслити, що людське суспільство, хоч і є частиною матеріального світу, розвивається за своїми об'єктивними законами, а природа – за своїми. Роль природних умов дуже важлива, але в діях суспільства вони відіграють роль зовнішніх причин.

Історія людського суспільства і розвиток природи – об'єктивні процеси. Зв'язок між ними відбувається у процесі виробництва. Географічне середовище – основа виробничого процесу. Тільки тому, що людина своїми діями у процесі праці діє на природу, географічне середовище впливає на розвиток і зміни в суспільстві. Тільки недооцінкою ролі природи в розвитку суспільства можна пояснити твердження, що географічні сили можуть лише прискорити або загальмувати розвиток способу виробництва. Не можна вважати науковим і те твердження (хоч певний час воно було поширене в нашій літературі), що зміни і розвиток суспільства відбуваються швидше, ніж природи. І ось, виходячи з цих різних темпів розвитку, ніби «нелогічно» говорити про вплив другого на перше. Звичайно, може багато дечого з того, що діялося і діється в світі, здатися нелогічним, але не можна його заперечувати, відкидати умоглядно. Потрібно зробити все, щоб пояснити явища, події.

Процес взаємозалежності (можна так сказати) природи і суспільства відбувається шляхом протиріч. Процес боротьби суспільства з природою завжди конкретно-історичний і залежить від розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. В.І. Ленін писав: «Ніякого золотого віку позаду нас не було, і первісна людина була цілком пригнічена

трудністю існування, трудністю боротьби з природою. Запровадження машин і поліпшених способів виробництва незмірно полегшило людині цю боротьбу взагалі і виробництво їжі зокрема»².

Був час, про який можна сказати, що людина перебувала на утриманні природи. Але настала епоха, коли людина вносить у природу свій вклад, використовуючи знання законів її розвитку.

Хіба не результатом праці людської є зміни ландшафту материків, (правда, не завжди зроблено це вдало), хіба не досягненням людства є те, що мільярди гектарів засіяно відбірним зерном, засаджено садами і виноградниками. Розум людський відкрив багатющі скарбниці природи. І те, що природа дає більше, а людина одержує необхідне, є дуже важливим свідченням значення людської праці. В борозну часто поряд падають – піт людський і дощ. Людина досягає все нових і нових перемог над природою, хоч і ніколи не стане повним її володарем. До цього слід додати, що людина ніколи не вийде за межі природи, але їх зв'язки стануть ще більш різноманітними³. З розвитком суспільного процесу не зменшується, а посилюється його зв'язок з географічним оточенням. Цей об'єктивний, постійно діючий зв'язок все більше в суспільстві набував категорії усвідомленої закономірності. Не страх перед силами природи, не стихійне, а науково-планове використання її сил стає надбанням суспільства.

В зв'язку із згаданим все більшого значення набуватимуть питання різних галузей географії, в тому числі й історичної, бо мова йде про ритмічне, закономірне розміщення виробничих сил та їх раціональне використання.

Говорити про це довелося тому, що, як уже зазначалося, існує невірна оцінка географічного середовища. Воно ставиться над суспільними відносинами. Географічний детермінізм породив різні реакційні течії геополітики. Сама назва геополітика говорить про те, що творці цих теорій у капіталістичних країнах намагаються географічними факторами виправдати все, в тому числі імперіалістичну політику, оскаженілий расизм, реакційну зовнішню і внутрішню політику монополістичного капіталу⁴. Геополітичними теоріями прикривалися різні загарбницькі плани і дії імперіалістичних держав по відношенню до нашої країни, зокрема України, землі якої були розірвані на частини. Можна було б навести безліч «теоретичних» геополітичних «викладок», які розбиті життям, але ще іноді, за традицією, повторюються не тільки в друкованих текстах, але й картах та в різних географічних, в тому числі й історичних атласах. Малювали і малюють карти, писали і пишуть книги, які ігнорують політично-державні права, національні та історичні особливості українського народу.

Згадувалося про те, що існувала невірна, шкідлива практика, яка зводилася до нехтування географічного фактору. Під це підводилися навіть «теоретичні» основи, які зводилися до різних волонтаристських, суб'єктивістських, скороспілих, відірваних від реального життя виснов-

ків, ігнорування історичного досвіду. Нехтування цим усім призводило до того, що природа мстить за те, що з нею не рахуються, не зважають на закономірності, не думають про майбутнє. У нашій пресі не раз уже писалося про те, до чого призводило волонтаристське ставлення до природних ресурсів, ігнорування комплексного вивчення природно-економічних умов. Шаблонний підхід призвів, наприклад, до спроб введення в один час єдиної системи землеробства, до повсюдного введення якоїсь «модної» культури тощо. Життя, практика, природні умови відкинули таке самочинство, ненаукове використання законів розвитку природи і суспільства.

Все це було причиною того, що питання історичної географії, яка вивчає природно-суспільні умови, тобто географічне оточення людського суспільства, майже зовсім не вивчалися. Значення їх для історії заперечувалося спочатку абстрактно-соціологічними концепціями в історичній науці, а потім на основі відомого положення з четвертого розділу «Короткого курсу історії ВКП(б)», де історико-географічний фактор в розвитку суспільства, до суті, ігнорувався, що, розуміється, не могло викликати інтересу до історико-географічних досліджень⁵. Це і було причиною, того, що багато років в історичних працях зовсім не давалася характеристика географічних умов. Читаєш ці праці і не зрозумієш, чи події відбувалися в горах чи на рівнині, в лісі чи в степу, на морі чи на суші. Як правило, автори обмежувалися перерахуванням того, що виробляли і добували, або вирощували. Згадувалося, наприклад, про те, що на Україні сіяли жито, пшеницю і різну пашницю, здобували залізо, вугілля та інші мінерали. Говорилося про місце подій без будь-якої характеристики і опису. Виходили дослідження без карт, а коли вони вміщувалися, то повторювали раніше відоме. За таких умов на Україні не з'явилося жодного ґрунтового історико-географічного дослідження, хоч тут непочатий край роботи. Не готувалися кадри істориків-географів.

Таке ставлення до географії взагалі (наприклад, на Україні немає інституту, який би займався питаннями географії республіки), і до історичної зокрема, останнім часом почало дещо мінятися. Ліквідується, хоч і дуже поволі, помилки і недоліки, що мали місце раніше. А тим часом життя ставить все нові і нові завдання, які необхідно розв'язувати. Життя, розвиток науки настійно вимагають не тільки за короткий час ліквідувати відставання з галузі історичної географії, але й підняти її до сучасного наукового рівня, взяти участь у розв'язанні ряду складних питань висвітлення подій та явищ з найдавніших часів до наших днів.

Із великого кола питань, що стоять перед історичною географією, хочу виділити одне досить складне, але вкрай необхідне – це створення «Історичного атласа України». Адже у нас на Україні до цього часу ще не було створено такого атласа. Окремі карти, що здебільшого

публікувалися у підручниках, не завжди були виконані на високому науковому рівні. Вони неточно, а то й, невірно відображали історичні події та явища.

Досвід з усією переконливістю показав, що нанесення відповідних даних на карти, схеми, плани, діаграми та картограми робить їх наочними, допомагає глибшому їх сприйманню. Не менш важливим є те, що пов'язання з конкретною територією і народом дозволяє ґрунтовніше вивчити історичний процес. Карта – це не звичайна ілюстрація до тексту. Не можемо забувати про те, що кожна карта, план тощо створюються на основі дослідження, критичного використання різних джерел. Таким чином історико-географічне вивчення подій та явищ дає можливість створити новий вид документа, що вбирає в себе дані з багатьох джерел.

Історичний атлас свідчить про стан і певний рівень розвитку історичної науки. Тому немає потреби доводити необхідність створення історичного атласа України. Це справа великого політично-державного, міжнародного і культурного значення, бо атлас є джерелом правдивої, високонаукової інформації про народ, країну.

Потреба створення історичного атласа Української РСР викликана розвитком наукового життя в республіці і в усьому Радянському Союзі.

Ще в 1963 р. на Україні розпочато роботу щодо творення великого комплексного атласа природних умов та природних ресурсів республіки. В 1964 р. Президія Академії наук УРСР прийняла рішення про створення спеціальної лабораторії, де буде зосереджено організаційну та координаційну роботу в справі підготовки комплексного двотомного атласа. Постало питання про створення третього тома, присвяченого історії України. Відображення за допомогою наукових картографічних методів особливостей природи, населення, народного господарства, культурного будівництва та історії Української РСР, підносять тритомний атлас на рівень національного атласа. Такі атласи мають важливе наукове значення, необхідні для практичної діяльності, відіграють значну роль вихованні патріотизму та почуттів національної гордості. Такі атласи мають міжнародне значення⁶.

Слід згадати ще про одну обставину. В 1964 р. Президія академії наук СРСР прийняла рішення про підготовку двотомного «Історичного атласа Союзу РСР». У цьому атласі має бути представлений на картах та іншими засобами просторовий аспект історичного розвитку всіх народів СРСР, починаючи з найдавніших часів до наших днів. Важливе місце в цьому атласі займає Україна. Відомо, що територія Української РСР належить до тієї частини Радянського Союзу, де відбувалися події та явища, які мають значення для історії всієї нашої багатонаціональної Батьківщини. Пояснюється це не тільки географічним становищем, але й тією роллю, яку Україна відігравала і продовжує відігравати в різних галузях життя країни. Двотомний «Історичний атлас СРСР»

може бути створений тільки тоді, коли в союзних республіках цій справі буде приділена належна увага. Зважаючи на ту кількість карт, яку доведеться готувати на Україні для всесоюзного атласа, а також на потребу нарешті-таки висвітлити надзвичайно багате і різноманітне історичне минуле українського народу в картах, схемах, планах, діаграмах і картограмах, настала пора створити спеціальний історичний атлас України.

Та хоча ця справа актуальна і назріла – вона нова. У нас немає досвіду підготовки такої праці. Саме тому виникла потреба широко обговорити питання про створення історичного атласа України. У 1965–1966 рр. досить широке обговорення відбулося на сторінках «Українського історичного журналу». З статтею, що відкрила це обговорення виступив видатний радянський дослідник питань історичної географії, доктор історичних наук, професор В.К. Яцунський⁷. У загаданій статті, а також в обговоренні, що розгорнулося, одноставно підкреслюється назріла потреба створення історичного атласа. Учасниками обговорення, в якому взяли участь історики – академік І.П. Крип'якевич, О.С. Компан, М.М. Ткаченко, І.Л. Бутич, В.Г. Сарбей, А.Л. Перковський, археолог І.Г. Шовкопляс, економіст Д.Ф. Вірник, мовознавець Ф.Л. Жилко, етнограф В.І. Наулко, географи – А.С. Харченко, Я.І. Жупанський і Б.Й. Сидор, було порушено ряд принципових питань щодо характеру, структури, змісту і оформлення історичного атласа України, висунуто багато оригінальних, цікавих і корисних пропозицій⁸. І хоч труднощів буде немало, уже в процесі обговорення багато питань з'ясувалося, намітилися також шляхи розв'язання складних завдань. Обговорення засвідчило, що в створенні цього атласа зацікавлені й братимуть участь не тільки історики, але й представники інших галузей суспільних наук.

На другій міжвідомчій науковій конференції по комплексному картографуванню України, що відбулась в Києві у листопаді 1965 р., була спеціальна доповідь, присвячена проблемі створення історичного атласа України⁹ та прийнято відповідне рішення¹⁰.

В липні 1966 р. Президія Академії наук УРСР прийняла постанову про створення Національного академічного атласа Української РСР у трьох томах. Намічено також відповідні заходи для здійснення всього цього широкого кола робіт. Про зміст перших двох томів, над якими праця почалася раніше (том I – «Природні умови і природні ресурси», том II – «Населення, народне господарство і культурне будівництво») уже повідомлялося в пресі¹¹. Що ж стосується третього тома – «Історія українського народу та Української РСР», то деякі питання вимагають дальшого розроблення. Про них і буде мова в цій доповіді.

Вже перші кроки в справі створення історичного атласа України свідчать про труднощі, що їх доведеться долати. Це питання теоретичного і конкретно-практичного характеру.

Історичний атлас України повинен ґрунтуватися на міцній марксистсько-ленінській науковій основі. Атлас має бути свідченням

досягнення всієї радянської історичної науки. Вже згадувалося про ту обставину, що ряд важливих проблем історичної географії і картографування України ще не вивчено. Не можемо забувати і про ту специфіку, яку має історико-географічне дослідження. В зв'язку з цим доведеться спеціально розробляти ряд теоретичних і практичних питань, науково обґрунтувати кожен карту, схему, план тощо. Створення історичного атласа повинно сприяти поживленню і розширенню в республіці дослідницької роботи в галузі історичної географії та інших питань, пов'язаних з нею. Для цього доведеться видавати регулярно тематичні збірники. Досвід показав, що працівники державних архівів можуть і повинні у розробленні цих питань взяти найактивнішу участь. Адже вони ближче за всіх стоять біля матеріалів, які дають можливість підняти ряд нових питань і ґрунтовно їх висвітлити. При цьому слід зазначити, що науковець, який в деталях опише історичні події або явища, зможе відповідно нанести їх на карту, схему, план тощо. Після цього остаточно будуть виготовляти ці карти спеціалісти картографи і художники. Бажано, щоб архівісти роботу почали з оглядів архівних матеріалів, що стосуються різних питань історичної географії та картографування. Напевно, треба скласти відповідний перелік-програму для висвітлення ряду питань.

Уже відзначалася та обставина, що до цього часу не було створено ні історичного атласа України, ні СРСР, якщо не рахувати учбових посібників. Та це зовсім не означає, що раніше нічого не було зроблено ніякої спадщини для створення наукового історичного атласа. Ще раніше появилися не тільки ряд історико-географічних досліджень, але й історичних карт, схем, планів тощо. У справі підсумування того, що було зроблено, зокрема виявлення і врахування карт минулого, можуть багато зробити архівісти. До речі, вони дещо вже й роблять. При створенні історичного атласа України треба також вивчити і використати досвід історичного картографування в зарубіжних країнах, зокрема в Болгарії, Чехословаччині та Польщі, де такі атласи вже видано або видаються.

Вище згадувалося про те, що історичний атлас України створюється одночасно з двотомним «Історичним атласом СРСР». Говорилось і про те, що в союзному атласі український матеріал буде представлено досить широко. Все це вимагає того, щоб робота над цими двома атласами постійно координувалась.

Підготовка історичного атласа України – третього тома Національного атласа УРСР, має вестися у постійному зв'язку, координації та взаємоконсультації, на єдиній методологічній основі з першим і другим томами. Нагадуємо, що перший том присвячено природним умовам і природним ресурсам, а другий – питанням населення, народного господарства і культурного будівництва в новітні часи. Ряд питань, особливо з другого тома, має знайти своє відображення також у третьому томі історичного атласа, але в іншому аспекті. Тут

потрібно бути особливо уважним, щоб не допустити навіть смислових повторень. Але й при цьому всьому формат, масштабність, а також інші, не тільки технічного характеру принципи, мають бути єдиними для всіх трьох томів Національного атласа Української РСР.

Підготувати та високоякісно виконати велику кількість нових карт, схем, планів, картограм, розв'язати широке коло різних завдань, зв'язаних з створенням історичного атласа України, можна за умови, коли до цієї роботи будуть залучені не тільки працівники Інституту історії (він є головним у цій праці), але також археологи, економісти, правники, етнографи, мистецтвознавці, мовознавці та інші спеціалісти установ Секції суспільних наук АН УРСР. Ця робота буде виконана на належному рівні, якщо до неї включаться і працівники архівів республіки, відповідних кафедр – університетів, музеїв та співробітники інших наукових закладів. Мова йде про залучення до створення історичного атласа широкого кола авторів. На жаль, у цьому відношенні ще не все зроблено. Слід також підкреслити, що специфіка праці над створенням атласа вимагає підготовки істориків-географів та істориків-картографів. Без виховання відповідних кадрів у ближчий час, без їх наукового росту не можна буде своєчасно і на високому рівні виконати поставлені завдання. Проте і в цьому плані робиться ще дуже мало. Для картографування потрібно створити бодай робочу групу, якщо не спеціальну лабораторію, укомплектувавши її відповідними фахівцями.

Робота над історичним атласом тільки розпочалась, тому важко зараз передбачити, які ще питання зможуть виникнути у процесі його створення. Деякі з цих питань можна буде вирішувати в робочому порядку, а складніші – на міжвідомчих нарадах і конференціях. В першому і другому випадках завжди потрібні науковий підхід, новаторство і оперативність.

Крім уже сказаного, треба наголосити на тому, що від структури і змісту історичного атласа залежатиме вирішення майже всіх інших питань. Структура і зміст третього тома історичного атласа мають ґрунтуватися на марксистсько-ленінській методології, з всебічним використанням досягнень радянської історичної та географічної науки. Мова йде про створення атласа, в якому були б охоплені події та явища з найдавніших часів до наших днів, що відбувалися на всіх українських землях. Справа ускладнюється тим, що Україна не тільки дуже різноманітна в географічному відношенні, але й тим, що було багато специфічного в історії різних українських земель. Україна – країна з контрастними географічними умовами. Тут гори і низини, степи і ліси, численні ріки й моря. Українські землі століттями були розірвані і перебували в складі різних держав. Безумовно, що це впливе на зміст атласа.

Мовилось і про те, що історична географія – це одна із наукових дисциплін, що розвинулася на етиці двох наук – історії та географії.

Розвиток, ступінь досягнень історико-географічних досліджень і картографування є свідченням стану і розвитку згаданих двох наук. Та важливим, визначальним у цьому є те, що радянська історична та географічна науки, які розвиваються на марксистсько-ленінській основі, не тільки розширили коло питань, дослідження, але й дали їм нове трактування.

В буржуазній історичній географії основна увага зверталась на політично-державні, воєнні події, в меншій мірі на питання народонаселення. Це досить рельєфно відбилосся на тих історичних картах, схемах і планах, що в різний час з'явилися. Марксистсько-ленінська історіографія, крім згаданих питань, особливу увагу приділяє соціально-економічним проблемам, ролі народних мас в історії, питанням класової боротьби тощо. Безумовно, що ці та інші питання повинні знайти своє відображення в історичному атласі.

Мова йде і про те, щоб показати вплив, значення природних умов на історичну і політичну географію на кожному етапі розвитку країни, народу.

Людина, народ – творець історії. Саме тому особлива увага має бути звернута на розміщення і переміщення населення в межах території України в різні історичні періоди. Зважаючи на те, що мова йде про історичний атлас України, особлива увага буде приділена українському населенню, його етногенезові і національному становленню в територіальному відношенні. Історія кожного народу не ізольована, а тісно зв'язана з історією інших народів, тому і питанню зв'язків українців з сусідніми народами має бути приділена значна увага в атласі. В ньому найширше відображення має знайти розміщення поселень, зокрема міського і сільського типів, у всі періоди історії. Значні місцевості, міста мають бути представлені в атласі не тільки на картах, але також і на планах. Безумовно, що питання географічного розміщення виробничих сил, різних галузей сільського господарства, ремесла, промисловості, внутрішніх та зовнішніх торгових зв'язків, шляхів сполучення, а також широке коло питань політичної історії мають знайти своє висвітлення в атласі. Раніше дуже мало приділялось уваги проблемам культурного розвитку народу. Цей недолік потрібно виправити в історичному атласі України. Таке, далеко неповне, коло питань, що має знайти своє висвітлення в згаданому атласі.

Враховуючи все це, а також побажання, висловлені учасниками обговорення на сторінках «Українського історичного журналу» про створення історичного атласа та поради інших товаришів, ще в 1966 р. академік І.П. Крип'якевич, А.Л. Перковський та Ф.П. Шевченко склали проект структури та орієнтовний список карт історичного атласа України і опублікували для широкого обговорення в «Українському історичному журналі»¹². Зауваження і побажання, висловлені з приводу структури і списку карт, будуть враховані під час підготовки третього тома Національного атласа УРСР. У зв'язку з тим, що зміст третього

тома атласа відомий, немає потреби на ньому зупинятися. Звернемо увагу лише на деякі питання.

В основу структури і розміщення карт в історичному атласі покладено хронологічний принцип. Проспект має чотири розділи, в яких охоплено всі суспільні формації, що мали місце на українських землях, а саме: 1) Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства; 2) Формування феодальних відносин. Період феодалізму; 3) Розклад феодально-кріпосницької системи і розвиток капіталістичних відносин. Період капіталізму; 4) Велика Жовтнева соціалістична революція. Епоха будівництва соціалізму і комунізму. Таким чином, буде розкрито весь багатобачний, багатогранний історичний процес, що відбувався на українських землях, в історії українського народу.

Безумовно, що радянському періодові, який порівняно з попередніми епохам за часом зовсім короткий, буде приділена велика увага. Пояснюється це мрійними змінами, які відбулися в житті народу за 50 років.

До атласа буде включено понад 250 карт, схем, планів, діаграм і картограм. Крім матеріалів, в яких висвітлюватимуться окремі питання, буде також вміщено картографічний матеріал комплексного характеру. Атлас супроводжуватиме передмова і науково-довідковий апарат. Напевно, до атласа буде додана і бібліографія. Це допоможе глибше розкрити тематику атласа.

Історичний атлас України має бути виконаний на високому науково-технічному рівні. Для цього є всі умови і можливості. Створення історичного атласа України – третього тома Національного атласа Української РСР – є справою честі наукової громадськості республіки. Видання такого атласа буде важливим вкладом у скарбницю вітчизняної науки.

¹ Див.: В.К. Яцунський. Роль исторической географии в разработке важнейших проблем отечественной истории. Журн. «Вопросы истории», 1964, № 12. – С. 23.

² В.І. Ленін. Твори, т. 5. – С. 91.

³ Див.: К. Маркс. Капитал, т. 3, М., 1955. – С. 833.

⁴ Див.: Гюнтер Гейден. Критика немецкой геополитики. – М., 1960. – С. 77-78.

⁵ Див.: В.К. Яцунський. Назв. стаття. – С. 19.

⁶ Див.: А.С. Харченко. Про створення національного атласа Української РСР та його складової частини – історичного атласа. «Український історичний журнал» (далі – «УІЖ»), 1966, № 4. – С. 83.

⁷ В.К. Яцунський. Про створення історичного атласа України. «УІЖ», 1965, № 7. – С. 30-34.

⁸ Див.: «УІЖ», 1965, № 9, 10, 11; 1966, № 2, 4.

⁹ Див.: Ф.П. Шевченко. О составлении III тома Национального атласа УССР «История украинского народа и Украинской ССР». Сб. «Комплексное картографирование производительных сил Украинской ССР». – К., 1967. – С. 14-18.

¹⁰ Решение II научной конференции по комплексному картографированию производительных сил УССР. – К., 1965.

¹¹ Див.: А.С. Харченко. Назв. стаття. – С. 84-85.

¹² «УІЖ», 1966, № 4. – С. 86-90.

Федір Шевченко

Літописець і поборник України-Руси

У листопаді 1917 року Михайло Грушевський на народному віче на Софійському майдані Києва урочисто проголосив Третім Універсалом Центральної Ради відродження державності України, яку вона необачно втратила по Хмельниччині.

У січні 1918 року проголошення Четвертим Універсалом Української Народної Республіки український народ зустрів словами і гаслами «Мати наша Україна і батько Грушевський».

Така історична стенографія тих подій, які потім виривали з генетичного коду українства.

Михайло Грушевський є однією з головних постатей українського національного самоствердження в новітній історії України. Неоцінима і немеркнуча його заслуга перед українським народом. На величезному архівному матеріалі він показав безперервність історії української нації, відкрив концепцію історичного її розвитку, довів, що українці мають свою мову й своє власне пракоріння: «Так, ми – Київська Русь, але разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством, культурою».

Як вчений М. Грушевський підніс українську історіографію до світового рівня.

Як громадський і політичний діяч – став головою Центральної Ради і першим Президентом Української Народної Республіки.

Як автор унікальної десяти томної «Історії України-Руси» – створив історичну Біблію українського народу, чим поклав могутні підвалини для його національно-державного відродження.

За це і називала радянська влада Михайла Сергійовича «найлютішим ворогом Батьківщини», «націоналістом номер один». Ім'я його було відкрите лише для хули. Монографії й твори – вилучені з наукових установ, бібліотек, вузів та шкіл. А ознайомлення з ними вважалося державним злочином. Зате між істориками в 60–70-ті ходив такий підпільний афоризм: «Всі громлять Грушевського, але всі ним користуються!».

* Оpubліковано в: Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд. А.П. Демиденко; вступн. слово Л.М. Кравчука; післямова Ф.П. Шевченка. – К., Вид-во «Веселка», 1992. – С. 486–489.

Михайло Грушевський сягнув далі всіх своїх попередників – він перший історик, який досліджував історичне минуле всіх українських земель.

Великий українець був скромною, порядною людиною і водночас титанічним інтелектуальним трударем, який підготував і опублікував біля двох тисяч оригінальних праць не тільки з історії України і світу, а й також з української літератури, соціології, етнографії, фольклору та інших галузей знань.

Наприкінці 1991 року Україна та міжнародна громадськість широко відзначили 125-річчя з дня народження Михайла Сергійовича Грушевського. Знаменна подія відіграла важливе значення в справі остаточної реабілітації й справедливого поцінування в нас видатної ролі та воістину золотой спадщини цієї всесвітньовідомої особистості.

Саме наукова спадщина М. Грушевського, що розглядає питання походження українського народу, відстоювання його прав на свою суверенність і всебічний розвиток так розгорнуто постала перед сучасним читачем завдяки цьому виданню.

Багатий зміст фундаментального збірника «Великий українець» характеризується насамперед новизною і актуальністю. Вперше на сторінках однієї книги зібрано такий многогранний і цінний матеріал, у якому поєднується триєдина сутність Михайла Грушевського – вченого, політика і людини. І все це на достеменних документах, що розшукувалися не тільки по Україні, а й за рубежом.

Слід зазначити, що в шорах жорстокого централізму і нищення українських свобод матеріали, вміщені в збірнику, ще донедавна підлягали повній забороні для публікації.

Активні епістолярні зв'язки в житті М. Грушевський підтримував з багатьма діячами. Листування його представлено тут вагомою добіркою. В ній – історичні і літературні факти, маловідома автобіографічна інформація. Добірка розвіює чимало міфів, розхожих, але хибних точок зору на окремі погляди і вчинки Грушевського та історичні перипетії тієї епохи. Так, листи Михайла Грушевського до Івана Франка (друкуються вперше!) проливають нове світло на їх взаємини: вони були приятельськими й творчими, а не ворожими, як старалися тенденційно подати це деякі автори «ідейних» і «сенсаційних» статей.

Прочитавши цю книгу, довго не позбуваєшся жагучого і світлого відчуття, що зустрівся з живим М. Грушевським. Саме з живим! І приходить гордість від усвідомлення того, що належиш до могутньої і талановитої нації.

Органічно доповнюють матеріали збірника вагомі, вдумливі «Коментарі та примітки» – вони написані на засадах історичної справедливості.

Неважко передбачити – видання викличе небуденний читацький резонанс, професійно зацікавить вчених, істориків, політологів, гру-

шевськознавців, спонукає до належного вивчення творчості й особистості геніального мужа України.

Приємно зазначити, що крім «Великого українця» видавництво «Веселка» вже випустило в світ ряд праць М. С. Грушевського: «Предок» (белетристична спадщина), «Про українську мову і українську школу», «Як жив український народ. Коротка історія України».

Сьогодні на геополітичному просторі планети згорьована і обкрадена Україна знову стала державою. Дай, Боже, на цей раз назавжди! Вона відроджується насправді. Та який важкий цей шлях на руїнах системи, що довела її до стану зубожіння і провінції!

Порятунок – у відродженні історичної пам'яті. У духовному і матеріальному розвої нашого народу. В його інтелектуальній розбудові.

Ось чому без Михайла Грушевського нам не звести храм соборної, суверенної й щасливої України.

У його життя і діяльність не однораз вривалися трагедії. Він зазнав на кілька років тяжкої фізичної розлуки з рідною Україною.

Не все в його світогляді з верховини нинішнього часу нами, природно, сприймається однозначно. Але не цим вимірює Історія М. Грушевського.

Він був і навечно залишиться символом всеукраїнського єднання.

І вчора, і нині, і на віки вічні Михайло Грушевський із тієї самої української когорти, що й Володимир-Хреститель, Богдан Хмельницький і Іван Мазепа, Тарас Шевченко й Іван Франко.

Він був і навечно залишиться великим Літописцем і поборником України-Руси!

Книга «Великий українець» сприятиме духовному збагаченню нашої нації.

Частина сьома

**Бібліографія праць
Ф.П. Шевченка**

Науково-довідкові видання з історії України

ФЕДІР ПАВЛОВИЧ
ШЕВЧЕНКО

Біобібліографія

Київ 1989

Показчик праць Ф.П. Шевченка

В основу даної бібліографії покладено два опублікованих раніше показчики праць вченого: «Федір Павлович Шевченко: біобібліографія / Упоряд. Г.В. Боряк, Н.О. Герасименко, О.В. Тодійчук» (К.,1989), яка завершується № 653 і хронологічно доведена до середини 1989 р., та «Наукові праці Ф.П. Шевченка 1989–1998: Матеріали до біобібліографії / Упоряд. О.В. Ясь» // Історіографічні дослідження в Україні. (Вип. 7, 1999 р.). До показчика включено монографії, статті, рецензії та праці, що виходили за редакцією Ф.П. Шевченка. До бібліографії, складеної за хронологічним принципом, з наданням порядкового номера кожній позиції, включено також алфавітний та іменний показчики.

Показчики укладено: Г. Боряком, Н. Герасименко, О. Тодійчук, О. Ясем, С. Батуріною.

1941

1. Apelul de 1 Mai 1933 // Adevărul Bolșvic. – Чернівці, 1941. – 30 квіт.
2. Підпільна комуністична преса Буковини // Рад. Буковина. – 1941. – 5 трав.

1942

3. Подрывная работа германских агентов в Средней Азии в период войны 1914–1918 гг. // Правда Востока. – Ташкент. 1942. – 6 сент.
4. 1914–1918 йиллардаги уруш даврида герман агентла-рининг ўрта Осиёда Килган кўпуручилик ишлари // Кизил Ўзбекистон. – Ташкент. 1942. – 6 сент.

1945

5. 3 минулого. (Перегортаючи сторінки історії) // Рад. Україна. – 1945. – 9 січ.
Те ж: Закарп. правда. – 1945. – 15 січ.

1946

6. Про складання хронологічного довідника. «Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунктів України та визволення їх Червоною Армією» // Вісті АН УРСР. – 1946. – № (122). – С. 18–23.

1947

7. Передмова // Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Укрполітвидав, 1947. – С. 3–5.
8. Революция в России и Буковине в 1917–1918 годах // Вопр. истории. – 1947. – № 10. – С. 65–80.

9. Ред.: Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 157 с. – Чл. редкол.

1948

10. Захоплююча професія: (Про істориків–архівістів) // За рад. кадри: Орган парткому, ректорату, комітету ЛКСМУ, профкому та МК КДУ ім. Т.Г. Шевченка. – 1948. – 25 лют.

11. Ред.: *Руднев С.В.* Щоденник про Карпатський рейд. – К.: Укрполітвидав, 1948. – 88 с. – Ред.

12. Ред.: Вісник АН УРСР. – 1948. – № 2-12. – Чл. редкол.

1949

13. Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.: 3б. док. / Упоряд. Ф. Шевченко. – К.: Укрполітвидав, 1949. – 229 с.

Передмова; коментарі. – С. 3-41; 267-291.

Рец.: *Лавров П.* Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст. // Більшовик України. – 1949. № 7. – С. 72-76; *Жовтневий К.* Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX століття // Рад. Буковина. – 1949. – 14 серп.; *Миллер П.* Крестьянское движение на Буковине в 40-х гг. XIX ст.; Сб. док. // Вопр. истории. – 1950. – № 9. – С. 126-131; *Ткаченко Н.М.* «Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.» // Советская книга. – 1950. – № 10. – С. 74-75.

14. Ред.: Вісник АН УРСР. – 1949. – № 1-12. – Чл. редкол.

15. Ред.: Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939-1949 рр.): 3б. док. і матеріалів. – К.: Укрподітвидав, 1949. – 210 с. – Чл. редкол.

16. Ред.: Воссоєдинение украинского народа в едином Украинском Советском государстве (1939-1949 гг.): Сб. док. и материалов. – Киев: Укрполитиздат, 1949. – 222 с. – Чл. редкол.

17. Ред.: *Руднев С.В.* Щоденник про Карпатський рейд. – 2-ге вид. – К.: Укрполітвидав, 1949. – 74 с. – Ред.

1960

18. Історичне значення віковичної дружби українського і російського народів // Наук. зап. Ін-ту Історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1950. – Т. 3. – С. 78-95.

19. П'ять років возз'єднання Закарпаття з Українською РСР // Вісн. АН УРСР. – 1950. – № 6. – С. 27-40.

20. Ред.: Вісник АН УРСР. – 1950. – № 1-12. – Чл. редкол.

1951

21. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів. – К.: Укрполітвидав, 1951. – 71 с.

Рец.: *Фесенко Д.* Брошюра о дружбе русского и украинского народов // Правда Украины. – 1942. – 6 марта.

22. Лук'ян Кобилиця // Вісн. АН УРСР. – 1951. – № 10. – С. 52-63.

23. Передмова // Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941-1944 рр.: 3б. док. і матеріалів. – К.: Укрполітвидав, 1951. – С. 3-21.

24. Рец.: Боротьба за Радянську владу на Закарпатті й Україні // Закарп. правда. – 1951. – 16 лют. – Рец. на кн.: *Нетоцаєв В.* Боротьба за Радянську владу на Закарпатті. – К.: Держполітвидав УРСР, 1950. – 93 с.

25. Рец.: Нова книжка про Т.Г. Шевченка // Вісн. АН УРСР. – 1951. – № 12. – С. 61–68. – Рец. на кн.: *Дмитерко Я.Д.* Общественно-политические и философские взгляды Т.Г. Шевченко. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1951. – 193 с.

26. Рец.; Цінне видання документів про Т.Г. Шевченка // Вісн. АН УРСР. – 1951. – № 3. – С. 67–74. – Рец. на кн.: Т.Г. Шевченко в документах і матеріалах / Під ред. Д.Д. Копиці. – К.: Держполітвидав УРСР, 1950. – 515 с.

27. Рец.: *Белоусов С.М.* Возз'єднання українського народу в єдиній Радянській державі. – К.; Вид-во АН УРСР, 1951, – 167 с. – Рец.

28. Рец.: Вісник АН УРСР. – 1951. – № 1–4. – Чл. редкол.

29. Рец.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: 36. док. і матеріалів.: – К.: Укрполітвидав, 1951. – 411 с. – Рец.

1952

30. Революционное движение в Буковине в 1848 г. // Революции 1848–1849 гг. / Под ред. Ф.В. Потемкина, проф. А.И. Молока. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 417–427.

31. Селянський рух на Буковині під час революції 1848 р. // Наук. зап. Ін-ту історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 4.– С. 106–132.

32. Рец.: Непримиренний борець проти українського буржуазного націоналізму // Вітчизна. – 1952.– № 12. – С. 180–182. – Рец. на кн. *Франко З.* Іван Франко – непримиренний борець проти українського буржуазного націоналізму. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 72 с.

33. Рец.: Серйозні хиби книжки про Київ // Рад. Україна. – 1952. – 10 лют. – Рец. на кн.: *Марченко М.* Киев – столица Украинской ССР. – М.: Гос. изд-во географ. лит., 1950. – 70 с.

34. Рец.: Наукові записки Інституту історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 4. – 263 с. – Чл. редкол.

1953

35. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1953. – 78 с.

Рец.: *Кокта М.* Вековечная дружба // Правда Украины. – 1953. – 16 дек. і *Василенко В.* Брошура про нерушиму дружбу народів // Рад. Україна. – 1954.– 13 лют.; *Дядиченко В.А.* Научно-популярная литература о воссоединении Украины с Россией // Вопр. истории. – 1954. – № 4. – С. 132; *Волобуєв В.* Литература к 300-летию воссоединения Украины с Россией // Парт. жизнь. – 1954.– № 3, – С. 76–78; *Карпенко О.* Дружба, випробувана історією // Жовтень. – 1954. – № 7. С. 122–124; *Черкашин Д.* Вековечная дружба русского и украинского народов // Красное знамя. – 1953. – 31 дек. та ін.

36. Гл. XIV, § 5: Запальноукраїнські землі під властью австро-венгерської монархії в 1900–1914 гг. // История Украинской ССР. – Киев: Изд-во АН УССР, 1953. – Т. 1.– С. 736–760.

37. Розд. XIV, §5: Західноукраїнські землі під владою австро-угорської монархії в 1900–1914 рр. // Історія Української РСР. – Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. 1. – С. 693–712.

38. Рец.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 1: 1620–1647 гг. – 584 с.; Т. 2: 1648–1651 гг. – 507 с.; Т. 3: 1651–1654 гг. – 644 с.– Чл. редкол.

39. Рец.: История Украинской ССР. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – Т. 1. – 838 с. – Чл. редкол.

40. Ред.: Історія Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. 1.– 784 с. – Чл. редкол.

41. Ред.: *Крип'якевич І.П.* Зв'язки Західної України з Росією до середини XVI ст.: Нариси. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 72 с. Відп. ред.

42. Ред.: Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. 5. – 175 с. – Чл. редкол.

1954

43. Историческое значение вековечной дружбы украинского и русского народов. – К.: Госполитиздат УССР, 1954. – 93 с.

44. Историческое значение вековечной дружбы украинского и русского народов. – К.: Госполитиздат УССР, 1954. – 175 с.

45. Историческое значение вековечной дружбы украинского и русского народов. – М.: Воениздат, 1954. – 72 с.

46. Історичне значення віковічної дружби українського та російського народів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 166 с.

47. Нерушимая дружба украинского и русского народов. – М.: Госполитиздат СССР, 1954. – 95 с.

48. Велика дружба двох братніх народів (До 300-річчя возз'єднання України з Росією) // Комуніст України. – 1954. № 1. С. 14–26. – Те ж рос. мовою.

49. Историческое значение воссоединения Украины с Россией // Правда Украины. – 1954. – 3 янв.; Вільна Україна. – 1954. – 6 січ.

50. Спираючись на підтримку старшого брата // Рад. Україна. – 1954. – 19 трав.

51. Ред.: *Балковий П.М.* Великий російський народ на чолі братерської співдружності народів СРСР: Стеногр. лекції. – К.: Т-во для пошир. наук та політ. знань, 1954. – 31 с. – Ред.

52. Ред.: Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 330 с. – Чл. редкол.

53. Ред.: Історичне значення возз'єднання України з Росією. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 299 с. – Чл. редкол.

54. Ред.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 534 с. – Відп. ред.

55. Ред.: Освободительная война 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. – К.: Изд-во АН УРСР, 1954. – 348 с. – Чл. редкол.

1955

56. Розд. XIV, § 5: Західноукраїнські землі під владою австро-угорської монархії в 1900–1914 рр. // Історія Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – Т. 1.– С. 749–770.

57. Ред.: *Герасименко М.П., Дудикевич Б.К.* Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939). – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 243 с. – Відп. ред.

58. Ред.: Історія Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – Т. 1.– 904 с. – Чл. редкол.

59. Ред.: *Карпенко О.Ю.* Селянські повстання в Польщі в 1932–1933 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 131 с. – Відп. ред.

60. Ред.: *Касименко О.К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 429 с. – Відп. ред.

61. Ред.: Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – Т. 6. – 319 с. – Чл. редкол.

62. Ред.: Усенко В.В. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917–1919 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 195 с. – Відп. ред.

1956

63. Гл. XIV, § 51: Запальноукраїнські землі под властью австро-венгерської монархії в 1900–1914 гг. // Історія Української ССР. – К.: Изд-во АН УРСР, 1956. – Т. 1. – С. 767–789.

64. Wystąpienie na dyskusji nad maket№ I tomu «Historii Polski» // Kwartalnik Historyczny. – 1956. – № 3. – S. 94–100.

65. Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі // Іван Франко як історик / Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР. – Т. 8. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – С. 51–79.

66. Ред.: Голобуцький В.А. Черноморське казачество. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 415 с. – Відп. ред.

67. Ред.: Історія Української ССР. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – Т. 1. – 925 с. – Чл. редкол.

68. Ред.: Іван Франко як історик / Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – Т. 8. – 160 с. – Чл. редкол.

69. Ред.: Історичні зв'язки слов'янських народів / Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – Т. 7. 310 с. – Чл. редкол.

1957

70. Від редакційної колегії // Укр. іст. журн. – 1957. – № 1. – С. 3–9. – Без підп.

71. Документи про революційну солідарність угорських і українських трудящих у 1919 р. // Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн / Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. 1957. – Т. 10. – С. 364–383.

72. Праці мовознавців з топоніміки // Укр. іст. журн. – 1957. – № 3. – С. 147–149.

73. Про роль народних мас в історії // Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 9. – С. 3–26.

74. Рец.: Роль народних мас, класів, партій і особи в історії // Укр. іст. журн. – 1957. № 1. – С. 152–156. – Рец. на кн.: Роль народных масс и личности в истории. – М.: Госполитиздат, 1957. – 376 с.

75. Рец.: Україна в Великій Отеченственой війне // Правда України. – 1957. – 9 мая. – Рец. на кн.: Супруненко Н.И. Україна в Великій Отеченственой війне Советского Союза (1941–1945 гг.). – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.

76. Ред.: Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917–1920 рр.) // Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР. 1957. – Т. 10. – 409 с. – Заст. відп. ред.

77. Ред.: Історія Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 2. – 779 с. – Чл. редкол.

78. Ред.: Клоков В.И. Боевое содружество славянских народов в период Великой Отеченственой войны Советского Союза. – К.: О-во по распр. полит. и науч. знаний, 1957. – 17 с. – Відп. ред.

79. Ред.: Наукові записки Інституту Історії АН-УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 9. – 346 с. – Чл. редкол.

80. Ред.; Український історичний журнал. – 1957. – № 1-3. – Відп. ред.

81. Ред.: *Шлепаков А.М.* Жовтнева революція і піднесення демократичного руху серед української еміграції в США і Канаді. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 52 с. – Відп. ред.

1958

82. Лук'ян Кобилиця: 3 історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 205 с.

Ред.: *Литвинов В.* Книга про Лук'яна Кобилицю // Рад. Буковина. – 1958. – 23 лип.; *Лакуста Св.* Пам'яті Лук'яна Кобилиці // Новий вік. – Бухарест, 1958. – 1 листоп.; *Tykowski M.* (Recenzja) // Kwartalnik Historyczny. – 1960. – № 3. – S. 797-800.

83. Despre participarea Romnilor la micoarea de partizani din Ukraina tn anii Marelui Rrzboi pentru Grgrarea Patriei // Studii privind Relatiile Romino-Ruse ei Romono-Sovietioce: Sesiune la com. a ist. Rom. ei Sov. Junie 1958. – Bucureeti, 1958. – P. 144-158.

84. Документи з Історії Північної Буковини XIV–XV ст. в сучасному румунському археографічному виданні // Укр. іст. журн. – 1958. – № 2. – С. 122-130.

85. З редакційної пошти // Укр. іст. журн. – 1958. – № 5. – С. 241-242. – Без підп.

86. Нове важливе періодичне видання Академії Румунської Народної Республіки // Вісн. АН УРСР. – 1958. – № 8. – С. 74-75.

87. Partizani Romfni in Ukraina. 1941 1944 // Veak. nov. – Bucureeti, 1958. – № 692. – P. 6-7.

88. Спільна наукова сесія румунських і радянських істориків // Укр. іст. журн. – 1958. – № 5. – С. 237.

89. Ред.: Сторінки Історії Львова: (Нариси історії Львова) // Робітн. газ. – 1958. – 25 червн. – Ред. на кн.: Нариси історії Львова / Відп. ред. І.П. Крип'якевич. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1956. – 440 с.

90. Ред.: Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Т.12. – 224 с. – Чл. редкол.

91. Ред.: Український історичний журнал. – 1958. – № 1-6. – Відп. ред.

1959

92. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 498 с.

Ред.: *Івасюта М., Грабовецький В.* Дружба двох народів // Жовтень. – 1960. – № 4. – С. 149-152; *Кісь Я., Цибко О.* Більше вимогливості і принциповості в історичних дослідженнях // Комуніст України. – 1961. – № 1. – С. 90-93; *Тихомиров М. Н., Мальцев А.Н.* Новый труд по истории освободительной войны на Украине в середине XVII века // Вопр. истории. – 1962. – № 1. – С. 148-153; *Пушкарев Д.Н.* Залог успеха в источноковедческом анализе // История СССР. – 1962. – № 2. – С. 174-178; *Wójoik Z.* (Recenzja) // Kwartalnik Historyozny. – 1962. – № 1. – S. 190-194.

93. Нові риси в розвитку і зміцненні дружби народів СРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 27 с.

Ред.: *Хміль І.* Паростки нового в нашому житті // Комуніст України. – 1960. – № 7. – С. 88-90.

94. Березневі статті 1654 р. // Укр. рад. енцикл. – К., 1959. – Т. 1. – С. 511.
95. Історична наука і сучасність в світлі рішень ХХІ з'їду КПРС // Укр. іст. журн. – 1959. – № 3. – С. 3–13.
96. Нове в шевченкознавстві: (Огляд джерел та літератури) // Укр. іст. журн. – 1959. – № 3. – С. 123–130. – Підпис: Ф.П. Павлович.
97. Про створення «Вступу до Історичної науки» // Укр. іст. журн. – 1959. – № 1. – С. 90–99.
98. Ред.: Українська радянська енциклопедія. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1959. – Т. 1. – 639 с. – Чл. Голов. ред.
99. Ред.: Український історичний журнал. – 1959. – № 1–6. – Відп. ред.

1960

100. A barátság útján // Szovjet hiradó. – Budapest, 1960. – № 2. – L. 4.
101. Глухівські статті 1669 р. // Укр. рад. енцикл. – К., 1960. – Т. 3. – С. 309.
102. Единым фронтом революционной борьбы // В братской семье советских народов. – К.: Госполитиздат УССР, 1960. – С. 27–77.
103. В.І. Ленін про пізнання Історичного процесу // Укр. іст. журн. – 1960. – № 2. – С. 19–33.
104. Лук'ян Кобилиця // Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х рр. ХІХ ст. – К.: Рад. шк., 1960. – Т. 1. – С. 333–340.
105. Об участии румын в партизанском движении на Украине в годы Великой Отечественной войны // О румыно-русских и румыно-советских связях: Совместная сессия румын и сов. историков. Июнь 1958 г. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – С. 207–225.
106. Розвиток і зміцнення дружби народів СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму // Паростки нового, комуністичного. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 36–46.
107. Ред.: Народний епос – важливе історичне джерело // Укр. іст. журн. – 1960. – № 1. – С. 126–128. – Ред. на кн.: Цапенко І.П. Питання розвитку героїчного епосу східних слов'ян. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 132 с.
108. Ред.: Симоненко Р.Г. Проти сучасних зарубіжних фальсифікацій Історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 40 с. – Відп. ред.
109. Ред.: Українська радянська енциклопедія. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1960. – Т. 2. – 576 с. – Т. 3. – 576 с. – Чл. Голов. ред.
110. Ред.: Український історичний журнал. – 1960. – № 1–6. – Відп. ред.

1961

111. Визначний український драматург: (До 80-річчя з дня народження І.А. Кочерги) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 5. – С. 160.
112. Джалалій Філон // Укр. рад. енцикл. – К., 1961. – Т. 4. – С. 132.
113. З'їзд будівників комунізму: [Передова] // Укр. іст. журн. – 1961. – № 6. – С. 3–10. – Без підп.
114. Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937–1938 рр.) // Укр. іст. журн. – 1961. – № 1. – С. 101–114.
Ред.: Рота імені Шевченка // Правда України. – 1961. – 8 марта.
115. Участие венгров и румын в партизанском движении на Украине в годы Великой Отечественной войны // Новая и новейшая история. – 1961. – № 5. – С. 91–103.
116. Ред.: Записки П'єра Шевальє про Україну ХVІІ ст. // Укр. іст. журн. – 1931. – № 3. – С. 132–133. – Ред. на кн.: Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти

Польщі: 3 розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар: Пер. з франц. вид. 1663 р. / Підгот. А.З. Барабой і О.А. Бевзо. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 199 с.

117. Ред.: *Апанович О.М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 298 с. – Відп. ред.

118. Ред.: Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 739 с. – Відп. ред.

119. Ред.: *Клоков В.И.* Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939–1945 гг.). – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – 428 с. – Відп. ред.

120. Ред.: Українська радянська енциклопедія. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1961. – Т. 2. – 560 с.; Т. 5. – 560 с.; Т. 6. – 576 с. – Чл. Голов. ред.

121. Ред.: Український історичний журнал. – 1961. – № 1–6. – Відп. ред.

1962

122. Армяне в украинском казачьем войске // Вторая науч. сессия, посвящая историческим связям и братской дружбе укр. и армян. народов: Тезисы докл. – К.: Изд-во АН УРСР, 1962. – С. 21–22.

123. Більшовик Георгій Семенаров – син болгарського народу (1888–1910) // Укр. іст. журн. – 1962. – № 5. – С. 73–79.

124. Жданович Антон // Укр. рад. енцикл. – К., 1962. – Т. 6. – С. 48.

125. Кобилиця Лук'ян // Укр. рад. енцикл. – К., 1962. – Т. 6. – С. 612.

126. Коробка Федір // Укр. рад. енцикл. – К., 1962. – Т. 7. – С. 248.

127. На передньому краї в боротьбі за комунізм // Наук.-інформ. бюлетень Арх. управління УРСР. – 1962. – № 3. – С. 3–16.

128. Національно-революційна війна іспанського народу. 1906–1939 // Укр. рад. енцикл. – К., 1962. – Т. 10. – С. 22–23.

129. Небаба Мартин // Укр. рад. енцикл. – К., 1962. – Т. 10. – С. 27.

130. Олесь Досвітній – письменник і громадський діяч // Укр. іст. журн. – 1962. – № 3. – С. 145–146.

131. Охматовська битва // Укр. рад. енцикл. – К., 1962. – Т. 10. – С. 430.

132. [Передмова] // Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1959–1961). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 6–9. – Без підп.

133. Про участь закарпатців у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу // Тези доп. V міжвузів. респ. славистичної конф. 25–30 січня 1962 р. – Ужгород, 1962. – С. 213–215.

134. Рец.: Нове дослідження з історії української культури // Укр. іст. журн. – 1962. – № 4. – С. 133–135. – Рец. на кн.: *Марченко М.І.* Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. – К.: Рад. шк., 1931. – 265 с.

135. Ред.: Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1958–1961). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 423 с. – Відп. ред.

136. Ред.: *Мельникова И.Н.* Классовая борьба в Чехословакии в 1924–1928 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 442 с. – Відп. ред.

137. Ред.: *Сохань П.С.* Пламенный революционер: Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова. – К.: Изд-во АН УССР, 1962. – 215 с. – Відп. ред.

138. Ред.: Українська радянська енциклопедія. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1962. – Т. 7. – 576 с.; Т. 8. – 576 с.; Т. 9. – 668 с. – Т. 10. – 576 с. – Чл. Голов. ред.

139. Ред. і Український історичний журнал. – 1962. – № 1–6. – Відп. ред.

1963

140. Политические в экономические связи Украины с Россией в середине XVI ст. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – К.: Изд-во АН УРСР, 1963. – 71 с.

141. Роль Києва в міжслов'янських з'язках у XVI–XVIII ст.: V Міжнародний з'їзд славистів: Доп. рад. делегації. Софія, вересень 1963 р. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 44 с.

142. Передмова // Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С. III–XXIV.

143. Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. – № 3. – № 3. – С. 95–99.

144. Пободайло Степан // Укр. рад. енцикл. – К., 1963. – Т. 11. – С. 269.

145. Рота ім. Т. Шевченка в Іспанії // Укр. рад. енцикл. – К., 1963. – Т. 13. – С. 408.

146. Савич Семен // Укр. рад. енцикл. – К., 1963. – Т. 12. – С. 471.

147. Своеобразная «археографическая экспедиция» на Украине в XVII ст. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран: Сб. ст. К 70-летию акад. М.Н. Тихомирова. – М.: Изд-во АН УССР, 1963. – С. 330–334.

148. Серби і болгари в українському козацькому війську XVII–XVIII ст. // Питання історії та культури слов'ян. – К.: Вид-во Київ. ун-ту. 1963. – Ч. 1. – С. 67–86.

149. Слов'янофіли // Укр. рад. енцикл. – К., 1963. – Т. 13. – С. 254–255.

150. Тиша Іван // Укр. рад. енцикл. – К., 1963. – Т. 14. – С. 417.

151. Томіленко Василь // Укр. рад. енцикл. – К., 1963. – Т. 14. – С. 467.

152. Українці в Румунії // Укр. рад. енцикл. – К., 1963. – Т. 12. – С. 433.

153. Югослави в партизанських загонах на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Іст. зв'язки слов'янських народів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 38–51.

154. Рец.: Про книгу М. Неврлі «Т.Н. Ševčenko, revolučný básnik Ukrajiny» // Міжслов'янські іст. взаємини. – К.; Вид-во Акад. наук. УРСР. 1963. – Вип. 3. – С. 378–379. – Підпис: Ф.П.– Рец. на кн.: *Nevrlyj M. T.N. Ševčenko, revolučný básnik Ukrainy.* – Bratislava: Osveta, 1960. – 67 s.

155. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1963. – № 1. – С. 143–146. – Рец. на кн.: *Сиротюк М.Й. Український радянський історичний роман: Проблема іст. і худож. правди.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 395 с.

156. Ред.: Історичні зв'язки слов'янських народів: Зб. ст. до V Міжнародного конгресу славистів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 294 с. – Чл. редкол.

157. Ред.; *Кулінич І.М.* Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 216 с. – Відп. ред.

158. Ред.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – XXVIII. + 487 с. – Чл. редкол.

159. Ред.: Славистичний збірник. – К.: Вид-во АН УРСР. 1963. – 446 с. – Чл. редкол.

160. Ред.: Суспільно-політичний рух на Україні в 1856–1862 рр.: Док. і матеріали. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – IV + 387 с. – Чл. редкол.

161. Ред.: Українська радянська енциклопедія. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1963. – Т. 11. – 592 с.; Т. 12. – 576 с.; Т. 13. – 563 с. – Чл. Голов. редкол.

162. Ред.: Український історичний журнал. – 1963. – № 1–6. – Відп. ред.

1964

163. Антифашистські виступи в німецькій окупаційній армії на Україні // Укр. іст. журн. – 1964. – № 5. – С. 78–84.

164. Видатний діяч української радянської культури (До 70-річчя з дня народження О.П. Довженка) // Укр. іст. журн. – 1964. – № 6. – С. 126–130.
165. Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Іст. джерела та їх використання. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – Вип. I. – С. 81–113.
166. Інтернаціоналісти // Рад. Україна. – 1964. – 25 черв.
167. В.І. Ленін і Т.Г. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1964. – № 2. – С. 3–18.
168. Передмова / І.Л. Бутич, Ф.П. Шевченко // Іст. джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1964. – Вип. 1. – С. 3–8.
169. Передмова // Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1961–1962). – К.: Наук. думка, 1964. – С. 5–6.
170. Сторінки українсько-чорногорських звуків у XVIII ст. // Тези доп. VI української славістичної конф. – Чернівці, 1964. – С. 238–239.
171. Унковський Григорій // Укр. рад. енцикл. – К., 1964. – Т. 15. – С. 148.
172. Чарниш Іван // Укр. рад. енцикл. – К., 1964. – Т. 16. – С. 80.
173. Чернігівське воеводство // Укр. рад. енцикл. – К., 1964. – Т. 16. – С. 146.
174. Т.Г. Шевченко про становище і боротьбу селянства України в першій половині XIX ст. // Історичні погляди Т.Г. Шевченка: [Зб. ст.]. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 154–187.
175. Шляхом дружби і єднання // Українсько-угорські історичні зв'язки. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 5–32.
176. Яцкевич Герасим // Укр. рад. енцикл. – К., 1964. – Т. 16. – С. 507.
177. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1964. – № 3. – С. 129–130. – Рец. на кн.: *Першина З.В.* Імени Январского восстания. – Одесса: Кн. из-во, 1963. – 228 с.
178. Ред.: Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1964. – Вип. 1. – 292 с. – Чл. редкол.
179. Ред.: Історичні погляди Т.Г. Шевченка: [Зб. ст.]. – К.: Наук. думка, 1964. – 241 с. – Чл. редкол.
180. Ред.: Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1961–1962). – К.: Наук. думка, 1964. – 407 с. – Відп. ред.
181. Ред.: Українська радянська енциклопедія. – К.: Голов. ред. – УРЕ, 1964. – Т. 14. – 592 с.; Т. 15. – 591 с.; Т. 16. – 632 с. – Чл. Голов. редкол.
182. Ред.: Український історичний журнал. – 1964. – № 1–6. – Відп. ред.
183. Ред.: Українсько-угорські історичні зв'язки. – К.: Наук. думка, 1964. – 290 с. – Відп. ред.

1966

184. Історія і сучасність. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1965. – 47 с.
185. Antifaschistische Aktionen in der Deutschen Besatzungsarmee in der Ukraine (1941 bis 1944) // Gesellschafts-Willentlichte Beiträge. – Berlin, 1965. – № 5. – S. 497–504.
186. Армяне в украинском казацком войске в XVII–XVIII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 93–100.
187. Вклад Буковини в загальноукраїнський історичний процес // Тези доп. міжвузів. ювілейної наук. конф., присвяч. 25-річчю возз'єднання Північної Буковини в Українській РСР. – Чернівці, 1965. – С. 56–57.
188. Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки // Укр. іст. журн. – 1965. – № 3. – С. 27–41.
189. Закарпатці – студенти Київської академії XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1965. – № 6. – С. 95–98.

190. К вопросу об участии румын в освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. // *Omagiu lui P/ Constantinescu-Jași ou prilejul Implinirii 70 de ani – Bsoeștis*: Bd. Akad. Republ. Populare Romine, 1965. – P.197–201.

191. Ленинское учение о закономерном и прогрессивно-поступательном характере исторического процесса // Тезисы докл. и сообщ. Всесоюзной науч. сессии «В.И. Ленин и историческая наука». Киев, 15–18 июня 1965 г. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 32–36.

192. Місце та роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін // Друга респ. наук. конф. з архівознав. та ін. спец. іст. дисциплін: – Друга секція. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 5–22.

193. Политика немецко-фашистских оккупантов на захваченной территории СССР в 1941–1944 гг. / Е.А. Болтин. Н.С. Кравченко, Ф.П. Шевченко // *Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944)*. – М.: Политиздат, 1965. – С. 15–64.

194. Подоляни в Київській колегії та Академії в XVII–XVIII ст. // Тези доп. Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький. 1965. – С. 50–52.

195. Предисловие / И.А. Гуржий. Ф.П. Шевченко. // *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Сб. материалов Второй укр.-армян. науч. сессии*. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 5–8.

196. Радянська історична наука на службі будівництва комунізму / В.Г. Сарбей. Ф.П. Шевченко // *Укр. іст. журн.* – 1965. – № 1. – С. 3–15.

197. Чия це фальшивка? / М.П. Бахан, І.І. Басо. ... Ф.П. Шевченко // *Вітчизна*. – 1965. – № 8. – С. 167–174.

198. Рец.: [Рецензія] // *Архіви України*. – 1965. – № 6. – С. 68–70. – Рец. на кн.: *Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588)* // Підгот. до вид. М.К. Бойчук. – К.: Наук. думка, 1965. – 191 с.

199. Рец.: [Рецензія] // *Укр. іст. журн.* – 1965. – № 10. – С. 150–153. – Рец. на кн.: *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVII в.: Док. и материалы: В 3 т.* – М.: Наука, 1965. – Т. I: 1408–1632, 1635 – 363 с.

200. Ред.: Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Перша секція: Архівознавство та діловодство. – К.: Арх. упр. при Раді Міністрів УРСР. 1965. – 243 с. – Чл. редкол.

201. Ред.: Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Пленарне засідання. – К.: Арх. упр. при Раді Міністрів УРСР, 1965. – 89 с. – Чл. редкол.

202. Ред.: Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К.: Арх. упр. при Раді Міністрів УРСР, 1965. – 300 с. – Чл. редкол.

203. Ред.: *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Сб. материалов Второй укр.-армян. сессии*. – К.: Наук. думка, 1965. – 162 с. – Чл. редкол.

204. Ред.: *Питання історії народів СРСР*. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1965. – Вип. 1. – 159 с. – Чл. редкол.

205. Ред.: *Українська радянська енциклопедія*. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1965. – Т. 17: *Українська Радянська Соціалістична Республіка*. – 808 с. – Чл. редкол.

206. Ред.: *Український історичний журнал*. – 1965. – № 1–12. – Голов. ред.

1966

207. *Дружба народів СРСР вічна і не порушна* // Рад. Україна. – 1966. – 27 січ.

208. «История Русов или Малой России» (До 120-річчя з часу видання твору) // Укр. іст. журн. – 1966. – № 7. – С. 146–150.
209. Передмова / І.Л. Бутич, Ф.П. Шевченко // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1966. – Вип. 2. – С. 3–4. – Без підт.
210. Politika německich fašistických okupuntina okupovanén ú zemi SSR u letech 1941–1944 / V.A. Boltin. I.S. Kravčenko, P.P. Ševčenko // Nacistická okupace Evropy: ref. z III Mežinerod. Kongr. dejin evr.odbo w Karlowch v r. 1963. – Praha, 1966. – S. 173–233.
211. Про структуру та список карт історичного атласу України // Укр. іст. журн. – 1966. – № 4. – С. 85–86.
212. Проект структури та орієнтовний список карт історичного атласу України / А.Д. Перковський, Ф.П. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1966. – № 4. – С. 86–90.
213. Реєстр Війська Запорізького 1649 р. – джерело історії козацтва на Україні // Іст. джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1966. – Вип. 2. – С. 23–34.
214. Traducje przyjaŹni // Kraj Raа. – Warszawa, 1966. – № 33. – S. 18.
215. Участь зарубіжних слов'ян в партизанському рухові на Україні (1941–1944 рр.) // Тези доп. VII української славістичної конф. – Дніпропетровськ, 1966. – С. 43–46.
216. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журн. – 1966. – № 11. – С. 13–31.
217. Рец.: Дружба, загартована віками. // Друг читача. – 1966. – 22 листоп. – Рец. на кн.: Євдокименко В. Братнє єднання. – К.: Політвидав України, 1966. – 76 с.
218. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1966. – № 4. – С. 150–152. – Рец. на кн.: Королик В.Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – М.: Наука, 1964. – 382 с.
219. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1966. – № 2. – С. 140–142. – Рец. на кн.: Розповідають художньо-меморіальні дошки Києва: Путівник-довід. – К.: Мистецтво, 1966. – 112 с.
220. Ред.: П.М. Балковий. Війна без флангів. – К.: Наук.думка, 1966. – 303 с. – Відп. ред.
221. Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук.думка, 1966. – В. 2. – 288 с. – Чл. редкол.
222. Ред.: Компан О.С. Єдність світового історичного процесу. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1966. – 48 с. – Відп. ред.
223. Ред.: Наука і культура: Україна. 1966. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1966. – 416 с. – Чл. ред. ради.
224. Ред.: Питання історії народів СРСР. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1966. – Вип. 2. – 123 с.; Вип. 3. – 144 с. – Чл. редкол.
225. Ред.: Тези доповідей VII української славістичної конференції. – Дніпропетровськ, 1966. – 274 с. – Чл. редкол.
226. Ред.: Український історичний журнал. – 1966. – № 1–2. – Голов. ред.

1967

227. Висвітлення в історичній літературі дружби російського та українського народів під час Великого Жовтня // Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 6–15.
228. Грузини в Войске Запорожском // Тезиси докл. об'єднаної науч. сесии по истории грузино-укр. взаимоотношений, посвящ. 50-летию Велик. Окт. соц. революции. – Тбилиси, 1967. – С. 8–10.

229. Заснування Академії наук Української РСР та її діяльність у період побудови соціалістичного суспільства / П.І. Гнип. В.О. Каменєва, Ф.П. Шевченко // Історія Академії наук УРСР: В 2 т. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1967. – Т. 1. – С. 91–121.

230. Розд. XIV, §5: Західноукраїнські землі під владою австро-угорської монархії в 1900–1914 рр. // Історія Української РСР: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – С. 651–672.

231. Научная сессия, посвященная историческим связям в дружбе украинского и армянского народов / М.Ф. Дмитриенко, Ф.П. Шевченко // Ист.-филол. журн. АН Арм. ССР. – 1967. – № 4. – С. 322–324.

232. О составлении III тома Национального атласа УССР «История украинского народа и Украинской ССР» // Комплексное картографирование производительных сил Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 14–18.

233. Перший вуз на Україні (і в усій Східній Європі) // Наука і суспільство. – 1967. – № 7. – С. 20–24.

234. Про суд історії // Укр. іст. журн. – 1967. – № 2. – С. 45–54.

235. Роль армян в экономических связях Крыма с Левобережной Украиной и Запорожской Сечью в XVII–XVIII вв. // Исторические связи и дружба армянского и украинского народов: Тезисы докл. науч. сессии. – Ереван, 1967. – С. 57–59.

236. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни // Історія Академії наук УРСР: В 2 т. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1967. – Т. 1. – С. 345–349.

237. «Українському Історичному журналу» 10 років // Укр.іст. журн. – 1967. – № 6. – С. 3–10.

238. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // Наука і суспільство. – 1967. – № 3. – С. 57.

239. Шляхом дальшого зміцнення дружби українського народу з усіма народами СРСР // Великі звершення. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 233–254.

240. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1967. – № 1. – С. 149–151. Рец. на кн.: *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К.: Наук. думка, 1966. – 240 с.

241. Рец.: Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за Владу Рад на Україні (1917–1920 рр.). – К.: Наук. думка, 1967. – 343 с. – Чл. редкол.

242. Рец.: історія міст і сіл Української РСР: Полтавська обл. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1967. – 1028 с. – Чл. Голов. ред.

243. Рец.: Історія міст і сіл Української РСР: Харківська обл. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1967. – 1102 с. – Чл. Голов. ред.

244. Рец.: Історія Української РСР: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 807 с.; Т. 2. – 859 с. – Чл. Голов. ред.

245. Рец.: Наука і культура: Україна, 1967. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1967. – 375 с. – Чл. ред. ради.

246. Рец.: Незборима сила ідей Жовтня. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – 184 с. – Чл. ред.

247. Рец.: Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. – К.: Наук. думка, 1967. – 149 с. – Чл. ред.

248. Рец.: Питання історії народів СРСР. – Харків: Вид-во Хар. ун-ту, 1967. – Вип. 4. – 173 с. – Чл. ред.

249. Рец.: *Санцевич А.В.* Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. – К.: Наук. думка, 1967. – 256 с. – Відп. ред.

250. Рец.: Украинская Советская Социалистическая Республика: Перевод с укр. изд. 1965 г. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1967. – 592 с. – Чл. ред.

251. Ред.: Український історичний журнал. - 1967. - № 1-7. - Голов. ред.; № 8-12. - Чл. ред.

1968

252. Академік Б.О. Рибаків // Укр. іст. журн. - 1968. - № 5. - С. 136-137.
253. В комісії істориків СРСР і Польської Народної Республіки // Укр. іст. журн. - 1968. - № 3. - С.154.
254. Грузини в Войске Запорожском // Из истории укр.-грузин. связей. - Тбилиси: Мецинереба, 1968. - С. 38-55.
255. Історіографія - важлива історична дисципліна // Історіографічні дослідження в Укр. РСР. - К.: Наук. думка, 1968. - Вип. 1. - С. 5-20.
256. Конференція істориків СРСР і Польщі // Укр. іст. журн. - 1968.- № 8. - С. 151.
257. Передмова / І.Л. Бутич, Ф.П. Шевченко // Іст. джерела та їх використання. - К.: Наук. думка, 1968. - Вип. 3. - С. 3-4.
258. Передмова / І.Л. Бутич, Ф.П. Шевченко // Третя респ. наук. конф. з архівознав. та ін. спец. іст. дисциплін: Друга секція: Спец. іст. дисципліни. - К.: Арх. упр. при Раді Міністрів УРСР, 1968. - С. 3-7.
259. Передмова / В.Г. Сарбей, Ф.П. Шевченко // Історіогр. дослідження в Укр. РСР. - К.: Наук. думка, 1968. - Вип. 1. - С. 3-4.
260. «Обшири наукового орієнту» / А. Білецький, М. Базилевський, С. Бібіков. ... Ф. Шевченко // Літ. Україна. - 1968. - 16 квіт.
261. Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні // Укр. іст. журн. - 1868. - № 9. - С. 11-23.
262. Про принципи створення історичного атласу України // Третя респ. наук. конф. з архівознав. та ін. спец. іст. дисциплін: Друга секція: Спец. іст. дисципліни. - К.: Арх. упр. при Раді Міністрів УРСР, 1968. - С. 236-251.
263. Соціалістична революція та історична наука // Укр. іст. журн. - 1968. - № 4. - С. 35-46.
264. Рец.: Подих буремних років // Рад. Україна. - 1968. - 20 серп. - Рец. на кн.: Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.: У 3 т. - К.: Політвидав України, 1967. - Т. 1. - 473 с.
265. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журнал. - 1968. - № 12. - С. 136-138. - Рец. на кн.: Serozyk Wi. A. Koliszczyna. - Krakow, 1968. - 173 s.
266. Ред.: Історичні джерела та їх використання. - К.: Наук. думка, 1968. - Вип. 3. - 300 с. - Чл. редкол.
267. Ред.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. - К.: Наук. думка, 1968. - Вип. 1. - 275 с.- Відп. ред.
268. Ред.: В.И. Ленин и историческая наука. - М.: Наука, 1968. - 551 с. - Чл. редкол.
269. Ред.: Наука і культура: Україна. 1968. - К.: Т-во «Знання» УРСР, 1968. - 384 с. - Заст. голови ред. ради.
270. Ред.: Питання Історії народів СРСР. - Харків: Вид-во Харк.ун-ту. 1968. - Вип. 5. - 179 с.; Вип. 6. - 170 с. - Чл. редкол.
271. Ред.: Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друга секція: Спец. іст. дисципліни. - К.: Арх. упр. при Раді Міністрів УРСР, 1968. - 428 с. - Чл. ред.
272. Ред.: Український історичний журнал. - 1968. - № 1-8. - Чл. ред.; № 9-12. - Голов. ред.

1969

273. Археографія // Рад. енцикл. історії України. – К., 1969. – Т. 1. – С. 78–80. – Голов. ред.
274. А що зараз читають історики? // Укр. іст. журн. – 1969. – № 3. – С. 157. – Підпис: Ф.П. Подолян.
275. *Badania histostorykyw ukraïnskich nad dziejami Polski* // *Bulletyn informacyjny atudiow z dziejyw stosunkyw Polsko-Badzieckich*. – Warszawa, 1969. – № 13. – S. 51–58.
276. Ближче до читача // Друг читача. – 1969. – 1 січ.
277. Вступ; Розд. I: Період феодалізму // *Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії*. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 5–52.
- Рец.: *Котов В.Н., Марченко М.І., Шарафутдінов Б.А.* [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1970. – № 4. – С. 137–138; [Рецензія] А.З. Барабой // *Вісн. АН УРСР*. – 1971. – № 5. – С. 108–111.
278. Глуховські статті // Рад. енцикл. історії України. – К., 1969. – Т. 1. – С. 425.
279. Де гарцювали скіфські коні // Веч. Київ. – 1969. – 11 жовт.
280. Запальноукраїнские землі под властью австро-венгерской монархии в 1900–1914 гг. // *История Украинской ССР: В 2 т.* – К.: Наук. думка, 1969. – Т. 1. – С. 675–696.
281. Осяня генієм вождя // Друг читача. – 1969. – 21 жовт.
282. Передмова // *Північна Буковина, її минуле і сучасне*. – Ужгород; Карпати, 1969. – С. 3–7.
283. Передмова // *Покажчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії АН УРСР (1956–1967 рр.)*. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 3–7.
284. Про заснування Української Академії наук: (З промови акад. В.І. Вернадського) // *Вісн. АН УРСР*. – 1969. – № 1. – С. 82–85.
285. Шляхом, відкритим Великим Жовтнем // *Історіогр. дослідження в Укр. РСР*. – К.: Наук. думка, 1969. – Вип. 2. – С. 9–17.
286. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1969. – № 10. – С. 153–154. – Рец. на кн.: *Исторические связи народов СССР и Румынии*. – М.: Наука, 1968. – Т. 2. – 446 с.
287. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журнал. – 1969. – № 9. – С. 148–150. – Рец. на кн.: *Подградская Е.М.* Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках. – Кишинев: Изд-во ЦК КП Молдавии, 1969. – 223 с.
288. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журнал. – 1969. – № 4. – С. 137–138. – Рец. на кн.: *Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.*: В 3 т. – К.: Політвидав України, 1968. – Т. 2. – 424 с.
289. Ред.: *История Украинской ССР: В 2 т.* – К.: Наук. думка, 1969. – Т. 1. – 835 с.; Т. 2. – 899 с. – Чл. Голов. ред.
290. Ред.: *Історичні джерела та їх використання*. – К.: Наук. думка, 1969. – Вип. 4. – 299 с. – Чл. ред.
291. Ред.: *Історіографічні дослідження в Українській РСР*. – К.: Наук. думка, 1969. – Вип. 2. – 231 с. – Відп. ред.
292. Ред.: *Історія українського мистецтва: В 6 т.* – К., 1969. – Т. 4, кн. 1. – 364 с.; Т. 4, кн. 2. – 436 с. – Чл. ред.
293. Ред.: *Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії*. – К.: Наук. думка, 1969. – 335 с. – Відп. ред.
294. Ред.: *Наука і культура. Україна, 1969*. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1969. – 367 с. – Заст. Голови ред. ради.

295. Ред.: Пам'ятники України. – 1969. – №№ 1–2. – Чл. ред.
296. Ред.: Питання історії народів СРСР. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1969. – Вип. 7. – 154 с.; Вип. 8. – 180 с. – Чл. ред.
297. Ред.: Північна Буковина, її минуле і сучасне. – Ужгород: Карпати, 1969. – 247 с. – Наук. ред.
298. Ред.: Під впливом ідей Великого Жовтня: (З історії міжнар. рев. руху, 1917–1934): 3б. ст. – К.: Наук. думка, 1969. – 237 с. – Чл. ред.
299. Ред.: Показчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії (1956–1967 рр.) – К.: Наук. думка, 1969. – 295 с. – Відп. ред.
300. Ред.: *Сохань П.С.* Пламенный революционер: Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова. – 2-е изд., испр. и доп. – К.: Наук. думка, 1969. – 255 с. – Відп. ред.
301. Ред.: Український історичний журнал. – 1969. – №№ 1–12. – Голов. ред.

1970

302. О структуре, содержании и принципах создания III тома национального атласа УССР «История украинского народа и Украинской ССР» // Комплексное картографирование Украинской ССР: Материалы III науч. конф. по комплексн. картографированию УССР: В 2 вып. – К.: Наук. думка, 1970. – Вып. 1. – С. 21–25.
303. Воссоединение украинского народа в составе Украинской ССР / Д.А. Коваленко, Ф.П. Шевченко // История национально-государственного строительства в СССР: Нац.-гос. стр-во в СССР в период социализма и стр-ва коммунизма (1937–1967). – М.: Мысль, 1970. – С. 17–31.
304. Джалалій Філон // Рад. енцикл. історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 16.
305. Жданович Антон // Рад. енцикл. історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 138.
306. Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького // Укр. іст. журн. – 1970. – № 12. – С. 126–132.
307. Кобилиця Лук'ян // Рад. енцикл. історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 407.
308. Коробка Федір // Рад. енцикл. історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 475.
309. Лук'ян Кобилиця // Кн. для читання з історії Укр. РСР. – К.: Рад. шк., 1970. – С. 153–159.
310. Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі // Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття. – Ужгород: Карпати, 1970. – С. 43–54.
311. Передмова // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 5–6.
312. Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі ленінського вчення // Укр. іст. журн. – 1970. – № 4. – С. 31–40.
313. Рец.; [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1970. – № 7. – С. 139–142. – Рец. на кн.: Вспомогательные исторические дисциплины. –Л.: Наука, 1968. – Вып. 1. – 314 с.; 1969. – Вып. 2. – 312 с.
314. Рец.; [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1970. – № 10. – С. 141–142. – Рец. на кн.: Питання текстології. – К.: Наук. думка, 1968. – Вип. 1. – 371 с.
315. Ред.: *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К.: Наук. думка, 1970. – 199 с. – Відп. ред.
316. Ред.: Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття: Матеріали наук. сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соц. рев., 29 червня 1957 р. – Ужгород: Карпати, 1970. – 605 с. – Чл. редкол.

317. Ред.: Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 3б. док. – К.: Наук. думка, 1970. – 660 с. – Чл. редкол.
318. Ред.: Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1970. – Вип. 5. – 220 с. – Чл. редкол.
319. Ред.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1970. – Вип. 3. – 211 с. – Чл. редкол.
320. Ред.: Комаренко Н.В. Журнал «Літопис революції»: Історіогр. нарис. – К.: Наук. думка, 1970. – 172 с. – Відп. ред.
321. Ред.: Комплексне картографування Української ССР: Матеріали III науч. конф. по комплексн. картографуванню. – К.: Наук. думка, 1970. – Вип. 1. – 385 с.; Вип. 2. – 246 с. – Чл. редкол.
322. Ред.: *Ладивір І.І.* Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. – К.: Наук. думка, 1970. – 175 с. – Відп. ред.
323. Ред.: Наука і культура: Україна, 1970. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1970. – 383 с. – Заст. Голови ред. ради.
324. Ред.: Пам'ятники України, 1970. – № 1–4. – Чл. редкол.
325. Ред.: Питання історії народів СРСР. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1970. – Вип. 9.– 167 с.; Вип. 10. – 158 с. – Чл. редкол.
326. Ред.: Український історичний журнал. – 1970. – № 1–12. – Голов. ред.
327. Ред.: Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К.: Вид-во КДУ, 1970. – 174 с. – Відп. ред.

1971

328. Академік М.В. Нечкіна // Укр. іст. журн. – 1971.– № 2. – С. 118–119. – Підпис: Ф.Ш.
329. Бойова єдність слов'янських добровольців на фронтах Іспанії 1936–1939 рр. // Тези доп. і повід. VIII української славістичної конф. – К., 1971. – С. 13–15.
330. З глибини віків // Культура і життя. – 1971.– 28 верес.
331. Золота знахідка українських археологів // Культура і життя. – 1971. – 26 серп.
332. Ред.: Исторические связи дружбы украинского и армянского народов. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1971. – Вип. 3. – 378 с. – Чл. редкол.
333. Київська область: [Історичний нарис] / П.П. Бачинський, Г.К. Макаренко, Г.Я. Сергієнко, Я.М. Серіщев, Ф.П. Шевченко // Історія міст і сіл Української РСР: Київська обл. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1971. – С. 9–71.
334. Небаба Мартин // Рад. енцикл. історії України. – К., 1971.– Т. 3. – С. 225.
335. Нетлінна краса віків // Україна. – 1971. – № 39. – с. 12.
336. Нова академічна установа на Херсонщині // Наддніпрян. правда. – 1971. – 29 серп.
337. Нові відкриття українських археологів // Укр. іст. журн. – 1971. – № 10. – С. 159.
338. Передмова // *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – 2-ге вид. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 5–6.
339. Передмова // Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 5–8.
340. Пободайло Степан // Рад. енцикл. історії України. – К., 1971. – Т. 3. – С. 397.

341. Роль армян в экономических связях Левобережной Украины, Запорожской Сечи и Крыма в XVII-XVIII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1971. – Вып. 3. – С. 222–225.
342. Семінар-нарада Товариства охорони пам'ятників історії та культури // Укр. іст. журн. – 1971. – № 5. – С. 158–160. – Підпис: Ф.П.
343. Скіфія з висоти царських курганів // Наука і суспільство. – 1971. – № 10. – С. 49.
344. Ще раз про Василя Григоровича-Барського // Укр. іст. журн. – 1971. – № 6. – С. 102–103. – Підпис: Ф.П. Подолян.
345. Рец.: Былое и новь Буковины // Правда Украины. – 1971. – 17 лют. – Рец. на кн.: Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1970. – 704 с.
346. Рец.: [Рецензія] / О.М. Боголюбов, Ф.П. Шевченко // Вісн. АН УРСР. – 1971. – № 2. – С. 104–107. – Рец. на кн.: Видання Академії наук УРСР (1919–1967): Бібліографічний показчик. Суспільні науки. – К.: Наук. думка, 1969. – 650 с.; Фізико-технічні науки. – К.: Наук. думка, 1970. – 783 с.
347. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1971. – № 8. – С. 141–143. – Рец. на кн.: Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Док. и материалы. – М.: Наука, 1970. – Т. 3. – 415 с.
348. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1971. – № 9. – С. 150–151. – Рец. на кн.: *Костелик Вл.* Под червену заставу: Хроніка о участиованю рускачо-українцох у народно ошлебодительной борби Югославії. – Нови Сад: Руське слово, 1971. – 320 с.
349. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1971. – № 2. – С. 137–138. – Рец. на кн.: *Lowell J. Poska* jakiej nie znamy. – *Krakow*, – 1970. – 174 s.
350. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1971. – № 11. – С. 146–149. – Рец. на кн.: *Ukraina i Terapijejszoesej i przesiwoej*. – *Krakow*, 1970. – 424 s.
351. Рец.: Археологія Української РСР. У 3 т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – 451 с.; Т. 2. – 504 с. – Чл. редкол.
352. Рец.: *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. – 2-ге вид. – К.: Наук. думка, 1971. – 199 с. – Відп. ред.
353. Рец.: Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 6. – 211 с. – Чл. редкол.
354. Рец.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 4. – 259 с. – Чл. редкол.
355. Рец.: Історія міст і сіл Української РСР: Київська обл. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1971. – 791 с. – Чл. редкол.
356. Рец.: *Латтин П.Ф.* Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. – К.: Наук. думка, 1971. – 300 с. – Відп. ред.
357. Рец. Наука і культура: Україна. 1971. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1971. – 384 с. – Заст. Голови ред. ради.
358. Рец. Пам'ятники України. – 1971. – № 1–4. – Чл. редкол.
359. Рец. Питання Історії народів СРСР. – Харків., 1971. – Вип. 11. – 131 с.; Вип. 12. – 138 с. – Чл. редкол.
360. Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 1. – 228 с. – Відп. ред.
361. Рец. Український історико-географічний збірник. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 1. – 242 с. – Чл. редкол.
362. Рец. Український історичний журнал. – 1971. – № 1–12. – Голов. ред.

1972

363. Воссоєдинение українського народу в складі Української ССР / Д.А. Коваленко, Ф.П. Шевченко // Історія національно-державного будівництва в СРСР. – М.: Мисль, 1972. – Т. 2. – С. 21–35.

364. Братерський Союз // Оновлений край. – К.: Політвидав України, 1972. – С. 8–23.

365. Восьма українсько-славистична конференція // Укр. іст. журн. – 1972. – № 1. – С. 154–155. – Підпис: Ф.Ш.

366. Історія майбутнього: Про зв'язок часів // Наука і суспільство. – 1972. – № 11. – С. 5–6.

367. Мандрівки в минулі епохи // Культура і життя. – 1972. – 7 трав.

368. Нові відкриття українських археологів // Нова думка. – Вуковар, 1972. – Число 2. – С. 103–105.

369. Рота імені Тараса Шевченка // Рад. енцикл. історії України. – К., 1972. – Т. 4. – С. 31.

370. Савич Семен // Рад. енцикл. історії України. – К., 1972. – Т. 2. – С. 46.

371. Слов'янофіли // Рад. енцикл. історії України. – К., 1972. – Т. 2. – С. 122–123.

372. Тиша Іван // Рад. енцикл. історії України. – К., 1972. – Т. 4. – С. 275.

373. Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік – видатна подія в житті нашої держави // Тези пленарних і секційних доп. XV наук. конф. Ін-ту археології АН УРСР. – Одеса, 1972. – 1972. – С. 3–7.

374. Чернігівське воєводство // Рад. енцикл. історії України. – К., 1972. – Т. 4. – С. 484.

375. Яцкевич Герасим // Рад. енцикл. історії України. – К., 1972. – Т. 4. – С. 559.

376. Ред.: Літопис героїчної слави // Рад. Україна. – 1972. – 30 січ. – Рец. на кн.: Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька обл. – К.: Голов. ред. УРЕ. 1971. – 706 с.

377. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1972. – № 5. – С. 143–144. – Рец. на кн.: Данилова Е.І. Гематологічна типологія і проблеми етногенезу українського народу. – К.: Наук. думка, 1971. – 124 с.

378. Ред.: Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К.: Наук. думка, 1972. – 244 с. – Відп. ред.

379. Ред.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1972. – Вип. 5. – 148 с. – Чл. редкол.

380. Ред.: Історичні джерела та їх використання. – К.: Наук. думка, 1972. – Вип. 7. – 171 с. – Чл. редкол.

381. Ред.: Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська обл. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1972. – 816 с. – Чл. Голов. редкол.

382. Ред.: Історія міст і сіл Української РСР: Херсонська обл. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1972. – 687 с. – Чл. Голов. редкол.

383. Ред.: Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська обл. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1972. – 788 с. – Чл. Голов. редкол.

384. Ред.: Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська обл. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1972. – 780 с. – Чл. Голов. редкол.

385. Ред.: Пам'ятники України. – 1972. – № 1–4. – Чл. редкол.

386. Ред.: Питання історії народів СРСР. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1972. – Вип. 13. – 176 с.; Вип. 14. – 171 с. – Чл. редкол.

387. Ред.: *Сарбей В.Г.* В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наук. думка, 1972. – 288 с. – Відп. ред.

388. Ред.: Становление раннефеодальных славянских государств: Материалы науч. сессии польск. и сов. историков. – К.: Наук. думка, 1972. – 259 с. – Чл. редкол.

389. Ред.: Український історико-географічний збірник. – К.: Наук. думка, 1972. – Вип. 2. – 280 с. – Чл. редкол.

390. Ред.: Український історичний журнал. – 1972. – № 1. – Голов. ред.; № 2-12. – Чл. редкол.

1973

391. Передмова // Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1973. – Вип. 2. – С. 3-4.

392. Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648-1654 рр. // Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1973. – Вип. 2. – С. 44-55.

393. Ред.: Історія міст і сіл Української РСР: Ровенська обл. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1973. – 655 с. – Чл. Годов. редкол.

394. Ред.: Питання історії народів СРСР. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1973. – Вип. 15. – 145 с.; Вип. 16. – 155 с. – Чл. редкол.

395. Ред.: Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1973. – Вип. 2. – 166 с. – Відп. ред.

396. Ред.: Український історичний журнал. – 1973. – № 1-2. – Чл. редкол.

1974

397. Ред.: Питання історії народів СРСР. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1974. – Вип. 17. – 133 с. – Вип. 18. – 115 с. – Чл. редкол.

398. Ред.: Український історичний журнал. – 1974. – № 1-12. – Чл. редкол.

1975

399. Влияние научно-технической революции на укрепление единства народов Советского Союза // Единство и сотрудничество народов СССР.: Тезисы докл. и сообщ. науч. конф. – Кишинев, 1975. – С. 194-197.

400. Історичне минуле України в творчості декабристів // Укр. іст. журн. – 1975. – № 12. – С. 85-93.

401. Рец.: [Рецензія] / Н.В. Комаренко, А.В. Лихолат, Ф.П. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1975. – № 10. – С. 150-151. – Рец. на кн.: Советский народ – новая историческая общность людей: Становление и развитие. – М.: Наука, 1975. – 520 с.

402. Ред.: Український історичний журнал. – 1975. – № 1-12. – Чл. редкол.

1976

403. Влияние научно-технической революции на укрепление единства народов СССР // Братское единство народов СССР. – Кишинев: Штиинца, 1976. – С. 278-284.

404. Археологічні нотатки // Шевченківський словник. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1976. – Т. 1. – С. 45.

405. Великанович Юрій Дмитрович // Шевченківський словник. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1976. – Т. 1. – С. 108.

406. Відзначення 150-річчя повстання декабристів // Укр. іст. журн. – 1976. – № 3. – С. 151-152. – Підписи В.С., Ф.Ш.

407. До питання про використання кінодокументів в історичній науці // Укр. іст. журн. – 1976. – № 6. – С. 64–72.

408. До питання про роль інформації в розвитку історичної науки // Матер. Республ. наук.-практич. конф., присвяч. завданням архів. установ щодо поліпшення наук.-довідков. апарату до архівн. фондів. – К., 1976. – С. 84–89.

409. Исторические корни дружбы и единения народов СССР // Великий советский народ. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 23–44.

410. Рец.: [Рецензія] // Архіви України. – 1976. – № 3. – С. 86–88. – Рец. на кн.: Кроки п'ятирічок: (3 літоп. звершень трудящих України у братній сім'ї народів СРСР). – К.: Політвидав України. 1976. – 166 с.

411. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1976. – № 10. – С. 153–156. – Рец. на кн.: Шевченкознавство: Підсумки і проблеми. – К.: Наук. думка. 1976. – 662 с.

412. Ред.; Український Історичний журнал. – 1976. – № 1–12. – Чл. редкол.

1977

413. Археографія // Укр. рад. енцикл. – 2-е вид. – К.: Голов. ред. УРЕ. 1977. – Т. 1. – С. 261.

414. Орган українських радянських істориків // Укр. іст. журн. – 1977. – № 7. – С. 56 – 63. – Без підп.

415. Рота імені Тараса Шевченка // Шевченківський словник. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1977. – Т. 2. – С. 181–182.

416. Рец.: Героїчний шлях революціонера // Київська правда. – 1977. – 9 квіт. – Рец. на кн.: Васильєв О.А., Дмитриєнко М.Ф. Лайош Гавро. – М.: Политиздат, 1977. – 128 с.

417. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1977. – № 9. – С. 145–146. – Рец. на кн.: Буганов В.И. Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. – М.: Наука, 1976. – 221 с.

418. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журнал. – 1977. – № 5. – С. 144–145. – Рец. на кн.: Вопросы историографии в высшей школе. – Смоленск, 1975. – 488 с.

419. Рец.: [Рецензія] // Вопр. истории. – 1977. – № 3. – С. 161–163. – Рец. на кн.: Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища шк.: Вид-во Львів. ун-ту, 1975. – 152 с.

420. Ред.: Український історичний журнал. – 1977. – № 1–12. – Чл. редкол.

1978

421. Академік В.І. Пічета (До 100-річчя з дня народження) // Укр. іст. журн. – 1978. – № 9. – С. 126–128.

422. Археографія // Укр. сов. енцикл. – К., 1978. – Т. 1. – С. 264.

423. An outstanding historio event // Newe from Ukraine. – 1978. – № 44 (522). – Novemb.

424. Вклад Киевского университета в изучение истории Великого княжества Литовского // Материалы. Межресп. науч. конф. по источниковед. и историогр. народов Прибалтийских респ. Союза ССР: Историография. – Вильнюс, 1978. – С. 37–42.

425. Вношу пропозицію... // Веч. Київ. – 1978. – 14 квіт.

426. Воз'єднання України з Росією – знаменні події в історії братніх народів // Архіви України. – 1978. – № 6. – С. 24–28.

427. Воз'єднання України з Росією, 1654 // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1978. – Т. 2. – С. 356.

428. Гайдамацький рух // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1978. – Т. 2. – С. 452–453.

429. Движение народных масс против социального и национального угнетения // Ист. корни дружбы и единения укр. и белорус. народов. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 45–53.

430. Збратані навіки // Вісті з України. – 1978. – № 44 (1053). – 26 жовт. – С. 5.

431. Історіографічні та джерелознавчі видання Дніпропетровського державного університету / В.Г. Сарбей, Ф.П. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1978. – № 2. – С. 134–137.

432. Народи-брати // Сільські вісті. – 1978. – 12 листоп.

433. Освободительная война украинского и белорусского народов 1648–1654 гг. // Ист. корни дружбы и единения укр. и белорус. народов. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 54–67.

434. Про роль архівів у розвитку радянської історичної науки // Архіви України. – 1978. – № 5. – С. 28–31.

435. Участь представників різних народностей у Визвольній війні 1648–1654 рр. на Україні // Укр. іст. журн. – 1988. – № 3. – С. 24–38.

436. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1978. № 5. – С. 146–150. – Рец. на кн.: Podhorodecki L. Zarys dziejow Ukrainy. – Warszawa: Ksi№Źka i wiedza, 1976. – Т. 1. – 311 s.; Т. 2. – 358 s.

437. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1978. – № 8. – С. 150–152. – Рец. на кн.: Шаблювский Е.С. Чернышевский и Украина. – К.: Наук. думка, 1978. – 341 с.

438. Рец.: Фундаментальна праця з археології Української РСР // Вісн. АН УРСР. – 1978. – № 4. – С. 95–99. – Рец. на кн.: Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1.: Первісна археологія. – 449 с.; Т. 2: Скіфо-сарматська та антична археологія. – К.: Наук. думка, 1975. – 502 с.; Т. 3: Ранньослов'янський та давньоруський періоди. – 1978. – 500 с.

439. Рец.: Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов. – К.: Наук. думка, 1978. – 235 с. – Чл. редкол.

440. Рец.: Смолий В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Наук. думка, 1978. – 191 с. – Відп. ред.

441. Рец.: Твердохліб В.Ю. Солідарність у боротьбі за визволення: (Допомога громадськості Країни Рад західноукр. трудящим у боротьбі за возз'єднання в єдиній Укр. Рад. державі, 1917–1939). – Львів: Вища шк.: Вид-во при Львів. ун-ті, 1978. – 195 с. – Наук. ред.

442. Рец.: Український історичний журнал. – 1978. – № 1–12. – Чл. редкол.

1979

443. Розд. 1, § 5: Соціально-економічні та політичні відносини в роки визвольної війни / К.І. Стецюк, Ф.П. Шевченко // Історія Української РСР: У 10 т. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 2. – С. 56–66.

444. Розд. IV, § 5: Формування української народності // Історія Української РСР: У 10 т. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 1, кн. 2. – С. 186–197.

445. Андриевский Алексей Александрович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиограф. словарь. – М.: Наука, 1979. – С. 51–52.

446. В єднанні здобута перемога // Наука і суспільство. – 1979. – № 7. – С. 28–29.

447. Розд. 1, § 6: Возз'єднання України з Росією – акт великого історичного значення / В.К. Борисенко, Ф.П. Шевченко // Історія Української РСР: У 10 т. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 2. – С. 66–75.

448. Возз'єднання України а Росією і увічнення його в пам'ятках історії та культури. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1979. – 20 с.
449. Воссоєдинение украинского народа / Х.А. Коваленко, Ф.П. Шевченко // История национально-государственного строительства в СССР. 1917-1978. – 3-е изд., доп. и переработ.: В 2 т. – М.: Мысль, 1979. – Т. 2. – С. 18-27.
450. Воссоєдинение Украины с Россией // Укр. сов. енцикл. – К., 1979. – Т. 2. – С. 351-352.
451. Гайдамацкое движение // Укр. сов. енцикл. – К., 1979. – Т. 2. – С. 440-452.
- Глухівські статті // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1979. – Т. 3. – С. 66-67.
453. Глуховские статьи // Укр. сов. енцикл. – К., 1979. – Т. 3. – С. 61
454. Дашкевич Николай Павлович // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиогр. словарь. – М.: Наука, 1979. – С. 142-143.
455. Джалалий (Джеджалий) Филон // Укр. сов. енцикл. – К., 1979. – Т. 3. – С. 326.
456. Джалалій (Джеджалій) Філон // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1979. – Т. 3. – С. 346.
457. Жданович Антон // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1979. – Т. 4. – С. 109.
458. Розд. 1, §4: Завершення визвольної війни (1652 – початок 1654 рр.). Зміцнення зв'язків з Росією // Історія Української РСР: У 10 т. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 2. – С. 47-56.
459. Зборівська битва // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1979. – Т. 4. – С. 234.
460. Зборівський договір // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1979. – Т. 4. – С. 234-235.
461. Исторические корни великой дружбы // Правда Украины. – 1979. – 14 янв.
462. Историчне коріння дружби і єднання народів СРСР // Під прапором лєнінізму. – 1979. – № 1. – С. 31-35. – Те ж рос. мовою.
463. Историчне коріння зв'язків, дружби та єднання народів СРСР // Укр. іст. журн. – 1979. – № 2. – С. 22-32.
464. Каманин Иван Михайлович // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиогр. словарь. – М.: Наука, 1979. – С. 172.
465. Могутні джерела єднання: (До 1500-річчя Києва) // Веч. Київ. – 1979. – 14 лип.
466. Найденное тысячелетие?: (Интервью кор. ТАСС) // Советский Союз. – 1979. – № 2(348). – С. 52.
467. Наші лауреати: Присудження премій імені видатних учених України: Висоцький Сергій Олександрович // Вісн. АН УРСР. – 1979. – № 7. – С. 107-108.
468. Перетц Владимир Николаевич // Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиогр. словарь. – М.: Наука, 1979. – С. 234-265.
469. Роль воссоєдинения Украины с Россией в развитии культурных связей славянских народов // Междунар. науч. конф. «Современные славянские культуры: развитие, взаимодействие, международный контекст»: Тезисы докл. и сообщений. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 43-44.
470. «... Щоб во веки вси єдино були» // Наука і суспільство. – 1979. – № 1. – С. 6-9.
471. Рец.: [Рецензія] // Архіви України. – 1979. – № 6. – С. 63-64. – Рец. на кн.: *Грaбовецький В.В.* Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи

1490–1492 рр.: (З історії спільної антифеодальної боротьби селян України і Молдавії). – Львів: Вища шк. і Вид-во при Львів. ун-ті), 1979. – 172 с.

472. Рец.: [Рецензія] // Укр. іст. журн. – 1979. – № 4. – С. 119–120. – Рец. на кн.: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 1. – 630 с.; 1978. – Т. 2. – 591 с.

473. Рец.: [Рецензія] Ф.П. Шевченко, В.І. Мелешко // Вісн. АН УРСР. – 1979. – № 5. – С. 92–94. – Рец. на кн.: История Белорусской ССР. – Минск: Наука и техника, 1977. – 630 с.

474. Рец.: Коваленко О.М. Передвижники і Україна. – К.: Наук. думка, 1979. – 170 с. – Відп. ред.

475. Рец.: Сербей В.Г., Коваленко О.М. Взаємозв'язки і братерське єднання російського та українського народів у пам'ятках історії. – К., 1979. – 25 с. – Ред.

476. Український історичний журнал. – 1979. – № 1–12. – Чл. редкол.

1980

477. Гл. III: Украинско-молдавские связи в XIV – первой половине XVI в.;

Гл. V: Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны, 1648–1654;

Гл. VI: Страницы украинско-молдавских связей второй половины XVII – первой половины XVIII в. // Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 46–57; 73–90; 91–105.

478. Воз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській радянській державі та його історичне значення // 40 років воз'єднання Північної Буковини і колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бесарабії з Рад. Україною в СРСН: Тези доп. респ. наук. конф. у м. Чернівцях. – Чернівці: Вид-во Чернівецьк. ун-ту, 1980. – С. 14–15.

479. Жданович Антон // Укр. сов. енцикл. – К., 1980. – Т. 3. – С. 547.

460. Зборовская битва // Укр. сов. енцикл. – К., 1980. – Т. 4. – С. 121.

481. Зборовский договор // Укр. сов. енцикл. – К., 1980. – Т. 4. – С. 122.

482. Київ у перший рік після воз'єднання України з Росією // Укр. іст. журн. – 1980. – № 2. – С. 54–64.

483. Кобилиця Лук'ян // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1980. – Т. 5. – С. 243–244.

484. Кобылица Лукьян // Укр. сов. энцикл. – К., 1981. – Т. 5. – С. 141.

485. Коробка Федор // Укр. сов. энцикл. – К., 1981. – Т. 5. – С. 316.

486. Коробка Федір // Укр. рад. енцикл. – 2-е вид. – К., 1980. – Т. 5. – С. 416.

487. В. І. Ленін про роль народних мас в історії // Укр. іст. журн. – 1980. – № 3. – С. 34–44.

488. Місце історичного краєзнавства в історіографії України // Респ. наук. конф. з історичн. краєзнавства: Тези доп. – К., 1980. – С. 24–25.

489. Розд. V, §1–6: Розклад феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Нариси історії Північної Буковини: – К.: Наук. думка, 1980. – С. 84–110.

490. Сторінки з історії Поділля в роки Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Тези доп. у Подільській іст.-краєзнавчій конф. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 92–94.

491. Формирование государственной территории Украины // Основные проблемы ист. географии России на современном этапе: Тезисы докладов и сообщений II Всесоюзной конф. по ист. географии России. – М., 1990. – С. 118–120.

492. Рец.: Важливе історичне джерело // Прапор комунізму. – 1980. – 6 серп. – Рец. на кн.: *Дмитрієнко М.Ф.* Листівки більшовицьких організацій України 1917–1920 рр. як історичне джерело. – К.: Наук. думка. 1980. – 303 с.
493. Рец.: Величні звернення / Ф.П. Шевченко», П.В. Михайлина // *Комуніст України.* – 1982. – № 10. – С. 91–92. – Рец. на кн.: *Дикусаров В.Г.* Сорок зоряних радянських. – Ужгород: Карпати. 1980. – 232 с. – Те ж рос. мовою.
494. Рец.: [Рецензія] // *Вісн. АН УРСР.* – 1980. – № 9. – С. 105–107. – Рец. на кн.: *Международная солидарность трудящихся, 1917–1923.* – К.: Наук. думка, 1978. – 352 с.; *Движение международной солидарности 1924–1932.* – К.: Наук. думка. 1960. – 396 с.
495. Рец.: [Рецензія] / Ф.П. Шевченко, Д.Г.Москвич // *Укр. іст. журн.* – 1960. – № 9. – С. 166–157. – Рец. на кн.: *История Вильнюсского университета (1579–1979).* – Вильнюс: Моклас, 1979. – 376 с.
496. Рец.: Шахтарська династія // *Літ. Україна.* – 1980. – 15 квіт. – Рец. на кн.: *Дмитрієнко М.* Там, на шахте угольної. – К.: Молодь. 1979. – 109 с.
497. Рец.: Юність древнього града // *Друг читача.* – 1980. – 1 трав. – Рец. на кн.: *История городов и сел Украинской ССР: Киев.* – К.: Голов. ред. УРЕ, 1979. – 596 с.
498. Рец.: *Заремба С.З.* Куликовська битва та її історичне значення. – К.: Наук. думка, 1980. – 105 с. – Відп. ред.
499. Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. – К.: Наук. думка, 1980. – 323 с. – Чл. редкол.
500. Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наук. думка, 1980. – 321 с. – Відп. ред.
501. Рец.: *Пляшко Л.А.* Подорож до міста XVIII століття. – К.: Наук. думка, 1980. – 155 с. – Відп. ред.
502. Рец.: *Подградская Е.М.* Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII века. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 159 с. – Рец.
503. Рец.: *Український історичний журнал.* – 1980. – № 1–12. – Чл. редкол.

1981

504. Вікопомний час возз'єднання // *Наука і суспільство.* – 1981. – № 12. – С. 26–29.
505. Восстание под предводительством Пущкаря и Барабаша / В.А. Смолий, Ф.П. Шевченко // *Вопр. истории.* – 1981. – № 2. – С. 180–183.
506. Грузины в Киеве XVIII века // *Межресп. науч. конф.: План работы и тезисы докл.* – Тбилиси, 1981. – С. 6–7.
507. Київ у житті та діяльності Богдана Хмельницького // *Укр. іст. журн.* – 1981. – 2. – С. 35–48.
508. Левобережная Украина // *Укр. сов. енцикл.* – К., 1981. – Т. 6. – С. 15–16.
509. Летописи // *Укр. сов. енцикл.* – К., 1981. – Т. 6. – С. 70–71.
510. Лівобережна Україна // *Укр. рад. енцикл.* – 2-ге вид. – К., 1981. – Т. 6. – С. 166–167.
511. Летописи // *Укр. рад. енцикл.* – 2-ге вид. – К., 1981. – Т. 6. – С. 203–204.
512. 375-річчя селянської війни, очолованої Іваном Болотніковим // *Укр. іст. журн.* – 1981. № 5. – С. 135–36.
513. Рец.: [Рецензія] // *Международная ассоциация по изуч. и распротр. славянских культур: информ. бюллетень.* – М.: Наука, 1981. – Вып. 5. – С. 60–61. – Рец.

на кн.: *Толочко П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К.: Наук. думка, 1980. – 224 с. – Те ж англ. і франц. мовами.

514. Рец.: [Рецензія] // Ф.П. Шевченко, Г.К. Швидько // Архіви України. – 1981. – № 4. – С. 68–69. – Рец. на кн.: *Кучернюк М.Ф.* Джерела про російсько-українські політичні зав'язки в роки Визвольної війни українського народу (1648–1654). – Львів: Вища шк.: Вид-во при Львів. ун-ті, 1980. – 170 с.

515. Ред.: *История Украинской ССР: В 10 т.* – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 1. – 495 с. – Чл. голов. редкол.

516. Ред.: *Историчні дослідження: Вітчизняна історія.* – К.: Наук. думка, 1981. – Вип. 7. – 100 с. – Відп. ред.

517. Ред.: *Український історичний журнал.* – 1981. – № 1–12. – Чл. редкол.

1982

518. Гл. V, §2, п. 2: Основные направления и тенденции русско-украинских связей в первой половине XVI в.;

Гл. VI, §5: Формирование украинской народности // *История Украинской ССР: В 10 т.* – К.: Наук. думка. 1982. – Т. 2. – С. 242–247; 322–339.

519. Гл. III, §2: Русско-украинские взаимосвязи в XVI – первой половине XVII. в.;

Гл. IV: Русско-украинские связи в годы Освободительной войны 1648–1654 гг.: Воссоединение Украины с Россией // *Дружба и братство русского и украинского народов.* – К.: Наук. думка. 1982. – Т. 1. – С. 104–116; 117–145.

520. Етнічний склад населення Києва XVIII ст. // *Нар. творчість та етнографія.* – 1982. – № 3. – С. 26–34.

521. За воз'єднання з Росією // *Пам'ятники України.* – 1982. – № 3(53). – С. 35–37.

522. Зв'язок історичного краєзнавства з спеціальними історичними дисциплінами // II Респ. наук. конф. з іст. краєзнавства. 19–21 жовт. 1982 р., м. Вінниця: Тези доп. – К., 1982. – С. 3–5.

523. Зв'язок історичної географії з спеціальними історичними дисциплінами // Тези доп. обл. наук. конф. «Проблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 121–122.

524. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // *Укр. іст. журн.* – 1982. – № 2. – С. 90–100.

525. Киев в экономических связях России и Украины с балканскими странами в XVIII веке // *Экономика Сов. Украины.* – 1982. – № 5. – С. 34–37.

526. Киев в связях России с южнославянскими народами в XVIII веке // *Узловые вопр. сов. славяноведения: Тезисы докл. на XI Восоюз. науч. конф. историков-славистов.* – Ужгород, 1982. – С. 250–251.

527. Київ в економічних зв'язках Росії та України з балканськими країнами у XVIII столітті // *Економіка Рад. України.* – 1982. – № 5. – С. 33–37.

528. Наукові конференції, присвячені 1500-річчю Києва // *Укр. іст. журн.* – 1982. – № 5. – С. 157. – Підпис: Ф.П. Павлович.

529. Небаба Мартин // *Укр. рад. енцикл.* – 2-ге вид. – К., 1982. – Т. 7. – С. 289.

530. О герое этой книги: (Вместо предисловия) // Петров В., Шамко Е. *Восхождение к подвигу; Очерк: (книга о Павле Надинском).* – Симферополь: Таврия, 1982. – С. 3–4.

531. Передмова // *Историчні дослідження: Вітчизняна історія.* – К.: Наук. думка, 1982. – Вип. 8. – С. 3–4.

532. Передмова // Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упоряд. Г.В. Боряк, Н.М. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 5–9.

533. Роль воссоединения Украины о Россией в развитии культурных связей славянских народов // Современные славянские культуры: развитие, взаимодействие, международный контекст: материалы междунар. конф. ЮНЕСКО. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 93–95.

534. Роль Київської академії в культурних зв'язках України з балканськими країнами у XVIII ст. // Іст. дослідження: Вітчизняна історія. – К.: Наук. думка, 1982. – Вип. 8. – С. 107–113.

535. Рец.: Киев: История и современность / Ф.П. Шевченко, А.В. Лихолат // Правда Украины – 1982. – 29 июня. – Рец. на кн.: История городов и сел Украинской ССР: Киев. – К.: Глав. ред. УСЭ, 1982. – 595 с.

536. Рец.: [Рецензія] Ф.П. Шевченко, О.Б. Коваленко // Укр. іст. журн. – 1982. – № 1. – С. 142–143. – Рец. на кн.: Янин В.Л. Новгородская феодальная вотчина: Ист.-генеалог. исслед. – М.: Наука, 1981. – 296 с.

537. Рец.: [Рецензія] Ф.П. Шевченко, М.М. Кравець // Укр. іст. журн. – 1982. – № 6. – С. 145–147. – Рец. на кн.: Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие. Конец XVIII в. – 1849 г. – М.: Наука. 1980. – 609 с.; Освободительные движения народов Австрийской империи: Период утверждения капитализма. – М.: Наука, 1981. – 464 с.

538. Ред.: Дружба и братство русского и украинского народов: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 479 с.; Т. 2. – 471 с. – Чл. редкол.

539. Ред.: История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наук. думка. 1982. – Т. 2. – 591 с. – Чл. Голов. редкол.

540. Ред.: Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К.: Наук. думка, 1982. – Вип. 8. – 122 с. – Відп. ред.

541. Ред.: Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упоряд. Г.В. Боряк, Н.М. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1982. – 202 с. – Відп. ред.

542. Ред.: Пам'ятники України. – 1982. – № 2(52) – 4(54). – Чл. редкол.

543. Ред.: Український історичний журнал. – 1982. – № 1–12. – Чл. редкол.

1983

544. Гл. I, §4: Завершение освободительной войны (1652 – начало 1654 г.): Укрепление политических связей Украины с Россией;

Гл. I, §5, п. 3: Развитие экономических связей Украины с Россией;

Гл. I, §5, п. 4: Культурные связи;

Гл. I, §5, п. 5: Переселение – важный фактор укрепления связей между украинским и русским народами;

Гл. I, § 6: Воссоединение Украины с Россией – акт великого значения // История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 3. – С. 49–59; 65–68; 68; 68–70; 70–79.

545. Армяне на украинских землях в составе России в XVII – начале XVIII вв. // Из истории вековой дружбы. – Ереван: Из-во АН Арм. ССР, 1983. – С. 35–41.

546. Збережемо для нащадків / Ф. Шевченко, А. Кондрацький, С. Заремба // Літ. Україна. – 1983. – № 42. – 20 жовт.

547. Исторические корни связей и дружбы народов СССР // Исторические связи и дружба народов СССР: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 32–38.

548. Карл Маркс і революційна Росія // Комуніст України. – 1983. – № 3. – С. 57–64. – Те ж рос. мовою.

549. Прагнення населення Буковини до возз'єднання з Україною в складі Російської держави (кінець XVIII – початок XX ст.). І.А. Грищенко, Ф.П. Шевченко // Укр. іст. журн. – 1983. – № 10. – С. 86–93.

550. Проблема единения славян в общественной жизни Украины в XVII веке // IX Міжнародний з'їзд славістів. Київ, вересень, 1983: Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів: Доп. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 94–106.

551. Проблема единения славян в общественной жизни Украины в XVI–XVII вв./ Ф.П. Шевченко, П.С. Сохань // IX Міжнародний съезд славистов. Киев, сентябрь. 1983: Резюме докл. и письменных сообщ. – М.: Наука, 1983. – С. 564.

552. Радянське законодавство про охорону та використання пам'яток // Роль історико-культурної спадщини в комуністичному вихованні. – К.: Рад. шк., 1983. – С. 22–29.

553. Рота имени Тараса Шевченко // Укр. сов. енцикл. – К., 1983. – Т. 9. – С. 358.

554. Рота імені Тараса Шевченка // Укр. рад. енцикл. –2-ге вид. – К., 1983. – Т. 9. – С. 495.

555. Савич Семен // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1983. – Т. 9. – С. 541.

556. Савич Семен // Укр. сов. енцикл. – К., 1983. – Т. 9. – С. 422.

557. Славянофилы // Укр. сов. енцикл. – К., 1983. – Т. 10. – С. 130.

558. Слов'янофіли // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1983. – Т. 10. – С. 262.

559. Рец.: Етапи великого подвигу // Друг читача. – 1983. –7 липня. – Рец. на кн.: Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 664 с.

560. Рец.: Исторические связи и дружба народов СССР: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1983. – 389 с. – Чл. редкол.

561. Рец.: История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 3. – 719 с.; Т. 4. – 694 с.; Т. 5. – 558 с. – Чл. Голов. редкол.

562. Рец.: *Мыцык Ю.А.* Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетр. ун-та, 1983. – 80 с. – Ред.

563. Рец.: Пам'ятники України. – 1963.–№ 1(55) – 4(58). – Чл. редкол.

564. Рец.: Роль історико-культурної спадщини в комуністичному вихованні учнів. – К.: Рад. шк., 1983. – 137 с. – Ред.

565. Рец.: Український історичний журнал. – 1983. – № 1–12. – Чл. редкол.

1984

566. Видатний борець проти кріпосництва і царизму: / До 170-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка // Укр. іст. журн. – 1984. – № 3. – С. 45–55.

567. Конституція ССРСР и Конституція УРСРСР, Закон Союзу ССРСР и Закон УРСРСР об охроне и использовании памятников истории и культуры // Бесценные сокровища народа. – К.: Вища шк., 1984. – С. 32–37.

568. Тиша Иван // Укр. сов. енцикл. – К., 1984. – Т. 11, кн. 1. – С. 174.

569. Тиша Иван // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1984. – Т. 11, кн. 1. – С. 200–201.

570. Томиленко Василий // Укр. сов. енцикл. – К., 1984. – Т. 11, кн. 1. – С. 202.

571. Томиленко Василь // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1984. – Т. 11, кн. 1. – С. 298.

672. Украина // Укр. сов. енцикл. – К., 1984. – Т. 11, кн. 1. – С. 365.

573. Україна // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1984. – Т. 11, кн. 1. – С. 457.
574. Унковский Григорий // Укр. сов. энцикл. – К., 1984. – Т. 11, кн. 1. – С. 402.
575. Унковський Григорій // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1984. – Т. 11, кн. 1. – С. 402.
576. Бесценные сокровища народа. – К.: Вища шк., 1984. – 309 с. – Чл. редкол.
577. Клоков В.И. Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск 1941–1944. – К.: Наук. думка, 1984. – 167 с. – Відп. ред.
578. Ред.: Санцевич А.В. Методика исторического исследования. – К.: Наук. думка, 1984. – 190 с. – Відп. ред.
579. Ред.: Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К.: Наук. думка, 1984. – 218 с. – Відп. ред.

1985

580. Вихідці з балканських країн на Запоріжжі в XVIII ст. // Історія та Історіографія: Зб. наук. пр., присвяч. пам'яті члена-кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гуржія. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 66–74.
581. Георги Ангелов Семенов и украинското революционно движение (1905–1910) // Исторически преглед: Научно-теоретическо списание на Института по история при Българската Академия на науките. – София. 1985. – Кн. 9–10. – С. 72–77.
582. Ленінське вчення про закономірність історичного процесу // Укр. іст. журн. – 1985. – № 4. – С. 25–34.
583. На іспанській землі: В сім'ї вольній, новій // Шевченківський зб. – К.: Рад. письменник, 1985. – Вип. 2. – С. 109–114.
584. Социально-политическое положение украинских земель и борьба народных масс против феодального и иноземного гнета в 14 – первой половине 16 в.: Формирование укр. народности // Укр. сов. энцикл. – К., 1985. – Т. 11, кн. 2. – С. 79–80.
585. Социально-экономическое и политическое положение Украины, антифеодальная борьба ее народных масс во 2-й половине 16 – 1-й половине 17 в. // Укр. сов. энцикл. – К., 1985. – Т. 11, кн. 2. – С. 81–82.
586. Створення козацьких полків на Чернігівщині під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Тези 1-ї Чернігів. обл. наук. конфер. з історич. краєзнавства (грудень 1985 р.). – Чернігів, 1985. – С. 51.
587. Участь зарубіжних антифашистів у партизанському русі на Україні (1941–1944 рр.) // Тези доп. іст.-краєзнавчої конф.: Секція історії рад. періоду. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 4–6.
588. Формування та склад козацьких полків на Східному Поділлі під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // Тези 3-ї Вінницької обл. іст.-краєзнавч. конф. – Вінниця, 1985. – С. 63.
589. Шляхи сполучення України з балканськими країнами в XVII–XVIII ст. // Іст. дослідження: Вітчизняна історія. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 53–57.
590. Яцкевич Герасим // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К., 1985. – Т. 12. – С. 531.
591. Яцкевич Герасим // Укр. сов. енцикл. – К., 1965. – Т. 12. – С. 591.
592. Ред.: История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 9. – 582 с. – Чл. редкол.

593. Ред.: *Ковальський Н.П.* Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVIII в.) – Днепропетровск, 1985. – 64 с. – Відп. ред.

594. Ред.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К.: Наук. думка, 1985. – 183 с. – Відп. ред.

595. Ред.: Памятники градостроительства и архитектуры: Илл. справочник-каталог: В 4-х т. – К.: Будівельник, 1985. – Т. 2. – 336 с. – Чл. Голов. ред.

596. Ред.: *Пляшко Л.А.* Город, писатель, время. Нежинский период жизни Н.В. Гоголя. – К.: Наук. думка, 1985. – 112 с. – Відп. ред.

597. Ред.: Український історичний журнал. – 1985. – № 1–12. – Чл. редкол.

1986

596. Бути на рівні завдань партії / Ф.П. Шевченко, Н.Ш. Юнак // Пам'ятники України. – 1986. – № 1. – С. 58–69.

599. Двохсотий номер «Архів України» // Архіви України. – 1966. – № 6. – С. 55.

600. Джерельна основа вивчення Визвольної війни 1648–1654 рр. // Укр. іст. журн. – 1986. – № 3. – С. 150–151.

601. До питання про садівництво і виноградарство на Україні XVIII ст. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 185–191.

602. Гл. III, §I: Историография освободительной войны 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией // Историография истории Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 91–98.

603. Предисловие // *Членов А.* По следам Добрыни. – М.: Физкультура и спорт, 1986. – С. 5–8.

604. Шляхами Поділля в XVII ст. // Тези доп. 4-ї Вінницької обл. іст.-краєзнавчої конф. – Вінниця, 1986. – С. 60.

605. Рец.: Соціальний потенціал сучасного села / О.Ф. Коновець, Ф.П. Шевченко // Вісн. АН УРСР. – 1986. – № 1. – С. 108–109. – Рец. на кн.: *Панченко П.Л.* Развитие общественно-политической жизни современного села УССР (1960–1984). – К.: Наук. думка, 1985. – 262 с.

606. Ред.: *Довгодол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д.* Джерелознавство історії Української РСР. – К.: Вища шк., 1986. – 239 с. – Ред.

607. Ред.: Историография истории Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1986. – 355 с. – Чл. редкол.

608. Ред.: *Лісевич І.Т.* Культурне будівництво в Народній Польщі (1944–1948). – К.: Наук. думка, 1986. – 207 с. – Відп. ред.

609. Ред.: Памятники градостроительства и архитектуры: Илл. справочник – каталог: В 2 т. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 3. – 540 с.; Т. 4. – 538 с. – Чл. Голов. редкол.

610. Ред.: Пам'ятники України. – К., 1986. – № 1–4. – Чл. редкол.

611. Ред.: *Пинчук Ю.А.* Роль народных масс в освободительной войне 1648–1654 гг. и воссоединении Украины с Россией: (Сов. историография). – К.: Наук. думка, 1981. – 216 с. – Відп. ред.

612. Ред.: *Румянцева В.В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наук. думка, 1986. – 126 с. – Відп. ред.

613. Ред.: Український історичний журнал. – 1986. – №№ 1–12. – Чл. редкол.

614. Ред.: Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1986. – 202 с. – Чл. редкол.

1987

615. Адміністративно-територіальний устрій Поділля під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // Тези доп. 7-ї Подільської іст.-краєзнавчої конф. – Кам'янець-Подільський. 1987. – С. 67–68.

616. Збережемо красу для нащадків! [Лист до редакції] / В. Панашенко, Ф. Шевченко // Літ. Україна. – 1987. – 16 квіт.

617. Історичне краєзнавство Поділля в Академії наук Української РСР // Тези доп. 6-ї Вінницької обл. іст.-краєзнавчої конф. – Вінниця, 1987. – С. 40.

618. Означении научной информации в историческом краеведении // Тезисы докладов и сообщений 1-й Всесоюзной науч. конф. по ист. краеведению. Полтава, октябрь 1987 года. – К., 1987. – С. 20–31.

619. Рец.: Біля джерел соціалістичної співдружності // Укр. іст. журн. – 1987. – № 1. – С. 142–143. – Рец. на кн.: *Шевляков А.А.* Отношения между Советским Союзом и Румынией, 1944–1949. – М.: Наука. 1985. – 319 с.

620. Рец.: Результат співпраці суспільствознавців і виробничників / Ф.П. Шевченко, В.А. Войналович // Вісн. АН УРСР. – 1987. – № 6. – С. 107–109. – Рец. на кн.: *История завода «Арсенал» имени В.И. Ленина.* – К.: Наук. думка, 1936. – 559 с.

621. Ред.: Методические рекомендации по использованию произведений древнерусского изобразительного искусства в атеистической пропаганде / Подг. В. И. Ульяновский. – К., 1987. – Ч. 1. – 70 с.; Ч. 2. – 57 с. – Наук. ред.

622. Ред.: *Шабунько Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжства Литовского. – К.: Наук. думка, 1987. – 182 с. – Відп. ред.

623. Ред.: Пам'ятники України. – 1987. – №1–4. – Чл. редкол.

624. Ред.: Український історичний журнал. – 1967. – № 1–12. – Чл. редкол.

1988

625. Археографія // Укр. літ. енцикл. – К., 1988. – Т. 1. – С. 90.

626. Археографія в зв'язках із спеціальними історичними дисциплінами // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. респ. наради. Грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 194–195.

627. Багалій Дмитро Іванович // Укр. літ. енцикл. – К., 1988. – Т. 1. – С. 106.

628. Богдан Хмельницький на Поділлі // Тези доп. 6-ї Вінницької обл. іст.-краєзнавчої конф. – Вінниця, 1988. – С. 16.

629. В оцінці діячів минулого головне – компетентність / Є.П. Кирилок, О.Я. Лисенко, М.Г. Жулинський..., Ф.П. Шевченко та ін. // Літ. Україна. – 1988. – 4 серп.

630. Гл. III: Историческая география / А. В. Молодчиков, Ф.П. Шевченко // Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория. – К.: Наук. думка. 1988. – С. 53–62.

631. Історія Русів // Пам'ятки України. – 1988. – № 1. – С. 36–38.

632. Картографічне відображення економічного розвитку Поділля в ХІХ-початку ХХ ст. // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 133–134.

633. Навіки разом // Книга для читання з історії Української РСР (7–8 класи). – К.: Рад. шк., 1988. – С. 74–79.

634. На часі – всебічний аналіз // Київ. – 1988. – № 9. – С. 116–117. – Передмова до публ.: Михайло Грушевський. Спомини.

635. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в восприятии общественности славянских стран // Історія, культура, фольклор та етнографія

слов'янських народів: Доповіді: Міжнародний з'їзд славистів. Софія, вересень 1988 р. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 69–81.

636. Роль Києво-Могилянської академії в культурних зв'язках з балканськими країнами в XVII в. // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів: Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 19–25.

637. Участь представників різних народностей у Визвольній війні 1648–1654 рр. на Україні // Непорушна єдність народів-братів. – К.: Рад. шк., 1988. – С. 69–82.

638. Формування Сербського, Угорського та Молдавського гусарських полків на Україні в XVIII ст. // Іст.-географічне вивчення природних та соц.-економіч. процесів на Україні; Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 67–73.

639. Рец.: Еміграція була неминуча // Друг читача. – 1938. – 17 бер. – Рец. на кн.: *Некоз Н.Д.* Связи большевистской эмиграции с партийными организациями России (1903–1917). – К.: Одеса: Вища шк., 1987. – 258 с.

640. Ред.: Вспомогательные исторические дисциплины; Историография и теория. – К.: Наук. думка. 1988. – 278 с. – Чл. редкол.

641. Ред.: Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1988. – 110 с. – Відп. ред.

642. Ред.: Непорушна єдність народів-братів. – К.: Рад. шк., 1988. – 232 с. – Чл. редкол.

643. Ред.: Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. респ. наради. Грудень 1988 р. – К., 1960. – 252 с. – Чл. редкол.

644. Ред.: *Ульяновский В.И.* Методические рекомендации по использованию музыкального наследия в массовых формах атеистической пропаганды. – К., 1983. – Ч. 1. – 42 с.; Ч. 2. – 67 с. – Наук. ред.

645. Ред.: *Шип Н.А.* Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – К.: Наук. думка, 1988. – 111 с. – Відп. ред.

646. Ред.: Пам'ятки України. – 1988. – № 1–4. – Чл. редкол.

647. Ред.: Український історичний журнал. – 1988. – № 1–7. – Чл. редкол.

1989

648. [Виступ] // Політичні та соціальні ідеї в Україні в 1550–1648 рр.: Дискусія з канадським істориком: (Препринт № 5) АН УРСР. Ін-т історії. – К., 1989. – С. 11–12.

649. Пішов далі своїх попередників: Про М.С. Грушевського // Друг читача. – 1989. – 23 берез.

650. Роль Києва у міжслов'янських культурних зв'язках // Тези доповідей і повідомлень наук. конф., присвяч. 150-річчю від дня смерті Ю.І. Венеліна. – Ужгород, 1989. – С. 34–35.

651. Рец.: [Рецензія] / Ф.П. Шевченко, М.Ф. Дмитрієнко // Укр. іст. журн. – 1989. – М. – С. 151–152. – Рец. на кн.: *Миронец Н.И.* Революционная поэзия Октября и гражданской войны как исторический источник. – К.: Вища шк., 1988. – 175 с.

652. Ред.: Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1989. – 389 с. – Чл. редкол.

653. Ред.: *Тодийчук О.В.* Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К.: Наук. думка, 1989. – 160 с. – Відп. ред.

654. Зв'язок історичного краєзнавства із спеціальними історичними дисциплінами // Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 37–48 (у співавтор. з Я.Є. Водарським).

655. Шлях, що завів на манівці (Передмова до публікації «М.С. Грушевський. Спомини: Частина II») // Київ, 1989. – № 8. – С. 102.

656. Рец. на кн.: *Марголис Ю.Д., Тишкин Г.Д.* Отчизне на пользу, а россиянам на славу: Из истории университетского образования в Петербурге XVIII – нач. XIX ст. – Ленинград, 1988. – 230 с. // Укр. іст. журн. – 1989. – № 10. – С. 147–148.

657. Ред. *Костомаров Н.И.* Автобиография. Исторические произведения / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка В.А. Замлинский. – К.: Изд-во при КГУ, 1989. – 736 с. Гол. Редколегії бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України».

658. Ред. *Ульяновский В.И.* Мир Андрея Рублева. Методические рекомендации в помощь лекторам и пропагандистам научного атеизма: В 2 ч. – К.: О-во «Знание УССР»; Респ. дом. научного атеизма, 1989. – Ч. 2. – 64 с. – Відп. ред.

659. Ред. *Ульяновский В.И.* Мнишки: Указатель архивных материалов и библиографии. К.: АН УССР. Археограф. комиссия; Ин-т истории, 1989. – 148 с. – Відп. ред.

1990

660. Довга але єдина (Передмова до статі В.О. Романовського «Куліш і його праці по історії України») // Книжник. – 1990. – № 4. – С. 18.

661. З любов'ю до України (Про «Історію Русів») // Літ. Україна. 1990, 14 черв. № 24. – С. 6.

662. Звернення до вчителів історії, викладачів-істориків всіх шанувальників історії рідного краю // Рад. освіта. – 1990. – 13 берез. (з І. Біликом, А. Трубайчуком, П. Поляковим).

663. Звернення до ученої громадськості України // Літ. Україна. – 1990. – 16 січ. – № 3. – С. 6 (у співавтор. з Д.В. Скороходом, В.К. Лішком, М.В. Поповичем).

664. М.С. Грушевский: Краткий очерк жизни и научной деятельности // Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Изд-во «Лыбидь», 1990. – С. 345–365 (у співавтор. з В.А. Смолієм).

665. Передмова // Кирило-Мефодіївське товариство. Зб. документів: У 3 т. / Упоряд. М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко; гол. ред. П.С. Сохань. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 5–15 (у співавтор. з Г.Я. Сергієнком, П.С. Соханем).

666. Передмова // Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною. Документи і матеріали / Упоряд. П.М. Василенко, І.А. Гриценко, Ю.П. Ляпунов, Ф.П. Шевченко. – Ужгород: Вид-во «Карпати», 1990. – С. 4–31 (у співавтор. з І.А. Гриценком).

667. Развитие исторической географии на Украине за годы советской власти // Развитие географической науки в Украинской ССР: Сб. научн. тр. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 69–75 (у співавтор. з Т.А. Балабушевич, О.Є. Марковою).

668. Російські воеводи в Києві у другій половині XVII ст. // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 110–119.

669. Bohdan Khmelnytsky // Ukraine: Illustrated monthly. – 1990. – № 3 (march). – P. 24–25.

670. Ред. Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1990. – 178 [2] с. – Відп. ред.

671. Ред. *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа / Сост. и авт. ист.-биогр. очерка Ф.П. Шевченко, В.А. Смолий; прим. В.М. Рычки,

А.И. Гуржия. – К.: Изд-во «Льбидь», 1990. – 400 с. – Гол. редколегії бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України».

672. Ред. *Ефименко Д.Я.* История украинского народа / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В.А. Смолий. – К.: Изд-во «Льбидь», 1990. – 510 с. – Гол. редколегії бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України».

673. Ред. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький / Вид. 2-ге, випр. і доп.; передмова Я.Д. Ісаєвича. – Львів: Вид-во «Світ», 1990. – 406 с. – Відп. ред. (разом з І.Л. Бутичем, Я.Д. Ісаєвичем).

674. Ред. Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною: Документи і матеріали. – Ужгород: Вид-во «Карпати», 1990. – 467 с. – Гол. редколегії (упоряд. разом з П.М. Василенком, І.Д. Гриценком, Ю.П. Ляпуновим).

1991

675. Запорозька Січ у міжнародних зв'язках // Укр. козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали республіканських історичних читань). – К.: АН України. Ін-т історії України, 1991. – С. 91-94.

676. Підлягають поверненню! [Про повернення національних цінностей українського народу] // Укр. культура. – 1991. – № 5. – С. 13.

677. Ред. *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. / Вступн. ст. В.А. Смолія, П.С. Соханя, О.Й. Прицака. Ф. Сисина. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – 736 с. – Чл. ред.

678. Ред. *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. – Львів: Вид-во «Світ», 1991. – 573 с. – Гол. редколегії бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України».

679. Ред. *Драгоманов М.П.* Вибране. – К.: Вид-во «Льбидь», 1991. – 684 с. – Гол. редколегії бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України».

680. Ред. Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць / АН УРСР. Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1991. – 152 с. – Відп. ред.

681. Ред. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Вступн. ст. А.П. Понамарьов; упоряд. Т.В. Косміна, О.О. Боряк. – К.: Вид-во «Льбидь», 1991. – 640 с. – Гол. Редкол. бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України».

1992

682. Акт нечуваного вандалізму // Літ. Україна. – 1992. – 17 верес. – № 37. – С. 1. (у співавтор. з П.П. Толочком, Ю.С. Асєєвим, І.М. Гончаром, Я.Д. Ісаєвичем, В.І. Кравченком, О.І. Микитенком).

683. Літописець і поборник України-Руси (післямова) // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд. А.П. Демиденко; вступн. слово Л.М. Кравчука; післямова Ф.П. Шевченка. – К., Вид-во «Веселка», 1992. – С. 486-489.

684. Міжнародне значення Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Поділля в роки Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.: Тези доповідей, обл. наук. конф. Дунаївці: б. в., 1992. – С. 9-11.

685. Ред. Історико-географічні дослідження на Україні Зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1992. – 120 с. – Відп. ред.

686. Ред. Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд. А.П. Демиденко; вступн. слово Л.М. Кравчука; післямова Ф.П. Шевченка. – К.: Вид-во «Веселка», 1992. – 551 с. – Чл. редкол.

687. Ред. *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. К.: Наук. думка, 1992. – Т. 2. – 640 с. Чл. редкол.

688. Ред. Крип'якевич І.П. Історія України – Вид. 2-ге, переробл. і доп.; передмова Я.Р. Дашкевича; упоряд. Б.З. Якимович. – Львів; Вид-во «Світ», 1992. – 556 с. – Відп. ред.

689. Ред. Мацюк О. Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст. / АН України. Археограф. комісія. Ін-т укр. археографії; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України; ЦДІА України в м. Львові. – К.: Наук. думка, 1992. – 353 с. – Відп. ред.

690. Ред. Український археографічний щорічник: Нова серія. – К.: Наук. думка, 1992. – Т.4. – Вип. 1: Укр. археографічний збірник. 471 с. – Чл. редкол.

1993

691. Освіта для національних меншин // Урядовий кур'єр. – 1993. – 8 липн. – № 101/102. – С. 2.

692. Румуни в українському козацькому війську в XVII–XVIII ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В. Віднянський. – К.: АН України. Ін-т історії України, 1993. – Вип. 3. – С. 9–14.

693. «...Сей шлях вважаю нормальним». Рец. на кн.: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 199 с. // Голос України, 1993. – 28 верес. – № 183. – С. 8.

694. Рец. на кн.: Мацьків Т. Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 рр. – Мюнхен.: УВУ, 1988. – 286 с. // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2/3. – С. 115–121.

695. Ред. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 3. – 592 с. – Чл. редкол.

696. Ред. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. К.: Наук. думка, 1993. – Т. 4. – 544 с. Чл. ред.

697. Ред. Колибанова К.В. Українсько-сербські культурні зв'язки XVIII сторіччя. – К.: АН України. Ін-т історії України, 1993. – 125[1] с. – Відп. ред.

698. Ред. Українська культура: Лекції за редакцією Дм. Антоновича / Вступи. ст. І. Дзюби; передне слово М. Антоновича; додатки С. та В. Ульяновських. – К.: Вид-во «Либідь», 1993. – 558 с. – Гол. редколегії бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України».

699. Ред. Український археографічний щорічник: Нова серія. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 5. Вип. 2: Укр. археографічний збірник. – 472 с. – Чл. редкол.

1994

700. Сторінки міжнародних економічних зв'язків України XVII ст. // Старожитності Русі-України: Зб. наук. праць / Відп. ред. П.П. Толочко. – К.: Київ. Академія Євробізнесу, 1994. – С. 249–261.

701. Ред. Грушевський М.С. Духовна Україна: Збірка творів. – К.: Вид-во «Либідь», 1994. – 558 с. – Гол. редколегії бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України».

702. Ред. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1994. – Т.5. – 704 с. – Чл. редкол.

703. Ред. Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (XVII–XVIII ст.) – К.: АН України. Ін-т історії України, 1994. – 105[2] с. – Відп. ред.

704. Ред. Історично-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1994. – 205 с. – Відп. ред.

705. Ред. Максимович М.О. «Київ явився градом великим...». Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В.О. Замлинський; Переднє слово В.В. Скопенка – К.: Вид-во «Либідь», 1994. – 448 с. – Гол. редколегії бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України».

1995

706. Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни // Історія укр. середньовіччя: Козацька доба: Зб.. наук пр.: (На пошану історика, лауреата Державної премії ім. Тараса Шевченка Олени Михайлівни Апанович): У 2 ч. – К.: НАН України. Ін-т історії України; Науково-дослідна фундація ім. О. Ольжича, 1995. – Ч. 2. – С. 9–18.

707. Ред. на кн.: *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687–1709. – Мюнхен: УВУ, 1988. – 286 с. // *Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – К.; Полтава: НАН України. Ін-т укр. археології, 1995. – С. 301–310.

708. Ред. Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Вступ. ст. та ком. В. Ульяновського; упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К.: Вид-во «Либідь», 1995. – 814 с. – Гол. редколегії бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України».

709. Ред. Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. – К.: Вид-во «Либідь», 1995. – 488 с. – Гол. редколегії бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України».

710. Ред. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 6. – 680 с. – Чл. редкол.

711. Ред. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 7. – 628 с. – Чл. редкол.

712. Ред. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 8. – 856 с. – Чл. редкол.

713. Ред. Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 1995. – 271[1]с. – Відп. ред.

714. Ред. Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга пол. XVII–XVIII ст.). – К.: НАН України. Ін-т історії України, 1995. – 219[2] с. – Відп. ред.

715. Ред. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / О.В. Тодійчук та ін.; НАН України. Археогр. комісія. Ін-т укр. Археології. Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1995. – 592 с. – Відп. ред.

716. Ред. Шербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / Упоряд., вступ. ст. В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. – К.: Вид-во «Либідь», 1995. – 288 с. – Гол. редколегії бібліотеки «Пам'ятки історичної думки України».

1996

717. Україна на початковому етапі Визвольної війни: міжнародний контекст // Богдан Хмельницький та його доба: Матеріали міжнародн. наук. конф., присвяч. 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24–25 жовтня 1995 р.). – К.: НАН України. Ін-т історії України, 1996. – С. 8–12.

718. Ред. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 9, кн. 1. – 880 с. – Чл. редкол.

1997

719. Ред. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 9, кн. 2. – 776 с. – Чл. ред.

720. Ред. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наук. думка, 1997. – 322 с.

1998

721. Ред. *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1998. – Т. 10. – 408 с. – Чл. редкол.

722. Ред. Універсали Богдана Хмельницького: Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич, гол. редколегії В.А. Смолій. – К.: Видавнич. дім «Альтернативи», 1998. – 383 с. – Чл. редкол.

Алфавітний покажчик

Книги, статті, підрозділи

- А що зараз читають історики? 274
Адміністративно-територіальний устрій Поділля під час Визвольної війни 1648–1654 рр. 615
Академік М.В. Нечкіна 328
Академік В.І. Пічета (До 100-річчя з дня народження) 421
Академік Б.О. Рибаків 252
Акт нечуваного вандалізму 682
Андрієвський Алексей Александрович 445
Антифашистські виступи в німецькій окупаційній армії на Україні 163
Армяне в українском казацком войске в XVII–XVIII вв. 186
Армяне в украинском казачьем войске 122
Армяне на українських землях в составе России в XVIII – начале XVIII вв. 545
Археография 422
Археография (1969) 273
Археография (1977) 413
Археография (1988) 625
Археография в зв'язках із спеціальними історичними дисциплінами 626
«Археологічні нотатки» 404
Багалій Дмитро Іванович 627
Березневі статті 1654 р. 294
Більшовик Георгій Семенов – син болгарського народу 123
Ближче до читача 276
Богдан Хмельницький на Поділлі 628
Бойова єдність слов'янських добровольців на фронтах Іспанії 1936–1939 рр. 329
Братерський Союз 364
Бути на рівні завдань партії 598
В єднанні здобута перемога 446
В комісії істориків СРСР і Польської Народної Республіки 253
В оцінці діячів минулого головне – компетентність 629
Велика дружба двох братніх народів (До 300-річчя возз'єднання України з Росією) 48
Великанович Юрій Дмитрович 405
Видатний борець проти кріпосництва і царизму: До 170-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка 566
Видатний діяч української радянської культури (До 70-річчя з дня народження О.П. Довженка) 164
Визначний український драматург (До 60-річчя з дня народження І.А. Кочерги) 111
Висвітлення в історичній літературі дружби російського та українського народів під час Великого Жовтня 227
Вихідці з балканських країн на Запоріжжі в XVIII ст. 580
Від редакційної колегії 70
Відзначення 150-річчя повстання декабристів 406
Вікопомний час возз'єднання 504
Вклад Буковини в загальноукраїнський історичний процес 187
Вклад Киевского университета в изучение истории Великого княжества Литовского 424

- Влияние научно-технической революции на укрепление единства народов Советского Союза 399
- Влияние научно-технической революции на укрепление единства народов СССР 403
- Вношу пропозицію 425
- Возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській радянській державі та його історичне значення 478
- Возз'єднання України з Росією – акт великого історичного значення 447
- Возз'єднання України з Росією – знаменна подія в історії братніх народів 426
- Возз'єднання України з Росією і увічнення його в пам'ятках історії та культури 448
- Возз'єднання України з Росією 1654 427
- Воссоединение украинского народа 449
- Воссоединение украинского народа в составе Украинской ССР (1970) 303
- Воссоединение украинского народа в составе Украинской ССР (1972) 363
- Воссоединение Украины с Россией 450
- Воссоединение Украины с Россией – акт великого исторического значения 544
- Восстание под предводительством Пушкаря и Барабаша 505
- Восьма українсько-славистична конференція 365
- Гайдамацкое движение 451
- Гайдамацький рух 428
- Георги Ангелов Семенаров и украинского революционно движение (1905–1910) 581
- Глухівські статті 1669 р. 101
- Глухівські статті (1969) 278
- Глухівські статті (1979) 452
- Глуховские статьи 453
- Грузины в Войске Запорожском (1967) 229
- Грузины в Войске Запорожском (1968) 254
- Грузины в Киеве XVIII века 506
- Грушевский М.С. Краткий очерк жизни и научной деятельности 664
- Дашкевич Николай Павлович 454
- Движение народных масс против социального и национального угнетения 429
- Двохсотий номер «Архівів України» 599
- Де гарцювали скіфські коні 279
- Джалалий (Джеджалий) Филон 455
- Джалалій Філон (1961) 112
- Джалалій Філон (1970) 304
- Джалалій (Джеджалій) Філон (1979) 456
- Джерельна основа вивчення Визвольної війни 1648–1654 рр. 600
- Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. 165
- Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки 188
- До питання про використання кінодокументів в історичній науці 407
- До питання про роль інформації в розвитку історичної науки 408
- До питання про садівництво і виноградарство на Україні XVIII ст. 601
- Довга, але єдина (передмова до статті В.О. Романовського «Куліш і його праці по історії України») 660
- Документи з історії Північної Буковини XIV–XV ст. в сучасному румунському археографічному виданні 84
- Документи про революційну солідарність угорських і українських трудящих у 1919 р. 71
- Дружба народів СРСР вічна і непорушна 207
- Единым фронтом революционной борьбы 102
- Етнічний склад населення Києва XVIII ст. 520
- Жданович Антон (1962) 124
- Жданович Антон (1970) 305
- Жданович Антон (1979) 457
- Жданович Антон (1980) 479

- З глибини віків 300
З минулого (Перегортаючи сторінки історії) 5
З любов'ю до України (Про «Історію Русів») 661
З редакційної пошти 85
За возз'єднання з Росією 521
Завершение освободительной войны (1652 – начало 1654 гг.): Укрепление политических связей Украины с Россией 544
Завершення визвольної війни (1652 – початок 1654 рр.): Зміцнення зв'язків з Росією 458
Закарпатці – студенти Київської академії XVII ст. 189
Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні (1941–1944 рр.) 143
Западноукраинские земли под властью австро-венгерской монархии в 1900–1914 гг. (1953) 36
Западноукраинские земли под властью австро-венгерской монархии в 1900–1914 гг. (1956) 63
Западноукраинские земли под властью австро-венгерской монархии в 1900–1914 гг. (1969) 280
Запорозька Січ у міжнародних зв'язках 675
Заснування Академії наук Української РСР та її діяльність у період побудови соціалістичного суспільства 229
Західноукраїнські землі під владою австро-угорської монархії в 1900–1914 рр. (1953) 37
Західноукраїнські землі під владою австро-угорської монархії в 1900–1914 рр. (1955) 56
Західноукраїнські землі під владою австро-угорської монархії в 1900–1914 рр. (1967) 230
Захоплююча професія: (Про істориків-архівістів) 10
Збережемо красу для нащадків [Лист до редакції] 616
Збережемо для нащадків 546
Зборівська битва 459
Зборівський договір 460
Зборовская битва 480
Зборовский договор 481
Збратає навки 430
Звернення до вчителів історії, викладачів-істориків, всіх шанувальників історії рідного краю 662
Звернення до ученої громадськості України 663
Зв'язок історичної географії із спеціальними історичними дисциплінами 523
Зв'язок історичного краєзнавства із спеціальними історичними дисциплінами 522
Зв'язок історичного краєзнавства із спеціальними історичними дисциплінами 654
З'їзд будівників комунізму: [Передова] 113
Золота знахідка українських археологів 331
Историография освободительной войны 1646-1664 гг. и воссоединения Украины с Россией 602
Историческая география 630
Исторические корни великой дружбы 461
Исторические корни дружбы и единения народов СССР 409
Исторические корни связей и дружбы народов СССР 547
Историческое значение вековой дружбы украинского и русского народов 43–45
Историческое значение воссоединения Украины с Россией 49
«История Русов или Малой России» (До 120-річчя з часу видання твору) 208
Иван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі 65
Інтернаціоналісти 166
Історична наука і сучасність в світлі рішень XXI з'їзду КПРС 95
Історичне значення віковичної дружби українського і російського народів (1953) 18

- Історичне значення віковичної дружби українського і російського народів (1953) 35
- Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів (1951) 21
- Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів (1954) 46
- Історичне коріння дружби і єднання народів СРСР 462
- Історичне коріння зв'язків, дружби та єднання народів СРСР 463
- Історичне краєзнавство Поділля в Академії наук Української РСР 617
- Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького 306
- Історичне минуле України в творчості декабристів 400
- Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького 524
- Історіографічні та джерелознавчі видання Дніпропетровського державного університету 431
- Історіографія – важлива історична дисципліна 255
- Історія і сучасність 184
- Історія майбутнього: Про зв'язок часів 566
- Історія Русів 631
- К** вопросу об участии румын в освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. 190
- Каманин Иван Михайлович 464
- Карл Маркс і революційна Росія 548
- Картографічне відображення економічного розвитку Поділля в ХІХ – початку ХХ ст. 632
- Київ в зв'язках Росії з сусідніми народами в ХІХ столітті 526
- Київ в економічних зв'язках Росії з Україною та балканськими країнами в ХІХ столітті 525
- Київ в економічних зв'язках Росії та України з балканськими країнами у ХІХ столітті 527
- Київ у житті та діяльності Богдана Хмельницького 507
- Київ у перший рік після возз'єднання України з Росією 482
- Київська область: (Історичний нарис) 333
- Кобилиця Лук'ян (1962) 125
- Кобилиця Лук'ян (1970) 307
- Кобилиця Лук'ян (1980) 483
- Кобылица Лукьян 484
- Конституція ССРСР и Конституция УССР, Закон Союза ССР и Закон УССР об охране и использовании памятников истории и культуры 567
- Конференція істориків СРСР і Польщі 256
- Коробка Федір (1962) 126
- Коробка Федір (1970) 308
- Коробка Федір (1980) 486
- Коробка Федор 485
- Культурные связи 544
- Левобережная Украина 508
- Ленинское учение о закономерном прогрессивно-поступательном характере исторического процесса 191
- В.І. Ленін і Т.Г. Шевченко 167
- В.І. Ленін про пізнання історичного процесу 103
- В.І. Ленін про роль народних мас в історії 487
- Ленінське вчення про закономірність історичного процесу 582
- Летописи 509
- Лівобережна Україна 510
- Літописець і поборник України-Руси (післямова) 683
- Літописи 511
- Лук'ян Кобилиця (1951) 22
- Лук'ян Кобилиця (1960) 104
- Лук'ян Кобилиця (1970) 309
- Лук'ян Кобилиця: з історії антифеодальної боротьби 82
- Мандрівки в минулі епохи 367
- Міжнародне значення Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. 684
- Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі 310
- Місце історичного краєзнавства в історіографії України 489

- Місце та роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін 192
- Могутні джерела єднання: (До 1500-річчя Києва) 465
- На іспанській землі: В сім'ї вольній, новій 583
- На передньому краї в боротьбі за комунізм 127
- На часі – всебічний аналіз 634
- Навіки разом 633
- Найденное тысячелетие?: Интервью корр. ТАСС 466
- Народи – брати 432
- Наукові конференції, присвячені 1500-річчю Києва 528
- Научная сессия, посвященная историческим связям и дружбе украинского и армянского народов 231
- Національно-революційна війна іспанського народу. 1936–1939 128
- Наші лауреати: Присудження премій імені видатних вчених України: Висоцький Сергій Олександрович 467
- Небаба Мартин (1962) 129
- Небаба Мартин (1971) 334
- Небаба Мартин (1982) 629
- Нерушимая дружба украинского и русского народов 47
- Нетлінна краса віків 335
- Нова академічна установа на Херсонщині 336
- Нове важливе періодичне видання Академії Румунської Народної Республіки 86
- Нове в шевченкознавстві: (Огляд джерел та літератур) 96
- Нові відкриття українських археологів (1971) 337
- Нові відкриття українських археологів (1972) 368
- Нові риси в розвитку і зміцненні дружби народів СРСР 93
- О герое этой книги: (Вместо предисловия) 530
- О значенні научної інформації в історическом краєведєнні 618
- О составлении III тома Национального атласа УССР «История украинского народа и Украинской ССР» 232
- О структуре, содержании и принципах создания III национального атласа УССР «История украинского народа и Украинской ССР» 302
- Об участии румын в партизанском движении на Украине в годы Великой Отечественной войны 105
- «Обшири наукового орієнту» 260
- Олесь Досвітній – письменник і громадський діяч 130
- Орган українських радянських істориків 414
- Освіта для національних меншин 691
- Освободительная война украинского и белорусского народов 1646–1654 гг. 433
- Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в восприятии общественности славянских стран 635
- Основные направления и тенденции русско-украинских связей в первой половине XVII в. 518
- Осяяна генієм вождя 281
- Охматовська битва 131
- Передмова // Рєвзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження 311
- Передмова // Бєвзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження 338
- Передмова // Історичні джерела та їх використання. – Вип. I 168
- Передмова // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 2. 209
- Передмова // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 3. 257
- Передмова // Історичні дослідження: Вітчизняна історія 531
- Передмова // Історіографічні дослідження в Українській РСР 259
- Передмова // Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. 532
- Передмова // Листи з фашистської капторги 7

- Передмова // Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1959–1961) 132
- Передмова // Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1961–1962) 169
- Передмова // Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: зб. док. і матеріалів 142
- Передмова // Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: зб. матеріалів 23
- Передмова // Покажчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії АН УРСР (1956–1967 рр.) 283
- Передмова // Північна Буковина, її минуле і сучасне 282
- Передмова // Середні віки на Україні. – Вип. 1. 339
- Передмова // Середні віки на Україні. – Вип. 2. 391
- Передмова // Третя республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін 258
- Передмова // Кирило-Мефодіївське товариство: Зб. документів 665
- Передмова // Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною: Документи і матеріали 666
- Переселение – важный фактор укрепления связей между украинским и русским народами 544
- Перетц Владимир Николаевич 468
- Період феодалізму 277
- Перший вуз на Україні (і в усій Східній Європі) 233
- Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі ленінського вчення 312
- Підлягають поверненню! [Про повернення національних цінностей українського народу] 676
- Підпільна комуністична преса Буковини 2
- Пішов далі своїх попередників: Про М.С. Грушевського 649
- Пободайло Степан (1963) 144
- Пободайло Степан (1971) 340
- Подольани в Київській колегії та Академії в XVII–XVIII ст. 194
- Подрывная работа германских агентов в Средней Азии в период войны 1914–1918 гг. 3
- Политика немецко-фашистских оккупантов на захваченной территории СССР в 1941–1944 гг. 193
- Политические и экономические связи Украины с Россией в середине XVII ст. 140
- Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. 92
- Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550–1648 рр.: Дискусія з канадським істориком 648
- Прагнення населення Буковини до возз'єднання з Україною в складі Російської держави (кінець XVIII – початок XX ст.) 549
- Праці мовознавців з топоніміки 72
- Предисловие // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов 195
- Предисловие // Членов А. По следам Добрыни 603
- Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни.: Зб. наук. пр. 706
- Про заснування Української Академії Наук: (3 промови акад. В.І. Вернадського) 284
- Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні 261
- Про народ і класи-стани на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. 392
- Про принципи створення історичного атласу України 262
- Про роль архівів у розвитку радянської історичної науки 434
- Про роль народних мас в історії 73
- Про складання хронологічного довідника «Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунк-

- тів України та визволення їх Червоною Армією» 6
- Про створення «Вступу до історичної науки» 97
- Про структуру та список карт історичного атласу України 211
- Про суд історії 234
- Про участь закарпатців у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 133
- Проблема единения славян в общественной жизни Украины в XVII веке 550
- Проблема единения славян в общественной жизни Украины в XVI-XVII вв. 551
- Проект структуры та орієнтовний список карт історичного атласу України 212
- П'ять років воз'єднання Закарпаття з Українською РСР 19
- Радянська історична наука на службі будівництва комунізму 196
- Радянське законодавство про охорону та використання пам'яток 552
- Развитие исторической географии на Украине за годы советской власти 667
- Развитие экономических связей Украины с Россией 544
- Революционное движение в Буковине в 1848 г. 30
- Революция в России и Буковина в 1917-1918 годах 8
- Реєстр Війська Запорізького 1649 р. – джерело історії козацтва на Україні 213
- Розвиток і зміцнення дружби народів СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму 106
- Розклад феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) 489
- Роль армян в экономических связях Крыма с Левобережной Украиной и Запорожской Сечью в XVII-XVIII вв. 235
- Роль армян в экономических связях Левобережной Украины, Запорожской Сечи и Крыма в XVII-XVIII вв. 341
- Роль воссоединения Украины с Россией в развитии культурных связей славянских народов (1979) 469
- Роль воссоединения Украины с Россией в развитии культурных связей славянских народов (1982) 533
- Роль Киево-Могилянской академии в культурных связях о балканскими странами в XVIII в. 636
- Роль Киева в міжслов'янських зв'язках у XVII –XVIII ст.: V Міжнародний з'їзд славістів 141
- Роль Киева у міжслов'янських культурних зв'язках 650
- Роль Київської академії в культурних зв'язках України з балканськими країнами у XVIII ст. 534
- Російські воеводи в Києві у другій половині XVII ст. 668
- Рота имени Тараса Шевченко 553
- Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937-1938 рр.) 114
- Рота ім. Т. Шевченка в Іспанії 145
- Рота імені Тараса Шевченка (1972) 369
- Рота імені Тараса Шевченка (1977) 415
- Рота імені Тараса Шевченка (1983) 554
- Румуни в українському козацькому війську в XVII-XVIII ст. 692
- Русско-украинские взаимосвязи в XVI – первой половине XVII в. 519
- Русско-украинские связи в годы Освободительной войны 1648-1654 гг. Воссоединение Украины с Россией 519.
- Савич Семен (1963) 146
- Савич Семен (1972) 370
- Савич Семен (1983) 555, 556
- Своеобразная «археографическая экспедиция» на Украине в XVIII ст. 147
- «...Сей шлях вважаю нормальним». Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934) 693
- Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.: Зб. док. 13

- Селянський рух на Буковині під час революції 1848 р. 31
- Семінар-нарада Товариства охорони пам'ятників історії та культури 342
- Серби і болгари в українському козацькому війську XVII-XVIII ст. 148
- Скіфія з висоти царських курганів 343
- Славянофіли 557
- Слов'янофіли (1963) 149
- Слов'янофіли (1972) 371
- Слов'янофіли (1983) 558
- Соціалістична революція та історична наука 263
- Соціально-економічні та політичні відносини в роки Визвольної війни 443
- Социально-политическое положение украинских земель и борьба народных масс против феодального и иноземного гнета в 14 - первой половине 16 в. 584
- Социально-экономическое и политическое положение Украины, антифеодальная борьба ее народных масс во 2-й половине 16 - 1-й половине 17 в. 585
- Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни 236
- Спираючись на підтримку старшого брата 50
- Спільна наукова сесія румунських і радянських істориків 88
- Створення козацьких полків на Чернігівщині під час визвольної війни 1648-1654 рр. 586
- Сторінки з історії Поділля в роки Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. 490
- Сторінки міжнародних економічних зв'язків України XVII ст. 700
- Сторінки українсько-чорногорських зв'язків у XVIII ст. 170
- Страницы украинско-молдавских связей второй половины XVII - первой половины XVIII в. 477
- Тиша Иван 568
- Тиша Иван (1963) 150
- Тиша Иван (1972) 372
- Тиша Иван (1984) 569
- Томиленко Василий 570
- Томиленко Василь (1963) 151
- Томиленко Василь (1984) 571
- 375-річчя селянської війни, очолюваної Іваном Болотніком 512
- 1914-1918 йиллардаги уруш даврида герман агентларининг ўрта Осиёда Килган кўпуручилик ишлари 4
- Украина 572
- Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны. 1648-1654 477
- Украинско-молдавские связи в XIV - первой половине XVI в. 477
- Україна 573
- Україна на початковому етапі Визвольної війни 717
- «Українському історичному журналу» 10 років 237
- Українці в Румунії 152
- Унковский Григорий 574
- Унковський Григорій (1964) 171
- Унковський Григорій (1984) 575
- Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік - видатна подія в житті нашої держави 373
- Участие венгров и румын в партизанском движении на Украине в годы Великой Отечественной войны 115
- Участь зарубіжних антифашистів у партизанському русі на Україні (1941-1944 рр.) 587
- Участь зарубіжних слов'ян в партизанському русі на Україні (1941-1944 рр.) 215
- Участь представників різних народностей у Визвольній війні 1648-1654 рр. на Україні (1978) 435
- Участь представників різних народностей у Визвольній війні 1648-1654 рр. на Україні (1988) 637
- Формирование государственной территории Украины 491
- Формирование украинской народности 518
- Формування Сербського, Угорського та Молдавського гусарських полків на Україні в XVIII ст. 638

- Формування та склад козацьких полків на Східному Поділлі під час Визвольної війни 1648–1654 рр. 588
- Формування української народності 444
- Чарниш Іван 172
- Чернігівське воєводство (1964) 173
- Чернігівське воєводство (1972) 374
- Чия це фальшивка? 197
- Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? 216
- Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну 238
- Т.Г. Шевченко про становище і боротьбу селянства України в першій половині XIX ст. 174
- Шлях, що завів на манівці (Передмова до публікації «М.С. Грушевський. Спомини: Частина II») 655
- Шляхами Поділля в XVII ст. 604
- Шляхи сполучення України з балканськими країнами в XVII–XVIII ст. 589
- Шляхом, відкритим Великим Жовтнем 285
- Шляхом дальшого зміцнення дружби українського народу з усіма народами СРСР 239
- Шляхом дружби і єднання 175
- Ще раз про Василя Григоровича-Барського 344
- Щоб во веки всі єдино були 470
- Югослави в партизанських загонах на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 153
- Яцкевич Герасим (1964) 176
- Яцкевич Герасим (1972) 375
- Яцкевич Герасим (1985) 590, 591
- A barátság útján 100
- An outitanding hititoric event 423
- Antifaschistische Aktionen in der Deutschen Besatzungsarmee in der Ukraine (1941 bis 1944) 185
- Apelul de 1 Mai 1933 1
- Badania historykyw ukraickich nad dziejami Polski 275
- Bohdan Khmelnytsky 669
- Despre participarea Rominiilor la micoarea de partizani din Ukraina in anii Mare-lui Război pentru Țărara Patriei 83
- Partizani Romini in Ukraina 87
- Politika nmeckich fašistickich okupuntina 210
- Tradycje przyjaźni 214
- Wystkpienie na dyskusji nad maketa, 1 tomu «Historii Polski» 64

Рецензії

- Біля джерел соціалістичної співдружності 619
- Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні 24
- Буганов В.И. Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. 417
- Важливе історичне джерело 492
- Величні звершення 493
- Видання Академії наук УРСР (1919–1967): Бібліографічний покажчик 346
- Вопросы историографии в высшей школе 418
- Вспомогательные исторические дисциплины 313
- Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. 240
- Героїчний шлях революціонера 416
- Грабовецький В.В. Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490–1492 рр. 471

- Данилова Е.И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа 377
- Дружба, загартована віками 217
- Еміграція була неминуча 639
- Етапи великого подвигу 559
- Записки П'єра Шевальє про Україну XVII ст. 116
- История Белорусской ССР 473
- История Вильнюсского университета (1579–1979) 495
- Исторические связи народов СССР и Румынии 286
- Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Док. и материалы: В 3 т. 199
- Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Док. и материалы 347
- Исаевич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні 419
- Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька обл. 345
- Киев: История и современность 535
- Королюк В.Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. 218
- Костелник Вл. Под червену заставу: Хроніка о участвованю рускачо-українцох у народно ошлебодительной борби Югославії 348
- Кроки п'ятирічок (3 літоп. звершень трудящих України у братній сім'ї народів СРСР) 410
- Кучернюк М.Ф. Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки Визвольної війни українського народу (1648–1654) 514
- Літопис героїчної слави 376
- Марголис Ю.Д. Тишки Г.Д. Отчизне на пользу, а россиянам на славу: Из истории университетского образования в Петербурге XVIII – нач. XIX ст. 656
- Мацьків Т. Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687–1709 рр.) 694
- Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687–1709) 707
- Международная солидарность трудящихся, 1917–1923 494
- Миронец Н.И. Революционная поэзия Октября и гражданской войны как исторический источник 651
- Народний епос – важливе історичне джерело 107
- Непримиренний борець проти українського буржуазного націоналізму 32
- Нова книжка про Т.Г. Шевченка 25
- Нове дослідження з історії української культури 134
- Освободительные движения народов Австрийской империи 537
- Першина З.В. Имени Январского восстания 177
- Питання текстології 314
- Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом 287
- Подих буремних років 264
- Про книгу М. Неврли «Т. Н. Ševčenko, revolučtn b́asník Ukrajiny» 154
- Результат співпраці суспільствознавців і виробничників 620
- Розповідають художньо-меморіальні дошки Києва: Путівник-довід. 219
- Роль народних мас, класів, партій і особи в історії 74
- Серйозні хиби книжки про Київ 33
- Сиротюк М.Й. Український радянський історичний роман: Проблема історичної і художньої правди 155
- Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. 472
- Советский народ – новая историческая общность людей: Становление и развитие 401

- Соціальний потенціал сучасного села 605
 Шехтарська династія 496
 Шевченкознавство: Підсумки і проблеми 662
- Сторінки історії Львова: (Нариси історії Львова) 89
 Юність древнього града 497
- Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков 513
 Янин В.Л. Новгородская феодальная вотчина: Ист. генеалог. исслед. 536
- Украина в Великой Отечественной войне 75
 Lowell J. Polska jakiej nie znam. 349
- Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.: У 3 т. 288
 Nevrlý M. T. H. Ševčenko, revolučtn básnik Ukrainy 154
- Фундаментальна праця з археології Української РСР 438
 Podhorodocki L. Zaryw dziejyw Ukrainy 436
- Цінне видання документів про Т.Г. Шевченка 26
 Serczyk Wf. Koliszczynna 265
- Шаблиовский В.С. Чернышевский и Украина 437
 Ukraina: TeraŹniejazosej i przeazfosc 350

Видання за редакцією Ф.П. Шевченка

- Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори: Вступи. ст. та ком. 708
 Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття 316
- Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 117
 Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського 686
- Археологія Української РСР. У 3 т. 351
 Визвольна війна 1648–1654 рр. і воз'єднання України з Росією 52
- Балковий П.М. Великий російський народ на чолі братерської співдружності народів СРСР 51
 Вісник АН УРСР 12, 14, 20, 28
- Балковий П. М. 220
 Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939–1949): Зб. док. і матеріалів 15
- Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю 378
 Воссоєдинение украинского народа в едином Украинском Советском государстве (1939–1949 гг.): Сб. док. и материалов 16
- Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець 315
 Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах 38
- Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець, вид.2-ге 352
 Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория 640
- Бесценные сокровища народа 576
 Гайдамацький рух на Україні в XVII ст.: Зб. док. 317
- Болховітїнов Є. Вибрані праці з історії Києва 709
 Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць 670
- Белоусов С.М. Воз'єднання українського народу в єдиній Радянській державі 27
- Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917–1920 рр.) 76

- Герасименко М.П., Дудикевич Б.К. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939) 57
- Голобуцкий В.А. Черноморское казачество 66
- Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа 671
- Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т.1. 677
- Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т.2. 687
- Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т.3. 695
- Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т.4. 696
- Грушевський М.С. Духовна Україна: Зб. творів. 701
- Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т.5. 702
- Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т.6. 710
- Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т.7. 711
- Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т.8. 712
- Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т. 12 кн. Т.9. Кн.1. 718
- Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т.9. Кн. 2. 719
- Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Т.10. 721
- Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях Р.Д. Джерелознавство історії Української РСР 606
- Документи Богдана Хмельницького (1646–1657) 118
- Дорошенко Д. Нарис історії України 678
- Драгоманов М.П. Вибране 679
- Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін 200–202
- Дружба и братство русского и украинского народов 538
- Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України XVII–XVIII ст. 703
- Єфименко Д.Я. История украинского народа 672
- Заремба С.З. Куликовська битва та її історичне значення 498
- Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917–1920 pp.) 241
- Историография истории Украинской ССР 607
- Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов 439
- Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов 499
- Исторические связи и дружба народов СССР: Сб. науч. трудов 560
- Исторические связи и дружба украинского и армянского народов (1965) 203
- Исторические связи и дружба украинского и армянского народов (1971) 332
- Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Зб. наук. праць 641
- Історичне значення возз'єднання України з Росією 53
- Історичні джерела та їх використання 178, 221, 266, 290, 318, 353, 380
- Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – Вип. 7 516
- Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – Вип. 8 540
- Історичні зв'язки слов'янських народів 69
- Історичні зв'язки слов'янських народів: зб. ст. до V Міжнародного конгресу славістів 156
- Історичні погляди Т.Г. Шевченка: Зб. ст. 179

- Історично-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. пр. 704
- История Украинской ССР (1953) 39
- История Украинской ССР: В 2 т. (1956) 67
- История Украинской ССР: В 2 т. (1969) 289
- История Украинской ССР: В 10 т. 515, 539, 561, 592
- Історіографічні дослідження в Українській РСР 268, 291, 319, 354, 379
- Історія міст і сіл Української РСР: Київська обл. 355
- Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська обл. 381
- Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська обл. 242
- Історія міст і сіл Української РСР: Ровенська обл. 393
- Історія міст і сіл Української РСР: Харківська обл. 243
- Історія міст і сіл Української РСР: Херсонська обл. 382
- Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська обл. 383
- Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська обл. 384
- Історія українського мистецтва: В 6 т. 292.
- Історія Української РСР (1953) 40
- Історія Української РСР: У 2 т. (1955–1957) 58, 77
- Історія Української РСР: У 2 т. (1967) 244
- Карпенко О.Ю. Селянські повстання в Польщі в 1932–1933 рр. 59
- Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 рр. 60
- Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. 541
- Клоков В.И. Боевое содружество славянских народов в период Великой Отечественной войны Советского Союза 78
- Клоков В.И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939–1945 гг.) 119
- Клоков В.И. Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск, 1941–1944 гг. 577
- Коваленко О.М. Передвижники і Україна 474
- Ковальський Н.П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVIII в.) 593
- Колибанов К.Б. Українсько-сербські культурні зв'язки XVIII сторіччя 697
- Комаренко Н.В. Журнал «Літопис революції»: Історіографічний нарис 320
- Компан О.С. Єдність світового історичного процесу 222
- Комплексное картографирование Украинской ССР 321
- Костомаров Н.И. Автобиография. Исторические произведения 657
- Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. 594
- Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький 54
- Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький 673
- Крип'якевич І.П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.: Нариси 41
- Крип'якевич І.П. Історія України 688
- Кулінич І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму 157
- Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні 713
- Ладивір І.І. Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною 322
- Лаптин П.Ф. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. 356
- В.И. Ленин и историческая наука 268
- Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії 293

- Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини 9
- Лісевич І.Т. Культурне будівництво в Народній Польщі (1944–1948) 608
- Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1959–1961) 135
- Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1961–1962) 180
- Максимович М.О. Киев явился градом великим...: Вибрані українознавчі твори 705
- Мащок О. Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст. 689
- Мельникова І.Н. Классовая борьба в Чехословакии в 1924–1928 гг. 136
- Методические рекомендации по использованию произведений древнерусского изобразительного искусства в атеистической пропаганде 621
- Мыщук Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 562
- Нариси з історії Північної Буковини 500
- Наука і культура: Україна 223, 245, 269, 294, 323, 357
- Наукові записки Інституту історії АН УРСР 34, 42, 61, 79, 90
- Незборима сила ідей Жовтня 246
- Непорушна єдність народів-братів 642
- Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 158
- Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: Зб. док. і матеріалів 29
- Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. 652
- Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. 720
- Освободительная война 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией 55
- Пам'ятки України 646
- Памятники градостроительства и архитектуры: Илл. справочник-каталог: В 4-х т. – Т. 2 595
- Памятники градостроительства и архитектуры: Илл. справочник-каталог: В 4-х т. – Т. 3 609
- Пам'ятники України 295, 324, 358, 385, 542, 563, 610, 623
- Панасенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга пол. XVII–XVIII ст.) 714
- Пинчук Ю.А. Роль народных масс в освободительной войне 1643–1654 гг. и воссоединении Украины с Россией: (Сов. историография) 611
- Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії 247
- Питання історії народів СРСР 204, 224, 248, 270, 296, 325, 359, 386, 394, 397
- Північна Буковина, її минуле і сучасне 297
- Пляшко Л.А. Город, писатель, время: Нежинский период жизни Н.В. Гоголя 596
- Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття 501
- Подградская Е.М. Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке 502
- Покажчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії (1956–1967 рр.) 299
- Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць 680
- Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту 715
- Роль історико-культурної спадщини в комуністичному вихованні учнів 564
- Руднев С.В. Щоденник про Карпатський рейд 11
- Руднев С.В. Щоденник про Карпатський рейд. – 2-ге вид. 17
- Румянцева В.В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма 612

- Санцевич А.В. Методика исторического исследования 578
- Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії 249
- Сарбей В.Г., Коваленко О.М. Взаємозв'язки і братерське єднання російського та українського народів у пам'ятках історії 475
- Сарбей В.Г. В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України 387
- Середні віки на Україні 360, 395
- Симоненко Р.Г. Проти сучасних зарубіжних фальсифікацій історії України 108
- Славистичний збірник 159
- Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією 440
- Сохань П.С. Пламенный революционер: Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова 137
- Сохань П.С. Пламенный революционер: Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова 300
- Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною: Док. і матеріали 674
- Становление раннефеодальных славянских государств: Материалы науч. сессии польск. и сов. историков 388
- Суспільно-політичний рух на Україні в 1856–1862 рр. Док. і матеріали 160
- Твердохліб В.Ю. Солідарність у боротьбі за визволення 441
- Тези доповідей VIII української славистичної конференції 225
- Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. 579
- Тодийчук О.В. Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских 653
- Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін 271
- Украинская Советская Социалистическая Республика 250
- Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. респуб. наради. 643
- Українська культура: Лекції за редакцією Дм. Антоновича 698.
- Українська радянська енциклопедія 98, 109, 120, 138, 161, 181, 205
- Український археографічний щорічник: Нова серія, Т.4. Вип. 1 690
- Український археографічний щорічник: Нова серія, Т.5. Вип.2 699
- Український історико-географічний збірник. – Вип. 1 301
- Український історико-географічний збірник. – Вип. 2 389
- Український історичний журнал 80, 91, 99, 110, 121, 139, 162, 182, 206, 226, 251, 272, 301, 326, 362, 390, 396, 398, 402, 412, 420, 442, 476, 503, 517, 543, 565, 597, 613, 624, 647
- Українсько-угорські історичні зв'язки 183
- Українці: народні вірування, повір'я, демонологія 681
- Універсали Богдана Хмельницького 722
- Ульяновский В.И. Методические рекомендации по использованию музыкального наследия в массовых формах атеистической пропаганды 644
- Ульяновский В.И. Мир Андрея Рублева. Методические рекомендации в помощь лекторам и пропагандистам научного атеизма 658
- Ульяновский В.И. Мнишки: Указатель архивных материалов и библиографии 659
- Усенко В.В. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917–1919 рр. 62
- Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць 614
- Іван Франко як історик 68

- Хижняк З.І.** Києво-Могилянська академія 327
- Шабульдо Ф.М.** Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского 622
- Шип Н.А.** Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. 645
- Шлепаков А.М.** Жовтнева революція і піднесення демократичного руху серед української еміграції в США і Канаді 81
- Щербаківський В.** Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці 716

Іменний покажчик

- Андрієвський О.О. 445
Антонович В.Б. 708
Антонович Д. 698
Антонович М. 698
Апанович О.М. 117, 706
Асеев Ю. 682
- Багалій Д.І. 627
Бажан М.П. 197
Базилевський М. 260
Балабушевич Т.А. 667
Балковий П.М. 51, 220
Барабаш 505
Барабой А.З. 116, 277
Баран В.Д. 378
Бас І.І. 197
Бачинський П.П. 333
Бевзо О.А. 116, 311, 315, 333, 352
Белоусов С.М. 27
Бібіков С. 260
Білецький А. 260
Білик І. 662
Боголюбов О.М. 346
Бойчук М.К. 198
Болотников І. 512
Болтин Е.А. 193
Болховитінов Є. 709
Борисенко В.Й. 447
Боряк Г.В. 532, 543
Боряк О. 681
Буганов В.І. 417
Бутич І.Л. 118, 168, 209, 257, 258, 665, 673, 722
- Василенко В. 35
Василенко П.М. 666, 674
Васильєв О.А. 416
Великанович Ю.Д. 405
Венелін Ю.І. 650
- Вернадський В.І. 284
Віднянський С.В. 692
Висоцький С.О. (Высоцкий С.А.) 240, 467
Водарський Я.Є. 654
Войналович В.А. 620
Волобуєв В. 35
- Гавро Л. 416
Герасименко М. П. 57
Герчанівська П. 716
Глизь І.І. 665
Гнип П.І. 229
Голобуцький В.А. 66
Гончар І.М. 682
Грабовецький В.В. 92, 471
Григорович-Барський В. 344
Грищенко І.А. 549, 666, 674
Грушевський М.С. 216, 238, 634, 655, 664, 671, 677, 683, 686, 687, 693, 695, 696, 701, 702, 710, 711, 712, 718, 719, 720, 721
Гуржій І.О. (Гуржий И.А.) 195, 580, 701,703
Гуржій А.І. 671
- Данилов Е.И. 377
Дашкевич М.П. 454
Дашкевич Я.Р. 682
Дзюба І. 698
Дикусаров В.Г. 493
Димитров Г. 137, 300
Джалалій (Джалалий) Ф., Джеджалій (Джеджалий) Ф. 112, 304, 455, 456
Дмитерко Я.Д. 25
Демиденко А.П. 683, 686
Дмитрієнко М.Ф. (Дмитриенко М.Ф.) 231, 416, 492, 496, 651
Добрыня 603

- Довгопол В.М. 606
Довженко О.П. 164
Досвітній О. 130
Дорошенко Д.І. 678
Драгоманов М.П. 679
Дудикевич Б.К. 57
Дядиченко В.А. 35
- Євдокименко В. 217
Єфименко Д.Я. 672
- Жданович А. 124, 305, 457, 479
Жулинський М.Г. 629
- Заремба С. З. 498, 546
Замлинский В.А. 657, 705
- Івасюта М. 92
Ісасевич Я.Д. 419, 673, 682
- Каманін І.М. 464
Каменєва В.О. 229
Карпенко О.Ю. 59
Касименко О.К. 60
Кирилюк Є.П. 629
Кісь Я. 92
Клоков В.І. 78, 119, 577
Кобилиця Л. (Кобылица Л.) 22, 82, 104, 125, 307, 309, 483, 484
Коваленко Д.А. 303, 363, 449
Коваленко О.Б. 536
Коваленко О.М. 474, 475
Ковальський Н.П. 593
Кокта М. 35
Колибанова К.В. 697
Комаренко Н.В. 320, 401
Компан О.С. 222
Кондрацький А. 546
Копиця Д.Д. 26
Коробка Ф. 126, 308, 485, 486
Королюк В.Д. 218
Косміна Г.В. 681
Костелник Вл. 348
Костомаров Н.І. 657
Котляр Н.Ф. 594
Котов В.Н. 277
Кочерга І.А. 111
Кравець М.І. 537
Кравченко Н.С. 193
- Кравченко В.І. 682
Кравчук Л.М. 683, 686
Кривець Н.В. 713
Крип'якевич І.П. 41, 54, 89, 118, 673, 688, 722
Кулініч І.М. 157, 713
Кучернюк М.Ф. 514
- Лавров П. 13
Ладивір І.І. 322
Лакуста Св. 82
Лаптин П.Ф. 356
Ленін В.І. (Ленин В.І.) 103, 167, 268, 387, 487
Лисенко О.Я. 629
Литвиненко М.А. 606
Литвинов В. 82
Лихолат А.В. 401, 535
Лісевич І.Т. 608
Лішко В.К. 663
Ляпунов Ю.П. 666, 674
Лях Р.Д. 606
- Мазепа І. 694
Макаренко Г.К. 333
Максимович М.О. 705
Мальцев А.Н. 92
Марголіс Ю.Д. 656
Маркова О. 667
Маркс К. 548
Марченко М.І. 33. 134. 277
Мацюк О. 689
Мацьків Т. 694, 707
Мелешко В.І. 473
Мельникова І.М. 136
Миллер П. 13
Микитенко О.І. 682
Миронец Н.І. 651
Михайлина П.В. 493
Молодчиков А.В. 630
Молок А.І. 30
Москвич Л.Г. 495
Муха 471
Мьщык Ю.А. 562
- Надинський П. 530
Небаба М. 129, 334, 529
Неврлі М. 154
Некоз Н.Д. 639

- Неточасв В. 24
Нечкіна М.В. 328
- Панашенко В.В. 616, 714
Панченко П.П. 605
Перетц В.М. 468
Перковський В.Л. 212
Першина З.В. 177
Петров В. 530
Пинчук Ю.А. 611
Пиріг Р.Я. 693
Пічета В.І. 421
Пляшко Л.А. 501, 696
Пободайло С. 144, 340
Подградская Е.М. 287, 502
Поляков П. 662
Пономарьов А.П. 654
Попович М.В. 663
Потемкин Ф.В. 30
Пріцак О. 677
Пушкар 505
Пушкарёв Л.Н. 92
- Романовский В.О. 660
Рибаков Б.О. 252
Руднев С.В. 11, 17
Румянцева В.В. 612
Рычка В.М. 671
- Савич С. 146, 370, 555, 656
Санцевич А.В. 249, 578
Сарбей В.Г. 196, 259, 387, 431, 475
Семенаров Г.А. 123, 581
Сергієнко Г.Я. 333, 665
Серіщев Я.М. 333
Симоненко Р.Г. 108
Сиротюк М.Й. 155
Сисин Ф. 677
Скопенко В.В. 705
Смолій В.А. 439, 505, 664, 671, 672, 677, 722
Сохань П.С. 137, 300, 551, 665, 677
Скороход Д.В. 663
Стецюк К.І. 443
Супруненко Н.И. 75
- Твердохліб В.Ю. 441
Тимофеенко В.И. 579
Тихомиров М.Н. 92, 147
- Тиша І. (Тиша И.) 150, 372, 568, 569
Тишкин Г.Д. 656
Ткаченко Н.М. 13
Тодийчук О.В. 653
Толочко П. 513, 682, 700
Томіленко (Томиленко) В. 570, 571
Трубайчук А. 662
- Ульяновский В.И. 621, 644, 658, 659, 698, 708, 716
Ульяновська С. 698
Унковський Г. (Унковский Г.) 171, 574, 575
Усенко В.В. 62
- Федоров У. 419
Фесенко Д. 21
Франко З. 32
Франко І. 32. 65, 68
Франко О.О. 665
- Хижняк З.І. 327
Хмельницький Б. 118, 306, 507, 524, 688, 673, 717, 722
Хміть І. 3
- Цапенко І.П. 107
Цибко О. 92
- Чарниш І. 172
Черкашин Д. 35
Чернышевский Н.Г. 437
Членов А. 603
- Шаблювский Е.С. 437
Шабульдо Ф.М. 622
Шамко Е. 530
Шарафутдінов Б.А. 277
Швидько Г.К. 514
Шевальє П. 116
Шевченко Т.Г. 25, 26, 114, 145, 154, 167, 174, 179, 369, 415, 553, 554, 566
Шевяков А.А. 619
Шип Н.А. 645
Шлепаков А. М. 81
- Щербаківський В. 716
- Юнак Ю.Ш. 598

Іменний покажчик

Яковенко Н.М. 532, 541
Янин В.Л. 536
Яцкевич Г. 176, 375, 590, 591
Якимович Б.З. 688

Boltin E.A. 210

Khmelnitsky B. 669
Kravienko I.S. 210

Lowell I. 349

Nevrlý M. 154

Podhorodecki L. 436

Serczyk W.A. 265
Ševčenko T.H. 154

Tykowicz M. 82

Wójcik Z. 92

Основні дати життя і діяльності вченого

Федір Павлович Шевченко народився 11(24) серпня 1914 р. у с. Дунаївцях Новоушицького повіту Подільської губернії.

- 1930 закінчив семирічну школу в с. Дунаївцях
- 1930–1932 працював у колгоспі «Спільна праця» (с. Дунаївці)
- 1932–1933 підсобний робітник на 8-й взуттєвій фабриці у Києві – учень вечірнього робітфаку при Київському інституті шкіряної промисловості
- 1933–1937 студент Московського державного історико-архівного інституту
- 1937–1940 аспірант того ж інституту
- 1940–1941 директор Чернівецького обласного державного архіву
- 1941 директор Краснодарського крайового державного архіву
- 1942 завідувач архіву Ради Народних Комісарів Узбецької РСР
- 1942–1943 начальник науково-видавничого відділу Архівного управління Узбецької РСР
- 1943 присуджено вчений ступінь кандидата історичних наук
- 1943–1945 начальник науково-видавничого відділу Архівного управління НКВС Української РСР
- 1944–1950 завідувач кафедри архівознавства, доцент Київського університету
- 1945 прийнятий у члени ВКП(б)
нагороджений медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»
- 1945–1949 заступник голови Комісії з історії Вітчизняної війни Академії наук Української РСР
- 1949–1960 завідувач відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР
- 1949 затверджений у вченому званні старшого наукового співробітника
- 1950–1951 член редакційної колегії журналу «Вісник Академії наук Української РСР»
- 1950–1952 вчений секретар Президії Академії наук УРСР

- 1957–1972 головний редактор «Українського історичного журналу»
- 1959–1965 член Головної редакційної колегії «Української Радянської Енциклопедії»
- 1960–1963 завідувач відділу допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР
- 1963–1968 завідувач відділу історіографії та джерелознавства того ж інституту
- 1963–1995 член Наукової ради з історіографії та джерелознавства при Відділенні історії АН СРСР / НАН України
- 1964 присуджено вчений ступінь доктора історичних наук
- 1964–1972 член редколегії міжвідомчого збірника «Історичні джерела та їх використання»
- 1964–1967 заступник директора Інституту історії АН УРСР
- 1964–1969 голова Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» при Секції суспільних наук АН УРСР
- 1965 нагороджений медаллю «Двадцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»
- 1967 член Наукової ради Архівного управління УРСР
- 1968 присвоєно вчене звання професора
- 1968–1972 директор Інституту археології АН УРСР
відповідальний редактор, член редколегії щорічника «Історіографічні дослідження в Українській РСР»
- 1969–1972, 1982 член редакційної колегії журналу «Пам'ятники України»
- 1970 нагороджений медаллю «За доблесну працю. В ознаменування 100-річчя від дня народження В.І. Леніна»
- 1971 нагороджений орденом «Знак Пошани»
- 1971–1972 член редколегії «Українського історико-географічного збірника»
- 1972–1988 член редакційної колегії «Українського історичного журналу»
- 1972–1974 старший науковий співробітник, в.о. зав. відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР
- 1974–1978 старший науковий співробітник відділу історії дружби народів СРСР того ж інституту
- 1975 нагороджений медаллю «Тридцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»
- 1978–1962 керівник неструктурної групи з історичної географії та картографії відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР
- 1981–1985 член Головної редакційної колегії «Истории Украинской ССР в десяти томах»
- 1982 нагороджений медаллю «В пам'ять 1500-річчя Києва»
- 1982–1987 завідувач сектора історичної географії та картографії Інституту історії АН УРСР

- 1984 нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР
лауреат Державної премії Української РСР
- 1987–1991 головний науковий співробітник відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії АН УРСР
- 1987–1995 член бюро Археографічної комісії АН УРСР / НАН України
- 1991–1994 головний науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України
- 1994–1995 головний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

1 листопада 1995 року Федір Павлович Шевченко пішов із життя

Наукове видання

*Архівні та бібліографічні джерела
української історичної думки*

В и п у с к 10

«Істину встановлює суд історії»

**Збірник на пошану
Федора Павловича
Шевченка**

Том 1

Джерела

Редактор *Тетяна Хорунжа*
Художник *Андрій Шубін*
Технічний редактор *Майя Притикіна*
Коректор *Ірина Гонсалес*
Оригінал-макет *Ірини Прокопенко*

Підписано до друку 15.11.2004. Формат 70x100/₁₆ зменшений.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 58,8+3,0 арк. вклейок.
Умовн. фарбо-відб. 61,8. Обл.-вид. арк. 60,42. Зам. 4-2347.

Надруковано у ЗАТ «ВПОЛ».
03151 Київ-151, вул. Волинська, 60.

*... світ звуків та
... радість спілкування*

ТОВ НВП «ВАБОС»

*вітчизняний виробник
сурдотехнічного обладнання
та слухових апаратів*

ВП «ВАБОС» – це можливість
*чути зараз і завжди,
сприймати світ звуків
та відчувати
радість спілкування*

У наших центрах реабілітації слуху є можливість отримати консультацію фахівців (сурдолога, сурдопедагога, акустика), здійснити підбір та налагоджування слухового апарата, виготовити внутрішньовушний апарат та індивідуальну вушну вкладку.

Наша адреса: **НВП «ВАБОС»**
вул. Зоологічна, 3, 03680, м. Київ, Україна
т/ф **+38(044) 213-78-80**; тел. **+38(044) 241-38-36**
e-mail: vabos@i.com.ua

Наші центри з підбору апаратів
центральный – вул. Зоологічна, 3
тел. **(044) 211-47-46**

магазин «Здоров'я» – вул. Толстого, 22
тел. **(044) 244-22-66**

Центр реабілітації слуху – вул. Саперне Поле, 45
тел. **(044) 268-33-07**

Додаткова інформація за адресою:
www.vabos.com.ua